

Djelovanje bačkih Hrvata u kulturnim institucijama NDH

Bušić, Krešimir

Doctoral thesis / Disertacija

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:180052>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI**

Mr. sc. Krešimir Bušić

Doktorska disertacija

***DJELOVANJE BAČKIH HRVATA U
KULTURNIM INSTITUCIJAMA NDH***

Vukovar-Zagreb 2008.-2009.

DJELOVANJE BAČKIH HRVATA U KULTURNIM INSTITUCIJAMA NDH

I. Spoznajna polazišta

1. 1. Uvodne napomene

U posljednjih nekoliko desetljeća hrvatska historiografska znanost, ali i druge bliske grane društvenih i humanističkih znanosti, sve veću pozornost pridaju temeljnim istraživanjima razvoja složenih povijesnih i društvenih procesa koji su pridonijeli oblikovanju modernih identiteta kao i procesa pretvaranja i oblikovanja nacija iz ranijih heterogenih narodnih zajednica. Glede toga važna su i sve češća istraživanja brojnih predmodernih hrvatskih etničkih zajednica, jer su se one tijekom proteklog povijesnoga vremena, posebice tijekom 19. i 20. stoljeća, u složenim procesima konstituiranja, reprodukcije i transformacije tijekom modernizacijskih procesa integrirale u suvremenu hrvatsku naciju. Jedna ili točnije rečeno „jedne“, jer pluralni oblik obilježja više odgovara zbilji istraživanja etničkih zajednica, zasigurno su i etničke hrvatske zajednice Bunjevaca i Šokaca koje obitavaju na povijesnom prostoru Južne Ugarske, tj. Baranje, Bačke i Bana.

O važnosti sustavnih historiografskih istraživanja predmodernih hrvatskih etničkih zajednica Bunjevaca i Šokaca ukazao sam već 2005. godine, kada sam izradio magistarski rad naslovljen: *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*. Već u tom radu sam istaknuo brojne do tada hrvatskoj historiografiji nepoznate složene društvene procese koji su se u prošlosti odvijali unutar i oko bunjevačke etničke zajednice te koji su u konačnici i doveli do njihove integracije u modernu hrvatsku naciju. Posebice već u tom radu prikazani su procesi koji su se intenzivno odvijali u prvoj jugoslavenskoj zajednici tijekom realizacije tzv. *Trećega hrvatsko-bunjevačkog preporoda*.

Stoga se u ovom radu ta tema nadograđuje i proširuje te se prikazuju povijesni procesi vezani uz bunjevačku etničku zajednicu tijekom Drugoga svjetskoga rata i

neposrednog poraća. Temeljni okvir istraživanja *Trećeg hrvatsko-bunjevačkog preporoda* zadržan je, a razlog je u činjenici što su ključni društveni akteri nastavili svoje djelovanje i tijekom cijeloga razdoblja Drugog svjetskog rata. Također primjetno je da se procesi integracije i izgradnje kulturnog identiteta ne zaustavljaju već su se intenzivno nastavili odvijati sve do sredine 20. stoljeća. Upravo iz tih činjenica vidan je kronološki kontinuitet, ali i istovjetni sociopovijesni kontekst događaja pa su i zadržana ista teorijska i metodološka polazišta u doktorskoj disertaciji. Sada se ta polazišta znatnije proširuju novim spoznajama vezanim uz stanje tih izdvojene hrvatske zajednice, kako u međuratnom vremenu tako i tijekom Drugoga svjetskoga rata kao i poraća.¹ U tom pogledu promatramo li danas taj povijesni prostor Južne Ugarske moramo primijetiti kako on više ne čini jedinstvenu cjelinu nego se dijeli na teritorij četiriju država i to: Republike Mađarske, Republike Rumunjske, AP Vojvodine, odnosno Republike Srbije i naše domovine Republike Hrvatske. Već nam ta teritorijalna dezintegriranost ukazuje na činjenicu kako u tim istraživanjima presudnu ulogu imaju i istraživanja brojnih povijesnih migracija hrvatskih etničkih populacija na pravcu jug-sjever.² Pritom ponajviše mislimo na pretke bunjevačko-šokačkih Hrvata koji su se nastanili na prostranim ravnicama Bačke u Mađarskoj i Vojvodini. Navedene hrvatske etničke populacije većinom pripadaju velikom broju hrvatskih izbjeglica-selilaca koji su se od 15. do početka 18. st. više ili manje organizirano iseljavali pred osmanlijskom navalom s područja nekadašnjega *Bosanskoga vilajeta*, odnosno širega *Hercegovačkoga i Kliškoga sandžaka*.³ Treba naglasiti kako povijest hrvatskih migracija na pravcu jug-sjever započinje znatno ranije, jer prvi povijesni pisani spomen hrvatskih selilaca i njihovog iseljavanja prema prostoru Južne Ugarske nalazimo već u 13. stoljeću.⁴ Ta prva zapisana povijesna prispodoba ponajprije se odnosi na izvješće kaločkoga nadbiskupa Ugrina o prihvatu i zbrinjavanju izbjeglih katolika na području njegove nadbiskupije u Bačkoj nakon što se vratio s križarskoga pohoda po Bosni. Druga važna povijesna činjenica približno zabilježena u istom vremenskom razdoblju vezuje se uz provalu Tatara na područje Ugarsko-hrvatske Kraljevine, kada je kralj Bela IV. u svrhu izgradnje i utvrđivanja kraljevskoga grada Budima nakon povratka iz Dalmacije u svojoj pratnji poveo i veću skupinu dalmatinskih graditelja, trgovaca i hrvatskih plemića te ih trajno nastanio u tom gradu.

Od toga se vremena pa sve do danas u tom gradu očuvala snažna prisutnost hrvatskih populacija prije svega u Budimu, tj. djelu grada pod imenom Vodengrad, a nešto manje u podgrađu iz kojeg je kasnije nastala Pešta.⁵ Vremenom su upravo ti Dalmati ili Iliri, kako ih spominju stari ugarski izvori, postali jedna od najstarijih autohtonih hrvatskih manjinskih zajednica u svijetu. Navedene činjenice u hrvatskoj historiografiji manje su poznate i manje istraživane te nije iznenađujuće da se težište istraživanja stavlja upravo na kasnija vremenska razdoblja pa se tako iz vida gubi kako vremenski tako i povijesni kontinuitet, a u konačnici i etničko-nacionalni kontinuitet selidbi hrvatskih populacija. Stoga tê važne historiografske činjenice u velikoj većini slučajeva nisu zabilježene u monografskim pregledima hrvatske povijesti glede njihovog utjecaja na započinjanje kasnijih procesa oblikovanja, transformacije i reprodukcije kao i ukupnoga razvoja hrvatskoga građanskoga društva i pune emancipacije pripadnika hrvatskog naroda u modernu i integriranu hrvatsku naciju. Treba napomenuti kako su s gledišta suvremenih društvenih i humanističkih znanosti pri oblikovanju hrvatskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta najvažniju i presudnu ulogu odigrali spomenuti burni ratni događaji koji su se na širem hrvatskom etničkom prostoru odvijali od 15. do kraja 17. stoljeća. Upravo su ta ratna djelovanja potaknula najveći val selidbi brojnih ugroženih hrvatskih etničkih populacija kako na pravcu jug-sjever prema prostoru Južne Ugarske, tako i na znatno historiografski istraživanim i predstavljenim pravcima istok-zapad i jug-sjeverozapad prema prostorima slovenskih zemalja, Austrije, odnosno povijesne Zapadne Ugarske. Posljednji navedeni prostor danas zemljopisno obuhvaća dijelove Zapadne Mađarske, Istočne Slovačke, Moravske i dijela jugo-istočne Austrije, tj. Gradišće, u kojima i do danas obitava relativno velika populacija tih hrvatskih selilaca. Istodobno se selidbe hrvatskih populacija također intenzivno odvijaju i na pravcima iseljavanja preko Jadranskog mora prema Italiji. Spomenuta osmanska opasnost u znatnoj je mjeri potaknula prvi veliki val selidbi bunjevačko-šokačkih Hrvata tijekom 15. i 16. st. prema sjeveru hrvatskih, odnosno jugu ugarskih zemalja, tj. prema prostoru Slavonije i Srijema kao i Baranje, Bačke i Banata, a taj prvi migracijski val većinom su činili brojni selioci iz etničkih grupa Hrvata-Šokaca i katoličkih Bošnjaka te u nešto manjoj mjeri Hrvata-Bunjevaca.

U pogledu šire povijesne kontekstualizacije tih selidbi koje su se odvijale prema panonskom prostoru znatno je važnije dubinski sagledati drugi val selidbi hrvatskih populacija. Jer, najvažniji i najveći val selidbi odvijao se krajem 17. stoljeća, a u to vrijeme hrvatske populacije masovno sele s prostora dinarske Dalmacije, odnosno s prostora Bosne i Hercegovine. Ta su masovna pomicanja stanovništva dobro i sustavno dokumentirana, jer ih ponajviše bilježe stare povijesne kronike. Kako je poznato tih nove selidbe prije svega su potaknute ratnim djelovanjima i to uspjesima habsburške vojske nakon poraza Osmanlija ispod zidina Beča 1683. godine. Napose su tijekom Velikoga bečkog rata franjevci provincije Bosne Srebrene uz privolu i dopuštenje habsburških vojnih vlasti krajem 1686. ili početkom 1687. godine uspjeli naseliti nove hrvatske izbjeglice-selioce oko gradova Sombora, Subotice, Segedina i Baje, ali i Bača i Pečuha veću skupinu Hrvata-Bunjevaca, kao i nove skupine katoličkih Hrvata-Bošnjaka i Hrvata-Šokaca koji su pred Osmanlijama izbjegli na habsburški teritorij, tj. na netom oslobođeni teritorij Južne Ugarske. Već smo u magistarskom radu naveli kako: *Procjene broja selilaca prvoga selidbenoga vala dosadašnja historiografija i demogeografija zbog manjka kvalitetnih izvora, ali nedostatnog istraživanja nije ni približno utvrdila, dok se za drugi val pojavljuju približne procjene temeljene na sačuvanim izvješćima franjevačkih kroničara*. U odnosu na taj zaključak moramo dodati kako se dosta precizni podaci o broju selilaca drugoga velikoga selidbenog vala mogu približno iščitati i u povjerljivim dokumentima habsburških vojnih zapovjednika koji su od Osmanlija oslobađali prostor Južne Ugarske, kao i Slavonije i Srijema. Uvidom u te nekad tajne vojne dokumente, koji se danas nalaze u *Bečkom vojnom arhivu*, s velikom sigurnošću može se reći kako je krajem 17. st. s prostora Dalmacije i Hercegovine, odnosno jugozapadne Bosne doselilo u Bačku oko 5000 obitelji ili hrvatskih kućnih zadruga Hrvata-Bunjevaca s preko 30 000 osoba.⁶ Također smo o tim selidbenim procesima u magistarskom radu naveli da *u to vrijeme dolazi i do velikog pomicanja hrvatskih šokačkih rodova iz istočne i srednje Bosne kao i s prostora «Turske Hrvatske»*, te je i ta *hrvatska etnička grupa gusto je naselila velika opustjela prostranstva Slavonije i Srijema kao djelomično i podravsko-podunavski prostor Južne Ugarske* sada proširujući navodimo kako su oni naseljeni ne samo oko gradova Pečuha i Bača već isto tako u znatnijoj mjeri i oko Mohača gdje su uz Šokce i katolički Bošnjaci pristigli u ranijem valu s istih prostora iz Bosne.⁷

Usporedbom navedenih franjevačkih crkvenih i vojnih habsburških izvora danas se unutar akademske zajednice približno govori o broju izbjeglih šokačkih Hrvata koji premašuje 100 000 selilaca. U današnjoj hrvatskoj historiografiji također je gotovo potpuno zanemareno istraživanje ranijeg starosjedilačkog stanovništva koje je obitavalo na tom panonskom prostoru prije i u vrijeme osmanske vojne i civilne uprave, a koje se u navedenom kronološkom razdoblju za vrijeme tê uprave islamiziralo. Stoga moram navesti kako sam već u spomenutom radu upozorio na činjenicu da su se i te populacije također iseljavaju, a o tim selidbama sam istaknuli: *istovremeno s navedenih panonskih prostora dolazi do velikih reverzibilnih migracija prema prostoru Bosne i Hercegovine islamiziranoga slavenskoga, većinom starijeg hrvatskoga stanovništva*, stoga proširujući taj navod treba naglasiti kako se to islamizirano panonsko hrvatsko stanovništvo nastanilo upravo na prethodno demografski ispražnjenim područjima u BiH iz kojih su se neposredno prije toga iselile šokačko-bunjevačke hrvatske populacije. Ta se činjenica prije svega odnosi na širu okolinu grada Tuzle čiji su se šokački stanovnici po franjevačkim izvorima nastanili u Baču, odnosno u tom razdoblju muslimanski selioci nastanjuju opustjela područja Srednje Bosne te se također nastanjuju i u Podrinju oko Srebrenice, Foče i Višegrada. Mnoga današnja mjesta u Srednjoj Bosni, Bosanskoj Posavini ili u porječju Drine nose toponime Mađarići, Mađari, Ugarići i sl. što nam zorno svjedoči da je to prethodno islamizirano hrvatsko stanovništvo nekada nastanjivalo prostor Južne Ugarske.

Za naše istraživanje posebno su važni procesi koji se odvijaju od kraja 17. st., i to nakon što su na navedene ugarske prostore netom doselili Hrvati-Bunjevci, jer su upravo oni u velikom broju pristupili habsburškim carskim postrojbama u novoustrojenoj *Potiskoj vojnoj granici*. Od znamenitih habsburških vojskovođa uz grofa Ludviga Badenskog i bavarskoga izbornoga kneza Maksimilijana Emanuela u tim protuosmanskim ratovima u Potisju i Podunavlju, ali i u prodoru prema Srbiji i Makedoniji jedan od zapovjednika bio je i proslavljeni ratni zapovjednik princ Eugen Savojski, te su se i novonaseljeni bunjevačko-šokački Hrvati krajem 17. i početkom 18. stoljeća posebice istaknuli pod njegovim zapovjedništvom u borbama s Osmanlijama. Njihovo junaštvo je razvidno u bitkama kod Segedina 1697. godine ali i u prvim desetljećima 18. stoljeća u bitkama kod Petrovaradina, Temišvara, Slankamena i

Beograda tijekom 1716. i 1717. godine. Oni su također u to vrijeme pomogli carskoj vojsci prigodom gušenja Rakoczyeve bune te je dio bunjevačkih rodova Sučića, Latinovića, Markovića, Rudića, Vidakovića, Vojnića i dr. zbog zasluga u obrani nove domovine dobio i plemićke naslove koji je tim obiteljima omogućio brz gospodarski, tj. društveni i kulturni napredak unutar staleškoga ustroja kako Habsburške Monarhije tako i sastavnoga dijela te multietničke države Kraljevine Ugarske⁸. O njihovom utjecaju na promjenu društvenih odnosa u navedenom radu smo istaknuli: *Stoga su se od kraja 17. st. ti šokačko-bunjevački Hrvati postupno duboko ukorijenili u novoj socijalnoj sredini te su u suživotu s ostalim etničkim grupama započeli proces mijenjanja socio-kulturnog krajobraza nove ugarske domovine.*⁹ Upravo su vodeći predstavnici Hrvata-Bunjevaca u okviru državno-pravnoga sustava Habsburške Monarhije tijekom 18. st. zauzeli i vodeća mjesta u lokalnoj upravi, tj. u sudstvu, županijskim skupštinama i gradskim magistratima, a obnašali su i dužnosti zastupnika u zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru.

Treba istaknuti važnu kulturno-identitetsku činjenicu da su se ti ugledni bunjevački Hrvati izjašnjavali i pisali slično kao i viši staleži u Trojednoj Kraljevini kao *Dalmatinci* ili *Iliri* te su u to vrijeme uz latinski jezik ravnopravno rabili i hrvatski-ilirski ili dalmatinski jezik ikavskoga dijalekta pisan isključivo latiničnim pismom ali mađarskom grafijom i to istom onom grafijom i ikavicom kojom se u to vrijeme služio slavonsko-srijemski pisac i šokački Hrvat Matija Antun Reljković pri pisanju znamenitoga književnog djela *Satir*¹⁰. Glede toga osobito su važni brojni dokumenti iz 18. stoljeća sačuvani u privatnim oporukama ali i gradskom arhivu u Subotici, jer iz tih brojnih privatnih dokumenata subotičkih građana kao i iz akata gradskoga magistrata i senata jasno je vidljivo da je još i u 18. stoljeću jaka identitetska veza bačkih Hrvata s matičnim prostorom podrijetla.¹¹ Već tada započinju i prvi dezintegracijski utjecaji, jer tijekom 18. stoljeća slabi utjecaj franjevac provincije Bosne Srebrene te se gasi i vrlo jaki *Budimski franjevački kulturni krug*, a franjevačke župe prelaze velikim dijelom pod upravu mađarskoga dijecezanskoga klera koji nema sluha za kulturne potrebe tih manjinske zajednice. Stoga upravo ta promjena uvelike utječe na početak snažnog procesa asimilacije hrvatskih etničkih zajednica koja će se posebice intenzivno odvijati tijekom 19. i 20. stoljeća kada se i u širem europskom okruženju odvijaju najvažniji procesi nacionalne integracije i to prije svega srednjoeuropskih naroda.

U tom pogledu također smo u magistarskom radu naveli kako *već krajem 18. st. i u 19. st. postupno sve više nestaju veze sa starim hrvatskim (dalmatinsko-bosanskohercegovačkim) zavičajem te se šokačko-bunjevački Hrvati ukorjenjuju na južnougarskom prostoru kao dobro gospodarski i društveno situirana autohtona zajednica. Ipak je u svijesti doseljenog puka još duboko zadržano «sićanje» kako su im pređi došli iz Dalmacije, odnosno s prostora Bosne i Hercegovine od izvora „rike Bune“.* Neosporna je činjenica kako je uporno samosvjesno isticanje identitetskih obilježja od strane bunjevačkog puka, odnosno navedeni predpreporodni rad Budimskog kulturnog kruga kao i brojnih bunjevačkih preporoditelja bio i glavna brana sve izraženijem procesima mađarske asimilacije. Kako smo naveli u magistarskom radu osobito su u 19. st. *tijekom tih modernizacijskih i nacionalno integracijskih procesa Hrvati Šokci i Bunjevci bili sustavno izvrgnuti velikim asimilacijskim pritiscima vladajućih mađarskih elita*, ali tome treba pridodati da se ne radi samo o nacionalnim Mađarima već i o onim odnarođenim članovima bunjevačke zajednice koji su kroz funkcije u lokalnoj vlasti tijekom prethodnog vremena prihvatili i podržali mađarske nacionalno i kulturno integracijske procese. Stoga ne treba čuditi što taj već započeti proces asimilacije, tj. isti model odnarođivanja još intenzivnije nastavljen tijekom 20. st., u prvoj i drugoj južnoslavenskoj zajednici kada i u tim višenacionalnim zajednicama asimilacijsku politiku prema Hrvatima Šokcima i Bunjevcima po uzoru na prethodni mađarski asimilacijski model tada nastavljaju provoditi i srbijanske elite¹². U tom pogledu u ovom radu jedan od ključnih momenata jest i novi uvid, tj. prikazivanje brojnih do sada nepoznatih povijesnih činjenica koje nas jasnije upućuju u malo istraživani odnos Kraljevine Mađarske i NDH prema bačkim Hrvatima tijekom Drugog svjetskog rata. U ovom radu upravo zbog upozoravanja na činjenicu bit će posebice prikazan kako i tada još kod dijela mađarskih aristomonarhijskih elita taj asimilacijski model i dalje preživljava te utječe na dezintegracijske procese tijekom Drugo svjetskog rata, ali se upozorava i na odnos poslijeratnog komunističkog režima prema bačkim Hrvatima u pogledu stvaranja nadnacionalnih identiteta i ideologizacije poslijeratnog društva te se pred članove zajednice u Bačkoj i u tom razdoblju postavljaju novi izazovi obrane ugroženog hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta.

2. Metodološki pristup, periodizacija, arhivski izvori i historiografija

1. 2. Metodološki pristup

U uvodnom poglavlju istaknuto je kako se podloga doktorske disertacije temeljno nalazi u istraživanju modernizacijskih učinaka nacionalno i kulturno integracijskih procesa *Trećega hrvatsko-bunjevačkog preporoda*.¹³ To preporodno razdoblje, kad se kronološki promatra, ostvaruje se u prvoj polovici 20. stoljeća. Taj preporod uvjetovan je prije svega tadašnjim međunarodnim prilikama kao i unutarnjim društvenim promjenama i okolnostima te ima zapaženu razdjelnicu u realizaciji pojedinih kronološki obilježenih stupnjeva. *Treći hrvatsko-bunjevački preporod* karakterizira povezanost djelovanja crkvenih i građanskih konzervativnih i liberalnih elita koje su u navedenom razdoblju, zbog brojnih političkih i društvenih silnica, stalno primorane braniti vlastitu etničku zajednicu od asimilacijskih pritisaka inorodnih, osobito u ovom stupnju vladajućih srbijanskih i mađarskih elita .

Taj se otpor u razdoblju od 1918. do 1941. odnosno u razdoblju do 1941./44. do 1948. godine uvjetno odvijao u šest razvojnih stupnjeva:

1. Početni ili jugoslavensko-ideološki (1918.-1919.)
2. Prijelazni ili organizacijsko-stabilizacijski (1919.-1929.)
3. Središnji ili hrvatsko kulturno-integracijski (1929.-1939.)
4. Završni ili hrvatsko nacionalno-integracijski (1939.-1941.)
5. Ratni ili totalitarno-dezintegracijski (1941.-1944.)
6. Ratno-poratni ili ideološko nacionalno-nadintegracijski (1944.-1948.)

Metodološki gledano problematiku tijekova realizacije trećega preporodnog razdoblja možemo sistematizirati u dva jasno ocrтана dijela i to upravo promatrajući socio-povijesne strukturne učinke na društvene promjene unutar bunjevačke zajednice na međuratni i drugosvetskoratovski i uz njega poratni. U tom pogledu posebice se ističu dva ključna povijesna događaja, koja su i u svjetskoj historiografiji označena kao velike povijesne razdjelnice, Prvi je određen krajem Prvog svjetskog rata te uz njega povezano

međuratno razdoblje, odnosno drugi je označen početkom i tijekom Drugoga svjetskoga rata kao i neposrednog poraća. I jedan i drugi veliki povijesni događaj ne samo da je značajan u pukom kronološkom prikazivanju već je još više važan upravo zbog znatnih utjecaja na novi tijek razvoja društvenih, kulturnih i političkih odnosa. Ti referentni povijesni događaji izrazito su utjecali na nastanak novih europskih država i novih društvenih uređenja, ali i utjecali na snažne integracijske i/ili dezintegracijske procese emancipacije i transformacije pojedinih naroda unutar novonastalih višenacionalnih država. Kako su međunacionalni i svjetski sukobi uvijek bili označeni kako ključne referentne točke velikih civilizacijskih promjena, tj. utjecali na navedene strukturne lomove, tako je i Drugi svjetski rat kao i njegovo neposredno poraće jedan izrazito skokovit društveni prijelaz, ali i jasno strukturno omeđeno povijesno razdoblje te promjene koje je uzrokovao postaju i primarni interes kojim ćemo se posvetiti u ovom radu.

U tom pogledu sam tijekom Drugoga svjetskoga rata ostavio je znatne posljedice i na realizaciju kulturnih, društvenih i političkih težnji bunjevačkih prvaka, jer njihova nastojanja nisu se ostvarila nakon što je Bačka ponovno teritorijalno integrirana u mađarski državno-pravni sustav. Pred bunjevačke Hrvate i njihove kulturne, vjerske i političke vođe tada su se postavili novi izazovi te Drugi svjetski rat bitno utječe kako na njihove osobne sudbine tako i na položaj i buduću opstojnost cijele zajednice. Već 1941. godine dio vodećih ljudi iz predratnog vremena pasivizira svoj rad, dio napušta teritorij Bačke i seli se u NDH, gdje nastavlja raditi u promijenjenim okolnostima, a dio tih međuratnih prvaka, poglavito iz crkvenih krugova, nove mađarske vlasti šalju u internaciju. Sve te činjenice ponovno negativno utječu na procese nacionalne i teritorijalne integracije te u njihovom otporu i žilavoj borbi za opstojnost opet preostaje samo reducirano kulturno polje kako bi izrazili svoj nacionalni, vjerski i kulturni identitet. Stoga upravo tu historiografski relevantnu temu želim pobliže prikazati i s njom se pozabaviti u ovome radu posebice istražujući i cjelovito sagledavajući posljednja dva stupnja nacionalno i kulturno integracijskih procesa bunjevačke zajednice, ali pritom imajući na umu da se ne smiju zanemariti razvojni učinci i uzročno posljedične veze koje su se unutar Trećega hrvatsko-bunjevačkog preporoda realizirale u međuratnom vremenu kao ishodištu kulturnoga, društvenog i političkog djelovanja većine tadašnjih prvaka.¹⁴

Isto tako, kada govorimo o metodološkom pristupu u ovom radu, prije svega moramo istaknuti kako su modernizacijski procesi kulturne i nacionalne integracije već dugi niz godina središnja tema istraživanja kako brojnih povjesničara tako i drugih znanstvenika. Već smo u magistarskom radu istaknuli: *može se reći da je ta tema u sociologiji i historiografiji ponovnu „renesansu“ doživjela upravo krajem 20. stoljeća, tj. padom Berlinskoga zida, kada se na tlu Europe ponovno budi dugo potiskivana nacionalna svijest brojnih do tog vremena potlačenih naroda istočnoga bloka.*¹⁵ Iako je nakon Drugog svjetskog rata u svim novonastalim socijalističkim zemljama, pa tako i u Jugoslaviji, tada vladajući komunistički sustav rješavanje nacionalnih pitanja pojedinih naroda smatrao drugorazrednom temom, nakon sloma tih totalitarističkih režima tema se kod brojnih znanstvenika prirodno ponovno nametnula upravo zbog širenja do tada zatumljenih nacionalnih pokreta u tek oslobođenim i novonastalim nacionalnim državama. O toj problematici smo također naveli kako: *Taj novi europski nacionalizam zasigurno svoje korijene dijelom baštini u ranijim povijesnim događajima jer, kako je poznato, većina europskih nacija strukturirana je od kraja 18. do početka 20. stoljeća. Stoga istraživači danas pokušavaju usporediti i cjelovito prikazati utjecaje tih prošlih događaja sa stanjem nakon sloma komunističkoga sustava pa tragajući za izvorima europskoga nacionalizma istražuju i povijesne činjenice koje im mogu jasnije približiti utjecaj procesa modernizacije, osobito u pogledu prvobitne kulturne standardizacije i nacionalne integracije pri oblikovanju modernih europskih nacionalnih zajednica i nacija-država.*¹⁶ Pozitivni pomak u tim istraživanjima učinjen je i glede intenzivnijega promatranja i novoga vrednovanja sastavnica kulturno-identitetskih obilježja pojedinih nacionalnih zajednica te u tom smislu sve više dolazi do izražaja i pitanje promjena unutar etničkih zajednica kao bitnog gradivnoga elementa tijekom tih modernizacijskih i nacionalno-integracijskih povijesnih procesa.

Nažalost i danas se veći interes posvećuje istraživanjima tzv. „povijesnih nacija“, tj. nacija iz kojih su vodeće osobe, tijekom tog proteklog povijesnoga vremena, programski uspijevale utemeljiti zasebne nacionalne ideologije unutar strogo određenoga prostora pojedinih suvremenih nacija-država.¹⁷ U mnogo manjoj mjeri oni svoju pozornost usmjeravaju prema istraživanjima problematike modernizacijskih učinaka, kulturne standardizacije i nacionalne integracije unutar „izdvojenih“ narodnosnih, tj.

subetničkih grupa koje mogu, ali i ne moraju uspostavljati veze s matičnim narodno/nacionalnim prostorom, te vlastiti identitet izgrađuju zatvarajući se u uske lokalne okvire pa na taj način konzerviraju vlastite izdvojene zajednice u očuvanju primarnih, tj. autarkičnih identitetskih obilježja. Na taj se način djelomice i otuđuju od procesa modernizacijskih učinaka i veza s njihovom matičnom, tj. navedenom „povijesnom nacijom“ koja je prihvaćanjem novih kulturnih tvorbi tijekom tog proteglog povijesnog vremena već nadrasla i oplemenila istovrsna primarna identitetska obilježja. Taj zaključak posebice se odnosi na istraživanje izdvojenih manjinskih nacionalnih zajednica i etničkih grupa pa se tako istražujući te ranije znanstvene spoznaje može steći krivi dojam kako su ti rubni ogranci većih nacionalnih zajednica isključeni iz istovjetnih procesa matične nacije što, dakako, nema znanstvenu potkrjepu, jer upravo obilježja primarnog identiteta zorno pokazuju iz kojeg se supstrata oblikovala kao pojedina povijesna nacija tako i izdvojena etnička zajednica. Nažalost o problematici istraživanja izdvojenih hrvatskih etničkih zajednica unutar akademske zajednice imamo relativno mali broj značajnijih teorijskih istraživanja, a o tom problemu zanemarivanja smo u ranijem radu istaknuli: *Stoga je ta tema četo bila interes isključivo lokalnih istraživača koji su u većini slučajeva i sami bili pripadnici neke od manjinskih nacionalnih i/ili etničkih zajednica te je ona često i ostajala samo u uskom okviru lokalnoga istraživačkoga interesa. Kako se u posljednjih dvadesetak godina u Europi sve više govori o osobnim ljudskim pravima odnosno o poštovanju i zaštiti specifičnih prava manjinskih grupa, polagano se sve veći prostor otvara istraživanju brojnih kulturnih, društvenih, religijskih, gospodarskih i političkih čimbenika bitnih za bolje razumijevanje modernih nacionalnih kretanja unutar manjinskih zajednica što bi za posljedicu trebalo imati i bolje razumijevanje budućih nacionalnih kretanja u sve više globaliziranom društvu. Sve to dovodi da se upravo danas pri pokušajima cjelovitoga objašnjavanja kulturne i nacionalne integracije u istraživački vidokrug mora uzeti u obzir i navedena problematika izdvojenih manjinskih etničkih i nacionalnih zajednica.*¹⁸ Važno je u tom novom pristupu, kako temi, tako i u samom istraživačkom procesu, potrebno je pokušati izbjeći pristranost zbog kojih istraživač pri prikazivanju pojedinih povijesnih činjenica iz prošlosti vlastite zajednice, može zbog manjka ranijih spoznaja, stereotipno prikazati historijske činjenice o drugima, ali i o vlastitoj nacionalnoj i/ili etničkoj zajednici.

U metodološkom smislu cijeli problem predmeta istraživanja treba promotriti kako s teorijskih spoznaja o modernizacijskim i nacionalno integracijskim procesima unutar pojedinih povijesnih nacija tako i s razine dubinskog istraživanja primarnih identitetskih tvorbi manjinskih zajednica te na taj način pokušati sagledati sva kulturno-identitetska obilježja koja nas upućuju upravo na utjecaje dominantnih strukturnih mreža.

Povijesne činjenice u ovom radu iznose se problemski te su one usporednom metodom dovedene u suodnos i sučeljavaju se s drugim istraživanim činjenicama. Tako promatran predmet istraživanja uz pomoć širega konteksta teorijskih spoznaja ne samo historiografskih već i drugih predmetu istraživanja bliskih društveno-humanističkih znanosti iskorišten je kako bi mogli što objektivnije prikazati sve različite utjecaje na kulturno i nacionalno integracijske procese kod pripadnika hrvatske manjinske zajednice u Bačkoj. Cilj je ostvariti novi prikaz prošlih događaja vezanih uz djelovanje bačkih Hrvata u vremenu Drugoga svjetskoga rata, ali i u neposrednom poraću posebice u pogledu djelovanja građanske inteligencije pri očuvanju vlastitoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta. U izradi doktorske disertacije, kako smo već naveli, želimo uz pomoć komparativne analize iznijeti brojne nove povijesne činjenice, ali i strukturirati dinamičniju povijesnu zbilju kao i objektivnije prikazati pojedine manje poznate elemente razvoja nacionalno integracijskih procesa unutar bunjevačko-hrvatske zajednice, ali i upozoriti na dezintegracijske utjecaje velikih ideologija i totalitarnih sustava tijekom i osobito nakon Drugoga svjetskoga rata, što do sada djelomice nije bio slučaj.

Upravo iz tako postavljenoga istraživačkoga okvira logički se nameću i istraživačka pitanja: *Tko su vodeći ljudi Hrvata-Bunjevca u vremenu Drugoga svjetskoga rata na prostoru NDH i na prostoru Bačke? Kako uzajamno djeluju i koji je značaj hrvatsko-bunjevačkih elita u procesima očuvanja kulturnog i nacionalnog identiteta u razdoblju 1941.-1945. godine?* I posljednje važno pitanje odnosi se na dosada malo historiografski istraživanu i predstavljenu temu: *Što se događa s građanskim društvom u Bačkoj, odnosno kakva je sudbina vodećih osoba hrvatsko-bunjevačke zajednice na kraju rata u razdoblju od 1944. do 1948. godine?*

Stoga u cilju iznošenja i što primjerenije interpretacije prikupljenih primarnih i sekundarnih podataka, ali na temelju novijih teorijskih istraživanja navedene problematike u radu ću pokušati na normativnoj razini izdvojiti one hrvatsko-bunjevačke pojedince koji su unutar nekoliko ključnih kulturnih institucija s teritorija NDH u danim ratnim okolnostima nastavili pridonositi očuvanju bunjevačko-hrvatskog kulturnog identiteta, ali i one pojedince koji su na prostoru Bačke tijekom rata i u neposrednom poraću pružili otpor totalitarnim sustavima mađarskog nacional-fašizma i poslijeratnoga jugoslavenskog komunizma.

U traženju što kvalitetnijih odgovora na navedena pitanja kao krajnji rezultat želim postići novu socio-povijesnu strukturu prošlih događaja i upotpuniti praznine u toj do sada nedovoljno istraživanoj historiografskoj temi koju sustavno pokušavam istraživati i problematiziram ne samo u ovom radu već i u posljednjih nekoliko godina.

1. 2. 2. Periodizacija

Kada govorim o izabranom vremenskom razdoblju, kojega želim približiti u ovome radu, mišljenja sam kako razdoblje od 1941. do 1944., odnosno između 1944./45. do 1948. godine okvirno čini jednu zaokruženu cjelinu. Ti povijesni događaji izviru i slijede glavne povijesne tijekove iz ranijega razdoblja, napose iz razdoblja od 1918. do 1941. godine, jer vodeće osobe prve polovine 20. stoljeća intenzivno rade i djeluju kako u vrijeme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije tako i u vrijeme rata na tlu NDH, odnosno u nešto otežanim okolnostima za vrijeme mađarske uprave u Bačkoj u razdoblju od 1941. do 1944. godine. Dio tih građanskih prvaka djelomice nastavljaju rad i neposredno poslije rata nakon uspostave komunističkog jugoslavenskog sustava u razdoblju od 1944. do 1948. godine, ali to djelovanje nije više tako intenzivno, jer je obilježeno represijom tog režima prema njima te u konačnici i dovodi do destrukcije ranijih hrvatskih kulturnih institucija te stvaranja novih kontroliranih od strane režima.

Stoga treba naglasiti kako od **Prvoga Antunovićevog preporoda** pa sve do **Trećega hrvatsko-bunjevačkoga preporoda** u razdoblju od sredine 19. stoljeća do sredine 20. stoljeća, tj. u tih gotovo 100 godina razvidno je izrazito preklapanje i zajedničko djelovanje bunjevačkih crkvenih i građanskih konzervativnih i liberalnih prvaka koji su

od početne južnoslavensko-jugoslavenske ideje i integracije postupno evoluirali i prihvatili izrazitu hrvatsku nacionalno-integracijsku ideološku matricu temeljenu na sastavnicama bunjevačko-šokačkog hrvatskog kulturnog i etničkog identiteta te standardizirane više hrvatske kulture posredovane u to vrijeme iz zagrebačkog integracijskog središta. Stoga kako smo već istaknuli *Treći hrvatsko-bunjevački preporod*, odnosno vremensko razdoblje koje ovdje želim približiti strukturno određuju dva vrlo važna povijesna događaja, a to su kraj Prvoga svjetskog rata, odnosno početak i svršetak Drugoga svjetskog rata. Iako postoji djelomični kontinuitet između ranijih povijesnih događaja s onima između dvaju svjetskih ratova također treba naglasiti činjenicu kako je već u prvoj jugoslavenskoj zajednici stasala nova hrvatska nacionalna građanska elita koja je u to vrijeme u stalnom otporu prema asimilacijskim pritiscima srpskih krugova, slično kao što su njihovi časni prethodnici bili u otporu prema mađarskim elitama propale Dvojne Monarhije. Istovremeno sa stvaranjem i djelovanjem tih novih hrvatskih prvaka iz Bačke dolazi do radikalnoga prekida s tom ranijom tradicijom društvenoga, kulturnoga i političkog života koji je bio oslonjen i nastao na društvenim strukturama Austro-Ugarske Monarhije. Slomom tog ranijeg sustava pridonio je stvaranju novih društvenih uvjeta za izgradnju i transformaciju nacionalnih institucionalnih okvira, odnosno učinkovitijeg nacionalnog organiziranja unutar bunjevačko-hrvatske zajednice. Započeti dugotrajni procesi stvaranja tih novih institucijskih okvira naprasno se prekidaju početkom Drugoga svjetskog rata te građanski politički i kulturni prvaci koji djeluju u navedenom razdoblju nakon završetka tog svjetskoga sukoba u obnovljenoj komunističkoj jugoslavenskoj zajednici nisu potpuno uspjeli obnoviti i nastavili ranije djelovanje.

U tom pogledu vremensko razdoblje od 1918. do 1941. godine čini jednu zaokruženu cjelinu, jer pojavni oblici organiziranja, ali i veći dio osoba kao nositelja nacionalno-integracijskih procesa, nastaju, djeluju i razvijaju se gotovo isključivo u navedenom vremenskom razdoblju.

S druge strane u razdoblju Drugoga svjetskoga rata i neposrednog poraća započinju snažni dezintegracijski procesi te se pojavljuju oblici novoga otpora prema očuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta bačkih Hrvata. Iako je strukturno gledano taj proces uvelike povezan s navedenim predratnim vremenom, ipak se mora naglasiti kako je to

vrijeme označeno i prekidom dotadašnjega razvoja i oblikovanja hrvatskog građanskoga društva na tom rubnom i izdvojenom etničkom prostoru te stoga samo dio bunjevačkih prvaka nastavlja raniji rad u zaposjednutoj Bačkoj tj. Kraljevini Mađarskoj, dok drugi dio znatno jače i slobodnije odtada djeluje izvan granica tog zavičajnog teritorija na prostoru NDH. Ti ugledni pojedinci koji su bili primorani izbjеći na matični nacionalni hrvatski prostor i u tim ratnim prilikama poglavito djeluju na crti očuvanja zavičajnoga hrvatsko-bunjevačkog kulturnog identiteta. Potrebno je naglasiti da manji dio Bunjevaca odlazi tijekom rata u Srbiju i Beograd, ali njihov je rad u tom razdoblju vrlo zanemariv i potpuno pasivan.

Upravo iz tog razloga odlučio sam dubinski sagledati društveno i kulturno organiziranje bačkih Hrvata-Bunjevaca unutar ustroja kulturnih institucija NDH kako bih prikazao kontinuitet kulturne suradnje između Subotice i Zagreba u ratnom razdoblju. Pritom želim prikazati važnost završetka procesa hrvatske nacionalne integracije unutar navedene etničke zajednice, ali i završetka gotovo stogodišnjega razvoja hrvatskog građanskoga društva u Bačkoj. Nakon što su 1944. godine članovi KPJ preuzeli vlast u Subotici i drugoj jugoslavenskoj zajednici, postupno prestaju gotovo svi stari pojavni oblici kulturnoga i nacionalnoga djelovanja vezani uz snažan utjecaj prvaka rimokatoličke crkve i građanskih hrvatskih prvaka bliskih ideologiji hrvatskoga seljačkoga pokreta. Od 1944. godine primjetno je kako se pod utjecajem KPJ javljaju novi oblici kulturnog i nacionalnoga djelovanja bačkih Hrvata s potpuno promijenjenom ideologijskom matricom glede rješavanja gorućega hrvatskoga nacionalnoga pitanja u Bačkoj. Zbog nepobitne činjenične važnosti tih povijesnih događaja koji su ipak ostali do sada manje obrađivani unutar hrvatske historiografije, a u želji da prikažem očiti kontinuitet u djelovanju vodećih hrvatskih prvaka iz Subotice i to posebice kad je riječ o obrani ugroženog nacionalnog i kulturnog identiteta bačkih Hrvata-Bunjevaca, želim tu temu potpuno znanstveno istražiti te prikazati zaokruženu historiografsku sliku realizacije *Trećega hrvatsko-bunjevačkog preporoda*.

1. 2. 3. Arhivski izvori

Tijekom gotovo desetogodišnjih istraživanja za potrebe kako magistarskog tako još u većoj mjeri doktorskog rada prikupljena je referentna arhivska građa kao i znanstvena i stručna literatura. Ta bogata građa korištena je upravo u svrhu stvaranja nove cjelovite slike nacionalno i kulturno integracijskih i modernizacijskih kretanja među bačkim Hrvatima-Bunjevcima posebice u pogledu realizacije Trećega hrvatsko-bunjevačkog preporoda. Već smo u ranijem radu naveli: *Kada govorimo o južnougarskom hrvatskom ogranku, preciznije o bačkim Hrvatima-Bunjevcima, treba imati na umu činjenicu kako unutar dosadašnje historiografije ima relativno mnogo prinosa o vremenu u kojem započinju modernizacijski kulturno i nacionalno integracijski procesi među južnougarskim Hrvatima napose iz vremena tzv. Antunovićevog preporodnoga pokreta koji se odvijao u drugoj polovini 19. stoljeća, jer je to razdoblje u jugoslavenskoj historiografiji znatno više istraženo i monografski prikazano upravo zbog njegovoga prihvatanja južnoslavenske ideologije te je u obje jugoslavenske države biskup Antunović bio prihvatljiv zbog pokušaja ostvarenja nadnacionalnih integracija.*

Međutim, historiografska istraživanja o nacionalno i kulturno integracijskim procesima među bačkim Hrvatima-Bunjevcima koja su se dogodila na kraju 19. i u prvoj polovini 20. st. ostajali su na razini djelomičnih prikaza prošlih događaja bez dublje kritičke analize i jasne historiografske sinteze tih procesa.

Povjesničari kao da se nisu usudili postaviti pitanje izrade sinteze izdvojene hrvatske etničke zajednice s prostora Baranje, Bačke, Banata, te su njihov posao djelomice učinili ili etnolozi ili povjesničari književnosti kao što su Milana Černelić i Ante Sekulić koji su u svojim radovima neminovno morali istražiti i prikazati i pojedine povijesne izvore. Tako je 20. stoljeće unutar hrvatske historiografije ostala gotovo „neispisana stranica“ te je i zadaća ovoga rada pokušaj bar djelomičnoga prikazivanja uzročno posljedičnih veza i kontinuiteta ostvarivanja ranije započetih povijesnih, kulturnih i nacionalno-integracijskih procesa kako na prostoru Bačke tako još i više u analizi djelovanja vodećih prvaka hrvatsko-bunjevačke zajednice koji su izbjegli na teritorij NDH, jer su upravo oni u razdoblju od 1941. do 1945. godine djelovali u okviru vjerskih, kulturnih i društvenih organizacija i institucija navedene države.

Oni su u danim ratnim okolnostima pokušavali očuvati veze s rodnim krajem u cilju očuvanja ugroženoga kulturnog identiteta, jer su pripadnici te izdvojene i granicom podijeljene hrvatske manjinske zajednice za vrijeme Drugoga svjetskoga rata pod mađarskom okupacijom opet doživjeli sudbinu sličnu kao i u 19. stoljeću. Isto tako u radu otvaram i problematiku rastakanja građanskog društva nakon rata u vrijeme početne komunističke vladavine jer mi se čini kako tim činom uvjetno završava peti i šesti stupanj *Trećega hrvatsko-bunjevačkog preporoda* kojega u ovome radu želimo detaljnije istražiti i prikazati.

Treba naglasiti kako vrijeme Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća ipak kronološki i historiografski čini zasebnu cjelinu jer se u razdoblju od 1941. do 1945./48. godine jasno može vidjeti da je to ujedno i kraj javnoga djelovanja vodećih osoba građanskoga društva iz predratnoga vremena. Sporadična javljanja pojedinih građanskih kulturnih djelatnika u kasnijem vremenu ipak bitno ne utječu na društveni i kulturni rad unutar bunjevačke zajednice kako na tlu komunističke SAP Vojvodine tako i NR Hrvatske. Kulturna i nacionalna kretanja u postratnom vremenu i pojavu novih vodećih osoba kao i njihov utjecaj unutar hrvatske zajednice u Bačkoj tek treba detaljnije istražiti i znanstveno klasificirati i vrednovati.

Prigodom izrade ovoga rada služio sam se uglavnom dostupnom izvornom arhivskom građom koja se čuva u **Arhivu Vojvodine-Historijskom arhivu Subotice (HAS)**, a to je prije svega različita građa koja se nalazi u zbirci *Senata grada (1919.-1941.)* obilježenoj kao fond F.47 I-XII. Iz navedene zbirke služili smo se najviše sljedećom skupinom građe: *Gradsko zastupstvo (1919.-1941.)*, *Gradsko načelstvo (1919.-1941.)*, *Kulturno i socijalno odjeljenje (1919.-1941.)*. Od ostalih fondova koji se čuvaju u Historijskom arhivu Subotice značajne podatke sadrže i fondovi *Ured gradonačelnika (1919.-1941.)* i građa pod oznakom *Strogo povjerljivo*, a ta se arhivska građa uglavnom odnosi na dokumente odaslane Visokoj vojnoj komandi u Beogradu, odnosno na dokumente koji su upućivani ministarstvima. Moram naglasiti kako fondovi i zbirke koje se odnose na Drugi svjetski rat, odnosno na mađarsku upravu u razdoblju od 1941. do 1944. godine nisu u cijelosti obrađeni te sam iz njih većinom rabio samo pojedinačne dokumente. Za razdoblje nakon 1944. godine kada u grad ulaze sovjetske i jugoslavenske partizanske vojne postrojbe, arhivska građa je obrađena te sam rabio dio građe koje se odnose za rad *GNOO Subotice*,

odnosno iz tog fonda služili smo se građom koja se odnosi na *Presude pojedinim istaknutim hrvatskim kulturnim djelatnicima i svećenicima*, kao i dijela dokumentacije vezane uz rad i organizaciju novih hrvatskih kulturnih društava. Većina tih dokumenata nalazi se u fondovima pod oznakom F; 68, F; 70, i F; 72. F; 168 i dr. Jedan dio građe za potrebe ovoga rada također sam prikupio u ***Hrvatskom državnom arhivu (HDA)*** u Zagrebu, ali i ***Područnom arhivskom centru u Gospiću. (HR DAG)***, odnosno u ***Državnom arhivu u Varaždinu (HR DAVŽ)***.

Dio građe prikupio sam i u ***Biskupijskom arhivu Subotica, (BAS)*** a ta građa danas se djelomično čuva u zavičajnoj zbirci ***Instituta za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“***. Iz navedene zbirke koja se nalazi u arhivu Instituta Ivan Antunović važna je građa iz ostavštine *Lajče Budanovića, Blaška Rajića, Zbirke Kujundžić*, i dr. Također dio građe rabljene u ovom radu prikupio sam i iz drugih biskupijskih arhiva i to prije svega ***Biskupijskog arhiva u Đakovu (BAĐ)*** kao i ***Biskupijskog arhiva u Senju (BAsE)***. Dio vrijedne građe nalazi se i u Arhivu vrhbosanske nadbiskupije u Sarajevu kao i u arhivu znamenite rimokatoličke gimnazije u Travniku, ali ovu građu osim u pojedinim tiskanim zbirkama dokumenata nisam mogao pregledati zbog nedostatka novčanih sredstava potrebitih za istraživanje.

Veliki dio arhivske građe koju sam rabio u ovomu radu i danas se čuva u privatnim pismohranama. To je ujedno i jedan od najvrjednijih arhivskih materijala koji je uvršten u rad jer se ta vrijedna građa prvi puta objavljuje. Tako sam prije svega zahvaljujući ljubaznosti ***Ljudevita Vujkovića-Lamića mlađeg*** dobio na uvid kao i uporabu privatnu pismohranu njegovoga oca koji je prije rata kao i tijekom njega, a napose nakon njega bio jedan od istaknutih kulturnih i športskih djelatnika bačkih Hrvata. Ta značajna privatna arhivska građa sadrži brojne dokumente hrvatsko-bunjevačkih subotičkih društava kao što su: *HPD i PD Neven iz Subotice, HAK i HNK Bačka iz Subotice, HŠK, Građanski, FK Sloga, Hrvatske kulturne zajednice iz Subotice, Hrvatskog prosvjetnog doma iz Subotice, Dobrotvorne zajednice Bunjevka iz Subotice* te vrijedni dijelovi sačuvane arhivske građe *Pučke kasine*, najstarije kulturne organizacije bunjevačkih Hrvata, ali i građe vezane za okolna subotička salašarska mjesta kao npr. arhive ogranaka *Seljačke sloge iz Žednika*, organizacije koja je i tijekom Drugoga svjetskoga rata djelovala u tom mjestu. Gospodinu Ljudevitu velika hvala na tom nesebičnom činu!

Također je značajnu privatnu arhivsku građu za potrebe ovoga rada ustupio i pokojni **mr. sc. Lazar Ivan Krmpotić**, a građa se odnosi na katolička udruženja, *Križarsko sestrinstvo i Križarsko bratstvo iz Subotice* koji također djeluju sa smanjenim intenzitetom u Subotici i u najtežem ratnom vremenu, a zabrana rada tih rimokatoličkih organizacija uslijedila je tek poslije rata, nakon što se u gradu učvrstila vlast KPJ. Također dio arhivske građe vezano za život i rad svećenika Stjepana Gabrića primio sam o od obitelji gospođe **Nade Gabrić Biro** iz Vukovara, tj. od članova obitelji koji žive u Subotici.

Prigodom istraživanja kao sekundarnom građom u radu smo se u nedostatku izvornoga arhivskoga materijala služili i periodikom iz naznačenog vremena, tj. tiskom i to subotičkim predratnim i poslijeratnim novinskim izdanjima kao što je: *Neven*, *Subotičke novine*, *Bunjevačke novine*, *Slobodna Vojvodina*, *Radio Vijesti*, *Hrvatska riječ* ali i zagrebačkim tiskom iz vremena Drugoga svjetskoga rata. U prvome sam redu kao sekundarni izvor rabili smo tiskovine kao što su: *Hrvatski Narod*, *Katolički List*, *Spremnost*, *Obitelj*, i dr. te brojnim stručnim časopisima i publikacijama koje su izlazile periodično kao što su *Danica ili kalendar za Bunjevce*, *Šokce i Hrvate iz Budimpešte*, *Subotička danica iz Subotice*, *Danica-katolički kalendar iz Zagreba*, *Klasje naših ravni*, *Hrvatska Revija*, *Ustaška Mladež*, i dr. Dio novinske građe i periodičnih časopisa čuva se u *Institutu Ivan Antunović*, a gotovo cjelovita zbirka novina i periodike čuva se u hemeroteci *Gradske knjižnice u Subotici*. Pri istraživanju novinske građe nastale za vrijeme NDH u prvom redu koristili smo se hemerotekom ***Nacionalne i sveučilišne knjižnice*** u Zagrebu.

Većina navedene građe pisana je latiničnim pismom i standardnim hrvatskim jezikom, dok je dio pisan ćirilicom i srpskim jezikom. Dio građe pisan je na izvornome bunjevačkom ikavskom narječju, dok je znatan dio arhivske građe koja se odnosi na bunjevačku zajednicu iz vremena mađarske ratne uprave u Bačkoj pisan mađarskim jezikom.

1. 2. 4. Pregled tiskanih znanstvenih i stručnih radova i literature

U prethodnom smo dijelu prikazali gdje se sve nalazi i kakvo je stanje s arhivskim gradivom koje se čuva u brojnim razasutim institucijama. Također u pogledu izrade doktorske disertacije služili smo se i drugim izvorima, prije svega treba spomenuti i brojnu tiskane znanstvene i stručne radove o bunjevačkim Hrvatima koji su u proteklom vremenu, tj. od 19. st. do danas objavljeni u Hrvatskoj, Mađarskoj, Vojvodini, tj. u današnjoj državi Srbiji kao i u nešto manjem broju u Bosni i Hercegovini. Stoga ako promotrimo tu ranije tiskanu znanstvenu i publicističku literaturu možemo s pravom zaključiti kako općenito gledano tijekom tih otprilike proteklih 150 godina imamo relativno puno objavljenih historiografskih i drugih znanstvenih i stručnih tiskanih publikacija o Hrvatima Šokcima i Bunjevcima s prostora Južne Ugarske, tj. Baranje, Bačke i Banata, ali je ito tako razvidno kao je vrlo malo cjelovitih sinteza, posebice historiografskih objavljenih u naznačenom razdoblju. Glede toga u ovom kraćem pregledu izdvojiti ćemo samo neke autore koji su po našem sudu vlastitim istraživačkim radom tiskali znatan broj kako knjiga tako i članaka te na taj način ostavili traga u znanosti i u publicistici. Treba i naglasiti kao je pregled koji slijedi subjektivni izbor pisca te je on stoga zasigurno i manjkav, a pri odabiru u prvom redu smo vođeni namjerom upozoriti na tekstove autora koji intenzivno istražuju i objavljuju danas, ali su možda ostali manje poznati hrvatskoj javnosti zbog zatvorenosti unutar zavičajnih bačkih okvira. U pregledu tiskanih znanstvenih i stručnih radova i publicističke literature želimo također ponovno ukazati i na važnost već do sada znanstveno i stručno potvrđenih autora koji su također tim svojim značajnim radovima iz 19. i prve polovice 20. st. stvorili prve historiografske temelje istraživanja života i djelovanja bunjevačko-šokačkih Hrvata.

Pritom nam je posebno stalo i do onih autora koji su se afirmirali poslije Drugog svjetskog rata i uz sve otegotne okolnosti ipak uspjeli navedenu problematiku jednim dijelom afirmirali i u vremenu koje nije bilo naklonjeno sustavnom historiografskom istraživanju povijesti hrvatskoga naroda, jer su mnogi od njih tijekom druge jugoslavenske zajednice bili optuživani i za hrvatski nacionalizam, a samim tim eliminirani iz znatnijeg znanstvenog utjecaja unutar akademske zajednice. Tiskanje historiografskih i drugih dijela koji su sintetizirali kulturno-identitetsko nasljeđe

hrvatskih zajednica kako u okolnim zemljama tako i u svijetu bio je ne samo mukotrpan posao već u jednu ruku i opasan zbog represije protuhrvatskih režima u toj bliskoj prošlosti te tu i treba tražiti razlog zašto su nam mnogi prošli događaji i do danas ostali relativno nepoznati.

Među autorima koji su objavili zapažene povijesne i kulturno-identitetski značajne monografije i članke o hrvatskim etničkim grupama Bunjevcima i Šokcima abecednim redom možemo izdvojiti:

Ivana Nepomuka pl. Ambrozovića, potomak je ugledne plemićke obitelji iz Sombora. On se svojim djelima na sebe skrenuo pažnju tek u novije vrijeme iako je ta djela napisao u prvoj polovini 19. stoljeća. Posebice se ističe prijevod Miškatovićeva djela iz 1807. godine koje nosi naslov: *Proricsja i narecsenja koja shtiuch i obderxavajuch, i sam sebesvaki, i druge pouzdano upravljati hoche. Sa serbskoga jezika na Illyricski Prevedena, Nadopunjena i Sloxena*. Važnost tog djela jest u činjenici što Ambrozović u njemu ukazuje na razliku između srpskoga i ilirskoga tj. hrvatskoga jezika, a kojega još tada naziva imenom koji se rabio u lokalnoj uporabi u Bačkoj, tj. dalmatinskim jezikom, a to je vrlo važna kulturno-identitetska činjenica, jer se nakon njega u Antunovićevom preporodnom razdoblju taj ilirski jezik povezuje s jugoslavenskom ideologijom te se djelomice gubi veza s povezivanjem lokalnog bunjevačkog ikavskog dijalekta sa starim dalmatinskim zavičajem, ali i hrvatskim nacionalnim identitetom. Također je napisao i povijesni spjev pod naslovom: *Žalostica Žalosna Ivana Nep. Ambrozovića, u zomborskoj kralj. varoši penzioniratoga senatora, bižajućeg od kuće pak do Kalocse, kad su raci-serbijanci u medjuboju mađarskom 1848./49. progonili katolike, po njemu istom ispivana u Zomboru 1850*. Navedeno djelo je u nastalo po uzoru na tradiciju ranije hrvatske književnosti, tj. pisano je pod utjecajem Budimskog kulturnog kruga, ali i fra. Andrije Kačića Miošića u desetercu na ikavskom dijalektu. Autor je iz detaljno prve ruke prikazao povijesne događaje iz vremena mađarske revolucije 1848.-1849. godine, a važno je što ističe kako su se već tada Srbi negativan stav prema posebnom identitetu Dalmatinca, tj. Bunjevcima, jer su već u revolucionarnoj 1848. govorili: «*Bunjevačkog nema poroda...*». Iako je to djelo pripada u grupu važniji radova pri razumijevanju međuetničkih i međunacionalnih odnosa na

prostoru Južne Ugarske ono se nažalost još nalazi u rukopisu i čeka buduće cjelovito jezikoslovno i povijesno vrjednovanje.

Josip Andrić podrijetlom je bački šokački Hrvat i jedan je od zaslužnih autora koji je tijekom bogatog znanstvenoga, publicističkog i kulturnog rada dao nemjerljiv doprinos afirmiranju bunjevačke i šokačke kulturne prošlosti, ponajprije se istaknuo kao jedan od prvih sakupljača narodnih pjesama. Također je bio i istaknuti hrvatski etnomuzikolog i skladatelj. U prvoj polovici 20. stoljeća, kao i tijekom Drugoga svjetskoga rata, ali i u poraću isticao se kao jedan od vodećih hrvatskih katoličkih laičkih intelektualaca, jer je dugi niz godina uređivao izdanja *Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima* iz Zagreba, odnosno *Društva. Sv. Ćirila i Metoda* te je upravo u tim izdanjima afirmirao i niz bačkih bunjevačko-šokačkih hrvatskih pisaca mlađe generacije. O važnosti kulturnog djelovanja Josipa Andrića više će se govoriti na kraju knjige te ćemo spomenuti samo ona njegove tiskana djela koja su nastala tijekom Drugog svjetskog rata kao što su: *Životopis bl. Nikole Tavelića*, Zagreb 1941., *Velika ljubav. Roman iz života slovačkih Hrvata*, Zagreb, 1942., *Irska zeleni otok*, Zagreb, 1942., *Slovnica, slovačkog jezika*, Zagreb, 1942.. Andrić je bio posebice aktivan kao etnomuzikolog i kompozitor te je tijekom svoga bogatog rada uglazbio brojne bunjevačke i šokačke narodne pjesme kao i pjesme bačkih književnika, prije svega nekoliko pjesama vlč. Aleksandra Alekse Kokića, a komponirao je i prvu bunjevačku operu *Dužiancu*.

Vlč. Andrija Anišić je katolički svećenik koji djeluje u Subotici. On je dugogodišnji urednik subotičkoga katoličkoga kalendara *Zvonik*. Pisac je više zapaženih članaka tematski vezanih uz crkvenu povijest, a pozornost privlače radovi *I. Antunović pokretač prvih novina za Šokce i Bunjevce*, Subotica, 1990. i *Biskup Lajčo Budanović*, Subotica, 2003.

Ivan pl. Antunović jedan je od najvećih hrvatsko-bunjevačkih kulturnih i nacionalnih prvaka u 19. st. O značenju preporodnoga rada biskupa Antunovića do sada se u znanstvenoj i stručnoj literaturi dosta pisalo i to većinom samo pohvalno, dok je gotovo izostala dublja kritička analiza njegovog rada u pogledu uloge u nacionalno integracijskim procesima. Stoga ćemo istaknuti samo biskupov najvažniji historiografski doprinos, a to je monografija pod naslovom *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevaca i Šokaca*. I to djelo kao i mnoga druga Antunovićeva djela još čekaju dublju

znanstveno-stručnu kritičku analizu u pogledu problematike nacionalne integracije i utjecaja južnoslavenske ideologije na pojavu Bunjevačkog imena kao dezintegrativnog faktora pri oblikovanju i transformaciji te etničke zajednice u hrvatsku naciju.

Slaven Bačić danas je jedan od najuglednijih hrvatskih kulturnih djelatnika u Subotici, a posebno se njegov društveni i kulturni rad prepoznaje u uređivanju kapitalnog izdavačkog pothvata tiskanja *Leksikona podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokac*. Bačić se znanstvenom radu posebice posvetio istraživanjima pravne povijesti te je i objavio monografiji *Iz prošlosti gradskoga prava Novog Sada, Sombora i Subotice*, Biblioteka Žiga, Subotica, 1998. Također je predsjednik uglednog subotičkog *Hrvatskog akademskog društva*.

Mario Bara pripada grupi mlađih hrvatskih znanstvenika s prostora Bačke koji se u posljednjih nekoliko godina intenzivno bavi povijesnim istraživanjima rodnog zavičaja. Diplomirao je povijest, sociologiju i arhivistiku u Zagrebu te danas radi u Institutu za migracije i narodnosti. Od njegovih radova treba izdvojiti *Somborska deklaracija i njezino značenje za bačke Hrvate*, ČSP, br. 3, Zagreb, 2006.

Ljudevit (Lajčo) Budanović nakon Prvog svjetskog rata kao Apostolski administrator u Bačkoj postavljen je na mjesto biskupa sa sjedištem u Subotici. Između dvaju svjetskih ratova njegovim su zalaganjem i materijalnom pomoći osnovane brojne hrvatsko-bunjevačke kulturne institucije, ali i školovana većina kulturnih djelatnika koja se afirmirala neposredno pred i u tijeku Drugoga svjetskog rata i poraća. Treba istaknuti kako su upravo u vrijeme realizacije Trećega hrvatsko-bunjevačkog preporoda tê po njemu osnovane institucije odigrale značajnu ulogu u realizaciji nacionalno i kulturno integracijskih procesa bačkih Hrvata. Biskup Budanović već je u mladosti pod utjecajem pop Paje Kujundžića počeo objavljivati vlastite radove, a treba izdvojiti samo neke kao što je članak tiskan 1905. godine u *Nevenu* pod naslovom *Zašto nas Bunjevce, stari dokumenti nazivaju «Vlasima»*. U časopisu *Subotička Danica* pod pseudonimom Veco Labudić objavljeni su 1938. godine njegova dva povijesno-putopisna članka *Povijest Humske zemlje* i *Sa putovanja po Hrvatskom Gorskom Kotaru* u kojima je progovorio o porijeklu i imenu te migracijama Bunjevaca.

Jovan Cvijić jedan je od vodećih srpskih antropogeografa s kraja 19. i početka 20. st. U njegovim etnološkim i antropogeografskim istraživanjima brojnih etničkih grupa

balkanskoga stanovništva on se dotaknuo upravo i problematike etničkog podrijetla, odnosno migracija Bunjevaca. Prije Prvog svjetskog rata zastupao je tezu da su Bunjevci, Šokci kao i katolički Bošnjaci u Mađarskoj etnički Srbi, ali je tu tezu naknadno djelomice revidirao te ih je među prvima uvrstio kao zasebno slavensko pleme. Od njegovih radova možemo izdvojiti *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnove antropogeografije*, Beograd 1922. kao i nakon smrti tiskano djelo *Govori i članci*, Beograd, 1991. Za svoj rad bio je nagrađen članstvom u SAN, ali i članstvom u brojnim drugim europskim znanstvenim institucijama.

Milena Černelić jedna je od najznačajnijih suvremenih hrvatskih etnologinja koja je u svom dugogodišnjem radu sustavno istraživala teme vezane uz život i običaje Hrvata-Šokaca i Bunjevaca u Bačkoj. U tim značajnim radovima sustavno upozorava na potrebu interdisciplinarnog sagledavanja bunjevačko-šokačke problematike te naglašava važnost historiografskih istraživanja pri sagledavanju problematike kulturno i nacionalno-integracijskih procesa. Autorica je brojnih znanstvenih i stručnih članaka, studija i monografija, a od tih radova treba izdvojiti: *Nastojanja da se bačkim Bunjercima ospori pripadnost hrvatskom narodu*, Studia ethnologia, vol. 6, Zagreb, 1994., *Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta*, Studia ethnologia Croatica, vol. 17, Zagreb, 2006. te monografija *Bunjevačke studije*, FF PRESS, Zagreb, 2006..

Marko Čović između dvaju svjetskih ratova već tijekom studija u Zagrebu priključuje se pravaški orijentiranim mlađim intelektualcima. Književni interes pokazuje već u mladosti, a u tim ranim radovima primjetna je kod njega zainteresiranost za zavičajne teme vezane uz život bunjevačkoga puka. On je u Zagrebu uz potporu Josipa Andrića zajedno s bunjevačkim pjesnikom vlč. Aleksom Kokićem tiskao promidžbenu brošuru *Bunjevci i Šokci*, Jeronimsko svijetlo, Zagreb, 1939. Također je na stranicama *Subotičkih novina* 1940. godine objavio programski-promidžbeni tekst pod nazivom *Bačka Hrvatska* u kojem prikazuje položaj hrvatskoga stanovništva u Bačkoj od stvaranja Kraljevine SHS do uspostave Banovine Hrvatske, a već tada se založio da dio sjeverne Bačke s hrvatskom većinom teritorijalno pripadne Banovini Hrvatskoj. Istodobno je kao istaknuti vođa nacionalističke sveučilišne mladeži i predsjednik *Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske* uredio i objavio niz drugih važnih članaka i studija među kojima izdvajamo *Nacionalna borba bunjevačko-šokačkih Hrvata*, Almanah hrvatskih

sveučilištaraca, Zagreb, 1938.. Tijekom ratnog razdoblja postao je jedan od utjecajnijih vodećih ljudi u Matici hrvatskoj te je imenovan urednikom središnjeg kulturnog časopisa *Hrvatske revije*. U vrijeme njegovog uređivačkog rada na stranicama tog časopisa objavljuje se niz značajnih tekstova o bunjevačkim-Hrvatima te se afirmiraju i brojni mlađi hrvatsko-bunjevački pisci. U to vrijeme Čović se istaknuo i kao urednik *Zbornika Hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb, 1942., a tiskane su mu knjige novela *Žito zove*, Zagreb, 1941. i *Priča o djevojci Višnji*, Zagreb, 1943. koje su već tada prevedene na više stranih jezika. Iz tog ratnog razdoblja treba posebice istaknuti esej pod naslovom *Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti od hrvatskog književnika Mile Budaka do hrvatskog književnika Miroslava Krleže* u kojem se Čović među prvima u NDH založio za jednako vrednovanje oba znamenita hrvatska književnika. Nakon rata povlači se iz javnog života te tek pred kraj života u političkom iseljeništvu na nagovor Vinka Nikolića piše autobiografsku knjigu *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, München-Barcelona, 1975.

Jovan Erdeljanović, srpski antropogeograf koji je znanstvene radove pisao pod utjecajem Jovana Cvijića. Napisao je vrlo utjecajnu studiju pod naslovom *O poreklu Bunjevaca*, Beograd, 1930. u kojoj pokušava objasniti osnove etno-kulturalnog identiteta Bunjevaca, ali i zastupa tezu kako su Bunjevci ustvari pokatoličeni Srbi. Malo je poznata i istražena povijesna činjenica kako je upravo u vrijeme diktature neposredno po objavljivanju tih knjige on postao akademik SAN-a., a na te njegove pseudoznanstvene spoznaje u prošlosti su se pozivali svi prosrpski orijentirani „nacionalni“ Bunjevci, ali i danas se pozivaju dijelovi srpske kulturne elite okupljene oko SANU-a i *Matice srpske*.

Matija Evetović pripada grupi publicista i kulturnih povjesničara koji su prije svega velikim sakupljačkim radom i sistematizacijom arhivske građe posebice doprinosili cjelovitom prikazivanju kulturno-identitetskih obilježja bačkih Hrvata-Bunjevaca. Između brojnih Evetovićevih znanstvenih i stručnih radova treba izdvojiti *Nešto o Bunjercima*, Književni sever, Subotica, 1925., *Iz kulturne prošlosti Bunjevačkih i Šokačkih Hrvata*, Subotičke novine, Subotica, 1940., *Život i rad Paje Kujundžića*, Subotičke novine, Subotica, 1940., , *Bunjevci pod Turcima*, Subotička Danica, Subotica, 1941. i dr. Tijekom rata ostao je u Subotici, ali je i u tom vremenu povremeno surađivao s kulturnim institucijama u Zagrebu te mu je uredništvo Hrvatske enciklopedije objavilo

više enciklopedijskih članaka. Najznačajnija je njegova monografija *Kulturna povijest Bunjevaca i Šokaca*, Subotica 1940. koja je nažalost zbog izbijanja rata ostala u rukopisu, a za njeno izdavanje u poraću jugoslavenske vlasti nisu bile zainteresirane, ali ipak i takova ona je u brojnim kopijama bila jedan od glavnih polazišnih osnovica svim mlađim istraživačima kulturno-identitetskih procesa bunjevačkih Hrvata.

o. Euzebijе Fermedžin iako je bio bugarske nacionalnosti svojim dugogodišnjim djelovanjem unutar hrvatske franjevačke provincije postao je jedan od najvećih poznavatelja povijesti franjevačkoga reda na našem prostoru, a treba naglasiti kako su pojedini članovi toga reda tijekom 16., 17. i 18. st. znatno utjecali na migracije, odnosno očuvanje kulturnoga identiteta Hrvata Bunjevaca i Šokaca te su upravo njihovi radovi poslužili biskupu Antunoviću pri pisanju *Razprave*. Navedena građa koju je prikupio i obradio o. Euzebijе i danas je jedan od osnovnih temelja kojom se služe brojni znanstvenici pri istraživanju migracijskih kretanja hrvatskih populacija i povijesti franjevačkog reda.

Mirko Grlica radi kao kustos u Muzeju grada Subotice, a u posljednjih nekoliko godina objavio je više značajnih povijesnih radova od koji se izdvajaju: *Znamenja prošlosti-četrnaest subotičkih zastava*, GMS, Subotica, 2002., *Lazar Mamužić, uspon, uspeh i pad*, Rukovet, Subotica, 2003., *Blaško Rajić i stvaranje prve jugoslovenske države*, Ex Pannonia, Subotica, 2003. Prigodom postavljanja velike izložbe ostavštine bunjevačko-hrvatske plemićke obitelji Vojnića od Bajše, Grlica je izradio i prigodnu monografiju s brojnim vrijednim uvodnim člankom, bogatim povijesno vrijednim slikopisnim materijalom i rodoslovnim stablom obitelji, a ta vrijedna monografija nosi naslov *Vojnići od Bajše-Plemićka priča*, Subotica, 2003.

Većeslav (Veco) Holjevac rođeni je Karlovčanin, a za problematiku istraživanja hrvatskog iseljništva zainteresirao se nakon drugog svjetskog rata kada je postavljen na dužnost člana komisije za razgraničenje s Italijom gdje se i upoznao s problematikom hrvatskog i slovenskog stanovništva u Istri i Gorici. Jedan je od osnivača *Matice iseljenika* koja je i danas krovna organizacija koja se skrbi za položaj hrvatskih manjina u svijetu. Kao prvi predsjednik te iseljeničke organizacije uvidjeo je potrebu sustavnog istraživanja navedene problematike te je u tu svrhu tiskao studiju *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, 1968., koja je nakon izlaska utjecala, ali i dala veliki poticaj brojnim mlađim

znanstvenicima da se upuste u istraživanje prošlosti i kulture iseljeničkih hrvatskih zajednica u svijetu. On je u toj monografiji dio prostora posvetio i nacionalnom preporodu bačkih Hrvata-Bunjevaca, a također je i tiskao kraći prilog o Hrvatima u Rumunjskoj.

Rudolf Horvat iako podrijetlom nije bački Hrvat svojim dugogodišnjim radom u Slavoniji i Srijemu dobro se upoznao s problematikom hrvatskih etničkih zajednica toga prostora pa ga s pravom možemo smatrati jednim od najvećih poznavatelja bunjevačko-šokačkih Hrvata. Radove nije samo ograničio na istraživanja tih etničkih skupina u Bačkoj, Baranji, Slavoniji i Srijemu već je zapažene radove pisao i o povijesti i migracijama ličkih bunjevačkih Hrvata. Značajna su njegova tiskana djela: *Hrvati u Bačkoj (Bunjevci i Šokci)* Osijek, 1922. i *Dolazak bunjevačkih Hrvata u Bačku*, Zagreb, 1944. U njegovoj rukopisnoj ostavštini ostala je i monografija *Srijem* u kojoj je donio niz povijesnih činjenica značajnih za selidbe Bunjevaca i Šokaca, dok je u monografiji *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1942. prikazao povijesne prilike u vrijeme stvaranja prve jugoslavenske zajednice te se među rijetkim hrvatskim povjesničarima rubno osvrnuo i na političke i društvene prilike u Bačkoj među tamošnjim hrvatskim stanovništvom.

Bogumil Hrabak jedan je od najplodnijih srpskih historiografa. U svom znanstvenom radu napose je istraživao pitanja vezana uz problematiku vlašskog stanovništva, a u više historiografskih radova također se dotaknuo i istraživanja političkih prilika u Vojvodini prije Drugoga svjetskog rata u kojima je prikazao i političko organiziranje i djelovanje bačkih Hrvata-Bunjevaca. Od tih radova izdvajamo: *Demokratska i Samostalno demokratska stranka u Vojvodini 1919.-1928.*, Novi Sad, 1986., *Dvojna jugoslovenska država-ideal hrvatske buržoazije 1914-1935.*, Beograd, 1989. i *Stanovišta bunjevačkih političara o centralizmu, autonomiji i federalizmu 1919-1928.*, Slavonski Brod, 1984.

Ladislav Heka rodio se u Belom Manastiru, a od 1991. godine živi i radi u Segedinu. Kao sveučilišni profesor na Pravnom fakultetu uži znanstveno-stručni interes mu je istraživanje povijesno-pravnih hrvatsko-mađarskih odnosa. Heka je i pisac značajne studije *Povijest Hrvata Dalmatina u Segedinu*, Budapest-Pécs, 2004.

Mladen Lorković već je u Kraljevini Jugoslaviji prihvaćen kao jedan od najupućenijih znanstvenika glede poznavanja problematike hrvatskog iseljeništva. U

izdanju *Matice hrvatske* izašla mu je monografija *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939. u kojoj osim što donosi brojne priloge o iseljeničkim zajednicama u svijetu donosi i važne povijesne podatke o Hrvatima u okolnim zemljama pa tako i južnougarskim bunjevačko-šokačkim Hrvatima. U toj knjizi sublimirani su i brojni statistički podaci, a dana je i jedna od prvih procjena ukupnog broja hrvatskog iseljeništva u svijetu. Možemo reći kako je ta Lorkovićeva knjiga bila svojevrsna prethodnica kasnije monografije koju je izradio Veco Holjevac.

Milivoj V. Knežević podrijetlom je Srbijanac, a u Subotici se nastanjuje poslije 1918. godine gdje radi kao gimnazijski profesor. Ubraja se u onu skupinu srpskih autora koji su u međuratnom razdoblju pokušavali dokazati teze o srpskom podrijetlu Bunjevaca. Bio je urednikom književnog časopisa *Književni sever* koji je u posebnom izdanju pod njegovom uredničkom rukom tiskao vrlo utjecajnu i prijepornu zbirku radova *O poreklu Bunjevaca*, Subotica, 1930. Tijekom rada u Subotici surađivao je posebice s akademikom Erdeljanovićem kojemu je i na stranicama navedenog časopisa tiskao dijelove njegove knjige o Bunjencima i prije nego što je ona izašla iz tiska.

Vlč. Ivan (Ivanjica) Kujundžić neposredno prije početka Drugog svjetskog rata bio je jedan od najutjecajnijih rimokatoličkih svećenika u Bačkoj, a zbog tako javno izraženog hrvatskog patriotizma nakon ulaska mađarske vojske postaje među prvima žrtva tog režima, te je poslije izlaska iz koncentracijskog logora prisiljen emigrirati u NDH. U Zagrebu je uz pomoć Josipa Andrića s grupom mlađih sveučilištaraca radio na prikupljanju povijesne i kulturne građe o Bunjencima. U Suboticu se vraća neposredno pred slom mađarskog režima te nakon uspostave nove komunističke jugoslavenske vlasti tiska pod pseudonimom 1945. godine manju brošuru o životu fra. Mihovila Radnića. Iako je bio izraziti antifašist te u vrijeme boravka na prostoru NDH nije surađivao s režimom, nakon rata ga nove komunističke vlasti ponovno zatvaraju jer je istaknuti rimokatolički svećenik kao narodnog neprijatelja i rušitelja države. Po izlasku iz zatvora pred kraj života objavio je manju knjigu pod naslovom *Izvori za povijest bunjevačko-šokačkih Hrvata*, Zagreb, 1968. Ta je knjiga značajna stoga što je to bila i prva tiskana bibliografija radova o Hrvatima Bunjencima i Šokcima.

Vlč. Lazar Ivan Krmpotić u brojnim člancima i monografijama uglavnom je pisao teme koje su vezane za crkvenu povijest, a među tim radovima izdvajaju se: *Ivan*

Antunović preteča ekumenizma u našim prostorima, Subotica, 1990. i *Spisateljski rad biskupa Budanovića*, Subotica, 2003. Krmpotić je također potaknuo i posthumnu objavljivanju Evetovićevo rukopisa *Život i rad Paje Kujundžića*, Subotica, 2005. Također je potaknuo izlazak pretisak knjige istog autora pod naslovom: *Život i rad biskupa Ivana Antunovića narodnog preporoditelja*, ali i pretisak originala Antunovićeve *Rasprave*, Pečuh-Budimpešta, 2002. godine. On je i pisac manje monografije pod naslovom *125 godina od osnutka Pučke kasine*, Subotica, 2003., i brošure o životu i stradanju subotičke križarice Tone Kujundžić.

Albe M. Kuntić po struci je pravnik koji je već u vrijeme studiranja na „Srpskom pravnom fakultetu u Subotici“ prihvatio teze srpskih profesora o „srpskom podretlu Bunjevaca“. Tu tezu zastupao je već u ranim radovima od kojih možemo izdvojiti: *Bunjevac Bunjevcima o Bunjevcima*, Subotica, 1930., a istu je potvrdio i u monografiju *Počeci borbe za preporod bačkih Bunjevaca*, Beograd, 1969. U tom pseudoznanstvenom radu taj prosrpski orijentirani Bunjevac posebice je prenaplaćavao ulogu Ilije Garašanina na početni preporodni rad Boze Šarčevića.

Stevan Mačković u posljednjih nekoliko godina taj vrlo plodni subotički povjesničar i arhivist tiskao je više značajnih historiografskih članaka u kojima je obrađivao većinom teme koje se odnose na gospodarsku povijest Subotice. Značajna mu je monografija *Građevinska industrija u Subotici 1918.-1941.*, Subotica, 1997. i *Od Hartmann és Conen R.T. do 29. Novembra*, Subotica, 2003. Od ostalih Mačkovićevih radova koje mi je autor ustupio možemo izdvojiti sljedeće: *Subotica i subotički gradonačelnici (1918.-1941.)*, *Josip Vuković-Đido, njegovo političko djelovanje i rezultati, 1926.-1941.* te rad *O jednoj spomen ploči*¹⁹.

Mijo Mandić (STARIJI) jedan je od prvih učenika i sljedbenik južnoslavenske ideje biskupa Antunovića. S prvim publicističkim radovima javlja se već krajem 19. st.. Niz zapaženih novinskih članaka objavio je u *Nevenu*, *Subotičkim novinama*, *Subotičkoj Danici* i dr. subotičkim publikacijama nakon nastanka Kraljevine SHS, tj. Jugoslavije. Od tih književno-kulturnih i povijesno publicističkih radova zapaženi su: *Povist Bunjevaca i Šokaca*, Subotica, 1913., *Povijest bunjevačke književnosti*, Subotica, 1921., *Bačka Subotica*, Subotica, 1926., *Bunjevačko plemstvo*, Subotica, 1927., *Pedesetogodišnjica subotičke Pučke kasine: 1878.-1928.*, Subotica,

1928., *Subotica i Bunjevci*, Subotica, 1928. itd. Pred kraj života nakon uvođenja diktature pod utjecajem i pritiskom prosrpskih bunjevačkih elita suprotstavio se političkom i društvenom utjecaju msgr. Blaška Rajića i Josipa Đide Vukovića koji su se zalagali za realizaciju pune hrvatske nacionalne integracije u Bačkoj te se izjašnjavao kao nacionalni Bunjevac.

Mijo Mandić (MLADI) iako je rođen poslije Drugog svjetskog rata te iako je po struci arhitekt, pripada grupi istraživača amatera koja se pod utjecajem velikosrpskog režima krajem osamdesetih godina 20. st. počela ponovno izjašnjavati „nacionalnim Bunjevcima“. On se pod tim utjecajem u novije vrijeme upustio u pseudoznanstveno istraživanje i pisanje uistinu zamršene teme o etnogenezi Bunjevaca kao posebnog slavonskog naroda. Mandić po tim pseudoznanstvenim teorijama pokušava dodatno dokazati samonikle antičke korijene Bunjevaca, a to je objavio u knjizi pod naslovom *Buni, Bunievci, Bunjevci*, Subotica, 2009. Znanstvenu potvrdu za ta pseudoznanstvena istraživanja autor je dobio od dvojice srpskih recenzenata doc. dr. Saše Markovića i dr. Mladena Prelića.

Mišo Mandić u knjizi pod naslovom *Iz osmostoljetne kronike Čavolja*, Budimpešta, 1984. iznio je niz vrlo vrijednih podataka lokalne mikro povjesnice navedenog mjesta. Posebice su vrijedni podaci koji se odnose na događaje u Bajskom trokutu pred kraj Drugoga svjetskoga rata i u neposrednom poraću u pogledu odnosa mađarskih, sovjetskih i jugoslavenskih vlasti prema tamošnjem autohtonom hrvatskom stanovništvu.

Živko Mandić kao i prethodno spomenuti podrijetlom je bunjevački Hrvat iz Mađarske, a posebice mu je značajna knjiga: *Povijesna antroponimija bunjevačkih Hrvata u Mađarskoj*, Budimpešta, 1987.. U monografiji je obradio preko 3 500 hrvatskih prezimena s prostora Mađarske koja su se i danas u većem dijelu zadržala kako u Mađarskoj tako i u državama u okruženju prije svega u Vojvodini/Srbiji i Hrvatskoj.

Zlatko Matijević hrvatskih je povjesničara, a podrijetlom je lički bunjevački Hrvat koji je znanstveni interes usmjerio prema istraživanjima razvoja katoličkog pokreta. Rubno je dotaknuo i istraživanja razvoja katoličkog pokreta među bačkim Hrvatim-Bunjevcima. Od tih radova treba izdvojiti monografiju: *Slom politike katoličkog*

jugoslavenstva- Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS 1919.-1929. , Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.

Rikard Pavelić jedan je od brojnih zaljubljenika u hrvatsku povjesnicu koji se amaterski bavio istraživanjima vlastitih identitetski bunjevačkih etničkih korijena te je u monografijama *Bunjevci*, Zagreb, 1985. i *Stopama predaka*, Rijeka, 1991., na temelju prije svega dostupne tiskane građe pokušao prikazati povijesne migracije primorsko-ličke grane Hrvata-Bunjevaca na pravcu jugoistok-jugozapad, tj. s prostora Hercegovine preko Ravnih Kotara i Bukovice prema prostorima Primorja, Gorskog Kotara i Like, te djelomice i kasnija raseljavanja prema Slavoniji, Srijemu, Baranji i Bačkoj.

Dragutin Pavličević dugogodišnji je istraživač povijesti i kulture starijeg hrvatskoga iseljništva, a objavio je i monografiju *Moravski Hrvati*, Zagreb, 1994. Također i Pavličević je napisao više zapaženih historiografskih znanstvenih članaka o primorsko-ličkim Hrvatima-Bunjevcima, a među njima se izdvajaju: *Iz prošlosti Krmpota, Klenovice i Ledenica*, Crikvenica, 1985., *Seobe Vlaha Krmpočana u 17. stoljeću*, Beograd, 1989., *O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce*, Zagreb, 1997. itd. On se u sintezi hrvatske povijesti pod naslovom: *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2000. dotakao i problematike migracija, odnosno Antunovićevog preporoda.

Stjepan Pavičić u znanstvenom radu je posebnu pozornost usmjerio prema istraživanjima hrvatskih dijalekata, a ta su ga istraživanja postupno dovela i do tema vezanih uz istraživanja hrvatskih povijesnih selidbi. Pavičić je u Zagrebu 1943. godine na katedri *Hrvatske narodne povijesti* prvi utemeljio predmet *Povijest hrvatskih migracija*, pa se već tada dotakao i problematike šokačko-bunjevačkih selidbi. Slično kao i njegov suvremenik Rudolf Horvat u svojim je istraživanjima jednaku pozornost posvećivao migracijama kako ličkih tako i slavonsko-srijemsko-bačkih bunjevačkih i šokačkih Hrvata, a o tome je napisao sljedeće zapažene radove: *Stanovništvo današnjeg hrvatskoga naselja u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji Prilog k proučavanju podrijetla Bunjevaca*, Obzor, Zagreb, 1931., *Seobe i naselja u Lici*, Zagreb, 1963., *Raselj enje starosjedilaca i doselj enje Bunjevaca u senjski kraj*, Senj, 1966., *Bunjevci*, Zagreb 1977. Reference o podrijetlu, jeziku i migracijama Bunjevaca možemo naći i u drugim važnim Pavičićevim radovima, a izdvojit ću samo jednu od njegovih najvažnijih monografija *Podrijetlo*

naselja i govora u Slavoniji, Zagreb, 1953. Tijekom Dugog svjetskog rata u uredništvu *Hrvatske enciklopedije* surađuje i s hrvatskim autorima iz Subotice kao što su p. Pekić, M. Evetović, A. Šokčić i drugi.

Petar Pekić iako je podrijetlom iz Bajskog trokuta u Mađarskoj, tj. iz Gornjeg Svetog Ivana većinu života nakon što je optirao u Kraljevinu SHS djelovao je u Subotici i Zagrebu te se zasigurno može ubrojiti u skupinu onih novinara i publicista-povjesničara koji su najbolje upoznati s povijesnim temama vezanim uz Hrvate-Bunjevce. On je pisac više značajnih povijesno-publicističkih knjiga i radova među kojima izdvajamo monografiju: *Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do 1929. godine*, Zagreb, 1930. te *Povijest oslobođenja Subotice*, Subotica, 1939., *Tko su Bunjevci*, Subotičke novine, Subotica, 1940, Tijekom Drugoga svjetskoga rata seli se iz Subotice u Zagreb gdje nastavlja publicistički rad te piše monografiju: *Postanak Nezavisne Države Hrvatske- Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustroju*, Zagreb, 1942., a od osnutka *Hrvatske enciklopedije* aktivno sudjeluje te piše brojne važne enciklopedijske priloge. Od tih priloga treba izdvojiti: *Budanović Ljudevit*, HE, Zagreb, 1942, *Povijest Bunjevaca*, HE, Zagreb, 1942.. Objavljivao je i brojne historiografske radove u časopisima i novinama kao što su *Klasje naših ravni*, *Subotičke novine*, *Nova Hrvatska*, *Danica* i dr. Iako se nakon okončanja Drugoga svjetskog rata vratio u Suboticu ipak se zbog pritiska komunističkih vlasti naknadno morao trajno iseliti, tj. nastaniti u Zagrebu.

Alojzije Poljaković s prvim književnim i publicističkim radovima javlja se tijekom Drugoga svjetskoga rata u *Klasju naših ravni*. Nakon što je preživio križni put vraća se u Suboticu gdje ga komunističke vlasti zbog antidržavnog djelovanja sude 1947. godine na višegodišnju zatvorsku kaznu. Povremeno se bavio književnošću, a nakon sloma jugoslavenskog režima napisao je i memoarsko-publicističku knjigu *Saga o Bunjevcima i Šokcima Hrvatima i ne Hrvatima od dalmatinskih buna do pobune mladih 1947.*, Subotica 2005. Knjiga ima vrijednost isključivo zbog memoarskog sadržaja.

Ante Sekulić zasigurno je danas jedan od najboljih živih poznavatelja prošlosti bačkih Hrvata-Bunjevaca posebice kad je riječ o događajima između dvaju svjetskih ratova, ali i ratnog i poratnog vremena. Slično kao i kod Pavičića prije njega i Sekulića su jezikoslovna istraživanja glavni interes rada. Iz znanstvenog opusa možemo izdvojiti više historiografskih radova u kojima je dao značajan doprinos istraživanjima kulturno-

povijesnih tema bunjevačko-šokačke zajednice u Bačkoj, Baranji i Srijemu. Među tim radovima izdvajamo: *O društvenom i stranačkom životu podunavskih Hrvata od 1867. do 1918.* Zagreb, 1988., *Prilog o stranačkom životu bačkih Hrvata od 1918. do 1928.*, Zagreb, 1990., *Cjeloviti lik Lajče Budanovića*, Subotica, 1971., *Preporoditeljska i povijesna baština Ivana Antunovića*, Zagreb, 1978., *Hrvati iz južnougarskih područja u godinama od 1918. do 1920.*, Zagreb, 1993., *Bački Hrvati u težnji očuvanja nacionalnoga identiteta*, Vinkovci, 1995. i dr. Sekulić je u monografijama *Bački Bunjevci i Šokci*, Zagreb, 1990. i *Bački Hrvati-Narodni život i običaji*, Zagreb, 1991. po stručnom mišljenju vodećih hrvatskih znanstvenika u tim knjigama skupio i prikazao veliku historiografsku, etnološku, lingvističku građu o Hrvatima-Bunjevaca i Šokaca od doseljavanja do dvadesetoga stoljeća. Od njegovih povijesno-jezičnih studija treba izdvojiti monografiju *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Zagreb, 1996. godine koju je autor zamislio kao jednu vrst bibliografije podunavskih pisaca i znanstvenika. Treba naglasiti kako knjiga ima i brojne nedostatke kako glede životopisa tako i glede popisa djela pojedinih predstavljenih autora. Kao i spomenuti vlč. Ivanjica Kujundić i Alojzije Poljaković i Sekulića su komunističke vlasti zbog njegovog vjerskog i kulturnog djelovanja u spomenutom zajedničkom procesu 1947. godine osudile na višemjesečnu zatvorsku kaznu. Također je ponovno suđen i zatvoren nakon sloma Hrvatskog proljeća kada su iste vlasti zbog hrvatskog nacionalizma u Subotici počinile gotovo intelektualocid uhitivši i kasnije otpustivši s posla preko 200 hrvatskih intelektualaca te su mnogi od njih nakon tih progona već sedamdesetih godina bili primorani trajno napustiti rodni zavičaj i nastaniti se u Zagrebu.

Robert Skenderović objavio je više zapaženih historiografskih radova kao što su: *Štovanje svetaca kod bačkih Hrvata*, Zagreb, 2003. i *Lajčo Budanović i Blaško Rajić vođe bačkih Hrvata između dva svjetska rata*, Zagreb, 2003. Sudjelovao je i na više znanstvenih skupova na kojima je izlagao historiografske teme vezane uz prošlost hrvatskih zajednica u Bačkoj, a bio je i urednik nekoliko Zbornika radova nastalih na tim skupovima.

Ambrozije (Boza) Šarčević kao jedan od prvih pristalica južnoslavenske ideologije u Bačkoj s pravom se ubraja u najistaknutije bunjevačke preporoditelje i kulturne djelatnike druge polovine 19. st. Bio je prvi suradnik biskupa Antunovića pri

pokretanju prvih bunjevačkih novina na narodnom jeziku. Također je sudjelovao i u društvenom i političkom životu pa je pomogao oko osnutka Pučke kasine prve bunjevačke društveno-kulturne institucije, a i kod osnivanja Bunjevačko-šokačke stranke za čije je potrebe izradio i prvi statut. Zapaženi su mu sljedeći radovi: *Subotica*, Subotica, 1868., *O ravnopravnosti našeg jezika u Subotici*, Subotica, 1870., *Povist prvoga bunjevačkog dila i pokreta*, Subotica, 1879., *Bunjevački narod i Subotica*, Subotica, 1881., *Pismo pridsidniku bunjevačke kasine*, 1896. i dr, a izradio je i *Mađarsko-jugoslavenski politički i pravosudni rječnik*, Subotica, 1870. i *Magyar-serb-horvát-bunyevác-sokác könyvészeti szótár*, Subotica, 1894.

Joso Šokčić između dvaju svjetskih ratova bio je ugledni subotički novinar te je pisac više članaka u kojima se osvrnuo i na prošlost bačkih Bunjevaca, a od njegovih radova možemo izdvojiti *Nekoliko crtica iz povijesti Bača*, Subotica, 1935., *Putokaz Bunjevcima u Vojvodini*, Subotica, 1925., *Subotica pre i posle oslobođenja*, Subotica 1934. i dr. U političkom djelovanju lutao je od jugoslavenske ideologije preko zagovaranja nacionalne bunjevštine do prihvaćanja hrvatskoga nacionalnog identiteta.

Vlč. Josip Temunović zalaganjem tog subotičkog svećenika prije nekoliko godina javnosti se ponovno predstavio djelovanje biskupa Budanovića kao i njegova uloga u očuvanju identiteta bačkih Hrvata-Bunjevca. On je u Subotici potaknuo i organizirao 2003. godine i *Međunarodni znanstveni skup* posvećen životu i radu biskupa Ljudevita Lajče Budanovića te je napisao i dvije manje knjige pod naslovima *Zadužbina biskupa Budanovića*, Subotica, 2002. i *Subotička matica*, Subotica, 2002. Uz znanstveni i publicistički rad vlč. Temunović tijekom života radio je i na polju kulture te je objavio i jednu zbirku pjesama posvećenih rodnom zavičaju.

Dinko Šokčević je šokačko-bunjevački Hrvat rođen u mjestu Baja u mađarskom dijelu Bačke. Studirao je u Budimpešti, Novom Sadu i Zagrebu. Radi kao sveučilišni profesor u Pečuhu i kao gostujući profesor na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Znanstveni interes mu je povijest mađarsko-hrvatskih odnosa, a od brojnih znanstvenih i stručnih radova potrebno je izdvojiti njegovu monografiju naslovljenu *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata (Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga)*, Zagreb, 2006.

O. Bernardin Unyi, rodio se u Baču, a podrijetlom je Mađar te je veći dio života upravo proveo među podunavskim Hrvatima–Bunjevcima i Šokcima u Baču, Mohaču i Baji od kojih je i naučio hrvatski jezik. Unyi se u svom znanstvenom radu posebice zanimao za povijest franjevačkog reda te je u arhivima mađarskih samostana u Gyöngyösu i Mohaču kao i u franjevačkim samostanima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini skupio dragocjene podatke o selidbama južnougarskih Hrvata. Od njegovih historiografskih dijela zapažene su monografije: *Povijest franjevacu u Mohaču*, Budimpešta 1943. i *Povijest Šokaca, Bunjevacu i bosanskih franjevacu*, Budimpešta, 1947. Iako su te knjige pisane tijekom i nakon rata te su potkrijepljene s dosta faktografskih podataka u interpretaciji povijesnih činjenica Unyi je ipak podlegao tada još vrlo izraženim velikomađarskim predrasudama i ideologizaciji u pogledu nacionalnog podrijetla bačkih bunjevačko-šokačkih Hrvata, jer je i on zastupao tezu kako su oni posebno slavensko pleme te je na taj način negirao njihovu hrvatsku nacionalnu pripadnost.

O. Tomo Vereš kao član dominikanskog reda bavio se filozofijom i historiografskim istraživanjima vezanim za povijest crkve, a u tim istraživanjima povremeno se doticao i tema vezanih uz njegov bunjevački-subotički zavičaj. Od tih radova posebice je značajna knjiga pod naslovom: *Bunjevačko pitanje danas*, Subotica, 1990. te članke *Dominikanci u Subotici*, Zagreb, 1990. kao i članak: *Prilog istini o bačkim Bunjevcima*, Split, 1991.

Lazar Vrkić, srpski je autor koji je u istraživanjima posvetio osobitu pozornost povijesno-pravnim pitanjima nastanka srpske nacije, a u svojoj knjizi *Pojam i biće srpske nacije*, Srijemski Karlovci–Novi Sad, 2004. uz brojne dokumente donosi i važne podatke o Vojvodini, odnosno brojne manje poznate činjenice o povijesti bačkih Hrvata–Bunjevacu i njihovom odnosu prema vladajućim režimima.

Naco Zelić jedan je od hrvatskih kulturnih djelatnika koji su nakon sloma Hrvatskog proljeća zbog jugoslavensko-srpske represije morali napustiti Suboticu te se preseliti u Zagreb. U zadnjih nekoliko godina objavio je više zanimljivih radova, ali i dvije knjige pod naslovima: *Protiv zaborava Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo Matija Gubec Tavankut 1946.-1996.*, Zagreb, 2000. i *Hrvatsko proljeće i bački Hrvati*, Zagreb–Subotica, 2008.

Tomislav Žigmanov, taj rođeni tavankutski bunjevački Hrvat diplomirao je filozofiju u Novom Sadu, gdje je jedno vrijeme i radio u Uredu Otvorenog društva baveći se zaštitom ljudskih prava Hrvata u Vojvodini. U svom plodnom kulturnom, znanstvenom i publicističkom opusu u posljednjih nekoliko godina objavio je niz značajnih historiografskih i drugih članaka koji su posvećeni bačkim Hrvatima-Bunjevcima. Od tih radova izdvojiti ćemo samo neke kao što su: *Skolastička filozofija među Hrvatima u ugarskom Podunavlju*, Subotica, 2002., *Biskup Budanović u zavičajnoj i nacionalnoj historiografiji*, Subotica, 2003. i *Recepcija položaja Hrvata u Vojvodini u izvještajima nevladinih organizacija o ostvarivanju ljudskih i manjinskih prava*, Zagreb, 2003. Posebnu pozornost privlači i njegova monografija *Hrvati u Vojvodini danas-Traganje za identitetom*, Zagreb, 2006. Knjiga je značajna stoga što autor u njoj vrlo kritički progovara o današnjoj zbilji koja se odvija unutar hrvatske manjinske zajednice u Vojvodini nakon njenoga nasilnog rastrojstva od sredine osamdesetih koji se dogodio pod utjecajem miloševićevog režima i nastavljača takove politike danas, a posebice treba ukazati na autorov pokušaj upozoravanja na problematiku „(ne)stanja“ ljudskih prava Hrvata u Vojvodini, ali i „(ne)recepcije“ i zaborava povijesno-kulturološki značajnih osoba s prostora Bačke kako u domovinskoj hrvatskoj tako i lokalnoj vojvođanskoj znanstvenoj i stručnoj literaturi.

Također u prikazu tiskane građe i djelomičnom navođenju relevantnih autora koji su pisali u većem ili manjem opsegu teme vezane za povijest i kulturu hrvatskih zajednica Bunjevaca i Šokaca ne smijemo preskočiti ni brojne historiografske sinteze čiji su autori također barem djelomice dotaknuli i problematiku migracija, ali i kulturno i nacionalno integracijskih procesa hrvatsko-bunjevačke zajednice s prostora Bačke. Primjerice, u novijim sintetskim radovima koje su u posljednjih nekoliko godina objavili autori iz susjedne Mađarske ili autori mađarskog podrijetla iz Srbije kao što je vrlo voluminozna monografija koju je uredio **Péter Hanák** pod naslovom *Povijest Mađarske*, Budimpešta, 1991. bački Hrvati se gotovo i ne spominju. Isti je slučaj i u također po broju stranica opsežnom knjigom *Istorija Mađara*, Beograd, 2002. koju su napisali **Peter Rokan**, **Zoltan Đere**, **Tibor Pal** i **Aleksandar Kasaš**, jer i u toj knjizi o bačkim Hrvatima-Bunjevcima nema niti jedna odrednica iako autori zbog zavičajne povezanosti s našom manjinom morali su zabilježiti barem nekoliko značajnijih povijesnih referenci. Navedeni

autori, iako pišu prije svega o vlastitoj manjinskoj zajednici, ipak se kao građani R. Srbije nisu uspjeli svjesno ili nesvjesno osloboditi straha i oduprijeti brojnim pritiscima srbijanskoga režima i na njihovu manjinsku zajednicu tijekom totalitarističkoga miloševićevog vladanja. Stoga u tom radu nisu prikazali važne povijesne činjenice o drugim manjinskim grupama koje su također bitno odredile povijesna događanja na tlu ne samo današnje AP Vojvodine, jer u slučaju naših bunjevačko-šokačkih Hrvata možemo vidjeti kako su i oni znatno pridonosili i ukupnom društvenom, kulturnom i političkom razvoju cijele Kraljevine Ugarske tj. Mađarske u 20. stoljeću. Nešto je bolji slučaj u monografiji koju je napisao **László Kontler** pod naslovom *Povijest Mađarske* s podnaslovom *Tisuću godina u Srednjoj Europi* Budimpešta, 1999./2002., a u nas tiskana 2007. godine u kojoj se na više mjesta autor referira i na položaj manjina u svojoj zemlji te spominje i Hrvate koje ne dijeli kao većina njegovih ranijih kolega po etničkoj pripadnosti već ih isključivo koristi za sve skupine hrvatsko nacionalno ime. Upravo tē malobrojne reference koje govore o hrvatskim migracijama, odnosno o Hrvatima nastanjenim na prostoru Južne Ugarske možemo načelno svrstati u one koje se odnose u prvom redu na Hrvate Bunjevce i Šokce s prostora Bačke.

Za razliku od navedenih mađarskih autora novija srbijanska historiografija i dalje zadržava stereotipski pristup pun predrasuda o autohtonom hrvatskom stanovništvu iz Vojvodine. Taj ideologizirani velikosrpski pristup u kojem se apstrahiraju i selektiraju, tj. zanemaruju povijesni izvori koji ne potvrđuju njihove pseudoznanstvene teze da Bunjevci nisu Hrvati posebice je vidljiv unazad nekoliko godina kada su i tiskane brojne knjige i članci u kojima se negira hrvatska nacionalna pripadnost tih izdvojenih etničkih zajednica. Na taj način dio srpskih historiografa i dalje Bunjevce i Šokce s prostora Bačke svrstava u tzv. „pokatoličene Srbe“ ili u blažoj varijanti u zasebnu „bunjevačku naciju“ sve u cilju negiranja hrvatskog kulturnog nacionalnog identiteta, ali i potpune asimilacije tih etničkih zajednica. To se ponajbolje može vidjeti iz višegodišnjega djelovanja vodećih ljudi *Srpske akademije nauka i umetnosti* i novosadske *Matice srpske*.

Među njima posebice se ističu akademici **Slavko Gavrilović** i **Čedomir Popović** kao i dr. **Drago Njegovan** i prof. dr. **Dragoljub Petrović** koji su nastavili s istom akademskom tradicijom koju je u srpskoj znanstvenoj zajednici u okviru SAN uveo još krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina Jovan Erdeljanović, odnosno Vasa Stajić

u okviru novosadske *Matice srpske*. Navedeni srpski znanstvenici u suradnji s vodstvom „nacionalnih Bunjevaca“ te uz izravnu i izdašnu materijalnu potporu od strane institucija R. Srbije/AP Vojvodine tiskali su dva zbornika *O poreklu Bunjevaca*, tj. *Etnolingvistička i istorijska istraživanja o Bunjencima*. Ti Zbornici nastali su kao proizvod dva pseudoznanstvena skupa održana u Subotici, 2006. i 2007. godine. Znakovito je kako srpski autori iznimno puno pozornosti pridaju različitim pitanjima vezanim oko istraživanja bunjevačke etničke zajednice za razliku od mađarskih i hrvatskih autora koji se tom temom sustavno ili ne bave ili imaju tek parcijalan pristup. Stoga slično stanje zanemarivanja koje vidimo u djelima mađarskih autora primjetno je nažalost i među radovima hrvatskih autora. To nagomilano negativno stanje napose je vidljivo u djelima hrvatskih autora nastalim u vrijeme SFRJ. Jedno od takovih domaćih izdanja jest i opsežno troknjižje autora **Zvane Črnje** *Kulturna povijest Hrvatske*; Rijeka, 1989., jer je u njemu primjetno kako autor pokušava cjelovito obraditi teme vezane uz hrvatski kulturni identitet, ali je ipak začuđujuće da u tom odabiru i selektivnom pristupu nije prikazao niti jednu od brojnih kulturno-identitetskih referenci hrvatske manjinske zajednice s nekadašnjeg prostora Južne Ugarske.²⁰ Kao primjer takovog zanemarivanja u prošlosti možemo navesti u ovom prikazu i historiografsku sintezu grupe uglednih zagrebačkih povjesničara **Jaroslava Šidaka, Mirjane Gross, Igoa Karamana, Dragovana Šepića** pod naslovom *Povijest hrvatskoga naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968., jer je i u toj knjizi samo u kraćoj crtici naznačen rad biskupa Antunovića. Ipak nakon stvaranja samostalne R. Hrvatske broj historiografskih radova posvećen relevantnim nacionalnim temama znao je povećan, a otvorio se prostor za cjelovito istraživanje i prikazivanje novih tema. Nažalost moramo i dalje istaknuti kako su u prikazivanju kulturno-povijesnih kretanja unutar autohtone hrvatske zajednice u Vojvodini, ali i Mađarskoj učinjeni tek relativno mali pomaci, jer je danas neznatno bolje stanje vidljivo u novim izdanjima historiografskih sinteza kao što su primjerice već spomenuta monografija **Dragutina Pavličevića**, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2003. te sinteza hrvatske povijesti autora **Ive Goldsteina** *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2003. I u tim knjigama autori donose samo osnovne historiografske činjenice o migracijama i preporodnom pokretu među bačkim Hrvatima-Bunjencima, ali su i dalje rijetko prikazane povijesne osobe napose oni znameniti pojedinci koji su djelovali u prvoj polovini 20.

stoljeća. Također nisu dovoljno obrađeni niti važniji povijesni događaji vezani uz nacionalno i kulturno integracijske procese tih hrvatskih autohtonih zajednica. U navedenim radovima primjetno je kako autori pri prikazivanju integracijskih procesa u žarište interesa stavljaju samo prikaz zbivanja na užem prostoru današnje Hrvatske. I oni se tek sporadično odlučuju obraditi teme vezane za širi hrvatski etnički i nacionalni prostor te su rubni hrvatski preporodni pokreti ostali i dalje getoizirani samo za razdoblje početnog djelovanja u drugoj polovini 19. st, tj. na Pri ili Antunovićev preporod.²¹

U zaključku prikaza stručne i znanstvene literature potrebno je posebnu pozornost posvetiti i jednoj novijoj vrlo voluminoznoj i luksuzno enciklopedijski opremljenoj knjizi pod naslovom *Iseljena Hrvatska* i to stoga jer je potpuno nerazumljivo da su se u pristupu tako opsežno zamišljenog istraživanja, tj. u predstavljanju hrvatskoga iseljništva i autohtonih hrvatskih manjinskih zajednica u okolnim zemljama, trojica uglednih hrvatskih autora **Vlado Šakić, Marin Sopta i Ivan Čizmić** konceptijski opredijelili za „getoizaciju“ teme starijeg hrvatskog iseljništva. Oni su toj važnoj temi posvetili ograničen broj stranica pa su samo u jednom relativno kratkom poglavlju mehanički saželi gotovo osmostoljetnu povijest starijeg hrvatskog iseljništva, a među njima i etničke hrvatske zajednice Bunjevace i Šokace. Većinu prostora posvetili su tzv. novijem političkom i ekonomskom iseljništvu čiji su se pripadnici u posljednja dva stoljeća ponajviše selili u prekontinentalne i zapadnoeuropske zemlje. Iz svega navedenog jasno se očituju porazne činjenice koje nas upućuju kako je u današnjoj hrvatskoj historiografiji konačno potrebno profesionalizirati i osuvremeniti pristup istraživanju povijesnih migracija hrvatskih populacija jer se jedino novim pristupom može prikazati mnogo dinamičniji i slojevit proces razvoja hrvatskoga kulturnog i nacionalnog identiteta našega ukupnoga izvandomovinstva. Također u tom cilju još se više pokazuje potreba da se na hrvatskim sveučilištima ponovno pokrene katedra *Povijesti hrvatskoga iseljništva* kako bi se omogućilo stvaranje dovoljnoga broja danas deficitarnoga stručnog i znanstvenoga kadra. Potrebno je također žurno pokrenuti nova istraživanja povijesti hrvatskoga izvandomovinstva, a pritom mislim na „bijeke mrlje“ povijesti starijeg hrvatskog iseljništva, poglavito Hrvata-Bunjevaca i Šokaca s prostora Bačke/AP Vojvodina i danas najugroženije i pod najvećim asimilacijskim pritiscima izložene hrvatske populacije u svijetu što se zorno vidi i u djelovanju navedenih vodećih srbijanskih „istoričara“.

Treba istaknuti kako sam prigodom rada na toj obimnoj arhivskoj i tiskanoj građi naišao i na brojne otegotne okolnosti koje su sputavajući utjecale na nastojanjima da što temeljitije proniknem u društveni, kulturni i politički život unutar hrvatsko-bunjevačke zajednice. Tijekom vremena dio izvorne arhivske građe netragom je nestao. Glavni razlog je u uništavanju građe za vrijeme mađarske uprave u Subotici 1941.-1944. godine kada je velik dio subotičke biskupijske i gradske arhive odnesen u Mađarsku. Ta građa djelomično je vraćena kasnije u Jugoslaviju, ali i dalje brojni važni dokumenti iz predratnoga i ratnog vremena nedostaju te je moguće kako se dio dokumenata još nalazi u mađarskim pismohranama. Jedan dio građe djelomično je uništen nakon 1945. godine, a pritom mislim na veliku Zavičajnu knjižnicu i privatni arhiv Ivana Kujundžića kojega su 1947. godine zaplijenile jugoslavenske komunističke vlasti. Privatnu arhivsku građu uništavali su i brojni pojedinci bojeći se represije navedenih totalitarnih vlasti. Iako sam u tijeku rada pregledao veliku količinu gradiva, nije mi bilo nimalo lako prokrciti put prema objektivnoj znanstvenoj spoznaji kada se brojni relevantni povijesni izvori nalaze razasuti na više lokacija. Stoga je primarna zadaća ovoga rada iz navedenih primarnih i sekundarnih izvora iznijeti i što primjerenije interpretirati podatke vodeći računa o osnovnim metodološkim parametrima radi što ujednačenijeg prikaza navedenoga dostupnoga gradiva kako bi se mogli izvesti koliko-toliko pouzdani zaključci.

1.3. Historiografski pristup i spoznaje drugih znanosti

Kada govorimo o historiografskom pristupu temi modernizacijskih kao i kulturno i nacionalno-integracijskih procesa koji se odvijao tijekom 19. i 20. st. treba naglasiti kako je upravo u „stoljeću naroda“, tj. u 19. stoljeću historiografija ostvarila znatan napredak. Stoga je po mišljenju Mirjane Gross, taj novi poticaj istraživanjima utjecao na „poznanstvljenje“ historiografskoga istraživanja što se posebno očituje u novim pristupima i idejama unutar francuske i njemačke historiografske škole.²² Upravo je „dugo“ 19. stoljeće označilo prekretnicu jer su znanstvenici uz pomoć historiografskih istraživanja već tada pokušali protumačiti nova društvena kretanja i promjene koje su se događale na tlu tadašnje Europe, ali i cijeloga svijeta.²³

U tom smislu treba promatrati i plodne učinke tih prvobitnih historiografskih istraživanja, odnosno navedenih škola. Jer, kada pobliže promotrimo ta znanstvena istraživanja možemo s pravom doći do zaključka kako francuska historiografska škola u prvom redu pokušava objasniti strukturirane povijesne društvene procese te se u znatnijoj mjeri oslanja na suvremene sociološke teorije, a druga je pak veću pozornost usmjerila prema povijesnoj ulozi znamenitih osoba-elita pri modernizacijskom oblikovanju institucija i institucionalnih centara moći u određenom povijesnom razdoblju.

Također treba naglasiti kako ta druga škola upravo svoje izvoriste ima još u znanstvenim istraživanjima 19. stoljeća te se dominantno razvila i proširila s njemačkih sveučilišta. Taj pravac historiografskih istraživanja danas se često naziva *politička povijest*. Kako politička povijest nije bila u mogućnosti odgovoriti na svu složenost povijesnih društvenih procesa jer elite nisu jedini čimbenik povijesnih društvenih procesa, tako se nakon Drugog svjetskog rata pod utjecajem francuskih povjesničara okupljenih oko časopisa *Annales* započeo stvarati novi pravac istraživanja koji je upravo iz tog razloga svoju kritiku ciljano usmjerio prema prenaplašenoj ulozi elita. Stoga su francuski, a za njima britanski i američki povjesničari znanstveni interes proširili s usko političkog prostora prema istraživanjima društvenih struktura, procesa i institucija tzv. „dugoga trajanja“. Taj novi pravac možemo nazvati i „poviješću društva“, jer se odmaknuo od tradicionalističke političke povijesti koja se ujedno može nazvati i „povijest država ili povijest vladajućih elita“. Pišući o ta dva historiografska koncepta već smo ranijem magistarskom istraživanju istaknuli: *Suvremena historiografija u posljednjih nekoliko desetljeća pokušava pomiriti ta dva naizgled suprotna stajališta te se moderna socijalna povijest ne odriče važnosti i uloge znamenitih povijesnih osoba već ih svrstava u njihovo društveno, kulturno, gospodarsko i/ili političko okruženje te ih proučava u interakciji s drugim društvenim pojavama u realnoj povijesnoj zbilji. Glavni je cilj takovoga pristupa uočiti društveno-povijesne procese te stvoriti mnogo dinamičniju socio-povijesnu strukturu proteklih događaja kako bi se izbjegli stereotipi o osobama ili o različitim društvenim i kulturnim obilježjima, a također smo već tada naglasili kako: suvremenom historiografskom pristupu, pojmu nacije i usko s tim pojmom povezanih pojmova nacionalne integracije, u novije vrijeme sve više postavlja pitanje identiteta kao osnovnoga polazišta za tumačenje društveno-povijesnih procesa.*²⁴

Stoga možemo postaviti pitanje: *Što podrazumijevamo pod pojmom integracije?*

U klasičnom smislu integracija se definira kao: složeni proces preobrazbe tradicionalnih srednjovjekovnih etničkih zajednica u moderne nacije iz kojih na kraju tog procesa nastaju moderne nacije-države. Na području jugoistoka Europe taj proces započinje tijekom 19. stoljeća, a završetak mu je tek krajem 20. stoljeća kada se u potpunosti oblikuje i današnja hrvatska nacija-država. U pogledu navedene problematike istraživanja nacionalno integracijskih, a s tim i usko povezanih kulturno integracijskih procesa treba spomenuti u hrvatskoj historiografiji važnost utjecajne studije koju su izradile Agneza Szabo i Mirjana Gross²⁵ U toj studiji autorice nam približavaju povijesne procese hrvatske modernizacije i nacionalne integracije, a posebno je važan segment transformacije modernih hrvatskih institucija, odnosno početaka oblikovanja modernoga hrvatskoga nacionalnoga i kulturnog identiteta. Istražujući procese nacionalne integracije Mirjana Gross je u svojim radovima već ranije istaknula značenje razumijevanja tih integracijskih procesa te je istaknula važnost uočavanja brojnih silnica koje su utjecale na spore procese društvene transformacije predmodernih hrvatskih etničkih zajednica, odnosno kako su u znatnoj mjeri prisutni snažni paralelni procesi dezintegracije. Ti su paralelni negativni dezintegrirajući elementi utjecali na usporeno pretvaranje predmodernih hrvatskih etničkih zajednica u modernu hrvatsku naciju. U analizi tog posvemašnje neravnomjernog tijeka u procesima nacionalne integracije ona pokušava objasniti kontinuiranom pojavom dezintegrativnih, tj. nepovoljnih povijesnih čimbenika koji su od 16. do 19. stoljeća uvjetovali stagnacijom u razvoju cijeloga hrvatskoga društva.²⁶ Autorica naglašava kako je navedeno razdoblje obilježeno ponajprije velikom osmanskim ugrozom te su hrvatski etnički krajevi zbog tih negativnih silnica u to vrijeme gotovo potpuno teritorijalno odvojeni jedni od drugih, a istodobno su bili i pod upravom različitih inorodnih vladarskih kuća.

Gross također upozorava da ponajprije treba imati na umu tu nepovoljnu teritorijalno-političku razdvojenost hrvatskih krajeva jer je slaba ili gotovo nikakva međusobna komunikacija imala ujedno za posljedicu težak razvoj nove društvene strukture tijekom modernizacijskoga procesa ne samo zbog brojnih socio-ekonomskih

uvjetovanosti već se još više ogledaju u zatvorenosti hrvatskih etničkih zajednica unutar lokalnih i/ili regionalnih okvira kao posljedice tih ranijih nepovoljnih povijesnih silnica.

U sagledavanju tih složenih povijesnih silnica ona ističe izrazito važnu činjenicu, a to je prije svega prijelomni utjecaj osmanskog prodora prema zapadnoj Europi što je za posljedicu i na hrvatskim prostorima ima pokretanje velikih selidbi stanovništva, ali i raspadanje ranijega modela društvenoga uređenja. Ti dezintegracijski procesi intenzivno se realiziraju tijekom 15. do početka 17. stoljeća, a te ratnim operacijama potaknute selidbe imale su utjecaj na sve južnoslavenske etničke skupine te nije zaobišao niti hrvatske etničke populacije kako s prostora današnje Hrvatske tako još u većoj mjeri i one s prostora BiH, koje su se u tom razdoblju iselile izvan matičnoga etničkoga teritorija. Povijesna je činjenica kako se upravo tada i dijelovi šokačko-bunjevačkih populacija iseljavaju s matičnog južnohrvatskog prostora na tada znatno sigurnije i mirnije, ali i životno prosperitetnije južnougarske prostore.

Kao drugi važan čimbenik u istraživanjima integracijskih procesa autorica ističe razvoj tzv. *nacionalne svijesti*. U pogledu procesa oblikovanja nacionalne svijesti ona korijene za njihov nastanak i razvoj vidi u procesima koji su već započeli u 18. stoljeću, a svoj vrhunac dosežu tijekom 19. stoljeća kada se kako smo već naveli u magistarskom radu: *taj novi oblik nacionalne svijesti temelji na obavijestima sa širokoga područja i želi za promjenama, dok etnička svijest u sebi sadrži resignaciju i zatvaranje u uske okvire lokalne zajednice*, a u tom pogledu ona smatra da je vidniji prijelaz iz statičke etničke u dinamičku nacionalnu svijest najvažniji čimbenik pri oblikovanju modernog hrvatskog društva, ali i naglašava kako je taj proces bio vrlo dugotrajan i složen, jer je bio stalno podložan dezintegrativnim vanjskim i unutarnjim učincima na koje nisu u potpunosti mogli odgovoriti hrvatske političke, društvene i kulturne elite. Posebice pritom dolazi do izražaja teritorijalna dezintegriranost hrvatskih zemalja i činjenica kako se taj hrvatski etnički teritorij u tom vremenu nalazio u više različitih državnih uređenja te je i to dodatno utjecalo na gospodarsku dezintegriranost.

U prikazu historiografskih pristupa u istraživanjima nacionalno i kulturno integracijskih procesa potrebno je ukazati i na teorijske postavke povjesničara Nikše Stančića.²⁷ On je studiji pod naslovom: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2000., posebice istaknuo, tj. založio se za uočavanje važnosti pojma

identiteta u procesu oblikovanja nacionalne svijesti te je kako se vidi ipak ostao u ključnim elementima na tragu prethodno izrečenih zaključaka Mirjane Gross u pogledu oblikovanja i realizacije nacionalno integracijskih procesa, jer se i dalje zadržava u području socio-psiholoških postavki utjecaja nacionalne svijesti na procese oblikovanja modernih nacija. Iako Stančićev navodi kako je njegov pristup identitetu suprotan pojednostavljenoj pozitivističkoj slici o mehaničkom zbroju različitih ljudskih osobina koje povezuje zajednička prošlost, podrijetlo, zemljište, država, kultura, jezik i sl., on i dalje slijedi zlatnu nit ranijih historiografskih spoznaja te kao i Gross ističe načelo podruživanja historiografskih istraživanja, jer kako smo već naveli: *ističe nit vodilju suvremenih socioloških teoretskih gledišta o procesima stvaranja moderne nacionalne svijesti, odnosno nacionalnoga identiteta koji je socijalno strukturiran, a počiva na svijesti pojedinca ili grupe o zajedničkim primarnim socio-kulturnim obilježjima identitetske identifikacije.*²⁸

U tom pogledu trebamo odgovoriti na pitanje: *Što je to identitet i kako ga se definira u drugim znanostima prije svega u sociologiji?* Također treba i definirati: *Što označava pojam identitetska izgradnja?*

Pri odgovoru na ta pitanja može nam poslužiti definicija koju je u svojim istraživanjima izveo Manuel Castells, a koja glasi: *Pod identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, podrazumijevamo proces stvaranja smisla na temelju kulturnoga atributa ili srodnih nizova kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla.*²⁹ On također navodi kako u pogledu identiteta možemo govoriti jedino ako ga sagledamo iz njegove složene pluralne strukturne, jer kako kaže: *Za određenog pojedinačnog ili kolektivnog aktera može postojati mnoštvo identiteta*, a to dovodi da se identitet u svojem društvenom djelovanju u svojem mnoštvu proturječja i samopredstavljanja mora razlikovati od tradicionalnog sociološkog shvaćanja uloga i raspodjela uloga. Zato Castells pozivajući se na Giddensa zaključuje : *Identiteti su izvori smisla za same aktere, i po njima, izgrađene procesom individualizacije.*³⁰

On naglašava kako identitete mogu izgrađivati i dominantne institucije, ali samo ako ih društveni akteri pounutrašnje i izgrade novi institucionalni smisao oko ovog pounutrašnjenja. Za izgradnju identiteta navedeni autor ističe kako se gradivni materijal za njega prije svega crpi iz povijesti, zemljopisa, biologije, produktivnih i neproduktivnih

institucija, kolektivnog pamćenja, fantazija, aparata moći i vjerskih okrilja te da pri tom oblikovanju i izgradnji identiteta pojedinci, društvene skupine i društva u cjelini obrađuju sve te informacije iz okoline i preraspodjeljuju njihov smisao prema društvenim određenjima i kulturnim nacrtima koji su ukorijenjeni u njihovoj društvenoj strukturi te okviru njihova vremena i prostora. U tom smislu on daje i tri nova tipa izgradnje identiteta, a to su: *legitimirajući identitet, identitet otpora i projektni identitet*. Već smo u magistarskom radu naveli kako po Castellsu : *prvi oblik identiteta stvara civilno društvo, drugi dovodi do stvaranja komuna ili zajednica, dok treći stvara subjekte ili individue koji imaju iskustvo osobnoga života, ali to nisu pojedinci nego kolektivni društveni akteri*. Proširujući taj raniji navod možemo reći kako on za prvi tip identiteta, tj. legitimirajući identitet jasno ističe njegovu elitističku osnovicu koja se realizira uz pomoć korištenja sile i moći preko državnoga aparata. Taj oblik identiteta jest oktroirani i nije nužno u suodnosu s kulturnim atributima kolektivnog pamćenja i fantazije kao i gospodarskim i političkim atributima šire društvene zajednice u kojim se pokušava realizirati. Također smo u navedenom radu spominjući rad Max Webera, slično kao i Castells upozorili na pojam moći koji se reflektira na izgradnju dominantnih institucija kako preko utjecajnih pojedinaca tako i društvenih skupina.³¹ On naglašava kako je za izgradnju identiteta najvažniji drugi tip za izgradnju društva, jer kako smo istaknuli i u magistarskom radu: *stvara kolektivni otpor koji je jasno definiran poviješću, zemljopisom, biologijom te se stvaraju obrambene institucije i ideologije zajednice koje se suprotstavljaju bilo kakvom isključivanju npr. gospodarskom, političkom, društvenom i kulturnom*.³²

Treći oblik identiteta odnosi se na nastanak supkulturnih grupa i pokreta. Taj se vid izgradnje očituje kroz transformaciju tih često rubnih socijalnih grupa koje se protive stereotipizaciji vlastite posebnosti. Projektni identitet izgrađuju prije svega rubne i/ili ugrožene grupe koje u bijegu od sebe traže poveznicu s društvom u kojem se nalaze i koje ih potpuno ne prihvaća. Takav vid projektnog identiteta prije svega imaju npr. moderne supkulturne gay zajednice, ali on se može u nekim manifestacijama primijetiti u oblikovanju, realizaciji i transformaciji funkcija samozaštite pojedinca ili grupa tradicionalnih etničkih zajednica.

Primjere za tako izgrađivani identitet imamo i u prošlosti, ali i danas, a posebice se projektni identitet može povezati s pojavom tzv. „nacionalnih“ Bunjevaca u Bačkoj.

Upravo je ta etnička zajednica kako u prošlosti tako i danas stalno pokušavala radikalno raskinuti veze sa svojom hrvatskom kulturnom tradicijom, tj. s poviješću, prostorom doseljenja, dijalektalnog jezika, a djelomice i s religijskom pripadnošću, a sve u svrhu zaštite te etničke grupe od nasilnih nasrtaja i progona inorodnih, prije svega mađarskih i srbijanskih kulturnih, političkih, vojnih, gospodarskih i drugih elita koje cijelo vrijeme pokušavaju toj zajednici nametnuti obilježja vlastita legitimirajućeg identiteta. Pri tome obilato koriste moć dominantnih institucija. Iako oni imaju djelomice i obilježja identiteta otpora, jer se nalaze u poziciji stigmatizacije, oni se ne suprotstavljaju dominantnim institucijama već kao i akteri koji izgrađuju projektni identitet pokušavaju na temelju kulturnih atributa redefinirati vlastiti položaj te u izgradnji posebnog bunjevačkog identiteta traže cjelokupnu društvenu promjenu i prihvatanje.

U tom pogledu Castells ističe kako je za izgradnju društva najvažniji identitet otpora koji na stabilnim temeljima izgrađuje zajednice, npr. nacionalne zajednice, ali i da te mnogostruke identitete zbog svih tih uviđanja razlika treba smjestiti u povijesni okvir.³³ Također smo u magistarskom radu istaknuli kako je na tom tragu definiranja identiteta i hrvatski sociolog Ivan Rogić, jer smo skrenuli pozornost na njegovo mišljenje: *identitet društvenog sudionika definira kao: „poopćeni simbolički sklop s pomoću kojih društveni sudionik oblikuje cjelovitost opstanka“ te naglašava kako je potreba za simboličkim isticanjem identiteta veća među pripadnicima pojedinih grupa ili zajednica (npr. nacija i/ili etničkih zajednica kao što je hrvatska nacija ili etnička skupina Hrvata-Bunjevaca op. K.B.).*³⁴ Isti autor naglašava pri definiranju identiteta naglašava potrebu postavljanja jasnih pitanja kao što su: *Tko sam ja u svijetu?* ; *Tko sam ja u društvu?* i *Tko sam ja spram sebe?*, a kao najvažniji odgovor on smatra drugo pitanje, jer su u tom pitanju naznačeni glavne identitetske odrednice po kojima se reproduciraju i transformiraju zajednice. U tom pogledu treba istaknuti kako slična pitanja postavlja američki socijalni-filozof Charles Taylor koji također postavlja identitetska pitanja: *Tko sam ja?* ; *Tko smo mi?* i *Odakle dolazimo?* Nama je najznačajnije treće Taylorovo identitetsko pitanje, jer nas upućuje na važnost poznavanja povijesnih selidbi u pristupu izgradnje identiteta, a to je posebno važno kod istraživanja izdvojenih etničkih i nacionalnih zajednica kao što su bački Hrvati Bunjevci i Šokci. Taylor također kao i drugi spomenuti autori uviđa važnost

prepoznavanja identitetskih sličnosti i razlika, a posebno ističe pojmove „politika identiteta“ i „politika priznavanja“.

Glede toga on identitet promatra i kroz vizuru „politika razlike“, jer se razlika prije svega odnosi na razumijevanje i prihvaćanje različitih kultura i kulturnih utjecaja gdje su očite razlike između realizacije kolektivnog i individualnog identiteta.³⁵ Iako se zalaže za dinamičniji pristup razumijevanju kulturnih utjecaja Taylor ipak nažalost u tom pristupu zadržava dijelom postmodernističko oblikovani stav kako većina nezapadnih kultura nisu kadre prihvatiti individualistički identitetski pristup, već i dalje zadržavaju kolektivni identitet koji je za njih kako ističe „*biti ili ne biti*“ stvar preživljavanja.

Taj stav smatramo samo djelomice točnim, jer i na zapadu koliko god su pod utjecajem individualističkih kulturnih kretanja unutar modernog društva identitet pojedinaca dolazili u prvi plan ipak se nadalje oblikuju i kolektivni identiteti. To nam zorno pokazuje kako se stoljećima održavaju stare nacionalne zajednice u kojima se izgrađuju samo novi oblici kulturnog identiteta. U tom pogledu trebamo upozoriti na važnost sagledavanja kulturnog identiteta kao važne sastavnice istraživanja modernizacijskih procesa. U traganju za definiranjem sastavnica kulturnog identiteta može nam poslužiti mišljenje hrvatskog kulturologa Eduarda Kalea.³⁶ On ističe kako je obilježje svakoga kulturnoga identiteta njegova utjelovljenost/pripadnost određenom kulturnom krugu te da je obilježje europskih naroda bitno određeno njihovom pripadnošću europskom kulturnom krugu, odnosno zapadnoeuropskoj civilizaciji ili uljudbi. Svaka civilizacija određena je kulturnom podlogom npr. države, urbanizacije, religije, pisma, škole, znanosti, društvene raslojenosti, gospodarskoga sustava i sl., a ta se kulturna podloga očituje i u homogenizirajućim sastavnicama svake kulture npr. svjetonazoru, vrjednotama, institucijama, statusima i sl. te na temelju vrjednota utvrđenim pravilima ponašanja, načinom oblikovanja materijalnih predmeta i umjetničkih tvorbi. Kale naglašava kako civilizacije predstavljaju tzv. "velike kulturne organizme" unutar kojih postoje pojedine narodne "podkulture" kao i pojedine „supkulture“ koje se temelje na opće prihvaćenim civilizirajućim elementima velikih kulturnih organizama. Podkulture se javljaju u određenim povijesnim okolnostima unutar svakoga kulturnoga kruga na manjim prostorima i obuhvaćaju jedan manji broj ljudi te se pod utjecajem povijesnih okolnosti među pripadnicima lokalnih zajednica javljaju određeni i različiti

svjetonazori i uporaba navedenih vrijednota kulturnoga kruga pa se može govoriti o pojedinim identitetima narodnih kultura unutar određenoga civilizacijskoga modela.

Po autoru temelj za takav razvoj kulturnog identiteta, jest u svjesnom prihvatanju istosti i/ili različitosti pojedinih kultura u određenom kulturnom krugu.³⁷

Stoga kulturni identitet možemo definirati kao samosvjesnu usporedbu pripadnika pojedine narodnosne zajednice o različitoj uporabi strukturiranih kulturnih sastavnica i vrijednota nastalih unutar ili izvan određenoga kulturnoga kruga, odnosno uočavanju razlika prema drugim narodnosnim kulturama unutar i/ili izvan civilizacijskog modela.

Slično tomu stavu o važnosti kulture i kulturnog identiteta u formiranju civilizacijskih krugova možemo vidjeti i kod francuskog socijalnog-filozofa i teologa Jaquesa Maritaina, jer i on u svojim djelima raspravlja o potrebi očuvanja i stvaranja jedinstvene europske kulture pa ističe kako se ona utjelovljuje u metafizičkom i moralnom stavu kroz ideje europske društvene, jezične i pravne strukture. Kao veliki humanist i oštri protivnik totalitarnih ideja i ideologija on je još 1938. godine jasno istaknuo kako se tragedija zapadne kulture, koju je po njemu u osnovici oblikovao još sv. Toma Akvinski, posebice očituje u naznačenoj zajedničkoj metafizičkoj osnovici koja je već u njegovo vrijeme bila svedena na minimum te se jedino naslanjala na materijalističko shvaćanje. Maritain je već u to predvečerje Drugoga svjetskoga rata jasno naglasio kako u staroj europskoj kršćanskoj tradiciji ponovno treba tražiti putove za spas europske kulture te je zagovarao suradnju između različitih europskih naroda. On je pritom naglašavao kako treba težiti izgradnji zajedničkoga i strukturiranog europskog kulturnoga identiteta, jer po njegovom shvaćanju zapadnom čovjeku njegove duhovne stečevine ne može nitko otuđiti niti poništiti, jer su dio istoga civilizacijskog kruga. Stoga je upravo Maritain jedan od „duhovnih otaca“ poslijeratnih europskih integracijskih gospodarskih procesa utemeljenih upravo na zajedničkim sastavnicama kulturnog identiteta.³⁸

Vratimo li se na Stančić historiografski pristup vidimo kako i on iz navedenih socioloških teorija identiteta naglašava važnost identitetskoga sazrijevanja unutar povijesnoga vremena tijekom kojega su se pojedine nacionale zajednice oblikovale u konkretne moderne nacije. Poziva se na temeljne odrednice tih teoretskih spoznaja, tj. prepoznavanje razlika i sličnosti unutar društvenih grupa. Upravo u složenim interakcijama modernih nacija i njihovih preteča etničkih i staleških zajednica, Stančić

iznosi vlastitu sliku povijesnog razvoja hrvatskoga društva i države, odnosno utjecaja različitih identiteta koje dovode do oblikovanja moderne hrvatske nacije.³⁹

Kada govori o izgradnji hrvatskoga identiteta unutar predmodernih staleških zajednica on naglašava kako su u srednjovjekovnom i rano novovjekovnom razdoblju njeni pripadnici već posjedovali određeni stupanj institucionaliziranog okvira unutar feudalne države i društva, tj. posjedovali su plemićku ideologiju te svijest o etničkom podrijetlu i jezično-kulturnom identitetu. Također smo u magisteriju istaknuli kako Stančić za stalešku zajednicu ističe da je ona: *imala je attribute političke nacije npr. "natio croatica", a i sam pojam nacija preuzet je iz latinskoga jezika (natio) koji je kao višeznačnica označavao govornika nekoga jezika, stanovnike neke države ili pokrajine ili se pak rabio za feudalne staleže i redove (status et ordines) kao nositelja političke vlasti ili političkoga identiteta države. Prava i privilegije navedene zajednice nisu se morala poklapati s realnim i/ili povijesnim teritorijem*. Prikazujući u istoj knjizi izgradnju identiteta unutar etničkih zajednica Stančić naglašava da takve zajednice nisu bile strukturno institucionalizirane niti su bile politički operacionalizirane. Po njemu se svijest pripadnika etničkih zajednica oblikovala unutar samo uskog primarnog kulturnoga identiteta, a i on se ostvarivao na razini spontano izraženih vrednota usmenoga stvaralaštva. Također naglašava i činjenicu kako su se pojedinim povijesnim razdobljima između navedene dvije protonacionalne zajednice odvijale i veće ili manje interakcije pa su one međusobno i razmjenjivale identitetske kulturne tvorbe te su na taj način utjecale jedna na drugu usvajajući elemente primarne kulture, odnosno uljudbene vrednote širega kulturnog kruga.⁴⁰

Kao drugi važan element u oblikovanju i izgradnji hrvatskoga nacionalnog identiteta Stančić vidi procese koji su potkraj 18. i u 19. stoljeću doveli do nastanka i jačanja građanskog društva. Upravo kad želi prikazati modernizacijske procese u navedenom razdoblju Stančić pokušava slijediti suvremene sociološke pristupe. U tom pogledu on u žarište znanstvenog interesa postavlja raščlambu pojedinih društvenih procesa analizirajući pritom elemente koji su utjecali na izgradnju hrvatskoga identiteta. Po tim njegovim postavkama procese modernizacije potaknula je znanstvena revolucija 17. i 18. stoljeća, odnosno tehnička revolucija 18. i 19. stoljeća, a to je u gospodarskom smislu omogućilo *univerzalizaciju* tržišnoga gospodarstva. Također po mišljenju autora

procesu modernizacije jednako imaju utjecaja i na društvena kretanja te se pojačava društvena pokretljivost pojedinca po društvenoj ljestvici neovisno o njegovoj staleškoj pripadnosti, tj. dolazi do veće *stratifikacije* aktera, a ta je veća vertikalna pokretljivost imala za posljedicu započinjanje procesa rastakanja ranijih protonacionalnih zajednica.

Već smo u magisteriju naveli njegovo mišljenje da pri povezivanju i stvaranju sada jedinstvenoga socijalnoga i kulturnoga polja važnost ima i *unificirano obrazovanje* te smo istaknuli kakvo je takovo obrazovanje: *omogućilo je pojedincima u novonastaloj situaciji oslobađanje od pravila i stega starih protonacionalnih zajednica pa se u modernizacijskom procesu javlja nova socijalizacija društvenih sudionika, tj. javlja se nova zajednička ideologija koja mobilizira pojedince za stvaranje jedinstvene nacije kao zajednice s vlastitim identitetom sastavljene od pripadnika svih društvenih slojeva, sada jedinstvenoga socijalnoga polja*, ali također i da navedeni procesi: *nisu odmah obuhvatili sve slojeve društva ... jer je jedinstveno socijalno i kulturno polje u počecima nastalo na razini gospodarsko i socijalno dinamičnijih slojeva koji predvode proces socijalne stratifikacije*. U tom pogledu tek kao krajnji element Stančić ističe potrebu promatranja procesa *nacionalne integracije*, jer se manje dinamičniji slojevi društva tek tim procesima nacionalne integracije kao i spomenute kulturne standardizacije postupno pokreću na društvenoj ljestvici. Kako i sam Stančić ističe te njegove postavke ponajprije nastaju na sličnim pomišljanjima koje je u svom teoretskom pristupu oblikovao Ernest Gellner. Upravo je Gellner u svojim studijama posebice isticao važnost utjecaja tzv. „više kulture“ na „nižu pučku kulturu“. O Gellnerovim teorijskim postavkama već smo u magisteriju istaknuli kako je: *posebno istaknuo važnost izgradnje kulturnih tvorbi koje dijeli na horizontalnu kulturu predmodernih seljačkih zajednica i na vertikalno strukturiranu kulturu viših slojeva*.⁴¹ On naglašava kako se u agrarnim društvima kulture *linearno umnožavaju dok ne dođe do promjene ekonomskih odnosa te tada pripadnici viših slojeva počinju svjesno stvarati nove kulturne i političke obrasce. To se po njemu događa tek u industrijskom društvu kada dolazi do kulturne homogenizacije, tj. do nastajanja nove univerzalne "visoke kulture"*⁴², a treba dodati kako taj autor u pogledu kulturne homogenizacije temi pristupa pomalo elitistički jer ističe važnost povezanosti kulture i politike, odnosno kulturnih tvorbi i moderne političke elite koja uz pomoć moći ima mehanizme nametnuti nove kulturne obrasce u cilju zaštite vlastitih interesa.

Također smo u tom ranijem radu naveli kako se s tako izrečenim tvrdnjama djelomice ne slaže sociolog I. Rogić koji iznosi stav: *da se visoka kultura ostvaruje uglavnom autorskom preradom kulturne baštine oblikovane u narodnoj, pučkoj te naposljetku masovnoj kulturnoj zbilji*⁴³. Možemo stoga zaključiti kako Rogić iako smatra višu kulturu važnim čimbenikom koji kreira identitete ipak ju ne dovodi kao Gellner u apsolutnu poziciju kreacije već na kulturu gleda više pluralistički, jer vladaju brojni suodnosi i preklapanja gornje i donje razine kulturnih tvorbi.

Također i kod Stančića se vidi Gellnerov utjecaj, što autor i ne krije citirajući ga, jer i on ističe kako se elementi modernizacijskih kretanja nacionalne i kulturne integracije reproduciraju iz dinamičnijih slojeva građanskoga društva i to u prvom redu iz dijela plemstva i svećenstva koji sada utječu na rastakanje staleškoga društva. Ipak i po njemu je važan psihološki čimbenik jačanje nacionalne svijesti, jer se upravo uz pomoć takoga unutarnjeg potijaja u te iste procese uključuju i drugi pojedinci, odnosno druge društvene grupe koje su se tijekom tog vremena sazrijevanja oblikovale upravo unutar etničkih zajednica. Tako je pri oblikovanju nacija u suvremenom smislu riječi bio presudan utjecaj institucionalne *političke modernizacije* kao i *kulturna standardizacija*, a oba činbenika su potaknuta razvojem i transformacijom nacionalne svijesti. U tom pogledu Stančić iznosi mišljenje kako je u pogledu političke modernizacije njen prvi stupanj započeo organizacijom centraliziranih državnih birokratskih institucija i to u vrijeme kada su apsolutistički vladari 18. st. pokušali i na našem prostoru uvesti na racionalnim temeljima ustrojenu novu državnu upravu.⁴⁴

Na kraju treba istaknuti i nešto drugačiji pristup istraživanjima modernizacijskih kao i nacionalno i kulturno integracijskih procesa koje nam je iznio povjesničar Petar Korunić. On se u studiji objavljenoj 2006. godine kritički osvrnuo na teorijske postavke povjesničarice Gross i povjesničara Stančića. Ukazujući na činjenice kako su oni, iako daju određene pozitivne pomake u istraživanjima navedene teme, ipak ostali u okviru tradicionalnoga historiografskoga pristupa koje je zacrtao još M. Hroch, tj. razvoj modernizacijskih i nacionalno integracijskih procesa tumače preko psihološke kategorizacije „jačanja nacionalne svijesti“.⁴⁵ Za razliku od ranije navedenih autora Korunić pokušava novo znanstveno istraživanje utemeljiti i promatrati mnogo dinamičnije te naglašava važnost razumijevanja procesa stvaranja, reprodukcije i

pretvorbe etničkih zajednica, tj. zalaže se za istraživanja etniciteta, nacije, subetničkih skupina te međuetničkih odnosa na prostoru Hrvatske.

Iako autor u toj studiji dobro upozorava da je psihološka kategorija „nacionalne svijesti“ tek jedna od sastavnica koja utječe na procese oblikovanja identiteta nacionalne zajednice te u konačnici i na uspostavu moderne nacije-države, ipak i on kao i njegovi prethodnici djelomično marginalizira činjenicu da su se hrvatske etničke zajednice tijekom povijesti selile te se ti složeni procesi stvaranja, reprodukcije i transformacije nacionalnog i kulturnog identiteta odvijaju jednako u izdvojenim i/ili rubnim hrvatskim etničkim zajednicama pa je glavni nedostatak njegove studije što i u njegovom modelu te složene procese on promatra isključivo unutar uskoga okvira hrvatskoga državnog teritorija, odnosno kroz interakciju dominantne hrvatske većine prema inorodnim manjinskim zajednicama u Hrvatskoj, zanemarujući pritom interakcije izdvojenih hrvatskih zajednica s matičnim etničkim prostorom te njihove specifične probleme izgradnje i preoblikovanja.

Upravo stoga treba naglasiti kako su procesi stvaranja, reprodukcije i transformacije zahvaćali jednako tako i rubne hrvatske zajednice od Istre do Boke Kotorske na jugu preko prostora Bosne i Hercegovine do prostora Južne Ugarske na sjeveru pa sve do Gradišća, tj. Zapadne Ugarske na sjevero-zapadu i zapadu. Stoga je za potpuniju historiografsku sliku potrebno promotriti i istražiti kulturne i nacionalno integracijske procese u izdvojenim i/ili rubnim hrvatskim zajednicama. Ujedno pri stvaranju građanskoga društva u procesima modernizacije i nacionalne integracije važno je naglasiti kako je jedan od bitnih čimbenika i standardizacija kulture koja je utjecala na preoblikovanje etničkih zajednica u nove nacionalne zajednice, odnosno izgradnji jedinstvenoga identiteta tih novih zajednica.⁴⁶ Kako se vidi iz navedenih činjenica za povijesni pristup istraživanja kulturnoga identiteta vidljiva je njegova važnost u modernizacijskom i nacionalno-integracijskom procesu, a naglasak se stavlja na kontinuitet s ranijim različitim identitetima nastalim u predmodernizacijskom razdoblju. Stoga kada govorimo o razvoju modernizacijskih, ali isto tako kulturnih i nacionalno integracijskih procesa tijekom druge polovine 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća među pripadnicima izdvojenih i teritorijalno udaljenih etničkih hrvatskih zajednica treba imati u vidu kako su upravo migracije u 15., 16. i 17. stoljeća bitno utjecale da su ti procesi među

navedenim zajednicama u zaostatku, odnosno oni su u 19. stoljeću pod jačim utjecajem inorodnih modernizacijskih kretanja. Upravo ti snažni dezintegracijski procesi imaju za posljedicu i teže formiranje potrebite nove nacionalne infrastrukture i to prije svega zbog nedostatka znanja o sebi kod svih hrvatskih etničkih populacija izvan teritorija nekadašnje Trojedne Kraljevine. Posljedica usporenih modernizacijskih procesa jest zakašnjela identifikacija pripadnika gotovo svih izvandomovinskih etničkih hrvatskih populacija s hrvatskim nacionalnim i kulturnim identitetom, a zoran primjer su upravo bački Hrvati-Bunjevci. Stoga u ovom radu nastavljamo i proširujemo istraživanje nacionalno i kulturno integracijskih procesa koji su se u okviru zajednice odvijali za vrijeme Trećeg hrvatsko-bunjevačkog preporoda, odnosno u prvoj polovini 20. stoljeća, sada ipak s naglaskom samo na one iz Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća kada i prestaje utjecaj hrvatskih građanskih konzervativnih i liberalnih elita na tijekomve oblikovanja, reprodukcije i transformacije te zajednice u Bačkoj.

II. U predvečerju rata – Političke i društvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji i Kraljevini Mađarskoj do početka Drugoga svjetskog rata

2.1. Položaj bačkih Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji do 1941. godine

Prije nego li se osvrnem na povijesno razdoblje ponovne uspostave mađarske vlasti na prostor Baranje i Bačke u vrijeme Drugoga svjetskoga rata treba istaknuti kako je dio toga prostora od 1920. godine Trianonskim mirovnim ugovorom pripojen Kraljevini SHS te je potrebno istaknuti nekoliko bitnih činjenica o položaju Hrvata-Bunjevaca nekoliko ključnih godina prije sloma Kraljevine Jugoslavije kao i o društvenom i političkom položaju prve jugoslavenske zajednice prije dolaska Horthyjevih mađarskih vojnih postrojbi na prostor Bačke. Posebice pritom treba promotriti djelovanje bačkih političkih i kulturnih prvaka kao i sveučilištaraca iz Zagreba i njihov odnos prema rodnom kraju, stoga što su oni neposredno prije izbijanja Drugoga svjetskoga rata kao i za vrijeme istoga bili nositelji kulturnog djelovanja navedene zajednice u izbjeglištvu, te je njihova uloga značajna za sagledavanje cjelovite slike događaja koji su odredili sudbinu cijele jedne generacije, ali i sudbinu nestanka hrvatskoga građanskoga društva nakon završetka toga svjetskoga sukoba. Upravo u predvečerju rata od 1933. godine, kada u Njemačkoj na vlast dolazi *Nacionalsocijalistička stranka* predvođena Adolfom Hitlerom te u vrijeme velike svjetske gospodarske krize, politička slika europskoga kontinenta postupno se sve više radikalizira i nepovratno srlja u novi svjetski ratni sukob. Istodobno u Kraljevini Jugoslaviji događa se najveća represija nad hrvatskim stanovništvom, a to je posljedica dugogodišnjega otpora hrvatskoga naroda zbog nerješavanja gorućega hrvatskoga pitanja u toj višenacionalnoj zajednici.

⁴⁷ U tim i takvim nepovoljnim međunarodnim i domaćim okolnostima posvemašnje krize društva i u Bačkoj započinje novo organiziranje hrvatskih crkvenih, društvenih i kulturnih institucija kako bi se pružio otpor rastućem srpskom hegemonizmu. Treba istaknuti kako politički prvaci u Bačkoj okupljeni oko HSS-a gotovo sve do 1935. godine nisu u mogućnosti aktivnije djelovati zbog zabrane rada političkih stranaka s nacionalnim predznakom. Stoga ti hrvatski politički prvaci s prostora Bačke u navedenom razdoblju pružaju potporu kulturno-integracijskim i nacionalno-integracijskim aktivnostima koji se poglavito provode uz potporu rimokatoličke crkve, jedine institucije protiv koje se monarhistički režim nije usudio nasilno istupati niti javno suprotstaviti.

Upravo stoga u prvom redu potrebno je rasvijetliti društveni položaj u kojem se nalazila hrvatska etnička zajednica Bunjevaca i Šokaca u jugoslavenskom dijelu Bačke do početka Drugoga svjetskoga rata. Treba istaknuti kako se stanje u Kraljevini Jugoslaviji u političkom pogledu slobodnijeg djelovanja znatnije popravlja tek od 1938. godine i to pod utjecajem nestabilnih događaja na europskom kontinentu. Poboljšanje političkoga okružja potaknuto je bojaznima beogradske političke elite nakon započinjanja krize oko pripojenja Austrije, ali i pitanja rješavanja statusa manjinske zajednice sudetskih Nijemaca u Češkoj. Monarhistički krugovi u Beogradu, stoga postupno popuštaju stegu ranije diktature te sve više uviđaju potrebu rješenja hrvatskoga nacionalnoga pitanja. Rješenje „hrvatskoga pitanja“ oni sada po prvi puta ozbiljno započinju rješavati u dogovoru s vodećim političkim predstavnikom hrvatskoga naroda dr. Vladkom Mačekom i njegovim HSS-om⁴⁸. Novonastalu situaciju sada koriste i hrvatske političke elite na prostoru Bačke te u razdoblju od sredine 1935.godine, a nakon postupnoga slabljenja diktature od 1939. pa sve do 6. travnja 1941. godine započinju snažno politički djelovati s jasnim ciljem nacionalne i teritorijalne integracije toga prostora s matičnim etničkim prostorom. To se pozitivno odrazilo i na ukupnu hrvatsku zajednicu u Bačkoj jer se tih godina u otporu prema srbijanskim asimilacijskim nastojanjima zajednica uspjela potpuno društveno, kulturno i politički homogenizirati. Ta činjenica dovela je do sveobuhvatnog pokreta velike većine tamošnjeg hrvatskoga puka koji je pristao uz svoje narodne vođe i to prije svega uz msgr. Blaška Rajića i vođu bačkoga ogranka HSS-a Josipa Đidu Vukovića.

O razmjeru i snazi toga hrvatskoga pokreta u Bačkoj svjedoče i brojna policijska izvješća u kojima se jasno vidi kako je svaki javni istup i politički rad aktivista bačkog HSS-a među bunjevačko-šokačkim narodom bio pomno praćen još i prije potpisivanja sporazuma o ustrojstvu nove Banovine Hrvatske.⁴⁹ Ta izvješća ne samo da su važna glede rješavanja gorućega *Hrvatskoga pitanja* u prvoj jugoslavenskoj zajednici, odnosno razvoja hrvatskoga seljačkoga pokreta u Bačkoj, već su još značajnija i zbog činjenice što nam zorno prikazuju vijesti o pregovorima hrvatskih i srpskih elita o budućoj teritorijalnoj podjeli i položaju Bačke u okviru toga novoga unutar državnog teritorijalnog preustroja. U tim dokumentima posebice je uočljivo kako su za prostor sjeverne Bačke i baranjskog trokuta bile vrlo zainteresirane obje pregovaračke strane. Ti brojni dokumenti zorno očituju kako već od sredine 1938. godine vođa bačkog HSS-a Josip Đido Vuković organizira brojne sastanke po subotičkim salašarskim mjestima kako bi potaknuo narod da izađe na izbore i glasa za listu dr. Vladka Mačeka i Udružene opozicije. Ta njegova aktivnost kao i aktivnost drugih istaknutih članova HSS-a, ali i *Seljačke sloge*, brižljivo je zabilježena u policijskim izvješćima.⁵⁰ Tako je u jednom od brojnih izvješća policijski informator iz stanice Tavankut donio izjave zastupnika i predsjednika HSS-a Josipa Đide Vukovića koji je 12. ožujka 1939. godine uz odvjetnike Ivana Stantića i Maću Skenderovića održao zbor svoje stranke u Sebešiću/ Mala Bosna, selu nedaleko Subotice. Oni su tom prigodom govorili okupljenom mnoštvu o potrebi jačanja Udružene opozicije te iznijeli stavove vrha HSS-a u pregovorima o budućem položaju Subotice i Sombora. Vuković je već tada jasno istaknuo kako će se u budućem razgraničenju cijeli sjevernobački prostor teritorijalno integrirati s ostalim hrvatskim etničkim prostorom.⁵¹ Koliko je u naznačenom vremenu bio velik pritisak na članove HSS-a, svjedoči i činjenica kako je 24. travnja 1939. godine žandarmerijski narednik Rudolf Trinajstić samo zbog izvještene hrvatske zastave na pročelju *Doma Hrvatske Seljačke Sloge* u Donjem Tavankutu podnio prekršajnu prijavu Državnom tužiocu u Subotici protiv vlasnika, odnosno predsjednika i nadzornika toga Doma Blaška Vukovića i Filipa Skenderovića, iako su mu oni dali izjavu kao su hrvatsku trobojnicu istaknuli u znak potpore pregovorima koji se vode između Srba i Hrvata te da imaju sudsko odobrenje za postavljanje zastave.⁵²

Glede toga još je značajniji rad skupine istaknutih subotičkih kulturnih djelatnika koji su se okupili oko msgr. Blaška Rajića i *Subotičke matice*. Navedenu ustanovu osnovao je još 1933. godine osobno biskup Ljudevit Lajčo Budanović, a treba istaknuti kako je upravo on i tijekom diktature mecenatski potpomagao sve vodeće kulturne institucije i društva bačkih Hrvata Bunjevaca i Šokaca.

Uz vodstvo msgr. Blaška Rajića *Subotička matica* do početka Drugoga svjetskoga rata postaje glavno mjesto okupljanja i kulturnoga djelovanja vodećih hrvatskih političkih, društvenih i kulturnih prvaka u Bačkoj.⁵³ To kulturno djelovanje posebice dolazi do izražaja 1936. godine prigodom održavanja velike svečanosti 250. *obljetnice dolaska veće grupe Bunjevaca u Bačku*.⁵⁴ Upravo je ta manifestacija označila prekretnicu u do tada manje - više ograničenom i pasivnom djelovanju jer je prigodom održavanja ove svečanosti iz cijele Bačke i Baranje došao veliki broj naroda kao i uglednih gostiju iz svih hrvatskih krajeva. Izvjestitelji s toga skupa zabilježili su kako je tom prigodom u Subotici nazočilo više od 70 000 bunjevačko-šokačkih Hrvata iz svih mjesta Bačke. Tom je prigodom na stranicama *Klasja naših ravni* pokrovitelj skupa biskup Budanović jasno izrekao poruku: "*Bunjevci su vazda bili i virna dica svete katoličke Crkve i odličan ogranak velikog hrvatskog naroda*."⁵⁵ Treba naglasiti kako se pod okriljem *Subotičke matice* iste godine, a pod vodstvom Blaška Rajića i Mihovila Katanca osniva i *Hrvatska kulturna zajednica-Savez hrvatskih prosvjetnih radnika i društava u Subotici*, organizacija koja je okupljala sve hrvatski orijentirane pojedince u želji da se doprinese kulturnom napretku bačkoga puka. U pravilima toga društva jasno je bilo određeno kako je zabranjen bilo koji stranački utjecaj koji može naštetiti zajedničkom djelovanju na kulturnom i prosvjetnom polju.⁵⁶ HKZ i *Matica subotička* sve do 1941. godine bili su glavi organizatori svih važnijih kulturnih zbivanja u Bačkoj.

Navedenim nastojanjima od kraja 1938. godine djelatnu potporu daje i *Pododbor HKZ* iz Zagreba koji je od 1939. godine promijenio ime u *Društvo Bačkih Hrvata*, a na čijem se čelu nalazio agilni predsjednik bački šokački Hrvat dr. Josip Andrić.⁵⁷ Društvo Bačkih Hrvata iz Zagreba imalo je upravo za cilj posredovanje u prikazivanju potreba bačkih Hrvata središnjim hrvatskim političkim i kulturnim institucijama te da na taj način utječe na pozitivno rješenje nacionalnih i teritorijalno integracijskih pitanja Hrvata Bačke i Baranje.

Sama priprema i početak rada Pododbora odnosno DBH, prema izjavama osnivača, zbilo se u trenucima kada je uvelike bila razvidna prijeteća ratna kriza u Europi te je grupa bunjevačkih sveučilištaraca okupljena oko Josipa Andrića prvi sastanak imala već u jesen 1938. godine, neposredno nakon izbijanja *Münchenske krize*, odnosno kada je Horthyjeva pronacistička mađarska vlada okupirala područje oko Košica te pojačala promidžbu o ponovnom vraćanju izgubljenih teritorija iz 1920. godine.⁵⁸

Mađarske promidžbene akcije izravno su se odnosile i na dio teritorija Bačke i Baranjskoga trokuta koji su Trijanonskim ugovorom pripali jugoslavenskoj državnoj zajednici. Uz Andrićevu potporu na tom prvom sastanku donešena je i odluka da Marko Čović i Aleksa Kokić napišu propagandnu knjižicu *Bunjevci i Šokci* kako bi se odgovorilo na sve izraženije javne prijetnje, bilo da su dolazile s velikomađarske ili velikosrpske strane.⁵⁹ DBH prvu je veću akciju organiziralo već u travnju 1939. godine, kada su u Zagrebu upriličili *Bunjevačko-šokačku matineju* na kojoj su sudjelovali i svi viđeniji subotički kulturni i politički prvaci predvođeni Josipom Đidom Vukovićem, Blaškom Rajićem, Mihovilom Katancem i Ivanom Malagurskim-Tanarom. Želja im je bila na taj način hrvatskoj javnosti skrenuti pozornost na nepovoljan položaj bačko-baranjskih Hrvata te kako bi upravo hrvatske vođe iz Bačke tom prigodom jasno iznijele u Zagrebu svoje stavove o političkom rješenju hrvatskog i bunjevačkog pitanja. Upravo tu prigodu iskoristili su Josip Andrić i tajnik DBH Marko Čović da među uglednicima iz Bačke, kao i nazočnim vodećim kulturnim djelatnicima iz Zagreba, pokrenu ideju o potrebi zajedničke potpore i izrade *Memoranduma bačkih Hrvata*.

Taj *Memorandum* po mišljenju idejnih začetnika trebao je istaknuti želju bačkih Hrvata da u pregovorima, za koje se već tada znalo kako se vode u Beogradu, taj rubni dio hrvatskoga naroda bude zastupan od hrvatskog političkog vodstva. Oni su smatrali kako bi se hrvatski politički predstavnici trebali izravno založili oko pitanja teritorijalne integracije sjeverne Bačke i Baranje u prostor buduće samostalne hrvatske banovine.⁶⁰ Andrić je pisanje samog *Memoranduma* prepustio Subotičanima, odnosno msgr. Blašku Rajiću, što su oni odmah po povratku u Suboticu i učinili, dok je on zajedno s Čovićem na sebe preuzeo skupljanje potpisa potpore u Zagrebu te predaju toga *Memoranduma* hrvatskom političkom vodstvu, tj. osobno Mačeku. Taj dokument bio je vrlo dobro

primljen od gotovo od svih značajnijih hrvatskih kulturnih i društvenih prvaka te su ga mnogi bezrezervno podržali i potpisali.

Ipak nenadano razočaranje je odmah uslijedilo, jer nakon što su došli do samoga vođe hrvatskoga naroda Vladka Mačeka, koji je tada imao najveći utjecaj na političke pregovore hrvatske strane oko razgraničenja i nove autonomije hrvatskih zemalja, on ih je vrlo hladno primio na svom imanju u Kupincu i jedva saslušao njihove zahtjeve. Iako je on kao lider HSS-a izravno usmjeravao te pregovore sa srpskim političkim prvacima i imao zadnju riječ u donošenju odluka, ipak se već tada nije htio glede Bačke izravno suprotstaviti srpskoj pregovaračkoj strani koja je na taj teritorij gledala kao povijesnu srpsku zemlju.

U tim prijelomnim trenucima kada je trebalo brzo i oštro reagirati na srpska teritorijalna posezanja vođa HSS-a je izaslanike bačkih Hrvata Andrića i Čovića primio s zakašnjenjem i to tek sredinom ljeta 1939. godine, a već tada *Memorandum bačkih Hrvata*, uz kojeg su bili priloženi i brojni potpisi hrvatskih uglednika, prima tek na znanje kao izraze želja, a ne kao dokument strateškog plana i to uz brojne ograde i vrlo rezervirano. Stoga već tada na njihove zahtjeve i preporuke nije želio dati nikakav konkretan odgovor pa su donosioci rezignirano zaključili da je Bačka Hrvatska i prije zaključenja sporazuma dogovorno ostavljena izvan Banovine Hrvatske.⁶¹ Iako Josip Andrić nije pripadao niti jednoj tadašnjoj političkoj opciji, ipak je kao dugogodišnji urednik, u to vrijeme vrlo popularnih i po cijelom hrvatskom prostoru raširenih svetojeronimskih izdanja, imao iznimno dobre kulturne i političke veze te je kao jedan od vodećih intelektualaca u Zagrebu i Hrvatskoj u znatnoj mjeri utjecao na brojne sveučilištarce podrijetlom iz Bačke da u tom najvećem hrvatskom gradu porade na dobrobiti svojega rodnoga zavičaja. Stoga je uz Andrićevu potporu stasala u Zagrebu i nova generacija mlađih bunjevačko-hrvatskih kulturnih i političkih prvaka koju je predvodio već spomenuti Marko Čović.

Za razliku od nestranačkog Andrića njegov mladi suradnik Čović još se kao sveučilištarac u političkom pogledu već od 1936. godine približio sveučilišnoj pravaškoj mladeži, a nakon povratka Mile Budaka iz političkog iseljništva, od 1938. godine, otvoreno surađuje s njim u *Domovinskom nacionalističkom pokretu* te postaje i jedan od vođa sveučilišne pravaške mladeži. Tu dvojicu već tada afirmiranih hrvatskih književnika

starije i mlađe generacije, ne samo da su povezivali isti politički stavovi na rješenje hrvatskoga pitanja i unutarnje jugoslavenske krize, nego još i više zajedničko bunjevačko etničko podrijetlo jer se i Budak javno ponosio svojim ličkim hrvatsko-bunjevačkim korijenima, a Čović istovjetnim bačkim hrvatsko-bunjevačkim podrijetlom. Glede tē novonastale političko-društvene suradnje Čović je i na kulturnom polju već tada u brojnim hrvatskim kulturnim časopisima promovirao Budakov književni rad. Iz tog vremena posebice su ostali zapaženi njegovi književni osvrti na Budakov roman *Ognjišta* o kome je Čović isticao da je to najbolji prikaz bunjevačkoga seoskoga života. Također u svrhu promocije Budakovog stvaralaštva Čović je bio i jedan od glavnih organizatora njegovoga posjeta Subotici početkom 1939. godine. Formalnu organizaciju toga posjeta na sebe je preuzelo *Hrvatsko akademsko društvo Matija Gubec* iz Subotice, ali je stvarni inicijator posjeta upravo bio Marko Čović koji je i Subotičanima htio predstaviti književni, ali i politički rad Mile Budaka. Odjek Budakovoga posjeta Subotici bio je vrlo velik, pa su posebice *Subotičke novine* zabilježile u broju od 31. ožujka 1939. godine njegovu izjavu u kojoj je naglasio identitetsku bliskost bačkih i ličkih bunjevačkih Hrvata.⁶²

Uspjeh toga posjeta ogleda se i u činjenici što su vodeći prvaci bačkoga HSS-a tom prigodom Budaku organizirali još dva predavanja na subotičkim salašima u Đurđinu i Tavankutu kako bi se i tamošnji narod upoznao s njegovim političkim stavovima. Njegove govore u tim mjestima okupljeno mnoštvo popratilo je riječima da je Budak „veći Mačekovac od Mačeka“.⁶³ U to vrijeme neposredno prije uspostave Banovine Hrvatske Budak je formalno podržavao politiku HSS-a, ali oko rješavanja unutarnje jugoslavenske krize imao je izrazito različite stavove od vođe HSS-a Vladka Mačeka. O stavu Mile Budaka glede razgraničenja i unutarnjeg uređenja te dogovora srpskih i hrvatskih elita u jednom neformalnom razgovoru s Čovićem svjedočio je sam Budak nakon uspostave NDH. Za razliku od Mačeka, koji je rješenje hrvatskoga pitanja vidio u okviru jugoslavenske državne zajednice, Budak je kao vođa hrvatskih nacionalista u domovini to rješenje vidio jedino razdruživanjem iz Jugoslavije i stvaranjem suverene hrvatske države.

Mačekovu ulogu Budak je vidio kao predsjednika te samostalne hrvatske države, a ne kao jugoslavenskoga potpredsjednika bez formalnih ovlasti na što je sporazumom sa

Srbima Maček pristao.⁶⁴ Marko Čović i Josip Andrić također nisu u potpunosti vjerovali iskrenim namjerama Vladka Mačeka oko teritorijalnoga ujedinjenja Bačke Hrvatske tj. šest bačko-baranjskih kotareva u Banovinu Hrvatsku. Te njihove sumnje potaknute su još 1939. godine kada su pod okriljem i na njihovu inicijativu članovi Društva bačkih Hrvata organizirali potpisivanje navedenog *Memoranduma* koji je imao za cilj da hrvatski kulturni, politički i društveni prvaci pripomognu u iznalaženju pozitivnoga rješenja i želje ogromne većine bačko-baranjskog stanovništva da živi u okviru Banovine Hrvatske. Samo nekoliko tjedana kasnije 24. kolovoza 1939. godine dolazi do potpisivanja *Sporazuma* između predsjednika kraljevske vlade Dragiše Cvetkovića i vođe hrvatske opozicije dr. Vladka Mačeka o ustroju Banovine Hrvatske.

Nakon što su hrvatsko bunjevačke elite doznale da je *Sporazum* potpisan te da po njemu prostor Baranje i Bačke nije uključen u sastav Banovine Hrvatske, bile su primorane na djelomičnu promjenu taktike u političkom postupanju te bački HSS prihvaća rezultat sporazuma, ali i dalje traži od hrvatskoga vodstva da naknadnim dogovorom Bačka Hrvatska uđe u sastav Banovine Hrvatske. Stoga se oni nisu pokolebali i nisu kao u ranijim vremenima njihovi prethodnici potpali pod utjecaj malodušja i rezignacije, već su nastavili dokazivati da i taj prostor mora biti priključen u sastav matice domovine. Već 2. rujna uvodničar *Subotičkih novina* u tekstu *Mi i sporazum* ističe kako nije sve izgubljeno te da se trebaju shvatiti sve poteškoće oko realizacije sporazuma, a nadu za povoljno rješenje pitanja Baranje i Bačke vidi u članku II. stavka 2 toga sporazuma po kojem se definitivni opseg Banovine Hrvatske tek treba odrediti prilikom preustroja država. U članku se pritom posebice naglašava kako se treba voditi računa o ekonomskim, socijalnim, geografskim i političkim okolnostima.⁶⁵ Autor poziva Bunjevce i Šokce da ne nasjedaju na političke provokacije protivnika sporazuma te da spremno i odlučno brane svoje interese. Isti broj *Subotičkih novina* donosi i članak pod naslovom *Velebno slavlje na Tavankutu Hrvatska narodna svijest bačkih i baranjskih Hrvata je čvrsta i nepokolebljiva – Značaj Poruke Dr. Mačeka Hrvatima Bačke i Baranje*. Upravo u tom članku naglašeno je da pitanje definitivnoga rješenja teritorijalnoga ustroja Banovine Hrvatske još nije riješeno. Navedenu tezu u Tavankutu izrekao je prigodom otvaranja *Hrvatskoga seljačkoga prosvjetnoga doma* dr. Tomašić, osobni izaslanik dr. Mačeka. On je u pozdravnom govoru u ime vođe HSS-a ispred više

od 10 000 okupljenih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca istaknuo da hrvatsko narodno vodstvo treba i dalje voditi brigu o interesima baranjskih i bačkih Hrvata, što je okupljeni narod oduševljeno pozdravio klicanjem: "*Živio, dr. Maček! Živjela slobodna Hrvatska!*"⁶⁶ Iste novine u prilog navedenoj izjavi dr. Tomašića prenose citat iz govora dr. Mačeka danoga u Saboru 29. kolovoza 1939. godine u kojem je predsjednik HSS-a prigodom otvaranja rada hrvatskoga zastupstva istaknuo kako teritorijalno pitanje još nije riješeno jer se ne zna hoće li i ostale banovine dobiti autonomiju.⁶⁷ Autor teksta naglašava kako se pitanje granica tek ima riješiti te da vojvođanski Hrvati nisu napušteni niti od dr. Mačeka niti od Banovine Hrvatske. Članak završava vidno uvećanim i uokvirenim pozivom - ***Bunjevci-Hrvati! Borimo se za naša narodna prava!***

Pod takvim izravnim pritiskom narodnih želja iz Bačke, ali i pod pritiskom hrvatske javnosti u Zagrebu koju su posebice senzibilizirali članovi Društva Bačkih Hrvata i sam vođa HSS-a Vladko Maček morao je bačkim Hrvatima, bar na simboličan način, pokazati da su i oni važan dio njegovoga političkoga djelovanja. Stoga je on i vodstvo HSS-a u Zagrebu odlučilo simboličkom gestom pokušati ispraviti očitu nepravdu i pokazati kako nisu zaboravili na bunjevačko-šokačke Hrvate i to tako što su istaknuvši Josipa Đidu Vukovića kao zastupnika iz Subotice i vođu bačkog-baranjskoga ogranka HSS-a kandidirali na listi Banovine Hrvatske za Senat. Upravo je izbor Josipa Đide Vukovića u Senat Kraljevine Jugoslavije bio tračak nade pa je taj potez vođe HSS-a Mačeka pozitivno odjeknuo i u hrvatskoj i u bunjevačkoj javnosti.⁶⁸

Možda je ponajbolji prikaz velike senzibiliziranosti hrvatske javnosti o problemima bunjevačko-šokačkih Hrvata objavljen u članku *Bačka i Baranja* koji je subotički tisak prenio iz zagrebačkoga *Hrvatskoga dnevnika*. Urednik navedenog lista osvrnuo se na govor msgr. Blaška Rajića koji je objavljen prigodom proslave 21. godišnjice oslobođenja Subotice. On je u uvodniku istaknuo Rajićeve riječi kako je velika želja bačkih Hrvata da se jače povežu s ostalim svojim sunarodnjacima te da tu želju moraju svi uvažavati, iako se primjećuje da dio srbijanskih političara pokušava osporiti navedene težnje. Autor na kraju ističe da se u budućnosti baranjski i bački krajevi mogu jače kulturno razvijati jedino ako su izravno povezani sa Zagrebom. U navedenom govoru msgr. Blaško Rajić jasno je izrazio želje Hrvata-Bunjevaca i Šokaca da se što prije integriraju s ostalim dijelom hrvatskoga naroda te da se što prije završi i teritorijalna

integracija Bačke i Baranje.⁶⁹ Govor msgr. Blaška Rajića nije samo odjeknuo u hrvatskoj javnosti, već su i pristalice unitarističke političke orijentacije među Bunjevcima počeli postupno prihvaćati hrvatsku nacionalno-integracijsku ideju. Tako je jedan od glavnih zagovaratelja „bunjevštine“ urednik *Nevena* Joso Šokčić u članku *Kraj jedne zablude*, a koji su u skraćenoj inačici objavile *Subotičke novine* pod naslovom *Došao k sebi*, osobno priznao kako je griješio što je među Bunjevcima oportunistički propagirao „beogradsku orijentaciju“ za koju je dobio „mrvice s bogatih trpeza“. Šokčić ističe kako su mnogi ugledni bunjevački prvaci već 50 godina prije njega iskazivali svoju hrvatsku nacionalnu svijest. Prisjećajući se sudbonosnih događaja od 10. prosinca 1918. godine Šokčić također u članku ističe kako tada jugoslavenski orijentirana omladina nije imala prave vođe i uzore te se on sa sljedbenicima zavaravao da se od Bunjevaca može stvoriti nova *četvrta nacija*. Također je iskreno priznao kako ta njihova htijenja nisu prihvatili ni ugledni Srbi koji su mu u razgovorima isticali da se Bunjevci u nacionalnom pogledu moraju opredijeliti između Srba, Hrvata i Slovenaca. Stoga Šokčić u svojoj ispovijedi zaključno prihvaća da se Bunjevci jedino mogu izjasniti kao bački Hrvati. Jugoslavija po njemu ima jedinu budućnost ako ispravno prihvati Strossmayerovu ideju da se jugoslavenstvo može ostvariti samo u zasebnom hrvatstvu, srpstvu, slovenstvu i bugarstvu.⁷⁰ Upravo u toj ispovijedi vidljiv je potpuni trijumf hrvatske nacionalne ideje na prostoru Bačke, odnosno potpune obrane identitetskih obilježja bačkih Hrvata.

Završni čin trijumfa hrvatsko-bunjevačkih elita, tj. iskazane hrvatske samosvijesti upravo se ponajbolje očitovao prigodom VII. *Razgovora* posvećenih sjećanju na prvoga bunjevačko-šokačkoga preporoditelja biskupa Ivana Antunovića. Razgovori su se održali 7. siječnja 1940. godine u prostorijama *Subotičke matice*, a u organizaciji *Hrvatske kulturne zajednice*. U broju 12. siječnja 1940. godine pod naslovom *Sedmi Razgovor Subotičke matice uspio je kao nikad do sad HRVATSKA SVIJEST BAČKIH HRVATA TRIUMFIRA* uvodničar *Subotičkih novina* ističe kako su ti Razgovori iskazali jasno izraženu hrvatsku nacionalnu pripadnost te su bunjevački Hrvati otvoreno zatražili od vlasti da im ispuni dugo uskraćivana prava. Zahtjeve je osobno na skupu iznio predsjednik *Subotičke matice* i *Hrvatske kulturne zajednice* msgr. Blaško Rajić. On je u uvodu svojega govora istaknuo da su sada svi Hrvati Bunjevci nacionalno i kulturno integrirani te su spremni za svaki vid kulturne borbe u cilju rješavanja glavnih problema

zajednice. Istaknuo je kako Hrvati Bačke i Baranje u suradnji s maticom domovinom preko hrvatskih ministara u kraljevskoj vladi odlučno zahtijevaju otvaranje hrvatskih osnovnih i srednjih škola što im je do tada bilo sustavno onemogućeno.⁷¹ Na te njegove riječi odgovorio je dr. Josip Torbar istaknuvši pritom kako je strašno da 75 000 subotičkih Hrvata-Bunjevaca u školama nemaju svoje hrvatske učitelje te kako se ti opravdani zahtjevi bačko-baranjskih Hrvata mogu smatrati zahtjevima cijeloga hrvatskoga naroda. Torbar je u svom polusatnom govoru progovorio i o političkoj i ratnoj situaciji u Europi, ali se najviše zadržao na potrebi očuvanja narodnoga jedinstva te jačanju veza između bačko-baranjskih Hrvata s maticom domovinom.

Također je naglasio kako teritorijalno pitanje još nije u potpunosti riješeno te pozvao prisutne na slogu i nastavak zajedničkoga rada.⁷² Kako je vidljivo, upravo su sedmi Razgovori označili prekretnicu jer potpuno organizirane hrvatsko-bunjevačke elite otvoreno zahtijevaju ispunjenje nacionalnih i kulturnih prava, odnosno ostvarenje ukupnih nacionalnih interesa bunjevačko-šokačkih Hrvata. Istodobno te akcije nastavljaju još otvorenije podupirati i članovi *Društva Bačkih Hrvata u Zagrebu* organizirajući brojne promidžbene priredbe i kulturna događanja i to ne samo u navedenom gradu, nego svoje djelovanje proširuju i prema drugim okolnim područjima. Već 2. ožujka 1940. godine DBH krenulo je na svoju prvu promotivnu turneju u Varaždin i Čakovec.

Prema pisanju *Subotičkih novina* na put je krenula manja grupa članova Društva pod vodstvom senatora Josipa Đide Vukovića. Svi su članovi tom prigodom na reverima nosili male svilene hrvatske trobojke s natpisom *Bačka Hrvatska*.⁷³ U oba navedena grada članovi DBH dočekani su s velikim oduševljenjem okupljenoga građanstva. U tim gradovima Društvo je uz potporu domaćih kulturnih djelatnika organiziralo dvije velike *Bunjevačko-šokačke akademije*.⁷⁴ Već u odabiru Varaždina i Čakovca jasno se vidi kako ti gradovi nisu slučajno odabrani za prvo javno pojavljivanje DBH izvan Zagreba što je osobno posvjedočio i na tu činjenicu ukazao 3. ožujka 1940. godine upravo u Varaždinu predsjednik toga društva dr. Josip Andrić, kada je na retorički naslov svojega izlaganja *Zašto smo došli?* rekao kako je prvi bunjevački preporoditelj biskup Ivan Antunović još davne 1870. godine najviše pretplatnika svojih tek pokrenutih *Bunjevačko-šokačkih novina* imao upravo u Varaždinu i Zagrebu, a tek potom među bunjevačko-šokačkim Hrvatima u Subotici te je Varaždin i tim činom snažno povezan sa Suboticom. Tom je

prigodom vrlo dojmljivo govorio Marko Čović o Bačkoj Hrvatskoj što je po pisanju Subotičkih novina izazvalo pravu buru oduševljenja u publici. Istoga dana u večernjim satima članovi DBH sličnu su akademiju priredili u Čakovcu, a već pri ulasku u taj grad bili su pozdravljeni od mnoštva okupljenoga građanstva posebno od srednjoškolske mladeži predvođene prof. Jelačićem i prof. Matasovićem.⁷⁵ Bunjevačko-šokačku akademiju u ime domaćina pozdravio je predsjednik čakovečkoga HSS-a Vlado Petrović koji je u svom emotivnom istupu naglasio jedinstvo borbe svih Hrvata i poželio da bačke ravnice što skorije budu sjedinjene s majkom Hrvatskom. Potom je uslijedio kulturno-umjetnički program, a na kraju se skupu umjesto senatora Josipa Đide Vukovića, koji je nenadano morao otputovati za Suboticu, obratio dr. Josip Andrić istaknuvši kako bački Hrvati žele svoju sudbinu vezati za Hrvatsku te da u državi neće biti mira dok se ti pravedni zahtjevi ne ispune. Tijekom mjeseca ožujka DBH je u Zagrebu organiziralo još jednu veliku manifestaciju pod nazivom Večer bačkih Hrvata u suradnji s *Kulturnim društvom Rodoljub* čiji je predsjednik Rudolf Horvat, kao dobar poznavatelj prilika među bunjevačko-šokačkim Hrvatima, tom prigodom podržao rad Društva.⁷⁶ Iz navedenih činjenica zorno se vidi kako je mjesec ožujak 1940. godine bio ključan u početnoj realizaciji aktivnosti glede promicanja ideje Bačke Hrvatske zagrebačkoga Društva bačkih Hrvata.

Istodobno tijekom mjeseca ožujka trebali su se po mišljenju hrvatsko-bunjevačkih političkih i kulturnih prvaka rasplesiti uzavreli nacionalni odnosi na prostoru Bačke i Baranje. Stoga su oni intenzivno radili na realizaciji *Sabora kulturnih društava bačkih i baranjskih Hrvata* koji se trebao održati 9. i 10. ožujka. 1940. godine u Subotici. Sabor je prema zamisli organizatora trebao biti veliki općenarodni zbor na kojem bi se okupilo veliko mnoštvo šokačko-bunjevačkih Hrvata s čitavoga prostora Baranje i Bačke kako bi se potvrdila htijenja toga puka da se i taj prostor priključi Banovini Hrvatskoj. U samoj pripremi Sabora bili su spremni organizirati četiri posebna vlaka te tisuću konjanika u narodnim nošnjama koji bi u povorci zajedno s okupljenim narodom krenuli s nogometnoga igrališta HNK Bačke ulicama grada do Trga slobode, gdje bi se održala velika skupština, a cijela se priredba trebala snimati filmskom kamerom. Kao glavni govornik na tom Saboru bio je predviđen izaslanik dr. Mačeka glavni tajnik HSS-a dr. Juraj Krnjević te uz njega hrvatski ministri dr. Bariša Smoljan i dr. Josip Torbar. To

uzavrelo raspoloženje u Bačkoj i Baranji ponajbolje je pred taj skup opisao u članku *Svi na Sabor!* uvodničar *Subotičkih novina* ističući kako pripreme za *Sabor Hrvata Bunjevaca i Šokaca* šire nadu o donošenju zaključne odluke da se *Bačka do Tise sa Baranjskim trokutom priključi banovini Hrvatskoj, a Banat sa Šajkaškim trokutom dodjeli banovini Srpskoj*.⁷⁷ U istom tekstu autor naglašava kako se Bunjevci i Šokci u proteklom povijesnom razdoblju nisu mogli jasno nacionalno izražavati te da im je to pošlo za rukom tek u jugoslavenskoj državnoj zajednici. Oni u novonastalim okolnostima to svoje pravo do kraja sada žele ostvariti u zajednici s ostatkom hrvatskoga naroda.⁷⁸

Realizacija Sabora za hrvatsko-bunjevačke prvake ostala je samo neostvareni san, stoga što su velikosrpski politički prvaci okupljeni oko subotičkoga ogranka *Srpskoga kulturnog kruga* uz podršku visokih dužnosnika JRZ-a uspjele omesti održavanje toga skupa. Hrvatska javnost bila je šokirana takvim razvojem događaja na prostoru Bačke, a u osudi tih velikosrpskih ispada javno su se oglasili i hrvatski listovi, kao i političko vodstvo Banovine Hrvatske na čelu s vođom HSS-a Vladkom Mačekom. Tako su npr. *Jutarnji list* i *Srijemski Hrvat* otvoreno prokazali velikosrpsku političku akciju u Vojvodini. U komentaru *Jutarnjeg lista* ističe se da srpski krugovi pokušavaju izgurati Hrvate iz Vojvodine.

U istom tonu i komentator vukovarskog *Srijemskog Hrvata* u seriji članaka posvećenih položaju bačko-baranjskih Hrvata Šokaca i Bunjevaca ističe kako je slučaj sa Saborom u Subotici najzorniji primjer kako Srbi previše očekuju od popuštanja hrvatskoga naroda. On ističe da se više ne može popuštati, jer su u pitanju hrvatski nacionalni interesi te traži od Srba ako im je u interesu da jugoslavenska zajednica opstane i da to svojim postupcima pokažu i prema Hrvatima.⁷⁹ Sam vođa hrvatskog naroda Vladko Maček ozbiljno je shvatio nezadovoljstvo hrvatskoga naroda zbog popuštanja nasilnom srpskom šovinizmu u Subotici te se 19. travnja 1940. godine na stranicama *Subotičkih novina* i sam obratio bunjevačko-šokačkom puku u poruci upućenoj preko Josipa Đide Vukovića. Prvak bačko-baranjske organizacije HSS-a Josip Đido Vuković je u njoj istaknuo kako se i Maček založio da se odgođeni Sabor održi kroz nekoliko idućih tjedana.⁸⁰ U stvarnosti bio je to samo pokušaj smirivanja cjelokupne subotičke i hrvatske javnosti zbog očiglednog popuštanja pred pritiscima velikosrpskih krugova. Iako su banske vlasti na čelu s banom Ivanom Šubašićem u to vrijeme

obustavile izlaženje nekoliko važnih kršćansko-konzervativnih od *Hrvatske Straže* preko Budakovog *Hrvatskog Naroda* kao i pravašima bliskoga *Hrvatskog Vala* pa sve do lokalnoga vukovarskog *Srijemskog Hrvata* koji je, kako se vidi, u isto to vrijeme također otvoreno podržavao pravašku ideologiju i jasno je isticao da se svi hrvatski etnički teritoriji moraju ujediniti s Banovinom Hrvatskom, ipak banske vlasti nisu uspijevale potpuno kontrolirati sve javne istupe. O zanimanju hrvatske javnosti za položaj bačkih Hrvata svjedoči i članak vukovarskih *Srijemskih novina* u kojem se prenosi polemika između novosadskog lista *Dan* i zagrebačkog *Hrvatskog Dnevnika* u kojem komentator posljednje spomenutog jasno zaključuje kako se neće nikada ostvariti pokušaji srbijanskih krugova da se *hrvatski element Bačke otuđi od svog naroda*.⁸¹ Taj otvoreni senzibilitet vukovarskih Hrvata prema položaju Hrvata u Bačkoj i Baranji uporište ima i u činjenici što je u to vrijeme i dalje jednako ostao otvoren i teritorijalno-integracijski problem istočnoga Srijema zbog istih velikosrpskih pritisaka.

U tom političkom pravcu otpora srbijanskim krugovima djelovali su i vodeći bački Hrvati kako oni u Subotici tako i oni nastanjeni u Zagrebu. Oni nisu bili spremni popustiti velikosrpskim pritiscima, a zoran primjer takovoga ustrajnoga djelovanja je veliki članak dr. Josipa Andrića, predsjednika zagrebačkoga Društva Bačkih Hrvat koji je već 15. ožujka 1940. godine tiskan u *Subotičkim novinama* pod naslovom *Bačka Hrvatska*.⁸² Veći dio članka dr. Andrić je posvetio povijesnom utemeljenju Bunjevaca i Šokaca kao dijela hrvatskoga naroda. Pri tome je istaknuo sva bitna obilježja nacionalnoga i kulturnoga identiteta. On u članku ističe kako su bačko-baranjski Hrvati najmlađa grana hrvatskoga naroda koja je svoj nacionalni identitet počela u potpunosti prepoznavati tek u jugoslavenskoj zajednici te da su upravo zbog te sada probuđene svijesti Hrvati Bunjevci i Šokci mnogo oštiri u svojim zahtjevima da se njihov teritorij pripoji Hrvatskoj. On također ističe kako je Subotica iza Zagreba najveći hrvatski grad s preko 70% hrvatske većine. Andrić smatra kako integracijom s maticom domovinom mogu biti vraćena sva dosad oduzeta prava bunjevačko-šokačkog stanovništva, kao što su politička, nacionalno-kulturna i gospodarsko-socijalna. Stoga na kraju konstatira kako Bačka Hrvatska, odnosno njenih šest kotara s 90% hrvatskom većinom jest dio životnoga područja cijeloga hrvatskoga naroda koji će ako ostane bez bačko-baranjskog područja biti okrnjen.

Kako hrvatsko-bunjevački kulturni i politički prvaci zbog napetih međunacionalnih odnosa u Bačkoj nisu bili u mogućnosti ponovno organizirati održavanje novoga hrvatskoga Sabora u Subotici, to se zagrebačko Društvo Bačkih Hrvata pobrinulo da se održi velika manifestacija pod nazivom *Dani bačko-baranjskih Hrvata u Zagrebu*. Uz veliki trud organizatora ta se velebna manifestacija održala od 12. do 14. travnja 1940. godine u prostorijama Zagrebačkoga zbora. Tom je prigodom iz Subotice u Zagreb stiglo preko 500 gostiju i izaslanika gotovo svih važnijih bunjevačko-šokačkih institucija i organizacija, a predvodili su ih senator Josip Đido Vuković, msgr. Blaško Rajić i dr. Mihovil Katanec, dr. Matej Jankač, Jerko Zlatarić, a u Zagreb je doputovao i biskup Lajčo Budanović.⁸³ Biskup Budanović tim dolaskom na Dane bačko-baranjskih Hrvata na simboličan je način dao potporu političkoj akciji oko ujedinjenja Bačke Hrvatske s maticom domovinom. Iako je vlak s izaslanstvom Hrvata iz Bačke stigao u noći, Zagrepčani su u velikom broju izašli na ulice kako bi pozdravili bačke i baranjske Hrvate te i na taj način izrazili podršku s bačko-baranjskim Hrvatima, ali i suosjećanje zbog onemogućenoga Sabora u Subotici.⁸⁴ U ime hrvatskoga narodnoga vodstva goste je pozdravio narodni zastupnik Milutin Mayer.⁸⁵ On je u svom govoru istaknuo kako Zagreb pozdravlja bačko-baranjske Hrvate koji čuvaju sjeveroistočne granice Hrvatske i koji se tamo bore za hrvatske ideale. U ime DBH-a nazočnima se obratio dr. Andrić te je izrekao nadahnuto pozdravno slovo.⁸⁶ Na te govore odgovara msgr. Rajić kako je u Zagreb došao u ime svih bačkih Hrvata te kako su došli da ih domovina ne bi zaboravila.⁸⁷ Nakon govora Zagrepčani su burno pozdravili pristigle goste te su prisutni klicali Banovini Hrvatskoj i dr. Mačeku. Drugi dan izaslanstvo bačkih Hrvata posjetilo je dr. Vladka Mačeka, bana Ivana Šubašića, nadbiskupa zagrebačkog Alojzija Stepinca, a u ime grada Zagreba izaslanstvo je primio u poglavarstvu grada Mate Starčević koji je tom prigodom istaknuo kako će Zagreb nastojati i u budućnosti biti glavni grad bačko-baranjskim Hrvatima. Posebno su svečano, po pisanju *Subotičkih novina*, vodeći Hrvati Bačke i Baranje lijepo primljeni kod dr. Mačeka i nadbiskupa Stepinca. Mačeku i banu Šubašiću se prigodnim riječima obratio senator Josip Đido Vuković rekavši kako bačko-baranjski Hrvati očekuju pomoć oko uključivanja tih prostora u sastav Banovine Hrvatske. Oni su svojim odgovorima istaknuli kako poštuju želje bunjevačko-šokačkih Hrvata, ali su ih pozvali na strpljenje i nastavak borbe, jer po

riječima dr. Mačeka promjena granica zbog brojnih traženja Hrvata koji su ostali izvan Banovine nije se mogla odmah provesti.⁸⁸ Svečano izaslanstvo bačko-baranjskih Hrvata bilo je primljeno u nadbiskupskim dvorima gdje ih je primio osobno nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac. Prigodom tog susreta nadbiskupu Stepincu se u kraćem govoru obratio msgr. Rajić koji je zamolio hrvatskoga metropolitu da se i on založi za bačko-baranjske Hrvate. Nadbiskup Stepinac, obrativši se nazočnim gostima i uzvanicima te je u kraćem obraćanju rekao da odavno gaji simpatije prema bačko-baranjskim Hrvatima. Istaknuo je kako Bunjevci i Šokci imaju brojne kulturološke sličnosti s ostalim Hrvatima. On je tijekom govora spomenuo i teške ratne prilike koje su zadesile cijeli svijet te je zaključujući svoj govor naglasio kako je čvrsto uvjeren da moraju doći bolji dani i za Crkvu i cijeli napaćeni hrvatski narod.

Isti dan održan je veliki koncert u Dvorani zagrebačkoga zbora kojega su pripremili *HPD Neven* iz Subotice i *HPD Zvonimir* iz Zagreba te *Sljeme* iz Šestina. Dvorana zagrebačkoga zbora uz visoke uzvanike, koje su predvodili nadbiskup Stepinac i biskup Budanović te izaslanici predsjednika HSS-a dr. Mačeka i bana Šubašića, do posljednjega mjesta je ispunjena od strane zagrebačkoga građanstva.⁸⁹ Najznačajnije događanje održalo se 14. travnja 1940. godine kada je u istim prostorijama održana svečana *Akademija bačko-baranjskih Hrvata*. Tom su se prigodom opet okupili svi uglednici iz političkoga, društvenoga i kulturnoga života Zagreba i Subotice kako bi progovorili o položaju bačko-baranjskih Hrvata. To je ujedno bila i prilika da se bar malo ublaži nepravda nanесена bunjevačko-šokačkim Hrvatima koju su ne tako davno pretrpjeli od strane radikalnih srpskih elita. Stoga je upravo akademija za razliku od neodržanoga sabora iskorištena da se otvoreno progovori o zahtjevima bačko-baranjskih Hrvata. U toj prigodi snažan središnji govor održat će msgr. Blaško Rajić. On će na početku govora vrlo nadahnutog govora sve prisutne pozvati neka se duhom vrate u Bačku i to upravo na neodržani Hrvatski sabor u Subotici na koji je trebalo doći 40 000 sudionika. Izručujući pozdrav Hrvatima Banske Hrvatske u ime 180 000 tisuća Hrvata Bunjevaca i Šokaca istaknuo je kako su se oni oduvijek smatrali Hrvatima te da to žele i ostati. Na te njegove riječi dupkom puna dvorana Zagrebačkog zbora odjeknula je klicanjem *Živjeli bačko-baranjski Hrvati, Živjela Subotica, Živjela braća Bunjevci i Šokci, Živio doktor Maček*. U nastavku govora Rajić je još snažnije izrazio hrvatsku

samosvijest ističući kako svi sinovi Bačke i Baranje žele ujedinjenje s Banovinom Hrvatskom, a uz oduševljene poklike publike Rajić je u nastavku govora u ime bačko-baranjskih Hrvata izjavio kako oni ne mogu biti zadovoljni rješenjem po kojem bi se Hrvati izvan Banovine Hrvatske trebali zadovoljiti samo s kulturnom autonomijom i ostvarenjem manjinskih prava, jer njih srbijanske elite i ne priznaju za Hrvate. Stoga oni, kako ističe Blaško Rajić, računaju da hrvatsko-srpski sporazum omogućava i njima da budu svoji na svom, tj. ujedinjeni s Banovinom Hrvatskom. U završnici govora Rajić se obratio građanima Hrvatske i zagrebačkim političkim prvacima riječima: *Braćo Hrvati! Ne dajte ono što je vaše, jer to traži obraz i poštenje.*⁹⁰ Nakon toga snažnog govora msgr. Rajića slijedilo je predavanje tajnika DBH-a Marka Čovića na temu Bačka Hrvatska.

Potom je pripremljen i kraći kulturni program u kojem je zapažen nastup imao član HPD Neven iz Subotice Petar Kopunović. On je otpjevao upravo za tu prigodu napisanu i uglazbljenu Andrić-Kokićevu pjesmu *Bačka* čiji su završni stihovi *To je Bačka kutić raja, to je zemlja Hrvatska* ostavili snažan dojam na nazočnu publiku. Skupu se na samom kraju obratio subotički narodni tribun Josip Đido Vuković koji je također istaknuo da se bačko-baranjski Hrvati pouzdaju u hrvatsko narodno vodstvo na čelu s dr. Mačekom te kako će i ono pripomoći u skorom ispunjenju njihovih ideala. Po završetku akademije svi uzvanici iz Bačke i Baranje bili su pozvani na banket koji je u *Matici hrvatskih obrtnika* bio organiziran u njihovu čast.⁹¹ U večernjim satima održana je u *Hrvatskom narodnom kazalištu* svečana predstava u čast gostiju iz Bačke i Baranje. Biskup Lajčo Budanović i msgr. Blaško Rajić tom su prigodom sjedili u svečanoj loži, a u trenutku njihovoga ulaska orkestar je zasvirao hrvatsku himnu, te je potom izvedena Zajčeva opera Nikola Šubić Zrinski. *Subotičke novine* tu veliku zagrebačku manifestaciju prokomentirale su riječima kako će od niza ranijih priredbi upravo ta ostati među najljepšim i najsnažnijim izrazima svijesti bačko-baranjskih Hrvata. U istom tonu nekoliko dana kasnije za taj list i dr. Andrić piše članak u kojem ističe da su tih dana u Zagrebu svi prvaci Bunjevaca i Šokaca na čelu s Josipom Đidom Vukovićem i msgr. Blaškom Rajićem dali «historijske izjave» o težnjama bačko-baranjskih Hrvata te da je i Zagreb kao središte hrvatskoga naroda dostojnim načinom uzvratilo otvarajući se prema toj najudaljenijoj grani svoga naroda.⁹²

O velikom odjeku Dana Bačkih Hrvata u Zagrebu u široj hrvatskoj javnosti svjedočio je i sam organizator Josip Andrić kojega su mnogi predstavnici hrvatskih gradova tih dana pozivali da se ta manifestacija ponovi i u njihovim sredinama, Takve prijedloge on je odmah s oduševljenjem prihvatio posebice zbog promidžbe interesa bačko-baranjskih Hrvata, ali zbog očite ratne krize u Europi ti skupovi do konca godine za kada su bili predviđeni nisu se mogli organizirati i održati, jer je prividno ratno stanje već vladalo u cijeloj zemlji.⁹³ Iako su na toj velikoj zagrebačkoj manifestaciji hrvatsko bunjevačko-šokačke elite otvoreno zahtijevale od Zagreba i od Beograda da se teritorij Bačke Hrvatske što prije priključi Banovini Hrvatskoj, ta akcija neće polučiti željeni rezultat.

Ujedno, to je bilo i jedno od posljednjih velikih okupljanja i kulturno-prosvjetnih akcija bačko-baranjskih Hrvata na kojem se otvoreno izrazila hrvatska nacionalna samosvijest stoga što su ratne prilike u Europi sve više zaokupljale pažnju šire javnosti te su unutarnji problemi potisnuti u drugi plan, odnosno rješenje teritorijalnoga i nacionalnoga bunjevačko-šokačkoga pitanja odgođeno je za neka povoljnija vremena. Kulturne i nacionalne akcije koje su krajem 1940. i početkom 1941. godine poduzimale hrvatsko-bunjevački prvaci oko rješavanja statusa Bačke Hrvatske bile su uglavnom sporadičnoga karaktera. Zajednica je krajem 1940. godine nakon uspostave Banovine Hrvatske doživjela i znatan odljev stručnih kadrova, jer su nove banovinske vlasti za potrebe organiziranja nove uprave u Zagrebu pozivale i iz unutrašnjosti dio uglednih i stručnih prvaka HSS-a kako bi pripomogli u organiziranju tê autonomne vlasti. Tako su iz Subotice na poziv banske vlasti u Zagreb otišli odvjetnik Matej Jankač koji je u Subotici radio još od 1920. godine, a od Hrvata Bunjevaca u to vrijeme odlazi i ugledni novinar i publicist Petar Pekić. Ipak hrvatska zajednica u Bačkoj ponajviše je izgubila odlaskom jednoga od svojih agilnih i vodećih kulturnih djelatnika profesora Ivana Malagurskog Tanara koji je dugi niz godina bio organizator brojnih kulturnih aktivnosti u Subotici. U nastupajućim mjesecima kada je ratna kriza bila očigledna na svakom koraku, te iako su bunjevački Hrvati izgubili dio utjecajnih kulturnih radnika, ipak su organizirali 12. siječnja 1941. godine posljednju veliku subotičku kulturnu i nacionalnu priredbu, tj. sastanak svih bačko-baranjskih kulturnih društava koji se održao u prostorijama *Matice subotičke*. Tom su prigodom u organizaciji HKZ predstavnici svi 85 bunjevačko-

šokačkih kulturnih društava raspravljali po posljednji put o rješenju teritorijalnoga pitanja sjeverne Bačke i Baranjskoga trokuta. Istovremeno su donijeli i *Rezoluciju* koja je već ranije bila pripremljena, ali zbog neodržavanja Sabora ona nije bila javno predstavljena. Stoga su organizatori iskoristili ovu prigodu za njeno javno predstavljanje te kako bi posvjedočili želju Bunjevaca da ih se više ne tretira kao etničku zajednicu već kao nacionalne Hrvate. U dijelu *Rezolucije* koju je pročitao msgr. Blaško Rajić ističe se: *Svečano izjavljujemo da je naše uže plemensko ime Bunjevac i Šokac ispunilo časnu zadaću u našoj narodnoj prošlosti. (...) No mi smo svjesni da nas ova uža plemenska imena ne obilježavaju kao narod i držimo, da slobodno smijemo kazati svima i svakomu da smo Hrvati i naša je narodnost hrvatska! Ova naša narodna svijest u prirodnoj je i logičnoj vezi s našom poviješću, kulturnom tradicijom, a nije ni po komu nametnuta ni umjetno stvorena.*⁹⁴

Javno predstavljanje *Rezolucije* ujedno je bila i posljednja nacionalna akcija bunjevačko-hrvatskih kulturnih i političkih prvaka u Subotici. Istovremeno tih posljednjih mjeseci prije samoga rata i mlađi članovi zajednice okupljeni u Društvu Bačkih Hrvata još su pokušavali afirmirati ideju Bačke Hrvatske iako je već bilo razvidno da je ratna opasnost već uvelike zahvatila okolne zemlje. U tom se zauzimanju najviše istaknuo tajnik te organizacije Marko Čović koji je krajem 1940. godine o neriješenom bunjevačko-šokačkom pitanju i Bačkoj Hrvatskoj govorio na zagrebačkoj radiopostaji.⁹⁵ Kao posljednji pokušaj propagiranja Bačke Hrvatske prije izbijanja Drugoga svjetskoga rata na teritoriju monarhističke jugoslavenske zajednice bio je poziv DBH upućen 7. ožujka 1941. godine Hrvatima Bačke i Baranje da se uključe u realizaciju *Almanaha Bačka Hrvatska*. Urednici su zamislili da se knjiga tiska krajem 1941. godine.⁹⁶ Taj posljednji pokušaj nikada nije doživio svoju realizaciju, jer su već 6. travnja 1941. godine otpočele ratne operacije, a nekoliko tjedana kasnije dolazi do kapitulacije jugoslavenske vojske, odnosno raspada Kraljevine Jugoslavije. Već 12. travnja Suboticu su okupirale mađarske i njemačke vojne postrojbe te je cijela Bačka i Baranja ponovno pridružena mađarskoj državi.⁹⁷

2. 2. Društveno-političke prilike u Kraljevini Mađarskoj između dvaju svjetskih ratova- nastank i nestank mađarske konzervativne demokracije

Od raspada Austro-Ugarske Monarhije krajem 1918. godine, a posebice za mađarske političke elite nepovoljnog rješenja mirovnoga ugovora u Trianonu 1920. godine, mađarski politički prvaci u međuratnom razdoblju sustavno su težili povratiti teritorije ugarske krune sv. Stjepana koje su izgubili nakon poraza u Prvom svjetskom ratu. Između dvaju svjetskih ratova novouspostavljena samostalna Kraljevina Mađarska proživljava brojne društvene i gospodarske krize praćene nizom krvavih sukoba posebice revolucionarnih zbivanja s kraja 1918. i početka 1919. godine. Tê sukobe potaknuli su prije svega istovjetni događaji u Sovjetskoj Rusiji, a kao reakcije na ta zbivanja događa se i intervencija stranih sila, prije svega okupacija dijela zemlje od strane Kraljevine Rumunjske, Kraljevine Srbije i francuskih vojnih snaga koje nad Mađarskom uspostavljaju svojevrstan protektorat pa ta njihova vanjska intervencija za posljedicu ima organiziranje proturevolucionarnoga pokreta i započinjanje snažnoga unutrašnjega sukoba lijevih i desnih snaga unutar mađarskoga građanskoga društva.⁹⁸

Navedene proturevolucionarne snage predvodili su grofovi István Bethlen, Pál Teleki i Gyula Károlyi te posebice vođa vojnoga krila proturevolucionarnih gibanja admiral Miklós Horthy. Upravo su njegove vojne postrojbe bile izravno podržavane od strane sila Antante na čelu s Francuskom i Velikom Britanijom.⁹⁹ Te su proturevolucionarne snage u Južnougarskom dijelu, tj. Baranji, Bačkoj i Banatu utaborile svoje vojne postrojbe te je pod njihovim nadzorom organizirana upravo u Segedinu proturevolucionarna vlada na čelu s grofom Károlyiem uz koju je stala i privremena antirevolucionarna oporba okupljena oko grofa Bethlena u Beču.¹⁰⁰ Antantu Mađari nikada nisu, zbog poraza u Prvom svjetskom ratu, gledali kao nove snažne partnere, već kao svojevrzne okupatore što se vidi i iz činjenice kako već krajem dvadesetih dolazi do postupnog političkoga udaljavanja od toga saveza i jačanja veza s glavnim trgovinskim partnerima i novim saveznicima u pokušaju revizije za Mađare nepravednoga Versajskog mira, fašističkom Kraljevinom Italijom i nacističkim Njemačkim Reichom. Ta nova partnerstva mađarski prvaci potiču stoga što niti jedna od navedenih zemalja nije bila spremna prihvatiti i provoditi odrednice navedenoga mirovnoga ugovora. Upravo

posljedice za Mađare nepovoljnih teritorijalnih rješenja i antantinih političkih i teritorijalnih ustupaka mađarskim susjedima uvelike se očituju na primjeru jačanja novoga mađarskoga šovinizma i ekstremizma neposredno nakon nastanka nove samostalne mađarske države, odnosno u vremenu između dvaju svjetskih ratova. Konstanta djelovanja mađarske politike sve do 1941. godine jest težnja većine slojeva mađarskoga društva za revizijom *Trianonskoga mirovnoga sporazuma*. Stoga su tadašnje vodeće političke elite sve svoje domaće i međunarodne akcije usmjeravale prema tom zajedničkom cilju restauriranja staroga mađarskog državnoga teritorija. Iako, suvremena mađarska historiografija zbivanja u mađarskoj državi između dvaju svjetskih ratova gotovo isključivo gleda iz prizme „konzervativne demokracije“ koja je oblikovana u tzv. *Bethlenovom sustavu* konsolidacije i koncentracije vlasti umjerenoga lijevoga i desnoga političkoga krila mađarskoga građanskoga društva, te su i današnji mađarski povjesničari jedinstveni u stavu kako sve do 1944. godine u Mađarskoj „nije prisutna“ znatnija participacija radikalno desnih (fašističkih i nacističkih, op. KB) odnosno lijevih (komunističkih i anarhističkih, op. KB) snaga unutar tadanjega političkoga života, to je ipak pojednostavljena slika koja djelomice ne odgovara stvarnim činjenicama.¹⁰¹ Treba istaknuti činjenicu kako unutar mađarskoga građanskoga društva sve do 1945. godine niti jedan premijer nije bio iz redova socijaldemokrata, a kamoli komunista. Njima je bila namijenjena uloga ili „podobne“ parlamentarne oporbe ili potpuna marginalizacija na političkoj sceni.

Budući je već 1918. godine, tj. tijekom prve građanske revolucije tzv. *Revolucije astra* te posebice nakon sloma druge sovjetske mađarske revolucije 1919. godine, razvidno je i u djelima i tih mađarskih autora kako unutar mađarskoga društva postoji konstantna prisutnost zagovaranja ukidanja demokratskih institucija i uvođenja autoritativne vlasti koja cijelo vrijeme koketira s totalitarnim kako europskim tako i unutarmađarskim političkim svjetonazorom. Navedeni ekstremni politički krugovi usko su povezani s višim vojnim krugovima okupljenim oko admirala Horthyja koji su također nakon nepovoljnog rješenja u Trianonu u to vrijeme nezadovoljni neispunjenim težnjama velikomađarske političke ideologije. Nositelji tih novih totalitarnih ideja i ideologija ne samo da djeluju kao izvanparlamentarna oporba već često sudjeluju u vlasti i kreiraju zakonskih rješenja te u pojedinim razdobljima drže važne ministarske resore poput

vanjskih poslova ili obrane, a obnašaju i premijerske dužnosti. Jedan od istaknutih sudionika zbivanja iz 1918.-1919. godine jest i radikalni mađarski politički prvak i visoki vojni časnik Gyula Gömbös, vođa *Mađarske udruge za nacionalnu obranu*. On je već tada izravno surađivao s proturevolucionarnom vladom grofa Karolyia koja se u to doba nalazila u Segedinu, tj. na teritoriju južne Ugarske. Pod tom privremenom upravom nalazio se i prostor Baranje, Bačke i Banata na kojem su stoljećima obitavali i bunjevački Hrvati koji su u to vrijeme otvoreno težili da uz pomoć Antante, odnosno njene ratne saveznice Kraljevine Srbije stupe u zajednicu južnoslavenskih naroda.

Upravo spomenuta dva politička prvaka dijelili su istovjetna konzervativna stajališta o potrebi jačanja uloge nacionalne mađarske kršćanske srednje klase koja je po njihovom mišljenju trebala oduzeti primat kompromisnom liberalnom građanstvu i korumpiranom krupnom kapitalu te su težili uspostaviti novu mađarsku hegemoniju unutar ugarskih zemalja. Razlog za takove stavove po njihovom mišljenju proizlazio je iz činjenice što je u to vrijeme većina krupnoga kapitala u rukama imućnih mađarskih Židova koji su ujedno bili i nositelji liberalnih ideja građanskoga društva, te u jednom dijelu socijaldemokratske, ali i komunističke ideologije od koje su navedeni politički prvaci i sami otvoreno zazirali. Ta izrazita antisemitska crta bila je jedna od konstanti velikomađarske ideologije sve do kraja Drugoga svjetskog rata. Iako su u pojedinim razdobljima svoje političke vlasti, i to u prvom redu premijer Bethlen pa i neki drugi građanski političari, pokušavali zbog negativnih gospodarskih prilika u zemlji, umanjiti utjecaj tih ekstremnih totalitarnih društvenih pojava i novih profašističkih vođa ipak do kraja nikada nisu uspjeli suzbiti desni radikalizam. Stoga i taj politički velikomađarski antisemitizam u vremenu pred Drugi svjetski rat svoje bliske saveznike nalazi upravo u ideologijama fašizma i nacizma čije su elite jednako težile reviziji Versajskog mira i promjenama europskih granica. Uzrok slabosti demokratskih institucija unutar svojih zemalja te nove političke i društvene elite navedenih zemalja nisu vidjeli u preživjelom aristomonarhijskom modelu vladanja već u gospodarskom izrabljivanju i političkom utjecaju krupnoga kapitala u inorodnom poglavito židovskom vlasništvu.

U prilog ovoj tezi potrebno je ukratko prikazati samo nekoliko bitnih činjenica koje nisu mogli zaobići ni mađarski povjesničari iako u svojim djelima dobroano relativiziraju pojedine negativne segmente vlastite povijesne stvarnosti. Raščlamba i

prikazivanje tih povijesnih činjenica važna je i iz još jednog razloga, a to je mogućnost sagledavanja odnosa mađarskih vlasti i prema drugim nacionalnim manjinama unutar tadašnjega mađarskoga državnog teritorija, posebice prema etničkim hrvatskim skupinama Bunjevcima i Šokcima u razdoblju prije početka Drugoga svjetskog rata. Stoga ukratko moramo posvetiti pozornost političkom djelovanju grupe mađarskih političara okupljenih oko već spomenutoga Gömbösa i njegovih istomišljenika kao i njegovih političkih slijednika kako bi prikazali rastući utjecaj totalitarističkih ideja i ideologija unutar mađarskoga društva te isto tako i posljedice koje su one proizvele.

Treba istaknuti kako povezanost starih aristomonarhijskih konzervativnih krugova s radikalnim desnim krilom oko Gömbösa započinje već tijekom proturevolucionarnih događaja 1919. godine. Vodeći predstavnici starih konzervativaca admiral Horthy, grof Teleki i grof Karolyi već 1919. godine usko surađivali s majorom Gömbösem koji je upravo u Segedinu i osnovao kontrarevolucionarnu *Nacionalnu armiju* te ju je stavio pod vrhovno zapovjedništvo admirala Horthyja, a tim je činom izravno pomogao njegovo kasnije preuzimanje vlasti.

Navedene postrojbe pokazale su se kao osnovni nositelji proturevolucionarnih zbivanja, a već nakon Horthyjeva prelaska u Transdanubiju pod njihovim „bijelim terorom“ samo u tri mjeseca ubijeno je više od dvije tisuće ljudi pod izlikom da su pristalice sovjetske revolucije. Tu činjenicu ističe i mađarska historiografija, ali i naglašava kako su mnogi ubijeni samo zbog svoga židovskoga podrijetla.¹⁰² Također po nekim procjenama oko sedamdeset tisuća ljudi bilo je već tada internirano u posebno organizirane logore te su to i prvi logori u međuratnoj Europi.¹⁰³ Nacionalna armija se krajem 1919. godine nakon preuzimanja vlasti u Budimpešti uspjela već 1. ožujka 1920. godine ustoličiti na mjestu regenta bivšega austrougarskoga admirala Miklósa Horthyja, a sama je država promijenila ime u Kraljevina Mađarska. Sam Gömbös nešto kasnije, tj. 1921. godine po nalogu nove Bethlenove vlade uspješno je spriječio povratak Habsburgovaca i preuzimanje vlasti u Mađarskoj te je i tim činom dodatno zadužio kako novopostavljenog regenta Miklósa Horthyja tako i premijera Bethlena.¹⁰⁴ Bethlena se s pravom može smatrati umjerenim konzervativcem, ali i on kao i njegovi prethodnici kako se vidi morao se u pojedinim trenucima oslanjati na radikalne snage.

Upravo zbog navedenog važno je uočiti činjenicu kako neposredno nakon pobjede proturevolucionarnih snaga Horthy imenuje prvu vladu pod vodstvom grofom Pála Telekija, jer već je ta vlada i prije izbijanja navedene političke krize oko povratka Habsburgovaca na ugarsko prijestolje, bila pod izravnim utjecajem istih radikalnih vojnih i političkih krugova. U vrijeme Telekieve prve vlade Gömbös i njegove pristalice bili su značajan politički čimbenik unutar vladajuće koalicije te su snažno utjecali na društvena kretanja. Pod tim izravnim utjecajem ekstremno desnih radikala Telekijeva vlada je donijela i prvi europski antisemitski zakon po kojem se ograničio broj židovskih studenata na mađarskim sveučilištima i višim školama.¹⁰⁵

To je posebice važno istaknuti, jer se i Teleki u mađarskoj historiografiji prikazuje kao umjereni konzervativac i oštri protivnik kasnijih totalitarnih ideologija. Uočljivo je kako ga je ta antisemitska crta u cijelom vremenu njegovoga političkoga djelovanja u puno većoj mjeri obilježila i povezivala s radikalno desnim političkim snagama mađarskoga društva od njegove suradnje sa socijaldemokratskim ili komunističkim političkim grupacijama. Jer, ti su lijevi politički predstavnici često bili u znatnoj mjeri marginalizirani iako su prvospomenuti kao umjereniji spektar lijeve političke scene u međuratnom vremenu bili dionici izvršne i zakonodavne vlasti. Teleki kao i druge vodeće konzervativne političke osobe, na čijem se čelu nalazio sam regent Horthy, pripadali su grupi protestantsko-kalvinističkih aristokrata podrijetlom iz istočne Mađarske pa je i to favoriziranje jednoga dijela kršćanske zajednice također dodatno otežavalo mogućnost stabilizacije unutar mađarskoga društva. Oni se nisu u potpunosti uspjeli politički približiti umjerenim konzervativcima okupljenim oko rimokatoličkih organizacija koje su slijedili kršćansko-socijalne političke i društvene odrednice *Mađarskoga Katoličkoga Pokreta* i *Katoličke akcije*. Upravo su mađarski katolički kršćanski demokrati u međuratnom periodu vrlo oštro kritizirali nove političke totalitarne ideje i ideologije kako liberalizma, tako još u većoj mjeri komunizma, ali i nacizma i fašizma. Jače suradnje tih društvenih grupa s vrhovima mađarske kršćansko-protestantske vlasti nije bilo, bar ne u tolikoj mjeri, kao što je ta vlast dijelila i surađivala s radikalno desnim političkim krugovima.

Stoga ostaje činjenica kako suvremena mađarska historiografija pri opisu tadašnjega mađarskoga društva i demokratskih institucija posebice prenaplaćava veliki

uspjeh početne političke konsolidacije premijera Telekija kao i nešto kasnije Bethlenove koncentracijske vlade, odnosno njegove djelomične demokratizacije i društveno-političke i gospodarske konsolidacije Kraljevine Mađarske. To se prije svega odnosi na isticanje činjenice kako je Bethlen 1923. godine uspio istisnuti iz vladajuće *Stranke jedinstva* Gömbösa i njegovu grupu desnih radikala.¹⁰⁶ Bethlen je također i prije toga Zakonom III iz 1921. godine zabranio rad *Komunističke partije* te ona gotovo sve do 1944. godine nema utjecaj na kreiranje unutarnjih mađarskih političkih i društvenih prilika.¹⁰⁷ Iako su ti njegovi potezi za posljedicu imali privremenu normalizaciju mađarskoga političkoga sustava te približavanje države silama Antante ipak je suprotno tvrdnjama mađarskih historiografa desni radikalizam nastavio jačati. Jedini mali politički pomak jest to što je za uzvrat mađarska vlada dobila od *Lige Naroda* nužne zajmove za stabilizaciju gospodarstva. I taj privremeni vanjskopolitički uspjeh bio je pod budnom paskom francuske diplomacije te je dio političkih krugova i dalje ostao nezadovoljan francuskim utjecajem i prisutnošću njenih predstavnika u Kraljevini Mađarskoj.

Kako bi stabilizirao mađarsko gospodarstvo, zbog potrebe za svježim kapitalom, Bethlen je 1928. godine oslabio pritisak prema mađarskim Židovima te je derogirao neke odredbe zakona o numerus clausus koje sada s rasnih osnova prelaze na socijalne. Koliko su teze mađarske historiografije o velikoj konsolidaciji mađarskoga društva nategnute svjedoči i nekoliko događaja iz sredine dvadesetih godina, a te se činjenice prije svega vežu uz brojne Bethlenove propuste i neuspjehe oko potpunoga suzbijanja desnoga radikalizma. To posebice zorno svjedoče činjenice što Gömbös nakon prelaska u oporbu s dijelom svojih istomišljenika osniva *Stranku za zaštitu rase* koja unutar mađarskoga društva od tada po broju članova stalno raste i ima znatan društveni i politički utjecaj. Također njihov utjecaj se vidi i u događajima koji su uslijedili 1925. godine kada izbija afera oko tiskanja lažnih francuskih novčanica u Mađarskoj. Njihovo širenje trebalo je po mišljenju kreatora toga plana oslabiti francuski utjecaj u Antanti i pripomoći mađarskoj vladi oko zahtjeva za revizijom Trianona. U toj aferi ne samo da je bio uključen Gömbös već i visoki državni dužnosnici poput kneza Lajosa Windisch-Grätza i bivšega premijera grofa Telekija. Otkrivanje navedenoga skandala nanijelo je veliku štetu mađarskom ugledu u tadašnjoj međunarodnoj zajednici, a sumnja je pala i na samoga premijera

Bethlena, što je za posljedicu imalo loše provedenu istragu i brzo zataškavanje navedene afere.¹⁰⁸

Za mađarske revizionističke državne interese od presudne je važnosti upravo bilo smanjenje utjecaja Francuske, jer je ta država osnivanjem Male Antante okružila mađarski teritorij u tzv. *cordon sanitaire* te na taj način vojno i politički izolirala Mađarsku, a provođenjem političke doktrine *statusa quo* u zemljama srednje Europe učinkovito je osujetila planove mađarskih elita oko povrata ratom izgubljenih ugarskih teritorija. Stoga i sam premijer Bethlen od 1927. godine djelomično napušta politiku popuštanja i suradnje s Antantom i približava se politici fašističke Kraljevine Italije koja je nakon uspona Mussolinija na vlast jednako zagovarala reviziju Trianona posebice u pitanju graničnog spora s Kraljevinom SHS. To je i rezultiralo iste godine potpisivanjem *Talijansko-mađarskog sporazuma o prijateljstvu*. Bethlen je u toj međunarodnoj kampanji revizije Trianona pod parolom „Pravda za Mađarsku“ imao od 1925. godine i djelomičnu potporu Britanaca, ali je ipak za svoje revizionističke planove tražio prije svega savezništvo u fašističkoj Kraljevini Italiji.¹⁰⁹

Iako je Bethlen već od 1923. godine isključio iz vladajuće stranke desne radikale, njihov utjecaj nije se smanjio, a to se poglavito vidi nakon izbijanja velike ekonomske krize 1929. godine koja je teško pogodila mađarske sitne poljoprivredne posjednike među kojima je premijer cijelo vrijeme imao najveću potporu. Oni su i bili ključna snaga u stabilnosti njegove vlade. To njegovo međunarodno približavanje fašističkoj Italiji iskoristio je 1928. godine Gömbös koji je nakon raspuštanja vlastite stranke ponovno pristupio u redove vladajuće *Stranke jedinstva* te nastavio djelovati iznutra na rušenju samoga premijera. Na taj način zbog unutarnjih gospodarskih i političkih slabosti i gubitka kontrole unutar vladajuće koalicije premijer Bethlen je već 1931. godine bio primoran odstupiti s vlasti, a nakon kratkotrajne i prijelazne vlade grofa Karolyia, regent Horthy na upražnjeno premijersko mjesto već 1932. godine postavlja radikalnog velikomađarskog političkog vođu Gyulu Gömbösa.¹¹⁰ Od tog doba pa sve do kraja Drugoga svjetskoga rata i Kraljevinu Mađarsku nadvijaju tamni oblaci totalitarističkih ideologija koje izravno ili neizravno utječu na razvoj cjelokupnog društveno-političkog života.

2. 2. 1. Utjecaj totalitarističkih ideologija na razvoj mađarskog građanskog društveno-političkog sustava i odnos mađarskih vladi prema hrvatskom političkom iseljeništvu do početka Drugoga svjetskog rata

Već smo u prethodnom poglavlju naznačili kako je uspom Gyulu Gömbösa na premijersku poziciju označio početak jače radikalizacije mađarskoga društva. Jer, od toga vremena vrhovi političke elite Kraljevine Mađarske otvoreno prihvaća fašistički talijanski model korporativnoga upravljanja, a sam novi premijer zagovara „kult vođe“ po ugledu na Ducea te u svojim teritorijalnim revizionističkim planovima otvoreno propagandistički ističe potrebu uspostave „Velike Mađarske“.¹¹¹ Takvu politiku prihvaća i veći dio tadašnje mađarske javnosti kao i dio konzervativnih političkih krugova koji u njegovom novom velikomađarskom programu vide prije svega šansu za oporavak mađarskoga gospodarstva i poljoprivrede. Upravo u gospodarskom pogledu Mađarska se tridesetih godina sve više vezuje uz Njemački Reich i Kraljevinu Italiju što privremeno utječe na povećanje izvoza poljoprivrednih proizvoda i konsolidaciju cjelokupnog gospodarstva, ali za posljedicu ima još veći prodor importiranih totalitarnih političkih ideja i ideologija koje se započinju dodatno snažno širiti uz pomoć navedenih novih trgovinskih partnera i političkih saveznika. Posebice to dolazi do izražaja 1933. godine kada premijer Gömbös kao prvi europski političar službeno posjećuje Hitlera od kojega je očekivao, kao i Mussolini, djelatnu pomoć i buduće vodstvo u provođenju revizionističkih teritorijalnih planova.¹¹² Iako je 1934. godine *Rimskim protokolom* uspostavljen Talijansko-Austrijsko-Mađarski savez, Gömbös nije mogao biti potpuno zadovoljan, jer Hitler u to vrijeme još nije želio otvoreno udovoljiti mađarskim zahtjevima oko izmjene granica. Razlog za takvo držanje njemačke strane jest u činjenici što je Führer već tada ima teritorijalne aspiracije za *Anschlussom* Austrije, pri čemu mu je izravno smetao *Rimski protokol* te također i zbog uvoza znatnih količina roba iz Rumunjske i Jugoslavije potrebite za oporavak njemačke industrije.¹¹³ Dodatan razlog za rezervirano držanje prema Gömbösievom planu jest i u činjenici što Führer nije vjerovao ljudima koji su potjecali iz staroga austrougarskog aristomonarhijskoga okruženja kakvi su u to vrijeme bili gotovo svi vodeći mađarski politički prvaci uključujući i samoga regenta Horthyja.

Kraljevina Mađarska također se u vrijeme Gömbösove vladavine po drugi puta našla u međunarodnoj izolaciji i to ne samo zbog izostanka izravne potpore Njemačkoga Reicha već i zbog upletenosti i prešutne potpore tadašnjem revolucionarnom hrvatskom političkom iseljeništvu, tj. *Ustaškom pokretu* koji je u iseljeništvu organizirao i predvodio poglavnik Ante Pavelić.¹¹⁴ Ta potpora započela je još u vrijeme Bethlenove vlade, jer su visoki dužnosnici mađarskog ministarstva vanjskih poslova već 1929. godine zajamčili poglavniku Paveliću izravnu novčanu potporu za njegovo djelovanje u inozemstvu. Tom je prigodom predstojnik političkog odjela barun Gábor Apor Poglavniku odbio pružiti pomoć oko kupnje oružja u Mađarskoj pa je razvidno kao tada mađarska politička elita još nije bila spremna podržati vojne akcije već se zadovoljila samo diplomatskim i političkim pritiscima prema Kraljevini Jugoslaviji. Vodeće mađarske elite u to su vrijeme još smatrale kako im pri ostvarivanju teritorijalno revizionističkih ciljeva mogu biti korisni upravo protivnici monarhističkog jugoslavenskog režima i to prije svih Ante Pavelić i Gustav Perčec¹¹⁵. Upravo je Perčec, kao mađarski državljanin i Pavelićev čovjek za vezu s mađarskim vlastima, sredinom 1931. godine uspio od njih ishoditi i osnivanje prvoga ustaškog obučnog logora na teritoriju Mađarske u Janka Puszt (Jankovcu op. KB) blizu Nagy Kanizse. Perčeca i njegovu grupu u to su vrijeme obučavali i opremali te novčano potpomagali radikalni mađarski vojni krugovi, a i sam je Perčec pod lažnim imenom Emil Horváth slobodno nosio odoru kapetana mađarske vojske.¹¹⁶

Nakon imenovanja Gömböša za premijera mađarski vojni i politički vrh još više pojačava rad na reviziji Trianona te je poglavnik Pavelić u Budimpešti uz asistenciju mađarskih diplomata 1933. godine zaključio sporazum s vođom *Kosovskog komiteta* Hasan-begom Prištinom o zajedničkom djelovanju protiv Kraljevine Jugoslavije.¹¹⁷ Isto tako Poglavnik je u ime *Ustaša-Hrvatske revolucionarne organizacije-a* (UHRO) 24. srpnja 1933. godine u Zürichu potpisao ugovor o suradnji s Tiborom Echartom predsjednikom *Mađarske revizionističke lige* (MRL). U tom ugovoru on je mađarskim revizionistima zajamčio priznanje sjeverne granice po kojoj je prostor Južne Ugarske, tj. Baranja Bačka i Banat treba biti vraćen Kraljevini Mađarskoj, dok su za Međimurje predvidjeli održavanje slobodnoga referendum. MRL je za uzvrat jamčila pružiti djelatnu potporu UHRO-u u cilju stvaranja samostalne hrvatske države.¹¹⁸ Djelovanje vodećih

ustaških dužnosnika u Mađarskoj, posebice grupe okupljene oko Perčeca, intenzivno prati i jugoslavenska diplomacija i tajna policija te su oni već 1933. godine uspjeli preko ubačenih agentica Milke i Jelke Podgorelec utjecati da se Perčecov rad javno kompromitira što je za posljedicu imalo i privremeno zatvaranje njegovoga obučnog centra na pustari Jankovac. Nakon izbijanja tog skandala jugoslavenska diplomacija je zahtijevala od mađarskih dužnosnika da se pojedini ustaški dužnosnici ili zatvore ili protjeraju iz Mađarske te su mađarske političke elite na te zahtjeve bile prisiljene djelomično pristati.¹¹⁹ Iako je nakon afere s ljubavnicom Perčec pao u nemilost i samoga poglavnika Pavelića te je morao napustiti zapovjedno mjesto u logoru na Janka Puszti ipak je Gustav Perčec s manjim dijelom pristalica nastavio slobodno djelovati u Mađarskoj. Tako je njegova dobro organizirana i uvježbana grupa diverzanata i dalje bila glavni organizator u pripremi i izvršenju podmetanja većeg broja paklenih strojeva i atentata na prostoru sjeverozapadne Hrvatske tijekom 1933. i početkom 1934. godine.¹²⁰ To posebice zorno svjedoči i iscrpni memorandum jugoslavenskog ministarstva vanjskih poslova u kojem jugoslavenski diplomati izvještavaju predstavnike britanskog *Foreign Officea* o protudržavnom djelovanju ustaške organizacije u inozemstvu. U točki 3 toga dokumenta upozorava se na djelovanje ustaške grupe iz Jaka Puszte te se ističe kako su višekratno upozorili i mađarske državne vlasti na njihovo protujugoslavensko djelovanje. U tom dokumentu jugoslavenski diplomati upozoravaju britanske kolege i na neuspjeli atentat u Zagrebu kojeg su planirali izvršiti pripadnici ustaške organizacije krajem 1933. godine.¹²¹ Taj neuspjeli atentat po naredbi poglavnika Pavelića pokušali su provesti ustaški diverzanti koji su se na jugoslavenski teritorij tajno ubacili iz Italije. Kako se može vidjeti mađarske političke elite već su 1933. godine bile od strane jugoslavenskih vlasti kompromitirane zbog pružanja potpore tom radikalnom hrvatskom iseljeničkom pokretu, a položaj mađarske države u međunarodnoj zajednici postaje još teži nakon što su ustaše organizirale i provele akciju u kojoj je 1934. godine ubijen jugoslavenski kralj Aleksandar u Marseilleu. Pripremu i izvedbu novog atentata na omrznutog jugoslavenskog monarha organizacijski su proveli u djelo Ante Pavelić i Eugen Dido Kvaternik koji su zbog prikrivanja tragova tu zadaću prosljedili na izvršenje upravo ustaškoj grupi smještenoj na mađarskom teritoriju. Tako je na osobni zahtjev Pavelića i Dide Kvaternika poglavnikov pouzdanik Mijo Bzik posjetio zapovjednika raspuštenog

logora Janka Puszta Vjekoslava Servatzyja u Nagy Kanizsi kojem je predao njihovu naredbu o izvršenju atentata. U tu svrhu Bzik je pojedinačno odabrao i za tu tajnu akciju zadužio grupu vojnički obučanih ustaša Miju Kralja, Ivana Rajića i Zvonka Pospišla. Oni su se preko Budimpešte, Beča i Züricha, gdje ih je dočekaio Kvaternik i Veličko Georgijev Kerin član makedonskog VMRO-a, prebacili u Francusku, a posljednje spomenuti je i izravni izvršilac dugo pripremanog atentata.¹²² Taj teroristički čin snažno je odjeknuo u svjetskoj javnosti te je privukao pozornost kako na radikalno djelovanje hrvatskih i makedonskih revolucionara u iseljeništvu tako i na njihove europske pomagače i zaštitnike. Posebice je za mađarske političke prvake okupljene oko Gömbösa bila neugodna spoznaja što je nakon istrage u Francuskoj utvrđeno da je poglavnik Pavelić i sam u to vrijeme aktivno sudjelovalo u pripremama atentata na jugoslavenskoga kralja Aleksandra i francuskoga ministra Barthoua u Marseilleu. Tijekom sudskoga procesa dodatno je otkriveno kako je Poglavnik koordinirao svim akcijama ustaša koji su bili stacionirani u logorima ne samo u Italiji već i u Mađarskoj. Koliko je značajna ta potpora mađarskoga režima prigodom tih pripremama svjedoči i činjenica da su naknadno uhićeni ustaše Kralj, Rajić i Pospišl priznali sudjelovanje u planiranju i izvršenju atentata. Također uhićena trojka priznala je kako su vojnički bili pripremani na Janka Pusztu, ali i da su iz tē zemlje izišli s lažnim mađarskim putovnicama koje su u Švicarskoj naknadno zamijenili francuskim policijskim službama manje sumnjivim čehoslovačkim putnim ispravama.¹²³

Upravo taj međunarodni diplomatski skandal iznimno je utjecao na jačanje izolacije Kraljevine Mađarske. Pod pritiskom jugoslavenske diplomacije Gömbösev režim izgubio je potporu vodećih država Antante te bio izravno optužen za podršku atentatorima pred članicama Lige Naroda.¹²⁴ U želji da barem malo ublaže posljedice tog diplomatskog skandala Gömbösieva vlada odmah je protjerala sve pripadnike ustaškog pokreta koji su se nalazili u Mađarskoj te je trajno raspustila logor Jankovac. Posljednji od svih ustaških dužnosnika iz Mađarske u Italiju odlazi Gustav Perčec. On je nedugo zatim bio likvidiran pod još potpuno nerazjašnjenim okolnostima. Dio sumnje za taj čin pao je na pokolebanog poglavnika Pavelića koji je po nekim izvorima htio potpuno učvrstiti svoju posvemašnju kontrolu unutar ustaške organizacije, a pri ostvarenju tog cilja upravo mu je smetao Perčec kojemu je utjecaj naglo porastao nakon atentata.¹²⁵ Isto

tako može se pretpostaviti kako je likvidacijom Perčeca poglavnik Pavelić kod svojih zaštitnika htio skinuti odgovornost sa sebe za pripremu i provedbu atentata pa je jednim potezom ostvario navedena dva cilja.¹²⁶ Treba istaknuti kako Gömböseva vlada u tom trenutku nije mogla računati ni na potporu svoje najjače saveznice Kraljevine Italije, jer se i Mussolinijev režim u tom trenutku neizravno našao na udaru kritika međunarodne javnosti zbog zaštite Pavelića i ustaškog vodstva. Za razliku od Mađara Italiji je priskočila u pomoć francuska diplomacija pa je Kraljevina Mađarska na kraju ostala sama i to sve do 1935. godine kada je britanska diplomacija na čelu s lordom Edenom zaključila da se spor pred Ligom Naroda okonča bez jasno izrečenog zaključka. Posljedica tog promijenjenog položaja bila je i odluka vodećih mađarskih dužnosnika oko tješnjega gospodarskog i političkog povezivanja ne samo s Italijom nego još u većoj mjeri i s Njemačkom. Iako premijer Gömbös nije uspio izravno nagovoriti Hitlera za savezništvo ipak su ti njegovi otvoreni kontakti 1935. godine omogućili mađarskoj strani primanje velikog zajma od Njemačke te povećavanje izvoza mađarske robe u tu zemlju. To približavanje Trećem Reichu ujedno je širom otvorilo vrata snažnom jačanju njemačkoga utjecaja posebice na radikalne mađarske snage koje su se već tada okupljale u brojnim civilnim i paravojnim udruženjima, odnosno strankama. Od 1936. godine taj utjecaj se vidi u djelovanju dijela mađarskih časnika organiziranih u *Udruženju za mađarsku narodnu obranu* kao i paravojne mladeške organizacije *Levente*. Najveći utjecaj u okupljanju mađarskih radikalnih udruženja imala je *Stranka narodne volje* Ferenc Szálasi koji je 1936. godine također posjetio Hitlera te je od tada u organiziranju i ujedinjenju mađarske radikalne desnice preuzeo i slijepo slijedio njemački model. Od tog vremena Treći Reich ne samo da je imao znatan utjecaj na mađarsko gospodarstvo, što je izravno omogućila Gömböseva vlada, već preko navedenih novih mađarskih radikalno desnih političkih krugova Hitler se izravno upleo u organiziranje njemačke nacionalne manjine u Mađarskoj, čiji je glavni nacionalsocijalistički ogranak *Volsbund* uz Szálasičevu podršku legaliziran krajem 1938. godine.¹²⁷ Iako je zbog navedenih negativnih društvenih procesa u zemlji jačalo nezadovoljstvo umjerenih konzervativnih krugova okupljenih oko regenta Horthyja, većina vodećih prvaka i dalje nije pronalazila rješenja u stabilizaciji uzavreloga političkoga života. Među tim osobama ponovno su se s vlastitim zahtjevima izdvojili bivši premijeri grof Bethlen i grof Teleki

jer su i dalje imali znatan utjecaj u donošenju važnih odluka. Oni su bili oštro protiv jačanja fašističkoga i nacističkoga utjecaja u Mađarskoj. Također oni su, nakon Gömbösieeve iznenadne smrti 1936. godine, uspjeli nagovoriti Regenta da povjeri mandat nove vlade, odnosno preuzme premijersko mjesto umjereni konzervativac Kálmán Darányi. I uz sve pokušaje umjerene konzervativne elite oni nisu uspijevali učinkovito spriječiti sve jaču ovisnost mađarske politike i gospodarstva prema glavnom trgovinskom partneru Trećem Reichu. Tako je na primjer premijer Darányi već početkom 1937. godine kratkotrajno zabranio rad brojnim fašističkim i nacističkim organizacijama. On i njegovi pristalice sumnjali su kako radikalni pronacistički krugovi pripremaju državni udar, pa je u tu svrhu dao zatvoriti i samoga novoga vođu mađarske radikalne desnice Szálasia, ali je ipak pod pritiskom toga dijela javnosti morao naknadno popustiti te amnestirati političke zatočenike. To kolebanje iskoristio je navedeni netom oslobođeni političar pa je s grupom svojih istomišljenika već 23. listopada 1937. godine osnovao *Mađarsku nacionalsocijalističku stranku* poznatiju pod imenom *Stranka Strjelastoga križa*. (SSK) Stoga je politika premijera Daránya još jedan primjer nesnalaženja vodećih konzervativnih političkih krugova, a u načinu provođenja vlasti ona je još kontroverznija od prethodne, jer je on u mađarskoj političkoj javnosti prepoznat kao uvjereni anglofil.

U početku rada vlade tu je političku doktrinu oslanjanja na Britaniju premijer Darányi i pokušao provesti posebice preko svoga ministra inozemnih poslova Kálmána Kálanya te se također zalagao za uspostavu dobrih odnosa sa susjedima, tj. zemljama Male Antante. Ipak i njegova vlada vrlo brzo je odustala od navedenoga projekta te je primorana nastaviti raniju praksu popuštanja radikalnoj desnici.

To nepotrebno popuštanje rezultiralo je pripremom novih zakona prema kojima se dodatno ograničavao utjecaj Židova i to ne samo na visokim školama već su se odrednice ranije izglasanog zakona *numerus clausus* proširile i na druga slobodna zanimanja i dio poduzetništva.¹²⁸ Povijesna je činjenica kako su te Darányeve zakone proveli i još više osnažili njegovi nasljednici premijeri Béla Imrédy, odnosno sama druga vlada grofa Pála Telekija. Politika navedene trojice premijera svela se na kraju samo na popuštanje prema zahtjevima Njemačkoga Reicha i radikalne desnice u zemlji. Takovo stanje prije svega rezultat je pasivnoga držanja zemalja Antante prema Mađarskoj, ali i neutemeljenoga vjerovanja kako će upravo članice toga saveza Francuska i Velika Britanija uspjeti

očuvati europski mir. Njihova istovjetna kompromisna i popustljiva politika koju u to vrijeme prakticiraju vodeći Antantini politički prvaci nije mogla zadovoljiti velikomađarske interese. Također je činjenica kako su u to vrijeme antantini predstavnici u Ligi Naroda pasivno promatrali rast nacističkog i fašističkog militarizma u Europi, a svojom popustljivošću prema reviziji i kršenju odrednica ranijih mirovnih sporazuma u znatnoj mjeri i pridonijeli da upravo Treći Reich preuzme primat unutar europske vanjske politike. Stoga navedeni mađarski premijeri i nisu mogli računati na stvarnu potporu pri rješavanju njima bitnih pitanja od strane tih zapadnoeuropskih zemalja, jer je s druge strane težnja za revizionizmom Trianona većini mađarskih političkih krugova bila previše privlačna, ali i izravno omogućena u periodu od 1938. do 1941. godine upravo uz pomoć političke arbitraže Njemačke i Italije. Ti navodni vanjskopolitički uspjesi postignuti uz pomoć Berlina i Rima osiguravali su vladajućim krugovima potporu šire javnosti pri stvaranju prividnoga stanja kako oni mirnim putem vraćaju znatan dio ranije izgubljenoga ugarskoga teritorija. Upravo ta importirana politička pomoć pri rješavanju mađarskih teritorijalnih zahtjeva dodatno je vezala cijelu zemlju uz navedene totalitarne režime i utjecala na stalno jačanje ekstremnih društvenih pokreta.

Istodobno uz pomoć Njemačke započinje od 1937. godine i nova militarizacija Mađarske na čemu posebice radi Imrédyeva vlada, odnosno njen novi ministar inozemnih poslova István Csáky. Posljedica svega navedenog jest i jačanje militantnoga velikomađarskoga šovinizma unutar vojnih krugova kojega ni jedna vlast koliko god željela umanjiti nije uspjela do kraja naći rješenje.¹²⁹ Nevjerojatna je činjenica da se to stanje nastavlja i nakon ponovnoga postavljanja premijera Telekia.

On se nakon preuzimanja vlasti morao suočiti s problemom osnažene radikalne oporbe predvođene Szalásiem koja je na izborima 1939. godine dobila oko 23% glasova i više od trećine mjesta u mađarskom parlamentu.

Kolika je to opasnost bila za stabilnost mađarskoga političkoga sustava zorno svjedoči i prispodoba koju je u svojim memoarima zabilježio i jedan od bivših vođa mađarske proturevolucije iz 1919. grof Kalanyi. On je zapisao: *Bila je to zaprepašćujuća pojava, a u tadašnjem društvenom vrhu nije se moglo ni slutiti da će se, radi ispravljanja trijanonske nepravde, izgubiti i sama država*“.¹³⁰ Sam premijer Teleki 1939. godine nakon početka Drugoga svjetskog rata političkim manevrom Kraljevinu Mađarsku

proglasio neutralnom zemljom, te je omogućio brojnim poljskim izbjeglicama, među njima i brojnim poljskim Židovima, nesmetani prijelaz mađarske granice odbijajući istodobno Hitlerov zahtjev za mađarskim vojnim angažmanom. Grof Teleki pravdao je taj postupak postignutim bilateralnim sporazumom između Poljske i Kraljevine Mađarske kojega ne može jednostrano prekršiti. Oporba koja ne samo da je bila predvođena od strane Szalásia već isto tako i od bivšega premijera Imrédyja u znatnoj je mjeri otežavala njegove pokušaje da Mađarsku državu sačuva od izravnoga uključivanja u rat. Kolika je u to vrijeme kriza unutar mađarskoga političkog sustava svjedoče i brojni članci objavljeni tijekom 1940. godine u *Subotičkim novinama*. Tako i bački Hrvati pozorno prate napeta zbivanja u susjedstvu te ističu kao u toj zemlji vlada opća zabrinutost zbog razlika u pitanju vođenja unutarnje i vanjske politike između bivšega premijera Imrédyja odnosno grofa Telekya. Autor članka navodi kao Imrédy u to vrijeme otvoreno zastupa „širokogrudno“ prihvaćanje ideja sadašnjice koje oživotvoruje njemački Reich. On je predložio da se taj model primijeni i na unutarnje prilike u Mađarskoj. Taj prijedlog uzburkao je cijeli politički spektar od krajnje desnice do krajnje ljevice. U članku autor na kraju iznosi mišljenje kako bi u vladajućoj stranci i neki ekstremni elementi mogli povesti za ovom politikom.¹³¹

Upravo se to predviđanje uistinu i dogodilo, jer je vrlo brzo iz vladajuće *Stranke jedinstva* pod Imrédyjevim vodstvom istupilo 16 zastupnika koji su unutar parlamenta organizirali zasebnu pronjemačku parlamentarnu grupu te nedugo zatim i osnovali novu *Mađarsku stranku obnove*.¹³² Iz pisanja onodobnih *Subotičkih novina* također se i u više drugih članaka jasno razabire koliki je bio pritisak ne samo na premijera Telekija već i na samoga regenta Horthyja i to posebice po pitanju zahtjeva za pristupanjem Trojnom paktu. Mađari su se nakon što je Teleki odbio Hitleru pružiti potporu u ratu s Poljskom morali na neki način odužiti za teritorijalne dobitke iz ranijih godina koje mi je omogućila izravno Njemačka i Italija. Posebice je to važno, jer su već krajem 1940. godine sile osovine, tj. Treći Reich i fašistička Kraljevina Italija s militarističkim snagama u Japanu završili sve pripreme oko ostvarenja njihovih planova nove podjele kako na europskom kontinentu tako i u svijetu.

U tom pogledu po pisanju *Subotičkih novina* Hitler, grof Ciano i von Ribbentrop su pokušali preko ministra Serana Surnnera nagovoriti Caudilla Francisca Franca da

potpiše sporazum o suradnji sa SSSR-om kako bi osigurali mir na zapadu te su istovremeno pozvali predstavnike Bugarske, Rumunjske, Slovačke i Mađarske na istočnoeuropsku konferenciju u cilju ishoda njihove potpore za te nove ekspanzionističke planove. Upravo na navedenoj konferenciji mađarski ministar inozemnih poslova Csáky, kojega je Teleki bio primoran kooptirati iz Imrédyeve vlade, već 20. studenog iste godine službeno potpisuje protokol o pristupanju Kraljevine Mađarske Trojnom paktu.¹³³ U tom pogledu treba promatrati i kasnije Telekieve pokušaje oko rješenja problema sa susjedima, jer je on također bio primoran tek iza pristupanja Trojnom paktu potpisati više drugih sporazuma o prijateljstvu i suradnji i to prije svega s Kraljevinom Jugoslavijom i Sovjetskim Savezom. Može se primijetiti kao je mađarska vlada slično gore navedenom španjolskom primjeru na te odnose potaknuta od strane Njemačke i Italije u svrhu poštovanja i podupiranja njihovih interesa. Kako u to vrijeme navedene zemlje već vode rat na zapadu protiv Francuske, odnosno Velike Britanije i ova nametnuta savezništva s drugim zemljama izravno su osmišljena u svrhu stvaranja preduvjeta i pripomoći silama osovine u vođenju navalnih ratnih operacija. Također ti su sporazumi silama osovine u znatnoj mjeri omogućavali nesmetanu opskrbu i sigurnost od moćbitnih iznenađenja u pozadini.

Navedeni mađarski sporazum s Kraljevinom Jugoslavijom bio je jedan od posljednjih u nizu tih brojnih onodobnih bilateralnih i unilateralnih sporazuma, a potpisan je tek 12. prosinca 1940. godine. Za Telekija sporazum je bio od posebne važnosti, jer je Kraljevina Jugoslavija tada bila jedina zemlja u mađarskom okruženju koja još nije pristupila silama osovine te mu je *Sporazum o prijateljstvu i suradnji između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Mađarske* jamčio konačnu uspostavu mira sa svim susjedima. Dodatno navedeni jugoslavensko-mađarski sporazum omogućavao je mađarskoj vladi preko navedene zemlje minimalnu vezu s predstavnicima vlade Velike Britanije.

Kako su Britanci imala iznimno jak utjecaj na jugoslavenske političke prilike, on se nadao da će tim vezama osnažiti mađarski položaj i smanjiti njemački utjecaj. U tom pogledu on se zalagao za politiku neutralnosti cijeloga balkansko-podunavskoga prostora kako bi se izbjegla odluka o stavljanja na stranu Londona ili Berlina. Također treba istaknuti da je grof Teleki opravdano pretpostavljao da će se SAD uključiti u rat na strani zapadnih saveznika te kako će oni biti krajnji pobjednici. Za Mađarsku, po njegovim

tadašnjim procjenama, smatrao je kao najbolje rješenje zadržavanje pune neutralnosti i pod svaku cijenu izbjegavanje ulaska u rat na strani Trojnoga pakta. Pretpostavio je kako bi posljedice takove odluke bile nova dezintegracija mađarskoga teritorija koja bi bila i veća nego nakon Trianona. Teleki se uzdao u diplomatske poruke iz Britanije čiji su predstavnici bili skloni osigurati Mađarima zadržavanje arbitražom ponovo stečenih teritorija nakon svršetka svjetskoga sukoba. Vrlo brzo se pokazalo kako su njegove bojazni o mogućem uvlačenju Mađarske u rat bile opravdane, jer nedugo nakon što su 25. ožujka 1941. godine i predstavnici vlade Kraljevine Jugoslavije premijer Cvetković i ministar inozemnih poslova Cincar-Marković u Beču potpisali *Protokol o pristupanju Trojnom paktu* pokazalo se kako taj sporazum neće biti dugoga vijeka. Jer, nakon što su u Kraljevini Jugoslaviji 27. ožujka iste godine izbili građanski neredi protiv Trojnoga pakta i Telekijeva vlada po prvi puta se našla pod izravnim prijetnjom ulaska u rat i to prije svega što je osobno Hitler od samoga regenta Horthyja zahtijevao uključivanje mađarske države u rat protiv navedene vjerolomne saveznice odnosno mogućnost nesmetanog prolaza i korištenja mađarskoga teritorija za napad njemačkih postrojbi na Jugoslaviju.

Regent Horthy istodobno je preko veleposlanstva u Londonu Györgyja Barcze pokušao doznati kakav je stav britanske vlade te je dobio odgovor ako Mađarska dopusti slobodan prolaz njemačkim vojnim postrojbama da će Velika Britanija prekinuti diplomatske odnose, a ako i sama bude sudionica ratnih operacija da će to neizbježno dovesti do objave rata.¹³⁴ U takvim okolnostima on je 1. travnja 1941. godine sazvao uz supredsjedanje grofa Telekia *Vrhovno vojno vijeće* kojemu su nazočili i svi ministri u svrhu iznalaženja zajedničke odluke.

Tom je prigodom ministar vanjskih poslova László Bárdassy istaknuo kako Mađarska mora osigurati interese svoje manjine u Jugoslaviji, ali da se pritom treba biti diplomatski obazriv, jer državu obavezuje sporazum o vječnom prijateljstvu sa susjednom zemljom sve dok ona formalno postoji, a tek nakon njenoga eventualnoga nestanka mađarska vlada bi imala međunarodno pokriće oko vraćanja teritorija koje je izgubila u prethodnom ratu. Nakon što su u sličnom tonu govorili i drugi ministri pa i sam premijer još jednom javio za riječ Bárdassy i upozorio da će se Mađarska neminovno na kraju morati opredijeliti za stranu. On je figurativno naglasio i prisutnu dvojbu ili sa Trećim Reichom ili sa Sovjetskim Savezom.¹³⁵ Na kraju ovu je raspravu prekinuo regent

Horthy te je naložio premijeru i načelniku glavnog stožera da se međusobno dogovore o visini broja unovačenih postrojbi koje treba mobilizirati i staviti u pripravnost što je u načelu značilo proglašenje ratnoga stanja. Horthy je već tada dobro znao kako su dan ranije načelnik njemačkog glavnoga stožer von Paulus i načelnik mađarskoga stožera general-pukovnik Vert načelno postigli dogovor o mađarskom angažmanu u napadu na Kraljevinu Jugoslaviju. Grof Pál Teleki i dalje je bezuspješno apelirao protiv izravnog mađarskog vojnog angažmana i sudjelovanju u ratu. Kako nije uspio nagovoriti regenta da se odupre njemačkom pritisku, on je u krajnjoj nemoći i malodušnosti u znak prosvjeda izvršio samoubojstvo i to samo tri dana prije napada Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju u noći 2. na 3. travnja 1941. godine. Taj očajnički čin uveo je Mađarsku u vrtlog Drugoga svjetskog rata, a njegovo sačuvano samooptužujuće pismo, koje je adresirao osobno regentu Horty, jasno je ocrtao svu nemoć tadašnje mađarske politike. Naknadno se saznalo kako je Teleki u tom pismu Horthyju oproštajno jasno poručio: *Mađarska je pogazila riječ o vječitom prijateljstvu s Jugoslavijom iz kukavičluka. Stali smo na stranu nitkova, biti ćemo lešinari-najprljavija nacija. Nisam te spriječio, kriv sam.*¹³⁶

Isti dan i bez privole mađarskih vlasti njemačke vojne postrojbe ušle su na teritorij Mađarske kako bi se pripremile za napad na Kraljevinu Jugoslaviju. Koliko je pomutnje Telekijeva smrt prouzročila u Mađarskoj zorno svjedoči izvješće njemačkoj komandi koje je kao povjerljivo pismo poslao tadašnji veleposlanik Otto von Ermänstorf. On u njemu između ostalog piše: *Mađari i suviše respektiraju Srbe, puno pažnje poklanjaju obavezama iz Sporazuma o vječitom prijateljstvu, zbog toga je mađarski vojnik sada nedovoljno psihički pripremljen da tako brzo napadne Jugoslaviju te će Mađarska ući u rat samo u slučaju ako se jugoslavenska država raspadne.*¹³⁷ Tjedan dana kasnije za novoga premijera imenovao je regent Horthy ministra Lászlóa Bárdassya koji se nevoljko morao povinovati njemačkim zahtjevima.

Upravo iz takvog stanja razumljivo je zašto su Mađari čekali sve do 11. travnja da otpočnu s operacijom ponovne integracije njima povijesno bitnih južnougarskih pokrajina Baranje, Bačke i Banata. Iako su izravne ratne navalne operacije mađarske vojske bile stopirane do navedenoga datuma već od 6. travnja Mađari su sudjelovali u ratu, jer su jugoslavenske zrakoplovne postrojbe po pisanju tadašnjega tiska izvršile bombardiranje

pograničnih gradova što su također ponovile i tri dana kasnije za što je mađarska vlada i službeno protestirala.¹³⁸ Ipak, već 7. travnja britanska vlada zbog mađarskoga dopuštanja prijelaza njemačkih vojnih postrojbi preko njenoga teritorija prekida sve diplomatske odnose te je ministar vanjskih poslova Eden odlazećem mađarskom veleposlaniku Barczy ni malo diplomatski zaprijetio kako će mađarska vlast snositi posljedice takove odluke nakon rata.¹³⁹ Same ratne operacije mađarske vojske započele su po Horthyjevom naređenju tek 11. travnja 1941. godine kada je već bjelodano bilo nakon proglašenja uspostave NDH da se Kraljevina Jugoslavija raspala. Za vojnu operaciju protiv Kraljevine Jugoslavije mađarski vojni stožer angažirao je snage od 365 000 unovačenih vojnika, ali je u navalnim akcijama sudjelovalo oko 80 000 honveda, tj. mađarskoga domobranstva. Tu vojnu operaciju obrazložio je regent Horthy ističući u obraćanju narodu kako je ona posljedica raspada susjedne države i da nije uperena protiv tamošnjega naroda već je potrebna zbog zaštite mađarske manjine. Na kraju obraćanja preko radio postaje izravno je zapovjedio vojsci da krenu prema tisućugodišnjim granicama.¹⁴⁰ Same borbe trajale su vrlo kratko i to od 11. do 14. travnja, stoga što se javljao tek mjestimični otpor jugoslavenske vojske oko većih gradova.

Primjerice oko Sombora je bilo nešto uličnih borbi manjega intenziteta. Cijela Bačka i Baranja okupirane su vrlo brzo, a pod novom mađarskom upravom ti prostori većinski naseljeni hrvatskim i srpskim stanovništvom ostali su sve do 1944. godine kada ga u vojnoj operaciji slamanja mađarskoga fašističkoga režima zauzimaju združene sovjetske i jugoslavenske partizanske snage. Važno je spomenuti kako je mađarska vlada u vremenu nakon zauzimanja Bačke, Baranje, Međimurja i Prekomurja izglasovala i treći antisemitski zakon koji je dodatno pooštrio odnos prema Židovima i to ne samo da su ukinuti brakovi već je otuđena i brojna imovina. Jedan od prvih udaraca mađarskih vlasti upravo su doživjele manjine u Bačkoj, a i veliki ratni zločini prvi puta su se dogodili na tom teritoriju. Tijekom cijelog rata nacističke njemačke i fašističke mađarske snage imaju dobre kontakte i suradnju, što vladajući režim tolerira. Ta suradnja posebice dolazi do izražaja od 1944. godine kada radikalni mađarski krugovi slijepo provode naredbe upravo njemačkoga režima o likvidaciji Židova. Iako su po suvremenoj mađarskoj historiografiji pripadnici te manjinske zajednice od 1939. do 1944. godine u puno boljem položaju bili u Mađarskoj nego u drugim zemljama, te su čak i primali Židove iz tih zemalja, ipak ostaje

činjenica kako su upravo uz pomoć mađarske SSK velika većina od njih naknadno pogubljena ili internirana u nacističke koncentracijske logore. Stoga je posebice uočljivo kako dio današnjih mađarskih historiografa i dalje ne želi priznati kako je međuratno, a posebice ratno mađarsko društvo, u velikom djelu iznimno tada militaristički usmjereno i u najmanju ruku ksenofobično prema svim manjinama. Mala se promjena javlja tek od sredine 1943. godine kada dio umjerenijih mađarskih građanskih prvaka pokušava iznaći izlaz iz rata. Kako je to bio nerealan pokušaj svjedoči i činjenica što su Nijemci bili upoznati s tim planom upravo preko svojih mađarskih saveznika iz SSK, te ne treba čuditi što je Mađarska uz pomoć tih snaga do kraja rata ostala jedan od najvjernijih nacističkih saveznika. Iz svega do sada navedenog jasno se vidi kako umjereno konzervativno građanstvo te također lijevi socijaldemokratski i centristički liberalni blok mađarskoga građanstva prije Drugoga svjetskog rata nije našao zadovoljavajuća rješenje u učinkovitom otporu ekstremno desnom radikalizmu koji je u to vrijeme bio izravno povezan i ustrojen po modelu talijanskoga fašizma i njemačkoga nacionalsocijalizma.

U cijelom razdoblju između dvaju svjetskih ratova unutar mađarskoga građanskoga društva djelovala je ili čak obnašala vlast navedena radikalna politička grupacija te uz sve napore pojedinih politički umjerenih premijera oko zaustavljanja njihovoga utjecaja to djelovanje nije znatnije suzbijeno. Zorno nam to svjedoči i već ranije navedena činjenica kako su Szálasijevi pristalice 1939. godine imali gotovo trećinu parlamenta u svojim rukama za razliku od Kraljevine Jugoslavije gdje su takve radikalno desne političke organizacije gotovo u potpunosti bile marginalne i u Srbiji i u Hrvatskoj. Posebice je važno uočiti kako težnja za revizijom Trianona od samoga početka stvaranja samostalne mađarske države jest jedan od glavnih generatora jačanja i rasta radikalno desnih političkih organizacija te se može načelno zaključiti kako mađarsko društvo u međuratnom razdoblju stalno taktizira između politike „konzervativne demokracije“ i prihvaćanja i provođenja političkih programa „totalitarnih ideologija“, a sve u cilju stvaranja nove Gömbösijeve fašističke Velike Mađarske ili kako je to njegov nasljednik i vođa mađarskih nacionalsocijalista Szálasí zamišljao imaginarnoga Mađarskog Carstva. Stoga su tako vidno izražene društvene napetosti i podjele u konačnici i utjecale na odluku mađarskih elita da Kraljevina Mađarska uđe na strani Trojnoga pakta u rat s Kraljevinom Jugoslavijom te zapečati svoju sudbinu u agoniji Drugoga svjetskog rata.

2. 3. Reakcije hrvatske kulturne javnosti na položaj i postupanje mađarskih vlasti prema bunjevačkim Hrvatima u Bajskom trokutu do 1941. godine

Bački Hrvati Šokci i Bunjevci ušli su u godinu 1941. „gotovo potpuno“ homogenizirani unutar zajednice, ali su to novo ljeto dočekali i sa zebljom zbog moguće ponovne mađarske okupacije i povratka mađarskoga hegemonizma, odnosno novih asimilacijskih pritisaka od strane navedenog inorodnog režima. Većina tada društveno i politički aktivne hrvatske-bunjevačke inteligencije još se živo sjećala tih pritisaka i nepriznavanja hrvatske nacionalne pripadnosti iz vremena Austro-Ugarske Monarhije. Također subotičke hrvatske elite duboko su svjesne i budno su pratile sva međuratna politička zbivanja u Mađarskoj glede stanja unutar mađarskoga društva, ali i stanja tamošnjega dijela hrvatsko-bunjevačke manjinske zajednice, jer nakon povlačenja trianonske granice veliki dio Bunjevaca ostao je i dalje pod mađarskim vlastima. Dio vodećih političkih, kulturnih i crkvenih prvaka podrijetlom iz Bajskoga trokuta koji su u međuratnom razdoblju djelovali u Kraljevini Jugoslaviji i sam je osjetio što znači represivnost tih mađarskih vlasti neposredno prije povlačenja navedene granice. Među tim optantima posebice su se u vremenu između dvaju svjetskih ratova kao vodeće osobe hrvatske zajednice u južnoslavenskom dijelu Bačke izdvojili Josip Đido Vuković, Petar Pekić i biskup Lajčo Budanović. Upravo su oni još 1918. godine te tijekom 1919. godine bili i nositelji južnoslavenskoga pokreta među Hrvatima Bajskoga trokuta te su i aktivno djelovali zajedno s velikim bajskim županom Martinom Matićem da se i taj dio Bačke također pripoji Kraljevini SHS.

Oni su tijekom 1919. i 1920. godine pripremali materijale vezane uz popis stanovništva, ali i sudjelovali u izaslanstvu bunjevačkih Hrvata na Mirovnoj konferenciji u Parizu te su političkim predstavnicima Antante jasno dali do znanja kako i u tom dijelu Bačke živi kompaktna bunjevačko-hrvatska zajednica.¹⁴¹ Ipak, dio predstavnika srpskoga izaslanstva predvođen Vesnićem i Pašićem već tada je donio odluku da sjeverni dijelovi Baranje i Bačke oko gradova Pečuha i Baje, većinski naseljeni upravo navedenim hrvatskim populacijama, ponovno izruče mađarskim vlastima što je za posljedicu imalo i veliki val optanata među kojima su se našli i navedeni hrvatski prvaci, jer su i oni prije toga razgraničenja živjeli upravo na području Bajskoga trokuta.

Kako je na prostoru Južne Ugarske već od 5. svibnja 1919. godine djelovala privremena kontrarevolucionarna vlada na čelu s grofom Gyulom Károlyiem, koja se pod francuskim skrbništvom nedugo zatim preselila iz Arada u Segedin, tako je i taj prostor postao glavno središte s kojega su mađarske elite pokušavale spriječiti dezintegraciju vlastitoga teritorija. Pod tim utjecajem i u Subotici, tada najvećem gradu Južne Ugarske, osjetili su se revolucionarna i kontrarevolucionarna gibanja poglavito mađarskog stanovništva. Tako su revolucionarni odredi pod utjecajem mađarskih i sovjetskih gibanja već 19. i 20. travnja 1920. godine pokušali bezuspješno preuzeti vlast.¹⁴² U javnosti se stvorio privid da je taj pokušaj Istvana Ruthalyia organiziran od strane komunista, ali stvarna pobuna u Subotici nije mogla uspjeti jer su pripadnici desnoga krila kontrarevolucionarnih snaga već kontrolirali prostor Južne Ugarske iz Segedina te su već tada potpuno preuzeli vlast u Mađarskoj. Budući da se u to vrijeme Bela Khun s vodstvom mađarske komunističke partije već nalazio u bečkom izbjeglištvu Ruthalyiev pokušaj bio je osuđen na propast. Ipak, i tu lokalnu pobunu, tj. taj oružani incident vlastima Kraljevine SHS poslužio i za unutarnje politički obračun s lokalnom organizacijom KPJ u Subotici. U takvim nepovoljnim unutarnjim i vanjskim okolnostima dolazi već 4. lipnja iste godine i do potpisivanja Trianonskoga sporazuma po kojem Bajski trokut i dio Baranje oko Mohača i Pečuha ostaje u okviru mađarskoga teritorija. Posljedice toga za hrvatsku zajednicu u Bačkoj nepovoljnoga rješenja vrlo brzo su se pokazale, jer mađarske vlasti odmah po preuzimanju vlasti u Bajskom trokutu već 1921. godine izvršile veliki pritisak na ugledne bunjevačke Hrvate nositelje tamošnjih narodnih gibanja.

Samo u Baji, najvećem gradu toga područja, prisilno su u internacijske logore prognali preko 100 viđenijih osoba¹⁴³. Također istodobno su i iz Segedina u internaciju odvedeni svi bunjevački predstavnici u lokalnoj vlasti. Istu sudbinu doživjeli su i gotovo viđenije osobe u bunjevačkim selima Bajskoga trokuta, ali i šokački i bošnjački Hrvati mohačkoga područja Baranje iz čijih su sela internirani deseci viđenijih osoba. Neki od njih po prijekim sudovima osuđeni su i na zatvorske kazne. Bio je to prvi veliki udar na ostatke hrvatsko-bunjevačke zajednice u Mađarskoj koja se gotovo nije uspjela oporaviti sve do početka Drugoga svjetskog rata.

Hrvatski narod toga prostora ostao je bez narodnih prvaka što je tijekom dvadesetih godina prouzrokovalo potpunu paralizu bilo kakvoga kulturnoga i nacionalnoga rada te je s pravom Pekić Bajski trokut nazvao *Drugom hrvatskom Istrom*.¹⁴⁴ Posebice pritom treba istaknuti kao mađarski historiografi i danas u svojim pisanim djelima uopće ne spominju položaj hrvatske manjine u tom vremenu iako ističu kako je tada razvijan i manjinski društveni i kulturni život te su se manjinama nastanjenim u Kraljevini Mađarskoj između dvaju svjetskih ratova jamčila sva ljudska i građanska prava koja su propisana mađarskim zakonodavstvom.¹⁴⁵

Stvarnost je dakako nešto složenija od tih zaključaka, jer ne samo da su viđeniji Hrvati-Bunjevci i Šokci bili u to vrijeme internirani ili su optirali prema Kraljevini SHS, nego se nastavila stara praksa razdvajanja etničkih zajednica Bunjevaca i Šokaca, tj. nepriznavanja njihove hrvatske nacionalne pripadnosti. U istom vremenu mađarizacija se nije smanjila već znatno pojačala i to na način promjene hrvatskih imena i prezimena u mađarska imena, a također je nastavljeno i s praksom ukidanja, odnosno neotvaranje manjinskih hrvatskih škola. Dodatna otežavajuća okolnost za kulturno i nacionalno integracijske procese očitovala se i u činjenici što dio većinskih hrvatsko-bunjevačkih i šokačkih mjesta nisu imala hrvatske župnike već samo mađarske te je proces mađarizacije zahvatio i crkvene institucije koje su u ranijem razdoblju bile glavni oslonac u očuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta.¹⁴⁶ Također u cijelom međuratnom razdoblju na prostoru južne Mađarske nije postojala niti jedna srednja škola na hrvatskom jeziku niti su se na mađarskim sveučilištima bez razlike novim ili starim osnovala posebne katedre na kojima bi se njegovao i istraživao hrvatski jezik i kultura te je stagnacija i postupna asimilacija snažno zahvatila čitavu zajednicu.

Mali pomaci događali su se jedino uz velike napore malobrojnih seoskih entuzijasta koji su nastavili djelovati na kulturnom polju poglavito oko očuvanja pučke kulture preko rijetkih amaterskih kazališta. Posebice se od tridesetih godina u tom pogledu u Gari istaknuo Antun Karagić koji je kao sedamnaestogodišnjak pokrenuo rad prve amaterske kazališne grupe. Njegov rad prihvatili su i drugi te je krajem tridesetih u bunjevačkim selima bajskoga trokuta bilo više takovih amaterskih kazališnih grupa. Treba istaknuti činjenicu kako su i ta društva djelovala u sklopu Katoličkog pokreta u Mađarskoj.

Tim lokalnim entuzijastima su poglavito pomagali preostali malobrojni hrvatski svećenici koji su već od ranije unutar tamošnjih bunjevačkih katoličkih organizacija priređivali narodno-crkvene žetvene svečanosti, ali i poticali rad oko očuvanja folklornih manifestacija, tj. organizirali *Bunjevačka prela*. To je ujedno bio i jedini kulturni rad koji je kako se vidi bio samo na razini očuvanja pučkoga identiteta, jer sve do početka četrdesetih godina u bačkom i baranjskom dijelu Mađarske nisu izlazile niti jedne novine na narodnom jeziku, a prvi katolički kalendar *Danica ili kalendar za Bunjevce, Šokce i Hrvate* izašao je u Budimpešti početkom Drugoga svjetskog rata kada su i mađarske vlasti djelomično popustile pritisak prema susjednim manjinskim zajednicama, odnosno nakon što je Telekiova vlada žurno započela riješiti odnose s Kraljevinom Jugoslavijom. Stoga je taj kalendar izašao prvi puta tek 1940. godine te i nije imao znatniji utjecaj u pitanju poboljšanja stanja unutar hrvatske manjinske zajednice u Kraljevini Mađarskoj. O tadašnjem stanju u Bajskom trokutu zorno svjedoče i brojni natpisi tiskani tijekom 1940. i početkom 1941. godine u tadašnjim *Subotičkim novinama*. Navedene novine u svom broju od 5. siječnja 1940. godine donose tekst pod naslovom *Hrvati u Mađarskoj Pozorišne priredbe glavno sredstvo za održavanje našega naroda* u kojem nepoznati autor u uvodniku teksta ističe poražavajuću činjenicu kako Hrvati u Mađarskoj nemaju osim diletantskih kazališta i tek pokrenute *Danice* niti jedne novine na narodnom jeziku. U članku se ističe i poražavajuća činjenica da je upravo Antun Karagić u posljednjih dvadesetak godina jedini značajniji pisac toga područja. Autor također u tekstu donosi i izjavu samoga Karagića prigodom izvedbe njegovoga dramskog komada *Gospođica Zorka* u Gari u kojem taj kulturni djelatnik ističe svoju želju da pokrene i novine na narodnom jeziku te poziva sve Bunjevce-Hrvate u Mađarskoj da se okupe i pripomognu realizaciji te ideje.¹⁴⁷ Karagić je 21. lipnja 1940. godine svoje desetogodišnje djelovanje na stranicama toga tjednika sažeto opisao u članku *Seosko kazalište Bunjevaca-Hrvata u Mađarskoj*.¹⁴⁸

Navedeno pisanje *Subotičkih novina* potaknulo je krajem godine brojne reakciju kako kod domaće subotičke bunjevačke javnosti tako i kod mađarske te u jednoj manjoj mjeri na navedena zbivanja reflektiralo se i zagrebačko novinstvo. Pojedina reagiranja hrvatskoga tiska jasno su odražavala i manjak upoznatosti zagrebačke javnosti s problemima mađarskoga „ne priznavanja“ bunjevačko-šokačkih Hrvata iz Bajskog

trokuta oko Baje, odnosno Baranjskoga otoka oko Pečuha i Mohača. Ta višestrana javna polemika posebice je aktualizirana od strane Marka Čovića, tajnika *Društva Bačkih Hrvata* iz Zagreba koji je na stranicama *Subotičkih novina* objavio opširan članak pod naslovom *Kako je Hrvatima u Mađarskoj?*. Poticaj za taj članak dobio je nedugo nakon objave članka u zagrebačkom listu *Obzor* o Mađarskoj skupštini u Zagrebu te tom prigodom izraženom zadovoljstvu Mađara zbog dobrog zakonskog reguliranja i priznatoga kulturnoga položaja mađarske manjine u Banovini Hrvatskoj, ali je njegova reakcija bila istodobno potaknuta i izlaskom već spomenutoga ranijeg Karagićevog reagiranja. Čović je napisao iznimno kritički članak u kojem je naglasio kako hrvatska javnost i političke elite više brinu oko položaja mađarske manjine nego li posvećuju pozornost istovjetnim potrebama zaštite hrvatske manjine u Mađarskoj. Tvrdnje je potkrijepio i službenim mađarskim statistikama po kojima je bunjevačko-šokačkih Hrvata 1920. godine u Kraljevini Mađarskoj po jeziku popisano 179 278 dok ih samo deset godina kasnije ima 29 000 manje, ali i poražavajuću činjenicu da procjene istog tog statističkog ureda govore kako početkom četrdesetih godina u Mađarskoj živi jedva 70 000 Hrvata i to bunjevačkih i prekodravskih zajedno. Članak zaključuje s jasno izraženim zahtjevom kako Hrvati u Mađarskoj moraju dobiti reciprocitetom ista ona prava kako što ih uživaju i Mađari u Hrvatskoj te da u tom pogledu značajniju ulogu moraju poduzeti vodeći hrvatski predstavnici.¹⁴⁹ Na taj se članak očitovao i zagrebački *Obzor* čije je uredništvo u svojoj reakciji istaknulo kako bački Hrvati s pravom upozoravaju na težak položaj bunjevačko-šokačkih Hrvata u Baranji i Bačkoj, ali problem vide i u držanju prošlih režima i u Jugoslaviji i u Mađarskoj, jer su oni po njihovom mišljenju pogodovali širenju politike mađarizacije. Iako je u tom tekstu *Obzorov* komentator jasno uvidio tu negativnu politiku on i dalje samo ima mnijenje kako će se i mađarske vlasti povesti za primjerom iz susjedstva te da će one same regulirati hrvatsko manjinsko pitanje i to na bazi reciprociteta. Vidljivo je iz *Obzorovog* članka kako autor na jedan način problem i dalje prebacuje na odgovornost i dobru volju mađarske strane dok s druge strane amnestira višedesetljetnu indolenciju i nemar hrvatskih prvaka.¹⁵⁰ Nedostatak znanja i površno prihvaćanje informacija o položaju bunjevačkih Hrvata u Bajskom trokutu dobro se vidi i u drugom *Obzorovom* članku u kojem se prenosi neprovjereni izvor anonimnoga Bunjevca kako u Južnoj Mađarskoj djeluju brojne hrvatske škole i kulturna društva te se

na taj način osporava prijašnje pisanje kako Čovića tako i drugih hrvatskih intelektualaca suradnika *Subotičkih novina*.

U tu polemiku uključili su se i mađarski znanstvenici okupljeni oko statističkoga časopisa *Stud* koji ne samo da su zaniijekali vjerodostojnost vlastitih statističkih podataka nego su otišli i korak dalje negirajući pritom etničkim zajednicama Bunjevcima i Šokcima da su Hrvati te su istaknuli kako su to tri zasebna naroda. Ta teza o tri različita naroda odražavala je isti stav koje su zagovarale mađarske kulturne i znanstvene elite u predratnom razdoblju. One su i tada svojim nametanjem hegemonije pokušavale razdvojiti Hrvate kako bi ih lakše asimilirale.

Važno je uočiti činjenicu kako su članke potpisala tri doktora znanosti te su oni već tada u njima jasno žigosali Blaška Rajića, urednika i izdavača *Subotičkih novina* kao glavnoga vođu antimađarske promidžbe u južnoslavenskom dijelu Bačke.¹⁵¹ Na takove neprimjerene objede oštro je reagirao u člancima pod naslovima *Istina?* i *Prosvjetni život Hrvata u Mađarskoj!* autor potpisan s KB, tj. Krešimir Bunić što je bio pseudonim msgra. Ivana Kujundžića. On je u tim člancima pokušao raskrinkati višedesetljetno mađarsko akademsko negiranje bunjevačko-šokačkih Hrvata te je istaknuo kako se navedena tri doktora znanosti pozivaju na još poraznije statistike iz 1910. godine u kojem su sve Bunjevce i Šokce uvrstili u rubriku *Egyébeg*, tj. *ostali*. Ističe posebice primjer Subotice gdje su popisivači navedene godine u Mađare ubrojili sve one koji su samo rekli da znaju mađarski jezik te je u brojnim čisto bunjevačkim obiteljima jedna polovina popisana kao Mađari, a druga koja taj jezik nije uopće znala u rubriku *Ostali*.¹⁵² Isto tako u navedenom drugom članku jasno žigoše sablazan autora okupljenih oko *Studa* koji negiraju Blašku Rajiću da Bunjevce smatra dijelom hrvatskoga naroda, ali i izražava čuđenje zbog činjenice da je pod takvom propagandom potpao i *Obzor* koji nekritički piše o stanju u Bajskom trokutu i naknadno demantira težak položaj Bunjevaca u Mađarskoj.

Bunić iznosi mišljenje kako je ta vijest zagrebačkim novinama ustvari podmetnuta.¹⁵³ Isti autor također u brojevima od 6., odnosno 13. prosinca 1940. godine u člancima pod naslovom *Ona nijesu kriva...* upozorava roditelje da ne šalju djecu u mađarska društva i škole, jer iako u Subotici nedostaju hrvatske ustanove, odlaskom u inorodne škole oni se odnarođuju i postaju Mađari što se po njegovom mišljenju možda može tolerirati u Mađarskoj, ali ne i u Subotici.

On razloge za takvu nepovoljnu situaciju vidi i u činjenici loše prosvjetne politike, jer subotičke prosvjetne vlasti koje su u rukama Srba i odnarođenih Bunjevaca ne žele popraviti nepovoljni prosvjetni položaj odnosno dopustiti otvaranje novih hrvatskih prosvjetnih i kulturnih ustanova.¹⁵⁴ Iako je Kujundžić u navedenim člancima oštro kritizirao mađarske elite ipak su urednici *Subotičkih novina* nakon potpisivanja sporazuma o prijateljstvu između Kraljevine Mađarske i Kraljevine Jugoslavije pružili ruku pomirnicu te su u članku pod naslovom *Sve u znaku prijateljstva* jasno istaknuli nadu kako nakon sporazuma očekuju da će se položaj Hrvata u Mađarskoj popraviti posebice na polju prosvjete i kulture.¹⁵⁵

Treba istaknuti kako su se u ovu polemiku uključili i novinari mađarskoga lista *Szentai Ujság*. Oni su i nakon ratificiranoga sporazuma i dalje imali predodžbu o lošem položaju Mađara u Jugoslaviji. I na taj napad odgovorili su novinari *Subotičkih novina*, jer su prenijeli 3. siječnja 1941. godine jedno oštro reagiranje na članak objavljen u navedenom mađarskom listu koji je tiskan u mjesečniku *Ravnopravnost*. Taj beogradski mjesečnik u svom komentaru pod naslovom *Hrvati u Mađarskoj Stvari treba postaviti na pravo mjesto (Povodom pisanja jednog mađarskog lista)* također je jasno istaknuo da obje strane trebaju težiti razvoju prijateljskih odnosa, ali i naglašava da jugoslavenska strana traži reciprocitet u tim odnosima. Autor teksta posebice je istaknuo kako i u Zagrebu i u Novom Sadu mađarske kulturno-političke ustanove slobodno rade, dok osim konfesionalnih srpskih škola u Mađarskoj nema niti jedna druga škola koja radi isključivo po manjinskom programu tipa A naglašavajući kako su svi bunjevačko-šokački Hrvati uključeni u mješoviti program tipa B i C gdje se uopće ne predaje na srpsko-hrvatskom jeziku osim vjeronauka. Komentator zaključuje da je to posljedica nedostataka dovoljnoga broja hrvatskih učitelja i svećenika, jer su mnogi intelektualci nakon razgraničenja morali optirati u Jugoslaviju zbog straha od mađarske represije.¹⁵⁶ U istom broju pod pseudonimom Sivić izlazi i članak *Život Hrvata u Mađarskoj* u kojem, autor analizira ne samo položaj autohtone hrvatske manjinske zajednice već prikazuje sadržaj tek izišle *Danice ili Kalendara za Bunjevce, Šokce i Hrvate*.¹⁵⁷ Tekst je posebice važan što autor dobro primjećuje kako je to jedina hrvatska tiskana publikacija skromnih dosega. Sivić u svom kritičkom prikazu ističe kako je taj pučko-crkveni kalendar u velikoj mjeri nadziran od strane budimpeštanskih vlasti te su urednici prisiljeni slijediti

logiku podjele Hrvata na tri zasebne zajednice. U tom smislu autor naglašava i činjenicu kako takvu podjelu Mađari rade i Slovacima, te se pita što bi oni učinili da je sličan proizvod u Jugoslaviji za Mađare tiskalo *Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima* pod oznakom za Sekelje, Čangove i Mađare. On i u samoj *Danici* vidi brojne nedostatke poglavito zbog iskvarenoga ikavskog dijalekta i loše gramatike, ali ujedno pronalazi za autore tog jedinoga narodnoga kalendara olakotne okolnosti jer istovremeno ističe činjenicu kako bunjevački Hrvati u Mađarskoj već dugo nemaju vlastitih škola. U tom pogledu iako vidi brojne nedostatke Sivić ih hrabri i potiče na daljnji rad.¹⁵⁸ Upravo navedena prispodoba o Slovacima može nam približiti svu kompleksnost nezavidnog položaja manjina u Mađarskoj što posebno zorno svjedoči i još jedan tekst tiskan na stranicama *Subotičkih novina* anonimnoga autora pod naslovom *Slovjaci, Sekelji i Bunjevci*. U tom tekstu autor ističe kako mađarske vlasti dijele slovački narod na Slovake i Slovjake dok se istodobno bune što rumunjske vlasti u Sedmogradskoj Sekelje ne priznaju za Mađare. On odnos prema slovačkoj nacionalnoj manjini vidi u ranijoj politici *Divide et inpera!*, koju su Mađari jednako tko vodili i prema Hrvatima te se retorički pita zašto to ne vide Srbi pa odmah daje i odgovor kako oni možda jednako prihvaćaju stavove Mađara.¹⁵⁹

Iz svega navedenog nedvojbeno se može zaključiti kako u Kraljevini Mađarskoj položaj nacionalnih manjina i to u prvom redu slavenskih i usprkos postojećeg zakonodavstva nije bio u potpunosti zadovoljavajući jer su se na lokalnim razinama manjine i dalje suočavale s nedostatnom institucionalnom organiziranošću. Još se veća opasnost očituje u činjenici što su vodeći mađarski kulturni uglednici sustavno negirali i onemogućavali hrvatske nacionalne i kulturne integracijske procese. To je posebice uočljivo na primjeru Bunjevaca i Šokaca iz mađarskoga dijela Baranje i Bačke kojima je bila onemogućena bilo kakva jača veza s maticom domovinom. Sve su te navedene činjenice također rezultirale da slabo povezane hrvatske manjinske zajednice nisu imale dovoljan broj prosvjetno-kulturnih zavoda koji bi im omogućavali nesmetanu manjinsku opstojnost i jači kulturni razvoj. Stoga Hrvati iz Kraljevine Mađarske i nisu bili u mogućnosti učinkovito spriječiti već tada uznapredovale asimilacijske procese koje je zorno oslikao Marko Čović u navedenom članku tiskanom na stranicama *Subotičkih novina*.

U tom pogledu važno je istaknuti kako su neposredno prije početka kratkotrajnog tavanjskog rata u cilju istovjetne zaštite i pomoći tim ugroženim mađarskim Hrvatima u više navrata javno reagirali i visoki krugovi hrvatske katoličke crkve. Jer, su i hrvatski katolički publicisti i novinari također pisali o nepovoljnom položaju hrvatske zajednice u Kraljevini Mađarskoj, a ti njihovi članci prije svega su objavljivani na stranicama službenog crkvenog glasila *Katoličkog lista* (KL). Tako se nepoznati autor na stranicama KL otvoreno suprotstavio tezama mađarskog kardinala Justinijana Séredia koji je prigodom 25-godišnjice akademije sv. Stjepana u svom govoru posvećenom sv. Stjepanu i sv. Ladislavu za potonjeg istaknuo da je „okupirao“ Hrvatsku na što mu je komentator dobronamjerno uzvratio da je sv. Ladislav samo „stekao“ Hrvatsku.¹⁶⁰ Novinari *Katoličkog lista* pažljivo su pratili i djelovanje bačkih Hrvata u zagrebačkim kulturnim društvima te su posebnu pozornost pridavali dugogodišnjem radu tajnika Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima Josipu Andriću odnosno glazbenom stvaralaštvu mladoga hrvatsko-bunjevačkog svećenika vlč. Albe Vidakovića.¹⁶¹ Treba istaknuti kako je ta skrb tijekom rata još više došla do izraza te je na stranicama *Katoličkog lista* u više navrata oštro pisano o položaju Hrvata u Mađarskoj, ali i o imenovanju brojnih izbjeglih svećenika iz Bačke na mjesta kapelana u župama zagrebačke nadbiskupije.

Istodobno u predratnom vremenu protuhrvatsku asimilacijsku politiku vode i srbijanske elite u Kraljevini Jugoslaviji te iako su u toj zemlji bunjevačko-šokački Hrvati u nešto boljem društvenom položaju, jer se oslanjaju na potporu hrvatskih političkih elita, isto je tako činjenica kako se i na jugoslavenskom tlu Bačke i Baranje sve do početka Drugoga svjetskog rata bunjevački prvaci stalno moraju boriti s inorodnim srbijanskim elitama oko priznavanja nacionalnoga statusa i poboljšanja položaja zajednice na tom stoljetnom prostoru prebivanja. Jedina prednost bunjevačko-šokačkih Hrvata u jugoslavenskom dijelu Bačke i Baranje proizlazi iz činjenice što oni ipak imaju u međuratnom vremenu relativno dobro vlastitim snagama izgrađenu mrežu prosvjetno-kulturnih organizacija. Također oni imaju i veći broj novina i periodičkih publikacija što im je uistinu pripomoglo oko učinkovitijega suprotstavljanja velikosrpskom negiranju hrvatstva Bunjevaca.

Iz svega izrečenog nameće nam se jasna slika o položaju bunjevačko-šokačkih Hrvata u Kraljevini Mađarskoj i Kraljevini Jugoslaviji koju možemo metaforički opisati kako su se u međuratnom razdoblju svi bački i baranjski Hrvati nalazili između mađarskoga čekića i srbijanskoga nakovnja pružajući žilavi otpor tim stalnim asimilacijskim pokušajima inorodnih vladajućih elita. U naznačenom razdoblju oni ipak slabu potporu imaju jedino od strane kulturnih i crkvenih prvaka iz ostatka hrvatskih zemalja, ali je i ona u znatnoj mjeri sve do početka Drugoga svjetskog rata ovisila o kompromisima i sporazumima postignutim između političkih vođa kao HSS-a u Banovini Hrvatskoj tako i bilateralnih međunarodnih sporazuma monarhističkih jugoslavenskih tj. srpskih monarhističkih krugova. U tom istom smjeru treba gledati i male pomake u poboljšanju položaja hrvatske manjine u Mađarskoj krajem 1940. i početkom 1941. godine tijekom kratkotrajnog rada druge Telekijeve vlade, ali ni tada ti odnosi ne dosežu potrebitu zadovoljavajuću razinu što se posebice očitovalo tijekom Drugoga svjetskog rata kada se stanje pogoršava na cijelom teritoriju Bačke. Upravo u takvim nepovoljnim okolnostima bačko-baranjski Hrvati Bunjevci i Šokci dočekali su ulazak mađarske vojske i ponovnu uspostavu inorodne vlasti u južnoj Bačkoj i Baranji.

III. Položaj i djelovanje bunjevačkih Hrvata u vrijeme mađarske uprave u Bačkoj i njihovi odnosi s kulturnim institucijama NDH od 1941. do 1944. godine

3.1. Položaj hrvatske manjine u Južnoj Mađarskoj i odnos državnih institucija NDH poslije provedbe renitegracije bačkoga prostora u državno-pravni sustav Kraljevine Mađarske

Prema već dosad poznatim i publiciranim povijesnim činjenicama znamo kako je mađarska vojska ušla u Suboticu već 12. travnja 1941. godine. Mađari su bez većega otpora jugoslavenske vojske, koja se tih dana ubrzano raspadala na svim frontama, vrlo brzo zauzeli cijeli prostor Baranje i Bačke te izbili na nove državne granice kako im je to ranijim sporazumom jamčio Trojni pakt. Iako je tih dana Kraljevina Mađarska i službeno priznala novu susjednu državu NDH te s njom ubrzo uspostavila pune diplomatske odnose, ipak se privremena vojnička mađarska uprava prema hrvatskoj manjini nije odnosila posve prijateljski i dobrosusjedski, jer na tim starim prostorima Južne Ugarske, odnosno novo priključenim prostorima Baranje i Bačke nove vlasti su i nadalje zadržale neprijateljski stav prema manjinama. Iako u početku oštrica represivnosti novih mađarskih vlasti u Subotici nije odmah izravno bila usmjerena prema Hrvatima Bunjevcima i Šokcima već u prvom redu prema nositeljima jugoslavenske vlasti i unitarne jugoslavenske i/ili velikosrpske ideologije to ipak nije poboljšalo položaj tamošnje hrvatske zajednice. Treba naglasiti kako je dosadašnja historiografija bilo da je riječ o mađarskoj bilo da je riječ o hrvatskoj ili srpskoj umnogome je to prijelomno razdoblje povijesti stereotipski i ideološki obrađivala, tj. povijesne činjenice iz razdoblja Drugoga svjetskog rata interpretirane su po ideološkoj matrici jugoslavenskog i sovjetskog pobjedničkog mentaliteta. Tako povjesničari kao i dio znanstvenika srodnih grana posebice ističu kako su se u navedenom vremenu mađarske okupacijske vlasti negativno odnosile prije svega prema komunistima i Židovima te također prema srpskoj nacionalnoj manjini.¹⁶² Ta tvrdnja je u jednu ruku točna, ali istodobno je gotovo potpuno zanemareno i prešućeno kako se nova mađarska uprava jednakom žestinom okomila i

prema dijelu bunjevačko-šokačkih Hrvata koji su u međuratnom periodu bili nositelji ideje jugoslavenskoga zajedništva ili onoga dijela izrazito hrvatski orijentiranih prvaka koji su težili integraciji navedenoga teritorija s Banovinom Hrvatskom.

Pritom su ostale zanemarene brojne povijesne činjenice koje nas upozoravaju da je istovremeno na tom prostoru svaka politička ili kulturna akcija koja je u to vrijeme bila protivna ideji integracije mađarskoga državnoga teritorija od strane međuratnih i ratnih mađarskih političkih elita bila odmah označena kao neprijateljsko antimadžarsko djelovanje. Tu oštricu nove mađarske vojne i civilne uprave u prvom redu su osjetili oni bunjevački-šokački Hrvati s prostora Baranje i Bačke koji nisu izbjegli na teritorij NDH. Tu sudbinu prije svega su doživjeli brojni crkveni prvaci poput biskup Budanović i msgr. Rajić koji su od Mađara već ranije bili javno prokazani i omrznuti kao tzv. *panslavi*. O njihovom položaju i stradanju više riječi biti će u idućem poglavlju. Treba istaknuti kako se u početku mađarska vojna vlast zbog nedostatka upravnih kadrova djelomice oslanja i na dio lojalnih mađarskih i bunjevačkih činovnika koje je naslijedila iz bivše jugoslavenske uprave, ali i prema njima više vlasti imaju izrazito nepovjerenje te ih vrlo brzo do kraja 1941. godine zamjenjuju novim lojalnim činovnicima koji djelomice pristižu i iz unutrašnjosti Mađarske, dok dio subotičkih, poglavito mađarskih činovnika raspoređuju u druga mjesta Bačke npr. u Kalaču.¹⁶³ Za razliku od bunjevačkih Hrvata mađarske vlasti bile su mnogo rigoroznije prema lokalnom srpskom i u međuraću pristiglom srbijanskom činovništvu. Mađari su odmah po preuzimanju vlasti protjerali veliki broj Srba kolonista u Nedićevu marionetsku Kraljevinu Srbiju.¹⁶⁴ Iz te činjenice treba sagledati i početna postupanja dijela bunjevačkih Hrvata kao i brojni subotičkih mađarskih prvaka, koji novu mađarsku vojnu i civilnu upravu nisu odmah dočekali kao okupacijsku već naprotiv tu su vlast gledali sa simpatijama. Poglavito tako postupaju oni somborski i subotički Bunjevci i Mađari koji su pripadali starom austrougarskom aristomonarhijskom građanskom staležu, te koji su i u međuratnom vremenu nastavili održavati bliske kontakte s mađarskim kulturnim i političkim elitama.¹⁶⁵ Dio tih Mađara i Bunjevaca tu je vlast prihvatio kao osloboditelje od velikosrpske diktature.¹⁶⁶ Isto tako same mađarske okupacijske vojne vlasti u represiji prema Bunjevcima tijekom prvih nekoliko mjeseci ograničile su se samo na grupu istaknutih političkih i crkvenih prvaka bez razlike je li riječ o Bunjevcima iz prohrvatske ili prosrpske orijentacije.

Jedini kriterij na koji se gledalo jesu li oni bili visoko rangirani unutar struktura monarhističkoga jugoslavenskoga društva, odnosno lokalne uprave. Posebno se pri tome pazilo i na djelovanje onih Hrvata-Bunjevaca i Srba koji su se pred kraj Prvoga svjetskog rata istaknuli kao nositelji jugoslavenske integracije, odnosno jesu li oni sudjelovali u podjeli južnougarskoga teritorija 1918.-1921. godine. To se posebice vidi i u činjenici što je promađarski dio subotičkih Bunjevaca odmah po preuzimanju vlasti od strane novih mađarskih upravljača uputio proglas u kojem pozivaju na staro prijateljstvo i *virnost svetoj kruni kruni sv. Stipana*.¹⁶⁷ Potpisnici proglasu su jasno istaknuli kako su od doseljavanja Bunjevci živjeli u miru s Mađarima naglašavajući da su njihovi preci u sklopu mađarskoga pravnoga poretka ostvarivali prava ne po svojoj podobnosti već po radu i sposobnosti služeći zajedničkoj domovini. U ovom izrazito propagandnom proglasu taj dio Bunjevaca krivicu za sukobe između Mađara i Bunjevaca prebacuje upravo na one svoje sunarodnjake koji su u ranijem vremenu bili nositelji južnoslavenske/jugoslavenske ideologije. Oni ipak pri tom ne imenuju koji su to bunjevački prvaci krivi za loše odnose s Mađarima već izražavaju mišljenje kako su oni sami uvidjeli svoju pogrešku te pozivaju sve Bunjevce da zaborave i potisnu gorke uspomene prošlosti. Ujedno oni su istim proglasom pozvali sve Bunjevce u povodu ponovne reintegracije Bačke da se 2. lipnja 1941. godine odazovu i sudjeluju pri svečanoj misi u crkvi sv. Terezije. Također su pozvali Subotičane da se što masovnije odazovu i na veliki svečani zbor u *Levente domu* tj. domu bivšega Sokola u kojem će se iskazati lojalnost novoj mađarskoj vlasti.¹⁶⁸ Navedeni proglas potpisala su dvadesetorica uglednih Bunjevaca i to mađarskom grafijom prevodeći i svoja vlastita imena na mađarski. Među potpisnicima bila je i nekolicina uglednih prijeratnih HSS-ovih političara na čelu s Mirkom Ivkovićem-Ivandečićem.¹⁶⁹

U tom pogledu iz proglasa se može uočiti još nekoliko vrlo važnih povijesnih činjenica na koje trebamo posebno upozoriti. To je u prvom redu spominjanje *Levente doma* i to zbog toga što se u imenu krije već ranije spominjana organizacija *Levente*, jer je ona izrazito nacionalistička i paramilitarna mladeška udruga. Posebice je to važno što su njeni pripadnici imali znatan utjecaj na rast ekstremnih ideja i ideologija u Mađarskoj te se taj militantni duh prenio i na teritorij Južne Bačke.

Upravo ta mladeška organizacija mađarskih nacionalista odmah po preuzimanju vlasti u Subotici i Bačkoj po odobrenju lokalnih vlasti preuzima brojnu imovinu ranijih kulturnih i športskih društava pa tako i zgradu subotičkog ogranka jugoslavenskoga Sokola, a na taj način oni su stvarali i potrebite temelje za jače širenje velikomađarske ideologije u Subotici i Bačkoj. Druga važna činjenica je vezana uz spomenute bunjevačke elite koje su nakon dolaska mađarskih vlasti ponovno u prvi plan istaknule etničko ime umjesto nacionalnoga imena te su i na taj način utjecale na ponovne dezintegracijske procese unutar zajednice. Isticanje bunjevačkog imena Mađarima je bio prihvatljivo i u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije te je u stvarnosti to bila reafirmacija staroga modela vladanja i podjele zajednice na lojalne Bunjevce i manje lojalne Hrvate pa je velikosrpski hegemonizam samo zamijenjen drugim, ali u modelu vladanja istim velikomađarskim hegemonizmom.

Trijumfalizam novih vlasti nakon reintegriranja teritorija južne Baranje i Bačke vidljiv je u još nekoliko povijesnih činjenica, a prva se odnosi na teatralno poticanje mađarske samosvijesti kod stanovništva novostečenih prostora. Zbog tih navodnih uspjeha same su središnje budimpeštanske vlasti poticale velike propagandističke masovne proslave. Taj oblik javnog izražavanja moći nad novostečenim teritorijima među vodećim mađarskim populistima prisutan je već od 1938. godine, a održao se sve do ujedinjenja navedenih dijelova jugoslavenskoga teritorija naseljenog većinskim hrvatskim stanovništvom, tj. teritorija Južne Bačke i Baranje, odnosno Međimurja 1941. godine. Jedan od osnovnih oblika, jest i simbolično iskazivanje lojalnosti mađarskim vlastima tog novog manjinskoga stanovništva koja se manifestirala i izradom posebnih mađarskih trobojnica. Tim trobojnicama je stanovništvo pojedinih reintegriranih gradova iskazivalo svoju punu privrženost režimu. Tako su i „lojalni“ subotički Bunjevci dali izraditi jednu takvu mađarsku trobojku dimenzija 102x320 na kojoj je s jedne strane u sredini stijega bio izvezen mađarski državni grb i oko njega natpis *HŰSÉGŰNK ÉS HÓDOLANTUK JELEÜL. A SABADKAI BUNYEVÁCSÁG*. Dok je na drugoj strani iste zastave u sredini načinjen povijesni grb grada Subotice i teksta na hrvatskom koji glasi: u *ZNAK VIRNOSTI I ODANOSTI BUNJEVCI*.¹⁷⁰

Subotička mađarska uprava u povodu ponovnoga ujedinjenja Južne Bačke primila je jednu takvu zastavu 24. svibnja 1941. godine na dar čak iz istočnorumunjskoga

Nagyvárada, grada koji je također prije Drugoga svjetskog rata pripojen s okolnim bivšim istočno ugarskim teritorijem Kraljevini Mađarskoj.¹⁷¹ Svečanu povelju uz navedeni stijeg poslali su u znak prijateljstva vodeći građani toga istočno mađarskog grada, županije, ali i parlamentarni zastupnik iz toga također reintegriranog područja.

Drugi vid manifestacije ponovne uspostave stare ugarske slave bio je i obilježavanje i svečano slavljenje ugarskih svetaca u pomno organiziranim i pripremljenim masovnim crkveno-pučkim procesijama. Posebice je u tom pogledu i u Subotici 1941. godine organizirano svečano prenošenje iz nadbiskupskog središta u Kalači moći sv. Stjepana kralja, jer je upravo taj svetac za Mađare bio simbol vraćanja stare slave.¹⁷² Uz ovu crkvenu manifestaciju u Subotici je 27. srpnja 1941. godine svečano dočekan regent Horthy. Regent je i sam tim svojim položajem simbolično označavao kontinuitet ugarske političke državnosti. On je tom prigodom sa suprugom i dvorskom pratnjom, ali i uz nazočnost kalačkih crkvenih velikodostojnika predvođenih nadbiskupom grofom Zichyem, prisustvovao velikoj crkveno-pučkoj svečanosti „Dana kruha“. Sama svečanost iznimno je popraćena od tadašnjih mađarskih medija. Ti su mediji u Subotici ovom događaju posvetili velik prostor i to prije svega činjenici da su upravo prigodom Horthyjeva posjeta svoju lojalnost iskazali i Bunjevci. Treba naglasiti kako su u to vrijeme svi prijeratni subotički hrvatski listovi i časopisi prestali izlaziti, a jedinu vijest o toj proslavi donosi promađarski kalendar *Danica za Bunjevce, Šokce i Hrvate* koja je tiskana u Budimpešti tek krajem 1941. godine.¹⁷³ Urednici kalendara uz osjetnu mađarsku cezuru skromno su i sa zakašnjenjem obavijestili bunjevačku javnost o navedenoj proslavi te ju popratili s pomno izabranim slikovnim materijalom. Iz tog slikovnog materijala zorno se vidi kako je lokalna mađarska uprava uložila izniman trud oko masovnoga očitovanja privrženosti lokalnog stanovništva novoj državnoj vlasti, jer se u samom prikazu događaja strogo pazilo na činjenicu da je lojalnost u prvom redu iskazala hrvatska bunjevačka manjina.

U tom pogledu treba sagledavati i sudjelovanje dijela bunjevačkih predstavnika tijekom te svečanosti, ali i izradu već spomenute bunjevačke zastave za koju se može pretpostaviti kako je upravo nastala u prigodi ove crkveno-pučke proslave organizirane u čast dolaska regenta Horthya. Zanimljivo je kako i sami urednici *Danice* iako su Bunjevci ne žele ili se ne usuđuju imenovati tu proslavu tradicionalnim pučkim imenom *Dužijanica*

već se odmiču od vlastitoga pučkoga bunjevačkoga kulturnoga identiteta pa svečanost nazivaju neutralnim i Mađarima prihvatljivijim imenom „Dani kruha“. Ovdje treba svakako primijetiti činjenicu kako su nove mađarske vlasti od sredine travnja pa sve do sredine srpnja 1941. godine uspjele brzo preuzeti sve institucije lokalne uprave te su i bile kadre organizirati takova masovna okupljanja građana. Za pretpostaviti je kako prijeratni relativno tolerantni odnosi između mađarske, njemačke i hrvatske zajednice u Bačkoj i Baranji, koji su politički poticani od strane bačko-baranjskog ogranka HSS-a i njihovoga vođe Josipa Đide Vukovića, ali i istovjetan mirotvorni rad biskupa Budanovića koji je također poticao zajednički rad u okviru crkvenih organizacija, također ima znatan utjecaj na to mirno i brzo preuzimanje vlasti. Prijeratna politika vodstva HSS-a u Bačkoj i Baranji zasnivala se i na pokušaju ostvarivanja suradnje s navedenim manjinskim inorodnim zajednicama u cilju zajedničkoga otpora velikosrpskom hegemonizmu i pokušaja pripajanja teritorija Bačke Hrvatske Banovini Hrvatskoj. Sve tri navedene zajednice svaka iz svojih razloga težile su oslabiti velikosrpski pritisak što ih je i u političkom smislu u jednu ruku povezivalo, i približavalo ideji koju su zagovarali hrvatski politički prvaci. Upravo ta činjenica nas nadalje upućuje na pretpostavku kako novi vlastodršci nisu naišli na jači otpor kod domicilnog stanovništva i to bez veće razlike na nacionalnu pripadnost.

Stoga ta represivnost iskazana u prvim danima mađarske uprave te uklanjanje, odnosno internacija svih viđenijih osoba starojugoslavenškoga sustava izvršena je vrlo temeljito i brzo tako da se unutar hrvatske zajednice u tih prvih nekoliko mjeseci i nije uspjelo organizirati bilo kakav učinkovitiji otpor novim mađarskim hegemonistima. Razlog je i u spomenutoj činjenici što su i sami vodeći subotički bunjevački-Hrvati više negativnih iskustava neposredno prije nove mađarske teritorijalne integracije imali od nosioca propaloga starojugoslavenškoga režima te je i dio njih otvoreno i bez rezerve prihvatio mađarsku vlast.

Možemo s pravom zaključiti kako je hrvatsko-bunjevačka zajednica u tih nekoliko prvih mjeseci od Mađara doživjela „blaži“ udar od tamošnje srpske zajednice i to ne samo zato što je tek manji dio vodećih ljudi interniran već i stoga što je znatan dio kulturnih, crkvenih i političkih prvaka spas potražio na teritoriju NDH gdje su našli sigurno utočište upravo od mogućih mađarskih progona, odnosno internacije.¹⁷⁴

Jednim dijelom ta emigracija svakako je rezultat i činjenice što su u navedenom razdoblju Mađari pod krinkom uklanjanja iz uprave jugoslavenski orijentiranih kadrova otpustili veliki broj lokalnih činovnika i službenika među kojima i mnoge ugledne bunjevačke Hrvate koji su u ranijem periodu bili nositelji hrvatske kulturne i nacionalne integracije u Bačkoj. Upravo ti preostali hrvatski intelektualci u novonastalim okolnostima učinkovito su kontrolirani od strane nove lokalnih vlasti. Stoga odlaskom u Zagreb ili internacijom u Mađarsku vodećih osoba poput Josipa Đide Vukovića, Mihovila Kataneca, Petra Pekića ili Blaška Rajića i biskupa Ljudevita Lajče Budanovića te nešto kasnije i prisilnim odlaskom vlč. Ivana Kujundžića krajem 1941. godine, zajednica gubi intelektualnu jezgru koja je bila kadra organizirati se suprotstaviti novoj mađarskoj hegemoniji. Preostali intelektualci i nakon gubitka državnih službi sigurno utočište nalaze upravo u subotičkim kulturnim institucijama koje i u tim uvjetima nastavljaju djelovati. Oni djeluju u okviru *Subotičke matice*, *Dobrovoljne zajednice Bunjevaka*, *Bunjevačkog momačkog i divojačkog društva* kao i brojnih katoličkih omladinskih društava povezanih s ranijim križarskim organizacijama koje su prije rata organizirali i podupirali biskup Budanović, msgr. Rajić i vlč. Ivan Kujundžić.

Primjerice nakon što je iz državne službe otpušten ugledni hrvatsko-bunjevački kulturni djelatnik dr. Matija Evetović koji je pred sam rata obnašao brojne vodeće dužnosti u gradskoj upravi te se isticao svojim radom u pogledu obrane hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta djeluje tek kao novinar, a zajedno s Ivom Prčićem i dr. Mićom Skenderovićem u tom ratnom razdoblju intenzivno nastavio djelovati putem *Subotičke matice* i *Hrvatske kulturne zajednice*. (HKZ)¹⁷⁵ Slična sudbina dogodila se kulturnom i športskom djelatniku Ljudevitu Vujkoviću Lamiću starijem koji je također otpušten s manje atraktivnog činovničkog mjesta. On je u gradskoj upravi radio na poslovima referenta u kulturno-socijalnom odjeljenju, ali je ipak i nakon otpuštanja nastavio djelovati u HNK i AK Bačka, odnosno u okviru HKZ.¹⁷⁶ Među otpuštenima s posla našao se prijeratni bunjevački kulturni djelatnik i sakupljač narodnoga blaga Balint Vujkov, ali i tramvajac Jakov Kopilović koji je otpušten samo zato što nije znao mađarski jezik te je i on u potrazi za egzistencijom izbjegao na teritorij NDH gdje se uz velika odricanja ipak nastavio baviti književnim radom surađujući s Društvom Bačkih Hrvata.¹⁷⁷

Navedeni bunjevački Hrvati koji su ipak odlučili ostati u Subotici morali su naći nova zanimanja i to prije svega u slobodnim profesijama ili su jedinu sigurnu egzistenciju pronalazili na obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima. Stoga postupci lokalnih mađarskih vlasti zbog preferiranja interesa jedino Mađara i gore navedenih „lojalnih“ Bunjevaca pojačavali su s vremena otpor hrvatskoga stanovništva, jer su oni opet postali u jednu ruku građani drugoga reda.

Treba istaknuti jednu vrlo poražavajuću činjenicu kako je poslijeratna hrvatska historiografija u doba komunističke Jugoslavije gotovo u potpunosti preskočila obraditi i istražiti ovo povijesno razdoblje te je najčešća formulacija u literaturi, kad su u pitanju bački Hrvati, svedena na ideologiziranu formulaciju „kako pod mađarskom okupacijom nije bilo nikakvoga kulturnoga i političkoga djelovanja prijeratnih građanskih kulturnih institucija i njihovih uglednih prvaka“. Ovakvim formulacijama potpuno se eutanaziralo bunjevačke Hrvate i njihove brojne kulturne organizacije i prije stvarnoga nestanka tog dijela građanskoga društva. To je važno uočiti stoga što je dio bačkih Hrvata ipak nastavio djelovati i u kriznim vremenima Drugoga svjetskog rata, a stvaran kraj doživljavaju tek po uspostavi komunističke jugoslavenske zajednice u razdoblju do sredine pedesetih godina. Nažalost tom stavu su se djelomice priključili i malobrojni kulturni i znanstveni djelatnici koji nisu pripadali ovom ideološkom jugo-komunističkom svjetonazoru pa je jednini i to rijetki glas o djelovanju bačkih Hrvata u vrijeme rata i neposrednog poraća dolazio tek sporadično iz redova hrvatskoga političkoga iseljništva. Također je žalosna činjenica kako suvremena hrvatska historiografija nakon stvaranja samostalne i demokratske hrvatske države nije u znatnoj mjeri pronašla dovoljan broj novih istraživača koji bi se ozbiljnije pozabavili ovom iznimno složenom i nedovoljno istraženom temom. Stoga moram naglasiti nakon uvida samo u dio navedene bogate arhivske građe kako se otvara sasvim druga perspektiva u pogledu tih povijesnih događaja. Jer, o kulturnom djelovanju bačkih Hrvata i u to teško vrijeme mađarske vlasti od 1941. do 1944. godine može se s pravom zaključiti kako kulturni život u Bačkoj nije potpuno zamro već naprotiv vrlo žilavo i uz sve prepreke ugledni bunjevački Hrvati nastavili su rad na očuvanju hrvatskoga kulturnoga identiteta na prostoru južne Mađarske

Upravo taj rad uvelike je pridonio opstojnosti i razvoju zajednice u prvim godinama nakon sloma mađarske vlasti i uspostave druge komunističke jugoslavenske zajednice kada su i službeno Bunjevci i Šokci iz Bačke i Baranje priznati za Hrvate.¹⁷⁸

Isto tako činjenica je kako sve do kraja 1941. godine lokalne subotičke mađarske vlasti ipak se ne usuđuju ukinuti prijeratna hrvatska kulturna, gospodarska i športska društva već su u znaku prijateljstva sa susjednom državom, odnosno vlastima NDH pokušale ostvariti i djelomičnu suradnju te i ta hrvatska društva i organizacije na početku svoje vlasti djelomično uključiti u lokalni život. O tome svjedoče i brojni sačuvani dokumenti u privatnim pismohranama kao i rijetke zabilježene izjave suvremenika tih zbivanja.¹⁷⁹ Također treba naglasiti kako kulturni rad Hrvata u Bačkoj ne samo da nije zamro nego je sada izašao i izvan novih državnih granica, jer je dio vodećih osoba hrvatsko-bunjevačke zajednice iz Bačke nastavio ranije započetu suradnju na izradi kulturnih projekata koje su se oblikovale u institucijama tek uspostavljene NDH. Tako su upravo spomenuti dr. Matija Evetović, ali i ugledni bunjevački Hrvat Ive Prčić sudjelovali pri realizaciji izrade *Hrvatske enciklopedije* (HE) i to s većim brojem vrijednih priloga, a bunjevački Hrvati nastanjeni u Zagrebu u to su vrijeme uz pomoć *Matrice hrvatske* Prčiću tiskali i jednu knjigu o bunjevačkim narodnim običajima.¹⁸⁰ Ta dvojica uglednih bunjevačkih Hrvata su i na taj način u navedenoj kulturnoj suradnji djelovali iz „mađarske Szabatke“ i radili na očuvanju ugroženog nacionalnoga i kulturnog identiteta bunjevačko-šokačkih Hrvata. Također među stalno djelujućim subotičkim građanskim hrvatsko-bunjevačkim društvenim i kulturnim organizacijama toga vremena posebice treba izdvojiti: *Pučku kasinu*, *Hrvatsko pjevačko društvo Neven*, *Hrvatsku Kulturnu Zajednicu*, *Hrvatski prosvjetni dom*, *Hrvatska akademska omladina*, *Hrvatski Nogometni Klub* i *Atletski Klub Bačku*. Upravo ta društva i pod mađarskom upravom iznalaze načina za svoj opstanak te i dalje okupljaju veliki broj članova. Također nastavile su raditi i brojne seljačke kulturne udruge. Posebice su do početka 1942. godine radili ogranci *Seljačke Sloge* (SS) i to prije svega, jer im je temelj bio upravo kulturno-prosvjetno djelovanje među hrvatskim pukom u Bačkoj. Ovi ogranci u ranijem razdoblju osnovani su od strane najjače hrvatske političke stranke HSS-a, ali treba naglasiti da su lokalne stranačke organizacije HSS-a odmah po uspostavi mađarske vlasti bile raspuštene, a stranački rad strogo zabranjen.¹⁸¹

I vođa bačko-baranjskog HSS-a senator Josip Đido Vuković zbog svojih ranijih kritika mađarske vlasti posebice njegovih aktivnosti oko pripajanja Bajskog trokuta Kraljevini SHS u vrijeme trianonskoga razgraničenja morao pred mađarskom represijom napustiti Suboticu i izbjeći u Zagreb.

O toj značajnoj temi progovoriti ćemo nešto kasije, jer ju je potrebno dubinski sagledati i osvrnuti se na djelovanje svih spomenutih hrvatskih društava, ali i na dokumente mađarske uprave koje se nam zorno mogu približiti stvarnu razinu rada i djelovanja tih hrvatskih kulturnih organizacija tijekom Drugoga svjetskog rata kako na prostoru Subotice tako i cjelom prostoru Bačke Posebice su nam pritom važni kontakti koje u tom vremenu ostvaruju pojedini vodeći bunjevački Hrvati iz Subotice s ljudima istoga ranga iz kulturnih institucija NDH. Također treba istaknuti kako su važne kontakte na relaciji Subotica-Zagreb održavali i pojedini crkveni prvaci i to prije svega oni koji su ispred mađarskih progona također morali izbjeći upravo u NDH, ali o toj temi kao i o temi stradanja hrvatskog svećenstva u Bačkoj pod fašizmom, ali i pod komunizmom bit će također više riječi u idućim poglavljima.

Kada govorimo o položaju bačkih Hrvata s prostora Južne Mađarske u prvom redu treba se posvetiti pozornost, odnosno odgovoriti na pitanje kakav je bio položaj hrvatsko-bunjevačkih građanskih intelektualaca u vrijeme mađarske uprave u južnoj Bačkoj, odnosno njihovom administrativnom središtu gradu Subotici od 1941. do 1944. godine, ali i vidjeti kako su se iste te vlasti odnosile prema njihovim navedenim kulturno-prosvjetnim društvima. Iz nekoliko rijetkih, ali vrlo vrijednih sačuvanih dokumenata kao i svjedočanstava suvremenika tih događaja razvidno je kako mađarske vlasti iako ne priznaju Bunjevce i Šokce za Hrvate prema tadašnjim hrvatskim kulturnim organizacijama ipak nisu imale javno izraženi neprijateljski stav, nego su manje- više i dalje dopuštale slobodno djelovanje svim društvima koja su nosila hrvatsko ime ili su imala hrvatsko nacionalno usmjerenje. Tu prije svega mislim na rad *Hrvatskoga pjevačkog društva Neven*, *Hrvatske Kulturne Zajednice* i *Hrvatskoga prosvjetnog doma, Seljačke Sloge*, ali i nekih drugih manje poznatih i utjecajnih hrvatskih organizacija koje ćemo također spomenuti u ovome radu. Takav odnos jednim djelom treba zahvaliti i činjenici što su u prvim mjesecima nakon uspostave NDH vlasti tê države, odnosno visoki dužnosnici *Ministarstva vanjskih poslova* uputili više predstavki mađarskim

središnjim vlastima tražeći od njih informacije i zaštitu, odnosno prestanak provođenja represivnih mjera nad pripadnicima hrvatske nacionalne manjine u Bačkoj i Baranji.¹⁸² Tako na primjer u brzojavu upućenom 15. kolovoza 1941. godine iz Újvideka, tj. Novoga Sada središnja mađarska uprava za Južnu Mađarsku, a na upit izravno izaslan iz Budimpešte, traži očitovanje lokalnih dužnosnika iz mađarske Szabátke o stanju zaštite i položaja hrvatske manjine u Bačkoj.¹⁸³ Taj brzojav upućen je nakon primitka žalbe koja je izaslana od strane *Ministarstva vanjskih poslova Vlade NDH* (MVP NDH), a sastavljen je kao anketni upitnik u devet točaka. Iako iz njega ne vidimo tko je žalbenu predstavku u ime navedenoga hrvatskoga ministarstva potpisao, možemo pretpostaviti da je to u ime poglavnika Pavelića uputio netko od visokih dužnosnika MVP NDH. Stoga što je u to vrijeme predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova NDH bio osobno poglavnik dr. Ante Pavelić pa je u njegovo ime taj dokument mogao biti otposlán od strane tadašnjega državnog tajnika inozemnih poslova dr. Mladena Lorkovića.¹⁸⁴ Upravo su se putem Lorkovićevog ureda u to vrijeme i održavani diplomatski odnosi dvije zemlje. Iz tog ministarstva nije se moglo dogoditi da takvu brzojavku, tj. žalbenu predstavku u poglavnikovo ime uputi neki niže rangirani činovnik. Za pretpostaviti je kako je stoga upravo Lorković ili netko s njegovim ovlaštenjem bio osoba koja je državnim mađarskim vlastima mogla uputiti tako oštru diplomatsku notu.¹⁸⁵ Zbog toga je i razumljivo traženje žurnoga odgovora mađarskoga MVP od svoje središnje uprave za južnu Mađarsku. Oni su istodobno od svojih lokalnih dužnosnika zatražili u roku od svega pet dana iscrpno izvješće o stanju hrvatske manjine u Bačkoj.

Ti lokalni mađarski dužnosnici svjesni potrebe održavanja novonastalih dobrih diplomatskih odnosa dviju država uputili su nakon primitka navedenog brzojava više pisanih izvješća, odnosno objašnjenja s ciljem opravdavanja postupaka koje su provodili prema bunjevačko-šokačkim Hrvatima u Subotici i okolici. Ovdje svakako treba naglasiti još jednu važnu činjenicu koja je zasigurno imala utjecaj na reakciju vlade NDH, a odnosi se na utjecaj dijela članova Društva Bačkih Hrvata iz Zagreba. Kako su oni bili u stalnom kontaktu sa sunarodnjacima u Bačkoj, imali su izravnu mogućnost iznijeti probleme vlastitih sunarodnjaka predstavnicima vlasti NDH. Oni su putem tih kontakata i dobivali brojne pritužbe o uhićenjima i deportacijama uglednih hrvatskih intelektualaca i visokih crkvenih dostojanstvenika. Također i prvi susret s novim državnim poglavarom

Pavelićem članovi DBH imali su već 24. travnja 1941. godine, a predvodio ih je književnik Marko Čović, inače tadašnji visoki ustaški dužnosnik i državni tajnik u *Ministarstvu bogoštovlja i nastave* koje je od osnutka toga ministarstva vodio lički bunjevački Hrvat i formalno drugi čovjek u NDH doglavnik Mile Budak.¹⁸⁶ Uz njega u tom ministarstvu radili su kao viši činovnici nakon dolaska iz Subotice Mihovil Katanec i Matej Jankač koji je kooptiran iz ranije banovske uprave, jer je u Zagreb odselio još 1940. godine. Upravo prigodom navedenoga prvoga susreta dr. Pavelić je i osobno posvjedočio da je i on lički bunjevački Hrvat te da ima poseban osjećaj prema zaštiti prava bačkih bunjevačkih Hrvata koji su ostali u Mađarskoj. Isto tako ne treba smetnuti s uma činjenicu kako je dr. Lorković još prije rata također bio dobro upoznat s položajem hrvatsko-bunjevačke zajednice kako u Mađarskoj tako i s položajem bačkih Hrvata u Jugoslaviji. Lorković je 1939. godine objavio vrijednu knjigu *Narod i zemlja Hrvata* u kojoj je opširno za tadašnje prilike opisao hrvatske iseljeničke zajednice te u njoj iznio brojne brojčane pokazatelje i prikaze rasprostranjenosti hrvatskih izvandomovinskih zajednica.¹⁸⁷ U jednom od poglavlju te knjige posebno je opisao i položaj Hrvata Bunjevaca i Šokaca u Podunavlju i Potisju.¹⁸⁸ Upravo tē činjenice ne treba smetnuti s uma kada se traži odgovor na pitanje zašto se mađarske vlasti tijekom 1941. godine, ali i kasnijih godina, nisu usudile izravno zabraniti rad bunjevačkih kulturnih društava koja su imala hrvatski nacionalni predznak. Jer, iako su u to vrijeme iz državnih službi otpustili brojne hrvatske čelnike, ostvarene veze i visoki dužnosnički položaji bunjevačkih Hrvata u Zagrebu ipak su im omogućavale barem djelomičnu mogućnost pružanja zaštite svojim sunarodnjacima u Bačkoj.

Stoga treba vidjeti i koje su to pojedinačne pritužbe upućene od strane MVP NDH, a navedene su u spomenutom brzojavu upućenom iz Novoga Sada. U prvoj točki navodi se kako su već 15. svibnja 1941. godine brojni hrvatski građani privedeni pred policiju te im je poslije ispitivanja priopćeno da u roku od 8 dana moraju napustiti državu. U drugoj točki MVP NDH žali se na činjenicu što Hrvati u Bačkoj ne mogu nastaviti raditi samostalno na svojim radnim mjestima te se posebice ističu doktori, pravnici, obrtnici i dr. Treća točka odnosi se na prigovor što se u tim novonastalim prilikama Hrvatima u Bačkoj uskraćuje izdavanje bonova za jelo. Četvrta i šesta točka odnosi se na pitanje školstva, jer se u žalbi traži očitovanje mađarskih vlasti na pristiglu

informaciju iz Bačke po kojoj su lokalne mađarske vlasti u Subotici i okolici izjavile, odnosno donijele odluku kako hrvatsko-bunjevačka djeca mogu biti upisana u škole samo ako se roditelji nedvosmisleno izjave da su Mađari pa je ta naredba izravno dovela i do problema kod upisa. U petoj točki postavlja se upit je li istinita informacija po kojoj su svi Hrvati koji su se iza 21. listopada 1918. godine naselili na tom prostoru primorani u novim okolnostima iseliti, a sve što su stekli u razdoblju od toga datuma pa do dolaska nove mađarske uprave imaju pravo prodati. Sedma točka odnosi se upravo na represiju prema hrvatskim intelektualcima koji su, kako se ističe u imperativu, svi od reda otpušteni s posla, a i oni Hrvati koji se na ulici zateknu da govore hrvatski imaju problema s lokalnim mađarskim vlastima. U osmoj točki tê žalbene brzojavke postavlja se pitanje o istinitosti informacije po kojoj su od sredine lipnja lokalne mađarske vlasti u mjestima Palić i Tavankut od 1000 Hrvata oduzele oko 2 000 jutara zemlje i poklonili je Mađarima nastanjenim u tim mjestima.¹⁸⁹ U devetoj posljednjoj točki postavljen je upit i o otuđenju nepokretne imovine te je zatraženo očitovanje o incidentu koji se dogodio 1. lipnja 1941. godine kada su mađarske vlasti odobrile useljenje mađarske udruge u prostorije *Hrvatskoga doma* u kojem su prostoru Hrvati djelovali u sklopu kulturno-prosvjetne organizacije *Subotička matica*. Treba naglasiti kako su prijeratne hrvatske kulturne ustanove koordinirale svoj rad te su se koncentrirale oko *Hrvatske kulturne zajednice* koja je sjedište imala u prostorijama *Subotičke matice*, a na čelu obje navedene institucije bio je sve do ulaska Mađara u Suboticu msgr. Blaško Rajić.¹⁹⁰ U tim prostorijama djelovalo je i društvo *Hrvatski dom* koje nije uspjelo u vrijeme Kraljevine Jugoslavije zbog velikosrpskoga pritiska na subotičke Hrvate u svojoj namjeri da izgradi vlastiti društveni prostor te je i pod mađarskom upravom zatečeno u prostorijama *Subotičke matice*. Budući da je upravo msgr. Blaško Rajić jedan od onih Hrvata spomenutih u dopisu MVP NDH koji je u to vrijeme doživio fizičko i psihičko maltretiranje te naknadno bio i interniran u Budimpeštu, to postupanje navedene bojazni kako su mađarske lokalne vlasti odmah pokušale otuđiti tu vrijednu imovinu te je predati u ruke mađarskim kulturnim udrugama. Više riječi o *Subotičkoj matici* donosim u idućem poglavlju u kojem iscrpno iznosim sudbinu vodećih crkvenih prvaka u vrijeme mađarske vlasti.

Stoga treba naglasiti kako se iz telegrama jasno vidi da su se hrvatski intelektualci s pravom pribojavali mogućnosti onemogućavanja rada hrvatskih kulturnih institucija koje su tada postojale u Subotici.

Na kraju toga brzojava koji je potpisan od strane novosadskog mađarskog dužnosnika Novakovitsa, moli se subotička lokalna vlast da što prije razmotre po točkama taj predmet te se posebice naglašava *Jer nam je hitno!*¹⁹¹ Na taj brzojav samo četiri dana kasnije 19. kolovoza iste godine od strane subotičke vojne uprave upućen je vrlo opširan odgovor.¹⁹² Zanimljiv je kako u tom dokumentu subotičke vojne vlasti ne samo da odgovaraju na točke iz žalbe već se odmah u opširnom uvodu bave pitanjem broja Hrvata u Bačkoj te vezama uglednih bunjevačkih Hrvata sa Zagrebom. Tako na primjer već u prvoj rečenici sastavljač odgovora daje mišljenje kako u Bačkoj živi „mali“ broj Hrvata te da se i od toga malog broja samo nekoliko iselilo u NDH. Ta prispodoba je važna, jer se već iz tê prve rečenice jasno očituje velikomađarska politika po kojoj se Bunjevci ne smatraju za Hrvate, a upravo to nepriznavanje je i glavna karakteristika svih mađarskih pritisaka na hrvatsko-bunjevačku zajednicu u Bačkoj od doba Austro-Ugarske Monarhije do kraja Drugoga svjetskog rata.

Nadalje autor odgovora spominje kako je Ivan Šarčević subotički državni matičar dobio otkaz, jer je za sebe ostavljao 4 penga pri izdavanju službenih dokumenata te nakon što je otkriven vlasti su ga željele ispitati, ali im je pobjegao u Zagreb. Naglašava kako on sada radi u MVP NDH, pa se poduzimaju koraci da ga se i tamo privede i ispita. Spominjanje „Sárcevecs Istvána“ zanimljivo je iz razloga što se može naslutiti da subotičke prinudne vojne vlasti sumnjaju kako je upravo on osoba koja je u MVP NDH zaslužna za slanje brzojavne predstavke, ali pritom treba imati na umu činjenice koju smo spomenuli o važnosti subordinacije i stratificiranom ustroju MVP NDH. Također i činjenicu da je navedeni Šarčević u bunjevačko-hrvatskoj zajednici prije bijega u Zagreb bio potpuno marginalna osoba. On nije obnašao niti jednu vodeću dužnost u kulturnim, društvenim i političkim organizacijama prije rata pa je mala mogućnost da bi takva osoba imala značajniji utjecaj pri donošenju odluka te imala mogućnost sugeriranja gore navedenim čelnicima tog ministarstva. Još je manja mogućnost kako je mogao samostalno donositi odluke i upućivati žalbe.

U tom uvodnom dijelu posebice je još naglašen Josip Vuković-Đido, međuratni vođa bačko-baranjskog HSS-a kao nositelj antimadžarske političke ideologije. Za njega autor odgovora ističe kako je bivši hrvatski senator koji je također pobjegao u Zagreb te sarkastično zaključuje *da nažalost nije imao hrabrosti sačekati mađarske vlasti zbog „Baja“ tromede i aktivnosti protiv Mađara.*

Tu svoju tvrdnju opravdava Vuković-Đidinim djelovanjem tijekom 1918. godine te njega povezuje s tadašnjim paljenjem mađarske zastave u centru Subotice i postavljanjem „srpske zastave“ na Gradskoj kući. Ta tvrdnja činjenično je netočna, jer je u Subotici na tornju Gradske kuće 1918. godine u znak pridruživanja Baranje, Bačke i Banata Državi SHS prvo postavljena od strane hrvatske mladeži predvođene Gavrom Čovićem, starijim bratom spomenutoga književnika i ustaškog dužnosnika Marka Čovića, velika hrvatska trobojnica koja je skinuta tek po dolasku srpske okupacijske vojske te je tek tada zamijenjena srpskom zastavom.

Spomenuta srpska zastava je tek od tog trenutka trebala simbolizirati pripajanje navedenoga teritorija Kraljevini Srbiji što se formalno dogodilo tek nakon nametnute odluke prigodom održavanja nelegitimne i na brzinu organizirane Novosadske skupštine na kojoj je odluku donijela aklamacijom srpska većina bez znatnijeg sudjelovanja drugih manjinskih zajednica. Autor odgovora ili nije znao podatke ili je namjerno želio sav teret razduživanja toga teritorija 1918. godine svaliti na leđa Đidi Vukoviću. Također taj događaj autor odgovora povezuje i s njegovim predratnim zalaganjem oko priključenja Bačke Hrvatske Banovini Hrvatskoj pa insinuira kako on po odlasku u Zagreb i dalje radi na priključenju Subotice NDH. I ta druga tvrdnja također ne odgovara činjenicama te nas navodi na zaključak kako sastavljač nije dovoljno upoznat s Vukovićevim položajem u Zagrebu već zlonamjerno podmeće u cilju pune diskreditacije navedenog prvaka bačkoga HSS-a. Treba istaknuti kako se navedeni političar upravo zbog svoje privrženosti središnjoj politici HSS-a, ali i zbog njegovoga ranijeg visokog senatorskog položaja u Kraljevini Jugoslaviji vrlo brzo našao u situaciji da mu je bilo onemogućeno bilo kakvo javno djelovanje u NDH pa se tijekom cijeloga rata nije znatnije pojavljivao u javnosti, a kamoli politički djelovao.¹⁹³ Stoga je u NDH njegov društveni život većinom vezan uz povremene odlaske u zagrebačko *Društvo Bačkih Hrvata* gdje je prije svega održavao kontakte sa starijim članovima društva koji su također iz Subotice morali izbjeći pred

mađarskom represijom u Zagreb. Tê zlonamjerne insinuacije mađarskih lokalnih dužnosnika također treba sagledati i u korelaciji tadašnjih napetih odnosa između Kraljevine Mađarske i NDH na koje nas s pravom upozorava hrvatski povjesničar Hrvoje Matković u knjizi *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Matković ističe činjenicu kako su Mađari još prije napada na Kraljevinu Jugoslaviju tražili od Hitlera jamstva po kojima ne samo da im je trebala pripasti Baranja, Bačka, Međimurje i Prekomurje već i njihov stari san izlaza na Jadransko more.¹⁹⁴ Tako izraženi maksimalistički zahtjevi ipak se nisu ostvarili, ali je nakon osnivanja NDH upravo sredinom 1941. godine izbila kriza u odnosima između susjednih država i formalnih saveznica. I to zbog jednostrane odluke mađarskih vojnih vlasti u Čakovcu koje su 10. srpnja izdale proglas o priključenju Međimurja Kraljevini Mađarskoj.

Kako dobro primjećuje Matković zbog problema razgraničenja s Italijom vlada NDH u to vrijeme nije potpuno željela zaoštriti odnose s Mađarima, ali je prema njima imala znatno oštiji stav negoli prema mnogo moćnijem južnom susjedu i to prije svega, jer je mađarska vlada tu samovoljnu odluku svojega vojnoga zapovjednika dodatno krajem godine osnažila u parlamentu proglasivši posebnim zakonskim aktom jednostrano aneksiju svih južnih pokrajina. Zašto je važna ta činjenica može se vidjeti i iz izjave državnog tajnika MVP Mladena Lorkovića koju je dao u Hrvatskom državnom saboru prigodom podnošenja izvješća o stanju vanjske politike. On je tom prigodom izrijeком potvrdio da su granice NDH definirane na zapadu, jugu i istoku, ali ne i na sjeveru, jer Vlada NDH do kraja rata nije sa svojim sjevernim susjedom uspjela sklopiti ugovor o granicama upravo zbog pitanja Međimurja.¹⁹⁵ Stoga može se pretpostaviti kako i žalbena predstavka NVP NDH nije samo formalni međudržavni akt već je imao za cilj i svojevrсни pritisak na pitanje rješenja graničnoga spora. Također i iz navedenog odgovora subotičkih vojnih vlasti vidi se kako i oni još u to vrijeme izražavaju prikrivenu bojazan o mogućem priključenju dijela teritorija Baranje i Bačke NDH za što se prije rata zalagao Josip Đido Vuković te ga oni u tom smjeru i unaprijed prokazuju središnjim mađarskim vlastima kad upozoravaju prvake u Budimpešti kako bi od njega mogla doći najveća opasnost za mađarske interese u Bačkoj i Baranji.

Navedene prikrivene strepnje subotičkih vojnih vlasti još više dolaze do izražaja ako se analiziraju pojedine točke odgovora koje su zanimljive i po činjenici što većina odgovora počinje s imperativnom rečenicom *Nem felel meg a valóságának*, tj. *Ne odgovara istini!* Njihova verzija istine se jasno razotkriva već u prvoj točki, kad priznaju da su nakon preuzimanja vlasti upravo okupacijske vojne postrojbe poduzimale represivne mjere prema lokalnom civilnom stanovništvu. Pravdajući taj postupak autor odgovara jasno naglašava kako je ta represija prije svega bila usmjerena prema četnicima, koji su pri ulasku mađarske vojske pružali oružani otpor, te da je ona bila nužna zbog vraćanja reda i mira. Priznaje da su zbog toga mjestimičnog otpora privodili i druge građane, a po njegovom mišljenju ti građanski prvaci bili su već ranije označeni kako izričiti protivnici mađarske vlasti. Također naglašava kako je dio Hrvata prije dolaska mađarske vojske zbog svog antimađarskog djelovanja također izbjegao zajedno sa Srbima. Autor odgovora ističe kako sami Srbi nisu ni smjeli dočekati mađarsku vlast, jer su i bili nositelji rada protiv Mađara.

On negira i točku po kojoj su mađarske vlasti dale dekret o nasilnom iseljavanju Hrvata, te izjavljuje kako su „samo pomagali“ one Hrvate koji su sami željeli napustiti bačko-baranjski prostor. Također osporava i drugu i treću točku te ističe da sve nacionalnosti mogu slobodno obavljati svoje profesije te da bonovi za hranu nisu ni uvedeni u Subotici. Posebice se jedan od interesantnijih i iscrpnijih odgovora odnosi na četvrtu i šestu točku žalbe koje također započinju s imperativnom tvrdnjom da upućena pitanja iz Zagreba nisu istinita. U obrazloženju odgovora navodi kako se upis u narodne, tj. državne škole odvijao tako što su roditelji pred svjedocima svojevolumeno izjavili i svojeručno potpisali na kojem će jeziku njihova djeca polaziti nastavu. Sastavljač odgovora naglašava kako su pri upisima profesori dobili strogu zabranu da ne smiju utjecati na roditelje za što je najavio da uz taj odgovor u prilogu prilaže i posebnu dokumentaciju. Ipak, već u sljedećoj rečenici jasno se vidi kako se radi o manipulaciji, jer se navodi da se od 3 438 Bunjevaca samo njih 2 134 odlučilo upisati djecu po školskom programu na materinjem jeziku, ali on ipak zaključuje kako se iz toga upisnog broja vidi da prisile i straha za Hrvate nije bilo. Pozivajući se upravo na taj statistički podatak on također negira da su maltretirali roditelje koji su htjeli da im djeca polaze nastavu na hrvatskom jeziku.

Glede tako iznesenog s druge strane može se iz tog podatka iščitati kako je strah među bunjevačkim pukom ipak djelomično bio prisutan, jer se gotovo jedna trećina roditelja odmah odlučila za mađarski jezik u školama. Sastavljač taj strah ne vidi kad opetovano naglašava da ne bi bilo ni 2 134 djece koje polaze školu na „bunjevačkom jeziku“. Upravo iz tē posljednje rečenice vidi se kako subotičke mađarske vlasti ustvari ne priznaju Bunjevce za Hrvate, jer bunjevački jezik tretiraju različito od hrvatskoga iako uočavaju bliskost kad pokušavaju napraviti paralelu između toga regionalnog dijalekta i standardnoga hrvatskoga jezika. Ta činjenica još se bolje može uočiti u sedmoj točki gdje je osjetan pokušaj pisca izvješća oko prikazivanja razlike između Hrvata i Bunjevaca. Jer, on i sam priznaje kako je osobno radio oko uvođenja u službeno ophođenje lokalne uprave tzv. bunjevačkoga jezika, a u svrhu tobožnje pomoći Bunjevcima koji rade u upravi zbog njihovog rada sa bunjevačkim strankama. Ističe također kako on osobno nije otpustio Hrvate s radnih mjesta te da oni nisu maltretirani na ulici ili bilo gdje drugdje.

Upravo iz ovih nekoliko rečenica možemo s pravom zaključiti kako dio odgovornosti za novo preferiranje „bunjevštine“ snosi i sam tekstopisac odgovora, jer mu isticanje etničke pripadnosti upravo služi za prikazivanje razlika između Hrvata i Bunjevaca. On umjesto o uvođenju standardnog hrvatskog jezika govori o uvođenju dijalektalnog bunjevačkog jezika pa je to ujedno i pokazatelj kako lokalne mađarske vlasti ne poznaju dovoljno hrvatsku dijalektalnu baštinu koja svoj najrašireniji temelj ima upravo u štokavskoj ikavici o čemu su već ranije i pisali hrvatski kulturni djelatnici u Bačkoj. Ta dijalektalna baština već od druge polovine 19. stoljeća i među bunjevačkim prvacima zamijenjena je hrvatskim jezičnim standardom, pa je isticanje dijalekta u stvarnosti označavao ponovno vraćanje procesa standardizacije, ali i nacionalne integracije unazad na stanje kakvo je bilo pod prijašnjom mađarskom vlasti u vrijeme Austro-ugarske Monarhije. On također i u osmoj točki negira da je Hrvatima iz okolice Subotice oduzeto 2 000 jutara zemlje te izjavljuje da je samo oduzeta zemlja koju su ranije jugoslavenske vlasti oduzele Mađarima, a koja je prije toga bila u rukama grada. Stoga je vojna uprava tu zemlju u novonastalim okolnostima dala u arendu te naglašava da su je dobili i Bunjevci. Posebice ističe da je u Tavankutu koji je većinski bunjevački zemlju dobilo 235 obitelji Bunjevaca i samo 7 obitelji Mađara.

Ta točka je važna iz nekoliko razloga, a prije svega iz činjenice što se ipak priznaje da su Mađari zemlju oduzimali ranijim korisnicima koji su je u agrarnoj reformi i kolonizaciji za vrijeme jugoslavenskih vlasti dobili na uživanje ili u vlasništvo. Treba spomenuti kako su tu zemlju prije svega izgubili srpski solunski dragovoljci koji su kao kolonisti od strane beogradskih vlasti naseljeni u okolini Subotice i u dijelu Tavankuta nakon Prvoga svjetskog rata. Oni su u jednu ruku postali i prve žrtve novih mađarskih vlasti, jer su djelomice u međuratnom razdoblju bili i pripadnici dragovoljačkih četničkih organizacija te zbog toga prepoznati kao nositelji velikosrpske ideologije. Stoga su oni i označeni kao potencijalna opasnost po interese mađarske države.

Druga činjenica odnosi se na subotičko i okolno stanovništvo hrvatske nacionalnosti, jer se iz odgovora jasno vidi kako Mađari uporno inzistiraju na podjeli Bunjevaca i Hrvata, jer autor zaključuje kako u Subotici i okolini ne žive Hrvati već u okolnim selima kao što je Tavankut žive većinski Bunjevci. U istom je tonu dan i odgovor na zadnje pitanje, a i taj odgovor posebice je interesantan, jer se u njemu iznose precizna objašnjenja o vlasničkom stanju gradskih nekretnina u kojima je prije ratnih sukoba i mađarske reintegracije Bačke, radila značajna kulturna ustanova *Subotička matica*, ali i brojna druga hrvatska kulturno-prosvjetna društva. Za tu vrijednu nekretninu naglašava se u odgovoru kako ona nije bila u vlasništvu Hrvata već ju je posjedovala „velikosrpska propaganda“. Kao dokaz za to mišljenje navodi da su nove vlasti pri pretraživanju prostorija našle brojne letke i knjige na srpskom jeziku u kojima se huškalo protiv Mađara. Nadalje objašnjava da je tu djelovala *Bunjevačka prosvetna matica* koja je bila glavna prosrpska organizacija te da je u tim prostorima biskup Budanović dao napraviti jednu kapelicu. I spominjanje biskupa Budanovića u tom opširnom izvješću jest vid zlonamjernog povezivanja hrvatskih uglednika s velikosrpskom politikom sve u cilju diskreditacije osobe. Stoga pravdajući svoje postupke autor ističe kako je normalo da su kao vlast poslije utvrđenoga stanja zgradu zauzeli i tu prosrpsku udrugu raspustili te da su istovremeno *Hrvatski dom* po zakonu samo privremeno obustavili rad dok se nije utvrdilo njegovo pravovaljano postojanje pa je ta kao i sve druge hrvatske udruge dobila odobrenje za nastavak svoga daljnjeg djelovanja. Taj zadnji odgovor nosi samo djelomičnu istinu, jer je i on također u prikrivenoj funkciji opravdavanja mađarskih postupanja prema hrvatskoj manjini.

U stvarnosti točan je samo dio navoda po kojem je u prostorijama *Subotičke matice* dopuštenjem spomenutoga biskupa Budanovića djelomice nastavljen rad i *Bunjevačke prosvetne matice*. Istina je također i da su prvaci BPM zastupali velikosrpske interese među Bunjevcima, ali ne stoji tvrdnja da se tu nalazio centar velikosrpskoga djelovanja protiv Mađara, jer autor odgovora ne navodi tko je vlasnik nekretnine. Prava istina jest u činjenici kako je isti biskup tu zgradu otkupio od Marka Jurića nekadanjeg predsjednika BPM te da je ta zgrada bila njegovo privatno i neotuđivo vlasništvo s kojim je mogao raspolagati po svojoj volji i iznajmljivati nekretninu pojedinim udrugama.¹⁹⁶ Upravo po tako izraženoj njegovoj volji da samostalno raspolaže svojim vlasništvom on je tu nekretninu naknadno posebnim aktom stavio pod upravu *Subotičkoj matici* i drugim hrvatskom kulturno-prosvjetnim organizacijama koje je osobno cijelo vrijeme mecenatski pomagao. Glavni cilj takvoga postupanja bio je jače širenje hrvatske kulture među bunjevačko-šokačkim Hrvatima nasuprot velikosrpskim pretenzijama čelnika BPM koje su se iskazivale u međuratnom vremenu. Stoga može se s pravom ustvrditi kako je izjednačavanje *Subotičke matice* sa prosrpskom *Bunjevačkom prosvetnom maticom*, koja je prije rata samo formalno djelovala u tom prostoru, ustvari bio očiti pokušaj mađarskih vlasti da se na ilegalan način domognu vrijednih biskupovih nekretnina. Također jedan od tih skrivenih ciljeva zasigurno je snažno zauzimanje i pokušaj mađarskih lokalnih vlasti oko smanjenja ranijega utjecaja i prekida daljnjega kulturnoga djelovanja hrvatskih građanskih elita među subotičkim Bunjevcima kako bi se zaustavila ili bar otežala uznapredovala hrvatska nacionalna integracija unutar te etničke zajednice. Posebice se pokušala otežati veza vodećih hrvatskih građanskih prvaka sa spomenutim crkvenim dostojanstvenicima i crkvenim institucijama te je iz tog razloga i sam biskup Budanović zbog svoga ranijega djelovanja, kako se vidi u odgovoru, postao meta novih vlastodržaca.

Upravo takove pokušaje nam zorno prikazuje i drugi dokument koji je također nastao u radionici subotičkih mađarskih vlasti, a u njemu se daju karakteristike prvaka hrvatsko-bunjevačke zajednice u Bačkoj. Među tim osobama osim već spomenutih Josipa Đide Vukovića, biskupa Ljudevita Lajče Budanovića i msgr. Blaška Rajića posebno je zanimljiv opis djelovanja književnika Marka Čovića za kojega autor iznosi kako je jedno vrijeme bio tajnik doglavnika Mile Budake.

Za Čovića iznosi spoznaju da je u Zagrebu na radio postaji 14. kolovoza 1941. godine javno iznosio tvrdnje o „Bačkim Hrvatima“.¹⁹⁷ Upravo zbog toga on je i označen kao glavni promicatelj na „svijetu nepostojeće ideje o zamišljenoj kulturnoj grupi“ koju naziva bački Hrvati. U tom drugom dokumentu iznosi se mišljenje da je Čović tom prigodom istaknuo kako su u prošlosti hrvatski znanstvenici i kulturnjaci također Mađare označili kao *Mađarsko čudovište*, jer su provodili mađarizaciju, šovinizam i širili mađarsku megalomaniju.¹⁹⁸ Po autoru iako Čović u tom javnom radu sve bačke Hrvate prikazuje kao mirne i tipično spokojne ljude, on vidi i nedostatke, jer kod tih bačkih bunjevačkih Hrvata nije postojana niti urezana hrvatska nacionalna samosvijest, hrvatska kultura i hrvatski duh te za to okrivljuje upravo mađarizaciju. Čović pokušava tu samosvijest podići bez pristanka bunjevačkog stanovništva pa se njegov pristup po piscu odlikuje metodičkom bezobzirnošću i mađarski je protivna.¹⁹⁹ Stoga autor zaključuje kako je Čovićev prikaz bačkih Hrvata idealistički te da on nastavlja raniji borbeni put. Treba također istaknuti da se i u tom hrvatskom ministarstvu, u kojem radi i Čović, tijekom navedenog razdoblja pozorno prate događaji u Bačkoj te i pojedini dužnosnici ministarstva odlaze na navedeni prostor kako bi se upoznali s novonastalim stanjem unutar manjinske hrvatske zajednice, odnosno prikupili izravni podaci o djelovanju hrvatskih kulturnih institucija nakon mađarske reintegracije južne Bačke i Baranje. Jedan od takvih važnih susreta sačuvan nam se u pisanom svjedočanstvu obitelji Katanec u kojem se ističe kako je nakon osnutka NDH predratni prvak bačko-baranjskoga HSS-a Mihovil Katanec u svojstvu višega činovnika ministarstva bogoštovlja i nastave NDH posjetio kao opunomoćeni diplomatski predstavnik Suboticu u kojoj je ranije bio aktivni kulturni djelatnik i to u *Hrvatskom prosvjetnom domu* te još i više u *Hrvatskoj kulturnoj zajednici* i *Hrvatskom pjevačkom društvu Neven*. Katanec se tom prilikom susreo s bunjevačkim Hrvatima i upoznao sa stanjem hrvatskih kulturnih društava, a na povratku u Zagreb ispratili su ga vrlo svečano članovi HPD Nevena. Tom je prilikom nastala i zajednička fotografija koju i danas čuvaju članovi obitelji.²⁰⁰

Uvidom u tih nekoliko navedenih dokumenata jasno je da mađarske lokalne vlasti pokušavaju umanjiti utjecaj nacionalno svjesnih hrvatsko-bunjevačkih elita, jer im one smetaju pri ostvarenju vlastitih interesa pa oni i nadalje nastavljaju s politikom *dividet et impera* po kojoj Bunjevci nisu Hrvati.

Stoga već u samim svojim počecima mađarska državna i lokalna vlast i u pogledu nesmetanog rada hrvatskih kulturnih društava iako načelno dopušta rad tim organizacijama u stvarnosti više preferira one Bunjevce koje ne ističu hrvatsko nacionalno obilježje. O toj problematici više će riječi biti u nastavku rada gdje ćemo promotriti učinke dezintegracije na rad hrvatskih društava u vrijeme mađarske vlasti.

3.2. Djelovanje hrvatskih-bunjevačkih kulturnih, društvenih i športskih organizacije tijekom Drugog svjetskog rata i sudjelovanje bačkih Hrvata u antifašističkom pokretu otpora

Kako smo već naveli u procesima nacionalne i kulturne integracije posebice je važno sagledati rad pojedinih kulturnih organizacija. Stoga u ovom djelu moramo više pozornosti upravo posvetiti činjenicama koje nam omogućavaju uvid u kakvom su položaju te kako djeluju ta hrvatska kulturna društva u vrijeme ponovne mađarske reintegracije bačko-baranjskog prostora, ali i kakve kontakte njihovi prvaci imaju u to vrijeme sa Zagrebom, odnosno s vodećim kulturnim institucijama u NDH. Treba prije svega istaknuti kako je još prije mađarske okupacije jugoslavenkog dijela Bačke i Baranje glavnina hrvatskih kulturnih nastojanja bila usmjerena oko zajedničke suradnje svih hrvatskih društava unutar krovne organizacije *Hrvatske kulturne zajednice*.

U HKZ već prije početka rata začlanjena su i okupljena sva važnija hrvatska društva u Bačkoj, npr. u radu su sudjelovali i predstavnici *HKD Miroljub* iz Sombora ili *Šokačke kasine* iz Bača kao i druge hrvatske udruge iz okolnih seoskih mjesta kao u slučaju *Hrvatskog seljačkog doma* iz Tavankuta. HKZ nije samo okupljao subotička i bačka hrvatska društva nego su u radu participirali i hrvatski prvaci iz Baranje.²⁰¹ Do same uspostave nove mađarske vlasti čelni čovjek HKZ bio je msgr. Blaško Rajić dok je njegov zamjenik i prvi dopredsjednik bio spomenuti subotički advokat Mihovil Katanec, a drugi potpredsjednik Jerko Zlatarić iz Baranje. Stoga se s pravom može reći kako je HKZ bio krovna hrvatska građanska organizacija koja je artikulirala i usmjeravala tijekom hrvatske kulturne i nacionalne integracije među bunjevačkim Hrvatima u Bačkoj i Baranji.

Iako, kako smo spomenuli u gore navedenim dokumentima mađarske vlasti ne priznaju Bunjevce za Hrvate te na sve načine pokušavaju umanjiti hrvatski utjecaj na bunjevačko-šokačko stanovništvo ipak su primorani biti uviđavni i dopustiti rad kulturnim društvima koja su već od ranije imala hrvatski nacionalni predznak u imenu. Krajem 1941. godine ta društva ne samo da su dobila službenu dozvolu za nastavak rada već ih središnje mađarske vlasti sada pozivaju na obavezu prilagođavanja društvenih pravila kako bi i ona bila u skladu sa standardima tadašnjeg mađarskoga zakonodavstva.²⁰² U tom pogledu i lokalne subotičke mađarske vlasti putem medija, ali i u službenim dopisima također poziv na preregistraciju svih aktivnih društava.²⁰³ Tako lokalni dužnosnici i od čelnništva HKZ zahtijevaju usklađivanje društvenih pravila s navedenim državnim pravnim aktima.

Upravo u svrhu ispunjenja traženih uvjete dio preostalog članova HKZ predvođenih Mićom Skenderovićem i Ivom Prčićem krajem godine organizira više sastanaka kako bi se raspravilo o daljnjim aktivnostima i pristupilo prilagodbi temeljnih društvenih akata u skladu sa zahtjevom navedenog ministarstva i lokalne uprave. Budući se u to vrijeme predsjednik msgr. Blaško Rajić već nalazio u internaciji u Budimpešti, a prvi potpredsjednik Mihovil Katanec također nije prisutan, jer se nastanio u Zagrebu, privremenu upravu na zahtjev preostalih članova skupštine HKZ preuzima spomenuti dr. Mića Skenderović, a od 1942. godine dopredsjednik Ive Prčić.²⁰⁴ O radu te prve skupštine kao i kasnijem djelovanju članova HKZ do kraja mađarske vlasti u Južnoj Bačkoj tj. do kraja 1944. godine, sačuvalo nam se više važnih zapisnika skupštinskih sastanaka. Važno je istaknuti kako je prvi zapisnik pisan rukom, dok su svi ostali otkucani na pisaćem stroju dvojezično hrvatskom i mađarskim jezikom te su ovjereni žigom i potpisima ovjеровitelja.

Sve zapisnike sastavili su društveni tajnici kojima je bilo povjereno vođenje tekućih poslova društva pa je i ovaj prvi potpisao kao zapisničar tajnik Ivan Beneš.²⁰⁵ Prvi zapisnik sjednice HKZ nosi nadnevak 12. listopada 1941. godine, a u izostanku predsjednika i dopredsjednika otvorio ga je i vodio upravo dr. Skenderović u nazočnosti 17 skupština kao i predstavnika pojedinih začlanjenih društava npr. *Djetečkog (dječackog) društva* I. i II: podružnice.²⁰⁶

Kao glavna točka zbog kojega je sazvan taj sastanak nametnula se napose tema o žurnoj potrebi preregistriranja tê krovne društveno-kulturne organizacije, ali su prisutni sa strane otvorili i više drugih tema koje su opterećivale rad HKZ te zbog kojih su se tako kasno po prvi puta sastali. U uvodnom govoru od strane predsjedavajućeg prisutni su izvješteni o naputku da je *Mađarsko ministarstvo unutarnjih poslova* zatražilo izmjene pravila i reguliranje daljnjega rada svih hrvatskih društava kako u Subotici tako i u cijeloj Bačkoj. Rok za završetak posla preregistracije taj nadležni državni organ odredio je zaključno s 1. ožujkom 1942. godine. Iz pisanog izvješća s te prve sjednice razvidno je kako su prisutni nakon prihvatanja dnevnog reda ostvarili živu raspravu, a po toj prvoj točki zaključeno je da se formira posebni odbor koji će nakon prikupljanja mišljenja do 20. listopada tekuće godine izraditi prijedlog izmjena i dopuna društvenih pravila.²⁰⁷ Među navedenim pojedinim točkama svakako je jedna od najzanimljivijih i pitanje povratka zarobljenih bunjevačkih Hrvata iz njemačkih internacijskih vojnih logora te su se po toj točki čelnici HKZ dogovorili kako će zatražiti pomoć od *Udruženja Matija Gubec* kako bi im pripomoglo u pronalaženju i sastavljanju popisa logoraša, odnosno oko lobiranja kod nadležnih vlasti za žurni povratak tih ljudi kućama.²⁰⁸ Oko tih važnih pitanja prije svega pitanja promjene Pravila HKZ morala se očitovati i Glavna skupština koja je izvanredno sazvana 2. veljače 1942. godine. Skupštinski rad otvorio je podtajnik dr. Mića Skenderović, a u radu je sudjelovao 34 izaslanika i izaslanice koji su predstavljali sva hrvatska kulturna društva iz cijeloga prostora Baranje i Bačke.²⁰⁹ Otvarajući skup dr. Skenderović je predložio nazočnima da se zbog izostanka legalnoga predsjednika i prvoga dopredsjednika skupština izjasni o izboru dopredsjednika Ive Prčića na mjesto privremenoga predsjedavajućeg koji će u nastavku voditi sjednice HKZ. Nakon što su to prisutni aklamacijom prihvatili i nakon što je Prčić preuzeo vodstvo sjednice Skenderović je pročitao nazočnima doručena Pravila HKZ koja su odmah potom bila i usvojena.²¹⁰ Upravo je tim činom HKZ stvorio okvir za svoje legalno djelovanje pod mađarskom upravom, a od tog vremena pa sve do kraja te uprave 1944. godine HKZ koordinira rad svih hrvatskih kulturnih, prosvjetnih, športskih, privrednih udruga s prostora Baranje i Bačke. Treba istaknuti i još jednu važnu činjenicu naznačenu u tom dokumentu, a odnosi se na pitanje izbora Ive Prčića za „predsjedavajućeg“ umjesto odsutnih kulturnih prvaka bačko-baranjskih Hrvata msgr. Rajića i Katanca.

Upravo Prčićev izbor na navedeno imaginarno mjesto predsjedavajućeg, a ne novoga predsjednika zorno nam pokazuje kako se bački Hrvati okupljeni oko HKZ nisu pomirili sa činjenicom što je njihov legalno izabrani predsjednik msgr. Blaško Rajić odveden u internaciju.²¹¹ To je ujedno bila i opetovana potvrda Rajićevog neupitnog predsjedničkog položaja. Isto tako taj neizbor novoga predsjednika već samo zamjena u osobi predsjedavajućeg, ukazuje na činjenicu kako su bunjevačko-šokački Hrvati bili ogorčeni zbog fizičkoga i psihičkoga maltretiranja msgr. Rajića te su na taj način skupštinari iskazali jedan vid tihoga prosvjeda protiv nasilja novih mađarskih hegemonističkih vlasti.

Treba naglasiti kako se iz sačuvanih zapisnika skupštinskih sjednica jasno vidi da HKZ od 1942. godine pa sve do 1944. godine i u otežanim uvjetima ipak nastavlja svoj plodan rad te se skrbi ne samo za kulturne potrebe bačko-baranjskih Hrvata već na sebe preuzima i pojedine socijalne akcije oko zbrinjavanja i pomoći socijalno ugroženim obiteljima kao i materijalnog pomaganja osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj djeci. Tako je među sačuvanim zapisnicima posebice važan zapisnik iz 1943. godine iz kojeg se vidi da je Skupština HKZ raspravljala i o položaju *Fonda Aleksa Kokić* koji je u predratnom vremenu nastao pod okriljem *Subotičke matice*. Staratelji te Zaklade zbog ratnih prilika naknadno su prepustili upravljanje i skrb vodstvu HKZ-a. Navedena bunjevačko-hrvatska Zaklada osnovana je još 1940. godine sa zadaćom skrbi i materijalnog potpomaganja učenika slabijega imovnoga stanja, a druga važna zadaća bila je promicanje sjećanja na tragično preminuloga mladoga svećenika i književnika bunjevačkih Hrvata Aleksandra Kokića čije je ime i nosila. O stanju u toj Zakladi te pripomoći oko njenoga održanja raspravljalo se prvi puta na sjednici Predsjedništva HKZ održane 29. ožujka 1943. godine.²¹² Tom je prilikom odbornik Franjo Vujković izvijestio prisutne kako je krajem 1942. godine od gospodina Ivana Đeneša preuzeo na upravu *Fond Aleksa Kokić* u čijoj se blagajni nalazilo tada svega 600 Penga. Taj je fond skrbio u to vrijeme za 10 darovitih učenika-ca koji su nastavu polazili u Somboru i Subotici, a godišnji trošak školarine i pripomoći bio je 1942. godine u potpunosti pokriven, dok za tekuću godinu proračunski izdaci su dosežali visinu od 2 426,50 Penga te su samo djelomice bili podmireni, a iz tog razloga on je nazočne zamolio za pomoć oko rješavanja ovoga pitanja.

Glavni odbor HKZ zauzeo je stajalište kako je navedena Zaklada samostalna organizacija, ali da zbog važnosti njen rad ne smije biti prekinut pa su nazočni donijeli odluku o organiziranju Odbora od tri člana koji će nastaviti upravljati tom organizacijom. U taj novi odbor na prijedlog dr. Miće Skenderovića ušli su dr. Ento Ostrogonac, Lajčo (Ljudevit) Vujković Lamić i dr. Grgo Prčić koji su se obavezali pripomoći u radu ove Zaklade te o njenom radu izvještavati predsjednika i predsjedništvo HKZ-a.²¹³ Taj zapisnik Predsjedništva HKZ službeno je od strane Ive Prčića i Ente Ostrogonca bio ovjeren 7. srpnja 1943. godine. Rad navedene Zaklade osobno je brižljivo praćen u izvješćima iz 1944. godine, jer je te godine za društvenog tajnika HKZ imenovan upravo Ljudevit Vuković-Lamić istaknuti član *Odbora fonda Aleksa Kokić*. HKZ-u kao krovnoj organizaciji Hrvata u Južnoj Mađarskoj. Pomoć HKZ-a nisu tražile samo kulturne institucije bačkih Hrvata već i brojni građani pa je tako u arhivu obitelji Vujković-Lamić sačuvano i jedno pismo upućeno čelništvu HKZ-a iz Ujvideka, tj. Novoga Sada od strane sestara Angeline i Terezije Lukić.²¹⁴ To vrlo emotivno pismo sestre su adresirale na predsjednika HKZ Ivu Prčića. U njemu su zatražile izravnu pomoć, jer su se u promađarski raspoloženom Novom Sadu nalazile u vrlo teškim materijalnim prilikama.

Treba istaknuti kako su upravo tijekom 1942. i 1943. godine lokalne mađarske vlasti uz suradnju paravojnih formacija *Stranke strelastog križa* (SSK), ali i uz asistenciju njemačkih snaga u tom gradu i okolici kao i drugim mjestima južne Bačke izvršile velike zločine nad civilnim stanovništvom.²¹⁵ Upravo te pronacističke mađarske postrojbe SSK zbog svoje svireposti u narodu su izazivale najveći strah, a zbog zločina koje su počinili kao i zbog boje uniformi koje su nosili od strane bunjevačkih Hrvata prozvani su *Crni Mađari*. U tim progonima nisu samo stradali bački Srbi i Židovi već i dio antifašistički opredijeljenih Hrvata i Mađara koji su također bili zatvoreni u logorima, a neki od njih kao npr. mladi pristalica antifašističkog pokreta Subotičanin Lazar Merković nakon što su ga tê paravojne postrojbe uhitile naknadno je iz mađarskog zatvora deportiran u njemačke koncentracijske logore u Flossenburgu i Dachau iz kojega se pukom srećom uspio vratiti tek 1945. godine.²¹⁶ Represija je djelomično potaknuta jačanjem otpora lokalnog stanovništva.

Navedene represivne mjere ipak su najviše potaknute zbog početnoga djelovanja jugoslavenskih partizanskih jedinica koje su svoje prve baze imale većinom u blizini Novoga Sada, ali i na dijelu srijemskoga prostora NDH u šumama Fruške Gore, gdje se sve do 1944. godine nalazio i GŠ NOP Vojvodine.²¹⁷ Stoga sestre Lukić u spomenutom pismu posebice ukazuju kako su zbog nepovjerenja Mađara prema ostalome novosadskom stanovništvu ostale bez posla i primanja. Pomoć im u tim teškim trenucima nisu željele pružiti ni novosadske mađarske civilne kao ni crkvene vlasti samo zato što su bile katolkinje Hrvatice. One su u vrtlogu rata ostale bez većine muških članova obitelji, a brinući se istovremeno za bolesnu majku nisu bile u mogućnosti tražiti posao, pa su jedinu nadu vidjele u pomoći od strane čelništva HKZ. Po pisanju starije sestre Lukić za postojanje navedene hrvatske organizacije slučajno su čule od gospodina koji je došao iz Subotice. Ovo pismo zanimljivo je i iz razloga što u njemu Angelina Lukić svjedoči kako joj je stariji brat bio tijekom 1943. godine kao pripadnik domobranskih postrojbi NDH kratkotrajno zatočen od strane partizana. Pripadnici tih postrojbi su ga nakon zarobljavanja isprebijali do smrti te potom poslali kući pa je on od posljedica tog premlaćivanja nedugo zatim i preminuo. Ona svoj apel završava molbom da joj HKZ pošalje novčanu pomoć ili pomoć u staroj robi kako bi mogla spremati za školu najmlađega brata i sestru.²¹⁸ Početak 1943. za lokalno stanovništvo bila je najteža ratna godina. Ipak je Predsjedništvo HKZ uspješno organiziralo i održalo Veliku godišnju skupštinu na kojoj je izabrano novo vodstvo te su zacrtani i novi ciljevi djelovanja. Opširni zapisnik tê skupštine izrađen je i na mađarskom jeziku kako bi se s novim vodstvom upoznale i mađarske lokalne vlasti. Sama Velika skupština HKZ-a održana je u prostorijama *Hrvatskog prosvjetnog doma* 28. veljače 1943. godine, a u radu su sudjelovala 74 izaslanika iz svih mjesta Baranje i Bačke. I tada su nazočni ponovno za predsjednika potvrdili msgr. Blaško Rajić, a uz njega u uže vodstvo izabrani su: za prvoga dopredsjednika Ive Prčić iz Subotice, za drugog dopredsjednika Jerko Zlatarić iz Gajića u Baranji, za trećeg dopredsjednika Antun Matarić iz Sombora, za glavnog tajnika Pajo Ivković-Ivandečić iz Subotice, za podtajnika Ivan Bošnjak iz Sombora, za blagajnika Ento Ostrogonac iz Subotice, za knjigovođu Lajčo Dulić iz Subotice, za upravnika HPD Ivo Stantić iz Subotice i za knjižničara Grgo Prčić iz Subotice.²¹⁹

Tom je prigodom izabrano novo Časništvo, tj. Predsjedništvo kako i novi Upravni i Nadzorni odbor, ali i Odbornički sud. U ta tijela ušli su mnogi ugledni članovi HKZ-a. Treba istaknuti kako su skupštinari na početku rada po prijedlogu predsjedavajućeg dopredsjednika Ive Prčića jednoglasno donijeli zaključak da se odsutnom predsjedniku msgr. Rajiću uputi pismo čestitke te da ga i dalje smatraju za vođu. Upravo iz tog opetovanog čina Velike skupštine HKZ vidi se kako je Rajićev ugled unutar bunjevačko-šokačkog hrvatskog naroda u Bačkoj i Baranji ostao neokrznut i tijekom Drugoga svjetskog rata. Također i prijetnje mađarskih vlastodržca, odnosno Rajićevo interniranje nije polučilo željeni uspjeh. Spomenuto pozdravno pismo msgr. Rajiću u Budimpeštu po ovlaštenju Velike skupštine i novoizabranog Upravnog odbora poslao je glavni tajnik Pajo Ivković-Ivandečić 2. ožujka 1943. godine, a u njemu je jasno naveo: *Presvjetli Gospodine ... ,čast mi je izvijestiti Vas, da ste na redovitoj godišnjoj Glavnoj skupštini Hrvatske Kulturne Zajednice održane dana 28. veljače 1943. godine aklamacijom izabrani za predsjednika. Prijatna mi je dužnost, da Vam, Presvjetli Gospodine, tumačim pozdrave i izjavu odanosti i privrženosti svih mnogobrojnih na skupštini i na sjednici Upravnoga odbora prisutnih opunomoćenika i članova.*²²⁰ Zanimljivo je kako je pisac ovih redaka na rubu pisma rukom dopisao i svoj mišljenje o stanju u Subotici u kojem je istaknuo da je pogrešno očekivati od Sovjeta ujedinjenje svih Slavena i stvaranje jedinstvene države, jer bi i u toj državi bilo mržnje. S ovom rečenicom on je ustvari aludirao na jačanje utjecaja komunističke jugoslavenske promidžbe u tom većinski bunjevačko-hrvatskom gradu, jer poruku započinje s riječima *Nastojanjem nekih* pa se iz rečenice daje zaključiti kako su već početkom 1943. godine i „neki“ neimenovani članovi vodstva HKZ-a bili simpatizeri i članovi antifašističkoga pokreta u Bačkoj.²²¹

Glavna rasprava na ovoj skupštini kao i na UO HKZ-a vodila se oko pitanja ukidanja lokalnih organizacija *Seljačke sloge* (SS) koje su po zahtjevu mađarskih vlasti bile u bunjevačkim selima raspuštene već 1942. godine. Ovakva odluka mađarskih vlasti temeljila se upravo na činjenici što su ogranci tê pučko-prosvjetne organizacije bili u ranijem razdoblju usko vezane uz političku opciju HSS-a pa su smatrani mogućom prijetnjom u širenju hrvatskih političkih ideja na tlu Mađarske. Kako su ogranci SS u brojnim mjestima Baranje i Bačke imali iznimnu važnost za razvoj i očuvanje lokalne kulturne baštine bunjevačko-šokačkoga stanovništva UO HKZ donio je već 1942. godine

zaključak po kojem je odlučio pripomoći tim ograncima da svoj rad nakon prestanka djelovanja transformiraju te da se pretvore u podružnice HKZ-e. Upravo je o tom problemu na Velikoj skupštini jasno progovorio u svom izvješću stari tajnik dr. Lajčo Dulić koji je među ostalim istaknuo da su nakon primitka zahtjeva za preregistracijom svih društava održane brojne sjednice na kojima se raspravljalo što treba učiniti prilikom promjenama društvenih pravila te su dane i instrukcije drugim hrvatskim organizacijama koje su također sudjelovale u istom procesu prilagodbe. Dulić je u svom tajničkom izvješću jasno naglasio kako su Mađari raspustili ogranke *Seljačke Sloge*, pa su članovi UO HKZ-a preuzeli njihovu imovinu odnosno započeli na novim osnovama ustrojavati te ogranke u podružnice HKZ-a.²²²

O tom važnom pitanju sačuvana je građa ogranka SS iz Žednika iz koje se jasno vidi tijek ukidanja, odnosno transformacije tê seljačke kulturne organizacije. Među brojnim dokumentima tako je ostala sačuvana i blagajnička knjiga ogranka HSS i SS iz Žednika. Tijekom cijele 1941. godine ogranak SS nastavio je nesmetano djelovati u tom mjestu. U knjizi su zabilježena i imena 34-ice aktivnih članova ogranka koji su 1941. godine podmirili članske obveze. Sama knjiga je zaključena od strane tajnika Paje Ivandekića s nadnevkom 23. veljače 1942. godine.²²³ Prijeratni predsjednik ogranka HSS-a bio je Miško Dulić koji je i nakon uspostave mađarske vlasti nastavio sa članstvom rad upravo pod okriljem žedničkog ogranka *Seljačke Sloge-Hrvatskog Prosvjetnog i Dobrotvornog Društva*. Upravo su njemu mađarske vlasti, adresirale i poziv za raspuštanje odnosno preregistraciju toga društva te se on po tom pitanju i konsultirao s članovima predsjedništva i UO HKZ-a. Nakon što je donesen zaključak da se ogranci SS raspuste Miško Dulić je odlučio sazvati izvanrednu skupštinu ogranka o čemu je također sačuvan Zapisnik. Sam Zapisnik već u uvodnom dijelu navodi da je Izvanredna skupština održana u Nagyfényiu, tj. Žedniku 23. veljače 1942. godine u prostorijama gostionice Stjepana Bačlije, a poimence su navedena 45 člana ogranka koji su se odazvali. Sjednica je imala samo jednu točku dnevnoga reda i to upravo raspuštanje mjesne organizacije i privremena predaja pokretne imovine i novčanih priloga na skrb HKZ-u. Ujedno su donijeli odluku da u slučaju ponovnoga organiziranja sličnog ili istog društva ta imovina bude vraćena u Žednik. Skupštinari su obavezali predsjednika Dulića da njihovu volju osobno izvrši te da o tome izvijesti i nadležne mađarske vlasti što je on

odmah i učinio, jer je dopis načinjen i na mađarskom jeziku pa potom proslijeđen u postupak. Ipak, rad SS u Žedniku nije potpuno prekinut, jer se iz dopisa subotičkih lokalnih mađarskih vlasti vidi da je Mihály Dulics sa svojim članstvom nastavio raditi i cijelu 1943., ali sada u transformiranoj organizaciji koja je nosila mađarsko ime.²²⁴ Također sačuvana je i njegova članska iskaznica na mađarskom jeziku. Slično kao i ogranci SS tu preregistraciju morale su napraviti i druge hrvatske kulturne organizacije, a među društvima koja su vrlo djelovala unutar HKZ posebice su to učinili čelnici *Hrvatskoga prosvjetnog doma*, *Hrvatskoga pjevačkoga društva Neven* i *Dobrotvorne zajednice Bunjevaka*. Upravo su ta društva tijekom Drugoga svjetskog rata činila jezgru hrvatskih kulturnih organizacija u Južnoj Mađarskoj, a djelovala su intenzivno cijelo vrijeme rata, ali im je broj članova varirao od godine do godine. Jedan od sačuvanih podataka imamo u knjizi *Szabatka Palicsfürdő útmutatója* koja je tiskana 1943. godine. U toj su knjizi doneseni važniji statistički podaci vezani za Suboticu od ranijih popisa stanovništva do popisa svih gradskih kulturnih i vjerskih organizacija. Među njima nalaze se i brojnih statistički podaci o stanju članstva hrvatsko-bunjevačkih društava. Iako je ta knjižica tiskana kao propagandni materijal za potrebe promidžbe kupališta Palić, među spomenutim podacima posebno upada u oči kako Mađari pri popisivanju subotičkih zemljoposjednika bilježe samo Mađare, Bunjevce, Srbe, Nijemce i Židove, dok se Hrvati uopće ne spominju, ali istovremeno autori ovoga dijela nisu mogli prešutjeti postojanje brojnih kulturnih, prosvjetnih i gospodarskih društava koja su u to vrijeme nosila hrvatsko nacionalno ime. Tako npr. spominju *Horvát Közgazdasági Ifjuság*, tj. *Hrvatsku privrednu omladinu* za koju navode da ima 173 člana također spominju i *Horvát Közművelődési Otthon*, tj. *Hrvatski prosvjetni dom* za kojega se navodi da ima 62 člana. Nadalje navodi se i djelovanje *Horvát Főiskolai Hallgatók Egyesülete „Matija Gubec“*, tj. *Hrvatskog akademskog društva Matija Gubec* organizacije koja je 1939. godine nastala na poticaj mladih subotičkih intelektualaca Marka Čovića i Marka Horvackog. Čović se već od ranije nalazio u Zagrebu odakle nakon uspostave NDH posebice intenzivno promiče kulturne interese bačkih Hrvata, a Horvacki nastavlja u Subotici voditi HAD Matija Gubec te je i za tu organizaciju 1943. godine zabilježeno kako ima 30 članova. Također je navedeno i djelovanje *Horvát Dalegyesület „Neven“*, tj. *Hrvatskoga pjevačkoga društva Neven* koje je prije rata jedno od najmasovnijih i najaktivnijih

hrvatskih kulturnih društava, a po podacima mađarskih vlasti i tijekom rata to društvo imalo je 110 članova. Zabilježeno je i djelovanje *Horvát Kkultürközösség, a horvát kulturtarmunk és egy. szövetsége* tj. *Hrvatske kulturne zajednice* kao krovne hrvatske organizacije, ali se ne navodi koliki je ukupni broj članova. Taj propust nije ni malo slučajno objavljen, jer iz njega možemo primijetiti kako su mađarske lokalne vlasti dobro pazile pri pisanju ovoga promidžbenog materijala posebice u pogledu pravljenja razlike između bunjevačkih i hrvatskih društava. Jer iako se navode i brojna druga hrvatska kulturna, prosvjetna, športska i karitativna subotička društva koja su u nosila regionalna, bunjevačka ili katolička obilježja i koja su kao npr. *Dobrovoljna zajednica Bunjevaka, Atletski i nogometni klub Bačka, Bunjevački katolički krug, Bunjevačko katoličko kulturno društvo, Bunjevačko katoličko dvojačko društvo, Bunjevačko momačko društvo*, aktivno surađivali s HKZ-om ipak, pisci tih promidžbene brošure ne uključuju i ta društva pod krovnu hrvatsku kulturnu organizaciju pa zato najvjerojatnije i ne daju ukupni broj članova HKZ. Upravo su predstavnici navedenih „bunjevačkih“ društava intenzivno surađivali i djelovali u sklopu HKZ i prije kao i u tijeku rata te su i činili Savez prosvjetnih i kulturnih djelatnika kako je i glasilo puno ime ove krovne udruge. Posebice su predstavnice DZB-a intenzivno surađivale s HKZ, a po zabilježenim podacima imale su 404 učlanjene aktivne članice te je i po tom mađarskom izvoru to ujedno bilo i najmasovnije hrvatsko-bunjevačko društvo. Isto tako i *Atletski klub Bačka* (AK Bačka) ima 250 registriranih članova, a upravo je jedan od čelnih ljudi tog športskog udruženja Ljudevit Vujković Lamić 1943. godine na spomenutoj Velikoj skupštini postao član UO HKZ-a, a od 1944. godine obnaša i visoku dužnost tajnika HKZ-a.²²⁵ Treba istaknuti kako je sve do kraja 1941. godine Bačka nosila hrvatski predznak te je npr. nogometna sekcija imala ime *Hrvatski nogometni klub Bačka* (HNK Bačka). Taj klub već 1938. godine pristupa slovensko-hrvatskoj ligi, a po formiranju samostalne banovinske hrvatske lige sve do mađarske okupacije HNK Bačka aktivno djeluje u Hrvatskom nogometnom savezu (HNS). U to vrijeme kao predstavnici HNK Bačke u HNS djeluju Marko Čović te nešto kasnije tj. od kraja 1940. godine njegov brat Gavro Čović inače dugogodišnji predsjednik i športski djelatnik toga kluba. U HNS od istaknutih Subotičana djelovao je i Ivan Malagurski Tanar.²²⁶ Gavro Čović za vrijeme rata zbog mađarske represije također je bio primoran napustiti Bačku te se s obitelji preselio u Zagreb.

Malo je poznata, a u hrvatskoj športskoj historiografiji i prešućena, činjenica kako je HNK Bačka ujedno i najstariji nogometni klub kojega su osnovali i cijelo vrijeme vodili hrvatski športski djelatnici. Taj klub osnovan je 1901. godine što znači i prije zagrebačkog Građanskog (1903.), ali i splitskog Hajduka (1911.). Tijekom rata uprava tog subotičkog športskog društva odlučila je djelomice surađivati s mađarskim športskim djelatnicima što je članovima omogućilo slobodu kretanja i manji pritisak vlasti. Oni su zbog te športske suradnje djelomice primali i pomoć od mađarskih državnih i gospodarskih subjekata. Taj relativno dobar položaj jasno se očituje i u dva dopisa koje je na adresu *Szabadtkai Atletikai Klub Baczka*, tj. *Subotičkog atletskog kluba Bačka* 1942. uputio *Mađarski kraljevski središnji statistički ured*.²²⁷ Iako je uprava HNK i AK Bačke formalno održavala dobre odnose s mađarskim vlastima ipak se većina članstva nije mirila s mađarskim zaposjedanjem južne Bačke. Stoga i oko toga kluba tijekom Drugoga svjetskog rata okupljaju se subotički protivnici mađarskoga režima, a jedan od istaknutih prijeratnih članova i višestruki atletski prvak bivše jugoslavenske države bio je i Ivan (Jovan) Mikić- Bata poznatiji pod konspirativnim nadimkom Spartak. Njemu je upravo Ljudevit Vujković Lamić Moco u prijeratnom vremenu bio trener u AK Bačka te ih je od toga vremena vezivalo i prijateljstvo.²²⁸ Oni su to prijateljstvo nastavili povremeno održavati i za vrijeme rata kada i Moco pristupa antifašističkom pokretu.²²⁹ Spartak je već prije rata podržavao subotički lijevi pokret te je ilegalno radio za KPJ-u, a tijekom rata jedan je od glavnih organizatora NOB-a u subotičkom i novosadskom kraju. On je od strane Glavnog štaba za Vojvodinu (GŠV) bio 1944. godine i imenovan za prvoga zapovjednika *Subotičkoga partizanskoga odreda*. Taj partizanski odred svoje skrivene baze u to vrijeme ponajviše ima u okolnim hrvatsko-bunjevačkim selima.²³⁰ Tako se glavna i najveća baza antifašističkog partizanskog pokreta nalazila u Gornjem Tavankutu na salašu Lajče Jaramazovića u kojoj je i prije dolaska Spartaka s grupom bačkih partizana iz Srijema bio smješten jedan dio istaknutih subotičkih ilegalaca članova KPJ.

Treba naglasiti kako se dio vodstva PK KPJ za Vojvodinu pod kojom se tada razumijevao prostor Baranje, Bačke i Banata od 1941. do 1944. godine upravo nalazio u Srijemu, tj. na teritoriju NDH iz kojeg su i djelovali ne samo prema prostoru Bačke već u većoj mjeri vojne aktivnosti ostvarivali su s drugim partizanskim jedinicama upravo na prostoru Srijema, Slavonije i Bosne tj. na teritoriju NDH. Stoga u spomenutoj

tavankutskoj bazi poznatijom pod tajnim imenom *Alkazar* nalazilo se od Spartakovog dolaska zapovjedništvo *Subotičkog partizanskog odreda* te su iz nje i planirane sve vojno-diverzantske akcije kako u Subotici tako i u okolici započinju tek 1944. godine neposredno pred slom mađarskog režima.²³¹ Također treba istaknuti kako se prva vojna baza ilegalnog antifašističkog pokreta uspostavila tek u ljeto 1943. godine na Čikeriji i to na salašu Đure Stevanova-Bate, a nosila je tajno ime *Sevastopolj*. U toj prvoorganiziranoj bazi boravili su povremeno ili stalno istaknuti članovi Mjesnog komiteta KPJ za Suboticu odnosno PK KPJ za Vojvodinu i to prije svega Dušan Jović Krnjajski, Geza Tikvicki-Ranko, Lajos Jő,-Laza, Ladislav Gross, Slavko Kuzmanović-Ranko, Grgo Lulić, Dobrivoj Stevanov i dr. Razlog za tu kasnu uspostavu partijsko-političke i partizanske vojne baze jest u činjenici što su mađarske vlasti, tj. vojna kontraobavještajna služba, koja je bila ustrojena po uzoru na nacistički Gestapo, već krajem 1941. i početkom 1942. godine uspjela ući u trag tajnim aktivnostima Pokrajinskoga komiteta KPJ za Vojvodinu te su u velikim racijama u Bačkoj Topoli, Novom Sadu, Senti, Adi, Subotici i dr. mjestima Bačke uhitili veći broj istaknutih članova partije.²³² Velika provala unutar partijske organizacije dogodila se lipnja mjeseca 1943. godine u Budimpešti, Somboru i Subotici te je tada u Subotici uhićen organizator antifašističkog djelovanja Milan Đanić-Joco. To represivno djelovanje za posljedicu ima gotovo potpunu likvidaciju vodećih članova subotičke organizacije KPJ, a među njima su se posebice isticali predratni komunisti: Adolf Singer, Otmar Majer, Laura Vol, Roko Šimaković i Matko Vuković koji su poslije istrage i brutalnog mučenja u subotičkoj *Žutoj kući*, sjedištu mađarske tajne policije, obješeni 18. rujna 1941. godine.²³³ O značenju mjesne subotičke partijske organizacije, koja je prije rata bila jedna od najjačih u Vojvodini, svjedoči i činjenica kako su tada Suboticu posjećivali istaknuti članovi KPJ-u kao što su sekretar Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Vojvodinu Žarko Zrenjanin-Uča i član Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske Božidar Adžija. Isto tako Suboticu su posjećivali i drugi istaknuti vojvođanski komunisti, npr. Svetozar Toza Marković i Lazar Nešić koji je jedno vrijeme bio i organizator partijskog rada u gradu, a ubijen je na ulici od strane mađarske vojske prvi dan nakon njihovog ulaska u Suboticu samo zato što su mislili da je Srbin, ne znajući da je on vodeći član subotičke organizacije KPJ-u.

Svi navedeni najčešće su se sastajali u redakciji utjecajnog subotičkog radničkog lista *Narodni glas* kojega su pred rat uređivali Jaša Damjanov i Đoko Jovanić.²³⁴ Treba spomenuti kako su Jovanovićeve roditelji naseljeni kao kolonisti poslije 1918. godine te je i on odrastao, odnosno školovao se u Bačkoj, ali je nakon ulaska mađarske vojske napustio Suboticu te je sredinom 1941. godine postao jedan od organizatora partizanskog ustanka i gerilskog rata na prostoru NDH gdje je u to vrijeme blisko surađivao sa četnicima u Lici, Banovini i sjeverozapadnoj Bosni.²³⁵

Stoga u razdoblju od kraja 1941. godine do sredine 1943. godine osnovna zadaća PK KPJ za Vojvodinu sastojala se od stalnih pokušaja uspostavljanja veza sa pasiviziranim subotičkim članstvom, odnosno od traženja veza s mogućim novim suradnicima *Narodno oslobodilačkog pokreta* (NOP-a). Želja im je bila da se u Subotici i okolici pokrene učinkoviti otpor protiv mađarskih vlasi i to prije svega propagandni, a krajnji cilj bio je i započinjanje oružanih djelovanja na prostoru sjeverne Bačke.²³⁶ U tom pogledu upravo su vodeći članovi PK KPJ za Vojvodinu Svetozar Marković-Toza, Branko Bajić i Nikola Petrović pokušavali u navedenom razdoblju uspostaviti stalni partijski punkt u Subotici.²³⁷ Prvi pokušaj povezivanja Subotice s pokrajinskim komitetom pokušao je izvršiti bunjevački Hrvat Joso Merković, ali je na svom putu iz južne Bačke početkom 1942. godine upao u zajedu te je u borbi s mađarskim oružnicima poginuo kod Bačke Topole.²³⁸ Poslije smrti Merkovića pokušao je i Svetozar Marković-Toza uspostaviti vezu preko Sombora i Pačira s predratnim subotičkim komunistom Jašom Damjanovim, ali ga je on u strahu odbio smatrajući da je mađarski režim prejak te da je oružana borba avanturizam.²³⁹ Nakon njega tu zadaću po nalogu spomenutog Branka Bajića na sebe preuzima dr. Slavko Kuzmanović-Ranko. On je imao mnogo više uspjeha te se krajem ožujka 1942. godine povezao s uglednim bunjevačkim Hrvatom dr. Mićom Skenderovićem i Srbinom Dušanom Jovićem Krnjajskim.²⁴⁰ Obojica navedenih u to vrijeme nisu bili članovi KPJ, jer je prvi prije rata bio istaknuti kulturni djelatnik i član bačkog ogranka HSS-a, a drugi je djelovao unutar radikalne mladeške organizacije *Srpske nacionalističke omladine* (SRNAO). Iako se Jović još prije rata osobno fizički sukobljavao s Hrvatima i Mađarima ipak je od sredine 1941. godine podržavao antifašistički pokret s kojim se djelomice upoznao za vrijeme svoga kratkotrajnog boravka u Srbiji.

Zbog nepoznavanja programa i stava KPJ oko rješavanja nacionalnog pitanja Jovića je na tom prvom sastanku djelomice sputavala njegova prijeratna povezanost, odnosno otvoreno djelovanje na pravcu velikosrpske ideologije. Kuzmanović u svojim sjećanjima ističe kako je prigodom toga susreta morao uložiti napore kako bi Joviću rastumačio značenje „agitacijsko-propagandnog rada“ zbog „potrebe omasovljenja pokreta“.²⁴¹ U tom dugom razgovoru on je naglasio da se rad na omasovljenju antifašističkog pokreta mora proširiti i na Hrvate i Mađare, što je Jović samo djelomično prihvatio otklonivši mogućnost utjecaja na Mađare te je stalno govorio o „srpskoj žici“ pa ga je taj istaknuti član KPJ morao upozoriti na opasnosti koje se kriju u njegovom šovinističkom pristupu.²⁴² Ipak u nedostatku ljudi spremnih za aktivno djelovanje na strani NOP-a Kuzmanović je nekoliko dana kasnije predao izvješće Bajiću i Petroviću pa je tom prigodom preporučio Jovića kao glavnu vezu, odnosno potencijalno dobrog suradnika u Subotici. Stoga je Dušan Jović Krnjajski sredinom 1942. godine stupio u kontakt s tom dvojicom istaknutih članova PK KPJ te je od njih preuzeo zadaću inicijalnog organiziranja rada u Subotici. Također treba istaknuti kako se veliki dio tadašnjih vodećih vojvođanskih članova KPJ nalazio u prinudnom egzilu u Budimpešti pa je i Jović više puta putovao u taj grad sve dok nije osigurao siguran smještaj za povratak dijela izbjeglih komunističkih vođa.²⁴³ On ih je po povratku smještao ili u sigurne kuće u Subotici ili na navedene tajno organizirane baze po subotičkim salašima.

S druge strane Kuzmanović je tada znatno bolje i lakše kontaktirao s Mićom Skenderovićem, jer su se kao pravnici već od ranije znali i susretali u Subotici i Novom Sadu te je on stekao dojam kako se Skenderović ne samo protivi mađarskoj vlasti već se u političkom smislu protivi pasivnom držanju HSS-a u NDH.²⁴⁴ Mića se prigodom toga prvoga sastanka održanog 30. ožujka 1942. godine posebno negativno odnosio prema onim bačkim Hrvatima koji su se stavili u Horthyjevu službu, odnosno koji su nakon odlaska u Zagreb aktivno podržavali uspostavu NDH i Pavelićev režim. Tom je prigodom Mića Skenderović opširno Kuzmanoviću govorio o stanju unutar hrvatske zajednice nakon ponovne uspostave mađarske vlasti te mu je rekao kako ni on osobno tako ni bunjevački Hrvati u cjelini nisu prihvatili novu državnu vlast.

Razlog je po njemu bio u činjenici što su brojni ugledni ljudi kao što je msgr. Blaško Rajić i biskup Ljudevit Lajčo Budanović od strane tog Horthyjevog fašističkog režima bili zlostavljani i internirani, a po tom iskazu domaćem puku kao i vodećim ljudima u zajednici ta su zatočenja teže pala nego sama represija prema njima. Na taj je način hrvatski puk Bačke još više učvršćen u otporu prema mađarskom režimu, ali je posljedica bila i da se sve više stanovništva odvajalo od prijeratnog utjecaja HSS-a, odnosno pristajalo uz revolucionarno djelovanje KPJ-u čiji su članovi nakon prvobitne pasivnosti ponovno pokušali preomidžbeno utjecati i na bačke Hrvate da se u većem broju odluče za antifašistički pokret i pridruže partizanskim gerilskim postrojbama.²⁴⁵ Treba naglasiti kako je upravo dr. Slavko Kuzmanović-Ranko kao jednu od osnovnih zadaća od Bajića i Petrovića dobio izričitu uputu da ispita mogućnosti povezivanja bačke organizacije HSS-a s KPJ-u kako bi se preko HSS-a bunjevački puk priključio NOP-u te odvojio od potencijalnog utjecaja Mačeka, odnosno potpuno spriječio utjecaj onih bunjevačkih Hrvata koji su pod utjecajem kontakata s pojedinim članovima DBH iz Zagreba gledali pozitivno na Pavelićev režim.²⁴⁶ Stoga već pri tom prvom susretu Kuzmanović je doživio svojevrsni uspjeh, jer ne samo da je saznao kako Mića Skenderović ne podržava hrvatske i mađarske profašističke režime, nego se tom prigodom u njegovoj kući upoznao i s drugim subotičkim građanskim intelektualcima među kojima su bili: Ive Prčić, dr. Marko Kuntić, Ljudevit Vujković Lamić stariji, dr. Franjo Orčić te se mogao uvjeriti kako među njima vlada suglasje u osudi mađarskoga režima.²⁴⁷ Tom prigodom Kuzmanović i Skenderović dogovorili su se da idući put posjete Tavankut kako taj dužnosnik KPJ-u i sam izravno upoznao u stavove bunjevačkih Hrvata.²⁴⁸ Iako u to vrijeme Kuzmanović nije znao kakve veze Skenderović održava sa Zagrebom, primijetio je da je Mićo dobro obaviješten o stanju u NDH te nas to navodi kako je Skenderović preko svojih ranijih veza s HSS-om zasigurno održavao određene političke i kulturne kontakte. Možemo također pretpostaviti da je ta veza sa Zagrebom ostvarivana i putem Društva bačkih Hrvata u čijem su radu sudjelovali brojni ugledni izbjegli bački Hrvati te preko kojeg se i održavala povremena kulturna suradnja s članovima HKZ-a čiji je ugledni član bio i Mića Skenderović.

To se vidi i u činjenici što su članovi DBH iz Zagreba pripomogli Ivi Prčiću oko tiskanja knjige u Zagrebu, a istodobno su Prčić i Matija Evetović pisali i leksikografske priloge za *Hrvatsku enciklopediju*. Stoga je Kuzmanović u njemu našao potencijalno dobrog suradnika poglavito zbog činjenice što je Skenderović javno djelovao u tadašnjim subotičkim hrvatskim kulturnim i društvenim organizacijama te je i preko njih mogao utjecati da se bački Hrvati opredijele za NOP. Ta veza ojačana je i nakon dolaska spomenutog Milana Đanića, a nakon njegovoga uhićenja i odvođenja u Novi Sad od veljače 1944. godine privremeno na čelno mjesto subotičke partijske organizacije dolazi bunjevački Hrvat Geza Tikvicki-Ratko.²⁴⁹ On je također s povratnikom iz inozemstva Lajosem Joom-Lazom te nešto kasnije i također tek pristiglima Ladislavom Grossom i Grgom Lukićem (svi dolaze iz Budimpešte op. KB) uspješno nastavio povezivati različite grupe pristalica NOP-a. Za vrijeme tog kratkotrajnog vršnja partijske dužnosti u Subotici Geza Tikvicki je preko spomenutog ilegalca Jovića upoznao veterinara Grgu Skenderovića koji se obavezao da će organizirati još jednu grupu od šest hrvatskih intelektualaca pristalica antifašističkog pokreta, a paralelno s tim započeo je ustrojavati i prve mjesne organizacije *Saveza komunističke omladine Jugoslavije* (SKOJ), kao i *Antifašističku frontu žena* (AFŽ).²⁵⁰ Nedugo nakon njegovog odlaska u južnu Bačku na čelo mjesnog i oblasnog komiteta dolazi spomenuti istaknuti prijeratni partiski aktivist i dužnosnik Lajos Jő, odnosno nešto kasnije Ladislav Gross-Lacika i Grgo Lulić.²⁵¹ Oni su nastavili razvijati meržu suradnika NOP-a sve do ponovnog povratka Ivana Mikića-Spartaka, tj. konačnog ustrojavanja Subotičkog partizanskog odreda kao prve stalnoprisutne lokalne postrojbe. Također taj intenzivni promidžbeno-politički tajni rad tih članovi KPJ-u u konačnici dovodi do ustrojavanja i početka rada prvog *Narodno oslobodilački odbor* (NOO) u Subotici. U tom NOO-u po odluci mjesnog komiteta KPJ-u već tada su bili zastupljeni i prijeratni građanski politički i kulturni prvaci. Kuriozitet je da je taj prvi subotički NOO ustrojen krajem 1944. godine u župnoj kući stare bunjevačke rimokatoličke župe sv. Roke i to nedugo nakon što se iz budimpeštanske internacije NOP-u pridružio msgr. Blaško Rajić.²⁵²

Iz navedenog može se zaključiti kako je postupno od kraja 1942. godine pa sve do uspostave komunističke jugoslavenske vlasti u Subotici 1944. godine KPJ uspjela pridobiti brojne bunjevačke Hrvate protivnike mađarskoga režima za aktivno

sudjelovanje u NOP-u, a među njima i brojne ugledne kulturne i športske djelatnike. Također jasno se vidi kako je taj rad podijeljen u dva dijela političko-propagandni kojeg su vodili vodeći članovi partije npr Slavko Kuzmanović, Geza Tikvicki, Lajos Jő i dr. te pridruženi hrvatski intelektualci kao što su Mića i Grgo Skenderović, odnosno msgr. Blaško Rajić i drugi vojni kojega nakon dolaska na prostor sjeverne Bačke pa sve do smrti krajem 1944. godine vodi Ivan Mikić Spartak. Taj segment oružanog djelovanja isključivo je pod kontrolom probranih članova KPJ što se vidi i iz više naredbi o ustrojstvu partizanskih jedinica od Subotičkog partizanskog odreda pod zapovjedništvom Spartaka do ustroja VIII. vojvođanske brigade kojima su zapovijedali Milan Korica Kovač i politički komesar Vladimir Branković.²⁵³ Treba istaknuti kako je upravo Spartak bio poznat po svom revolucionarnom partijsko-promidžbenom radu te se u svojim tekstovima pisanim za vrijeme rata vrlo oštro odnosio prema svojim ideološkim i vojnim protivnicima. U tom pogledu također malo je poznata činjenica kako se i Spartak prije rata povremeno bavio književnim radom te je na stranicama subotičkih časopisa objavio i više pjesama lirske i socijalne tematike. Taj njegov segment kulturnog djelovanja zanemaren je poslije rata, te do danas prijeratni književni rad Ivana Mikića-Spartaka i nije naišao na neku ozbiljniju književnopovijesnu raščlambu. Jedino je ostao zabilježen samo rukopisni pokušaj Matije Evetovića u neobjavljenoj knjizi *Kulturna povijest bačkih Hrvata*.²⁵⁴ Treba istaknuti kako su upravo hrvatski intelektualci prijeratne građanske orijentacije kao Mića i Grgo Skenderović te športski djelatnici kao Ljudevit Vujković Lamić stariji Moco, ali i svećenik msgr. Blaško Rajić svojim pristupanjem u redove NOP-a bitno utjecali da se i drugi članovi hrvatskih kulturnih i športskih društava npr. HKZ-a ili HNK i AK Bačke od 1943. godine postupno aktivno uključe u antifašistički pokret.

Od drugih subotičkih kulturnih i karitativnih društava slično kao i HNK i AK Bačka i spomenuta ženska organizacija *Dobrovoljne zajednice Bunjevaka* (DBZ) tijekom rata intenzivno djeluje u sklopu HKZ-a, a od 1941. godine umjesto Mande Šarčević na mjestu predsjednice nalazila se Mađarica Gizela Varga.²⁵⁵ DZB je i pod njenim vodstvom i dalje ima izrazito hrvatsko usmjerenje te je nova predsjednica imenovana samo zato da amortizira mogući pritisak lokalnih vlasti na to najstarije hrvatsko humanitarno društvo.

Treba istaknuti kako članice ni nakon uspostave mađarske vlasti nisu smanjivale intenzitet svoga rada što nam zorno svjedoči i dokument koji je uputila 24. prosinca 1941. godine upravo Manda Šarčević u kojem se navodi kako je ona od tih Hrvatima nimalo sklonih vlasti zatražila pomoć od 200 pari cipela za siromašnu bunjevačku djecu.²⁵⁶ Također tijekom toga ratnoga vremena i od te karitativne ženske udruge sačuvali su se brojni vrijedni dokumenti, a među njima zasigurno su najznačajniji zapisnici skupštinskih sjednica kao i blagajnički zapisnici te popisi vodstva i članstva organizacije.²⁵⁷ Među tim vrijednim dokumentima treba izdvojiti posebice cjeloviti blagajnički izvještaj pripremljen za skupštinu održanu 25. ožujka 1943. godine. Tom su prigodom članice tiskale i posebne pozivnice, a skupština se održala u prostorijama *Hrvatskog prosvjetnog doma*.²⁵⁸ U navedenom blagajničkom izvješću dani su sumarni financijski podaci o prihodovnoj i rashodovnoj strani u razdoblju od 25. travnja 1941. do 25. ožujka 1943. godine. Izvješće je izradila potpredsjednica društva Manda Šarčević. Iz njega se može vidjeti kako je dobrovoljni novčani priljev veći od 5 800 penga. Istodobno je novac iskorišten najviše za potrebe siromašne djece te je ta stavka iznosila 4 250 penga, a to nas navodi na zaključak kako su i u vrijeme rata članice skrbile za velik broj potrebitih koje ne samo da su potpomagale materijalno već u određenoj mjeri i financijski.²⁵⁹ Tijekom rada navedene skupštine članice su izabrale i novo vodstvo te je za predsjednicu potvrđena gospođa Varga dok je za potpredsjednicu izabrana Justika Dulić, a za tajnicu Cilika Vidaković.²⁶⁰ Članice DBZ posebno su bile aktivne upravo krajem 1943. godine pa su tako 6. prosinca priredile Božićnu humanitarnu akciju za siromahe, a 21. istog mjeseca održale su i humanitarnu zabavu i sastanak na Paliću.²⁶¹ Također i brojni drugi manje poznati dokumenti, upućuju nas na razgranati rad toga društva, a među njima svakako je zanimljiva i molba *Mađarskoga crvenog križa* što nam također ukazuje da članice DZB-a ne samo da surađuju s hrvatskim društvima već su humanitarno pomagale i drugim potrebitim građanskim udrugama.²⁶² Treba naglasiti kako sve važnije poduzete akcije DZB-a i to posebice one koje su imale doticaja s mađarskim vlastima bile usko koordinirane od strane HKZ. Tako npr. DZB-a kao jedna od vodećih humanitarnih organizacija dobila je poziv lokalnih mađarskih vlasti da njihove predstavnice sudjeluju u dočeku i prijemu mađarskoga premijera.

On je sredinom lipnja 1943. godine posjetio grad, a svrha tog posjeta bila je obilježavanje 200. obljetnice proglašenja Subotice slobodnim kameralnim gradom. O tom pozivu gradskim vlastima morala su se očitovati sva hrvatska društva. Iz nekoliko dopisa Predsjedništva HKZ upućenih vodstvu DZB-a vidi se kako je o toj temi bila provedena međudruštvena rasprava.²⁶³ Tom je prigodom tajnik HKZ izvijestio predstavnice navedene humanitarne ženske organizacije kako se pod vodstvom te krovne hrvatske organizacije priprema formiranje zajedničke delegacije u kojoj su trebale ući i tri njihove predstavnice. On ih je ujedno pozvao na zajednički sastanak prije samog odlaska na navedenu svečanu sjednicu gradskog poglavarstva. Naknado tajnik je vodstvu DZB uputio drugi dopis u kojem ih izvještava da je donesena nova odluka po kojoj HKZ neće predvoditi svoju delegaciju te da one zanemare ranije upute. Iz tih dokumenata jasno se vidi tijesna suradnja čelništva DZB koja se odvijala upravo u konsultacijama s čelništvom HKZ.²⁶⁴ Primjetno je kako vodeće hrvatske udruge ne podržavaju pokušaje mađarskih vlasti da njihovo djelovanje iskoriste u vlastite propagandističke svrhe. Dio članica navedenoga humanitarnog društva u to vrijeme također započinje surađivati i u antifašističkom pokretu te su od kraja 1944. godine, tj. nakon ulaska partizanskih jedinica u Suboticu, postale i aktivne članice gradske organizacije *Antifašističke fronte žena*. O suradnji AFŽ-a s članicama DZB svjedoči i dopis tom karitativnom društvu iz 1944. godine u kojem ih Ruža Dudašev, tadašnja čelnica subotičke ženske komunističke omladine poziva na suradnju.²⁶⁵ Već iz dosad prikazanog možemo s pravom primijetiti kako društveno-kulturni život Hrvata u Bačkoj iako se nalazio pod pritiskom lokalnih mađarskih vlasti, ipak je nalazio načina da pruži otpor tim hegemonističkim i asimilacijskim nastojanjima i to upravo uz usuglašeno djelovanje svih hrvatsko-bunjevačkih organizacija. Među tim vodećim hrvatskim organizacijama već smo više puta uzgred spomenuli i važnu ulogu *Hrvatskoga prosvjetnoga doma* (HPD), odnosno djelovanje *Hrvatskoga pjevačkoga društva Neven*. Upravo u prostorijama HPD-a tijekom Drugoga svjetskog rata, kako se moglo primijetiti, odvijala se i većina društvenoga života i rada bačkih Hrvata. U tim prostorijama ne samo da je bilo sjedište rada HPD Neven već je i spomenuta krovna organizacija HKZ tê prostore koristila za gotovo sve svoje odborske i skupštinske sjednice.

Početkom 1941. godine uže predsjedništvo HPD-a djelovalo je u sastavu predsjednik Mihovil Katanec, dopredsjednik Marko Kuntić i tajnika Aleksandar Ivić.²⁶⁶ Treba naglasiti kako su se do ulaska Mađara u Bačku u vodstvu HPD-a nalazili brojni drugi viđeniji subotički intelektualci. Tako je početkom 1941. godine društveni Odbor HPD-a radio u sastavu: Mihovil Katanec, Marko Kuntić, Marko Peić-Tukuljac, Andrija Šokčić, Vojislav Gabrić, Matej Jankač, Danka i Dragan Mrljak, Gavro Čović, Luka Vujković, Josip Vujković-Đido, Stijepo Ferk i Ivan Malagurski-Tanar.²⁶⁷ Nakon uspostave mađarske vlasti u travnju iste godine tri četvrtine gore navedenih vodećih članova HPD-a napušta Suboticu i seli se u Zagreb, dok preostali članovi ne prestaju s djelovanjem, nego postupno uspostavljaju čvršću suradnju sa čelnicima drugih hrvatskih organizacija posebice s navedenim vodstvom HKZ-a. Jasni cilj tog okupljanja hrvatskih kulturnih organizacija iz Subotice, jest iznalaženje načina nastavka rada i u tim novonastalim ratnim prilikama. S velikom sigurnošću možemo pretpostaviti kako je upravo HPD bila i prva hrvatska kulturna organizacija koja je zatražila od mađarskih vojnih vlasti dopuštenje za nastavak nesmetanoga djelovanja. Kako smo već ranije spomenuli 15. kolovoza 1941. godine iz Budimpešte, odnosno iz Novoga Sada je lokalnim subotičkim vojnim vlastima izdana stroga uputa tih nadređenih državnih institucija da podnesu žurno izvješće o postupanju prema Hrvatima, odnosno o djelovanju lokalnih hrvatskih kulturnih organizacija. U odgovorima tadašnjih subotičkih mađarskih vojnih dužnosnika uočljivo je kako oni upravo ističu činjenicu da su nakon provjere pozitivno odgovorili na zamolbu HPD-a te su izdali rješenje o nesmetanom nastavku rada društva. Iz tog odgovora s pravom možemo pretpostaviti da je vodstvo HPD-a ovu molbu uputilo tijekom lipnja ili srpnja mjeseca, jer se iz sačuvane pisane ostavke tajnika Aleksandra Ivića vidi kako se UO HPD-a nije sastajao tijekom svibnja mjeseca.²⁶⁸ Razlog tomu zasigurno se nalazi i u činjenici što su navedene vojne vlasti krajem travnja i početkom svibnja odvele brojne ugledne hrvatske građane napose crkvene prvake u internaciju pa zbog straha i nije bilo većih društvenih okupljanja. Također iz jedne druge sačuvane molbe HPD-a, iako se sa sigurnošću ne može znati kada je otposlana jer nažalost dokument nije datiran, jasno se vidi da je upućena lokalnim vojnim vlastima, a ne kasnije izabranom gradskom poglavarstvu te nas upravo i taj dokument navodi na zaključak kako je gore spomenuta pretpostavka najvjerojatnije točna.

Ta molba ujedno je zanimljiva i iz razloga što se u njoj naglašava kako je svrha društva isključivo kulturni i znanstveni rad.²⁶⁹ U privitku je tim vlastima priložen i popis vodstva, broj članova i adresa na kojoj organizacija djeluje, a iz priloženog se vidi da je HPD imao po toj evidenciji 200 članova. Treba zapaziti i jedan kuriozitet, a to je da članovi DBH još tada navode kako im je predsjednik i dalje Mihovil Katanec koji je već tada viši dužnosnik MBN NDH, dok su kao dopredsjednici spomenuti Marko Kuntić i Franjo Kujundžić.

Također u istom predmetu su umjesto tajnika Aleksandra Ivića naveli kako su tajnička mjesta u to vrijeme već preuzeli Ivica Šandor i Marko Peić-Tukuljac, a društveni blagajnik postao je Andrija Šokčić.²⁷⁰ O ustrajnim nastavku rada svjedoči i drugi dokument koje je sada već novouspostavljenom subotičkom gradskom poglavarstvu poslan od strane čelnštva HPD-a 28. prosinca 1941. godine. Taj drugi dopis oni su lokalnim civilnim vlastima poslali samo nekoliko dana kasnije nakon primitka poziva za žurnom preregistracijom svih društava s područja Subotice, Palića, Žednika i Tavankuta. Taj javni poziv tiskan je u lokalnim novinama *Felhivás*.²⁷¹ Na taj zahtijev odmah su se odazvali jedinstvenom zamolbom dva čelnštva, tj. na njega su odgovorili vodeći dužnosnici *Hrvatskog Prosvjetnog Doma* i *Hrvatsko pjevačko društvo Neven*. Tako je preregistraciju i zahtjev za nastavkom rada potpisao u ime oba društva Marko Kuntić koji je od tog vremena pa sve do kraja rata bio i vodeća osoba tih subotičkih kulturnih organizacija. Već smo ranije spomenuli da je upravo u prostorijama HPD-a prije rata djelovalo i spomenuto najaktivnije međuratno kulturno društvo bačkih Hrvata HPD Neven. Tu kulturnu organizaciju osnovali su još 1920. godine na prijedlog biskupa Budanovića kao pjevačku sekciju unutar *Prosvjetnog društva Neven* vodeći subotički intelektualci predvođeni msgr. Ilijom Kujundžićem, Ivanom Vojnić-Tunićem i Ivanom Malagurskim Tanarom. Od samog početka aktivnu ulogu u radu HPD Neven imala su dvojica uglednih Hrvata Matej Jankač i Mihovil Katanec. Oba uglednika su tada kao kadrovska pripomoć bunjevačkim kulturnim prvacima pristigli iz Zagreba. Iako i jedan i drugi nisu imali neko veliko glazbeno obrazovanje ipak su obojica imali već stečeno pjevačko i organizacijsko iskustvo u radu s pjevačkim zborovima iz Zagreba, Varaždina, Osijeka, Banjaluke i Bihaća, pa su upravo to iskustvo uz veliki entuzijazam i rad prenijeli prilikom organiziranja subotičkog HPD-a Neven.

I Jankač i Katanec u cijelom međuratnom vremenu unutar tog društva obnašali su vodeće uloge od zborovođa i dirigenata do društvenih tajnika i dopredsjednika. Treba istaknuti kako je Katanec nakon odlaska u Zagreb dugogodišnjeg društvenog predsjednika Ivana Malagurskog Tanara 1940. godine preuzeo i čelno mjesto u društvu, ali je i on nakon ulaska mađarskih vojnih postrojbi 1941. godine napustio Suboticu pa je društvo kako se vidi u spomenutim dokumentima preuzela nova uprava s Markom Kuntićem na čelu. Ranijim odlaskom i Mateja Jankača u Zagreb društvo je u kratkom vremenu izgubilo svoje vodeće upravljače i dirigente što se djelomice moralo odraziti na sam rad društva, ali ono ipak ni u ratnim prilikama nije potpuno prestalo s rado što se vidi iz sačuvane evidencije održanih proba i popisa nazočnih članova.²⁷² Sva trojica spomenutih čelnika Malagurski, Jankač i Katanec nakon odlaska u Zagreb nastavljaju raditi u *Društvu bačkih Hrvata*, ali i u zagrebačkim pjevačkim društvima kao što su *Kolo*, *Zvonimir* i *sv. Cecilija* gdje su također obnašati visoke dužnosti voditelja zborova te nastojati kulturno povezati hrvatsku domovinu s bačkim zavičajem na glazbenom polju.

Iako su i drugi ugledni članovi neposredno prije rata, odnosno nakon njegovog početka napustili Bačku, društvo ipak nije prestalo s djelovanjem već su se sastanci i povremeni pjevački susreti održavali tijekom cijele mađarske nazočnosti u Subotici sve do kraja 1944. godine. O tome nam svjedoči i spomenuta bogata arhivska građa u kojoj uz to što su sačuvani blagajnički zapisi iz pojedinih ratnih godina nalazi se i sačuvane potvrde o redovitim uplatama članarina, ali i potvrde iz kojih se vidi da je HPD Neven u to vrijeme za potrebe nesmetanog rada naručivao i izradu novih notnih zapisa. Posebno su interesantne brojne sačuvane prijavnice koje su izdavane od 1942. do 1944. godine novim članovima, a zanimljive su po tome što su tiskane isključivo hrvatskim jezikom za razliku od prijavnica nekih drugih tada djelujućih hrvatskih društava npr. AK Bačka čije je čelništvo nakon preregistracije tiskalo tê interne materijale isključivo na mađarskom jeziku. Razlog tomu može biti i u činjenici što članovi HPD Neven u to vrijeme djeluju samo unutar hrvatske zajednice na području Subotice za razliku od AK Bačke koji ipak i u tim otežanim ratnim prilikama ostvaruju određenu športsku suradnju s drugim mađarskim športskim organizacijama.²⁷³ Već smo spomenuli kako lokalne mađarske vlasti u propagandističkoj knjižici o kupalištu Palić spominju među djelujućim društvima 1943. godine i HPD Neven koje po tim službenim podacima broji 110 članova.

Ipak treba naglasiti kako u sačuvanim blagajničkim izvješćima broj članova društva i u to ratno vrijeme znatno premašuje navedeni broj te se upravo u izvješću iz iste godine navodi 208 članova koji su društvenim dokumentima potpisani samo rednim brojem te je uz ime svakoga člana upisana i visina uplaćene članarine u tekućoj godini. Taj blagajnički izvještaj važan je i zbog činjenice što se u njemu precizno navodi kako od tih članskih prihoda društvo i u ratnim prilikama redovito uspijeva podmiriti sve troškove vezane uz potrošenu električnu energiju, ali i isplaćivati dnevnice za podvornika HPD-a Lojzija Matića. Zanimljivo je kako u tom relativno velikom broju sačuvanih režijskih računa i priznanica slučajno se našao i račun datiran 4. travnja 1943. godine o uplati potrošene električne energije koje je u ime *Bunjevačkog momačkog kola* potpisao Lajčo Dulić što nam zorno svjedoči kako se i ta organizacija bunjevačke mladeži za potrebe rada nastavila služiti uslugama istih prostorija u vlasništvu HPD-a.²⁷⁴ Upravo iz tih računa može se djelomice rekonstruirati i društveni rad HPD Neven, a za ilustraciju možemo spomenuti kako su članovi 19. rujna 1943. godine održali glazbenu večer za koju je prodano 113 karata, a 19. veljače 1944. godine Nevenaši su priredili i pokladnu zabavu na koju se odazvala 101 osoba.²⁷⁵ Društvo je također s manje-više uspješnim radom nastavilo djelovati i nakon ulaska jugoslavenske partizanske vojske u Suboticu, ali s nešto izmijenjenim vodstvom.

Upravo uvid u ovu vrijednu građu, koju smo pokušali samo djelomice prikazati i analizirati u ovom radu, s pravom nas navodi na zaključak kako hrvatska kulturna društva i organizacije i pod mađarskom upravom, kako u Subotici tako i na širem prostoru Južne Mađarske, tj. Baranje i Bačke, unatoč različitim pritiscima i djelomičnom nepriznavanju nacionalnoga hrvatskog imena iznalaze načina da u tim teškim vremenima zadrže svoje članstvo, odnosno nastave rad koji je prije svega imao za cilj očuvati ugroženi kulturni i nacionalni identitet bačko-baranjskih bunjevačko-šokačkih Hrvata. Iz tih brojnih dokumenata vidljivo je također da vodeće hrvatske građanske elite djelomice zbog straha, a djelomice i pod pritiskom Mađara napuštaju početkom 1941. godine bačko-baranjski prostor i sele se na teritorij NDH prije svega u Zagreb. Tako od 1941. do 1944. godine Zagreb postaje glavno sjedište kulturnoga djelovanja izbjeglih bunjevačko-šokačkih Hrvata koji su i u tom prisilnom egzilu pokušavali zadržati veze sa sunarodnjacima u Bačkoj, ali i kroz ranije ostvarene kontakte a zagrebačkim hrvatskim elitama oni su

razvili i snažan kulturni rad unutar tadašnjih hrvatskih institucija s istim ciljem kao što su to imali i navedeni preostali prvaci hrvatske zajednice u Subotici, a to je očuvanje i promocija hrvatskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta bačko-baranjskih Hrvata. Treba istaknuti i činjenicu kako je primjetno da hrvatska kulturna društva nešto slobodnije djeluju na prostoru sjeverne Bačke od 1943. godine. Sredinom te godine nakon poraza mađarske vojske na istočnoj bojišnici političke i društvene prilike u zemlji postale su dosta složene. Zbog toga su mađarske političke elite djelomice primorane popustiti pritisak prema nacionalnim manjinama. Upravo tada budimpeštanske elite započele su tražiti i način da izađu iz rata i prekinu savezništvo s nacističkom Njemačkom.²⁷⁶ Unutarnje prilike nisu išle na ruku tim planovima mađarskih građanskih prvaka i to posebice stoga što je pronacistička *Stranka strelastoga križa* i dalje bila slijepo odana Hitlerovom režimu te je Treći Reich iskoristio to stanje i 1944. godine zajedno s vođama SSK izvršio svojevršni državni udar u Mađarskoj. Oni su primorali regenta Horthy da njemačkim postrojbama dopusti okupaciju mađarskoga teritorija, ali i da upravo čelnicima navedene radikalno desničarske mađarske stranke u potpunosti prepusti vlast što je u konačnici i dovelo do sloma toga režima, ali i tih velikomađarske političke elite. Tih događaja budno su pratili i hrvatski građanski prvaci iz Bačke. Kako smo već naveli oni su već od 1942. godine na neki način iskazivali građanski pasivni otpor toj nametnutoj vlasti te su ponajviše svojim upornim inzistiranjem i postupcima potvrde Blaška Rajića i Mihovila Katanca za predsjednike vodećih hrvatskih kulturnih organizacija, jasno iskazivali da se ne mire s hegemonističkim i asimilacijskim pritiscima vladajućih mađarskih elita. Stoga već od 1943. godine pojedini vodeći članovi kulturnih društava kao Mićo i Grgo Skenderović, Ljudevit Vujnović Lamić Moco i dr. i otvoreno podržavaju i organiziraju antifašistički pokret kako u Subotici tako i u okolnim mjestima sjeverne Bačke, pa stoga dio njih već tada postaju istaknuti članovi i organizatori NOP u Vojvodini. Dio bačkih Hrvata pristupa partizanskim vojnim postrojbama i to najčešće na teritoriju NDH gdje borave sve do 1944. godine.²⁷⁷ Od sredine 1944. godine oni se postupno vraćaju te manje vojne akcije započinju i na teritoriju Bačke. Razlog tog relativno kasnog uključivanja u dio vojnoga antifašističkog pokreta, jest i u činjenici što teritorij sjeverne Bačke nije bio geografski prikladan za masovniji i dulji boravak većih vojnih postrojbi, te su se već od kraja 1941. godine pojedinačni članovi toga pokreta

priključivali postrojbama NOP-a ponajviše u Srijemu gdje su djelovali u sastavu *Fruškogorskog partizanskog odreda* odakle su djelomice i poduzimali manje vojne akcije prema teritoriju Južne Bačke, tj. okolice Novog Sada.²⁷⁸

3. 3. Položaj i stradanje hrvatskog katoličkog svećenstva u vrijeme mađarske uprave u Bačkoj od 1941. do 1944. godine

U prethodnim poglavljima već sam više puta istaknuo kako su u međuratnom razdoblju unutar hrvatske zajednice, ali i u bunjevačkom puku, veliki ugled imala dvojica crkvenih prvaka msgr. Blaško Rajić i biskup Ljudevit Lajčo Budanović. Upravo uz njihovu veliku pomoć, i u tom vremenu, oblikovao se novi naraštaj hrvatskih svećenika koji je intenzivno djelovao na promicanju katoličkih socijalnih vrijednosti temeljenih na već ranije zacrtanim postulatima *Hrvatskoga katoličkog pokreta*, odnosno *Katoličke akcije*.²⁷⁹ Veliku važnost u mladenačkom životu tog novog naraštaja bačkih svećenika, ali i brojnih hrvatskih laika u Bačkoj, tj. u njihovoj društvenoj i kulturnoj socijalizaciji imala je mogućnost nesmetanog nastavka školovanja koju im je ponajprije omogućio biskup Budanović.²⁸⁰ On je zaslužan što su mnogi mladi Subotičani to primarno školsko obrazovanje te kasniju visokoškolsku nadgradnju završavali u najelitnijim međuratnim katoličkim srednjoškolskim i visokoškolskim ustanovama od Travnika i Sarajeva do Đakova i Zagreba.²⁸¹ Među tim novim naraštajem građanskih i crkvenih hrvatskih intelektualaca izdvojiti će samo nekolicinu: Marka Čovića, Antu Jakšića, Marina Radičeva, Antu Sekulića, Marka Horvatskog, Marka Dulića, Stjepana Bartolovića, odnosno svećenike i redovnike vlč. Aleksandra Aleksu Kokića, vlč. Albu Vidakovića, vlč. Ivana Kujundžića, vlč. Marina Šemudvarca, vl. Albu Šokčića, vlč. Stjepana Ognjanova, vlč. Nikolu Dulića, vlč. Franju Vujkovića, vlč. Marka Kovačeva, vlč. Ivana Jurigu, o. Beata Bukinca i dr.

Ti mladi svećenici, kao i spomenuti građanski intelektualci, također uz pomoć navedene dvojice crkvenih prvaka djelovali su u međuraću i kao izrazito domoljubni hrvatski kulturni i nacionalni djelatnici. Može se s pravom istaknuti kako do 1941. godine nije bilo gotovo ni jedne veće kulturne aktivnosti bačko-baranjskih Hrvata u kojima nisu

sudjelovali brojni hrvatski svećenici, a koje su u tim aktivnostima poticali i predvodili msgr. Blaško Rajić ili biskup Budanović. Upravo je s toga gledišta potrebno i promotriti što se dogodilo, odnosno kakve su sudbine navedenih mladih svećenika i crkvenih velikodostojnika nakon što su u travnju mjesecu mađarske vojne postrojbe zauzele teritorij Bačke i Baranje. Treba istaknuti kako hrvatski svećenici, za razliku od dijela hrvatskih građanskih intelektualaca i to prije svega političkih vođa bačkog ogranka HSS-a, u tim prvim danima uspostave mađarske vlasti nisu odmah napustili teritorij *Bačke apostolske administrature*, već su ostali sa svojim narodom pokušavajući pripomoći hrvatskom puku dijeleći njegovu sudbinu pod novim režimom. Ta činjenica prije svega se odnosi na msgr. Rajića i biskupa Budanovića. Jugoslavenske su monarhističke vlasti u to vrijeme potpunog vojničkog i političkog rasula države, slično kao i prvaku HSS-a senatoru Josipu Đidi Vukoviću, tim uglednim crkvenim velikodostojnicima stavile na raspolaganje posebna prijevozna sredstva kako bi se povukli u sigurnije krajeve, odnosno otvoreno su im predložili da se s kraljevskom pratnjom povuku u izbjeglištvo.²⁸²

Kolika je u vrijeme promjene državnog uređenja bila realna opasnost od osvetničkih akcija novih mađarskih vlasti za njihove živote, tj. o njihovoj osobnoj ugroženosti zorno potvrđuje i nekoliko sačuvanih osobnih pisama i svjedočanstava. Posebice tē izravne prijetnje opasne za život možemo povezati s msgr. Rajićem te u nešto manjoj mjeri i s biskupom Budanovićem. Rajić je, kako smo već ranije naznačili, u predratnom vremenu među mađarskim kulturnim i političkim elitama bio prepoznat kao jedan od vodećih nositelja antimađarske promidžbe u Kraljevini Jugoslaviji. Stoga je postojala i realna opasnost da bi Mađari nakon zauzimanja Subotice upravo prema njemu mogli usmjeriti svu svoju srdžbu za ranije neuspjehe i gubitak dijela teritorija Bačke i Baranje nakon potpisivanja Trianonskog ugovora. Upravo je msgr. Rajić, kao aktivni sudionik Pariške mirovne konferencije, već od tog doba u mađarskim intelektualnim i političkim krugovima nosio stigmatu rušitelja mađarske državnosti i teritorijalne cjelovitosti.

O držanju msgr. Blaška Rajića neposredno prije ponovne mađarske reintegracije Bačke sačuvano je svjedočanstvo njegove nećakinje č.s. Blaženke Vojnić Mijatov koja je veći dio života provela uz navedenog crkvenog i kulturnog vođu bačko-baranjskih Hvata. Živuću u Rajićevoj neposrednoj blizini nećakinja je bila dobro upoznata s njegovim

hrvatskim domoljubnim osjećajima koje on nikada nije odvajao od svoje svećeničke zauzetosti za potrebite.²⁸³ Možda ponajbolje to njegovo domoljubno držanje, ali i brigu za povjerene mu vjernike, svjedoči i spomenuta prispodoba o njegovom držanju neposredno prije ulaska mađarske vojske u Suboticu. Ona u autobiografskoj knjizi *Mile uspomene* jasno ističe kako su neposredno prije okupacije msgr. Rajiću „pretpostavljene vlasti“ stavile na raspolaganje čitav vlak da ga odveze na sigurno, ali se on na toj pomoći zahvalio te je njoj pritom rekao: "*Znam da će ova izmjena mene najviše pogoditi, ali svoje stado ostaviti neću! Što će učiniti moje ovčice bez pastira? I ako na moju grišnu glavu navale najviša iskušenja, pa iako život moram položiti za svoj narod, ostat ću uspravan i ustrajan u borbi za prava svoga naroda.*"²⁸⁴ Ovim čvrstim stavom msgr. Rajić dočekao je ulazak mađarskih vojnih postrojbi koje su odmah po zauzimanju Subotice započele s eliminacijom njima nepoćudnih osoba. Treba istaknuti kako su se tê vojne vlasti prije svega okomile upravo na navedene hrvatske crkvene prvake jer su zbog njihovoga ugleda u narodu u njima i vidjeli najveću prijetnju održanja i uspostave svoje vlasti.

Tako su se samo nekoliko dana kasnije obistinile crne slutnje o mogućoj represiji upravo prema msgr. Rajiću. Jer su predstavnici tê privremene vojne uprave u jednoj od prvih akcija usmjerenih prema vođama hrvatske zajednice inscenirali nepostojeći napad na mađarske vojnike, a lažna optužba glasila je kako se po njima navodno pucalo s tornja crkve sv. Roka. Kako je msgr. Rajić bio dugogodišnji plebanoš navedene župne crkve, sumnja je pala upravo na njega pa su nakon toga nepostojećega napada mađarske vojne vlasti formalno iznašle razlog za premetačinu crkve i župnoga stana. Taj postupak dodatno su osnažili potrebom pronalaženja sakrivenih četnika za koje se sumnjalo da su izvršili napad i koje je po navodima lažnih svjedoka štitio msgr. Rajić.²⁸⁵ Iako u crkvi nisu našli nikakvoga traga o prisutnosti tih neprijatelja novoga mađarskoga režima, ipak su odmah uhitili i u zatvor sproveli msgr. Rajića i kapelana vlč. Ljudevita Lajču Matkovića kao i Rajićeve maloljetne sinovce Paju, Antuna i Iliju pa čak i jednu ženu zvonarku u župi.

O tom događaju koji je uznemirio hrvatsku javnost živo je svjedočio Mića Skenderović 1942. godine svom posjetitelju dr. Slavku Kuzmanoviću ističući pri tom razgovoru svoje veliko ogorčenje na navedena nasilja u Subotici. Stoga ni Kuzmanović, iako je bio ideološki na potpuno suprotnoj strani od msgr. Rajića i biskupa Budanovića,

nije mogao u spomenutim sjećanjima, pisanim tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, zaobići činjenicu kako je narodni „pop Blaško“ i na početku rata imao neprikosnoveni ugled u „bunjevačkim masama“ te kako su svi odreda bački Hrvati s velikim ogorčenjem i otporom primili vijest o njegovu uhićenju. Mićo Skenderović u tom je razgovoru spomenuo i građanski neposluh, tj. otvoreni otpor biskupa Budanovića prema mađarskim vojnim vlastima pa se ta biskupova gesta može s pravom protumačiti kao otvoreno protivljenje uhićenju njegovih svećenika, a pritom se to može povezati s tragičnom sudbinom njemu bliskoga suradnika msgr. Blaška Rajića.²⁸⁶ U navedenoj knjizi č.s. Blaženka također svjedoči kako su u Gradskoj kući sve uhićenike brutalno pretukli i to ne samo mađarski oružnici već i Mađari i promađarski usmjereni Bunjevci koji su prihvatili služiti novim mađarskim vlasta. Iako je on već tada bio sijedi starac od 63 godine, ta činjenica nije spriječila nove mađarske vlastodršce da ga nakon zatočenja i tjelesnog maltretiranja u istražnom zatvoru premjeste u logor na Paliću.²⁸⁷ Među tim sjećanjima na ratne dane, tj. o mučenju msgr. Blaška Rajića posebice treba izdvojiti svjedočanstvo njegovoga sinovca Antuna Vojnića Mijatova. Kao neposredni očevidac i žrtva tog zlostavljanja on je istaknuo: *„Sićam se dobro da su našem uji razbili i glavu i nos i usta. Komad usne je odgrizo i ispljunio je o u lavor, valjda da bi manje krvarijo. Strašno je bilo. Onda, posli saslušanja, odnili su nas u prvu kasarnu, di su nas tirali da držimo ruke gori 24 sata. Kad bi se umorili i ruke nam se počele spuštati doli, vojnici su nam bajonetima bockanjem odozdol „pomagali“ i tako da smo ruke, tili il mogli, morali držati gori. No, nas su pustili posli tri dana. Njega su optužili za 1918. godinu, kad su mađarski vojnici morali napustiti Suboticu.“*²⁸⁸

Iz tih nekoliko važnih svjedočanstava s pravom se može zaključiti kako su nove mađarske vladajuće elite unaprijed pripremale Rajićevo uhićenje što nam dodatno potvrđuje i činjenica da je tijekom navedene istrage bio optužen za protumađarsku djelatnost i podržavanje srpskih nacionalnih interesa u Bačkoj. U to anarhično i prevratničko vrijeme bila je to iznimno teška optužba za koju se lako gubio i život jer su Srbi i njihovi pomagači uistinu unutar mađarskoga društva bili u to vrijeme izrazito omrznuti. Tu tvrdnju potvrđuju jednim dijelom i mađarski autori jer u knjizi *Papai sorkosok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*, tj. *Sudbine papista između kukastog križa i crvene zvijezde*, mađarski autor Károly Varga Hetényi navodi kako je

msgr. Rajić već od 1920. godine bio prosrpski orijentiran te su mu u istrazi 1941. godine pokušali dokazati krivicu da je služio u korist srpskih nacionalnih interesa.²⁸⁹ Isti autor navodi i činjenicu kako su mu mađarski prijatelji pripomogli pri izlasku iz Paličkog logora. Tako Hetényi u navedenoj knjizi izrijekom piše kako je msgr. Rajiću pomogao „jedan stari prijatelj“ za kojega autor ističe da je u međuraću radio za mađarsku špijunsku službu. Nakon izlaska iz logora on nije mogao ostati u Subotici pa su ga mađarske crkvene vlasti po izričitoj naredbi državnih tijela sklonile u internaciju u Budimpeštu. Ta ga je internacija u jednu ruku spasila od sigurne smrti. Varga u toj knjizi donosi i izvadak iz pisma kojega je msgr. Rajić nakon dolaska u Budimpeštu 6. srpnja 1941. godine poslao kalačkom nadbiskupu grofu Zichy tražeći od njega zaštitu i pomoć.²⁹⁰ Kalački nadbiskup nije mu mogao odmah izaći u susret te je u internaciji Blaško Rajić ostao gotovo pune dvije godine i to sve do Uskrsa 1943. godine jer je tek tada i u Bačkoj započelo postupno slabljenje pritiska lokalnih mađarskih vlasti. Rajić je internacijske dane provodio u znamenitom franjevačkom samostanu u Budimu koji se nalazi u dijelu grada poznatom pod hrvatskim imenom *Vodengrad*. Upravo u tom dijelu grada hrvatska zajednica naseljena je još u 13. stoljeću, a potomci su to onih Hrvata koje je nakon povratka iz Dalmacije sa sobom poveo kralj Bela IV. Taj „Fratarski kloštar“, kako ga nazivaju domaći budimski Hrvati, nalazi se na križanju *Horvát utca és Margit törút*, tj. Hrvatske ulice i Margaretskog trga. Upravo u tom franjevačkom samostanu od 16. pa sve do sredine 19. stoljeća djelovao je i znameniti *Budimski kulturni krug* čiji su ugledni kulturni djelatnici prije svega bili učenici franjevcima provincije Bosne Srebrene te nešto kasnije ustrojene provincije sv. Ivana Kapistrana, a među njima isticali su se erudicijom: Mihovil Radnić Bačanin, Matija Petar Katančić, Grgur Peštalić, Emerik Pavić, Grgur Čevapović, Ivan Vilov i dr.²⁹¹ Navedeni su učenici franjevcima, posebice tijekom 17. i u 18. stoljeću, ostavili neizbrisiv trag u razvoju kulture i znanosti. Oni su u predpreporodnom razdoblju bitno utjecali na očuvanje identiteta podunavskih i potisanskih bunjevačko-šokačkih Hrvata, a na te spoznaje tijekom prvoga i drugoga preporoda pozivali su se i biskup Antunović kao i Pajo Kujundžić. Treba istaknuti i važnu identitetsku činjenicu kako su oni doprinijeli osobito očuvanju kulturno-jezičnoga identiteta, a njihovo isticanje ilirskog imena i ilirskoga jezika u to je vrijeme bio jasan simbol pripadnosti hrvatskom narodu.

Upravo na tu plodnu višestoljetnu podlogu naišao je msgr. Rajić koji je u tom budimskom izgnanstvu našao mirnije utočište i veliko akumulirano znanje hrvatskih predpreporoditelja. Iako je msgr. Rajić sklonjen iz Subotice, njegov se ugled u narodu nije smanjio, a i on sam u tom prisilnom boravištu nije se prepustio malodušju, već naprotiv nastavio je svoj kulturni rad. Prije svega on se posvetio književnom radu te je već 1941. godine započeo pisati svoj veliki ep *Slava*.²⁹² U tom važnom kulturno-identitetskom poetskom djelu, pisanom po uzoru na narodnu poeziju u desetercu, a koje sadrži preko 4 000 stihova, Blaško Rajić sažeo je sav svoj raniji kulturni rad temeljen prije svega na marljivo skupljenoj narodnoj književnosti bačkih bunjevačkih Hrvata. On je već prije rata uz pomoć Josipa Andrića objavio i knjižicu narodnih pjesama i poslovice, a izdao je i knjigu pripovijetki koje su također nastale na plodnoj podlozi narodne kulturne baštine. Upravo iz tog njegovog ranijeg opusa, ali i unošenjem elemenata duboke kršćanske religioznosti kao i njegovih erudističkih i humanističkih pogleda, znalački se poslužio brojnim povijesnim izvorima pišući svoj veliki ep. Djelo također obiluje brojnim alegorijama, a to prikriveno stilsko izražajno sredstvo nastalo tijekom njegovoga budimpeštanskog progonstva govori nam kako je ep *Slava* ustvari Rajićev vapaj protiv rata i okupacije njegove domovine. To se ponajbolje može vidjeti ako promotrimo samo neke dijelove velikog epskog spjeva koji sadrži ukupno 24 pjevanja. Tako npr. on već u *Proslovu* piše o dva tisućljeća borbe panonskih podunavskih naroda protiv brojnih osvajača. Msgr. Rajić u stvarnosti upravo alegorijom iznosi svoje viđenje suvremenih ratnih stradanja jer se i u njegovo vrijeme Slaveni ponovno bore protiv novih germanskih osvajača. On tih stihove započinje slično kao i Kačić i Peštalić pozdravom vili što nas jasno upućuje kako je bio i dobar poznavatelj starije hrvatske književnosti koju je zasigurno pronašao i u budimskom samostanu. Već u tim početnim stihovima piše: *"Pomozi me, vilo Viljenice, Roda slavenskog davne miljenice. Ta tebe je dao od iskona, Stvoritelj Bog, da ti kidaš spona, Što narode sapinju i vode, Da ih robe, unište i zdrobe. Ta su spona: sloga i nesloga, U zlu sloga, u dobru nesloga, I to i to, ruši okomito, Sreću ljudi da postanu hudi. Pomozi mi da ispjevam slavu, Na Dunavu slavenskome Lavu, Iz daljine dvije hiljade ljeta. Pravda traži, a istina pita: Ko su bili i što su činili, Ne tuđine-naši oci mili: Tirogate, Panonci, Iliri, Kojih slava iz kamenja viri, Te iz knjiga za istinom više, Što pisaše Grci pa Latini, Upoznaj je-istinu-čovječe! Otkrit*

ću je nek je svatko štije! Riječi, vilo, blago poprati mi." Jasno vidimo kako njegova namjera nije samo slijediti navedene književne uzore, već uputiti na dugu prisutnost i borbe slavenskih naroda i to prije svega bunjevačko-šokačkih Hrvata podunavskih prostora s Mađarima.²⁹³

Rajić u toj skrivenom metaforičkom obliku slično kao i fra Andrija Kačić-Miošić povezuje Slavene s Tiro-Gatima, Panoncima i Ilirima, dok u drugim dijelovima epa Rimljane, Hune i Germane povezuje s novim osvajačima. Taj svoj ep msgr. Rajić završava upravo nadom kako će svi Slaveni, kao i u prošlosti, i nakon toga velikoga rata nastaviti živjeti u slozi na istom podunavskom prostoru. Također ti završni stihovi 24. pjevanja nagovještaju kako on nije vjerovao u dugotrajnu opstojnost mađarskoga režima u Bačkoj. *Slava* je posebno zanimljiva i iz još jedne činjenice, a odnosi se na Rajićevu odluku da cijeli ep sastavi i napiše na standardnom hrvatskom jeziku što je bio svojevrsni odmak od navedenih hrvatskih književnih uzora i tradicionalnog franjevačkog i pučkog ikavskog izričaja kojim je autor bio izravno nadahnut i koji mu je poslužio kao inspiracija za sastavljanje toga opsežnoga epskoga spjeva. Nakon primitka rukopisa 1945. godine i Josip Andrić msgr. Rajiću predlaže potrebu o jezičnoj prerađbi na dijalektalnu osnovicu. Istaknuo je potrebu da se taj epski spjev preradi na ikavski dijalekt jer je po mišljenju navedenoga recenzenta to bolje odgovaralo i ranijoj tradiciji ali i samom obliku djela. Rajić se ipak na taj čin nikada nije odlučio. Možemo pretpostaviti kako je msgr. Rajić upravo kroz uporabu standardnoga hrvatskoga književnoga jezika i u izgnanstvu pružao jednu vrstu pasivnoga otpora, ali je želio i naglasiti povezanost bačkih Bunjevaca s matičnim hrvatskim narodom, a kroz dosljednu uporabu elemenata ranije narodne književnosti isto je tako pokušao pokazati kako to spajanje različitih književno-jezičnih osnovica nije u suprotnosti, već tim činom nastaje plodna nadgradnja i nova estetika višega kulturno-identitetskoga sadržaja. Rajić je kao svestrana osoba i veliki erudit mogao sebi priuštiti tu slobodu da se na temeljima bogate hrvatske epske književnosti okuša u tako zahtjevnom poslu pisanja epskoga spjeva koji u sebi sadrži suvremene jezične oblike. U jednom njegovom sačuvanom pismu također saznajemo kako je tijekom boravka u Budimpešti, osim navedenoga književnoga rada, Rajić planirao napisati povijesnu studiju župe sv. Roka za što je od obitelji tražio da mu pošalju knjige iz Subotice.²⁹⁴

Ostaje nepoznanica je li započeo s pisanjem toga djela i je li možda rukopis ili dio njega ostao u budimskom franjevačkom samostanu. Ta zagonетка ostaje bez odgovora naprosto zato što se u njegovoj arhivi nakon povratka u Suboticu nije našao trag toj povijesnoj studiji. Iz poslijeratnog razdoblja Rajićeva djelovanja ostale su sačuvane samo bilježnice u kojima je zapisivao svoje brojne propovijedi, a zanimljivo je kako su i te propovijedi većinom pisane dijalektalnom ikavštinom što nam zorno govori kako je on uvijek u komunikaciji ostao blizak izričaju bunjevačkog puka, dok je za potrebe kulturnoga djelovanja rabio standardni hrvatski književni jezik. Upravo je epski spjev *Slava* zoran primjer njegovoga promišljenoga i izbalansiranoga djelovanja. Nažalost, u tom Rajićevom osobnom arhivu gotovo da i nema rukopisa koji se odnose na Drugi svjetski rat, posebice na njegov boravak u Budimpešti, pa o njegovom tadašnjem životu imamo tek posredne podatke ljudi koji su ga povremeno i u tom nasilnom prognaništvu posjećivali. Posredstvom tih izvora možemo zapaziti kako je on i tijekom progonstva budno pratio događaje u Subotici o čemu također svjedoče brojna osobna pisma koje je prije svega upućivao članovima uže obitelji za čiju se sigurnost i u to ratno vrijeme budno starao. U jednom od tih pisama napisanih u Budimu 3. kolovoza 1941. godine on se raspituje za školovanje svojih nećaka, ali i navodi kako su kod njega bili u posjetu Kata Čović Križarica s ocem. Upravo je iz toga pisma vidljivo, kako je on ne samo preko obitelji već i preko posjeta brojnih drugih Subotičana, uspješno održavao veze s rodnim krajem.²⁹⁵ Sam je bio duboko svjestan ugroze koju zbog njega mogu doživjeti i članovi obitelji te im već u prvom pismu kojega je napisao u internaciji 4. srpnja 1941. godine jasno poručuje da se dobro paze što govore i kako rade, ali i da djecu nastave školovati. Zanimljivo je kako on pritom gotovo imperativno ističe: "*Učite mađarski!*" što nas navodi na zaključak kako je on bio potpuno svjestan činjenice da znanje toga jezika i njegovim najmilijima omogućava izbjegavanje nepotrebnih sukoba s domaćim mađarskim stanovništvom i mađarskim vlastima.²⁹⁶ Po svjedočanstvu č.s. Blaženke msgr. Rajić članovima obitelji je pisao uvijek dijalektalnom bunjevačkom ikavicom, dok je njoj i u novicijat na Šalati i u samostan u Suboticu pisma upućivao samo na standardnom hrvatskom književnom jeziku kako bi ga ona što bolje savlada. Upravo iz tog njegovoga vidnoga višeslojnoga postupanja prema jezičnim pitanjima možemo pretpostaviti kako je epski spjev *Slava* također namijenjen prije svega učvršćivanju i

boljem poznavanju hrvatskoga standardnoga jezika unutar bunjevačkog puka. Kako je bunjevački puk i u to vrijeme još u velikom dijelu ostao samo na razini znanja o vlastitom etničkom pučkom kulturno-jezičnom identitetu, a tek je mali postotak obrazovanih ljudi bio svjestan značenja uporabe standardnoga jezika kao jednog od osnovnih elemenata kulturne nadgradnje unutar hrvatske zajednice, tim još više dolazi do izražaja značenje Rajićevog odabira standardnoga jezika u navedenom epu. Stoga s pravom možemo zaključiti kako msgr. Rajić nije slučajno odabrao pri pisanju i javnom djelovanju standardni jezik jer je on kao raniji uporni promicatelj očuvanja hrvatskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta već i prije rata, ali kako se može primijetiti i za vrijeme rata, upozoravao na važnost otvaranja hrvatskih škola, odnosno učenja hrvatskoga jezika i to s jasnim ciljem očuvanja kulturnoga i nacionalnoga identiteta zajednice. Stoga je i *Slava* logični nastavak toga prijeratnoga djelovanja. Ta njegova upornost ima podlogu u već ranije iskazanom otporu prema negativnom srpskom kao i mađarskom utjecaju na školski sustav u Bačkoj koji se opetovano dogodio i nakon mađarske reintegracije toga prostora. Kako se kroz cijelo 19. pa i u prvoj polovini 20. stoljeća nametala inorodna jezična praksa, standardni hrvatski jezik nije se uspio dublje ukorijeniti pa je stoga i epski oblik, koji je bunjevačkom puku od ranije dobro poznat, ujedno bio i dobra podloga Blašku Rajiću za pokušaj učvršćivanja hrvatskoga standardnoga jezika. Rajić je za razliku od mnogih uglednih Hrvata puno dublje i šire sagledavao problematiku kulturne i nacionalne integracije pa je i svoje postupke pažljivo planirao. Zsigurno ga je i ta karakterna osobina dovela u poziciju jednoga od prvih i neupitnih vođa bačkih Hrvata. Kako sam već ranije upozorio ta činjenica vidnu potvrdu ima i u postupanju članova HKZ koji se ni tijekom Drugoga svjetskoga rata nisu željeli odreći svojega vođe, već su ga početkom 1943. godine opetovano potvrdili za predsjednika, a s Glavne skupštine tom su mu prigodom poslali spomenuto pozdravno pismo. Msgr. Rajić i sam je s velikim oduševljenjem odgovorio Glavnom tajniku HKZ i svim subotičkim prijateljima. On je u nadahnutom domoljubnom odgovoru istaknuo da su mu članovi HKZ ponovnim izborom za predsjednika učinili veliko zadovoljstvo.

Rajić u pismu naglašava: *"Veseli me ne samo čast ta, da mi je ova jedna, velika kulturna ustanova nas bačko-baranjskih Hrvata, spremna na sve prijegore, stavila na čelo svojih pregalaca, nego čini savršeno veselje moje to da HKZ ovime iskazuje punu*

svjesnost svoga razvijenog zadatka i odlučnost za izvršenje i najtežih dužnosti prema našem narodu u ove besprimjerno odsudne dane ljudske povijesti."²⁹⁷ U pismu Rajić također naglašava kako HKZ treba nastaviti rad u narodu kako on ne bi postao sredstvo u rukama tuđinaca koji im samo služi za hranu i pojačanje njihove biološke vitalnosti. On ovu borbu protiv asimilacije tuđinaca vidi upravo u kulturnoj borbi i prosvjećivanju naroda za kojega smatra kako će se jedino na taj način očuvati, ali i demografski pojačati. Pritom naglašava kako se vrline i vrijednosna svojstva, koja su se u narodu očuvala, moraju cijeliti i nastaviti razvijati.²⁹⁸ Također za te probleme unutar zajednice ne osuđuje samo nasilne tuđince, već problem vidi i među srođnicima koji su, kako u prošlosti tako i u to ratno vrijeme, pristali služiti brojnim tuđincima. U tom pismu Rajić kaže: "*Vidimo da je materijalna sila za vremena.*" Već je tada potpuno svjestan kako se mađarskoj vlasti bliži kraj te članove HKZ obvezuje na vjernost svojoj tradiciji ali i moralnim istinama božanskoga zakona koje moraju ugraditi u temelje svojega i narodnoga rada. Pozdravljajući članstvo i izražavajući zahvalnost HKZ-u on već tada neizravno nagovještava i svoj skoriji povratak. To se uistinu uskoro i dogodilo jer samo nepuna dva mjeseca kasnije msgr. Rajiću vlasti kalačke nadbiskupije omogućile su posjet Baji, gdje je na poziv tamošnjih franjevac održao duhovne vježbe, a nekoliko dana kasnije potpuno se vratio u Suboticu, gdje je i dočekao da se iz internacije vrati biskup Ljudevit Lajčo Budanović kojega su mađarske vlasti zadržale sve do sredine iste godine.

Sudbina i drugo spomenutoga znamenitoga bunjevačkoga Hrvata biskupa Budanovića u mnogome je slična Rajićevoj s tom razlikom što su mađarske vojne vlasti nakon zauzeća Subotice ipak nešto blaže postupale prema njemu. Biskupa Lajču Budanovića u to je vrijeme štitila visoka crkvena dužnost Apostolskog administratora Bačke ali i visoki crkveni položaj naslovnog biskupa Cizamejskoga pa je on kao visoki vatikanski službenik nešto bolje prošao jer nad njim nove vojne vlasti nisu primijenile tjelesno nasilje. I središnje mađarske vlasti, kao i lokalne privremene vojne vlasti, još od Trianona nisu se mirile s činjenicom da je Južnougarski teritorij podijeljen i u crkvenom smislu te su odmah po raspadu Kraljevine Jugoslavije započele proces ukidanja Apostolske administrature. Tako su uz znanje kalačkoga nadbiskupa a uz privolu nuncijature u Budimpešti državne vlasti već 1941. godine uspjele izvršiti pritisak na Vatikan te je administratura u Baranji i Bačkoj ukinuta, a taj se teritorij glede crkveno-

pravnoga i teritorijalnoga smisla ponovno našao pod jurisdikcijom Kalačko-bačke nadbiskupije. Koliko je pritisak na crkvene krugove u Kalači bio velik, svjedoče i sačuvani dokumenti iz kojih se vidi kako su lokalne mađarske vojne vlasti prigodom odabira novih činovnika iz Subotice potrebitih za rad u Kalači budno pazile da među njima ne bude Židova te da su svi mađarske nacionalnosti, odnosno potpuno odani mađarskim državnim vlastima.²⁹⁹ Istodobno izgubivši položaj apostolskog administratora biskup Budanović također se našao u nezavidnom položaju i to posebice glede uprave nad ranijim crkvenim dobrima kojima je raspolagao i koje je u znatnoj mjeri rabio za potporu kulturnih institucija bunjevačko-šokačkih Hrvata. Jer ne samo da je izgubio vlastite prihode s te zemlje, nego su mađarske vojne vlasti odmah pokušale otuđiti i njegova privatna dobra koja je on stavio na uporabu *Senatu subotičkih crkvenih općina* i hrvatskim kulturnim institucijama.³⁰⁰ Nove mađarske vlasti dobro su znale koliko je velika materijalna sredstva u ranijem vremenu biskup izdvajao za hrvatsku zajednicu te su to pod svaku cijenu željele spriječiti, a njegov utjecaj u Bačkoj oslabiti. Kao što je i msgr. Rajić bio pripravan na mogućnost ponovnoga ulaska Mađara, tako se neposredno prije toga događaja i biskup Budanović pravno osigurao te je 27. ožujka 1941. godine vlasničkim listom i teretovnicom svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu, koja je činila njegovu privatnu Zakladu, prepustio pod upravu *Subotičke matice*.³⁰¹ Ta prijeratna vodeća kulturna institucija, čiji je predsjednik također bio po biskupovoj želji msgr. Rajić, nastala je uporedo sa Zakladom te je od početka bila i potpomognuta upravo iz njegovih osobnih novčanih sredstava. Kako je *Subotička matica* svoje prostore imala u jednoj od biskupovih privatnih nekretnina, tako je ona bila i dio neraskidive Zakladne imovine. Stoga je biskup imao i presudan utjecaj na rad i te kulturne institucije, a po njegovoj želji u upravni odbor Zaklade još od 1933. godine ušli su uz msgr. Rajića i Antun Vojnić-Tunić, Nikola Dulić, Matija Evetović, Ivan Malagurski-Tanar i Ive Prčić. Biskup Budanović je također predvidio u *Osnovnom listu* da u UO Zaklade pod upravom SM-a sudjeluje i po jedan predstavnik *Bunjevačkog odijeljena subotičkog Katoličkog Kruga, HKZ-a i Pučke kasine*.

Vidljiva je u toj njegovoj želji namjera da sve hrvatske građanske i rimokatoličke institucije budu pod istim krovom *Subotičke matice* te da se zajednički odupru pritisku koji je već prijetio i bio pred vratima. Na taj pritisak, kako sam već ranije spomenuo, nije

trebalo dugo čekati, jer je već 26. svibnja novi administrator umjesto biskupa Budanovića postao kalački nadbiskup grof Zichy. Lokalne mađarske vlasti tu su činjenicu iskoristile te su 1. lipnja 1941. godine internirale biskupa Lajču Budanovića u dominikanski samostan u Budimpešti, a istodobno su u taj grad internirali i msgr. Rajića. Oni su pritom dobro pazili da i tijekom progonstva ti hrvatski crkveni velikodostojnici i ugledni subotički kulturni djelatnici budu potpuno odvojeni jer su i na taj način željeli umanjiti njihovu moguću suradnju. Unatoč tomu oni taj plan nikada nisu do kraja ostvarili jer slično kao što je msgr. Rajić komunicirao sa članovima HKZ-a, tako je i biskup Budanović nalazio načine da uspostavi kontakt s članovima *Zakladnog odbora*, odnosno *Subotičke matice* te iako je njima prepustio skrb nad svojom imovinom i dalje je budno pazio da se ta imovina sačuva i upotrijebi za one svrhe kako je naveo u *Osnovnom listu*. Upravo su oko te privatne biskupove imovine nakon njegovoga odlaska mađarska vlast, kao i kalački nadbiskup, pokušali nasilno ući u posjed te ga staviti na raspolaganje mađarskim, crkvenim, kulturnim i nacionalnim udrugama. Mađarske vlasti te postupke pravdale su višim nacionalnim interesima a kalački nadbiskup pravom ulaska u njemu otuđen posjed. Stvarni razlog, jest u činjenici što su oni na sve načine pokušavali omesti utjecaj i rad navedenih hrvatskih rimokatoličkih i građanskih društava.

To se najbolje vidi iz više sačuvanih dokumenata subotičkih mađarskih gradskih vlasti jer nekoliko njihovih rješenja ukazuju na činjenicu kako su biskupovu privatnu imovinu, tj. zgradu *Subotičke matice* otuđili te ju jednim dijelom dali na korištenje *Bocsikai Szövetség* tj. Bocskaievom udruženju *Turol*.³⁰² Subotičke vlasti u svom izvješću i ne skrivaju kako je ta zgrada ranije pripadala biskupu pa ističu kako je on *na sebi svojstven način* zgradu stavio pod upravu Subotičke rimokatoličke crvene općine. Po njima u zgradi je uz njegovo dopuštenje radila velikosrpska *Bunjevačka matica*. Ova tvrdnja samo je djelomično točna jer su stvarne činjenice glede povijesti zgrade nešto drugačije. U navedenoj nekretnosti od 19. stoljeća, kada je zgrada sagrađena, djelovala je *Ženska osnovna građanska škola*. Zgradu je tek kasnije 1923. godine preuzela zbog nagomilanih dugova i ruiniranosti *Bunjevačka prosvetna matica*.

Isto tako nakon što je ta prosrpska bunjevačka kulturna ustanova također zapala u novčane poteškoće, biskup Budanović je tu nekretninu otkupio vlastitim novcem od uprave BPM-a i dao je na korištenje *Subotičkoj matici*, novoj hrvatskoj i katoličkoj

kulturnoj organizaciji. Mađarske vlasti to nije spriječilo da tu imovinu pokuša preuzeti te nakon što su prvi puta ušli u zgradu 11. lipnja 1941. godine te u nazočnosti predstavnika crkve popisali zatečeni pokretni inventar i da zgradu već 28. srpnja 1941. godine preda na djelomičnu uporabu navedenom Bocskaievom udruženju. Također je primjetno kako je taj izvještaj od 22. listopada 1941. godine izdao i supotpisao promađarski Bunjevac Vojnits Aladár koji je u to vrijeme već obnašao dužnost voditelja gradskog kulturnog odjeljenja.³⁰³

Biskup Budanović, nakon što je u Budimpešti primio vijest o otuđenju svoje privatne imovine, i sam je poduzeo energične korake te je odmah uputio protestnu prestavku mađarskom Ministarstvu vjera. Nedugo zatim uputio je i oštro pismo *Zakladnom odboru*.³⁰⁴ U njemu biskup kritizira postupanje dijela članova koji su popustili pod pritiskom Mađara te im omogućili bespravan ulazak na njegov privatni posjed. U tom pismu naslovljenom na vlč. Pavla Bešlića, koje je poslano 5. kolovoza 1941. godine, biskup Budanović upozorava da su i oni morali prosvjedovati, odnosno odbiti potpisati zapisnik. Naglašava kako su u njemu mađarske vlasti navele da je kalački nadbiskup preuzeo njegove nekretnine privolom uprave *Zaklade*, odnosno *Subotičke matice*. Iako biskup Budanović dvoji oko mogućeg pozitivnog rješenja navedenog mađarskoga ministarstva, ipak i u tom progonstvu ne odustaje od dokazivanja svojih prava na vlasništvo. Treba istaknuti kako je on potvrdio o pravu vlasništva, tj. *Osnovni list* mađarskom ministarstvu vjera poslao već 12. lipnja 1941. godine, što znači samo jedan dan kasnije nego što su subotičke lokalne vlasti pokušale otuđiti zgradu *Subotičke matice*.³⁰⁵

Ovo je pismo također važno i zbog činjenice što iz jednoga njegovoga dijela vidimo koliko je već tada bio težak položaj hrvatskih katoličkih svećenika u Bačkoj. Biskup Budanović vlč. Bešliću posredno stavlja u zadaću brigu o vlč. Ivanu Ivanjicu Kujundžiću koji je također zatočen u subotičkom logoru na Palićkom putu. Za potrebe Ivanjicinoga oslobađanja on dopušta da se sve do jeseni, ali i uz njegovo znanje po potrebi i kasnije, na teret Matice i uz pomoć njegovih osobnih bačkih gotovina učini sve da ga se spasi. Biskup za vlč. Kujundžića na kraju kaže: "*Pozdravte ga; mlad je počeo da pati; želim ga*."³⁰⁶ Biskup također u pismu naglašava da se katoličke organizacije *Bunjevačko momačko kolo* i *Katoličko divojačko društvo* ne smiju dati zavesti od strane

privremenog sekretarijata jer bi i to popuštanje značilo služiti interesima središnje mađarske vlasti, stoga predlaže sačekati uspostavu pune civilne uprave.³⁰⁷ Treba istaknuti i poraznu činjenicu kako su u to vrijeme već bile od strane tih vlasti ukinute sve novine na hrvatskom jeziku. Taj hrvatski tisak također je u međuratnom vremenu izlazio uz potporu crkve pa je njegovo gašenje također bio izravni pritisak na hrvatsku zajednicu ali i hrvatsko katoličko svećenstvo u Bačkoj. Stoga biskup preko vlč. Bešlića jasno poručuje vlč. Zvekanoviću da pripazi na interni i povremeni svećenički oglasnik *Bački raspis* jer po njegovom mišljenju, ako hrvatsko uredništvo nema uvida u sadržaj, može se dogoditi i da taj rijetki izvor informacija Mađari ukinu.³⁰⁸ Također upravo zbog toga traži da mu se redovito šalje Hirlap jer želi i dalje biti upoznat sa stanjem u Subotici. Također je iz sadržaja pisma osjetan i njegov suzdržani stav prema visokim mađarskim dužnosnicima. Taj je stav uočljiv u prisposobi kako na njegove molbe za pomoć tijekom njegovoga kućnog pritvora u Subotici od viših crkvenih dužnosnika nitko nije želio odgovoriti pa su ga i u internaciju otpratili nižerangirani mađarski činovnici. Iz navedenoga sadržaja može se vidjeti još jedna važna činjenica koja nas upućuje da je biskup Budanović već tada bio svjestan kako neće dugo ostati u Budimpešti pa on u pismu biskup poziva vlč. Bešlića u Budimpeštu kako bi se dogovorili o preuzimanju uprave nad župom sv. Roka, jer se i župnik msgr. Rajić istodobno nalazi u budimpeštanskoj internaciji. Stoga biskup Budanović upravo preko vlč. Bešlića pokušava ostati barem u djelomičnom dodiru i s msgr. Rajićem te, kako ističe u pismu, želja mu je *informisati Našega principala*.³⁰⁹ Kako su upravo njega mađarske i crkvene i državne vlasti smatrale najvećom prijetnjom pri ostvarenju svojih interesa, dodatno svjedoče i spomenuta sjećanja Miće Skenderovića koje je početkom 1942. godine izrekao Kuzmanoviću. Skenderović je izvijestio svog sugovornika kako je biskup Budanović otvoreno odbio poziv vojnoga upravitelja Subotice generala Bitoa da pristupi službenom primanju na kojem je trebao izraziti vjernost novoj vlasti. Tu njegovu odlučnu gestu treba sagledati iz do sada prikazanih činjenica jer biskup, kao visoka crkvena osoba koja je odgovorna izravno Svetoj Stolicu te veliki domoljub, nikako nije mogao dopustiti uhićenja i progon svojih najbližih suradnika msgr. Blaška Rajića i vlč. Ivana Ivanjicu Kujundžića.³¹⁰ Stoga je i on svoju sudbinu vezao za sudbinu svih ugroženih stanovnika u Bačkoj koji su bili progonjeni od tog fašističkog mađarskog režima.

Iz svega se jasno vidi kako je Budanovićeva navedena slutnja o mogućem daljnjem progonu bila točna procjena jer vrlo brzo, tj. već krajem 1941. godine mađarske su vlasti biskupa provele prema udaljenom i izoliranom franjevačkom samostanu u Mátraverbélyu.³¹¹ Kako je taj samostan nalazio u gradiću koji je podignut na obroncima Karpata, jasna je namjera tih vlasti da posve onemogućí biskupov bilo kakav dodir s hrvatskim prvacima u Subotici. Ipak, biskup i iz tog udaljenog zatočeništva povremeno uspijeva poslati poruke preostalim članovima *Upravnog odbora Zaklade* te ih usmjerava kako trebaju sa zakladnom imovinom postupati u njegovoj odsutnosti. On i sam nadalje pokušava zaustaviti pokušaje mađarskih lokalnih vlasti da otuđe njegovu osobnu imovinu pa čak i onu naslijeđenu od obitelji koju je također položio u temeljnu glavnici Zakladi prepustivši je na upravu *Subotičkoj matici*. Tako je već 27. ožujka 1942. godine mađarskim vlastima poslao dorađeni *Osnovni list* kojim još jednom potvrđuje da je *Zaklada biskupa Budanovića* pod upravom *Subotičke matice* nastala njegovom voljom i iz njegovih pokretnina i nekretnina i to još 1933. godine te da je njena svrha promicanje humano-prosvjetnih potreba Slavena katolika na području Bačke, Baranje i Banata.³¹² Uz taj dokument biskup je isti dan pripremio i pismo naslovljeno na *Zakladni odbor* u kojem ih izvješćuje da je odlučio unijeti izmjene u *Osnovni list* te imovinu zaklade podijeliti na tri grane za koje želi da se pod jednim imenom moraju ubilježiti u zemljišne knjige tako da u posjedovnici stoji *Zadužbina biskupa Budanovića* a u teretovnici *Pod upravom Subotičke matice*.³¹³ U pismu Zakladni odbor također izvješćuje kako ovo odluku unosi i u svoju *Oporuku* te ujedno daje ovlaštenje i vlč. Matiši Zvekanoviću da zastupa i vodi treću zakladnu granu. Po biskupovoj želji od prvoga dijela koje su činile vrijedne nekretnine, kao i od drugoga zemljišno-gospodarskog dijela, nastaje treća grana novčanog dijela s glavnicom od 50 000 penga. Upravo uplate iz prve dvije grane trebale su s vremenom i dodatno povećavati prihod treće grane. Biskupu je posebno i tada stalo da se novčana sredstva prije svega rabe za pokretanje kulturnoga rada te je treću granu predvidio kako posebno književno odjeljenje.³¹⁴ Taj dokument samo nekoliko dana kasnije biskup dodatno osnažuje svojom najavljenom *Oporukom*, a u njoj posebno iznosi podatke o zakladnim granama i od koje se imovine sastoje. Sve stavke *Osnovnog lista* i u *Oporuci* su stavljene pod nazor i upravu računarskog ureda crkve sv. Terezije Avilske i *Subotičke matice*.

Oporuka je pisana mađarskim jezikom te je dostavljena i mađarskim crkvenim i državnim vlastima, a uz biskupa Budanovića kao zakoniti svjedoci supotpisali su i ovjerili je 24. travnja 1942. godine još dva mađarska svećenika kao i dvije građanske osobe.³¹⁵ Treba istaknuti kako navedeno pismo kao i *Oporuku* biskup nije mogao poslati sve do sredine ljeta 1942. godine, kada je ipak uz pomoć dominikanskih redovnika pronašao način da tê važne dokumente dostavi u Suboticu kako bi se njegova vrijedna imovina mogla zaštititi od otuđenja i propadanja. Upravo u drugom pismu koje nosi nadnevak 14. srpnja 1942. godine on šalje požurnicu *Zakladnom odboru* od kojega traži da se za blagajnika izabere vlč. Pavao Bešlić te da se odsutni članovi odbora msgr. Blaško Rajić i profesor Ivan Malagurski Tanara nadomjeste novim članovima. Također je predložio odbornicima da između sebe za privremenog predsjednika izaberu jednoga svjetovnjaka.³¹⁶ Možemo pretpostaviti kako je ta biskupova želja prije svega imala za cilj uspostavljanje boljšeg kontakta s lokalnim mađarskim vlastima od kojih je on očekivao da pravno riješe spor oko Zaklade. Stoga je upozorio odbornike da se poslani dokumenti čuvaju kao službena tajna i brižljivo pohrane. Istovremeno odbornike je zadužio da brinu za objekte, ali i njihove odgovornosti prema vlastima kako bi se spasila ta imovina za koju sam piše: "... spasi ovo narodno dobro, što sam svom narodu poklonio na humano-prosvjetne svrhe..."³¹⁷ Nakon primitka toga pisma već 16. srpnja 1942. godine sastaju se s novopredloženim članovima ZO-o i članovi *Odbora Subotičke matice*. Bio je to tek prvi sastanak nakon internacije dvojice vodećih crkvenih poglavara te prisutni odbornici za predsjednika potvrđuju Matiju Evetovića. Uz nazočne stare članove Ivu Prčića i Antu Vojnić-Tunića oni po biskupovoj izričitoj želji umjesto odsutnih članova u novi ZO biraju vlč. Bešlića i vlč. Zvekanovića, također donose i odluku da za člana odbora bude predložen i Mirko Ivković-Ivandečić. Treba naglasiti kako su odbornici nakon rasprave zbog neriješenih pravnih pitanja zaključili da odbor nije u stanju preuzeti odgovornost pravnoga postupanja prema vlastima sve dok ne dobije odobrenje mađarskih vlasti glede potvrde *Pravilnika Subotičke matice*. Zbog tog neriješenog pravnoga pitanja odbor nije bio pravni subjekt pa se članovi i nisu usudili ulaziti u rješavanje ostali problema vezanih uz novi status *Zaklade*. Takvo stanje potrajalo je gotovo sve do sredine 1943. godine, kada je msgr. Blaško Rajić nakon povratka iz internacije rješenje tê problematike preuzeo u svoje ruke.

Na sjednici ZO održanoj 12. kolovoza 1943. godine pod njegovim predsjedanjem tajnik i blagajnik vlč. Bešlić detaljno izvjestio članove o stanju zadužbinskih nekretnina koje su još tada bile u potpunosti u rukama mađarskih crkvenih organizacija, odnosno i dalje je na njih polagala pravo kalačka nadbiskupija. Kako su se navedene više crkvene vlasti i putem te imovine dodatno zaduživale, to je izravno dovelo u opasnost da ih mađarske civilne vlasti trajno otuđe. Koliko je velika jagma bila za tim privatnim biskupovim nekretninama od strane mađarskih vlastodržaca, svjedoči i činjenica kako su za njima cijelo vrijeme posezale i na njih pravo stavljale jednako i građanske i crkvene udruge. Već smo spomenuli kako je 1941. godine udruga *Turol* koju je vodio Bocskay István pokušala ući u posjed *Subotičke matice*. Naknadno se od toga odustalo te je rješenjem gradskog poglavarstva uz obrazloženje „viših nacionalnih interesa“ *Turolu* dodijeljen prostor u vlasništvu *Subotičke židovske općine* pa su se oni umjesto na biskupovu nekretninu odmah uknjižili na otuđenu židovsku nekretninu kao vlasnici.³¹⁸ Kako se vidi iz zapisnika još 1943. godine, pitanje vlasništva nad zgradom nije riješeno jer je subotičko gradsko poglavarstvo zauzelo stav kako je vrijednost nekretnine puno veća nego li je za nju biskup Budanović platio BMP.³¹⁹ Isto tako, drugu zgradu sagrađenu pored svećeničkog doma Paulinuma, a pozivajući se na pravo stare mađarske katoličke udruge *Legényegylet*, i novi su članovi te udruge, iako nisu imali nikakav kontinuitet rada, tražili da i u tu biskupovu nekretninu preuzmu kao vlasnici, mada je i nju biskup vlastitim sredstvima otkupio od ranijeg društva *Katolikus Legényegylet*. Sam nadbiskup Zichy također se pozivao na svoja prava iz Kalačke nadarbine pa je smatrao kako su ostale zgrade njegove te ih je također samovoljno iznajmljivao i preuređivao bez znanja biskupa Budanovića koji je i te zgrade 1924. godine kao prve u nizu kupio i to prije nego što je ikakva nadarbina postojala.³²⁰

U tako nezavidnom položaju mogućeg sukoba i s lokalnim vlastima i s kalačkim nadbiskupom razumljivo je zašto članovi zakladnog odbora nisu ranije htjeli otvoreno postaviti pitanje zaštite zakladne imovine. Ipak, pod predsjedanjem msgr. Rajića članovi ZO-a su se na navedenoj sjednici dogovorili kako će pred sudom započeti pravni spor kako bi te nekretnine konačno vratili pod upravu *Subotičke matice*. Za vođenje toga postupka ovlastili su odvjetnika Miću Skenderovića u vođenju postupka pred sudom, a Ivu Prčića kao zastupnika za iste interese ZO i Subotičke matice.³²¹

Iz tog vrlo opširnog *Zapisnika* vidimo kako je i uz velike teškoće Zaklada i dalje dobro poslovala s ostatkom biskupovih prihoda te je čak davala zajmove, a po biskupovoj želji vlč. Ivanu Kujundžiću kao staratelju *Subotičke matice*, se iz tih sredstava cijelo vrijeme isplaćivala plaća, iako je on nakon izlaska iz zatvora bio u egzilu u Zagrebu.³²² Budući da se sredinom iste godine i biskup Budanović vratio iz internacije, on ipak nije odmah mogao utjecati na poboljšanje stanja, ali je kao i msgr. Rajić započeo obnavljati zamrli rad subotičkih katoličkih društva.³²³ Također nakon njegovoga povratka iz mađarske internacije postupno su se početkom 1944. godine iz izbjeglištva započeli vraćati i brojni drugi svećenici koji su tijekom tih godina boravili na prostoru NDH. Među tim svećenicima izuzetno je važan povratak vlč. Ivana Ivanjice Kujundžića koji se sa grupom mlađih članova DBH iz Zagreba vraća u Suboticu početkom 1944. godine te odmah preuzima dužnost gimnazijskog odgojitelja i duhovnika. Glavna briga biskupu Budanoviću bila je povrat otuđene imovine, a u njen ponovni posjed došao je tek neposredno prije ulaska jugoslavenskih partizana u Suboticu, kada su kalački opunomoćenici vlč. Franjo Čipak i vlč. Nikola Agašton predali nekretnine *Subotičke matice*, *Paulinuma*, *Svećenčkog doma* i *Doma katoličkih udruženja*. U *Zapisniku* oni su morali priznati kako je ta vrijedna imovina bila vlasništvo biskupove *Zaklade* već od 12. travnja 1941. godine, tj. na dan kada su mađarske postrojbe zauzele Suboticu. Ovaj *Zapisnik* izrađen je u četiri istovjetna primjerka, a uz navedene mađarske svećenike još su ga potpisali i zaprimili predstavnici ZO Ante Vojnić Tunić, Pavao Bešlić, Ive Prčić, Matija Evetović i Mića Skenderović.³²⁴ Dekret je 6. veljače 1945. godine naknadno vidio i odobrio osobno biskup Budanović. Također treba istaknuti kako je biskup Budanović tek u prosincu 1944. godine od strane kalačkog nadbiskupa imenovan *generalnim vikarom za onaj dio nadbiskupije kojim se upravljalo kao administraturom*.³²⁵ Upravo ta kasna odluka visokih crkvenih vlasti jasno pokazuje kako su se one teško mirile s činjenicom da su nakon ulaska jugoslavenskih partizana u Suboticu izgubile i mogućnost upravljanja tim djelom Bačke. Biskup Budanović u ponovnu punu službu Apostolskog administratora imenovan je tek 13. lipnja 1946. godine i to uz pomoć nove nuncijature u Beogradu što mu je i omogućilo ponovnu privremenu kontrolu nad ranijim biskupskim dobrima bez nadzora iz Kalače.³²⁶

Ovo je u stvarnosti bio samo prividan uspjeh jer i novi komunistički vlastodršci već početkom 1945. godine započinju s nasiljem prema starim građanskim i crkvenim kulturnim udruženjima pa se tako na meti našla i biskupova privatna imovina u kojem su te kulturne organizacije djelovale. Do 1948. godine biskup ponovno ostaje bez većega dijela svoje privatne i crkvene imovine jer su četiri velike subotičke palače u njegovom vlasništvu opet rekvirirane i to prije svega za potrebe vojske, a treba naglasiti kako su u njih tijekom 1944. godine i početkom 1945. godine uselile sovjetske i bugarske vojne postrojbe koje su sudjelovale u operacijama proboja *Srijemskoga fronta*, a nakon toga ih koriste postrojbe Jugoslavenske armije. Također bez privole biskupa prostore su uzurpirale i brojne ustanove pod kontrolom KPJ-e od *Komande gradske narodne straže* do komunističkih društvenih organizacija poput AFŽ-a ili *Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Vojvodine* (USAOV) i dr.³²⁷ Kako su se u prostorijama Subotičke matice prije rata sastajala u ranijem poglavlju navedena hrvatska građanska društva nakon što je odlukom subotičkog GNOO-a zabranjen rad toga društva te istovremeno i naknadnom odlukom državnih vlasti i nacionalizirana nekretnina, postupno slična sudbina zaprijetila je i drugim građanskim organizacijama koje su na taj način ostale bez mjesta u kojem mogu djelovati. Većina tih građanskih hrvatskih organizacija bila je učlanjena i povezana prije svega s HKZ-om. Iako su uz velike napore čelni ljudi tih društava uspjeli organizirati rad i pod mađarskom upravom u post drugosvjetskoratovskoj jugoslavenskoj zajednici zbog gotovo istovjetne posvemašnje ideologizacije i totalitarizacije novoga sustava, postupno im se u razdoblju od 1945. do 1948. godine gasi rad ili se ta stara građanska društva transformiraju u nove organizacije ali sada potpuno kontrolirane od lokalnih čelnika KPJ-u. Lokalne komunističke vlasti u početku su pružile nadu kako podupiru ostvarenje nacionalnih interesa hrvatskoga naroda u Bačkoj, ali su naknadno zaustavile ostvarenje toga nacionalnoga programa. Do 1950. godine ukinute su gotovo sve organizacije s hrvatskim nacionalnim predznakom, a brojne građanske prvake novi je režim osudio na dugogodišnje zatvorske kazne. Sličnu sudbinu ponovno doživljava i dio hrvatskoga svećenstva od koji su neki u komunističkim čistkama, kao npr. vlč. Stjepan Ognjanov, nakon 1945. godine i pogubljeni, dok su drugi poput vlč. Ivana Ivanjice Kujundžića ponovno završili u zatvorima.³²⁸

Istodobno u toj komunističkoj jugoslavenskoj zajednici partijski čelnici započinju i snažan proces unitarizacije cijeloga društva. Kako se Subotica, odnosno prostor sjeverne Bačke već 1945. godine našao u sastavu AP Vojvodine, tj. FNR Srbije, taj je proces ponovnog teritorijalnog odvajanja bačkih Hrvata od nacionalne matice, kao i navedeni proces unitarizacije jugoslavenskog društva, posebno negativne posljedice ostavio na obrazovni sustav jer je tu upotrebu sve jače prodirao srpski jezični standard te je kulturna, a s tim u svezi i nacionalna asimilacija koja je godinama sve više jačala. Iako je na početku Drugoga svjetskoga rata bio poražen srpski hegemonizam a tijekom rata i mađarski, ipak se prvospomenuti vratio na mala vrata upravo kroz partijsku unitarizaciju nove jugoslavenske zajednice.

IV. Rad bačkih Hrvata u kulturnim institucijama NDH od 1941. do 1945. godine

4.1. Političko, društveno i kulturno djelovanje bačkih Hrvata nastanjenih u Zagrebu do uspostave NDH

U ranije prikazanim poglavljima analizirano je stanje unutarnjeg ustroja i institucionalnog djelovanja autohtone manjinske hrvatske zajednice u Bačkoj neposredno prije i u tijeku Drugoga svjetskog rata. Već u tim prikazanim poglavljima iznesene su brojne činjenice koje jasno prikazuju izrazito složene procese nacionalne i kulturne integracije tih izdvojene i rubne hrvatske zajednice. Bački bunjevački Hrvati, u tom međuratnom i ratnom razdoblju, ustrajno su se suprotstavljali pokušajima sustavno organizirane asimilacijske politike koju su planski provodile inorodne vladajuće elite, pobornici velikosrpskog i velikomađarskog hegemonizma. Primjetno je kako su naši sunarodnjaci u Bačkoj tijekom tog vremena bili pod stalnim prijetnjama te su se, metaforički rečeno, nalazili između mađarskoga nakovnja i srpskoga asimilacijskog čekića. I u takovom teškom položaju vodeće osobe unutar hrvatske zajednice pronalazile su načine učinkovitog otpora navedenim prijetnjama, jer su prije svega zapaženim kulturno-prosvjetnim radom, kojeg su poticali pojedini nacionalno osviješteni bački Hrvati, uspijevali unutar brojnih društava učinkovito spriječiti tih negativne dezintegracijske procese. Posebice je ta činjenica uočljiva neposredno prije početka Drugoga svjetskog rata i to ne samo unutar hrvatsko-bunjevačkih kulturnih institucija na jugoslavenskom teritoriju Bačke, već su se istodobno hrvatski nacionalno i kulturno-integracijski procesi proširili i preko granice u Bajski trokut, tj. na prostor Kraljevine Mađarske. I na tom su prostoru bunjevački Hrvati od 1939. godine dobili malu mogućnost slobodnijega javnoga djelovanja. Sve do ponovne mađarske reintegracije prostora južne Bačke u travnju mjesecu 1941. godine glavno središte kulturnoga i nacionalnoga djelovanja jest najveći hrvatsko-bunjevački grad Subotica iz koje bačko-baranjski Hrvati odlučno zahtijevaju priključenje Bačke Hrvatske Banovini Hrvatskoj.

U tom svom radu već od 1939. pa sve do 1941. godine imali su i djelomičnu potporu vodećih ljudi banovinske uprave i najjače hrvatske političke stranke tog vremena HSS-a. Zbog neprestanog velikosrpskoga pritiska tijekom cijelog međuratnog razdoblja, ali i zbog brzoga sloma monarhističkoga režima Kraljevine Jugoslavije, u kratkotrajnom travanjskom ratu, ta se želja bačkih Hrvata za punom teritorijalnom integracijom prostora sjevere Baranje i Bačke s ostatkom hrvatskih zemalja nije uspjela realizirati. Danas nam je ostala zabilježena samo povijesna činjenica kako je ipak ta autonomna hrvatska banovinska uprava izborom Josipa Đide Vukovića za senatora Banovine Hrvatske, barem na simboličan način pokušala iskazati svojevrsnu skrb. Zbog tog nezavidnog položaja i tih izraženih želja bunjevačko-šokačkih Hrvata Đidin izbor za senatora bio je vid moralne podrške bunjevačko-šokačkim Hrvatima. Tu odluku vodstva stranke posvjedočio je i dio prvaka HSS-a u pojedinim kontaktima sa srbijanskim ministrima i članovima vlade kojima izbor Josipa Đide Vukovića nije bio po volji zbog njihovih pretenzija na cijeli prostor Bačke. Stoga srbijanski ministri nisu niti bili spremni suočiti se s problemom rješavanja tog gorućeg „bunjevačkog pitanja“ koje se po mišljenju dijela političkih prvaka iz hrvatskoga vodstva trebao riješiti u teritorijalnom i nacionalnom interesu bačkih Hrvata. Iz današnje perspektive poznavanja povijesnih činjenica izrazito je teško donositi definitivne zaključke o tim prošlim događajima, ali se može s pravom primjeriti kako je u to vrijeme postojala dobra volja kod svih vodećih hrvatskih prvaka u Bačkoj, a ista je postojala i kod dijela vodećih hrvatskih političara koji su težili da se i taj prostor Bačke Hrvatske integrira u hrvatski nacionalni teritorij.³²⁹ Stoga je važno naglasiti kako su se već od 1940. godine mnogi ugledni javni i kulturni djelatnici iz Bačke Hrvatske uključeni u rad autonomne banovinske uprave s obiteljima već tada nastanili u Zagrebu. Među ovim uglednim hrvatskim kulturnim djelatnicima prije svega treba izdvojiti Ivana Malagurskog-Tanara i Mateja Jankača koji su po dolasku u Zagreb obnašali visoke dužnosti unutar tê autonomne hrvatske uprave. Oni su istovremeno odmah započeli djelovati i u zagrebačkim kulturnim društvima pa su i na taj način izravno promicali interese sunarodnjaka iz Bačke Hrvatske. U tom predratnom vremenu kao promicatelji tih nacionalnih i kulturnih interesa, najviše se ističe rad *Podružnice HKZ-a*, odnosno *Društvo Bačkih Hrvata* iz Zagreba.³³⁰

Posebice se u promidžbi interesa bačkih Hrvata istaknuo predsjednik DBH Josip Andrić, koji je također bio podrijetlom bački šokački Hrvat. On je u suradnji s mlađim naraštajem bunjevačkih Hrvata u Zagrebu već tada uspješno promovirao kulturne i nacionalne interese Bačke Hrvatske. Među tim mlađim naraštajem bačkih Hrvata u kulturnom i društvenom radu isticali su se mladi zagrebački sveučilištarci i gorljivi pristalice pravaškog svjetonazora Marko Čović, vlč. Aleksandar Aleksa Kokić i Marin Radićev koji su ujedno uz Andrića bili i osnivači i visoki dužnosnici DBH.³³¹ Uz to intelektualno jezgro prvotne organizacije DBH od 1940. godine u Zagreb na studij pristigla je i nova grupa subotičkih sveučilištaraca predvođena mladim i poletnim subotičkim književnikom, kulturnim djelatnikom i katoličkim intelektualcem Antom Sekulićem. Oni su kao aktivni članovi *Bačkog okružja Križara* (BOK) unutar DBH promovirali kršćanske ideje temeljene na programu *Katoličke Akcije*.³³² Vodeća osoba tog mlađega naraštaja zasigurno je spomenuti književnik i publicist Marko Čović. Treba naglasiti kako se on svojom velikom radnom energijom i jasno izraženim hrvatskim političkim i kulturnim svjetonazorom nije nametnuo samo članovima DBH, već je istodobno i jedan od najistaknutijih članova tadašnjeg *Zbora hrvatskih sveučilištaraca*, mladeške organizacije koja je u međuraću okupljala izrazito nacionalno orijentirane hrvatske sveučilištarce.³³³ Kako bi se u ovom radu barem približno ocrtala u dijelu današnje javnosti kontroverzna osobnost „hrvatskoga nacionaliste“ Marka Čovića, treba istaknuti nekoliko osnovnih povijesnih činjenica vezanih uz to njegovo prijeratno djelovanje koje je ne samo kod njega već i kod drugih članova te obitelji bilo usko povezano sa stalnom borbom za poštovanje i priznanje nacionalnih prava bunjevačkih Hrvata.³³⁴ Stoga prije svega potrebno je istaknuti jednu važnu činjenicu koja se odnosi na politički svjetonazor ove skupine mladih hrvatskih intelektualca, a to je njihova pravaška svjetonazorska povezanost. Taj izrazito hrvatski svjetonazor zastupao je lički bunjevački Hrvat i tada priznati hrvatski književnik Mile Budak. Marko Čović je o njihovoj bliskoj intelektualnoj i književnoj suradnji progovorio dosta kasno, tek sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća kada je već dugi niz godina boravio u poslijeratnom političkom iseljeništvu.³³⁵

U više tekstova i knjiga objavljenih u iseljeničkim publikacijama Čović je istaknuo kako se prvo upoznao s Budakovim književnim radom, a tek od 1938. godine nakon njegova povratka iz političkoga egzila osobno uspostavlja kontakt s književnikom i pravaškim političarom Milom Budakom. Između dvojice književnika prije svega započela je intenzivnija suradnja na kulturnom polju. Ta njihova predratna suradnja bila je presudna i za započinjanje zajedničke političke suradnje koja je dosegla vrhunac tek nakon uspostave NDH Budakovim pozivom Čoviću da prihvati dužnost njegovog osobnog tajnika.³³⁶ U tim Čovićevim iseljeničkim političko-povijesnim esejima on naglašava kako su ta dva bunjevačka Hrvata i književnika uz prvenstveni rad na kulturnom polju upravo u predratnom vremenu također dijelili istovjetan politički stav prema rješenju gorućeg hrvatskoga nacionalnog pitanja. Iako su oni u to vrijeme podržavali Vladka Mačeka kao vođu svih Hrvata ipak su mu obojica već tada zamjerali što je pred kraj tridesetih prečesto popuštao, tj. ulazio u kompromise sa srpskim monarhističkim elitama. Takvo Mačekovo držanje dovelo je do uspostave Banovine Hrvatske unutar Kraljevine Jugoslavije čemu su se oštro protivili i Budak i Čović. Za razliku od hrvatsko-srpskom sporazumu sklonog Mačeka stav predratnog konzervativnog pravaškog političara i književnika Budaka, a kojeg je podržavao i Čović, bio je borba za punu samostalnost i odcjepljenje svih povijesnih i etničkih hrvatskih teritorija od višenacionalne jugoslavenske zajednice.³³⁷ Oni su također dijelili i istovjetne književne poglede, a prije svega temeljili su ih na kulturnoj podlozi zavičajne pučke kulture ličkih i bačkih Hrvata. Čović je jasno isticao kako su tih njihove zajedničke političke, kulturne i književne veze posebice bile osnažene i razumijevanjem bliskih zajedničkih identitetskih bunjevačko-hrvatskih korijena. Iako su oni generacijski dosta udaljeni i različitih su životnih iskustava ipak je Čović već od 1938. godine bunjevačkim Hrvatima u Bačkoj pokušao približiti Budakov književni rad i to upravo sa ciljem povezivanja ta dva bunjevačka ogranka kako bi i oni osjetili povezanost s drugim hrvatskim prostorima te dodatno razumjeli hrvatske nacionalno-integracijske procese.

Kulminacija toga prijeratnog identitetskoga povezivanja ličkih i bačkih bunjevačkih Hrvata bio je dolazak Mile Budaka 1940. godine u Suboticu. Taj susret subotičkih Hrvata s ličkim Bunjevcem književnikom Milom Budakom kao i predstavljanje njegovoga bogatog stvaralaštva organizirao je tadašnji predsjednik

Hrvatskoga akademskog društva Matija Gubec iz Subotice Marko Horvatski i to upravo uz pomoć Marka Čovića.³³⁸ Navedeni Budakov posjet Subotici ne samo da je ocijenjen kao prvorazredni kulturni događaj, već je i po pisanju Čovića također i Budak, nešto kasnije tijekom rata, često u razgovorima znao isticati identitetsku kulturno-jezičnu povezanost ta dva bunjevačko-hrvatska ogranka i s neskrivenim zadovoljstvom naglašavao kako se bački bunjevački Hrvati nimalo ne razlikuju od njegovih ličkih Hrvata, koji su također u etničkom pogledu pretežito ikavski Bunjevci. Prisjećajući se tih subotičkih kulturnih događanja, ali i razgovora s tamošnjim pukom, Budak je u razgovorima s Čovićem isticao kako se osvjedočio u iskreno iskazanu samosvijest bačkih Hrvata te kako ga se dojmilo veliko prihvaćanje njegovih riječi među običnim hrvatskim pukom koji su ga posebice u velikom broju došli poslušati u Tavankutu. Taj je odjek bio toliko velik da su i na tim okolnim subotičkim salašima Hrvati tijekom njegove posjete isticali kako je: *Budak veći mačekovac od Mačeka*. Tu rečenicu Budak je prepoznavao kao izravnu aluziju bačkih Hrvata na njegovo tadašnje uporno isticanje zajedničkoga kulturno jezičnoga identiteta i podrijetla, ali i još više na njegovo otvoreno zalaganje da svi hrvatski etnički krajevi moraju biti u sastavu Banovine Hrvatske, odnosno samostalne hrvatske države. Upravo to jednodušno mišljenje bačkih Hrvata, tj. kritiku Mačekove kompromisne politike, Budak je s ponosom isticao u svim razgovorima s Čovićem. Oni su o tom bunjevačkom, ali i širem hrvatskom nacionalnom pitanju vodili brojne razgovore nakon što je osnovana NDH, jer su tada djelomice preuzeli i odgovornost za sudbinu cijeloga hrvatskoga naroda, ali i hrvatskih manjina koje su ostale izvan državnog teritorija.³³⁹

U tom pogledu treba istaknuti i manje poznatu povijesnu činjenicu kako je Budak još 1938. godine, nakon donošenja monarhističkog zakona o aboliciji donio odluku o povratku u domovinu pa mu je nakon tog povratka odmah od strane režima ponuđena suradnja, jer je već tada osobno pozvan od strane premijera Milana Stojadinovića da sudjeluje u radu kraljevske vlade. Budaku je tada upravo predsjednik kraljevske vlade i prije sporazuma Cvetković-Maček nudio ministarsko mjesto u vlasti, odnosno preuzimanje političkog vodstva hrvatskoga naroda. To je dugi niz godina bila prešućena i malo poznata povijesna činjenica u poslijeratnoj hrvatskoj historiografiji.

Zbog nametnute hipoteke „ratnog zločinca“ nije se željelo, ali se nije ni smjelo, Budaka prikazati kao jednog od utjecajnijih konzervativnih predratnih građanskih političara koji je u to vrijeme bio prepoznat ne samo u Hrvatskoj, već možda još u većoj mjeri i u srbijanskoj političkoj javnosti kao vodeću osobu hrvatskog domovinskog „nacionalističkog“ pokreta.³⁴⁰ U tom pogledu za razliku od iseljeničke historiografije i publicistike u domaćoj historiografiji također je ostalo nedovoljno poznata činjenica kako je taj prijedlog predsjednika jugoslavenske vlade Budak energično odbio te je Stojadinoviću jasno iznio vlastito mišljenje da je predsjednik HSS-a Vladko Maček tadašnji jedini legitimni politički vođa hrvatskoga naroda. Budak kao konzervativni političar i vođa *Hrvatskog nacionalističkog pokreta* u domovini, ali i politički legalist, već tada je s pravom procjenjivao kako se do rješenja gorućeg hrvatskoga nacionalnog pitanja jedino može doći uz podršku vodeće hrvatske političke stranke HSS-a. On je smatrao da se tadašnji visoki stupanj nacionalnog jedinstva ne smije ugroziti. Također nije podcijenio niti visoki stupanj ostvarene političke kohezije i konsenzusa svih hrvatskih građanskih prvaka ostvarenih upravo političkim radom prvaka HSS-a. Tog stava Budak se nije odrekao ni tijekom rata što je izravno potvrdio i u razgovorima s Markom Čovićem.

Čović je u poslijeratnim sjećanjima također posvjedočio kako se Budak s Mačekom razilazio samo u pogledu opstanka jugoslavenske zajednice iako mu je upravo on zajedno s Milanom pl. Šufflayem i Antom Trumbićem nakon smrti Radića bio i glavni politički savjetnik, te je stoga nakon te suradnje, ali i nakon svega što je proživio poslije neuspjelog atentata, kao i povratka iz političkog iseljenništva, njegovo razočaranje u Mačeka bilo još i veće, jer je HSS-ov vođa u to vrijeme odstupio od gotovo svih njihovih ranijih dogovora koji su težili osamostaljenju hrvatskih zemalja. Po tom Čovićevom iskazu Budak je zamjerao Mačeku što je bio spreman na kompromisno rješenje zadržavanja hrvatskog naroda u sklopu Kraljevine Jugoslavije. On nije bio spreman prihvatiti nikakvu zajedničku državu te je jasno zahtijevao da se demokratskim putem osnuje samostalna država Republika Hrvatska. Budak je pritom priznavao pravo Mačeku da preuzme vodstvo samostalne države, odnosno da postane prvi demokratski izabrani hrvatski predsjednik.³⁴¹

Također, po navedenom Čovićevom sjećanju, Budak kao istaknuti prijeratni kulturni djelatnik i priznati građanski konzervativni političar, ne samo da se već tada nalazio u djelomičnoj opoziciji Mačeku i Stojadinović-Cvetkovićevom velikosrpskom režimu, nego je istodobno bio izložen i kritikama iseljeničke ustaške organizacije okupljene oko poglavnika Ante Pavelića. U to vrijeme Pavelićev ustaški pokret ne samo da je težio revolucionarnim putem potpuno srušiti monarhističku jugoslavensku zajednicu nego su oni imali čvrsti stav kako se treba otvoreno suprotstaviti Mačekovoj mirotvornoj i kompromisnoj politici te da i njega treba ukloniti s hrvatske političke scene. Smatrali su kako Maček i vodstvo HSS-a politikom popuštanja i dogovora izravno potpomažu očuvanje velikosrpskog monarhističkog režima. Stoga ustaška organizacija u iseljeništvu i poglavnik Pavelić već tada pokazuju kako ne podržavaju jasno izražene legalističke stavove domovinskih konzervativnih političara iako se na njihovom čelu nalazio prvi doglavnik Budak, koji je ujedno i artikulirao političke smjernice rada domovinske organizacije ustaškog, odnosno nacionalističkog pokreta. Ta očigledna koncepcijska politička podvojenost unutar vodstva ustaške organizacije kao i podjela na domovinsku i iseljeničku grupu posebice dolazi do izražaja nakon uspostave NDH. Iako je Budak zbog svog književnog i političkog ugleda nakon 10. travnja javno potvrđen kao prvi doglavnik, ipak je i u toj novoj državi njegov utjecaj s vremenom sve više slabio, jer je s druge strane do izražaja sve više dolazila samovolja povratničkih ustaša tzv. „rasova“ koji su bili slijepo odani poglavniku Paveliću i njegovoj autoritativnoj diktatorskoj vladavini.³⁴² Između ove dvije strane unutar ustaškog pokreta Marko Čović odabire Budakovu domovinsku grupu konzervativnih nacionalističkih građanskih političara koju uporno slijedi sve do propasti NDH te s dijelom tih političkih prvaka neposredno pred kraj Drugoga svjetskog rata odlazi i u političko izgnanstvo iz kojeg se više nikada nije vratio u domovinu. Iz njegovoga kasnijeg javnog djelovanja jasno se vidi da on nije promijenio stav o Mili Budaku ni nakon odlaska u poslijeratno političko iseljeništvu. Čović je Budaka do kraja smatrao intelektualnim vođom konzervativne hrvatske politike i jednim od najvećih hrvatskih romanopisaca za razliku od Mačekovog nasljednika Juraja Krnjevića koji je izrazito bio kritičan prema svim ustaškim dužnosnicima pa tako i prema doglavniku Budaku.³⁴³ Također je i Čović u predratnom razdoblju u pogledu odnosa prema HSS-u prihvatio Budakov politički legalizam.

On je podržavajući program teritorijalne integracije Bačke Hrvatske s Banovinom Hrvatskom ujedno podržavao vođu bačko-baranjskog ogranka HSS-a senatora Josipa Didu Vukovića, ali je istodobno zadržao izrazito suzdržani stav prema kompromisnoj politici vodstva stranke na čelu s Mačekom. Tijekom boravka u iseljeništvu i Čović je Mačeka izravno optuživao za nedovoljno zalaganje oko rješavanja teritorijalne integracije Bačke Hrvatske, odnosno za njegovu „jugodržavnu“ politiku koja je pomagala opstojnost velikosrpskog režima. Stoga je on mnogo godina kasnije i sam pisao kako se nacionalizam njegove generacije temeljio isključivo na aktivnoj borbi protiv velikosrpske ideologije i težnji njegovoga naraštaja mlađih hrvatskih intelektualaca za punom obnovom samostalne države Hrvatske. U tom pogledu Čović je isticao kako njegova generacija hrvatskih „nacionalista“ nije priznavala niti jednu totalitarnu ideologiju.³⁴⁴ Upravo iz tih njegovih iseljeničkih sjećanja s pravom se može zaključiti kako je domovinski dio ustaškog pokreta, tj. preciznije rečeno *Hrvatskog nacionalističkog pokreta* na čelu s doglavnikom Milom Budakom mnogo više baštinio povijesne odrednice pravaške politike Oca Domovine dr. Ante Starčevića temeljene na tradicionalnim vrijednostima hrvatskoga građanskog društva, ali i one dijelove hrvatskog republikanskog seljačkog pokreta utemeljenog od strane Antuna i Stjepana Radića koje su također izvorište imale starčevićanskim državotvornim načelima.³⁴⁵ Taj domovinski pokret mladih hrvatskih nacionalista, kakao ističe Čović, mnogo je manje pozornosti posvećivao utjecajima inorodnih ideologija fašizmu i nacizmu pa one i nisu u potpunosti prevladavale niti među tim mlađim naraštajem domovinskih intelektualaca za razliku od Pavelićeve iseljeničke ustaške grupe. On je i tada kao i kasnije u iseljeništvu Bačku Hrvatsku zamišljao i jedino vidio kao sastavni dio cjelovito integrirane i samostalne hrvatske države. Čović je u tom pogledu zajedno s vlč. Aleksom Kokićem već prije rata među bačkim Hrvatima aktivno radio na kulturno-prosvjetnom polju. Taj zajednički plodan rad ostvarivao se upravo uz pomoć *Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima*, (HKD sv. Jeronima) odnosno uz pomoć Josipa Andrića, jer im je on izravno pripomogao oko tiskanja važne promidžbene knjižice *Bunjevci i Šokci*.³⁴⁶ Isto tako Čović je kao predsjednik *Sveučilišnoga pododbora Matice hrvatske* uz suradnju članova tajnoga *Ustaškog sveučilišnoga odbora* okupljenog oko *Zbora hrvatske sveučilišne mladeži* te bio jedan od glavnih organizatora i urednika *Lirike hrvatskih sveučilištaraca* i spomenutog

Almanaha hrvatske sveučilišne mladeži. U tim publikacijama već tada je jasno dao do znanja kako su bunjevačko-šokački Hrvati najviše pretrpjeli u burnim vremenima vlasti mađarskoga i srpskoga hegemonizma te se izravno založio za ujedinjenje prostora Bačke Hrvatske i Banovine Hrvatske.³⁴⁷

Upravo u ovakvom složenom unutarnjem i vanjskom političkom ozračju u kojem su i zagrebački bački Hrvati uporno morali dokazivali vlastiti hrvatski nacionalni i kulturni identitet te se borili za teritorijalnu integraciju zavičaja s ostalim dijelovima nacionalnoga teritorija, oni dočekuju i početak kratkotrajnog travanjskog rata te brzi slom režima Kraljevine Jugoslavije. Stoga su istaknuti bački Hrvati 10. travnja 1941. godine, tj. proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u većini dočekali s vidnim odobravanjem. Već tada su unutar tog zagrebačkog intelektualnog bunjevačkog kulturnoga kruga, prisutni različiti politički, društveni i kulturni svjetonazori te to dovodi do organiziranja više različitih političkih frakcija. Prva grupa okupljena oko Marka Čovića otvoreno je podržala novi režim NDH pa se i priključuje ustaškom pokretu te postupno zauzimaju važna mjesta unutar kulturnih i društvenih institucija novoga režima. Druga grupa predvođena Josipom Đidom Vukovićem ostaje uz vođu HSS-a Vladka Mačeka i podržava politiku čekanja koju tada zastupa i središnji odbor HSS-a. Dok treća grupa većinom okupljena oko rimokatoličkih organizacija i sama u načelu podržava uspostavu nove samostalne hrvatske države. U početku pozdravlja preuzimanje vlasti od strane poglavnika Ante Pavelića, ali zadržava djelomično neutralni stav prema novom režimu. U kasnijem razdoblju ta posljednje spomenuta grupacija u kojoj se nalazilo i najjače intelektualno jezgro uz suradnju dijela članova druge grupe, postupno raskida sve veze i prestaje suradnju s režimom NDH. Dio pristalica tih dviju grupa postaju i oporba same vlasti te pristupaju antifašističkom jugoslavenskom pokretu. Veliki dio tih hrvatskih intelektualaca od 1943. godine prestaju raditi u institucijama izvršne vlasti, odnosno tek minimalno djeluju samo u pojedinim kulturnim institucijama prije svega zavičajnom *Društvu Bačkih Hrvata*, ali i *Hrvatskom književnom društvu sv. Jeronima*. Također već od kraja navedene godine te početkom 1944. dio bačkih Hrvata treće grupe napušta teritorij NDH i vraća se u Bačku, gdje su i dočekali ulazak sovjetskih i jugoslavenskih partizanskih postrojbi u Suboticu. Za razliku od njih dio pripadnika prve grupe koji su cijelo vrijeme rata ostali odani ustaškom pokretu u svibnju 1945. godine pred prodorom

partizanskih jedinica napušta teritorij NDH te se povlači prema Italiji i Austriji gdje je tek neznatan dio njih dočekao kraj rata, dok je drugi dio ostao u Zagrebu te su se u većini i oni nakon završetka ratnih operacija vratili na prostor Bačke. Stoga je potrebno rasvijetliti prije svega kulturno djelovanje tih grupa, ali i vodećih ljudi unutar njih i to prije svega bunjevačkog Hrvata Marka Čovića, ali i šokačkog Hrvata Josipa Andrića.

4. 2. Početni odnos bačkih Hrvata nastanjenih u Zagrebu prema politici poglavnika Ante Pavelića i institucijama vlasti nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske

Kako smo istaknuli među bačkim Hrvatima nastanjenim u Zagrebu nakon uspostave NDH vodeću ulogu preuzima prva grupa okupljena oko književnika Marka Čovića. Upravo je on tijekom travnja 1941. godine, tj. nakon osnivanja NDH svojim djelovanjem i davao osnovne smjernice ne samo kulturnoga rada unutar zagrebačkog DBH već se uz pomoć doglavnika Mile Budaka vrlo brzo započeo uspinjati i u sam vrh tadašnjih hrvatskih kulturnih i intelektualnih krugova. Kao jedan od najagilnijih predratnih predstavnika konzervativnog građanskog krila sveučilišne mladeži Marko Čović nakon 10. travnja aktivno surađuje i oko organiziranja *Sveučilišnog stožera Ustaške mladeži*. U tu svrhu on je već 11. travnja za potrebe promidžbe napisao i tekst o godišnjici smrti Budakove supruge Ivke u kojem je njen život uzdigao na razinu mučeništva te je u tekstu istaknuo kako su se sveučilištarke i srednjoškolke prisjetile njene žrtve i odale joj zasluženu počast.³⁴⁸ Isto tako već 12. travnja pred zgradom *Hrvatskog Sveučilišta* održano je u nazočnosti zamjenika poglavnika generala Slavka Kvaternika i svečano postrojavanje sveučilištaraca.³⁴⁹ Prigodom tog prvog postrojavanja uz sveučilištarce postrojene su također postrojbe pojedinih uglednih predratnih športskih društava. Članovi tih društava također su politički bili bliski pravaškom svjetonazoru te su i oni otvoreno podržavali uspostavu samostalne hrvatske države. Ta hrvatska tjelovježbena udruženja već od ranije otvoreno podržavaju političke smjernice koje su oblikovali konzervativni građanski politički prvaci. Jedan od tih prijeratnih vođa domovinskog nacionalističkog pokreta uz Budaka bio je također i nazočni novoimenovani vojskovođa Slavko Kvaternik koji je u to vrijeme obnašao dužnost staratelja *Hrvatskoga Junaka*. U tim prijelomnim

trenucima uspostave nove države upravo su general Kvaternik i doglavnik Budak odmah nakon 10. travnja poduzeli žurne radnje te su i uspostavili privremeno *Hrvatsko Državno Vodstvo* (HDV), svojevrsni prijelazni oblik izvršne vlasti.³⁵⁰ Taj privremeni organ izvršne vlasti trebao je raditi do uspostave prve hrvatske državne vlade. Tako je i prije dolaska poglavnika Pavelića u domovinu, kojega je tada mijenjao upravo Kvaternik, odlučeno da se na čelo HDV-a već 12. travnja, tj. dan prije Uskrsa 1941. godine, kao predsjednik postavi doglavnik Mile Budak. Članovi HDV NDH imali su zadaću pripremiti dolazak poglavnika Ante Pavelića te sve uvjete za njegovo preuzimanje vlasti. Istodobno kako smo naveli Kvaternik je radio i na ustroju drugih ustaških tijela vlasti i to prije svega oružničkih kao i novih ustaških, odnosno domobranskih postrojbi te je u tom pogledu isti dan izvršio smotru pred zgradom rektorata *Sveučilišta u Zagrebu*. Tako su se upravo pred Slavkom Kvaternikom u organizaciji do tada tajno ustrojene domovinske ustaške mladeži postrojili brojni sveučilištarci i sveučilištarke kao i članovi *Hrvatskog Junaka*, *Hrvatskog Skauta* i *PHŠK Građanskog* te su tom prigodom položili svečanu ustašku prisegu. Tom je činu također nazočilo i jedno odjeljenje tek ustrojene nove hrvatske vojske. Tijekom tog prvog svečanog postrojavanja velikom mnoštvu okupljenog zagrebačkog građanstva kao i prisutnim izvijestiteljima iz pisanih medija pažnju je posebice privukla prisutnost postrojbe *Terorističkog društva Matija Gubec* kojima je Kvaternik po izvješću dnevnika *Hrvatski narod*, iskazao posebnu pozornost. Isti dan ustrojeno je pod zapovjednikom Grgom Ercegom i zapovjedništvo Sveučilišnog ustaškog stožera. Upravo iz tog novinskog izvješća razvidno je kako su i prve organizacije ustaške vojnice, ali i domobranstva nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske novačene upravo iz redova studentske mladeži.³⁵¹ Nepoznato nam je ostalo je li tom prigodom i dio bunjevačke studentske mladeži bio nazočan na tom skupu, ali se može pretpostaviti kako su neki od njih i to prije svega Marko Čović sudjelovali u samoj pripremi i organizaciji tog događaja. Treba naglasiti iako je Marko Čović već prije rata bio istaknuti član desnoga krila hrvatskih akademičara, nakon osnivanja NDH on nije preuzeo neku od visokih vojnih ili političkih dužnosti u tom dijelu ustaške organizacije, nego je već 19. travnja 1941. godine prihvatio za njega društveno i kulturno prihvatljiviji dužnosnički položaj državnog tajnika u *Ministarstvu bogoštovlja i nastave*.³⁵² Ovakva odluka ne treba čuditi, jer je i domovinski i iseljenički dio ustaškog pokreta razmjerno imao relativno

malo članova te je uspon i mlađih članova organizacije bio relativno jednostavan. Na taj visoki državni položaj on je imenovan upravo na prijedlog ministra Budaka kojemu u tom ministarstvu postaje i jedan od najbližih suradnika. Treba istaknuti kako je tu vijest odmah prenio i dnevnik *Hrvatski Narod* (HN).

Novinar je tom prigodom u članku istaknuo kako je književnik Marko Čović Hrvat iz Bačke te da je već od ranije poznat u sveučilišnoj javnosti po svom aktivizmu bliskom ustaškom pokretu. Upravo nas ta vijest upućuje kako je to njegovo prijeratno djelovanje znatno pridonijelo i u njegovom naglom usponu unutar hijerarhije novih vlasti, ali i potvrđuje pretpostavku kako je on nakon uspostave NDH nastavio blisko surađivati sa *Sveučilišnim ustaškim stožerom*, organizacijom koja je u tim prvim danima i najaktivnije djelovala oko organiziranja državnog ustroja.³⁵³ Odmah nakon preuzimanja dužnosti državnoga tajnika Čović je uspio ishoditi da osobno poglavnik Pavelić primi izaslanstvo bačkih Hrvata. Prijem je održan u Banskim dvorima 21. travnja, a tom se prigodom izaslanstvo vodećih prvaka bunjevačkih Hrvata u audijenciji kod Poglavnika zadržalo više od jednog sata. Uz doglavnikovog osobnog tajnika Marka Čovića prijemu su još nazočili i predsjednik DBH Josip Andrić, te Ivo Knežević, Gavro Čović, Marin Radićev, Antun Bešlić, a predvođeni su tek pristiglim prvacima bačko-baranjskih Hrvata i istaknutim članovima HSS-a Josipom Đidom Vukovićem i Mihovilom Katancem. Tom je prigodom, po izvješću Marka Čovića, tada već bivši jugoslavenski senator i vođa bačko-baranjskoga HSS-a Josip Đido Vuković u ime bačko-baranjskih Hrvata pozdravio novoga hrvatskoga poglavara Pavelića te mu čestitao na borbi i uspjesima oko uspostave samostalne hrvatske države. Navedena kurtoazna gesta senatora Vukovića s pravom se može promatrati i iz perspektive ranije upućenog Mačekova proglasa svim lokalnim dužnosnicima HSS-a s teritorija NDH da priznaju, odnosno da se stave u službu vlasti nove države. Kako je Josip Vuković-Đido kao međuratni vođa bačko-baranjskoga ogranka HSS-a ujedno bio imenovani senator iz Banovine Hrvatske, razumljivo je što i na toj audijenciji nije odstupio od proklamirane politike te najveće predratne stranke, jer je cijelo vrijeme svojega dotadašnjeg političkoga djelovanja dosljedno slijedio zacrtanu politiku središnjeg vodstva stranke. Za razliku od iskusnog političkog prvaka senatora Vukovića-Đide upravo je taj prvi susret s novim poglavarom tek uspostavljene NDH vrlo emotivno i s vidnim ushićenjem doživio Marko Čović. On je tijekom audijencije i glavne

poruke opisao u tekstu kojega je na stranicama *Hrvatskog Naroda* objavio već 24. travnja 1941. godine³⁵⁴. U tom članku Čović naglašava kako je i Pavelić bio vidno zadovoljan susretom s bačkim bunjevačkim Hrvatima. Poglavljenik Pavelić nazočnima je posebice istaknuo i svoje bunjevačke korijene te također upozorio i na važnu kulturno-identitetsku jezičnu povezanost, a ujedno je rekao kako će se u novoj državnoj organizaciji posvetiti veća briga za bačko-baranjske Hrvate.³⁵⁵ Možemo pretpostaviti kako je Čović taj susret bačkih bunjevačkih Hrvata s Antom Pavelićem organizirao upravo preko poglavljenikovog tadašnjeg bliskog suradnika i ministra Budaka.

Također treba istaknuti i činjenicu kako Marko Čović prije rata nije poznao poglavljenika Pavelića te je osnovna načela ustaškog pokreta upoznao uz pomoć već spomenute suradnje s Milom Budakom, odnosno preko poznanstva sa Slavkom Kvaternikom koji su neposredno prije osnivanja NDH bili i nositelji tajnoga rada domovinskoga ustaškog pokreta u Kraljevini Jugoslaviji. Čović je visoko cijenio Budakov prijeratni književni rad u kojemu je nalazio nadahnuće i za svoje književno stvaralaštvo pa je i njihovo prijateljstvo i suradnja prije svega temeljila na zajedničkim kulturnim pogledima. Upravo taj njegov književni talent i izraziti hrvatski nacionalni zanos uočio je i poglavljenik Budak koji ne samo da ga je prihvatio za bliskoga suradnika već mu je namijenio i ulogu jednog od vodećih osoba pri kreiranju nove hrvatske kulturne politike. Upravo je kultura postala i prvo polje na kojem se trebao dokazati novi koncept izgradnje hrvatskog društva temeljenog na načelima ustaškog pokreta. U tu svrhu već i prije preuzimanja vlasti od strane poglavljenika Pavelića ta domovinska ustaška grupa poduzimala je korake oko likvidacije utjecaja staroga jugoslavenskoga režima i to prije svega unutar najznačajnijih državnih kulturnih institucija. Tako su već 11. travnja privremene vlasti NDH ukinule prinudni komesarijat koji je banovinska uprava početkom 1941. godine nametnula *Matici hrvatskoj*. Oni su odmah smijenili povjerenika Antu Martinovića, a na njegovo mjesto ponovno vratili staru upravu pod vodstvom Filipa Lukasa i Mile Starčevića.³⁵⁶ Samo dvanaest dana kasnije Mile Budak kao novoimenovani resorni ministar i član *Skupnog odbora* posjećuje prostorije *Matice hrvatske*, a to je ujedno bio i prvi sastanak toga središnjeg matičinog tijela nakon četiri mjeseca prinudne uprave. U *Hrvatskom narodu* posebice se ističe kako Budak na tom sastanku nije inzistirao na tome da prisustvuje samo kao ministar, već je u prvom redu istaknuto kako

je nazočio u svojstvu člana *Skupnog odbora Matice hrvatske* (SO MH). Taj prvi sastanak SO MH nakon ukidanja prinudne uprave zakazan je zbog činjenice što je rad u matici tijekom Komesarijata bio gotovo potpuno paraliziran. Stoga je čelništvo tê najstarije hrvatske kulturne ustanove moralo užurbano pokušati riješiti nagomilane probleme. Treba istaknuti kako je Budak bio ne samo aktivni član MH već su njegove knjige tiskane u matičinoj nakladi bile ujedno i najčitanije hrvatske knjige od osnutka te organizacije pa je smatran i prvim piscem tê kulturne ustanove. Među pozvanima sastanku SO MH su se odazvali uz predsjednika Filipa Lukasa i gotovo svi članovi spomenutog matičinog tijela. Tom je prigodom u uvodnom govoru predsjednik Lukas podsjetio na teško vrijeme komesarijata kojega je po napatku monarhističkih vlasti uveo ban Ivan Šubašić, a pročitano je i tajničko izvješće o radu povjerenika Martinovića u kojem je prikazano nasilje banskoga redarstva prema članovima odbora Veri Stipetić i Ivici Kirinu.

Posebice je u tom izvješću apostrofiran progon matičinog tajnika Mile Starčevića kojega su vlasti, iako mu nisu mogle dokazati protuzakonite radnje u poslovanju ustanove, ipak poslale u leopoldovski zatvor gdje je on i teško obolio. Također su odali počast i uglednom matičinom odborniku Petru Kvaterniku, bratu novoimenovanog vojskovođe Slavka Kvaternika, koji je tijekom kratkotrajnog travanjskog rata, odnosno prilikom povlačenja jugoslavenske vojske ubijen u Senju. U tom pogledu u svrhu sanacije stanja nakon ukidanja komesarijata odbor je jednoglasno donio odluku da se član-radnik Fran Jelašić isključi iz SO MH i briše iz članstva organizacije. Kako bi se nadoknadili ti gubitci isključenih članova, istodobno su na toj prvoj sjednici za nove članove SO izabrani vlč. Krunoslav Draganović koji je već tada bio ugledni hrvatski povjesničar i docent *Hrvatskog sveučilišta*, ali i mladi bački hrvatski književnik Marko Čović.³⁵⁷ Nazočni članovi SO MH na istoj sjednici također su donijeli i odluku da se umjesto Blaža Jurišića, odnosno njegovoga pod upravom komesarijata nametnutog nasljednika Martinovića, na mjesto glavnoga urednika matičinog najuglednijeg književnog časopisa *Hrvatske revije* također postavi Marko Čović.³⁵⁸ Upravo je ovim postavljenjem na uredničko mjesto Čović i dobio priliku oko kreiranja smjernica za razvoj nove kulturne politike i to upravo one koje je u to vrijeme unutar MBN zacrtao doglavljenik Budak s užom grupom suradnika. Zanimljivo je kako vijest o tom izboru i

postavljenju Čovića za novog urednika HR zagrebački dnevni list *Hrvatski narod* donosi prije nego li je izašao članak o navedenim dužnosničkim promjenama u Matici.

Novinar tog lista već se 26. travnja sastao sa Čovićem u kabinetu doglavnika Budaka te ga je zamolio da mu odgovori u kojem pravcu smjera uređivati *Hrvatsku reviju*. Odgovarajući na postavljeno pitanje, on je prije svega istaknuo svojevrsnu zahvalnost ranijem dugogodišnjem uredniku Blažu Jurišiću, ali i režimski promidžbeno naglasio da će on nastojati na stranicama HR učiniti sve kako bi i u kulturnim institucijama „prostrujao ustaški duh Poglavnika i njegovoga Doglavnika“. Autor članka završava s kratkom književnom biografijom te za Čovića ističe da je podrijetlom bunjevački Hrvat rodom iz Subotice.³⁵⁹ Kako je vidljivo i iz gore spomenute izjave Marko Čović je već tada naznačio djelomičnu promjenu uređivačke politike, a posebno je uočljivo upravo njegovo pozivanje na doglavnika Budaka, jer je on kao nadležni ministar zaista tada i bio glavna osoba koja je osmislila i usmjeravala sadržaj nove kulturne politike. Budak je okupio prvu grupu bliskih suradnika i to poglavito iz redova istaknutih matičara koji su trebali provoditi tu novu politiku.

4. 3. Društvena sučeljavanja unutar kulturnih institucija NDH-Prijeponi oko prihvatanja inorodnih totalitarističko-ideoloških utjecaja pri oblikovanju kulturne politike

U prethodnom poglavlju osvrnuli smo se na ulogu Marka Čovića oko početnog organiziranja dijela kulturnih i društvenih institucija NDH te njegovim pokušajima da se i bački bunjevački Hrvati, tj. njihovo zagrebačko zavičajno društvo poveže i predstavi novim vladajućim političkim elitama na čelu s poglavnikom Pavelićem, tj. doglavnikom Budakom. Čović je nakon 10. travnja 1941. godine uspostavio blisku suradnju upravo s doglavnikom Budakom pa ga je on u toj početnoj organizaciji institucija hrvatske države pozvao da mu kao osobni tajnik pomogne u radu *Ministarstva bogoštovlja i nastave* (MBN NDH). Također doglavnik Budak mu izravno pomaže da se jače etablira unutar *Matrice hrvatske*. Jer ta je kulturna organizacija od novih vlasti prepoznata kao vodeća institucija koja treba pridonijeti novom napretku cijeloga endehaškog društva. Upravo na

tu činjenicu treba obratiti posebnu pozornost, jer su već i prije navedenih promjena u *Skupnom odboru Matice hrvatske* pojedini radikalniji članovi ustaškog pokreta u tadašnjoj javnosti otvoreno tražili da se iz kulturnih institucija odmah započne s uklanjanjem njima nepoćudnih ljudi i ideologija. Tako u članku pod naslovom *Nova hrvatska književnost* objavljenom već 19. travnja autor naglašava kako su u vrijeme monarhističke jugoslavenske vlasti na vlasti bile tajne protunarodne sile koje su potiskivale knjige pisane u hrvatskom duhu.

Taj autor potpisan inicijalom *nj.*, ustvrdio je kako je dio predratnih kulturnih djelatnika još tada smatrao za moderno i suvremeno samo ono što dolazi od stranaca. Tu svoju tvrdnju dodatno radikalizira ističući da su takvi kulturni djelatnici tijekom najžešće velikosrpske diktature većinom regrutirani iz srpskih i židovskih redova. On također iznosi stav da se preko tih inorodnih utjecaja među hrvatskom omladinom širila i protuhrvatska marksistička ideologija, a on tu uvezenu ideologiju, samo zbog njenih tvoraca Marksa i Engelsa, rasistički povezuje s utjecajem židovstva na međuratno hrvatsko kulturno stvaralaštvo. Stoga taj anonimni člankopisac otvoreno zahtijeva radikalni prekid s ranijom književnom praksom, odnosno smatra kako buduća hrvatska književnost mora postati nositelj novog kulturnog uzleta, te za taj novi kulturni koncept ističe kako se temelji na: vitalnosti, ustrajnosti otpora i vidika, a istodobno izrazito promidžbeno naglašava kako novi hrvatski pisac također mora postati „borac Ustaša“. Na kraju teksta autor u svom vidnom zanosu upada u svojevrsnu kontradikciju vlastitih misli i stavova, jer iako kritizira uvezenu marksističku ideologiju kao i raniji utjecaj stranaca, on istodobno zahtijeva veće upoznavanje hrvatske javnosti s novim strujanjima u tadašnjoj njemačkoj i talijanskoj književnosti. Pritom on prelazi preko činjenice da su u to vrijeme i navedene književnosti pod snažnim utjecajem i kontrolom radikalnih totalitarnih ideologija fašizma i nacional-socijalizma. Iako u zaključku naglašava: *Mi smo uvijek u svojoj prošlosti išli s Europom. Pa ćemo i sada;* ipak se iz tog promidžbenog teksta jasno razaznaje tendencija rane radikalizacije hrvatskoga društva. Taj nepoznati autor ustvari samo je jedan od prvih javnih glasnogovornika tih importiranih radikalnih ideologija koje po njegovom mišljenju trebaju biti uzorom novoga hrvatskoga književnog stvaralaštva.³⁶⁰ Upravo takve tendencije odbacivanja i gušenja slobode književnog

stvaralaštva nisu bile potpuno bliske stavovima Mile Budaka, te ih je on pokušavao djelomično spriječiti.

Posebice ti njegovi napori dolaze do izražaja prigodom njegovoga prvoga susreta s tadašnjim vodećim hrvatskim književnicima. Taj sastanak održan je u njegovom kabinetu 2. svibnja 1941. godine., a ministar Budak je tom prigodom primio izaslanstvo *Društva hrvatskih književnika* (DHK) koje je predvodio odjelni predstojnik Slavko Kolar, a uz njega prijemu su nazočili: Ante Bonifačić, Marko Čović, Olinko Delorko, Sida Košutić, Ivo Lendić, Antun Nizeteo, Jakov Sekulić, Stanko Šimić, Dragutin Tadijanović i tadašnji ravnatelj *Hrvatskog državnog kazališta* Dušan Žanko. Na početku primanja doglavnika Budaka je u dužem pohvalnom epidiktičkom govoru pozdravio najstariji član izaslanstva Slavko Kolar.³⁶¹ Iako je nakon ovih riječi Mile Budak odmah kritički uzvratio te otvoreno nazočnima dao do znanja kako on u političkom poslu nije navikao slušati lijepo sročene pozdrave i neiskrene fraze te također da nije nikada polagao pozornost na malograđanska laskanja i kurtoazne parade, ipak je naglasio kao svoje kolege književnike u svojstvu novoga ministra prima rado, jer se i sam osjeća prvo književnikom, a tek potom političarom. U tom pogledu na prikrivene laskave riječi predsjednika DKH Slavka Kolara koji je istaknuo kako su se u predratno vrijeme književnici djelomice i ideološki razilazili, tj. pristajali su uz različite lijeve i desne ideologije, Budak mu je jasno odgovorio te pritom izrekao vlastiti stav da on kao novi ministar nema namjeru izvršiti nikakvu „čistku“ među hrvatskim književnicima iako se s nekima književnicima po pitanju političke ideologije u međuratnom vremenu potpuno svjetonazorski razilazio. Po njegovom mišljenju bilo koje zadiranje u različite političke, društvene i kulturne svjetonazore pojedinih književnika moglo bi izravno utjecati na slobodu njihovog književnog stvaralaštva, a to on nije bio spreman činiti niti dopustiti drugima takova postupanja. Ministar Budak tom je prigodom jasno naglasio kako će se zalagati da i u književnim krugovima NDH prostruji novi duh slobode stvaralaštva temeljene na afirmaciji zanemarenog hrvatskoga nacionalnoga i kulturnog identiteta. Istodobno je lijevo orijentiranim piscima otvoreno sugerirao da vlastite svjetonazore i ideologiju ostave za sebe, tj. da ostanu u sferi privatnosti. Istaknuo je kako i oni u novim društvenim i političkim okolnostima, koje su nastale uspostavom NDH, u svom javnom djelovanju prije svega moraju afirmirati do tada zanemarene nacionalne vrijednosti i nacionalnu

kulturnu baštinu. Govoreći o tobožnjoj socijalnoj angažiranosti tih književnika, Budak je naglasio kako u književnom stvaralaštvu on jednako realistično prikazuje socijalno stanje unutar hrvatskoga društva i to poglavito sela te da narod on kao dugogodišnji hrvatski književnik jednako poštuje kao i oni koji su vlastitu književnu estetiku podredili i oblikovali po uzorima lijeve ideologije. Po Budakovim riječima razlika između tih lijevo orijentiranih književnika i njega jest što oni naglašavaju svoju internacionalističku socijalnu angažiranost dok je on vlastitu književnu estetiku podredio prikazima tradicionalnih vrednota hrvatskoga puka iz kojega proizlazi njegov vid socijalne angažiranosti.

Iz navedenog možemo povući svojevrsnu paralelu Budakove koncepcije razvoja kulturne politike NDH sa sličnim tendencijama u Kraljevini Mađarskoj koja se oblikovala u razdoblju kasnih dvadesetih i tridesetih godina 20. st. pod ministrima Kunóm Klebesbergom, odnosno Bálintom Hómanom.³⁶² Jer i koncepcija razvoja međuratne mađarske kulture bila je zasnovana na ideji širenja i superiornosti mađarske kulture u Karpatskom bazenu, a utjecala je na pojavu socijalno angažirane književnosti. Tim kulturnim strujanjima prije svega su pripadali liberalni i konzervativni pisci, ali i veći broj socijalista kao i dio mađarskih pisaca pristalica radikalne ljevice koji su svoju angažiranost oblikovali u pokretu „istraživača sela“.³⁶³ Svi oni tada su bili pod snažnim kulturnim utjecajem socijalnih postavki koje je oblikovao književnik Gyula Szekfői u romanu *Tri generacije*. Upravo grupi iz pokreta istraživača sela bila je dominantna misao vodilja kritika dijela liberalnog građanskog društva, posebice stare veleposjedničke aristokracije koji su tijekom razvoja novoga kapitalističkog društva zanemarivali tradicionalne mađarske kulturne i društvene vrednote i nasljeđe koje su se oblikovale na mađarskom selu. Između pisaca tog utjecajnog pravca, ali i među drugim građanskim intelektualcima u to je vrijeme također dolazilo do rascijepa i oštih polemika, no ipak je u kulturnom pogledu to bilo plodno i idejama potencijalno razdoblje. Kako ističe Kontler, neke od tih kulturnih i socijalnih postavki i pogleda preživjele su sve totalitarizme, tj. fašizam i nacizam u Drugom svjetskom ratu, ali i komunistički totalitarizam u poslijeratnom razdoblju.³⁶⁴

Za razliku od navedene mađarske književnosti u poslijeratnoj hrvatskoj književnosti nastao je vidan diskontinuitet zbog nove komunističke ideologizacije, ali i zbog

likvidacije svih građanskih društvenih utjecaja pa tako i onih koji su se oblikovali tijekom rata.

U tom poslijeratnom vremenu mnogi hrvatski književnici bili su ili pogubljeni ili su napustili domovinu, što je npr. bio slučaj s Milom Budakom ili Markom Čovićem te je u književnom stvaralaštvu prevladala po sovjetskom modelu ideologizirana socijalno angažirana lijeva književnost koja je radikalno prekinula s promicanjem estetike temeljene na nacionalnoj podlozi kako su to tijekom rata zamišljali građanski politički prvaci na čelu s Budakom. U to pogledu treba promatrati pokušaj ministra Mile Budaka da i u kulturnim institucijama NDH zaživi jedno tolerantnije intelektualno ozračje u kojem mogu raditi svi bez razlike na političke svjetonazore pa nas upravo ta činjenica nedvojbeno podsjeća na slične predratne mađarske pokušaje. Isto tako ne treba zanemariti činjenicu kako je i Budakovo kapitalno djelo *Ognjišta* obilježeno izrazito srednjoeuropskim kulturnim utjecajem, ali i tematski podsjeća na istovjetna mađarska književna djela koja su pod utjecajem pokreta istraživača sela u to vrijeme nastajala u susjednoj državi.

U tom pogledu treba naglasiti i činjenicu kako je ministar Budak na navedenom sastanku s hrvatskim književnicima jasno posvjedočio osobnu otvorenost i spremnost prihvaćanja konstruktivne kritike na sve moguće loše postupke i propuste vlasti u pogledu oblikovanja koncepcije nove kulturne politike, ali je i naglasio kako neće tolerirati neplodno malograđansko kritizerstvo kojem su uvijek bili skloni intelektualci liberalnog, ali i socijalističkog, odnosno komunističkog svjetonazora. Taj stav on posebice naglašava kad ističe: *Kritiku ćemo dopustiti, ali došaptavanje nećemo.*³⁶⁵ Stoga je i u samom zaključku razgovora ministar Budak istaknuo kako će se osobno, nakon što se uredi još nestabilno stanje u državi otvoreno založiti za sve socijalno ugrožene književnike kako bi i oni mogli nesmetano i slobodno stvarati. Unapređenje položaja hrvatskih pisaca on je promatrao kao osobnu misiju. Budak je istaknuo kako se u hrvatskoj državi mora prekinuti s lošom praksom iz prošlosti kada su mnogi hrvatskih književnici ponižavani samo zbog svoje nacionalnosti te su u socijalnom pogledu bili prezreni *kruhoborci* i marginalizirani ljudi s dna društvene ljestvice, jer nisu imali mogućnosti dobiti državnu službu te si na taj način osigurati egzistenciju za nesmetani rad.³⁶⁶

Upravo iz tog prvog susreta s vodećim hrvatskim književnicima, jasno se vidi kako ministar Mile Budak, kao iskusni konzervativni građanski političar i priznati književni djelatnik, prije svega novo književno stvaralaštvo vidi u poštivanju vrijednosti hrvatskoga kulturno-identitetskog nasljeđa iz kojega po njegovom mišljenju treba biti oblikovana i temeljna sloboda književnoga izričaja. Istovremeno on negira utjecaj bilo koje ideologije pa čak i one koju sam u načelu podržava. Iz tih činjenica jasno se može primijetiti da se Budak već tada djelomice distancirao od pojedinih ustaških dužnosnika te se također može uvidjeti kako je taj njegov stav u suprotnosti s radikalno izrečenim mišljenjima u spomenutom novinskom članku u kojemu se otvoreno zahtijeva marginalizacija i eliminacija pojedinih režimu nelojalnih književnika i to poglavito po ideološki importiranim rasnim obrascima. Stoga taj novi vid postupne fašističke ideologizacije hrvatske književnosti Budak već tada osuđuje i odbacuje. Iako je književno stvaralaštvo po navedenom radikalno izrečenom stavu trebalo biti iznova oblikovano prema njemačkim i talijanskim uzorima, ipak je doglavnikova koncepcija od početka usmjerena prema većem prikazivanju tradicionalnih hrvatskih kulturno-identitetskih vrednota, ali na način prihvaćanja ranije usvojenih visokih standarda književne estetike. Koliko god je i Mile Budak bio svjestan činjenice o potrebi dopuštanja slobode književnoga stvaralaštva u novim uvjetima tek stvorene NDH i ta nova nacionalna književnost imala je recepciju jedino u skučenom i kulturno kontroliranom prostoru zemalja sila osovine. Stoga je i tadašnja hrvatska književnost, na toj reduciranoj međunarodnoj kulturnoj sceni, jedini prodor prezentacije imala uz pomoć pažljivo izabranih autora koji su prihvaćeni od strane vladajućih kulturnih elita. Taj proboj prema van prije svega se odvijao u okviru istovjetnog unaprijed zadanog kulturnog obrasca susjednih zemalja od Italije, Njemačke, Mađarske do nešto udaljenijih Slovačke, Bugarske, Španjolske i Finske. Kako je u to vrijeme i državna kulturna politika NDH, slično kao i u tim zemljama, jednim dijelom bila više u funkciji promidžbe nego u funkciji slobode književnoga izričaja, taj Budakov pokušaj bio je u tom trenutku više usmjeren prema zaštiti socijalnog položaja hrvatskih književnika za koje je on prigodom prvog susreta s članovima DHK s pravom isticao kako želi za tu kulturnu elitu sve učiniti da budu skup situiranih ljudi koji će biti lojalni i objektivni građani, ali istovremeno i oni koji će „*sine ira et studio*“ pratiti napore oko izgradnje NDH, ali i oni koji će oblikovati novu hrvatsku kulturnu scenu.³⁶⁷

U tom pogledu važno je sagledati i kakav je stav, odnosno kakvu je kulturnu politiku istodobno zastupao i provodio Marko Čović. Već smo naglasili kako je i on bio jedan od sudionika navedenog sastanka ministra Budaka s izaslanstvom hrvatskih književnika pa se i iz toga može pretpostaviti da je on kao doglavnikov osobni tajnik aktivno sudjelovao u pripremi sastanka, ali i da se složio s izrečenim ministrovim mišljenjem kao i da je tu novu kulturnu politiku bio i spreman potpuno provesti u djelo. Ta se pretpostavka možda ponajbolje može potvrditi, ako sagledamo njegov rad u *Matici hrvatskoj*. Posebice je pritom važna činjenica kako je Čović istodobno s članstvom u SO MH postavljen i za urednika tadašnjeg najutjecajnijeg matičinog književnoga časopisa *Hrvatske revije* (HR) pa je izravno preko toga časopisa dobio prigodu utjecati na nove smjernice hrvatske kulturne politike koju je u MBN NDH jasno zacrtao ministar doglavnik Budak.

U hrvatskoj historiografiji nedovoljno je poznata činjenica kako je Marko Čović uredništvo HR preuzeo već od četvrtog travanjskog broja 1941. godine. Taj broj *Revije* djelomice je uredio „redakcijski odbor“ postavljen od strane komesarijata, ali nakon uspostave NDH i ukinuća tê prinudne uprave Čović je zadužen za dodatnu djelomičnu doradu pa se s pravom može smatrati kako je on stvarni urednik tog broja. Dio materijala za navedeni broj pristigao je još za vrijeme komesarijata, odnosno pristigli kulturni i knjiženi prilozi bili su odaslani i prije uvođenja prinudne uprave ranijem uredniku Blažu Jurišiću, kojega je smijenio navedeni redakcijski odbor. Te je članke poslije uspostave NDH, tj. nakon 10. travnja 1941. godine preuzeo od njih Čović i sve književne i kulturološke priloge te ih bez većih intervencija samo uvrstio u taj broj, dok je drugi dio broja u kojem su prikazane društvene aktualnosti sam uredio. Stoga postavilo se pitanje može li se njega smatrati urednikom četvrtog broja?³⁶⁸ Mišljenja sam da Čovića treba smatrati urednikom, jer je upravo on taj broj djelomice kulturno oblikovao i uredio, ali i redakcijski pripremio za tisak.³⁶⁹ U punom smislu glavni i odgovorni urednik Marko Čović postaje tek od svibanjskog petog broja kada je potpuno preuzeo nadzor na uređivanjem tog najvažnijeg matičinog kulturnog časopisa. On je na stranicama HR odmah dao otisnuti nekoliko značajnih programskih članaka. U tim novim člancima jasno se očituje kako su čelni ljudi *Matice hrvatske* zbog pritiska iz vremena komesarijata s nadom prihvatili novu hrvatsku vlast, odnosno podržali uspostavljanje novoga koncepta kulturne politike koji im je pružao više nacionalne slobode i društvenog utjecaja.³⁷⁰

Među tim člancima nalazi se i njegov programski uvodnik pod naslovom: *Hrvatska revija u suvremenoj hrvatskoj književnosti*.³⁷¹ U tom tekstu, nakon što je izrazio osobnu zahvalnost predsjedniku MH Filipu Lukasu i spomenutom predratnom uredniku Blažu Jurišiću, novi urednik HR Čović upravo ističe Jurišićeve vrline te otvoreno naglašava i njegovo ranije tolerantno vođenje i uređivanje tog matičinog časopisa. Također u uvodniku Čović potvrđuje da je potpuno suglasan s već ranije utvrđenim načinom uređivanja, ali i priznaje kako se kao mladi pisac u počecima nije slagao s Jurišićevom sveobuhvatnom koncepcijom prikazivanja svjetonazorski različitih hrvatskih književnika. On naglašava kako je s vremenom uvidio svoju zabludu, jer je taj tolerantni pristup ipak u konačnici pridonio jačem kulturnom iskoraku i društvenoj prihvaćenosti Hrvatske revije te je omogućio i veću afirmaciju hrvatske književnosti.³⁷² Stoga Čović u članku posebice ističe kako je taj Jurišićev koncept kulturne politike jedino prihvatljiv te kako će i on kroz takvo okupljanje i dopuštanje slobode stvaralaštva pokušati nastaviti tu ranije započetu kulturnu nadgradnju.

Iz članka je razvidno kao Marko Čović prihvaća koncept po kojem se jedino uvažavanjem različitih strujanja unutar hrvatske književnosti mogu prebroditi vidno izražene ideološke podjele i društvene zapreke te da i on zagovara ostvarenje zajedničkoga rada oko afirmacije svih sastavnica hrvatske kulture. Čović na kraju teksta jasno ističe vlastite smjernice uređivačke politike HR koje se po njemu temelje na slobodi stvaralaštva, ali naglašava kako se to ostvaruje u novom duhu vremena te za taj novi „ustaški duh“ kaže da će hrvatska književnost na stranicama HR biti *još hrvatskija i još slobodnija*, odnosno kako će se nastaviti s ranijim okupljanjem svih konstruktivnih književnih snaga. U članku je posebice uočljivo što Marko Čović pišući taj programski tekst ni u tom trenutku nije mogao suspregnuti vlastitu intimnu povezanost sa zavičajem, tj. vidno očitovani lokalpatriotizam. Ta vidna povezanost s njegovim bačkim bunjevačkim identitetom jasno se očituje nakon što se promišljajući budućnost hrvatske književnosti retorički upitao *A pred nama?*; na što odmah i odgovara upravo koristeći snažnu metaforu vlastitoga bunjevačko-hrvatskoga identiteta kad ističe: *Kao da gledam bačke ravnice: neispisana knjiga! Međutim, drage bačke ranice su plodne i rode stotrukim plodovima*.³⁷³

Stoga se iz navedenog može s pravom zaključiti kako Čović kao urednik HR nastavlja ranijim uhodanim stopama Blaža Jurišića. Jurišić je na njegova kulturna promišljanja izravno utjecao, a taj utjecaj nije ništa manji negoli književno-kulturna suradnja s ličkim bunjevačkim Hrvatom Milom Budakom ili bačkim šokačkim Hrvatom književnikom i katoličkim publicistom Josipom Andrićem, jer je sa svima njima on neposredno pred rat intenzivno surađivao, a s posljednje spomenutim zajedno osnovao i kulturno-prosvjetno djelovao unutar zagrebačkog DBH.

Jasno se iz svega navedenog može primijetiti kako upravo ta grupa građanskih konzervativnih intelektualaca umjetničku slobodu nisu ni tada, kao ni kasnije tijekom rata, željeli ideologizirati i politički nadzirati. Cilj im je bio afirmacija hrvatske kulturne baštine na način isticanja identitetskih nacionalnih vrednota koje su upravo zbog prihvatanja različitih ideologijskih svjetonazora u predratnom vremenu bile često stavljene po strani, odnosno čak i proskribirane. U tadašnjim političko-ideološkim obračunima nacionalne vrednote bile su zbog socijalnih razlika zanemarene, dok su klasni odnosi služili i za ideologizaciju cjelokupnih kulturnih i društvenih odnosa.

U tom pogledu glavna intencija Čovićeve uredničke politike očituje se u vrlo čvrstom stavu da i književnost, tj. književnici u novim djelima moraju aktivno sudjelovati u reafirmaciji zanemarenih nacionalnih vrednota. Primjetno je kako je kod njega prevagnula želja da i nova hrvatska književnost jednim dijelom bude čak i promidžbeno usmjerena i to prije svega oko obrane tek stečene hrvatske državnosti. Posebice se to vidi u njegovom uvodnom članku tiskanom u HR broj 3 iz 1942. godine pod naslovom: *Dužnost književnika u ustaškoj državi*. U tom članku može se primijetiti kako je on već tada bio potpuno svjestan izravne opasnosti ideoloških sučeljavanja radikalne ljevice i desnice, jer je građanski rat između komunista s jedne i ustaša s druge strane već tada uzeo maha. On ponovno apelira i proziva hrvatske književnike neka se odmaknu od ideoloških razračunavanja te složno rade na očuvanju NDH kao preduvjeta koji im pruža slobodu za nesmetano umjetničko stvaranje.³⁷⁴

4.3.1. Odnos Marka Čovića prema književnom stvaralaštvu i političkim svjetonazorima Mile Budaka i Miroslava Krleže

U ranijem dijelu ove studije već smo naznačili glavne pravce razvoja kulturne politike nakon početnog ustrojavanja kulturnih institucija NDH. Već u tom prvotnom razdoblju života u novoj državi razvidno je kako brojne heterogene društvene grupe istodobno imaju izrazito različite koncepcijske pristupe prema razvoju kulturne politike. Glavne smjernice nove endehaške kulturne politike davali su članovi *Matice hrvatske* predvođeni doglavnikom Budakom kao tadašnjim ministrom *Ministarstva bogoštovlja i nastave*. U tom pogledu zanimljivo je i posebice potrebno pokušati sagledati kako je mišljenje tada najpriznatijeg bačkog hrvatskog književnika Marka Čovića prema Budakovom književnom stvaralaštvu, ali i prema stvaralaštvu u predratnom razdoblju uglednog, a na početku rata još izrazito zanemarenog hrvatskog književnika Miroslava Krleže. U hrvatskoj historiografiji do sada je malo isticana činjenica kako je već od 1941. godine Marko Čović zajedno s doglavnikom Budakom intenzivno radio na ohrabrivanju i pridobivanju književnika Miroslava Krleže oko njegovog aktivnijeg sudjelovanja u društvenom i kulturnom životu NDH.

Oni su pokušavali naći prihvatljiv način za prevladavanje ideoloških zapreka koje su Krležu kao istaknutog hrvatskog intelektualca lijeve orijentacije tada jasno odvajale od vladajućeg profašističkog ustaškog režima. Također po Čovićevom kasnijem svjedočenju doglavnik Budak bio je zaslužan što je već 1941. godine, kad je još imao nepoljuljani autoritet i položaj unutar hijerarhije ustaškog pokreta uspješno utjecao na odluku poglavnika Pavelića da se precrta Krležino ime s popisa nepoćudnih osoba.³⁷⁵ Ta činjenica značajna je iz razloga što su već tada pojedinci unutar struktura novih vlasti smatrali kako lijevi intelektualci svojim mogućim političkim djelovanjem mogu naškoditi njihovim pokušajima oko ustrojavanja novoga državnog uređenja.³⁷⁶ Istodobno, već tada je poglavnik Pavelić postupno preuzimao sve poluge vlasti i utvrđivao svoj samovladalački položaj. Budući da je to Budakovo zalaganje oko zaštite pojedinih hrvatskih intelektualaca kod dijela radikalnih članova ustaškog pokreta ocijenjeno izrazito negativno vrlo brzo su se očitovale posljedice i to u svojevrsnom distanciranju i njegovom kasnijem potpunom društvenom marginaliziranju.³⁷⁷

Za razliku od tih vodećih ustaških dužnosnika Marko Čović je u to vrijeme javno očitovao svoje neskrivene prijateljske empatije kako za Budakovo književno djelo tako i za njegov društveni i politički rad. To se posebice očitovalo nakon uspostave NDH kada

je Čović u stopu pratio Budaka na njegovim brojnim putovanjima na kojima je on kao neskriveni leader javno nastupao i promicao interese novoga režima.

Jedno od njihovih prvih zajedničkih putovanja po teritoriju NDH bilo je putovanje u Budakovu rodnu Liku, o kojem je Čović napisao na stranicama *Hrvatskog naroda* opširnu reportažu pod naslovom: *Na izvorima „Ognjišta“ Tri dana u Lici s Doglavnikom*.³⁷⁸ U tom metaforama prepunoj putopisnom članku Čović gotovo kao u pastoralni niže slike vezane uz Budakov roman *Ognjište*. Istodobno povezuje cijeli lički kraj posebice Velebit s izvorom razvoja ustaškog pokreta.³⁷⁹ On u to vrijeme izrazito idealistički gleda na ulogu ustaškog pokreta pri stvaranju NDH te također ističe kako je za sve to zaslužan ne samo poglavnik Pavelić već u mnogo većoj mjeri doglavnik Budak kojega u cijelom članku neskriveno uzvisuje iznad poglavnika.³⁸⁰ Već u tom članku on jasno očituje i svoju empatijsku vezu sa zajedničkim sastavnicama bunjevačkog identiteta Budakove Like i njegove Subotice. Čović ističe kako je na tu njegovu povezanost s Likom presudno utjecao roman *Ognjište*.³⁸¹ I upravo na Budakovom rodnom ognjištu u Svetom Roku on iznosi i osobni stav kako Doglavnika osobno smatra najvećim hrvatskim književnikom.³⁸² Među njegovim sumještanima i rođacima Čović također prepoznaje i brojne likove iz romana koji ga prigodom susreta očaravaju ne samo vanjštinom već u puno većoj mjeri duhovnom snagom koju je po njegovom mišljenju i Budak opisivao u romanu. Njegova razvidna očaranost Likom i Ličanima, tj. njemu bliskim ličkim bunjevačkim Hrvatima, već tada ima i promidžbenu funkciju te on posebice ističe kako je roman *Ognjište* utjecao i na razvoj cijelog ustaškog pokreta. To očito pretjerivanje posljedica je upravo povezanosti Marka Čovića s hrvatsko-bunjevačkim identitetom kojega je jasno prepoznavao čitajući *Ognjišta*. U tom putopisu zanimljivo je kako Čović nije mogao odoljeti da u tekst ne ubaci nekoliko ikavskih riječi koje su mu također poslužile pri slikovitom prikazivanju dubokih duhovnih i književno stilskih veza Budaka s rodnim ličkim krajem. Već na tom prvom putovanju doglavnika Budaka je pratila veća grupa suradnika, ali po pisanju Marka Čovića, nisu osjetili tu povezanost i razumijevanje, dok je on taj trodnevni boravak u Lici doživio kao jednu vrstu osobnog obraćenja i duhovnog pročišćenja. Iz navedenog jasno se primjećuje da nije slučajno što je upravo on pozvan da bude osobni Budakov tajnik, jer kako se može vidjeti Čović je iskreno i

izrazito idealistički gledao na cjelokupni život i rad doglavnika Budaka kojega je držao za svojevrsnog književnog mentora.

U to vrijeme on je Budaka pratio i tijekom drugih putovanja te je i u drugim gradovima također zajedno s njim držao promidžbene govore. Tako je izrazito zapažene govore o značenju uspostave NDH doglavnik Budak održao u Varaždinu, Vinkovcima, Brodu na Savi, Gospiću i dr., a istodobno je i Čović na tim velikim javnim zborovima okupljenom mnoštvu govorio o ulozi mladeži pri stvaranju i očuvanju tek stvorene države. I jedan i drugi tada su isticali važnost kulturnog rada i razvoja prosvjetnih i obrazovnih institucija te su poticali sve Hrvate da se odreknu ranijeg strančarenja, ali i da se u novim okolnostima nakon osnivanja samostalne hrvatske države aktivno uključe u društveni i politički život uz pomoć ustaškog pokreta. Stoga i spomenuti popis na kojem se nalazilo i ime Miroslava Krleže, od njih je označen kao potez koji je protivan željenoj homogenizaciji svih slojeva hrvatskoga društva. Oni su već tada dobro znali kako su taj popis još u prvim danima nakon uspostave NDH izradili radikalizmu skloni ustaški dužnosnici te je doglavnik Budak za njih neočekivanim činom odlaska u poglavnikov ured izravno utjecao da se od sigurne smrti spasi njegov prijeratni prijatelj književnik Miroslav Krleža. U knjizi *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati* Marko Čović naglašava da mu je Mile Budak još 1938. godine jasno istaknuo kako su hrvatskoj kulturi jednako potrebni i Budak i Krleža te da se njihovo stvaralaštvo ne treba ideologizirati nego neostrašćeno i racionalno-stručno valorizirati i to upravo iz razloga kako bi se obojica pisaca mogla prikazati u cjelovitoj povijesti hrvatske književnosti. Budaku su već u to vrijeme estetske vrijednosti hrvatske književnosti bile ispred prijepora izazvanih političkim i ideološkim razmiricama.³⁸³ Budak se po tom kasnijem Čovićevom svjedočenju, već nakon uspostave NDH jasno založio za afirmaciju stvaralaštva svih kulturnih djelatnika te je već tada otvoreno predložio poglavniku Paveliću imenovanje Krleže na mjesto intendanta *Hrvatskog državnog kazališta* (HDK) u Zagrebu, a istodobno je također predložio i postavljanje kipara Ivana Meštrovića na mjesto ministra prosvjete, ali su obojica navedenih uglednih hrvatskih umjetnika takve prijedloge otklonili.

Povijesna je činjenica kako u tim prevratničkim danima osnutka nove državne vlasti poglavnik Ante Pavelić nikada nije uzeo ozbiljno razmatrati taj nacionalno-romantičarski

Budakov prijedlog i to napose jer je Poglavnik zastupao izrazito kruti antimarksistički i antijugoslavenski svjetonazor.³⁸⁴

U to rano vrijeme Poglavnik nije bio sklon prihvatiti navedeni prijedlog koji je već tada za podlogu imao pomirenje i suradnju između različitih političkih i društvenih svjetonazora. Budak je istodobno bio potpuno svjestan kako će upravo ti u prošlosti duboko ukorijenjeni i ideološki oblikovani sukobi i nakon uspostave nove države biti temelj hrvatskih političkih i društvenih sučeljavanja. On se posebice pribojavao štetnih posljedica tih sukobljavanja. Brinuo ga je i mogući negativni krajnji ishod koji bi imao za posljedicu slabljenje zajedničke i učinkovite borbe oko oživotvorenja pune slobodne i samostalnosti NDH. Upravo iz tako jasno oblikovanog stava doglavnika Mile Budaka prema ideološki različitom, ali ipak političkom Hrvatu i plodnom književniku Miroslavu Krleži, potrebno je ukazati i na malo poznatu činjenicu kako su se nakon Budakovog povratka iz političkog iseljništva 1938. godine ta trojica hrvatskih književnika više puta prijateljski susretali te se iz tog konteksta treba promatrati i Čovićev odnos prema Krležinom i Budakovom književnom stvaralaštvu.³⁸⁵ Treba naglasiti kako je Čović i prije formalnog poznanstva s Budakom, afirmativno pisao o njegovim književnim djelima u kojima je pronalazio i utjecaj Krležinoga književnog stila. Stoga je taj njegov pozitivni stav i svojevrsno povezivanje njihova književnog stvaralaštva za veći dio postdrugosvjetskoratovske jugoslavenske krležologije bio iznenađujući te je većina tih književnih povjesničara tražila neka skrivena ideološka polazišta pri analizi Čovićeva endehaškog publicističkog pisanja o Krleži. Također oni su isticali kako je Budakovo pozitivno mišljenje i naponi oko afirmacije Krležinog kulturnoga djelovanja tijekom rata isto tako posljedica skrivenih namjera endehaškog režima da se izmanipulira Krleža koji je tada bio u strahu za svoj život. Čović je po tim kasnijim krležolozima bio uključen u vodeću ustašku „ideokraciju“, koja je jedino željela iskoristiti „književnog gorostasa“ Krležu. U tom pogledu oni su previdjeli ili im je ostala nepoznata povijesna činjenica, kako je Čović prvi puta recenzirao Budakov roman *Ognjišta* u subotičkom književnom časopisu *Klasje naših ravni*. Stoga čuđenje tih kasnijih krležologa i naglašavanje kako je on tek krajem 1938., odnosno početkom 1939. godine afirmativno pisao o obojici hrvatskih književnika nije točna.

Začuđujuće je što oni nisu uvidjeli u tim brojnim prijeratnim i ratnim tekstovima kako su se Budak i Krleža vrlo dobro poznavali te kako su oni međusobno, ali i s drugim hrvatskim intelektualcima razmjenjivali i dijelili zajedničke kulturne stavove o slobodi književnoga stvaralaštva bez obzira na politički svjetonazor kojem su ti intelektualci tada pripadali.

Čović je već i prije formalnog poznanstva s tom dvojicom značajnih hrvatskih intelektualaca jasno očitovao vlastite poglede o njihovoj ulozi unutar ukupnoga korpusa tadašnje hrvatske književnosti. Hrvatskim poslijeratnim krležolozima i to napose Stanku Lasiću možda nisu bili poznati svi Čovićevi osvrti i recenzije te je on u svojim djelima spominjao samo manji dio njegovih književno-kritičkih radova nastalih u NDH, odnosno samo one članke koji su objavljeni na stranicama predratnih zagrebačkih književnih časopisa, na koje su se za vrijeme rata referirali drugi autori koje je on uvrstio u svoje studije o Krleži. U tim, od drugih autora citiranim prijeratnim člancima, Marko Čović je slično kao i na stranicama *Klasja naših ravni* opetovano ponovio kako u *Ognjištu*, po njegovom, ali i tadašnjem općem mišljenju najznačajnijem i u predratno vrijeme najcitiranijem Budakovom književnom djelu, prepoznaje Krležinu „bujicu riječi i snagu izričaja“. To Čovićovo mišljenje tada dijeli veći broj hrvatskih kulturnih djelatnika, a tu činjenicu potvrđuje npr. Drago Ivanišević koji je doslovno citirao ranije objavljeni Čovićev tekst iz zagrebačke *Omladine*, pa se upravo na taj članak pozvao i Lasić. Ivanišević je taj tekst već krajem 1941. godine prenio na stranicama časopisa *Hrvatska pozornica*. Ugledni krležolog Stanko Lasić tako se referirao isključivo na Ivaniševićeve citate pa je za njega taj kasnije objavljeni članak označavao rani pokušaj ustaške kulturne „ideokracije“ koja je imala za cilj pridobijanje Krleže. Lasić je stoga zaključio kako je za taj posao bio uz doglavnika Budaka izravno zadužen i Čović.³⁸⁶ Taj prijeratni Krležin i Budakov utjecaj i kontakti s mlađim naraštajem hrvatskih književnika, pa tako i kontakti i utjecaj na Marka Čovića, prije svega je značajan za sagledavanje ukupne slike kulturnih strujanja u vrijeme NDH, jer postoji određen kontinuitet stavova o temeljnim kulturnim pitanjima kod tog mlađeg naraštaja građanskih intelektualaca unutar ta dva povijesna razdoblja. U tom pogledu u poslijeratnoj krležologiji prešućeno i ne dovoljno istraženo je prijeratno „poznanstvo i suradnja“ Krleže s Budakom, ali i Čovićem.

Mišljenja smo kako je to važna karika u sagledavanju izrazito složenih procesa stvaranja novih kulturnih obrazaca unutar institucija NDH. Također ta problematika vrlo slojevitih kulturnih odnosa ne samo da se treba staviti u kontekst vremena već se također mora sagledati i iz Krležinog društvenog statusa i položaja kako prije rata tako i u vrijeme njegovoga trajanja. U tom pogledu napose je važno sagledati društvene, kulturne i političke okolnosti koje su nastale neposredno nakon završetka rata, tj. nakon 1945. godine, kada nove komunističke jugoslavenske vlasti i nisu bile spremne s Miroslavom Krležom ostvariti otvorenu suradnju nego je i u poslijeratnom vremenu ostao po strani od tadašnjih društvenih kretanja. Neosporna je povijesna činjenica kako se upravo Miroslav Krleža kao jedan od vodećih lijevih zagrebačkih intelektualaca neposredno prije rata nalazio pod stalnim kritikama, odnosno bio je gotovo izopćen od strane vodstva Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i to prije svega zbog snažnoga ideološkog i konceptijskog sukoba na tadašnjoj hrvatskoj književnoj i filozofskoj ljevici.³⁸⁷ Krleža se tih predratnih godina, jednako kao i Budak prije i tijekom rata, zalagao za punu afirmaciju slobode književnog stvaralaštva bez ideologiziranog političkog utjecaja pa je taj njegov stav bio u potpunoj suprotnosti sa smjernicama partijskog vrha na čelu s Josipom Brozom Titom. Vrh KPJ već u to vrijeme nije želio prihvatiti bilo kako suradnju i bliskost s građanskim hrvatskim intelektualcima. Stoga su predratni vodeći hrvatski i jugoslavenski partijski ideolozi bili žestoki kritičari Krležinog salonskog koketiranja s građanskim elitama. U toj žestokoj „partijskoj kritici“ posebice su se isticali: August Cesarec, Ognjen Prica, Milovan Đilas, Radovan Zogović, Aleksandar Ranković, kao i već spomenuti sekretar CK KPJ Josip Broz Tito. Svi oni su pokušali politički marginalizirati i kritizirati Krležu zbog njegovog sektaštva i frakcijskog skretanja s partijske crte. Oni su u to vrijeme od svih članova partije uključujući i nepopustljivog Krležu, ali i nepoćudnih filozofa Rihtmanna i Pothorskog tražili da se jasnije partijski opredijele te slijepo slijede političke smjernice Kominterne.

Taj zacrtani pravac jednako se odnosio i na političko djelovanje i na društvena i kulturna pitanja što se reflektiralo i na krute poglede oko slobode književnog stvaralaštva. Spomenuti partijski čelnici zagovarali su socrealističku angažiranu književnost te su pritom slijepo slijedili one smjernice moskovske centrale koja je kao uzor označila zaključke donesene na *Drugom kongresu sovjetskih književnika*.

Tako kruto sročene smjernice sovjetskih književnika imale su za cilj punu ideologizaciju književnoga stvaralaštva u kojima je isticanje klasnih postavki trebalo biti iznad estetskog, a istodobno te su smjernice težile i nekritičkom prikazivanju tadašnjeg društvenog i kulturnog stanja u SSSR-u. Krleža se jasno intelektualno odupro tom importiranom krutom ideologiziranom preslikavanju. On je već tada u pogledu estetskih zadanosti baštineći hrvatske ali i srednjoeuropske i zapadnoeuropske kulturne obrasce i tradiciju, pisao o autonomiji i zaštiti umjetnika od bilo kakvih političkih i društvenih pritisaka, tj. potrebi očuvanja kreativne slobode književnog stvaralaštva i to ne samo u pogledu stilske estetike već i u pogledu odabira tema. Za partiju bio je to jasan znak da on ne prihvaća sovjetske smjernice kako je to izričito tražila Kominternu pa je stoga na stranicama prijeratnih jugoslavenskih partijskih listova *Književnih sveski*, *Proleter* kao i *Srpa i Čekića* odmah bio žestoko kritiziran te otvoreno označen kao nepoćudni intelektualac sklon salonskim građanskim politiziranjima i nerevolucionarnom radu. Istodobno „vodeći drugovi“ su ga na taj način optužili za promicanje „frakcionaštva“, tj. za razbijanje jedinstva partijskog rada. Upravo iz tako tvrdo oblikovanog stava jasno se nazire kako je krajem tridesetih godina 20. stoljeća politički vrh KPJ u stvarnosti jedino djelovao kao dislocirani ogranak Kominternu pa je i njihova politička doktrina, odnosno spomenuta politička elita na čelu s Titom, u velikom dijelu slijepo slijedila radikalne staljinističke metode obračuna s političkim neistomišljenicima. Treba istaknuti kako je upravo Tito prije povratka iz SSSR-a u Jugoslaviju dobio izričiti naputak od tadašnjeg generalnog sekretara Kominternu Bugarina Georgija Dimitrova oko rješavanja frakcijskih borbi unutar KPJ, ali mu je pritom privatno savjetovao da pokuša pridobiti Krležu koji je već tada u međunarodnoj zajednici bio afirmirani i u tim komunističkim krugovima prepoznati književnik.³⁸⁸ Kako je Tito u to vrijeme tek učvršćivao svoju vodeću poziciju u jugoslavenskoj partiji on nije u potpunosti slijedio taj Dimitrovljev „prijateljski savjet“, iako je sve Kominternine političke smjernice dosljedno slijedio sve do razlaza sa Staljinom 1948. godine.³⁸⁹ Tako su već tada zadaću obračuna s Krležinim svjetonazorskim i kulturnim stavovima na sebe preuzimaju vodeći članovi partije i to prije svega članova CK KPJ Milovan Đilas-Đido i Radovan Zogović, ali i Jovan Popović i Josip Kraš koji je i prvi po Titovom nalogu na stranicama *Proletera* napao Krležu.

Također su od Tita imenovani visoki dužnosnici CK KPH, tj. pouzdani i slijepo odani „drugovi iz Zagreba“ Ognjen Prica, August Cesarec i Božidar Adžija prihvatili ulogu Krležinih partijskih kritičara. Osim Krleže oni su istodobno za frakcionaštvo kritizirali i druge lijevo orijentirane zagrebačke intelektualce napose znanstvenike Rihtmanna i Pothorskog. U tom pogledu posebice treba istaknuti činjenicu kako je Milovan Đilas još tijekom rata, kao i dugi niz godina nakon njegovoga završetka, zadržao jednako kruti stav prema „partijski nepoćudnom frakcionašu“ Krleži. On je o Krleži još u osamdesetim godinama negativno govorio i to u vrijeme kada je taj hrvatski književnik od strane komunističkih političkih i kulturnih krugova već bio potpuno rehabilitiran i prihvaćen kao vodeći jugoslavenski lijevi intelektualac. Đilas ni tada nije želio promijeniti mišljenje pa je u javnim istupima i dalje isticao kako smatra Krležu „nedovoljno izgrađenim marksistom“. O tom njihovom ideološkom sukobu on je u više navrata nekritički javno svjedočio, jer ni tada nije želio nimalo odstupiti od tvrdo usvojenog predratnog partijskog mišljenja o frakcionašu Krleži.³⁹⁰

Stoga pri sagledavanju tih vrlo složenih predratnih političkih i društvenih okolnosti, koje su okruživale i pritiskale Miroslava Krležu, primjetno je kako nas sve te činjenice nedvosmisleno trebaju upozoriti na oprezno donošenje zaključaka o njegovom tzv. „defetističkom“ držanju tijekom rata, jer je Krleža tih godina posebice bio svjestan jednake životne ugroze koja je dolazila i od vodećih ljudi KPJ-u, kao i radikalnih krugova novoga ustaškog režima.

Spomenuti sukob s „drugovima“ jasno nas upućuje na zaključak kako se Miroslav Krleža nakon uspostave NDH nije usudio napustiti Zagreb, jer nije mogao znati kako će ga primiti Tito i ljudi oko njega. On je redom odbijao „prijateljske“ pozive da se već tijekom 1942. godine priključi rastućem partizanskom pokretu.³⁹¹ Iz tog vremena ostao je u hrvatskoj kulturnoj povijesti zabilježen njegov značajan antitotalitaristički stav kako mu je svejedno tko će ga ubiti *Đido ili Dido*.³⁹² Krleža je također već prije rata, a napose na njegovom početku, potpuno svjestan činjenice da je praktički ostao sam i odbačen od visokih partijskih krugova te su mu pomoć pružali malobrojni prijatelji na čelu s doktorom Đurom Vranešićem. Navedeni zaključak potvrđuje nam i jedan kasnije objavljeni dokument u kojem je potkrijepljena važna činjenica kako su posebice Milovan Đilas i Aleksandar Ranković odmah po okončanju ratnih operacija pristupili dodatnom

detaljnem isljeđivanju međusobnih odnosa, odnosno predratne i ratne povezanosti Budaka i Krleže. Oni su već tada pokušali diskreditirati to njegovo poznanstvo s Budakom kako bi ga odstranili od bilo kakvog utjecaja prema institucijama vlasti nove jugoslavenske države, odnosno pokušavali su naći dokaze i za njegovu tihi likvidaciju. Taj njihov plan posebice potvrđuje sačuvano pismo dr. Josipa Hrnčevića kojega je u presliku prenio Enes Čengić u knjizi *S Kležom iz dana u dan (1989.-1990.)) Post mortem II.*³⁹³

Stoga ako sagledamo cjelinu međuratnih i drugosvjetskoratovskih društvenih, kulturnih i političkih zbivanja možemo pretpostaviti kako je taj predratni sukob na hrvatskoj književnoj ljevici, tj. sukob visokih čelnika KPJ s Krležom ostavio određenog traga na stavove i postupanja hrvatskih građanskih intelektualca konzervativnog političkog svjetonazora na početku rata te su oni po smjernicama doglavnika Budaka i tijekom rata na neki način pokušali ne samo zaštititi tog priznatog pisca, nego mu i pripomoći oko ponovne pune društvene prihvaćenosti. Temeljem navedenih činjenica s pravom možemo pretpostaviti kako je prije svega takvom uvažavajućem stavu kulturnih prvaka NDH pripomogao i Krležino prijeratno javno izrečeno mišljenje o potrebi pune slobode književnog stvaralaštva, ali i nesmetanog i neideologiziranog razvoja hrvatske kulture. Posebice je pri tome primjetno da je slijedeći navedene istovjetne Budakove stavove o slobodi književnoga stvaralaštva i Marko Čović u tim ratnim danima bez zadržke djelovao na kulturnom i promidžbenom polju tako što ni on nije odbacivao Krležu već je njegovo stvaralaštvo pokušavao književno kritički valorizirati. Čović je baštinio isti stav prema slobodi kulturnog i književnog stvaralaštva te se i protivio uplitanju bilo koji ideologiziranih političkih stavova pa je upravo to i postala zajednička susretna točka djelovanja kako Krleže tako i Budaka i Čovića.

Jedina je razlika u to vrijeme što se Čović i Budak zalažu i aktivno rade na ustroju institucija NDH te dosljedno brane njenu revolucionarnu uspostavu i državnu opstojnost, dok se Krleža potpuno distancira od bilo koje revolucionarne ili druge ideje stvaranja samostalne hrvatske države te i u ratu ostaje internacionalist i prikriveni podupiratelj jugoslavenske državne ideje koju je tijekom tridesetih po naputcima iz Moskve prihvatio i politički vrh KPJ.

Iz tog izrazito složenog društvenog i političkog konteksta treba promatrati i činjenicu kako je Marko Čović jedan od prvih desnih građanskih hrvatskih intelektualaca i članova ustaškog pokreta koji je u HDH imao hrabrosti javno i otvoreno prikazati Krležino književno stvaralaštvo i to bez obzira što je taj ugledni književnik, u jednu ruku čak prkosno i pod ustaškim režimom neskriveno zadržao lijevi politički svjetonazor te je uporno odbijao bilo kakvu suradnju s novim endehaškim vlastima držeći se cijelo vrijeme rata posve po strani, tj. „politički neutralno“. To Čovićevo pisanje posebice dolazi do izražaja u eseju pod naslovom: *Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti-Od hrvatskog književnika Mile Budaka do hrvatskoga književnika Miroslava Krleže*. U tom tekstu on jasno ističe kako u okviru hrvatske književnosti i jedan i drugi pisac imaju svoje zasluženno mjesto. Isto tako on već tada naglašava da ideološke zapreke ne umanjuju umjetničke vrijednosti i socijalnu zauzetost oba književnika posebice ako se sagleda njihov gotovo istovjetni realistički prikaz egzistencijalnih problema hrvatskoga puka.

Upravo su tako izrečeni jasni stavovi na tragu spomenutog njegovoga prijeratnog pisanja, odnosno plod prijateljskih razgovora i susreta s obojicom uglednih književnika.³⁹⁴ Iako u tom članku Marko Čović daje prednost Mili Budaku, ipak ne umanjuje važnost književnog stvaralaštva Miroslava Krleže za kojega ističe da je svojim djelima utjecao na mnoge pisce, ali i na osobit način obogatio hrvatsku suvremenu književnost.³⁹⁵ Pozornost privlači i činjenica što je taj kritički osvrt objavljen upravo na prvu godišnjicu osnivanja NDH 10. travnja 1942. godine u zagrebačkom časopisu *Spremnost*.³⁹⁶ Taj njegov afirmativni stav nije mogao ostati bez odjeka te su mu intelektualni krugovi priznali ispravnost tih stavova, ali se istovremeno dogodila i suprotna reakcija, pa je navedeni broj *Spremnosti* odmah po izlasku bio povučen iz prodaje. Tako je taj Čovićev književno kritički članak odmah od vladajućih, radikalizmu sklonih, ustaških elita ocijenjen kao ideološko zastranjenje te je kao takav označen i opasnim po režim. Nakon takve reakcije dijela radikalnih krugova nespremnih na bilo kakve kompromise niti Čović niti Budak nisu odustali već su i dalje pokušavali pridobiti Krležu za suradnju.

Posebice je Budak pokušavao privući Krležu te ga zainteresirati za aktivnije javno djelovanje i to napose nakon nenadanog odlaska Vladimira Nazora u partizane 1942. godine. Kako je u endehaškim kulturnim krugovima upravo Nazor slovio za jednog od vodećih književnih prvaka i to odmah do Mile Budaka zbog tog njegovog neočekivanog postupka dolazi i do režimskog popuštanja prema Krleži. To se posebice očituje u istupima pojedinih kulturnih prvaka u javnim glasilima. Stoga je u to vrijeme marginalizirani Krleža gotovo preko noći ponovno prihvaćen od strane tih vodećih kulturnih elita. Ta iznenadna promjena zorno se može vidjeti iz tekstova posvećenih tadašnjoj književnoj kritici, jer ne samo Čović već i drugi književni kritičari od tada započinju sve otvorenije afirmativno pisati o krležinom stvaralaštvu.³⁹⁷ To novo i umjerenije postupanje posebice se očituje od kraja 1943. godine kada i vodeći politički prvaci NDH na čelu s poglavnikom Pavelićem započinju nagovarati navedenog istaknutog hrvatskog književnika da prihvati suradnju s njima. Pavelić je također u to doba kratkotrajno bio spreman podržati prijedlog da i Krleža sudjeluje u oblikovanju i izgradnji novog kulturnog ozračja nudeći mu pritom i utjecajne društvene položaje. Krleža je nakon rata i sam svjedočio kako ga je tijekom rata doglavnik Budak u više navrata nagovarao da prihvati suradnju s ustaškim režimom, a 1943. godine organizirao je i njegov razgovor i posjet u Banskim dvorima s poglavnikom Pavelićem. Upravo su tom prilikom upravo spomenuti najviši državni dužnosnici iznenađenom Miroslavu Krleži nudili primamljive poslovne ponude i to od intendanta HDK u Zagrebu do sveučilišnog profesora i ravnatelja Sveučilišne knjižnice, što je on s izlikom kako je bolestan redom odbijao. Navedena Krležina svjedočanstva zabilježili su u poslijeratnim monografijama i vodeći jugoslavenski krležolog Stanko Lasić i književnikov osobni biograf i bliski suradnik Enes Čengić. Posebice je pritom značajno što je Čengić u knjizi *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990) Post mortem II* prenio i jedno izvorno svjedočanstvo visokog ustaškog dužnosnika Branka Rukavine, koje je u svojoj knjizi *U žitu i kukolju* zabilježio postdrugosvjetskoratovski politički iseljenik i novinar Mladen Žigrović.³⁹⁸ Žigrović piše, a Čengić prenosi kako je Rukavina tijekom rata službovao u kabinetu poglavnika Pavelića. Rukavina je najvjerojatnije, po Čengićevom mišljenju, krajem 1943. godine dobio u pisanom obliku povjerljivi stenogram sastanka kojega je nakon susreta Pavelića i Krleže sastavio osobno Budak.³⁹⁹

Taj djelatnik poglavnikovog ureda u tom poslijeratnom sjećanju ističe kako se susret u Banskim dvorima dogodio krajem listopada 1943. godine, dok Čengić u navedenoj knjizi, kao i Krleža u *Zapisima s Tržića*, svjedoči da se zbio nešto ranije tj. 23. rujna 1943. godine⁴⁰⁰ Čengić također spominje još jedan mogući datum susreta 21. rujna. Taj je nadnevak naznačen u tajnom izvješću zagrebačkih partijskih ilegalaca. Čengić iznosi mišljenje kako je taj zasebni dokument upućen na znanje osobno sekretaru KPJ-u i vrhovnom zapovjedniku NOP-a Josipu Brozu Titu. Tito je na taj način odmah imao izravni uvid u Krležin susret s Pavelićem kao i njegovom držanju na tom sastanku. Također i to tajno izvješće potvrđuje činjenicu da se najviši partijski vrh tijekom cijeloga rata živo zanimao za Krležu te kako je i Tito znao što se s njim događa u Zagrebu i koji su mu politički stavovi. Može se pretpostaviti kako su o tome susretu bili izvješteni i drugi visoki partijski dužnosnici iz CK KPH, ali i iz CK KPJ. Tako je i ta povijesna činjenica moguće utjecala i na kasniji Krležin položaj u komunističkoj Jugoslaviji, ali i na sudbine onih koji su na tom primanju sudjelovali ili čija su se imena u ilegalnom partijskom dokumentu spominjala. Posebice je uočljivo, u tom partijskom dokumentu, kako je negativno apostrofirani Krležin prijatelj i zaštitnik dr. Đuro Vranešić za kojeg se ističe da je „germanofil“ i ustaša. Vranešić je nakon rata jednako kao i drugi piščev endehaški zaštitnik doglavljen Mile Budak odmah po ulasku partizana u Zagreb bio uhićen, a potom i likvidiran.⁴⁰¹ Treba naglasiti kako Krležin biograf Čengić Rukavinino sjećanje s pravom uzima s rezervom zbog brojnih činjeničnih nepreciznosti. On je pritom svjestan kako to sjećanje obiluje detaljima te kako u nedostatku sačuvanih izvornih dokumenata ono s historiografskog stanovišta ima iznimno značenje i to prije svega što nam, ako ne iz prve ruke onda barem iz druge, donosi tijek sastanka u Banskim dvorima. Još je značajnije što se spominju i brojna imena uglednih endehaških kulturnih dužnosnika koji su cijelo vrijeme rata izravno nagovarali poglavnik Pavelića da se Krleža rehabilitira i vrati na tadašnju kulturnu pozornicu. Tako se u Rukavininom svjedočanstvu osim doglavnika Budaka spominju još brojni hrvatski kulturni uglednici kao i visoki dužnosnici *Matice hrvatske*, odnosno *Ministarstva bogoštovlja i nastave* Filip Lukas, Blaž Jurišić, Dane Uvanović kao i lički bunjevački Hrvat i tadašnji ministar Mile Starčević.

U tom pogledu treba naglasiti činjenicu kako Rukavina za razliku od spomenutog partijskog izvješća, u kojem je opisan događaj u Banskim dvorima, te koje je ostalo samo na prikazanom odnosu Krleža-Pavelić, jedini spominje da su na primanju tada nazočni bili upravo matičini dužnosnici dr. Blaž Jurišić i Dane Uvanović. Tada se dr. Blaž Jurišić kao ugledni član *Matice hrvatske*, ne samo založio za Krležu već mu je i ponudio tiskanje studije o „Ocu Domovine“ dr. Anti Starčeviću u matičinoj nakladi. Krleža je tu studiju tijekom rata započeo pisati upravo u sanatoriju dr. Vranešića.⁴⁰² Također Rukavina spominje kako je Pavelić tijekom razgovora provokativno naglasio da se među Krležinim zaštitnicima i zagovarateljima nalazi i predsjednik MH prof. Filip Lukas, ali i da je ta poglavnikova prisposoba Krležu iznenadila, jer je znao kako postoji izravni animozitet između tih dvojice hrvatskih građanskih konzervativnih intelektualaca. U to vrijeme Krleža je preko prijatelja već imao informaciju kako je Lukas došao u nemilosti kod Pavelića odmah nakon uspostave NDH, jer se izričito protivio poglavnikovom popuštanju glede teritorijalnih pretenzija talijanskih fašista koji su ga prisilili na ustupke i potpis Rimskih ugovora. U tom pogledu primjetno je kako se taj iznenadni sastanak vodećih kulturnih i političkih dužnosnika NDH s Krležom održao neposredno nakon pada Mussolinijeve fašističke vlade, tj. kapitulacije Kraljevine Italije, odnosno u vrijeme kada je i poglavnik Pavelić proglasom od 10. rujna 1943. godine ponovno pokušao reintegrirati Dalmaciju, Istru i otoke u pravni poredak NDH. Upravo u tim složenim međunarodnim i unutrašnjim okolnostima dolazi, svega trinaest dana nakon objavljivanja navedenog Poglavnikovog proglašenja, pod izravnim utjecajem poglavnika Budaka i do poziva Krleži. Moguće je kako je taj poziv imao za cilj i pokušaj tog dijela konzervativnih građanskih intelektualaca da se prevladaju ideološke razlike, ali i pripremu za mogući prelazak NDH na stranu Saveznika. Također se može pretpostaviti kako su oni željeli na taj način ojačati položaj, odnosno očuvati državnu nezavisnost. Kako su, već tada partizanske postrojbe predvođene komunistima kontrolirale znatne dijelove teritorija NDH, a istodobno su i angloameričke vojne postrojbe također zaposjele veći dio južne Italije to novonastalo geopolitičko stanje moralo je ponukati i dijelove tih zagrebačke elite na potrebu iznalaženja novih političkih i društvenih rješenja koja bi vodila prema izvlačenju Nezavisne Države Hrvatske iz rata.⁴⁰³

Istodobno i Krleža je prateći razvoj na svjetskim bojišnicama već i prije tog sastanka predosjećao i predviđao mogući slom endehaškog režima. Stoga je pažljivo otklonio sve ponuđene časti i mogućnost njegovoga ponovnog društvenog i kulturnog angažiranja. On je taktizirajući ostavio odškrinuta vrata za naredne razgovore pa je pri završetku tog prvog susreta u Banskim dvorima dogovoren ponovni sastanak. Na Pavelićev prijedlog tom je prigodom odlučeno kako će ga nakon što razmisli ponovno kontaktirati ljudi iz njegovog kabineta. U spomenutom Rukavininom svjedočanstvu, za razliku od drugih koje spominje Čengić, spominju se dva susreta Pavelića i Krleže. Stoga treba pretpostaviti da je tijekom tog drugoga susreta, koji se održao najvjerojatnije sredinom listopada 1943. godine Pavelić zadužio, po Budakovom prijedlogu, ministra Milu Starčevića da dogovori sve detalje oko Krležinog mogućeg rada u kulturnim institucijama NDH. Tom prigodom Krleži je po iskazu Rukavine nuđeno čak i prestižno mjesto redovnoga člana *Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*.⁴⁰⁴ O svim tim ponuđenim radnim mjestima, kao i točnosti iznesenih činjenica, također je više godina nakon rata osobno posvjedočio i Krleža. On je o tim događajima govorio njemu bliskim zagrebačkim poslijeratnim prijateljima, a o tim izravnim kontaktima s visokim ustaškim dužnosnicima, koji su se održavali u Banskim dvorima, ali i u Ministarstvu bogoštovlja i nastave, također je potvrdio da ga je nedugo nakon tajnih razgovora s poglavnikom osobno kontaktirao i s njim razgovarao ministar Starčević. Posebice je isticao kako je prigodom susreta u ministarstvu i razgovora sa ministrom Starčevićem opetovano odbacio sve njegove prijedloge, ali i vrlo grubo odbio bilo kakav vid njegove daljnje suradnje.⁴⁰⁵ Krleža je pred tim sugovornicima također iznio mišljenje da ministar Mile Starčević taj razgovor i njegovo oštro odbijanje nikada nije prenio niti poglavniku Paveliću niti nekome od visokih ustaških dužnosnika. Iznio je i mišljenje kako ga je na taj način krajem 1943. godine ministar Starčević, koji je u to vrijeme bio visokopozicionirani ustaški dužnosnik, izravno zaštitio od mogućih daljnjih pritisaka.⁴⁰⁶ Stoga iz svih dosad prikazanih činjenica s pravom se može zaključiti kako kulturna elita predvođena poglavnikom Budakom već od osnutka NDH pokušava naći različite modele po kojima bi se ostvarila puna suradnja Miroslava Krleže endehaškim kulturnim institucijama. Uvidom u malobrojnu dostupnu arhivsku građu, ali i ne manje važna autentična svjedočanstva sudionika tih događaja od kojih je u poslijeratnom vremenu također tek neznatni dio

publiciran u različitim domaćim i iseljeničkim publikacijama, nadamo se kako smo barem približno rekonstruirali složene odnose na tadašnjoj kulturnoj sceni na kojoj su glavni akteri u to vrijeme bili književni velikani Budak i Krleža.

Ne treba pritom smetnuti s uma kako su to zabilježili pojedinci različitih političkih svjetonazora. U toj razasutoj i do sada nedovoljno sintetiziranoj memoarskoj građi još je izraženije kako tijekom rata u Krležinoj zaštiti prednjače intelektualci konzervativnog svjetonazora i to u puno većoj mjeri nego što su to mogli i htjeli u to vrijeme činiti njemu ideološki puno bliskiji članovi KPJ. Ti ugledni kulturni djelatnici većinom su dolazili iz redova visokopozicioniranih članova *Matice hrvatske*. Oni su tijekom cijeloga ratnog vremena osobno radili oko njegove društvene prihvaćenosti bez ustezanja što su o tome mislili antimarksistički raspoloženi i režimu odani visokopozicionirani članovi ustaškoga pokreta na čelu s poglavnikom Pavelićem. Također je primjetno kako su uz doglavnika Milu Budaka u tim vrlo opasnim postupanjima značajnu ulogu imali prije svega predsjednik MH Filip Lukas te članovi glavnog odbora Blaž Jurišić, Dane Uvanović, tajnik MH i kasniji ministar Mile Starčević, ali i mladi bački hrvatski književnik i član prijeratnog sveučilišnog pododbora MH Marko Čović.

S velikom sigurnošću za Čovića se može pretpostaviti kako je najvjerojatnije na Budakov poticaj, kao jedan od prvih desno orijentiranih intelektualaca, usudio već početkom 1942. godine u *Spremnosti* javno progovoriti o potrebi neostrašćenog valoriziranja Krležinog književnog stvaralaštva.⁴⁰⁷ Ne treba zanemariti pritom niti činjenicu kako je Marko Čović već 23. travnja 1941. godine kooptiran za odbornika *Skupnog odbora Matice hrvatske*, ali i izabran za urednika matičinog utjecajnog časopisa *Hrvatske revije*. Obnašajući navedene visoke funkcije on je morao biti izravno upoznat, ali i uključen u sve planove i akcije kojima su čelni ljudi MH pokušavali pomoći Krleži.⁴⁰⁸ Taj *Skupni odbor* je 8. ožujka 1942. godine ponovno potvrđen od strane širega članstva na *Skupštini MH*. Među tim ponovno izabranim odbornicima bili su predsjednik Filip Lukas, glavni tajnik Mirko Jurišić, predsjednik književno-umjetničkog odbora, Blaž Jurišić, potpredsjednik gospodarskog odbora Nikola Modrić i odbornika tog odbora Slavko Flögl te odbornici SO MH Mile Budak, Branimir Livadić, Mile Starčević, Krunoslav Draganović, odnosno zamjenik Marko Čović.⁴⁰⁹

Nažalost Čovićeva zabilješke o tim ratnim događajima i aktivnostima unutar SO MH ostale su nepoznate, a po izjavama pojedinih članova njegove obitelji on je nakon odlaska u političko iseljništvo u rukopisu ostavio knjigu eseja pod naslovom *Razgovori s Krležom* čiji sadržaj do danas nije istražen i objavljen.⁴¹⁰ Mišljenja sam kako bi bilo iznimno važno s kulturološko-povijesnog stanovišta tê Čovićeva memoarske zabilješke potražiti u njegovoj pisanoj ostavštini te pregledati i uz kritičku analizu i naknadno objaviti. Njegova sjećanja zasigurno bi dodatno pridonijela rasvjetljavanju hrvatskih, kako kulturno-književnih, tako i složenih društvenih kretanja tijekom Drugoga svjetskog rata. Također treba spomenuti i malo poznatu činjenicu kako je Marko Čović već 12. ožujka 1942. godine od strane zagrebačkog čelnštva MH prihvaćen kao novi član *Građanskog pododbora MH*. (Gr. PO MH)⁴¹¹ On je i unutar tog visokog matičinog tijela bio izravno zadužen za promidžbeni rad. Na toj novoj dužnosti trebao je tadašnjoj hrvatskoj javnosti pobliže predstaviti djelovanje tê krovne hrvatske kulturne organizacije. I to njegovo postavljenje također ukazuje na činjenicu kako su vodeći ljudi MH cijenili njegov dotadašnji razgranati i svestrani književni, publicistički i promidžbeni rad. Stoga nije slučajno da se imenovanje događa upravo u trenutku kada se i zagrebačko vodstvo MH pripremalo za obilježavanje velikog jubileja *100. godišnjice rada Matice hrvatske*. Oni su u toj za Maticu velikoj jubilarnoj godini posebice željeli ostvariti aktivniju suradnju i uključivanje što većeg broja građana, a zanimljivo je što je upravo Čović među prvim pisao o navedenoj značajnoj obljetnici, jer je na stranicama *Hrvatskog naroda* objavio opširan članak pod naslovom: *MATICA HRVATSKA (Uz stogodišnjicu zaslužne hrvatske kulturne ustanove)*.⁴¹² Taj Čovićev članak tiskan je 10. veljače 1942. godine, a slučajno ili ne objavljen je točno na povijesni datum kada je ta važna kulturna ustanova daleke 1842. godine i osnovana. Upravo u tom članku zorno se ocrtava Čovićeva potreba da i bez dopuštenja čelnštva *Matice* samoinicijativno promiče kulturno-identitetsku i nacionalnu važnost te ustanove.⁴¹³ O pripremama zagrebačkog Gr. PO MH Čović je napisao još jedan kraći promidžbeni tekst pod naslovom *Moj susret s Maticom Hrvatskom* koji je također tiskan na stranicama *Hrvatskog naroda*.

Stoga ne treba čuditi što je baš Marko Čović od SO MH i Gr. PO MH zajedno s Rikardom Flöglom, Milom Starčevićem, Antunom Bonifačićem, Vinkom Nikolićem, Zlatkom Milakovićem, Dragutinom Tadijanovićem, Mladenom Bošnjakom, Lukom

Haltom i Ivanom Softom bio izravno zadužen za pripreme oko organizacije obilježavanja tê velike godišnjice matičinog djelovanja.⁴¹⁴ On je i nakon odlaska u političko iseljništvo u više memoarskih tekstova isticao važnost i ulogu *Matice hrvatske* kao krovne hrvatske kulturne organizacije.

Sagledavajući sve navedene činjenice malo je vjerojatna teza jugoslavenskih krležologa kako je Čović tijekom obnašanja različitih službenih dužnosti u brojnim kulturnim institucijama NDH samo sudjelovao u tzv. „ideokratskoj manipulaciji“ oko Krleže. Iz svega do sad izloženog zorno se može prepoznati da je on prije svega veliku pozornost posvetio upravo kulturno-organizacijskom radu unutar navedene institucije. Iako se kao istaknuti ustaški dužnosnik i ravnatelj vodećih dnevnih novina *Hrvatskog Naroda* i *Nove Hrvatske* povremeno morao baviti i promidžbom to mu nije bio primaran cilj kada se radi o odnosu prema Krležinom stvaralaštvu, jer je književno stvaralaštvo tog ljevog hrvatskog intelektualca afirmirao u vrijeme kada se to nitko nije usudio na cijelom prostoru NDH. Isto tako na temelju iskaza njegove obitelji i sačuvanih dokumenata o njegovom djelovanju u okviru vodećih tijela MH, ali i unutar drugih kulturnih institucija NDH, jasno nam se nameće zaključak da je on otvoreno podržavao jasno oblikovane i čvrsto prihvaćene stavove vodećih ljudi SO MH u kojima su nedvosmisleno iskazali kako ta institucija mora biti otvorena prema književnom stvaralaštvu svih hrvatskih književnika. Treba također naglasiti i činjenicu kako su te stavove još prije rata jednako zastupali Filip Lukas, Blaž Jurišić i Mile Budak. Njihovi zajednički stavovi, pa prema tome i Marka Čovića, prije svega odnosili su se na potrebu afirmacije slobode rada unutar *Matice hrvatske* kao krovne kulturne organizacije. Svi oni željeli su pomoći i prihvatiti zaslužnog književnika Krležu, ali su istodobno uvidjeli kako do toga ne može doći ako i oni otvoreno ne promiču njegovo stvaralaštvo i to bez obzira na negativna postupanja režima prema tom piscu. Oni su posve bili svjesni da ta postupanja dolaze od strane dijela ideološki zaslijepljenih režimskih ljudi, jer su i sami bili izloženi sličnim marginaliziranjima i odstranjivanjima iz javnoga života, zbog toga što je i tada prevladala sila nad potrebom zajedničkog kulturnoga rada. Upravo se to najjasnije očituje i u spomenutom negativnom postupanju vodećih ustaških dužnosnika prema Čovićevim pomirbenim javnim istupima u kojima je isticao važnost prihvaćanja Krležinog stvaralaštva.

On je jedan od prvih koji je imao hrabrosti afirmativno progovoriti o kulturološkom značenju Krleže, a ta je svoja zapažanja iznio u spomenutom prorežimskom časopisu *Spremnost*.⁴¹⁵ Umnogome to su do sada ostali manje poznati ili što je još gore ideološki interpretirani članci iz koji se također danas može jasno primijetiti kako kod dijela ndehaških hrvatskih intelektualca konzervativnog političkog svjetonazora, koji su se kao i on okupili oko doglavnika Budaka i *Matice hrvatske*, nije postojala veća sklonost prihvaćanju radikalizma kao kod vodećih ustaških političkih i vojnih krugova. Oni su u tom ratnom vremenu pokušavali stvoriti određeno tolerantnije društveno ozračje i to prije svega u vodećim kulturnim institucijama, ali ta svoja nastojanja nisu uvijek uspijevali realizirati zbog rastuće unutarnje društvene krize koja je bila prije svega prouzročena lošim stanjem u ratom zahvaćenoj državi.

Svi ti endehaški kulturni i društveni uglednici bili su umnogome već tada izravno kontrolirani od znatno radikalnijih ideološki zaslijepljenih militarističkih ustaških krugova. Upravo tom dijelu vodećih ustaških dužnosnika, koji su pripadali krugu okupljenom oko Pavelića te koji su tijekom boravka u međuratnom političkom iseljeništvu bezrezervno prihvatili totalitarističke ideologije fašizma i nacizma, bila je strana svaka pomisao o pronalaženju kompromisa i moguće suradnje s ideološkim neistomišljenicima, tj. izravnim ratnim suparnicima. Za njih hrvatski marksist Miroslav Krleža i uz svu zaštitu i uvažavanje doglavnika Budaka, kao i brojnih uglednih matičara, jednostrano je ostao označen samo kao još jedan od opasnih neprijatelja. Ti ekstremni krugovi nastojali su ga ili izolirati ili u ekstremnijoj varijanti eliminirati, jer njima nije bila važna javna prosudba što o Krleži misle kompetentni stručni krugovi, odnosno tko ga je javno i tajno bio spreman zaštititi od tih progona. Isto tako iako je Čović relativno visokopozicionirani ustaški dužnosnik koji je prihvaćen ne samo od dijela mladih intelektualaca već u puno većoj mjeri i od tadašnjih čelnika vodećih kulturnih institucija, razvidno je kako ni on uz izravnu Budakovu potporu i prijateljstvo nije imao dovoljno veliku političku moć i društveni utjecaj.⁴¹⁶ Stoga ni on nije mogao izravno utjecati na sprječavanje u ratnim prilikama snažno poticanih negativnih militarističkih i totalitarističkih društvenih kretanja.⁴¹⁷ Treba istaknuti kako ga to nije smetalo da barem pokuša učiniti s grupom mladih istomišljenika sve kako bi na kulturnom polju afirmirao temeljne vrednote i sastavnice hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta.

Čović je nakon rata pišući za Nikolićevu iseljeničku *Hrvatsku reviju* često znao naglašavati činjenicu kako je ta njegova domovinska grupa mlađih intelektualaca bila već u međuratnom razdoblju potpuno politički profilirana i to posebice u pogledu bezuvjetnog prihvaćanja državotvorne ideje stvaranja slobodne i nezavisne hrvatske države. Ta njihova politička orijentacija već tada se temelji na postavkama Starčevićeve pravaške ideologije. Njihovo samosvojno nacionalno profiliranje dogodilo se znatno prije nego li se on i formalno upoznao, odnosno sprijateljio s doglavnikom Budakom, tj. i prije 1938. godine.⁴¹⁸ Posebice je naglašavao da su oni u političkom pogledu mlađi naraštaj „nacionalističkih“ građanskih intelektualaca koji su za razliku od liparskih emigrantskih povratnika manje bili privrženi importiranim totalitarističkim ideologijama fašizma i nacizma, ali i da su već tada bili i ostali oštri kritičari rastućeg negativnog utjecaja sovjetskoga komunističkoga totalitarizma.⁴¹⁹ Oni su također već tada bili i kritičari velikosrpskog kako monarhističkog tako i komunističkog imperijalističkog šovinizma i hegemonizma. Također je Čović u tim iseljeničkim člancima naglašavao i razlog zašto međuratni mladi hrvatski intelektualci koji su se organizirali unutar *Hrvatskog nacionalističkog pokreta* (HNP) nisu prihvaćali ideologije fašizma i nacizma, jer kako piše u članku *Nacionalizam moje generacije* oni su te ideologije mogli prihvatiti jedino u slučaju da su se odrekli hrvatske državotvorne misli te da su podržali velikosrpsku politiku monarhističkoga režima koji je već tada Dimitriju Ljotiću dopuštao osnivanje profašističkog *Zbora*, ali i Milanu Stojadinoviću da u isto vrijeme bez posljedica prakticira fašistički model upravljanja u Kraljevini Jugoslaviji.⁴²⁰ Stoga on u tim poslijeratnim iseljeničkim političkim i kulturnim publikacijama otvoreno naglašava kako su za njega i tu njegovu generaciju mlađih hrvatskih intelektualaca pripadnika domovinskog nacionalističkog pokreta već prije, ali i tijekom rata bili potpuno strani svi „izmi“, tj. totalitarizmi, jer su negirali i ugrožavali slobodu, ali i njihova nastojanja da se stvori i očuva samostalna i demokratska hrvatska država.⁴²¹ Također je činjenica da je i doglavnik Budak, vrlo brzo od spomenute radikalne ustaške emigrantske grupe, koja je, kako smo ranije naznačili, bila slijepo odana jedino svemoćnom i neupitnom vlastodršcu poglavniku Paveliću, bio otvoreno i s prezirom ignoriran i javno ponižavan sa sličnim etiketama, kao što je Krleža doživljavao od svojih parijskih „drugova“.

Po Čovićevom svjedočenju i Budak je etiketiran kako je dekadentni salonski revolucionar, i to prije svega što je bio poglavito građanski intelektualac konzervativnog svjetonazora te je kao takav i pokušavao pronaći politička rješenja koja bi i bez prijeke sile dovela do oživotvorenja i očuvanja hrvatske državne nezavisnosti. Ti ustaški dužnosnici smatrali su kao im slijepa odanost poglavniku i bespogovorna provedba njegovih samovladalačkih naredbi daje za pravo da se obračunavaju sa svim neistomišljenicima i to bez razlike s koje strane oni dolaze. Navedena negativna postupanja također se ponajbolje mogu razlučiti iz brojnih kasnijih Čovićevih pisanih polemičko-publicističkih i autobiografskih tekstova. On je u njima stalno isticao kako je taj „prvi“ Pavelićev doglavnik otvoreno doživljavao da su ga liparski „rasovi“ zbog potpunog nerazumijevanja njegovih političkih stavova, ali i razvidnog pokušaja njegove smjene koja je potaknuta upravo njihovom netrpeljivosti prema njegovom visokom položaju unutar Ustaškog pokreta, željeli na sve načine ukloniti iz tadašnjeg političkog i javnog života.⁴²² Čović je o Budakovom društvenom utjecaju i političkom položaju u svojoj knjizi oštro kritizirao državni vrh te je istaknuo: *Nije Budak niti 1941., u prvim danima NDH, bio toliko snažan i moćan, toliko utjecajan, koliko se to s pravom očekivalo, koliko se je to govorilo (neosporivi šef hrvatskih nacionalista u Hrvatskoj prije 10. travnja 1941.) Njegov je utjecaj vrlo brzo i vrlo drastično smanjen, pa i sasvim suzbijen (8). Budak je poslan već koncem 1941. u „drugu emigraciju“ (berlinska ambasada), pa je onda nakon kratka i sabotirana ministrovanja 1943. i činovnički i politički stvarno umirovljen i „emigriran“-usred samog Zagreba! On je mogao osobno, vrlo malo i to samo pomagati drugima, a i to više zagovorom kod nekadašnjih suradnika (poneki ipak nisu htjeli sve zaboraviti), nego nekakvom stvarnom političkom svemoći. Nije Budak ni u prvim danima obnovljene Države Hrvatske bio niti prva pa ni druga, ni treća ni deseta sila! Nije on, Budak, već u prvim danima NDH ni određivao ni zapovijedao! Nije on sidao i postavljao! Nije on u tim prvim revolucionarnim danima ni zatvarao, pa ni puštao! Nije ni sudio ni osuđivao!*⁴²³

U tako izravnom stavu Marka Čovića, ali i po mišljenju nekolicine drugih tijekom rata nasilno uklonjenih visokopozicioniranih ustaških dužnosnika, razvidno je kako su oni u poslijeratnom političkom iseljeništvu jednako došli do zaključka kako je za taj postupak prema doglavniku Budaku, ali i svima drugima politički eliminiranim osobama,

bio osobno odgovoran poglavnik Ante Pavelić.⁴²⁴ U iseljeničkoj periodici, tj. u memoarskim i publicističkim tekstovima objavljenim poslije rata posebice je takvo mišljenje očitovao Eugen Dido Kvaternik, sin vojskovođe i osnivača NDH Slavka Kvaternika čija je cijela obitelj doživjela istu sudbinu tihe eliminacije iz javnog života.⁴²⁵ Obitelj Kvaternik je bila primorana već krajem 1942. godine napustiti teritorij NDH te otići u egzil u Slovačku. Svi oni isticali su kako Pavelić nije znao ili nije htio smiriti radikalne krugove koji su ga poslušnički okružili, ali i često krivo savjetovali. Jere Jareb u svojoj povijesno-sintetičkom radu također spominje mogućnost da utjecaj na poglavnika dolazi ne samo iz političkih i vojnih krugova već i od članova njegove uže obitelji, a često su bili na njegovu osobnu štetu, ali i na štetu političke i vojne opstojnosti i osposobljenosti ljudi u vrhu vlasti NDH.⁴²⁶ Kvaternik je u memoarima Pavelića osobno optužio da je podupirao koruptivna ponašanja pojedinih ministara i članova vlade koje je nazivao poglavnikovim „kuvertašima“.⁴²⁷ Stoga je razumljivo što je doglavnik Mile Budak postao jedna od prvih žrtava stranačkog i osobnog razračunavanja unutar ustaškog pokreta, jer je sa svojim neradikalnim građanskim konzervativnim stavovima bio prijetnja vlastohlepnom dijelu režimskih ljudi okupljenih oko poglavnika.

Treba naglasiti kako sučeljavanje poglavnika Pavelića i doglavnika Budaka korijen vuče još iz Italike, tj. iz vremena dok su zajedno boravili u prvom ustaškom političkom iseljeništvu, a nastavio se odmah po povratku Pavelićeve grupe u domovinu. Po mišljenju povjesničara i poslijeratnog političkog iseljenika Jere Jareba, Pavelić je odmah po preuzimanju vlasti pokušao smanjiti utjecaj domovinske ustaške organizacije te se uplitao i u rad pojedinih ministarstava, a na taj način stalno je slabio položaj svojih bliskih suradnika među njima posebice je slabio položaj doglavnika Budaka.⁴²⁸ Ta konstatacija ima svoju čvrstu povijesnu potvrdu, kako ističe i Čović, u činjenici što je Budak brzo eliminiran s vodećih dužnosti u izvršnoj vlasti NDH. Nedugo nakon 3. studenog 1941. godine, tj. poslije donošenja odluke poglavnika Pavelića o Budakovom postavljanju na mjesto opunomoćenog veleposlanika NDH u Berlinu, on kao prvorangirani doglavnik upravo tom odlukom već tada gubi gotovo sav politički i društveni utjecaj u upravljačkim i izvršnim strukturama vlasti NDH.⁴²⁹ Ta je poglavnikova naredba ujedno bila i znak za spomenutu Budakovu tihu eliminaciju iz javnoga života. Doglavnik Budak od tog vremena više i nije znatnije sudjelovao pri kreiranju strateških državnih odluka osim u

navedenom kratkom vremenu 1943. godine, tj. nakon kapitulacije Mussolinijevog fašističkog režima, kada je kratkotrajno postavljen na mjesto ministra Vanjskih poslova. U tom se vremenu pokolebani i dezorijentirani Pavelić, koji je u međuvremenu ostao bez njemu ranije lojalnih i odlučnih ljudi, ponadao kako će mu upravo Budakovi iskreni savjeti i političko-diplomatsko iskustvo pripomoći oko osmišljavanja strateških ciljeva očuvanja državnog suvereniteta NDH, odnosno proširenja državnog teritorija na one dijelove koje je upravo on u prethodnom razdoblju, nakon potpisivanja Rimskih sporazuma, prepustio Talijanima te koje su isti sve do kapitulacije držali pod okupacijom. Vrlo brzo i to Budakovo kratkotrajno drugo ministarsko djelovanje također je bilo proskribirano, jer je on na inzistiranje Nijemaca zbog njihovih vojnostrateških interesa i s te pozicije nasilno uklonjen novim samovoljnim poglavnikovim ukazom o razrješenju s ministarske dužnosti. Nedugo zatim Mile Budak je i trajno umirovljen te do kraja rata i nije obnašao gotovo niti jednu visoku državnu dužnost osim što je i dalje formalno unutar Ustaškog pokreta i to više protokolarno ostao prvim Doglavnikom.⁴³⁰

Treba naglasiti činjenicu kako je Marko Čović do kraja rata, tj. sve do odlaska u političko iseljništvo ostao u bliskim odnosima s Milom Budakom. Iako je u odgovoru na Krnjevićeve napade 1976. godine naglasio kako su i drugi hrvatski intelektualci utjecali na formiranje njegovih političkih i kulturnih stavova ipak je zadržao najbolje mišljenje o Budaku, a to svoje mišljenje o prvom endehaškom doglavniku kao uglednom konzervativnom političkom i kulturnom prvaku nije promijenio ni nakon što je Budak poslije rata pogubljen od strane komunističkog jugoslavenskog režima.⁴³¹ Čović ga nije zanijekao niti mu pripisivao negativne osobine kako je to često bio slučaj u poslijeratnim optužbama i političkim razračunavanjima. Možda je to i razlog zašto se on nakon odlaska u Latinsku Ameriku, tj. Brazil dugo i nije pojavljivao u iseljeničkoj javnosti. Iz svega se jasno vidi kako je Čović do kraja života Budaka smatrao mučenikom za hrvatsku slobodnu i nezavisnu državu, ali i čovjekom koji se znao boriti za afirmaciju hrvatske kulture bez razlike na različite pritiske totalitarističkih režima što se posebice odnosi na njegov stav o književnom stvaralaštvu Miroslava Krleže. U tom pogledu i Čović je kao i Budak tijekom Drugog svjetskog rata jednim dijelom pokušavao otvoreno zaštititi od režimskih progona tog značajnog lijevog hrvatskog intelektualca.

Stoga možemo zaključiti kako bliska predratna i ratna suradnja Čovića i Budaka nije samo posljedica zajedničkog bunjevačkog podrijetla već se ona snažno očituje u izraženom osobnom poštovanju i želji obojice da hrvatska država postane uređena i kulturno napredna zemlja. Mile Budak tijekom cijeloga rata bio je i bliski prijatelj obitelji Čović što se ponajbolje vidi iz činjenice kako je Markov prvorodeni sin dobio ime upravo po piscu romana *Ognjišta* kojemu je on ujedno bio i kum na krštenju. Iz svega navedenog razvidno je kako je Čović i nakon odlaska u iseljništvo posebice zadržao empatijski pogled prema Budakovim stavovima, jer su oni kao „hrvatski nacionalisti“ prije svega jednako očitovali želju oko potrebe stvaranja samostalne hrvatske države.

4. 3. 2. Rad bačkih Hrvata u Ministarstvu bogoštovlja i nastave-Upravi za pučku prosvjetu, Matici hrvatskoj i Hrvatskom izdavačko-bibliografskom zavodu od kraja 1941. do 1944. godine

U prethodnom poglavlju naglasili smo bliske predratne i ratne veze, tj. zajednički politički i kulturni rad bunjevačko-hrvatskih književnika Mile Budaka i Marka Čovića. Također su prikazane brojne činjenice kako su poglavniku bliski ljudi već 1941. godine odmah nakon Budakovog upućivanja u Berlin započeli s eliminacije doglavnikovih kadrova iz *Ministarstva bogoštovlja i nastave*. Tako je u MBN isti dan smijenjen i državni tajnik Mirko Veršić, a postavljen novi Stjepan Ratković.⁴³² U tim okolnostima i Marko Čović gubi utjecajno mjesto osobnog Budakovog tajnika, ali ipak još jedno vrijeme nastavlja s radom u navedenom ministarstvu, jer prelazi na niže rangirani posao u *Upravi za narodnu prosvjetu* (UNP MBN). Iako je to bila daleko manje utjecajna dužnosnička funkcija nego li ju je obnašao pod ministrom Budakom ipak se i dalje zadržao u okružju njemu već od ranije poznatih građanskih intelektualaca koji su radili i pod ranijom Budakovom upravom. Malo je poznata povijesna činjenica kako je tada u MBN, tj. u navedenoj *Upravi*, službovao i ugledni predratni bački HSS-ov prvak Mihovil Katanec. O tom ratnom vremenu nam se u pisanoj ostavštini Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg sačuvalo, jedno važno svjedočanstvo, tj. pismo Katančeva sina koji je o radu svoga oca iznio nekoliko važnih povijesnih zabilježbi.

On je u pismu zabilježio kako mu je otac nekoliko godina poslije rata posvjedočio da je radno okružje u *Ministarstvu bogoštovlja i nastave* nakon odlaska ministra Budaka djelomice ostalo tolerantno i nakon postavljenja poglavniku Paveliću odanog novoga ministra Mije Puka.⁴³³ U to je vrijeme *Upravu za narodnu prosvjetu* u kojoj je službovao i izbjegli subotički pravnik Katanec, kao Pročelnik vodio prvi tajnik MH i predratni istaknuti član desnoga krila HSS-a Mile Starčević. Stoga je i uz podršku Mile Starčevića i tek pristigli Marko Čović mogao nesmetano nastaviti raditi. Njihova se suradnja temeljila i na predratnom poznanstvu, jer je Čović s njim surađivao još prije rata kada je u Subotici organizirao manifestaciju *Dane hrvatske knjige*. Navedenu veliku kulturnu priredbu osmislio je i stručno vodio u okviru MH upravo tadašnji glavni tajnik MH Mile Starčević.⁴³⁴

Događaji koji su uslijedili poslije iznenadnog Budakova odlaska u Berlin izravno su utjecali i na Čovićev prelazak na novo radno mjesto. Za njega u prvi mah taj premještaj i nije izazvao znatniju promjenu ranijih kulturnih aktivnosti te je on kao jedan od važnijih činovnika MBN i dalje nastavio nesmetano djelovati, ali sada uz znanje ministra Mije Puka i pročelnika navedene UNP-a Mile Starčevića. Čovićev uspješni nastavak društvenog i kulturnog djelovanja prije svega je razvidan u njegovom tadašnjem raširenom međunarodnom kulturnom angažiranju.⁴³⁵ Čović se samo nekoliko mjeseci kasnije našao na popisu brojnih visokopozicioniranih endehaških kulturnih i političkih dužnosnika prigodom prvog službenog i prijateljskog posjeta izaslanstva Vlade NDH Carevini Bugarskoj.⁴³⁶ Tom je prigodom nazočio i službenom potpisivanju važnog bilateralnog protokola o suradnji između dvije zemlje, tj. bio je prisutan pri potpisivanju *Konvencije o kulturnoj suradnji između Carevine Bugarske i Nezavisne Države Hrvatske*.⁴³⁷ U izvješćima tadašnjih hrvatskih novinara, koji su također svjedočili uspostavljanju tih prisnih veza između dva naroda i dvije države, detaljno je opisano ozračje koje je tada vladalo u Bugarskoj. Tako su novinari *Hrvatskog naroda* isticali veliko oduševljenje bugarskog naroda koji je kroz čitavu Makedoniju pa sve do Sofije pozdravljao to visoko hrvatsko državno izaslanstvo.⁴³⁸ Izaslanstvo je po dolasku primio i car Boris III., koji je tada i odlikovao nazočne hrvatske ministre. Također, car je 13. prosinca u znak prijateljstva poslao i brzojavnu zahvalnicu poglavniku Paveliću kao i članovima hrvatskog izaslanstva nakon njihovog povratka u Zagreb.⁴³⁹

U tom pogledu treba posebice naglasiti kako je netom prije tog prvog državnog posjeta i tadašnji predsjednik *Saveza bugarskih pisaca* (SBUP) Stilijan Čilingirov preko veleposlanika NDH u Bugarskoj Vladimira Židovca te književnika i intendanta *Hrvatskog Državnog Kazališta* (HRDK) u Zagrebu Dušana Žanka također pozvao u službeni posjet Bugarskoj izaslanstvo hrvatskih književnika.⁴⁴⁰ Možemo pretpostaviti kako je taj poziv on također prenio i članovima ministarstva prosvjete Esihu i Čoviću tijekom njihovog prvog boravka u Sofiji. Također malo je poznata povijesna činjenica da je samo jedan dan nakon što je poglavniku Paveliću 14. srpnja 1941. godine predao vjerodajnice Jordan Mečkarov, prvi bugarski veleposlanik u NDH, u Zagrebu održana osnivačka skupština, tj. utemeljeno je *Hrvatsko-Bugarsko društvo*.⁴⁴¹ Društvo je osnivačku skupštinu održalo u prostorijama *Građanskog pododbora Matice hrvatske*, a nazočni su bili svi vodeći članovi *Matice* od Filipa Lukasa, Mile Starčevića, Blaža Jurišića, Blaža Lorkovića i Marka Čovića kao i niza drugih uglednika iz javnoga, kulturnog i znanstvenog života. Tom je prigodom za predsjednika *Hrvatsko-Bugarskog društva* izabran prof. Ivo Oršanić dok je Čović postao član središnjeg odbora.⁴⁴²

Stoga uvidom u sve dosada iznesene činjenice možemo s pravom potvrditi kako je nakon što je krajem 1941. godine Budak postavljen za opunomoćenog veleposlanika u Berlin, Čović kao visoki dužnosnik Starčevićeve *Uprave za pučku prosvjetu* nastavio nesmetano djelovati u MBN. To se posebice očituje u činjenici što je on kao jedan od istaknutih članova MBN, ali i DKH bio uključen u organizaciju prvog službenog posjeta sedmorice hrvatskih književnika Bugarskoj. Treba naglasiti kako predsjednik SBUP-a Čingalirov nakon spomenutog prvog poziva iz 1941. godine, nije odustao već je 1. travnja 1942. godine također preko veleposlanstva NDH u Sofiji uputio i drugi službeni poziv vodećim hrvatskim književnicima te je predložio da se taj posjet dogodi između 20. i 30. travnja iste godine.⁴⁴³

Na taj drugi poziv predsjednika SBUP-a njihovi hrvatski kolege su se odazvali te su upravo predvođeni visokim činovnicima ministarstva prosvjete Čovićem i Esihom, otputovali sredinom 1942. godine u Bugarsku. Treba istaknuti kako su Čović i Esih bili apostrofirani u Čingalirovom pozivnom pismu među osobama koje su trebale predstaviti bugarskoj javnosti hrvatsku kulturu.⁴⁴⁴ I ovaj posjet imao je izniman odjek u bugarskoj javnosti te su u tom višednevnom posjetu hrvatski književnici posjetili osim Sofije i

gradove Pastru, Plovdiv i Asenovgrad. Koliko je bugarska javnost pridavala ovom posjetu pozornost vidljivo je i iz činjenice što su izaslanstvo DKH primili predstavnici bugarskog *Ministarstva prosvjete* i *Bugarske akademije znanosti i umjetnosti*, a pozdravili su ih i drugi članovi vlade i carske obitelji na čelu s prestolonasljednikom Simeonom.⁴⁴⁵ Za razliku od bugarske javnosti ovaj posjet hrvatskih kulturnih djelatnika u hrvatskoj javnosti nije imao veći odjek, a jedino je Joza Živković na stranicama Čovićeve *Hrvatske revije* objavio veći članak o tom posjetu.⁴⁴⁶ Vidljivo je kako su u to ratno vrijeme djelatnici MBN NDH Čović i Esih ulagali napore oko održavanja kulturnih veza s drugim državama.

Stoga možemo pretpostaviti kako je to dobro radno okruženje unutar MBN, jednim dijelom posljedica društvenog utjecaja pročelnika Mile Starčevića, jer je on kao ugledni kulturni djelatnik, ali i dugogodišnji Budakov suradnik, unutar tog resora nastavio provoditi ranije zacrtanu prosvjetnu i kulturnu politiku koju nije osporavao niti doglavnikov nasljednik ministar Puk. Stoga su se pod Starčevićevom svojevrsnom zaštitom u navedenoj *Upravi za pučku prosvjetu* jedno vrijeme našla oba ugledna predratna kulturna prvaka iz Bačke Hrvatske, tj. i Katanec i Čović. Slijedom svih do sada prikazanih povijesnih, društveno-kulturnih i političkih kretanja jasno nam se iscertavaju obrisi toga turbulentnog vremena te nas to i navodi na zaključak kako su brojne društvene silnice izravno utjecale da je i tadašnji visoki dužnosnik MBN Mile Starčević kao pristalica umjerenije konzervativne struje unutar vladajućeg ustaškog režima početkom 1943. godine na ministarskom položaju naslijedio Miju Puka. Možemo također pretpostaviti da je i kod tog imenovanja utjecaj imao doglavnik Mile Budak koji se tada ponovno kratkotrajno približio Paveliću. Starčević je na tom novom položaju, kako smo ranije spomenuli bio i izravno uključen u ponovne Budakove pokušaje oko Krležinoga angažiranja u kulturnim institucijama NDH.

Također treba spomenuti i do sada u hrvatskoj historiografiji nepoznato Katančevo zapažanje u kojem on ističe da je tek od kraja 1943. godine, tj. od smjene Starčevića i dolaska ministra Julija Makanjca nastala svekolika radikalizacija.⁴⁴⁷ Tek od tada već prorijeđeni preostali desno orijentirani kadrovi HSS-a, iako su i oni bili konzervativni građanski intelektualci skloniji umjerenijoj politici, zbog novonastale zaoštrene političke situacije bezuvjetno započinju napuštati navedeno ministarstvo, jer su postali svjesni

činjenice da se više ne može utjecati na radikalne ustaške krugove. Upravo u to vrijeme i Mihovil Katanec također se odlučuje povući iz aktivnog društveno-političkog rada te napušta državnu službu i odlazi iz ministarstva. Nakon umirovljenja i on se isključivo posvećuje kulturnom radu i to prije svega unutar zagrebačkoga *Hrvatskog pjevačkog društva Kolo* (HPD Kolo) kao i njemu bliskog *Društva Bačkih Hrvata*.⁴⁴⁸ Iz spomenutog pisma vidi se još jedna važna i malo poznata činjenica, koja se odnosi na prisposobu kako su visoki dužnosnici ministarstva, ali i pojedini članovi Ustaškog pokreta spašavali pojedine ugledne Židove kao i članove njihovih obitelji. Tako je nakon dojave Marka Čovića o organiziranoj raciji i uhićenju nekih članova obitelji uglednog kompozitora Rudolfa Matza njegov prijatelj Mihovil Katanec uspio organizirati njihovo skrivanje u sanatorij na Srebrnjaku gdje su pod lažnim imenima ostali sve do kraja rata te su na taj način spašeni od sigurne smrti.⁴⁴⁹ Za razliku od Katanca i Čovića, koji su ostali raditi u institucijama, ugledni bački politički pravnik Matej Jankač ne slažući se s tim novim režimom to nije želio učiniti. I on je kao i Katanec bio zapaženi prijeratni kulturni djelatnik i istaknuti član HSS-a u Subotici, a nakon preseljenja, tj. od 1940. godine obnašao je dužnost sudca Upravnog suda u Zagrebu. Jankač nije prihvatio novu ustašku ideologiju niti endehaški Pavelićev totalitaristički režim. On je već krajem 1941. godine, kao pristalica politike Središnjeg odbora HSS-a, ne slažući se s pojedinim nasilnim postupcima ustaških vlasti, posebice prema predsjedniku Vladku Mačeku i dijelu vodećih prvaka HSS-a, odmah zatražio i dobio od novih vlasti umirovljenje.⁴⁵⁰ Treba naglasiti kako se Jankač već 1940. godine nakon poziva Vladka Mačeka i bana Ivana Šubašića preselio u Zagreb gdje je dobio visoki dužnosnički položaj u *Ministarstvu pravosuđa* tek osnovane Banovine Hrvatske. Istom se pozivu iz Zagreba također odazvao jedan od vodećih hrvatsko-bunjevačkih subotičkih kulturnih prvaka Ivan Malagurski-Tanar koji je tijekom rata jedno vrijeme obnašao službu tajnika *Hrvatskog državnog kazališta*, a u vrijeme ministra Starčevića od 1943. godine kratkotrajno radi u *Ministarstvu prosvjete* te se kao referent *Glavnog ravnateljstva za narodno prosvjeđivanje* bavi organizacijom rada kazališnih dragovoljaca.⁴⁵¹ I on je početkom 1944. godine napustio dužnosnički položaj u ministarstvu te se privremeno zaposlio kao srednjoškolski profesor sve do povratka u Suboticu gdje se vratio krajem 1945. godine.⁴⁵² Malagurski-Tanar je za razliku od Jankača ipak nastavio aktivno surađivati i raditi unutar zavičajnog zagrebačkog DBH sve

do kraja rata. Također treba naglasiti kako su ta dvojica subotičkih uglednika pripadali dijelu veće grupe HSS-ovih prvaka iz Bačke koji su podupirali politiku središnjeg stranačkog vodstva, a u Zagreb su pozvani da pripomognu oko organizacije rada nove autonomne hrvatske banovinske uprave. Jankač je nakon uspostave NDH i navedenog povlačenja s dužnosničkog položaja djelovao isključivo u zagrebačkim kulturnim društvima. Posebice je surađivao sa zagrebačkim crkvenim krugovima, a kulturno djeluje jedino u okviru *Društva sv. Cecilije*, odnosno istoimenom pjevačkom zboru. Istodobno je s tim crkveno-glazbenim društvom blisko surađivao i vrsni bunjevačko-hrvatski kompozitor vlč. Albe Vidaković.

On se nakon povratka iz Rima gdje je do 1941. godine studirao upravo crkvenu glazbu također zbog ratnih okolnosti i mađarske vojne prisutnosti u Bačkoj nastanio u Zagrebu.⁴⁵³ Vlč. Vidakovića je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac odmah po njegovom dolasku privremeno postavio za pomoćnog kapelana u crkvi sv. Petra i Pavla u Vlaškoj ulici, gdje je i bilo sjedište spomenutog crkveno-glazbenog društva, a 28. veljače 1942. godine izabran je Regensom chori prvostolne Crkve u Zagrebu da bi već u lipnju mjesecu bio izabran i nadarbenikom prvostolne zagrebačke crkve.⁴⁵⁴ Tako je Jankač barem posredno preko vlč. Vidakovića zadržao djelomičnu vezu s izbjeglim bačkim Hrvatima koji su se u to vrijeme privremeno nalazili na teritoriju NDH. Također treba naglasiti kako je primjetno da je već tada Jankačev kulturni rad u DBH bio sveden na minimum te je do kraja rata on i potpuno prekinuo izravnu suradnju s tim bunjevačko-hrvatskim zavičajnim društvom te ga oni ne spominju niti među 30 suradnika *Klasja naših ravni* koje je pod uredništvom Marina Radičeva tiskan krajem 1944. godine.⁴⁵⁵

To njegovo udaljavanje od tadašnjeg vodstva DBH u kojem su u većini bili upravo izbjegli bački Hrvati uzrokovano je činjenicom što su na društveni rad veliki utjecaj imali i oni bunjevački Hrvati koji su izrazili lojalnost, odnosno djelomice ili u potpunosti podržavali totalitaristički ustaški režim. Kao otvoreni pristalica politike SO HSS-a Matej Jankač se prije svega politički razišao s ustaškim državnim službenicima Mihovilom Katancem, Ivanom Malagurskim-Tanoarom i Petrom Pekićem koji su nakon njegovoga umirovljenja uz sve prepreke i osporavanja radikalnih ustaških dužnosnika ipak ostali raditi u tijelima vlasti NDH i to sve do početka 1944. godine.

Posebice se razila s Markom Čovićem koji je od svih članova DBH najotvorenije djelovao u prorežimskim institucijama. On je prije svega kao istaknuti propagandist radio u tiskovnim medijima i to sve do sloma tog režima i tragičnog povlačenja prema Austriji u svibnju 1945. godine.⁴⁵⁶

Iz svih navedenih činjenica razvidno je kako u tom postupno padajućem utjecaju bunjevačko-hrvatskih kulturnih djelatnika unutar gotovo svih vodećih kulturnih endehaških institucija u Zagrebu oni su se ipak sve do kraja pokušavali izboriti barem za djelomičnu afirmaciju vlastitoga identiteta te i kroz rad u institucijama pripomoći izbjeglim članovima zajednice.⁴⁵⁷ Pritom posebice dolazi do izražaja slabljenje utjecaja Marka Čovića koji je već 1943. godine bio primoran prepustiti uredničko mjesto u tadašnjem vodećem i vrlo utjecajnom matičinom kulturnom časopisu *Hrvatskoj Reviji*.⁴⁵⁸

Iako je njegov utjecaj u zagrebačkim društvenim krugovima jednim dijelom oslabio on je ipak nastavio raditi na kulturnom polju, jer je po Budakovoj preporuci od ožujka 1943. do veljače 1944. godine postavljen za vršioca dužnosti ravnatelja utjecajnog dnevnika *Hrvatski Narod*, a iste godine pa sve do sloma NDH imenovan je i za ravnatelja također utjecajnog dnevnika *Nova Hrvatska*.⁴⁵⁹ U tom vremenu Čović je na stranicama ta dva dnevna lista objavio brojne članke, većinom propagandističkog sadržaja, u kojima je prije svega nastavio apelirati oko potrebe zajedničkog nacionalnog djelovanja i očuvanja državne nezavisnosti. Treba naglasiti kako je sve do kraja Drugoga svjetskog rata najznačajniji kulturni rad Marka Čovića bio vezan upravo uz promoviranje kulturnoga i nacionalnog identiteta bačkih bunjevačko-šokačkih Hrvata, a taj se njegov rad najintenzivnije odvijao u razdoblju od travnja 1941. do ožujka 1943. godine, tj. upravo u vrijeme dok je bio glavni i odgovorni urednik matičinog časopisa *Hrvatske revije*.

On je tijekom rata tje svoje publicističke i književne priloge objavljivao i u drugim kulturnim časopisima kao što su *Klasje naših ravni*, *Ustaška mladež* i *Spremnost*.⁴⁶⁰ Već smo u više navrata spomenuli kako je prve književne priloge zavičajnog kulturno-identitetskog sadržaja objavljivao na stranicama HR još pod Jurišićevim uredničkim vodstvom, a osim Čovićeva književnog stvaralaštva, istodobno su u tom književnom časopisu afirmirani i drugi bački bunjevačko-šokački pisci poput pjesnika mlađe generacije vlč. Alekse Kokića i Ante Jakšića.⁴⁶¹ Također smo istaknuli kako je nakon osnutka NDH tje ranije zacrtane uređivačke postavke zadržao i Čović pa se i u tom

vremenu na stranicama HR može primijetiti kako i on vidnu pozornost pridaje upravo promociji pjesništva bačkog šokačkog Hrvata Ante Jakšića. Tiskajući u nekoliko brojeva Jakšićeve pjesme on je na taj način želio nastaviti afirmirati barem dio vlastitog zavičajnoga bunjevačkog-šokačkog kulturnoga identiteta, ali i to izdvojeno i hrvatskoj javnosti dovoljno nepoznato rubno regionalno književno stvaralaštvo s pravom je pokušavao uklopiti u korpus tadašnje ukupne hrvatske kulturne produkcije.⁴⁶² Čović je možda i najzaslužniji što je Ante Jakšić kako za vrijeme rata tako i poslije njega postao i ostao najpoznatiji hrvatski književnik podrijetlom iz Bačke Hrvatske kojemu niti jedna ideologija nije uspjela umanjiti talent i vrsnoću umjetničkih, tj. stilski literarnih dosega. Osim afirmacije Jakšićevog pjesništva Čović je također pokušavao prikazati književno djelovanje i mlađeg naraštaja još neafirmiranih bunjevačko-šokačkih hrvatskih pisaca pa je pod njegovim uredničkim vodstvom na stranicama HR objavljeno i nekoliko lirskih pjesama tada još nedovoljno poznatih bačkih pjesnika poput: Ante Sekulića, Stipe Bešlina i Jakova Kopilovića. Iako su oni već ranije prve stihove objavili u predratnim subotičkim katoličkim časopisima i to prije svega pjesme su im tiskane na stranicama *Kola mladeži* i u *Subotičkoj Danici*, kao i predratnom povremenom kulturno-književnom časopisu *Klasju naših ravni* zbog izdvojenosti i rubnosti toga hrvatskoga kraja ostali su gotovo potpuno nezapaženi u široj hrvatskoj javnosti. Stoga je još značajniji Čovićev pokušaj da ih djelomice afirmira na stranicama HR. On je još u većoj mjeri zaslužan što su oni istovremeno bili afirmirani i na stranicama u izbjeglištvu obnovljenog *Klasja naših ravni* časopisa koji je tijekom rata, tj. od 1942. godine također izlazio u Zagrebu pod njegovim uredničkim vodstvom, odnosno od 1944. godine pod vodstvom tek svršenog studenta Marina Radičeva.⁴⁶³ Taj je zavičajni časopis nakon Čovićevog napuštanja uredničkog mjesta HR postao i glavni reprezent kulturnog stvaralaštva bačkih Hrvata i njihovog pozicioniranja i prepoznavanja kao u okviru cjelokupne kulturne produkcije tako i unutar kulturnih institucija NDH.

U spomenutom najplodonosnijem Čovićevom uredničkom razdoblju od 1941. do 1943. godine upravo se na stranicama HR može primijetiti još jedna važna kulturološka poveznica između pisaca iz Bačke Hrvatske i kulturnih djelatnika s drugih hrvatskih prostora. Ona nam ukazuje kako i u nemirnom ratnom vremenu nisu samo bački Hrvati pisali o vlastitom kulturno-identitetskom zavičajnom naslijeđu.

Pod Čovićevim uredničkim vodstvom tiskano je i nekoliko zapaženih članaka hrvatskih književnika i kulturnih djelatnika koji nisu bili podrijetlom bunjevačko-šokački Hrvati, ali su i oni taj dio izdvojene regionalne književnosti u svojim djelima također bili spremni prihvatiti, valorizirati i prikazati. Upravo su ti pojedini istaknuti hrvatski kulturni djelatnici u tim svojim zapaženim esejima posvetili veći ili manji prostor književnom stvaralaštvu bunjevačkih književnika prikazujući ih u sklopu ukupne hrvatske kulturno-identitetske baštine. Među njima treba spomenuti književnika i publicista Vinka Nikolića koji se još prije rata upoznao s bunjevačko-hrvatskom kulturnom problematikom te je prijateljski blisko surađivao ne samo s Markom Čovićem nego možda još u većoj mjeri dijelio je slične pjesničke i domoljubne poglede s vlč. Aleksandrom Aleksom Kokićem.⁴⁶⁴ Važno je istaknuti kako se u hrvatskim kulturnim krugovima predratnog i ratnog vremena Kokićevo pjesništvo uvrštavalo u gotovo sve antologije hrvatske lirike te je on bio, a uvelike i ostao, jedan od glavnih reprezenata međuratnog kulturnoga stvaralaštva bačkih Hrvata.⁴⁶⁵ U tom pogledu i Nikolić je na stranicama *Hrvatske revije* u spomen na preranu smrt Alekse Kokića otisnuo pjesmu: *Pjesniku dragih bačkih salaša*. Također u istom broju Nikolić je napisao i duži kulturno-književni esej pod naslovom *Aleksa Kokić (14. X. 1913.-17. VIII. 1940.)* u kojem je donio opširan životopis i prikaz Kokićevog predratnog književnog stvaralaštva.⁴⁶⁶ On se posebice osvrnuo na Kokićevo ulogu pri izgradnji i očuvanju kulturnoga identiteta bačkih Hrvata, a naglasio je i važnost njegovog društvenoga utjecaja pri podizanju nacionalne svijesti bunjevačkih Hrvata te ustrajnost oko oživotvorenja ideje Bačke Hrvatske.

Nikolić se pritom pozvao i na mišljenje Čovića koji je i sam uz Kokića u predratnom vremenu bio predvodnikom tog mlađega naraštaja kulturnih i nacionalnih prvaka Bačke Hrvatske, pa je u tom tekstu zabilježio i slijedeću misao: *Aleksa Kokić značajan je ne samo kao književnik, kao najbolji (jedini) pjesnik Bačke, koji je nju, nama toliko milu i dragu, prvi počeo unositi u hrvatsku književnost, koji nas je s njom upoznao, nego i kao narodni borac, radnik velike požrtvornosti, lijepih sposobnosti, jake volje. Po sudu književnika, njegovoga druga Marka Čovića, narodni preporod bunjevačko-šokačkih Hrvata ne bi bio potpun da nije bilo Alekse Kokića. Slika Bačke Hrvatske ne bi nikako bila onakva, kakva je danas, da nije bilo njega, da nije bilo čovjeka, koji je svojim pjesmama znao potvrditi ono, što je govorila naša povijest, što je govorilo naše srce, što*

je govorio naš razum, što su govorili naši salaši, što je govorila naša zemlja. U nacionalnom preporodu bunjevačkih Hrvata Kokić je imao znatnoga udjela.⁴⁶⁷ Nikolić nadalje ističe kako Kokićeve pjesme ne samo da su pobudile određeni interes unutar književnih krugova već su i muzikolozi prepoznali njihovu umjetničku vrijednost i stilsku melodioznost te su brojne njegove stihove uglazbili. Od tih uglednih glazbenih djelatnika on posebno ističe Kamila Kosića, Tereziju Fosić, Ćirila Brajšu, ali i dva bliska Kokićeva suradnika i prijatelja dr. Josipa Andrića i vlč. Albu Vidakovića koji su kao i on podrijetlom iz Bačke Hrvatske.⁴⁶⁸ Vinko Nikolić također se poziva i na Andrića te daje i najsnažniju ocjenu kulturno-identitetskoga značenja Kokićevog pjesništva u pogledu poticanja nacionalne i kulturne integracije bačkih Hrvata s maticom domovinom, jer on imperativno podcrtava njegov stav: „Kokićevo je pjesništvo jedna od najjačih veza između Bačke i Hrvatske!“ (J. Andrić).⁴⁶⁹ Nikolić u završnim mislima, tog posebice važnoga kulturno-identitetskog eseja za bačke Hrvate, gotovo u matoševskom stilu s izrazitim ekspresionističkim i nacionalnim zanosom za Kokića kao jednog od najznačajnijih pjesnika bačkih ravni slikovito kaže: *Pjesnik Aleksa Kokić ostao je kao čuvar hrvatske straže nad našim zlatnim bunjevačkim salašima, kao svijetla budnica, kao divan svjetionik, kao vječna budna straža naših bunjevačkih ognjišta. ... A dok je srca, bit će i Hrvatske, biti će i naše Bačke, a nevjeste njezine u crnini, Aleksa će što nije mogao živ, učiniti mrtav!* Unoseći taj djelić Matoševih stihova Nikolić je na simbolički način povezo bačkog-srijemskoga bunjevačkog Hrvata A. G. Matoša s bačkim prerano preminulim bunjevačkim Hrvatom vlč. Aleksandrom Kokićem.⁴⁷⁰

Stoga s pravom možemo zaključiti kako je književnik Vinko Nikolić dobro primijetio zavičajnu pjesničku povezanost i izrazito domoljublje kod oba bunjevačko-hrvatska pjesnika, jer su oni svojim domoljubnim stihotvorstvom i jednakom odlučnošću branili hrvatski nacionalni i kulturni identitet od posezanja i utjecaja nesklonih tuđinskih naroda.

O tom iznimnom značenju Kokićeva pjesništva nije samo pisao hrvatski pjesnik i bliski Kokićev prijatelj Vinko Nikolić već su to istodobno činili drugi istaknuti kulturni djelatnici toga vremena. U tom pogledu treba spomenuti i značajan kulturno-identitetski članak Vilima Peroša. On je prikazujući razvoj i utjecaj domoljubne lirike na misao stvaranja hrvatske nacionalne države već 1942. godine također na stranicama HR u dijelu toga članka uvrstio i liriku navedenog znamenitog pjesnika bačkih ravni.⁴⁷¹

Peroš u toj kraćoj književno-povijesnoj studiji pod naslovom: *Misao obnavljanja hrvatske države u hrvatskoj književnosti* nije mogao zaobići domoljubne stihove vlč. Kokića. Iako ga Peroš tek spominje pozivajući se na njegovu domoljubnu pjesmu pod naslovom: *Pjesma plitvičkih slapova* te u tom radu tek izdvaja nekoliko stihova u kojima Kokić slavi hrvatske velikane *Oca Domovine* Antu Starčevića i njegovog bliskog suradnika u Stranci prava Eugena Kvaternika, jasno se može vidjeti da člankopisac iznimno cijeni Kokićevo pjesništvo.⁴⁷² On ga uvrštava uz bok s priznatim književnim velikanima poput Augusta Šenoe, Gjura Arnolda, Augustina Harambašića, Milutina Cihlara Nehajeva, Petra Preradovića, Silvija Strahimira Kranjčevića, Antuna Gustava Matoša, Velimira Deželića starijeg, Antuna Nemčića, Mile Budaka, te posebice istaknutog Vladimira Nazora, ali i uz bok njegovih suvremenika i predratnih književnih suradnika Izidora Poljaka, Mije Stuparića, Vinka Nikolića i dr. Ovaj je Perošev članak i prije pojavljivanja u HR otisnut na stranicama *Katoličkog kalendara Danice* za 1942. godinu, a može se s pravom pretpostaviti kako ga je autor izradio već tijekom 1941. godine.⁴⁷³ Ta je činjenica važna i zbog toga što je *Danicu* uređivao već spomenuti bački šokački Hrvat Josip Andrić urednik svih izdanja HKD sv. Jeronima pa se može pretpostaviti kako je Čović, koji je i inače s njim blisko surađivao i prijateljevao, o značenju i važnosti Peroševog članka za bačke Hrvate bio upozoren upravo od strane Andrića. Isti je književno-povijesni tekst privukao pozornost i Čoviću, jer ga je i on označio kao svojevrsni presjek domoljubnog pjesništva koji može doprinijeti boljem razumijevanju i popularizaciji hrvatske književnosti i to jednako onog manje poznatog regionalnog stvaralaštva kao i onog koji se stvarao u vodećim hrvatskim kulturnim središtima te je odlučio isti ponovno pretiskati na stranicama HR. Možemo pretpostaviti kako je Čović na taj način želio približiti Peroševo shvaćanje domoljubne lirike ne samo običnom rimokatoličkom puku, za čije se potrebe i tiskala *Danica*, već i širem krugu građanskih intelektualaca, kojima su prije svega bili namijenjeni književni i kulturno-znanstveni sadržaji otisnuti na stranicama *Hrvatske revije*. U vrijeme dok je njegov utjecaj kao urednika *Hrvatske revije* bio izrazito zapažen Marku Čović je uspjelo da uz suradnike okupljeno oko *Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske* (S PO MH), organizira grupu mladih sveučilištaraca koji su nastavili kulturni i promidžbeni rad na temeljima istovjetnog djelovanja kada je on vodio tu organizaciju.⁴⁷⁴

Pod njegovim utjecajem i uredničkim vodstvom je 1942. godine S PO MH u suradnji s *Ustaškim sveučilišnim stožerom* tiskao je zapaženi *Zbornik Hrvatskih sveučilištaraca*.⁴⁷⁵ Zanimljivo je kako su u njemu posebice bili zastupljeni radovi Hrvata islamske vjeroispovijesti kao što su Smail Balić, Muhamed Hadžijahić i Ismet Žunić u kojima su oni naglašavali identitetsku povezanost s drugim hrvatskim etničkim grupama i važnost društvenog razumijevanja islama.⁴⁷⁶ Takovi prilozi nisu bili slučajno odabrani, jer se u tadašnjoj javnosti raspravljalo i o dislociranju glavnog grada NDH na prostor Bosne, a upravo je Vatroslav Murvar u toj knjizi napisao i članak *Banja Luka –glavni grad Nezavisne Države Hrvatske*.⁴⁷⁷ U književnom djelu *Zbornika hrvatskih sveučilištaraca* uredništvo na čelu s Čovićem je afirmiralo i nekoliko književnih početnika, a među njima treba spomenuti: Vinka Kosa, Andriju Ilića i Branka Kadića koji su se afirmirali tek u iseljeništvu.⁴⁷⁸ Čovićev utjecaj već krajem te godine slabi te nakon njegovog iznenadnog odlaska s mjesta glavnoga urednika HR primjetno je kako sadržaji vezani uz bačke Hrvate gotovo potpuno iščezavaju sa stranica toga vodećeg kulturnog časopisa, jer prednost ispred navedenih književnika iz „Bačke Hrvatske“ dobivaju neki drugi i danas poznatiji pjesnici poput Gustava Krkleca, Dobriše Cesarića, Dragutina Tadijanovića, Nikole Šopa, Olinka Delorka, Antuna Nizetea i dr. Također se može s pravom pretpostaviti kako je već tada dio kulturnih djelatnika unutar vodstva MH odustao od Čovićeve koncepcije ravnomjerne regionalne zastupljenosti, jer novo uredništvo pod vodstvom Branka Livadića i Olinka Delorka odustaje od onih po njima manje atraktivnih tema koje su poticale kulturno-identitetsko povezivanje vrednota tradicionalne baštine.⁴⁷⁹ Upravo je Čović u vrijeme svoga urednikovanja izričito inzistirao na prepoznavanju manje poznatog rubnog hrvatskog književnog stvaralaštva, jer je smatrao kako i ta književna djela imaju svoju estetsku, ali u još većoj mjeri kulturološku vrijednost. I to stoga što su ti krajevi jednim dijelom ostali izvan teritorija NDH, a pritom je posebno razvidna njegova empatijska veza s prostorom rodne Bačke Hrvatske. Navedeni novi urednici HR odmah su se okrenuli prema provjerenim i već ranije afirmiranim književnicima koji su zagrebačkoj i hrvatskoj javnosti bili puno poznatiji i ranije prihvaćeni kao osobe koje su dokazale svoju umjetničku vrijednost. Također je primjetno da su oni nakon Čovićeva odlaska i u odabiru kulturno-znanstvenih studija promijenili uredničku politiku, jer su i ti tekstovi od 1943. godine više posvećeni mediteranskom

prostoru za razliku od kontinenta, posebice kontinentalne kulturno-književne periferije. Iz toga postupanja jasno se vidi kako sve više gubi na značenju Čovićeva koncepcija tog ravnomjernog regionalnog predstavljanja hrvatske kulture. Takova promjena uređivačke politike jednim je dijelom i posljedica želje ustaškog režima da se nakon kapitulacije Kraljevine Italije više afirmira potreba povezivanja na početku rata otuđenih dijelova Dalmacije, Istre i Boke Kotorske. To je bio i pokušaj utjecaja na tamošnje pučanstvo koje je zbog te prethodne loše i propale politike središnjih tijela vlasti ustaškog režima listom odlučilo podržati partizane, tj. pridružiti se NOP-u u Dalmaciji i Istri.

4. 3. 3. Rad bačkih Hrvata u zagrebačkom Društvu bačkih Hrvata od 1941. do 1945. godine

Bački Hrvati nastanjeni u Zagrebu, kao i drugim gradovima NDH, tijekom Drugog svjetskog rata vlastiti su kulturni i nacionalni identitet javnosti predstavljali jednim dijelom i na stranicama zagrebačkih katoličkih časopisa kao što su: *Obitelj*, *Luč i Nedjelja*, ali i na stranicama spomenutog *Katoličkog kalendara Danica*, odnosno u najvećoj mjeri pišući kulturološki vrijedne članke i književne priloge u zavičajnom časopisu *Klasje naših ravni*.⁴⁸⁰ Upravo su taj posljednje spomenuti zavičajni književno-kulturni povremeni časopis oni pokrenuli odmah nakon dolaska veće grupe bačkih hrvatskih intelektualaca u Zagreb, tj. već krajem 1941. godine, a odlučili su ga obnoviti u okviru zagrebačkog *Društva bačkih Hrvata*.⁴⁸¹ Kako je prvobitni izdavač *Klasja naših ravni* bila subotička kulturno-društvena organizacija *Pučka kasina*, kojoj je u to ratno vrijeme od strane mađarske uprave bilo potpuno onemogućen opsežniji kulturni rad, unutar zagrebačkog DBH javila se ideja da se izdavanje časopisa obnovi u izbjeglištvu. Stoga su ti izbjegli bački Hrvati sada uz pomoć vlasti NDH, ali i požrtvovnim radom nekolicine članova stare uprave DBH, koju su u prvom redu predstavljali Josip Andrić, Marin Radičev i Marko Čović, iznašli prvobitna materijalna sredstva da se tiskanje časopisa nastavi u Zagrebu.⁴⁸² Njihova namjera pala je na plodno tlo prije svega, jer se tada većina ranijih suradnika tog značajnog časopisa sada nalazili u glavnom gradu nove države. Na taj način *Klasje* postaje službeni časopis zagrebačkog DBH i reprezent kulturnog stvaralaštva, ali još u većoj mjeri nacionalnog identiteta bačkih i baranjskih

Hrvata Šokaca i Bunjevaca koji taj svoj identitet, tj. bogato kulturno naslijeđe nisu mogli slobodno očitovati u Bačkoj i Baranji, tj. od Mađara reintegriranom i strogo vojnički kontroliranom bačkom-baranjskom zavičaju. Prvi broj toga časopisa otisnut je još 1935. godine u Subotici, a pokretači i urednici bili su književnici i publicisti Ivan Malagurski Tanar i Petar Pekić. Iako su vodeći suradnici i pisci većine književnih i publicističkih priloga u tom razdoblju bili zagrebački sveučilištarci Aleksa Kokić i Marko Čović taj vrijedan i dobro uređivan časopis zbog pritiska jugoslavenskog monarhističkog režima ipak je ostao većim dijelom samo u uskom okviru regionalnog prepoznavanja i prihvaćanja. Ne treba zaboraviti i činjenicu kako je taj časopis za vrijeme Kraljevine Jugoslavije izlazio uz prekide pa je zadnji broj bio otisnut 1938. godine.⁴⁸³ Isto tako činjenica je kako nakon mađarske vojničke reintegracije Južne Bačke i Baranje hrvatski kulturni djelatnici nisu imali mogućnost tiskati vlastite književne časopise, a jedino se tiskao spomenuti *Katolički kalendar za Bunjevce, Šokce i Hrvate*, ali je i ta jedina i kulturnim sadržajima skromna publikacija izlazila uz veliku državnu kontrolu i to u Budimpešti, a ne u bunjevačkom kulturnom središtu Subotici.⁴⁸⁴ Upravo su tê vlasti svojom represivnom politikom prema Hrvatima, tj. nasiljem izravno usmjerenim protiv hrvatske inteligencije izrazito pridonijele masovnijem iseljavanju domicijalnog bunjevačko-hrvatskog stanovništva prema susjednom prostoru NDH pa je odlazak prije svega hrvatske inteligencije i bitan razlog zašto zamire veći kulturni rad u Bačkoj. Stoga ne treba čuditi što se veliki dio bunjevačkih Hrvata odlučio preseliti na teritorij NDH, jer su oni novu državu ipak doživjeli svojom domovinom s kojom su se teritorijalno željeli povezati još od vremena uspostave Banovine Hrvatske, a upravo im je to bilo u potpunosti onemogućeno nakon dolaska i uspostave mađarske vlasti.

Kako smo u prethodnim poglavljima prikazali za razliku od zavičajne sredine u novoj hrvatskoj državi već od 10. travnja, tj. od samih početaka uspostave nove vlasti postupno su se otvarali prostori za jače kulturno djelovanje u kojem nije bio sputavan, već naprotiv potican nacionalni i kulturni rad. Ustaški režim težio je afirmaciji hrvatske kulturne baštine, a upravo su to prepoznali i brojni bački Hrvati okupljeni oko DBH. Članovima društva takove smjernice režima osobno je prenio Marko Čović koji je 21. rujna 1941. godine održao zapažen govor o pogledima prema dužnostima i odgovornostima koje se u novim okolnostima nameću pred bačke Hrvate te koje bi trebale potaknuti osjećaje kako

za njihov tadašnji rad, ali i za požrtvorniji rad u budućnosti.⁴⁸⁵ Taj novi polet u kulturnom radu zagrebačkog DBH osjetio se velikim dijelom nakon što je krajem jeseni 1941. godine pušten iz mađarskog logora vlč. Ivan Ivanjca Kujundžić koji je bio primoran donijeti istovjetnu odluku oko napuštanja prostora Bačke te je i on izbjegao u Zagreb.⁴⁸⁶ Kako se i Kujundžić također prije rata kao suradnik *Subotičkih novina* bavio kulturom i publicistikom razumljivo je bilo da se i on jače angažira u radu DBH. On je odmah s mlađim članovima društva započeo akciju prikupljanja građe koja je trebala poslužiti za izradu velike studije o bunjevačkim Hrvatima.⁴⁸⁷ Želio je na taj način pridonijeti afirmaciji kulturnog identiteta pa je u vodstvu DBH odlučeno da i vlč. Kujundžić pripomogne oko pokretanja *Klasja*. Središnji odbor DBH krajem 1941. godine postavlja ga zajedno s Markom Čovićem, Ivanom Malagurskim-Tanarom i Stjepanom Bartolovićem u prvo zagrebačko uredništvo.⁴⁸⁸ Razvidno je kako dolaskom tê veće grupe hrvatskih građanskih intelektualaca kao i dijela istaknutih hrvatskih katoličkih svećenika na čelu s Mihovilom Katancem, Petrom Pekićem i vlč. Ivanom Ivanjicom Kujundžićem u Zagreb, osjetila se nova živost pa se odmah unutar zagrebačkog DBH uvidjelo kako je potrebno u novim okolnostima pojačati kulturni i socijalni rad.⁴⁸⁹

Stoga je već u travnju 1942. godine novoizabranoj upravi pošlo za rukom da pod uredništvom Marka Čovića tiska prvi zagrebački broj časopisa *Klasja naših ravni*. U želji da naglase kontinuitet i to upravo iz razloga što je taj kulturno-književni časopis i prije rata imao zapaženo mjesto ne samo u Subotici nego i na širem prostoru Baranje, Bačke, kao i dijela Srijema i Slavonije, oni su i u tom obnovljenom tečaju naznačili kako i novopokrenuti časopis izlazi četvrtu godinu iako nije tiskan u mjestu svog osnutka. Časopis je za razliku od predratnog vremena kada je u Subotici tiskan neredovito i s prekidima uspio tijekom rata u Zagrebu izlaziti relativno kontinuirano i to kao godišnjak od 1942. do 1944. godine. Iako njegovi urednici nisu uspjeli u zamisli da *Klasje* izlazi više puta godišnje bio je to ipak napredak od Kraljevine Jugoslavije, jer u razdoblju od 1937. odnosno 1939.-1941. nije uspijevaao nesmetano izlaziti.⁴⁹⁰ Stoga je to novo zagrebačko uredništvo na čelu s agilnim mladim književnicima Markom Čovićem kao i nešto kasnije pod uredničkim vodstvom Marina Radičeva izdalo tri vrlo zapažena broja.⁴⁹¹ Ta pojava *Klasja naših ravni* s identitetskog gledišta značajna je prije svega po tomu što su urednici na stanicama tog kulturnog časopisa iznijeli brojne historiografski

značajne podatke o ustroju i radu DBH tijekom rata. Posebice su značajni tekstovi koji donose važne detalje o početnom djelovanju članova društva u pogledu njihovog zalaganja u promicanju kulturnog i nacionalnog identiteta bačkih Hrvata, ali i borbi tê relativno male grupe prvih članova oko integracije Bačke Hrvatske u teritorijalni ustroj Banovine Hrvatske. Taj predratni raširen i plodan društveni rad navedene grupe bunjevačko-šokačkih Hrvata nesmetano se odvijao tijekom cijeloga rata. Isto tako rad toga zavičajnog društva bačkih Hrvata bio je praćen i od strane tadašnje hrvatske javnosti što se može primijetiti u člancima objavljenim na stranicama *Hrvatskoga Naroda*, ali i u gostovanjima brojnih članova DBH u eteru zagrebačkog *Hrvatskog državnog krugovala*.⁴⁹² Tako je već 10. studenog 1941. godine na stranicama HN tiskan članak pod naslovom *Bački Hrvati su sretni u Hrvatskoj* u kojem je prikazan rad Glavne skupštine DBH koja se pod predsjedanjem Josipa Andrića održala u prostorijama HKD SV. Jeronima 9. studenog 1941. godine.⁴⁹³ Članak je važan stoga što nam detaljno prenosi optimistično ozračje i nadanja članova društva nakon osnivanja NDH. Glavni govornici na Skupštini bili su predsjednik i tajnik DBH Josip Andrić, Marko Čović, Bela Šimić i Marin Radičev. Izvjestitelj u članku ističe da je Andrić u uvodu govora prisutne podsjetio na značenje uspostave samostalne NDH te je tom prigodom u romantičarskom nacionalnom zanosu pozdravio i Poglavnika kao obnovitelja hrvatske državnosti.

Bački Hrvati nastanjeni u Zagrebu tada su još polagali nade u njega ne samo kao državnog poglavara već i kao čovjeka koji treba i može pomoći njihovoj subraći u Bačkoj i Baranji. U nastavku tog govora posebno je apostrofirao ulogu dr. Mile Budaka koji je još prije rata, kada je to bilo i najpotrebnije, došao u Bačku Hrvatsku te tim posjetom ne samo da je iskazao zanimanje za taj kraj već još više pružio izravnu potporu njihovoj borbi oko pune nacionalne i teritorijalne integracije prostora Bačke Hrvatske s ostalim dijelovima hrvatskog prostora, tj. s prostorom Banovine Hrvatske.⁴⁹⁴ On je isto tako pozvao i sve bačke Hrvate koji su prispjeli u Zagreb, odnosno koji se nalaze u drugim dijelovima NDH, da se učlane u društvo te je u završnim riječima istaknuo: *Za sve se nadamo, da će se okupiti u naše „kolo“ da radimo za naše ideale.*⁴⁹⁵ Nakon toga pročitao je i vlastoručno potpisano pismo upućeno poglavniku Paveliću u kojem je stajalo: *Dru Anti Paveliću, Poglavniku Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb. S svoje prve glavne skupštine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Društvo Bačkih Hrvata, upravlja Vašoj*

*Preuzvišenosti, kao osloboditelju i Poglavniku Hrvatske najtoplije izraze svoje ljubavi, svoje odanosti i svojih nada.*⁴⁹⁶

Poslije uvodnog govora predsjednika Andrića prisutnima se obratio dotadašnji tajnik Marko Čović. On je u istom tonu podsjetio prisutne na ustrajan rad društva te je naglasio kako novo vrijeme za njihov rad upravo počinje 10. travnja kada su po njegovom mišljenju proglašenjem NDH postignuti ideali svih Hrvata da žive u slobodnoj i samostalnoj državi te je za bačke Hrvate istaknuo: *I mi bunjevačko-šokački Hrvati, i mi sinovi Bačke Hrvatske, i mi smo pozdravili taj dan, jer smo znali, jer smo znali da će nas dovesti u krilo hrvatske majke. To je bilo uskrснуće hrvatskog naroda i hrvatske države. Ne može ni jedan narod upisati svoje ime u povijest svih naroda onako, kao što bi upisao, da je slobodan.*⁴⁹⁷ Tijekom domoljubno intoniranog govora on je istaknuo kako je Poglavnik donio odluku da se što prije DBH-a dodijeli i jedna zgrada u Zagrebu, jer je društvo do tada koristilo prostor koji im je na poticaj Josipa Andrića bio ustupljen od strane HKD sv. Jeronima. Kako se u to vrijeme zbog priljeva novih članova izbjeglih iz Bačke povećao opseg njihove odgovornosti i za potrebite izbjeglice iz Bačke tako je za daljnji nesmetani nastavak rada bilo nužno osigurati novi primjereniji prostor što je tom poglavnikovom odlukom i ostvareno.

Čović pritom naglašava kako je samo u nekoliko mjeseci od osnutka NDH za bunjevačko-šokačke Hrvate voljom Poglavnika učinjeno više nego li u prijašnjih sto godina. Ta odluka poglavnika Pavelića o dodjeli novoga prostora na tragu je njegove izjave dane izaslanstvu bačkih Hrvata prigodom njihove prve audijencije u Banskim dvorima kada je i on naglasio da je podrijetlom bunjevački Hrvat, ali i da je spreman promicati interese i potrebe svih Hrvata pa tako i onih koji su ostali izvan teritorija NDH. Stoga Čovićeve, ali i Andrićeve riječi pozdravili su s vidim odobravanjem svi prisutni skupštinari.

Ipak treba naglasiti kako se iz *Zapisnika Glavne godišnje skupštine* vidi tadašnja izvjesna romantična zanesenost Marka Čovića uspostavom NDH te u svojem pretjeranom izražavanju zasluga poglavnika Pavelića te se izrazito kritizira politika propalog jugoslavenskog režima prema bačkim Hrvatima i posebice prema Blašku Rajiću.⁴⁹⁸ Tom prigodom, u svom podužem i sadržajnom govoru, Čović nije zaboravio prisutne članove DBH podsjetiti na ulogu i značaj predratnoga kulturnog i predratnog rada msgr. Rajića

koji se već tada nalazio u budimpeštanskom izgnanstvu. Taj njegov istup, odnosno spominjanje imena predratnog vođe bačkih Hrvata, prisutni su vrlo emotivno doživjeli te su na spomen Rajićeva imena to popratili dugotrajnim ovacijama.⁴⁹⁹ Poslije Čovića o materijalnom stanju društva na Skupštini je blagajničko izvješće podnio ing. Bela Šimić. Šimić je istaknuo da je u vrijeme nakon prevrata grad Zagreb pružio potporu od 10 000 KN te uz dobrotvorne priloge članova društvo je u prvim danima nakon osnutka NDH iz tih sredstava uspjelo pružiti prvu pomoć u zbrinjavanju brojnih izbjeglih Hrvata iz Bačke i Baranje.⁵⁰⁰ Prisutni članovi na Skupštini morali su u novonastalim prilikama nakon uspostave samostalne hrvatske države također pristupiti prilagodbi, tj. izmjeni pravila o radu DBH. Stoga po prijedlogu drugoga tajnika Marina Radičeva skupština pristupila izmjeni i dopuni Statuta, odnosno izboru novoga Središnjeg odbora DBH, jer je trebalo u rad uključiti i nove članove pristigle iz Bačke.⁵⁰¹ Tom je prigodom odlučeno da se rad društva proširi na cijeli teritorij NDH. Također skupštinari su se dogovorili da se osnuju nove podružnice kako bi se u rad DBH uključili svi bački Hrvati koji su izbjegli pred Mađarima na teritorij NDH. Jedan dio bačkih Hrvata već je od ranije živio u drugim dijelovima Hrvatske, a njima se sada pridružuju i novi naseljenici iz Bačke.

Prilivom tog novoga vala izbjeglog stanovništva taj se broj znatno povećao, pa je skrb društva trebala proširiti i na njih. U tom pogledu pred vodstvo društva postavio se problem nove koordinacije rada s tim izdvojenim podružnicama. Kako su tada izbjegle obitelji živjele na relativno velikom prostoru, a zbog udaljenosti i ranijih državnih pravila koje je ograničavalo rad samo na Zagreb i njegovu bližu okolicu, oni nisu imali mogućnost veza sa središnjicom društva pa su skupštinari u novonastalim prilikama sada morali iznaći način pripomoći svim potrebitim sunarodnjacima upravo kroz organizaciju društvenih ogranaka. Pred kraj rada skupštinari su također pristupili izboru novoga vodstva. Tom je prigodom za predsjednika ponovno potvrđen dr. Josip Andrić dok su za potpredsjednike prisutni članovi Skupštine izabrali dva tek pristigla ugledna bačka Hrvata Mihovila Katanca i studenta medicine Vojislava Pešuta.⁵⁰² Na istoj skupštini izabrani su za nove tajnike prof. Stjepan Bartolović i Josip Joza Radičev te kao blagajnik potvrđen je ing. Belu Šimića, odnosno izabran je novi drugi tajnik student Ivan Ico Malagurski.

Istodobno za članove novog UO DBH izabrani su: vlč. Marin Šemudvarac, vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić, vlč. Albe Šokčić, Dragan Mrljak, Ivan Tikvicki, Marko Horvatski

mlađi, Stjepan Nikolin, Blaško Ivić, Jašo Kopilović, Matija Maćo Marušić, Perica Vidaković i dr. Vlado Vukmanov, a za članove NO DBH birani su: prof. Ivan Malagurski Tanar, prof. Marko Horvatski stariji i vlč. Marin Radičev dok je domaćin društva postao Dragan Mrzljak.⁵⁰³ Primjetno je kako su visoke dužnosti u društvu dobili Mihovil Katanec i Dragan Mrljak koji su izabrani za prvog potpredsjednika, odnosno člana UO, iako oni nisu bili podrijetlom bunjevački Hrvati. Razlog tomu jest u činjenici što su oni kao predratni ugledni kulturni i politički subotički djelatnici imali izniman utjecaj na izgradnju i oblikovanje kulturnog i nacionalnog identiteta bunjevačko-šokačkih Hrvata te su i u novonastalim okolnostima nastavili taj svoj rad oko promicanja kulturnih interesa i potreba kako u okviru državnih institucija NDH tako i u okviru tog zagrebačkog društva.⁵⁰⁴ Stoga se iz tog poduzetog popisa novoizabranih dužnosnika može prije svega vidjeti kako je uže vodstvo DBH prigodom izbora dobro pazilo da društvo reprezentiraju podjednako stari i mlađi članovi tj. iskusni i već dokazani branitelji nacionalnih i kulturnih prava bačkih Hrvata kao i energični i entuzijastički novi naraštaj koji se tek započeo dokazati na kulturnom i nacionalnom polju.

Također je primjetno kako su u sva tijela društva sada izabrani upravo oni bački Hrvati koji su većinom pristigli iz Bačke Hrvatske poslije 10. travnja, odnosno nakon što je njihov zavičaj reintegriran od strane mađarske vojske koja je zaposjela prostor Južne Bačke. Upravo taj novi društveni ustroj potaknuo je vrlo brzo živi rad unutar DBH koji nije posustajao sve do kraja 1944. godine kada dio poglavito mlađih članova uz podršku vlč. Ivana Kujundžića donose odluku o svom povratku u Bačku. Tu želju izrazili su poglavito tadašnji zagrebački studenti podrijetlom iz Bačke i Baranje koji su 17. lipnja usvojili i vlastitu Rezoluciju.⁵⁰⁵ U njoj su osim želje za povratkom izrazili i svoj stav o uljudbenom i gospodarskom položaju Bačke Hrvatske nakon rata. Rezolucija je prije svega donesena iz razloga što se stanje u Bačkoj od sredine 1943. godine znatno promijenilo te su lokalne mađarske vlasti umnogome bile spremnije na suradnju s bačkim Hrvatima i njihovim društvima.

Presudni poticaj na tu njihovu odluku o povratku ipak je došao nakon puštanja na slobodu msgr. Rajića i biskupa Budanovića koji su se u proljeće, odnosno kasno ljeto 1943. godine također vratili iz internacije u Suboticu.⁵⁰⁶ Ti mladi intelektualci su već tada osjećali približavanje kraja rata te su se i željeli unaprijed odrediti o poslijeratnom

teritorijalnom ustroju i položaju vlastitog zavičaja. Oni su predmnijevali moguću uspostavu nove jugoslavenske zajednice te su već tada napisali i usvojili zaključke po kojima predratnih šest kotara Bačke Hrvatske trebaju potpasti pod hrvatsku upravu, ali su istodobno spomenuli i moguću novu suradnju sa Srbima na ravnopravnoj osnovi.⁵⁰⁷ Iako mogućnost stvaranja nove jugoslavenske države oni tada još javno ne spominju, ipak se iz navedenog dokumenta jasno razaznaje kako se već tada i u tim zagrebačkim bunjevačkim krugovima razgovaralo o stanju na svjetskim i domaćim bojišnicama te se i očekivao brzi slom Trojnog pakta, a na taj način i propast režima NDH.⁵⁰⁸ Od sredine 1944. godine studenti koji su tijekom rata prihvatili marksističku ideologiju te su se povezali s partizanima, pronalaze načina da se tajno prebace nazad u Bačku, a neki od njih nakon rata obnašali su i značajne političke dužnosti u subotičkoj organizaciji Ujedinjene antifašističke omladine. Tu postupnu promjenu potvrđuje svjedočanstvo Alojzija Poljakovića koji je kao srednjoškolac i student tijekom rata boravio u Zagrebu. I on je surađivao u radu DBH, a istodobno bio je i član Križarske organizacije za čiji je list napisao i više pjesama nabožne tematike pod pseudonimom Vjekoslav Alpić.⁵⁰⁹

On ističe kako se tada i vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić odlučio na tajni povratak u Suboticu.⁵¹⁰ Vlč. Kujundžić je krajem 1944. godine nakon ulaska partizanskih postrojbi u Suboticu uz pomoć msgr. Blaška Rajića ponovno postao vjeroučitelj u gimnaziji u kojoj je radio sve do ponovnog uhićenja, odnosno osude 1948. godine. Nakon što se jedan broj članova DBH vratio na prostor Bačke i to posebice onih koji su materijalno pomagali studente, preostalu manju grupu mlađih članova to je potaknulo da se zbog neimaštine privremeno smjeste upravo u društvenim prostorijama.⁵¹¹ Stoga je dio tih zagrebačkih studenata koji su većinom bili povezani i sudjelovali su u radu predratne križarske organizacije, ostao još jedno vrijeme aktivno raditi u DBH i to sve do stvarnog državnoga sloma i bleiburške tragedije. Mnogi od tih preostalih članova društva prošli su i križne putove, a jedan od prvih istaknutih članova Marko Radičev je stradao u poslijeratnim komunističkim čistkama.⁵¹² Tijekom cijeloga Drugoga svjetskoga rata DBH je u Zagrebu razvio iznenađujuće razgranato djelovanje, a to se napose vidi u tri predsjednička odnosno tajnička izvješća Josipa Andrića i Perice Vidakovića. Ta njihova vrlo opširna izvješća otisnuta su upravo na stranicama navedenog društvenog časopisa *Klasje naših ravni*.

Andrićevo predsjedničko izvješće koje obuhvaća razdoblje od 1938. do 1942. godine, odnosno Vidakovićeve dva izvješća za 1942./43. i za 1944. godinu iscrpno prikazuju društveni ustroj i razgranati rad brojnih sekcija DBH-a. Već u prvom izvješću koje nosi naslov *Društvo Bačkih Hrvata-Njegov osnutak i dosadašnji rad* cjelovito je opisano razdoblje od godine 1938. do početka 1942. godine i to kako u razdoblju monarhističke Jugoslavije tako i nakon osnivanja NDH. Andrić je u tom predsjedničkom prikazu višegodišnjeg rada, izrađenom više u formi članka nego u strogo činovničko oblikovanom izvješću, zorno prikazao nagli rast aktivnosti društva te njegovo pretvaranje od podružnice HKZ-a do samostalnog i u zagrebačkim kulturnim krugovima prihvaćenog i vrlo uglednog DBH.⁵¹³ On navodi da je prvi sastanak društva u NDH održan već 12. travnja, a prisutni su članovi pozdravili osnivanje države, ali su istovremeno sa zebnjom pratili stanje u rodnom kraju iz kojega je samo u nekoliko prvih mjeseci pristigao veliki val izbjeglog stanovništva pa su društveni tajnici Čović i Radičev učinili iznimne napore oko njihovoga prihvata i zbrinjavanja.

U tom razdoblju članovi su više puta gostovali i na *Hrvatskom državnom krugovalu* gdje su se 17. kolovoza 1941. godine prisjetili pjesnika Alekse Kokića odnosno 10. studenog iste godine održali su i večer pod nazivom *Spomendan bačkim Hrvatima*. Također je tom prigodom odlučeno da će društvo obnoviti izlaženje časopisa *Klasja naših ravni* koji je po njihovoj prvobitnoj zamisli trebao izlaziti četiri puta godišnje.⁵¹⁴ U prvi uređivački odbor tada su izabrani predratni urednik Ivan Malagurski-Tanar i dugogodišnji suradnik Marko Čović, kao i novi Stjepan Bartolović i vlč. Ivan Kujundžić. Josip Andrić na kraju izvješća ističe da su članovi 8. veljače 1942. godine uspješno organizirali devete *Razgovore bačkih Hrvata*, koje su još 1933. godine u Subotici osmislili i pokrenuli biskup Budanović i msgr. Rajić.⁵¹⁵ Kako se *Razgovori* zbog ratnih prilika više nisu mogli biti održavani u Subotici, vodstvo DBH je preuzelo na sebe nastavak organiziranja ove važne kulturne priredbe. Na samim *Razgovorima* sudjelovali su gotovo svi viđeniji predratni hrvatski prvaci iz Bačke i Baranje, a među njima posebno su pažnju privukla predavanja: dr. Mihovila Kataneca i prof. Marka Čovića.

U predsjedničkom izvješću Andrić spominje da je na početku programa dr. Vinko Žganec otpjevao *Bunjevačku budnicu*. Taj međimurski Hrvat prije rata bio je ugledni somborski kulturni djelatnik i prvak tamošnjeg HSS-a koji se također nakon mađarske

reintegracije nastanio u Zagrebu. U političkom smislu i on se slično Jankaču i vlč. Kujundžiću distancirao od endehaškog režima te je javno istupao sam u priredbama koje su organizirali članovi DBH. Prigodom devetih i desetih *Razgovora* Žganec je nastupao pri otvaranju tê priredbe, a pjevao je uvodnu svečanu pjesmu, tj. *Bunjevačku budnicu* što je bilo iskazivanje svojevrzne časti tom uglednom kulturnom djelatniku. U kulturno-umjetničkom dijelu čitane su pjesme Petra Pekića, Alekse Kokića, Ante Jakšića i Jakova Kopilovića, a u glazbenom dijelu uz pratnju tamburaškog orkestra DBH izveden je splet bunjevačko-šokačkih plesova. Andrić optimistično završava svoje izvješće s datumom 1. travnja 1942. godine, jer je tada DBH primilo svoje nove prostorije na uglu tadašnje Gundulićeve i Šufflayeve ulice te on s nadom zaključuje kako su tim činom stvoreni preduvjeti za još uspješniji i intenzivniji rad u budućem djelovanju.⁵¹⁶ Navedene devete *Razgovore* s pozornošću su pratili tadašnji tiskovni mediji, a posebno je na stranicama *Hrvatskog naroda* izašao veći broj članaka koji ne samo da su izvijestili o tijeku te priredbe već je taj list najavio tu kulturnu priredbu.

Tako je već 6. veljače 1942. godine u HN objavljena kratka najava u kojoj je navedeno kako će se 8. veljače u Franjevačkoj dvorani na Kaptolu održati *uobičajeni godišnji „Razgovor“ bačkih Hrvata* te je najavljeno kao će na tom predavanju o desetogodišnjici održavanja Razgovora govoriti Mihovil Katanec, a o ulozi biskupa Antunovića Marko Čović. Također su najavili kako će u kulturnom programu uz članove DBH na toj priredbi u glazbenom programu sudjelovati i *Hrvatsko pjevačko društvo Zvonimir*, *Hrvatsko tamburaško društvo Zajc* te solisti opere Ada Vrhovnik-Dietrich, Matija Kuftinec i Petar Kopunović.⁵¹⁷ Također slična je najava ponovljena i na sam dan održavanja razgovora, a člankopisac na kraju članka u pozivu ističe: *Svi zagrebački bunjevačko-šokački Hrvati dodite na ovaj svoj „Razgovor“! Prijatelji Društva Bačkih Hrvata počastite ovu priredbu i vi što brojnijim posjetom!*⁵¹⁸ Nakon što je uspješno održana ta kulturna priredba već 10. veljače u rubrici *Zagrebačke vijesti* taj dnevni list objavio je kraći članak pod naslovom *„Razgovori“ bačkih Hrvata* u kojem je posebno naglašeno Katančevo predavanje, ali i Čovićevo oduševljenje koji je na kraju svog predavanja otpjevao i recitirao nekoliko bunjevačkih i šokačkih pjesama.⁵¹⁹ Taj razgranati kulturni rad očitovao se i gostovanjima na krugovalnoj postaji gdje su članovi DBH također predstavili svoj rad, a zapaženi su istupi Josipa Andrića.⁵²⁰

Također i iz druga dva Vidakovićeve tajnička izvješća zorno se može pratiti stalni rast aktivnosti društva, a treba naglasiti da je autor tajničko mjesto preuzeo nakon što se povukao prof. Stjepan Bartolović.⁵²¹ Tako npr. Vidaković spominje kako su već 1942. godine članovi društva nastavili vrlo uspješnu suradnju s *Hrvatskim državnim krugovalom* (HDK) u Zagrebu u čijem su eteru često imali prilike sudjelovati u emisijama koje su bile ciljano posvećene kulturnom stvaralaštvu i potrebama bačkih Hrvata. Isto takvu suradnju društvo je od sredine 1944. godine ostvarilo i uz pomoć *Hrvatskog državnog krugovala* u Osijeku, gdje je postavljen za jednoga od pročelnika promidžbe prof. Ante Jakšić. Glede te uspješne suradnje on u svojim izvješćima navodi kako je samo u Zagrebu od lipnja 1942. do početka 1943. godine ostvareno višestruko gostovanje društvenog predsjednika Josipa Andrića, a predavanja su uz njega održali i Stjepan Bartolović, Ivan Kubanović, vlč. Albe Vidaković, vlč. Ivan Kujundžić i dr.⁵²² Upravo zbog vidnoga interesa javnosti od lipnja 1943. godine DBH postiže sporazum s HDK o kontinuiranom emitiranju programa posvećenog bačkim Hrvatima.⁵²³

Tom prigodom određeno je da svaka dva tjedna članovi društva gostuju s vlastitim prosvjetnim i kulturnim programom, a poseban poticaj članovi društva dobivaju nakon što su preuzeli nove društvene prostorije. Ipak službeno nisu odmah mogli početi raditi, jer su se i ti novi prostori morali uz potporu države temeljito renovirati. Radovi su trajali tijekom cijeloga ljeta 1942. godine, a svečano su otvoreni 17. listopada te ih je tom prigodom blagoslovio vlč. Marin Šemudvarac tadašnji profesor bogoslovne gimnazije.⁵²⁴ Ove prostorije članovi društva ustupali su i prijateljskim društvima posebice *Hrvatskoj ženi* i *HPD Zvonimir*, a odlukom UO DBH društvo se iste godine začlanilo kao član utemeljitelj u *Maticu hrvatsku* i *HKD sv. Jeronima*. Također društvo je osnovalo tijekom 1942. godine i vlastitu knjižnicu u kojoj je donacijama mahom članova bilo odmah prikupljeno preko 300 knjiga, a knjižni fond se u 1944. godini povećao na 500 djela.⁵²⁵ Društveni rad podijeljen je u nekoliko sekcija pa su članovi prije svega djelovali u prosvjetnoj, ženskoj, šahovskoj te glumačkoj i tamburaškoj koje su nešto kasnije zbog ratnih prilika i odljeva članova morale prekinuti s radom. Zbog sve većih ratnih opasnosti uprava je morala odustati i od zamisli osnivanja podružnica u drugim mjestima gdje su se u većim grupama naselili izbjegli bački Hrvati, jer im zbog tih prilika nije mogla pružiti adekvatnu pažnju.

Nova glavna skupština održana je po drugi puta 20. prosinca 1942. godine, a ponovno su za predsjednika i prvog potpredsjednika potvrđeni Josip Andrić i Mihovil Katanac, dok je za drugoga potpredsjednika biran Ivan Malagurski Tanar. U međuvremenu su se promijenili i tajnici te su izabrani novi, Perica Vidaković i Ante Sekulić.⁵²⁶ Od novih članova UO i NO DBH ušli su prof. Ivan Kubanović, dr. Stjepan Piuković, Andrija Kujundžić Čića, Gavro Čović i Petar Pekić.⁵²⁷ Tajnik u svom izvješću također spominje kako se već krajem kolovoza 1943. godine smanjio broj članova DBH, jer su se neki vratili kućama u Bačku, ali je rad i dalje intenzivno nastavljen pa su preostali članovi društva u razdoblju o srpnja 1943. do veljače 1944. godine uz velike dodatne napore uspjeli održati kontinuitet. Oni su također u to vrijeme uspjeli održati u programu HDK 16 kulturno-zabavnih večeri posvećenih bačkim Hrvatima.

Središnji kulturni događaj kojega su članovi DBH redovito organizirali u Zagrebu svakako je bilo održavanje jubilarnih desetih *Razgovora*.⁵²⁸ Ta kulturna manifestacija održana je 13. studenog 1943. godine u spomen na 25. godišnjicu podizanja hrvatske zastave u Subotici kada su bački Hrvati na simbolički način pokazali pripadnost hrvatskom narodu odnosno kada su donijeli odluku o priključenju toga teritorija Državi SHS. Navedeni simbolički čin tada je učinio s grupom prijatelja Gavro Čović, stariji brat Marka Čovića koji je sada kao član NO DBH prisustvovao obilježavanju te obljetnice. Tom su prigodom zapažena predavanja održali Vinko Žganec, Josip Andrić, Mihovil Katanec.⁵²⁹

Ratne prilike koje su se proširile čitavim teritorijem NDH utjecale su i na rad društva što se vidi i iz drugoga tajničkog izvješća iz 1944. godine.⁵³⁰ Odmah na početku drugoga tajničkog izvješća Perica Vidaković jasno naglašava kako su ratne prilike ostavile traga, ali i dodaje da je DBH za razliku od nekih drugih zagrebačkih društava i dalje nastavilo s radom. Posljedice se posebice vide iz djela u kojem opisuje promjene u upravi društva koje su se dogodile nakon održavanja Glavne skupštine 12. veljače 1944. godine. Iako su predsjednik i potpredsjednik Andrić i Katanec ostali na svojim funkcijama vidi se vidan odljev starijih uglednih članova, ali i distanciranje, odnosno povlačenje svih bačkih katoličkih svećenika. Primjetno je u tom izvješću da u vodstvu društva već tada nedostaju: Ivan Malagurski Tanar, Petar Pekić, Gavro Čović, Andrija Kujundžić Čića, Vinko Žganec, vlč. Albe Vidaković, vlč. Marin Šemudvarac, vlč.

Andrija Šokčić, vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić, a ako tomu priključimo i izostanak Josipa Đide Vukovića i Mateja Jankača koji su se kao predratni ugledni prvaci HSS-a još 1941. godine distancirali od znatnijega kulturnoga i društvenoga rada, jasno se može zaključiti kako je već od početka 1944. godine društveni rad opstao isključivo entuzijazmom mlađih članova bliskih predsjedniku Andriću.⁵³¹ On je prije svega tu grupu sveučilištaraca uspio održati na okupu, jer su ti mlađi članovi poput Ante Sekulića, Vojka Pešuta, Perice Vidakovića, Blaška Ivića, Josipa Dulića, Ivana Kokića, Alojzija Poljakovića i dr. paralelno bili i članovi križarske mladeži, a kako je Andrić na tu rimokatoličku organizaciju još prije rata imao veliki utjecaj logično je odlučio povezati rad ta dva udruženja i to samo u cilju očuvanja rada DBH.

Malo je poznata činjenica kako su sa spomenute Glavne skupštine prisutni članovi prisutni uputili pozdravni telegram vođama bačkih Hrvata u Suboticu. U njemu su odali priznanje za njihov rad oko promicanja interesa hrvatskog stanovništva u Bačkoj. Ta je činjenica posebice važna iz razloga što se dade primijetiti kako su članovi DBH već tada uspostavili pokidane veze sa zavičajnom sredinom u čemu su im zasigurno pomogli i povratnici iz Zagreba. Kako su u tom telegramu prije svega pozdravili biskupa Lajču Budanovića, msgr. Blaška Rajića, dr. Miću Skenderovića te vođu baranjskih Hrvata Jerka Zlatarića primjetna je i činjenica da ti mlađi članovi DBH još nisu znali kako većina navedenih vođa tajno surađuje s NOP-om. U subotici su u to vrijeme msgr. Rajić uz Zlatarića i Skenderovića ponovno preuzeli vodeću ulogu u redovima bačko-baranjskih kulturnih organizacija te su preko njih poticali novi rad koji je imao za cilj rušenje mađarskog režima. U to vrijeme oni su se još nadali kako će poslije rata KPJ dopustiti uspostavu restauriranog građanskog društva.

Treba istaknuti i još jednu važnu djelatnost koju su članovi *Društva bačkih Hrvata* podržali, a to je zalaganje njihovog vodstva oko pomoći pojedinim hrvatskim intelektualcima podrijetlom iz Bačke koji nisu napustili zavičaj kako bi se i oni mogli nesmetano uključiti u hrvatski kulturni život. Čelništvo DBH prije svega je poticalo suradnju i rad onih pojedinaca koji su trebali pomoći u izdavanju knjiga, odnosno pozivali su ih kod realizacija kapitalnih kulturnih i znanstvenih projekata.⁵³² Jedan od takvih projekata zasigurno je bio i veliki izdavački poduhvat tiskanja *Hrvatske enciklopedije* (HE).⁵³³

Kako je taj projekt pokrenut neposredno prije rata 1940. godine kao privatni poduhvat on je 1941. godine po odluci *Ministarstva bogoštovlja i nastave* NDH podignut na višu razinu te je osnovan *Hrvatski izdavačko-bibliografski zavod* (HIBZ) kao neovisna znanstvena ustanova u kojoj se sada pod državnom skrbi nastavilo s daljnjom izradom novih brojeva HE.⁵³⁴ Već u prvom broju tiskanom početkom 1941. godine glavni urednik Mate Ujević okupio je impozantan znanstveno-stručni tim uglednika, a među njegovim najbližim suradnicima bio je i vinkovački Hrvat šokačko ličkih bunjevačkih korijena dr. Stjepan Pavičić.⁵³⁵ Pavičić je već tada slovio za jednoga od najboljih poznavatelja povijesnih hrvatskih migracija pa je od ravnatelja Mate Ujevića i dobio zadaću da u sklopu HE pronađe suradnike, odnosno uređuje veći dio enciklopedijskih jedinica koje se odnose na hrvatske manjine u svijetu.⁵³⁶

Treba naglasiti i još jednu manje spominjanu crticu iz njegovoga životopisa koja se odnosi na njegov sveučilišni angažman tijekom Drugoga svjetskoga rata, jer je on od 1943. do 1945. godine na zagrebačkom *Mudroslovnom fakultetu* bio imenovan izvanrednim profesorom upravo na katedri Povijesti hrvatskoga iseljništva. Ta se katedra zbog ratnih prilika ugasila upravo 1945. godine, a nakon rata nikada nije bila obnovljena, jer je i Pavičić 1946. godine umirovljen, pa je i to možda razlog zašto i danas imamo relativno malo znanja o bitnim povijesnim činjenicama vezanim za hrvatsko iseljništvo bilo da se radi o uvjetno rečeno o starijem iseljništvu koje obrađujemo u ovom radu kao autohtone manjinske zajednice nastanjene u okolnim zemljama ili mlađem iseljništvu za koje su vezana istraživanja o političkim i gospodarskim migracijama nastalim u vremenu od sredine 19. do danas.⁵³⁷ Upravo su pod Pavičićevim vodstvom već 1940. godine u HE započeli suradnju i pojedini ugledni kulturni djelatnici bačkih Hrvata, a među njima prije svega dr. Matija Evetović i književnik i publicist Petar Pekić.⁵³⁸ Iako su radovi ove dvojice uglednih bunjevačkih Hrvata uglavnom kraće leksikografske natuknice one ipak odaju snažno kulturno-identitetsko značenje, jer većina tih natuknica odnosi se upravo na povijesno znamenite hrvatske prvake odnosno na mjesta u kojima su nastanjeni upravo bunjevačko-šokački Hrvati u Slavoniji, Baranji, Bačkoj i Banatu. Tako je već u prvom svesku Pekić izradio tri enciklopedijske natuknice od kojih se prva odnosi na bačko mjesto Adu, druga na mjesto Aljmaš, a treća je posvećena biskupu Ivanu Antunoviću.⁵³⁹ Zanimljivo je primijetiti kako Pekić ne piše o

Aljmašu u Bačkoj tj. Bačaljmašu mjestu u Bajskom trokutu iako je to kraja iz kojeg je on sâm podrijetlom već piše o hrvatskom selu Aljmašu na utoku Drave u Dunav.⁵⁴⁰ Iako je Pekić dobro poznao brojna bačka mjesta, jer ih je u svojim povijesno-publicističkim knjigama već ranije spominjao, može se pretpostaviti kako on još tada nije od uredništva HE dobio posebno zaduženje oko opisivanja pojedinih mjesta u Mađarskoj. Tadašnje uredništvo na čelu s Matom Ujevićem u tom pilot broju već tada je uspostavilo suradnju i zadužilo pojedine inozemne autore oko izrade onih enciklopedijskih natuknica koje su se odnosile na njihove zemlje, tj. na zemlje izvan hrvatskoga prostora. U istom broju ugledni zagrebački profesor Milan Ivšić izradio je i kratku biografsku natuknicu o Josipu Andriću, a somborski odvjetnik i prvak HSS-a Vinko Žganec jednu kratku crticu o Međimurcu Florijanu Adraševcu.⁵⁴¹

U drugom svesku HE broj suradnika iz Bačke Hrvatske se povećava, a to je ujedno bio i prvi broj koji je tiska u novoj hrvatskoj državi i to uz pomoć Vlade NDH. Tako je uz spomenutog Pekića, kojega se već tada navodi u impresumu kao činovnika *Ministarstva vanjskih poslova*, enciklopedijske jedinice pišu i Josip Andrić i Nikola Peršić i to natuknice pod slovom B: Bač, Bačka, Baja, Bajmok, Baranjska Kosa, Batina, Bela Crkva i Bizonja.⁵⁴² Većinu navedenih bačko-baranjsko-banatskih mjesta opisao je i ovaj puta Petar Pekić.⁵⁴³ U istom broju kao suradnik HE pojavljuje se i Subotičanin Matija Evetović za kojeg se navodi da je književnik i publicist.⁵⁴⁴ Ta činjenica važna je iz razloga što su Evetovićeve priloge posebice značajne biografske natuknice o znamenitim osobama podrijetlom iz Bačke. U hrvatskoj povijesnoj znanosti i danas je malo poznata činjenica kako je neposredno prije početka rata, tj. 1940. godine Evetović završio svoje kapitalno djelo *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, ali je ta knjiga nažalost ostala u rukopisu.⁵⁴⁵ Nakon što su Mađari zaposjeli Suboticu i Bačku zbog njihovih pritisaka na domicijalno stanovništvo prekinut je veliki dio prijeratnog rada, a ni u poslijeratnoj komunističkoj jugoslavenskoj zajednici te kulturne teme pisane od strane tog predratnog građanskog intelektualca nisu bile poželjne novim totalitarističkim vlastima. Stoga oba totalitarizma i mađarski fašistički, ali i jugokomunistički nisu imali sluha za objavu Evetovićevog kapitalnog djela. Također možemo pretpostaviti kako je Matija Evetović u vrijeme rata održavao kontakte s vlč. Ivanom Kujundžićem, jer je on po želji biskupa Lajče Budanovića bio imenovan za jednoga od staratelja *Subotičke*

matice, ali i biskupove *Zadužbine* sa čijom je imovinom suupravljao u odsutnosti msgr. Rajića i vlč. Kujundžića. Kako u to vrijeme niti msgr. Rajić niti biskup Budanović zbog njihove stroge internacije nisu bili u mogućnosti pomoći svojim sunarodnjacima u Bačkoj on je u to vrijeme jedinu suradnju imao s vlč. Kujundžićem koji je zajedno s predsjednikom DBH Andrićem mogao u Zagrebu utjecati i pomoći Evetoviću i drugima oko suradnje s kulturnim institucijama NDH, tj. u projektu stvaranja *Hrvatske enciklopedije*. U tom pogledu treba istaknuti i činjenicu koju ističe Dragutin Pavličević u knjizi *Povijest Hrvatske* kako su se upravo pod zaštitom Mate Ujevića i uz znanje ministra Budaka tada kao suradnici našli i brojni nepoćudni lijevi intelektualci, kritičari novoga režima koji su na taj način spašeni od progona endehaškog režima.

Kako je jedan od kritičara i protivnika režima bio i vlč. Kujundžić, jer se prošavši patnje mađarskih logora osvjedočio u zablude prihvatanja totalitarističkih ideologija fašizma i nacizma, realno nam se nameće pretpostavka da je upravo on bio spona između subotičkih i zagrebačkih građanskih prvaka umjerenog konzervativnog svjetonazora koji su i prije, ali i u tijeku rata ostali vjerni demokratskoj, mirotvornoj i proangloameričkoj politici središnjeg vodstva HSS-a. U tom pogledu treba promatrati i Evetović angažman upravo unutar tê zagrebačke institucije koja je već tada izrasla u jednu od vodećih kulturno-znanstvenih institucija NDH. Svoje vrijedne priloge on je urednicima HE cijelo vrijeme rata slao iz Subotice pa je to i izravni dokaz kako su bački Hrvati i u najtežim danima mađarske uprave iznalazili načina oko uspostavljanja suradnje s onim hrvatskim kulturno-znanstvenim institucijama koje i u ratu nisu izravno bile kontrolirane od režima. Treba pretpostaviti kako su prilozi za drugi svezak uredništvu poslani i ranije iako je ta druga knjiga tiskana nakon 10. travnja, tj. poslije uspostave Nezavisne Države Hrvatske. Stoga je on za taj broj HE izradio nekoliko kraćih enciklopedijskih natuknica o znamenitim osobama iz Bačke i to: Bašić Franjo i Bašić-Palković Pavle, Bedžula Tomo, Branković Andrija.⁵⁴⁶

U trećem svesku objavljenom sredinom 1942. godine od uglednih članova subotičkih društava posebice se ističe ime tadašnjeg vršitelja dužnosti predsjednika HKZ Ive Prčića, a uz njegovo ime navodi se da je po profesiji novinar, ali on tada taj posao nije mogao raditi, jer su Mađari ukinuli sve hrvatske novine u Bačkoj.⁵⁴⁷ Također treba spomenuti i tadašnjeg uglednog člana DBH Petra Pekića koji je u međuvremenu od

činovnika postao tajnik u MVP-a i to posebice stoga što je on u trećem broju HE izradio. biografsku crticu o životu i radu biskupa Budanovića. To je i danas posebno važno iz dva razloga; prvi je vezan uz činjenicu što se tada biskup Budanović nalazio u mađarskoj internaciji pa je Pekić na taj način upozorio hrvatsku javnost na njegovo veliko značenje za nacionalni i kulturni preporod bačkih Hrvata, a drugi je poražavajuća činjenica kako je to jedina leksikografska i enciklopedijska natuknica napisana o njegovom životu u hrvatskim enciklopedijskim izdanjima.⁵⁴⁸ Biskup Lajčo Budanović nakon rata ostao je sve do danas u hrvatskoj historiografiji prešućena i izrazito zanemarena osoba iako je sav svoj imetak ostavio za kulturno-prosvjetne potrebe bunjevačko-šokačkih Hrvata i s pravom ga se danas može smatrati drugim bunjevačkim i hrvatskim Strossmayerom.⁵⁴⁹

Nažalost tu njegovu vrijednu imovinu koja se sastojala od 104 lanca zemlje i pet vrijednih nekretnina u centru Subotice komunisti su nakon 1945. godine većinom konfiscirali i do danas nije vraćena za prosvjetno-kulturne svrhe kako je to biskup zapisao u osnivačkom listu, tj. oporuci koju je tijekom rata sastavio u mađarskom izgnanstvu.⁵⁵⁰ Kada spominjemo važnost trećeg svezaka HE ta knjiga nam je iznimno kulturno identitetski važna, jer je na njenim stranicama dobro obrađena i otisnuta jedna od najvećih enciklopedijskih jedinica u cijeloj objavljenoj ediciji, a odnosi se na enciklopedijsku jedinicu pod pojmom Bunjevci.⁵⁵¹ Za naglasiti je kako su upravo oko pripreme pojedinih dijelova te opširne natuknice zajednički sudjelovali članovi DBH iz Zagreba kao i ugledni članovi HKZ i MS iz Subotice. Uz potporu Stjepana Pavičića u pisanju te natuknice sudjelovali su: iz Subotice Ive Prčić, Matija Evetović, a u Zagrebu Petar Pekić.⁵⁵² Najveći dio sadržaja u toj značajnoj enciklopedijskoj jedinici napisao je tadašnji varaždinski gimnazijski profesor vlč. Albe Šokčić koji je također bio član zagrebačkog DBH.⁵⁵³ Stoga je ta enciklopedijska natuknica posebno značajna iz razloga što su joj autori prišli zaista temeljito te je u pojedinim dijelovima opisana geografska rasprostranjenost bunjevačke etničke grupe, bunjevački dijalekt, povijest, kultura, umjetnost, književnost, religijski i pučki običaji te na kraju rane kulturne i nacionalne veze bačkih Bunjevaca s pojedinim uglednim hrvatskim prvacima kao što su Matija Antun Reljković ili Josip Juraj Strossmayer. Bunjevačkim Hrvatima upravo taj svezak HE bio je i tada iznimno važan, jer su oni na taj način pokušali skrenuti pozornost hrvatskoj javnosti na sebe i prikazati važnost svekolike brige za tu izdvojenu manjinsku

hrvatsku skupinu koja je tada trpjela drugi snažan asimilacijski val od strane mađarskog režima. Iz današnje perspektive gledanja dobro prikazani bunjevački kulturni identitet u tom članku ima iznimno veliku i važnu ulogu, jer primjetno je kako su se na tu enciklopedijsku natuknicu umnogome referirali i brojni drugi poslijeratni suradnici *Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* koji su u kasnijem vremenu pisali istoimene sadržaje u *Enciklopediji Jugoslavije*. Treba naglasiti kako su u tom broju Pekić i Evetović, odnosno Josip Andrić objavili tri manje biografske jedinice o fra Lovri Bračuljeviću, Ivanu Burnaču Bátoriu i Milanu Brezinščaku.⁵⁵⁴

Treba naglasiti kako su do kraja rata izašla još dva sveska enciklopedije 1943. i 1945. godine te su i u tim svescima s nekoliko enciklopedijskih priloga sudjelovali i bački Hrvati, a to se prije svega odnosi na četvrti svezak, je u petom priloge piše jedino Josip Andrić. U spomenutom četvrtom svesku najvjerniji suradnik podrijetlom iz Bačke Petar Pekić već tada je potpisan s književnik i novinar iz Subotice što nas upućuje na činjenicu da je on već krajem 1942. napustio mjesto u MVP NDH, a razlog tomu može biti i negativna kritika i zabrana prodaje njegove knjige *Postanak Nezavisne Države Hrvatske-Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu* iako treba spomenuti kako u njegovom kratkom životopisu objavljenom 1944. godine u *Klasju naših ravni* piše da je navedene godine umirovljen zbog bolesti.⁵⁵⁵ Navedena tvrdnja iz *Klasja* čini nam se neutemeljena, jer je Petar Pekić i nakon toga umirovljenja nastavio povremeno javljati u brojnim tiskovinama kao publicist i književnik. Kako je ta publicistička knjiga tiskana u travnju 1942. godine u izdanju *Hrvatske knjige* ona je napose trebala poslužiti kako svojevrsni promidžbeni materijal, ali nije polučila željeni efekt, jer je zbog negativne reakcije dijela radikalnih ustaških prvaka odmah bila povučena iz prodaje.⁵⁵⁶ Oni su smatrali kako Pekić u njoj nije dovoljno naglasio ulogu poglavnika Pavelića i Ustaškog pokreta.⁵⁵⁷ Treba podsjetiti da se to povlačenje njegove knjige događa gotovo istodobno sa zabranom Čovićeva članka u *Spremnosti* u kojem je on progovorio o potrebi istovjetnog vrednovanja Budaka i Krleže.

Može se s pravom pretpostaviti da je i Pekić stradao u istoj režimskoj čistki tzv. umjerenijih konzervativnih građanskih prvaka. Ta je čistka započela već krajem 1941. godine upravo smjenom ministra Mile Budaka iz MBN. Pekić je nastavio i dalje raditi kao novinar u redakciji *Nove Hrvatske*. Aktivan je i kao član DBH, a stručne članke i

književne priloge redovito mu objavljuje časopis *Klasje naših ravni* u kojem krajem 1944. godine izlazi njegova novela *Crnokosa Mara*.⁵⁵⁸ Svršetkom rata i on se kao umirovljenik vraća u Bačku. Njegovo rano umirovljenje, tj. odlazak iz MVP NDH nakon završetka rata Pekiću je zasigurno sačuvalo život. Iako je jedno vrijeme obnašao dužnost državnog tajnika u MVP NDH poslijeratni komunistički sudovi nisu odmah u potpunosti proveli detaljne istrage o djelovanju svih endehaškim dužnosnika, nego su se većinom zadržali samo na onima koji su obnašali visoke dužnosti pri kraju rata.

Tako je taj ugledni subotički književnik i publicist izbjegao strašnu sudbinu mnogih Hrvata koji su bez suda i suđenja pogubljeni samo zato jer su na položajima ostali sve do sloma 1945. godine iako su možda oni, kao i on nakon što je izbjegao iz Subotice, samo formalno, zbog ponuđene mu dužnosti u MVP, morali prihvatiti suradnju unutar ustaškog pokreta.⁵⁵⁹ Također možemo pretpostaviti kako je on jednim dijelom možda izbjegao tu sudbinu i zato što je prije rata u Kraljevini Jugoslaviji napisao i epski spjev *Car Jovan* te na francuskom jeziku djela *La bataille de Kossovo* i *Chef d'oeuvre des poems nationaux Yougoslaves* u kojima je prikazao i srpsku kulturu i povijest te ga u Subotici i nisu u potpunosti doživljavali kao radikalnog hrvatskog nacionalistu.⁵⁶⁰ Zanimljivo je kako se tih djela nije odrekao niti ih je skrivao za boravka u Zagrebu, jer ih je sve pobrojao u navedenoj knjizi pa možda i tu leži razlog zašto je ta knjiga bila negativno označena među radikalnim ustaškim dužnosnicima koji su bili zaduženi za očuvanje čistoće ustaškog pokreta. Mora se naglasiti kako on nakon rata ipak nije potpuno izbjegao pritiscima novih komunističkih vlastodržaca, jer ga je po povratku u Suboticu pratila karizma predratnog građanskog intelektualca što također novim vlastima nije previše odgovaralo. Pred kraj života ponovno se odlučio vratiti u Zagreb te je na taj način zauvijek napustio svoju rodnu Bačku koju je za života iznimno zaduživao pišući upravo brojne članke i studije o povijesti rodnog kraja.⁵⁶¹ Slično njemu prošli su i drugi subotički građanski prvaci kao što je Ivan Malagurski Tanar i Mihovil Katanec koji su također ranije otišli u mirovinu, ali su naknadno bili zatvarani i izgubili sva građanska prava u komunističkoj Jugoslaviji.⁵⁶² Iz svega navedenog jasno se vidi kako su sve do kraja rata malobrojni preostali članovi DBH pokušali zadržati razinu ranije ostvarenog djelovanja. U tom pogledu napose je značajan dio Vidakovićevog tajničkog izvješća o broju održanih sastanaka društvenih sekcija.

Tajnik tako navodi kako je do kraja 1944. godine prosvjetna sekcija održala preko 100 sastanaka, muški odsjek oko 150 sjednica, a ženski odsjek oko 80 sjednica.⁵⁶³ U to vrijeme prosvjetna sekcija je izdavala i časopis *Bačka mladež*, a oni su do kraja navedene godine izdali 10 brojeva.⁵⁶⁴ Vidaković pritom ističe da je od veljače do prosinca 1944. godine društvo nastavilo suradnju i s HDK te su u tom periodu priredili 20 radijskih emisija pa se ukupan broj gostovanja samo do 16. listopada popeo na 40 što je posebnom opširnom reportažom bilo popraćeno i na stranicama lista *Hrvatski krugoval*.

Sličan je program u Osijeku organizirao Ante Jakšić za koji je Vidaković istaknuo kako su te radijske emisije među najslušanijima od te postaje.⁵⁶⁵ On izvješće i u tim teškim ratnim prilikama ipak zaključuje s optimizmom, pa pritom ističe: *I sedma godina života i rada našega društva donijela niz liepih uspjeha, koji su to značajniji, što su životne okolnosti bile teže. Bilo je mnogo poteškoća i mnogo prepreka, no marljivošću i požrtvovnošću članova rad nije nigdje zapeo. Godina 1944. može se zaista ubrojiti u jednu od najuspješnijih godina rada našega društva.*⁵⁶⁶ Već početkom 1945. godine i DBH obustavlja svoj rad, a nakon ulaska partizanskih postrojbi u Zagreb te donošenjem odluke o obvezatnom povratku svih građana u ranija mjesta prebivanja većina subotičkih studenata kao i predratnih građanskih prvaka vraća se na prostor Bačke. Jedan manji dio u tim svibanjskim danima 1945. odlučuje se s ostacima vojske NDH povući preko granice u Italiju i Austriju.⁵⁶⁷ U toj velikoj grupi naroda i vojske našao se i bački Hrvat književnik i publicist Marko Čović koji je s dijelom članova vlade NDH tih dana izbjegao u Austriju.⁵⁶⁸ U iseljeništvu se i Čović prisjetio tih dana koje je djelomice proveo u austrijskom mjestu Ostrol kraj Linza u blizini jezera Tristacher See kada je o porazu i slomu NDH, tj. o krvavoj tragediji hrvatskoga naroda razgovarao sa zagrebačkim kanonikom Pavlom Jesihom. Čović je već tada kao uzrok poraza u ratu, ali još više uzrok i posljedicu bleiburške tragedije vidio u potpunoj hrvatskoj neslozi i građanskom ratu između dvije totalitarističke ideologije. Po njegovom mišljenju na prostoru NDH vodio se svojevrsni rat u ratu u kojem je najveći gubitnik bio upravo hrvatski narod koji je izgubio državu te ponovno dobio kako on ističe nehrvatsku Jugoslaviju.⁵⁶⁹ Za njega su jednako bili odgovorni emigrantski i domovinski prvaci HSS-a koji su pasivno promatrali i iščekivali dolazak Saveznika kako i KPJ, ali i suodgovornim je smatrao kako je istaknuo samodržca Antu Pavelića koji nije ništa učinio kako bi spasio narod i državu.

On je i jedan od rijetkih visokih ustaških dužnosnika koji je izbjegao izručenje novim jugoslavenskim vlastima, a nakon što je u tim poslijeratnim vremenima uspio napustiti Europu nastanio se prvo u Argentini, a potom u Brazilu gdje se gotovo potpuno povukao iz javnoga života.⁵⁷⁰ Tek potkraj života njegov bliski prijatelj književnik Vinko Nikolić uspio ga je nagovoriti da zabilježi svoja sjećanja o prošlim vremenima te mu je 1975. godine u izdanju iseljeničke *Hrvatske revije* izašla knjiga *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*.

Stoga na kraju treba istaknuti da se tijekom Drugoga svjetskog rata na području NDH nalazio veliki broj izbjeglih bačkih Hrvata, a među njima nakon 12. travnja odnosno, poslije zauzimanja Bačke od strane mađarskih vojnih postrojbi bio je i znatan broj predratnih uglednih hrvatskih građanskih prvaka. Njima su u Zagrebu u tim prvim danima izravnu pomoć pružili već ranije doseljeni članovi bunjevačke zajednice koji su od 1938. godine djelovali u podružnici HKZ, odnosno nešto kasnije u društvu DBH-u. Dio tih članova predvođenih prije svega književnikom i publicistom Markom Čovićem već tada je prihvaćao načela ustaške domovinske organizacije, tj *Hrvatskog nacionalističkog pokreta* pa su oni nakon 10. travnja 1941. godine i aktivno sudjelovali u izgradnji nove vlasti kao i novih kulturnih i društvenih institucija koje je ta vlast ili naslijedila ili od početka ustrojila. Primjetno je kako nisu svi bački Hrvati odmah potpuno prihvatili novi režim, jer već od sredine 1941. godine dio bunjevačkih građanskih političara okupljenih oko središnjeg odbora HSS-a i bačkog HSS-ovog predratnog političkog vođe Josipa Đide Vukovića zbog neslaganja s ustaškim režimom i radikalizacije društvenih odnosa u NDH ta grupa se povlači iz aktivnoga političkoga i društvenog života. Treba naglasiti i važnu činjenicu kako su brojni ugledni bunjevački Hrvati nastanjeni u Zagrebu s odobravanjem pozdravili nastanak NDH, ali su i oni vrlo brzo već krajem 1941. te tijekom 1942. i 1943. godine postupno se započeli distancirati od aktualnog vladajućeg režima i to prije svega zbog pogoršanja ratnih prilika odnosno jasne radikalizacije unutarnjih društvenih prilika koje su provodile ekstremne grupe bliske središnjoj vlasti i samom poglavniku Paveliću. Upravo ta radikalizacija cijeloga društvenog sustava NDH od strane ekstremnih pripadnika ustaškog pokreta umnogome se odrazila i na nesmetani razvoj i djelovanje kulturnih institucija.

U takvim složenim društvenim prilikama bački bunjevački Hrvati nastanjeni silom prilika u Zagrebu ipak su u razdoblju od 1941. godine od početka 1945. godine uspjeli razviti bogat kulturni život i to upravo djelujući u okviru DBH-a, a preko te kulturne organizacije oni su uspjeli ostvariti i zavidno veliku kulturnu suradnju s brojnim drugim hrvatskim društvima i kulturnim organizacijama. Članovi DBH u tom razdoblju surađuju prije svega s Maticom hrvatskom i HKD sv. Jeronima. Upravo su u časopisima kao i drugim publikacijama tih najznačajniji hrvatskih kulturnih društava i to prije svega u *Hrvatskoj reviji* i *Katoličkom kalendaru Danici*, oni objavili brojne tekstove u kojima su opisali vlastiti kulturni i nacionalni identitet. Također su upozorili tadašnju hrvatsku javnost na velikomađarski odnosno velikosrpski hegemonizam kojima je zajednica bila izložena. Taj razgranati društveni rad primjetan je i u tome što su tijekom samo četiri godine oni uspjeli obnoviti izlaženje časopisa *Klasje naših ravni*, a tome se priključila i studentska mladež koja je uz potporu Josipa Andrića u okviru DBH pred kraj rata samostalno izdavala i vlastiti časopis *Bačka mladež*. Najvažniji doprinos društvenog i kulturnog djelovanja tih bačkih Hrvata vidljiv je tek ako se promotri i njihovo zalaganje oko povezivanja s hrvatskim intelektualcima koji su ostali u Bačkoj odnosno silom prilika živjeli pod mađarskom upravom. Malobrojni preostali hrvatski kulturni djelatnici u tadašnjoj Južnoj Mađarskoj nisu imali znatnije mogućnosti za ostvarenje intenzivnoga kulturnoga rada, a posebice je uočljiv nedostatak tiskanih publikacija pa su upravo oni svoj izlaz iz tih problema i reduciranih okvira djelovanja pronalazili u suradnji s hrvatskim kulturnim i znanstvenim institucijama u čemu im je zasigurno od velike pomoći bio i rad DBH.

Treba naglasiti kako su i ugledni hrvatski književnik i znanstvenik Matija Evetović i tadašnji zamjenik predsjednika subotičkog HKZ Ivo Prčić upravo uz pomoć članova DBH uspostavili usku suradnju s vodećim osobama unutar MH i HE što im je omogućilo da i taj dio hrvatskih građanskih intelektualaca gotovo tijekom cijeloga rata aktivno sudjeluje u realizaciji kako kulturnih tako i znanstvenih poduhvata u NDH. Nakon sloma ustaškog režima i propašću NDH taj značajan društveni i kulturni život se naglo prekida, a nove komunističke jugoslavenske vlasti potpuno obustavljaju rad *Društva bačkih Hrvata* što je ostavilo trajne posljedice posebice u pogledu slabljenja veza između prostora Bačke Hrvatske i matice domovine.

4. 4. Djelovanje bačkih Hrvata u rimokatoličkim crkvenim kulturnim institucijama za vrijeme NDH od 1941. do 1945. godine

U razdoblju Drugoga svjetskoga rata položaj hrvatskog rimokatoličkog svećenstva u Bačkoj znatno se pogoršao. O tim povijesnim događajima posebice smo progovorili u poglavlju *Djelovanje, položaj i stradanje hrvatskog svećenstva u vrijeme mađarske uprave u Bačkoj od 1941. do 1944. godine*.⁵⁷¹ Naznačili smo kako je položaj hrvatskih intelektualaca i rimokatoličkog hrvatskog svećenstva postao neizdrživ posebice nakon što su mađarske vojne postrojbe zaposjele jugoslavenski dio Baranje i Bačke te ga ponovno integrirale u svoj pravni poredak. Taj je prostor 1918. godine nanovo postao u teritorijalnom i administrativnom smislu dio južne Mađarske. Položaj bačkoga svećenstva dodatno se pogoršao i zbog činjenice što su vodeće crkvene osobe iz Bačke, biskup Budanović, msgr. Rajić kao i vlč. Ivan Kujundžić u mađarskim političkim, društvenim i kulturnim krugovima već od ranije prepoznati kao nositelji panslavenske i protumađarske promidžbe. Njih se otvoreno optuživalo za razbijanje teritorijalnoga integriteta starih ugarskih zemalja, odnosno odcjepljenja dijela Bačke, Baranje i Banata od nekadašnje Kraljevine Ugarske. Njihovo političko i kulturno djelovanje pažljivo su pratili mađarski politički, kulturni pa i crkveni prvaci te su između dva rata upravo ti istaknuti bunjevački svećenici bili stalno izloženi medijskim osporavanjima od strane navedenih mađarskih elita. Kako su Mađari poslije Trianona doživjeli veliko nacionalno razočaranje te su njihove elite reorganiziravši nekadašnje velikomađarske strateške planove odlučile i u novim okolnostima sve nacionalne snage podredili jedinom cilju, a to je ostvarenje revizije za njih nepovoljnih teritorijalnih rješenja iz 1920. godine.⁵⁷² U tom su cilju između dva svjetska rata razvili veliku promidžbenu djelatnost kako bi se mađarski narod homogenizirao i pripremio za realizaciju toga strateškog cilja.⁵⁷³ Stoga ne treba čuditi što su se bački hrvatski katolički svećenici uključivali u sva društvena i politička zbivanja u Kraljevini Jugoslaviji, jer su bili potpuno svjesni navedenih mađarskih aspiracija i to poglavito prema prostoru Baranje i Bačke.

Također i njihovo zalaganje oko pune nacionalne i teritorijalne integracije bunjevačko-šokačkih Hrvata s matičnim narodom i maticom zemljom, nikako nije išao u prilog tim revizionističkim težnjama velikomađarskih ekspanzionističkih državotvoraca. Između dva svjetska rata to bačko katoličko svećenstvo kao i brojni i dobro organizirani katolički laikat vlatite ciljeve i programe pokušavaju ostvarivati unutar *Hrvatskoga Katoličkog Pokreta* (HKP), odnosno nakon 1929. godine u okvirima *Katoličke Akcije* (KA) čije su organizacije *Križara* i *Križarica* bile rasprostranjene po cijelom prostoru *Bačke apostolske administrature*. Treba istaknuti kako je tada jedan od velikih promicatelja, ali i vodećih osoba unutar organizacije KA u Hrvatskoj bio je upravo bački šokački Hrvat Josip Andrić. On je istodobno bio dugogodišnji tajnik *HKD sv. Jeronima* i urednik svih svetojeronimskih izdanja. Andrić je neposredno prije rata izrazito blisko surađivao s msgr. Blaškom Rajićem. Taj je najutjecajniji bački hrvatski svećenik uz Andrićevu pomoć 1940. godine postao i počasni član *HKD sv. Jeronima*. Istovremeno predsjednik *HKD sv. Jeronima* msgr. Ferdo Rožić na prijedlog msgr. Rajića izabran je za počasnog predsjednika *Subotičke matice*, krovne kulturno-prosvjetne organizacije koja je upravo po primjeru navedenog zagrebačkog društva u Subotici osnovana od strane biskupa Budanovića i msgr. Rajića kako bi promicala nacionalne i kulturne interese bunjevačko-šokačkih Hrvata.⁵⁷⁴ Ta suradnja Zagreba i Subotice zasigurno je već tada smetala mađarskim velikodržavnim interesima. Mađari su nakon poraza u Prvom svjetskom ratu, tj. u cijelom vremenu međuraća, nastavili sustavno osporavati hrvatsku nacionalnu pripadnost etničkim zajednicama Bunjevcima i Šokcima te su prema toj autohtonoj hrvatskoj nacionalnoj manjini, koja je stoljećima živjela na prostoru Kraljevine Ugarske, odnosno na teritoriju tadašnje Kraljevine Mađarske, i dalje postupali s izrazitim hegemonističkim stavom provodeći sustavno nasilnu asimilacijsku politiku. Nisu samo mađarske građanske elite poticale takove diskriminacijske stavove već su ih djelomice slijedile i institucije mađarskog katoličkog laikata, odnosno i sam vrh crkvene organizacije. Upravo takav negativistički istup zabilježen je neposredno prije izbivanja rata početkom 1941. godine i na stranicama zagrebačkog *Katoličkog lista* službenog glasila Zagrebačke nadbiskupije⁵⁷⁵. Novinar tog lista prenio je vijest o 25-godišnjici rada *Društva sv. Stjepana* prigodom koje je sam mađarski primas kardinal Séredi, povodom proslave velikog mađarskoga obilježavanja 900-godišnjice rođenja sv. Ladislava, u svom

govoru vrlo opširno izlagao o povijesnim prilikama i odnosima između Hrvata i Mađara u vrijeme rođenja toga sveca.⁵⁷⁶ Kako se djelomice to predavanje odnosilo i na hrvatsko metropolitansko središte komentator KL našao se ponukan upozoriti na netočnosti koje su pri tom iznesene pa je istaknuo: *O njemu je rekao da je okupirao Hrvatsku, kako bi time osigurao mađarsku nezavisnost protiv Bizanta. Mi dobronamjerno poručujemo: da Hrvatska nije od sv. Ladislava „occupata“ (osvojena) nego „acqvista“ (stečena), a to je velika razlika. Sv. Ladislav je osnivač i zaštitnik zagrebačke dijeceze, pa nam ne može biti svejedno što se o njemu govori.*⁵⁷⁷ Stoga nije na odmet ponovno upozoriti da smo u ranijim poglavljima istaknuli i činjenicu kako su posebice subotički svećenici prije svega msgr. Rajić i vlč. Kujundžić promatrajući stanje unutar bunjevačko-šokačke zajednice u Kraljevini Mađarskoj, jasno primijetili brojna kršenja ljudskih prava tamošnjih Hrvata te su o tome također otvoreno i bez sustezanja pisali na stranicama *Subotičkih novina*. U takvom izrazito napetom i netolerantnom ozračju tijekom međuraća, ali i nadolazeće neposredne ratne opasnosti upravo je rimokatolička crkva, odnosno njeni svećenici u Bačkoj postaju jedni od glavnih predvodnika nacionalno-integracijskih i kulturno-integracijskih procesa. U tom razdoblju jedan od glavnih njihovih ciljeva bio je uz pomoć Banovine Hrvatske zaštititi bačke Hrvate od stalnih i sustavnih pokušaja asimilacijskih pritisaka i to jednako od velikosrpskog i od istovjetnih pritisaka velikomađarskog režima. Stoga ne treba ni najmanje čuditi što je nakon okupacije jugoslavenskog dijela Bačke od strane mađarske regularne vojske nastala jednako snažna represija nad građanskim političkim prvacima kao i navedenim visokim crkvenim velikodostojnicima iz redova hrvatskog naroda kao što je to bila i ona koju su provodili monarhistički krugovi i režim u Kraljevini Jugoslaviji. Od strane tih novih mađarskih privremenih vojnih vlasti gotovo među prvima bili su uhićeni i zatvoreni upravo biskup Budanović, msgr. Rajić i vlč. Kujundžić. Mađarske vlasti dobro su procijenile kako njihovo političko djelovanje, odnosno učvršćenje vlasti ovisi u prvom redu od sklanjanja iz javnosti tih uglednih hrvatskih intelektualaca koji su ujedno i bili osnivači i vođe glavnih hrvatskih katoličkih kulturno-prosvjetnih institucija. Nakon što su uhićeni navedeni svećenici te naknadno i internirani kao posljedica tih represivnih postupanja, ali i dodatno potaknutih namjernih represalija prema civilnom stanovništvu, i to ne samo prema građanskim prvacima nego jednim dijelom i prema hrvatskom puku u Bačkoj, započinje val iseljavanja hrvatskog

stanovništva na prostor NDH. Među prvima su se iselili brojni građanski hrvatsko-bunjevački intelektualci, a za njima i dio istaknutih hrvatskih svećenika koji također nisu željeli čekati da ih stignu iste represivne mjere koje su pogodile navedene bačke crkvene velikodostojnike.⁵⁷⁸ Oni su kao i većina izbjeglog bačkoga stanovništva našli sigurno utočište na teritoriju NDH. Treba spomenuti da je ta tek nastala hrvatska država u isto vrijeme primila i mnogo prognanog i izbjeglog stanovništva i svećenstva iz Slovenije, jer je slovensko ozemlje nakon sloma Kraljevine Jugoslavije podijeljeno između Kraljevine Italije, Kraljevine Mađarske i Njemačkog Trećeg Reicha.⁵⁷⁹ Može se s pravom primijetiti kako je NDH već neposredno po uspostavi nove vlasti bila suočena s problemom prihvata izbjeglica i to ne samo svojih sunarodnjaka iz Bačke već i izbjeglica iz susjedne Slovenije. Taj problem tijekom rata posebice će se povećavati kada zbog djelovanja četnika i partizana raste broj hrvatski prognanika koji pred ratnim operacijama bježe na sigurnije i mirnije prostore NDH. Pri rješavanju toga problema među prvima je organizirano pristupila katolička crkva, iako je i sama bila suočena sa gubitkom dijela jurisdikcije nad dijelovima hrvatskih biskupija čije su dijecezanske teritorije Talijani prvotno okupirali, a potom pod pritiskom i integrirali u vlastitu državno-pravnu cjelinu. Tako su po odluci zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, ali i brojnih mjesnih biskupa u pojedine župe bili prihvaćani brojni slovenski i bački, ali i dio dalmatinskih svećenika. Upravo na stranicama KL zabilježen je primjer prihvata vlč. Albe Vidaković koji se nakon završetka studija u Rimu nije usudio vratiti u Bačku već se nastanio u Zagrebu. Vidakovića je nadbiskup Stepinac rasporedio za kapelana crkve sv. Petra i Pavla.⁵⁸⁰ Kako je vlč. Vidaković već tijekom ranijeg studija u Zagrebu surađivao s Josipom Andrićem i on se vrlo brzo uključio u aktivan kulturni i društveni život. Taj tek svršeni mladi hrvatsko-bunjevački kompozitor nakon dolaska u Zagreb prije svega surađuje s HKD sv. *Jeronima i Društvom sv. Cecilije*, ali ne zanemaruje niti rad u DBH kojemu ubrzo postao jedan od najistaknutijih članova. Treba reći kako su i Andrić i vlč. Vidaković već prije rata u rimokatoličkim krugovima, ali isto tako i u građanskim zagrebačkim krugovima već bili prepoznati kao vrsni glazbeni znalci i cijenjeni umjetnici. Posebice je zapažen njihov etnomuzikološki rad kojim su pokušavali promovirati kulturnu baštinu bunjevačko-šokačkih Hrvata pa je o tome pred rat također pisao i KL.⁵⁸¹

Manje je poznato da je vlč. Vidaković osim što se bavio glazbenim radom tijekom rata bio i profesor na Bogoslovnoj akademiji i katoličkoj gimnaziji. Također je već 1941. godine izabran za profesora Hrvatskog državnog konzervatorija, a taj njegov svestrani rad kao i njegov raskošni glazbeni talent je došao do izražaja nakon što ga je nadbiskup Štepinac postavio za Regensa chori u zagrebačkoj prvostolnici gdje je za potrebe te crkve skladao više vrijednih glazbenih djela koje su se u svečanim prigodama izvodile u liturgiji.⁵⁸² Tijekom cijelog rata on je i aktivni član i zavičajnog Društva bačkih Hrvata i HKD sv. Jeronima te u to vrijeme piše kulturno-publicističke članke s tematikom iz područja istraživanja hrvatske glazbene baštine koje je objavio u *Klasju naših ravni*, a povremeno se javlja i u tjedniku *Obitelj*.⁵⁸³ Istodobno od 1941. do 1944. godine on aktivno sudjeluje u rad DBH te kao istaknuti član u organizaciji tog društva često sudjeluje u programu HDK gdje je za potrebe emitiranja tih radijskih emisija posvećenih hrvatskim iseljenicima prije svega radijske emisije namijenjene Hrvatima u Bačkoj uglazbio i nekoliko djela bunjevačko-šokačkih hrvatskih književnika, vlč. Aleksandra Alekse Kokića i Ante Jakšića.⁵⁸⁴ Vlč. Vidaković jedan je od nekolicine bačkih Hrvata koji se nakon Drugoga svjetskoga rata nije vratio u rodnu Bačku već je ostao u Zagrebu, a sve do smrti posvetio se isključivo radu na promicanju crkvene glazbe kao dugogodišnji urednik *Časopisa za crkvenu glazbu Sv. Cecilija*, ali i kao istaknuti predavač na Bogoslovnom fakultetu.

Treba naglasiti kako je tijekom rata jedan broj izbjeglih hrvatskih svećenika na teritorij NDH došao upravo iz Bačke, a osim u Zagrebu nastanili su se i u drugim okolnim gradovima. Jedan dio bačkoga hrvatskog stanovništva koji su pred progonima mađarskih fašista također napustili rodni kraj, najčešće su u želji za brzim povratkom odlučili ostati na prostoru bliže svom zavičaju, tj. u Slavoniji i Srijemu. Taj izbjegli hrvatski puk, kako smo već ranije naglasili, slijedio je dio hrvatskih svećenika pa su se i oni nastanili prije svega na prostoru *Đakovačke ili srijemske biskupije*. Njihov odlazak potaknut je neprihvatanjem nasilja mađarskih vlasti prema njihovom biskupu, tj. zbog ukidanja *Bačke apostolske administrature*. Oni su se nakon dolaska u NDH sastali s već ranije pridošlim hrvatskim svećenicima i građanskim intelektualcima koji su u Zagrebu i drugim gradovima boravili kao studenti ili su se već prije rata iselili sa cijelim svojim obiteljima.

Tako su od viđenijih bačkih hrvatskih svećenika među prvima pridošli vlč. Marin Šemudvarac, vlč. Albe Šokčić, vlč. Stjepan Ognjanov, vlč. Pavo Gencl, vlč. Ante Kopunović, vlč. Marko Palić i dr. Nakon što je pušten iz logora njima se u izbjeglištvu pridružio i predratni tajnik *Subotičke matice* vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić, odnosno iste je godine iz Rima došao i u Zagrebu se nastanio vlč. Albe Vidaković. Na teritoriju nove hrvatske države također je boravio i Subotičanin vlč. Stjepan Gabrić koji je 1937. godine zaređen za svećenika u Subotici, ali je već tada prihvatio poziv biskupa Viktora Burića te je imenovan za svećenika *Senjske biskupije*. Taj egzil bačkog svećenstva djelomice spominju i mađarske crkvene vlasti *Kalačke nadbiskupije*, a u njihovim dokumentima navode se samo imena vlč. Ognjanova, vlč. Gencla, vlč. Kopunovića i vlč. Kujundžića kao onih koji su napustili svoje župe te su prihvaćeni i smješteni u Đakovu i Zagrebu.⁵⁸⁵

Zanimljivo je kako se nakon 10. travnja 1941. godine, tj. nakon osnivanja NDH u Suboticu, odnosno Bačku vratio jedino vlč. Marko Palić kojega se u šematizmu Kalačke nadbiskupije tiskanom 1942. godine spominje u popisu svećenika kao službujućeg kapelana u Tavankutu. O Palićevom djelovanju tiskana je i kratka bilješka: *Pálfy Marcus, nat. 1. Oct. 1916. in Csonpolya, gymn. 1928.-1936. in Zombor et Travnik, theol. 1936.-1941. in Spalato es Zagrebiae, ord. 10. Apr. 1941. Zagrabiae, Coop. in Palona, mox in Tavankút.*⁵⁸⁶ Također treba naglasiti i malo poznatu činjenicu zabilježenu u godinu dana ranije tiskanom šematizmu *Bačke apostolske administrature* kako je vlč. Šemudvarca, vlč. Šokčića i vlč. Vidakovića, biskup Budanović upravo pred rat tj. 1938. godine poslao na daljnje školovanje u Zagreb, odnosno u Rim.⁵⁸⁷ Kako su ti bački hrvatski svećenici već ranije u Zagrebu diplomirali teološki studij na Bogoslovnoj akademiji, biskup Budanović ih je tom novom odlukom o dodatnom školovanju već unaprijed pripremao za buduće subotičke profesore. On je želio da nakon njihovog povratka ta trojica mladih svećenika preuzmu vodeće uloge pri pokretanju Katoličke klasične gimnazije u Subotici za koju je jednako kao i za sjemenište „Paulinum“ već tada otkupio jednu veliku subotičku palaču u središtu grada.⁵⁸⁸ Ta je vrijedna nekretnina postala jedan od pet objekata koji su sačinjavali njegovu Zakladu, ali su i tu zgradu mađarske vlasti rekvirirale te je na taj način propao njegov pokušaj da tijekom 1941. godine pokrene rad te crkveno-obrazovne institucije.⁵⁸⁹

Stoga su se ti mladi svećenici nakon početka rata i osnivanja NDH zbog mađarskog zauzimanja Bačke, ali i zbog uhićenja biskupa Budanovića, msgr. Rajića i vlč. Kujundžića odbili vratiti u Suboticu. Kako smo naveli i prije odlaska na to dodatno fakultetsko usavršavanje oni su već predavali u subotičkoj građanskoj gimnaziji ili su obnašali važne dužnosti unutar rimokatoličkih kulturnih i vjerskih organizacija.⁵⁹⁰ Njihova odluka da ostanu u Zagrebu može se sagledati i iz činjenice što su primajući vijesti od prijatelja, ali i izbjeglica iz Subotice mogli s velikom sigurnošću pretpostaviti da ih čeka ista sudbina uhićenja i internacije ili u blažoj varijanti degradiranja u službi kao što se to dogodilo brojnim drugim hrvatskim svećenicima koji su ostali u Bačkoj.⁵⁹¹ Stoga su sva trojica nastavili školovanje tu su nakon stjecanja diplome zatražili od zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca da ih rasporedi na dužnosti unutar *Zagrebačke nadbiskupije*.

Među njima znanstvenim radom, ali i angažmanom u radu DBH najviše se isticao šokački Hrvat rodом iz Bača vlč. Marin Šemudvarac. Nakon što je 7. listopada 1941. godine na *Mudroslovnom fakultetu Hrvatskog Sveučilišta u Zagrebu* vlč. Šemudvarac diplomirao prirodoslovnu grupu predmeta ukazom nadbiskupa Stepinca raspoređen za profesora *Nadbiskupske klasične gimnazije*.⁵⁹² Istodobno vlč. Šemudvarac je dodatno honorarno radio i na *Prvoj gimnaziji* koja je tada nosila ime Oca Domovine Ante Starčevića.⁵⁹³ Stručne ispite za predavača prirodoslovlja u svim razredima gimnazije položio je pred stručnim povjerenstvom 25. kolovoza 1944. godine.⁵⁹⁴ Zanimljivo je kako je nakon rata, tj. 6. kolovoza 1946. godine vlč. Šemudvarac ponovno morao pred jugoslavenskim povjerenstvom polagati stručni ispit kako bi potvrdio valjanost izdane diplome koju je stekao u vrijeme NDH, a tu su mu potvrdu o položenom stručnom ispitu i pravu predavanja prirodoslovnih predmeta i kemije potpisali tadašnji prorektor *Sveučilišta* Grga Novak i dekan *Filozofskog fakulteta* Antun Barac.⁵⁹⁵ On je u međuvremenu obranio doktorsku disertaciju na *Bogoslovnom fakultetu* s naslovom: *Narodna vjerovanja o mjesecu kod Hrvata*, te su mu članovi komisije: Andrija Štampar, Ivan Obreški i Đuro Gračan 2. svibnja 1946. godine izdali novu doktorsku diplomu.⁵⁹⁶

Vlč. Šemudvarac nakon rata ostaje u Zagrebu kao predavač na *Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji* i *Bogoslovnom fakultetu* sve do 1962. godine kada se na poziv subotičkog biskupa Matije Zvekanovića vraća u Suboticu i preuzima dužnosti ravnatelja *Paulinuma*, ali i gimnazijskog profesora.⁵⁹⁷

Također i već spomenuti vlč. Albe Šokčić koji je 1937. godine diplomirao teologiju u Zagrebu, te ga je iste godine biskup Budanović zareadio za Svećenika. Isti ga biskup 1938. godine šalje na daljnje školovanje pa on upravo u jeku rata 1942. godine završava studij na *Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu*.⁵⁹⁸ Kao mladi profesor povijesti, etnologije, umjetnosti i latinskog jezika dobio je uz pomoć *Ministarstva nastave* 26. lipnja 1942. godine prvi posao nastavnika građanske škole u Varaždinu, gdje je već 30. lipnja položio i službenu prisegu. Ipak na tom se poslu nije dugo zadržao, jer je već 31. kolovoza iste godine imenovan suplentom Državne realne gimnazije u Varaždinu, a istovremeno je pridodjeljen na rad u *Franjevačku klasičnu gimnaziju* s pravom javnosti, a tu već od rujna mjeseca nalazi stalno zaposlenje.⁵⁹⁹ Kako smo naznačili u prethodnom poglavlju vlč. Šokčić dao je u trećem svesku *Hrvatske Enciklopedije* najveći doprinos pri izradi enciklopedijske bilješke *Bunjevci*, jer je u njoj samostalno opisao običaje i kulturu navedenog hrvatskog narodnog ogranka. Također je i on tijekom rata blisko surađivao s vlč. Ivanom Kujundžićem i vlč. Marinom Šemudvarcem i u zagrebačkom izbjeglištvu pokušavali organizirati istraživanja i prikupljanje arhivske građe o povijesnom i kulturnom identitetu bačkih bunjevačkih Hrvata.⁶⁰⁰ Kao profesor u Varaždinu ostavio je dubok trag, a po svjedočenju njegovog tadašnjeg učenika fra Bonaventure Dude vlč. Šokčić bio je ne samo izvrstan predavač i pedagog već u mnogo većoj mjeri i istinski domoljub koji je osebnim predavanjima znao zainteresirati učenike za povijest i etnologiju.⁶⁰¹ Fra Bonaventura je posvjedočio kako su i vlč. Šemudvarac i vlč. Šokčić, ali i vlč. Vidaković ostavili dubok trag kod mnogih generacija koje su u kasnijim vremenima polazili *Nadbiskupsku klasičnu gimnaziju*, a posebice su utjecali na polaznike *Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu*.⁶⁰² Svi oni tijekom rata sudjelovali su i u radu DBH, a u *Klasju naših ravni* kao i u *Danici*, kalendaru koje je izlazio u izdanju HKD sv. Jeronima, tiskano im je i nekoliko zapaženih članaka. Također su kao istaknuti članovi društva gostovali i u programu *Hrvatskog državnog krugovala*.

4.5. Sudbine bačkih rimokatoličkih svećenika i laika nakon uspostave totalitarne komunističke vlasti od 1944. do 1948. godine

Među spomenutim bačkim svećenicima u hrvatskoj historiografiji, ali i općenito cijeloj hrvatskoj javnosti najmanje je poznata tragična sudbina bačkog šokačkog Hrvata vlč. Stjepana Ognjanova. O njegovoj poslijeratnoj sudbini do sada su pisali većinom crkveni povjesničari, a jedna od značajnijih knjiga koja je o toj temi napisana, objavljena u posljednje vrijeme svakako je *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*.⁶⁰³ Tu kapitalnu knjigu o stradalništvu hrvatskih svećenika priredio je don Ante Baković.⁶⁰⁴ Don Baković u toj knjizi dobro opisuje misteriozni nestanak vlč. Ognjanova koji se dogodio nakon što je 1945. godine jugoslavenska komunistička politička policija OZNA zajedno s vojno-polijskim postrojbama KNOJ-a započela masovne čistke i smaknuća u Bačkoj, a ta je represija pogodila prije svega mađarske i njemačke svećenike, ali i dio hrvatskih među kojima i vlč. Stjepana Ognjanova. Baković ipak nije cjelovito opisao životni put tog mučki ubijenog bačkog svećenika, odnosno nije preciznije prikazao kakav je stav vlč. Ognjanov zauzimao prema mađarskoj, odnosno komunističkoj vlasti tijekom rata i u neposrednom poraću. Treba istaknuti i činjenicu kako je i vlč. Ognjanov svoje školovanje započeo uz potporu biskupa Budanovića i msgr. Rajića. Msgr. Rajić osobno je nazočio i na njegovoj mladoj misi, a tu su vijest 1937. godine prenijele i Subotičke novine.⁶⁰⁵ On je svoj svećenički poziv započeo kao mladi kapelan u Žedniku.⁶⁰⁶ U to vrijeme vlč. Stjepana Ognjanova biskup Budanović postavio je i na mjesto jednog od duhovnika *Mladih Križara* čiji je rad tada koordinirao vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić. Po osobnom svjedočenju tadašnjega vođe *Bačkog okružja Križara* Ante Sekulića vlč. Ognjanov se već tada isticao neposrednim i vedrim odnosom prema križarskoj mladeži, a bio je poznat i po tome što je volio zapjevati.⁶⁰⁷ U tom radu s malim križarima i križaricama u vrlo kratko vrijeme postiže vrijedne uspjehe, a to svjedoči i mala vijest objavljena 22. siječnja 1937. godine u *Subotičkim novinama*.⁶⁰⁸ Ta njegova sposobnost da se približi mladima bila je i razlog zašto ga je biskup Budanović, nakon odlaska na dodatni studij u Zagreb vlč. Alekse Kokića postavio na mjesto duhovnika *Radničkog križarskog bratstva sv. Roke*, tj. župe na kojoj je msgr. Rajić bio dugogodišnji plebanoš.⁶⁰⁹ Vršeći povjerene mu dužnosti uz navedenu dvojicu uglednih hrvatskih crkvenih uglednika i vlč. Ognjanov uz

njih je prihvatio i podupirao ustrajni rad oko obrane ugroženih prava bačkoga hrvatskog stanovništva, tj. rad na ostvarenju pune hrvatske nacionalne i kulturne integracije. Taj njegov stav se očituje nakon ulaska mađarske vojske u Bačku, jer odmah pošto su Mađari uhitili msgr. Rajića te u kućni pritvor i pod strogi nadzor stavili biskupa Budanovića, on se odlučuje za odlazak iz rodnog kraja, a želja mu je bila privremeno se nastaniti na teritoriju NDH. Na tu odluku mogla ga je potaknuti i činjenica što je on odrastao neposredno uz granicu, jer je njegovo rodno mjesto Bač samo Dunav razdvajao od teritorija NDH, tj. prostora na kojem se protezala jurisdikcija Đakovačke ili bosansko i srijemske biskupije. Treba istaknuti kako je i vlč. Ognjanov također bio pod pritiskom mađarskih vlasti, a taj pritisak navodio ga je i na pomisao kako se nalazi u životnoj opasnosti. Stoga je od biskupa Antuna Akšamovića zatražio da ga primi u neku od župa na prostoru Srijema pa je u tu svrhu u svibnju mjesecu 1941. godine iz Žednika uputio pismenu molbu *Biskupskom ordinarijatu* u Đakovu.

On u toj molbi ističe: *Kao svećenik-Hrvat progonjen sam od strane mađarskih vlasti, koje su okupirale teritorij bačke Apostolske Administrature, te mi svaki čas prijeti opasnost života ili me čeka koncentracioni logor kao i svu našu preostalu inteligenciju. No jer želim da i dalje kao svećenik radim, molim prečasnog naslova da me primi, pa to makar i privremeno. Dakako ako se sretno povratim iz Bačke.*⁶¹⁰ Toj molbi đakovački biskup je udovoljio pa vlč. Ognjanov već u 25. srpnja 1941. godine preuzima mjesto pomoćnog kapelana u istočno srijemskom većinski šokačkom mjestu Nikinci nedaleko od Rume.⁶¹¹ Posebice je zanimljiv dopis kojega vlč. Ognjanov 21. studenog 1941. godine šalje u Đakovo jer se u njemu kao i u odgovoru *Biskupskog Ordinarijata* jasno može vidjeti kako je on žurno napustio Žednik te je ostao dužan pa ga je i kalački nadbiskup pozvao na red i plaćanje obaveza koje su za njim ostale, ali i da ima dozvolu od istoga biskupa samo na godinu dana izbivanja s prostora Kalačko-bačke nadbiskupije. Iz svih dokumenata razvidno je kako se oglašivao o te uvjete visokih mađarskih crkvenih vlasti, a djelomičnu zaštitu nalazio je upravo u *Biskupskom Ordinarijatu* i biskupu Akšamoviću.⁶¹² U toj se župi nije dugo zadržao, jer ga je biskup vrlo brzo rasporedio u župu Vukovar, odnosno u novoosnovanu ispostavu u selu Trpinja. U toj novoutemeljenoj filijalnoj župi, koja je bila nastanjena većinskim srpskim pravoslavnim stanovništvom koje je nakon uspostave NDH optimalo na katoličanstvo, biskup Antun Akšamović je vlč.

Ognjanova zasigurno rasporedio i iz razloga što je on već ranije živio u sličnoj sredini u kojoj su živjeli zajedno Srbi, Njemci, Mađari i Hrvati pa se mogao nositi s potencijalnim multietničkim i konfesionalnim problemima.⁶¹³ Vlč. Ognajov odmah je od lokalnog pučanstva prepoznat po svojoj dobroćudnoj i veseloj naravi te se vrlo brzo približio tom domicijalnom stanovništvu te ih je štitio od progona ustaških vlasti. Njegov neposredan odnos sa srpskim stanovništvom u Trpinji ipak nije kod svih jednako prihvaćen što se može vidjeti iz više predstavki i pritužnica na rad i ponašanje vlč. Ognjanova. Navedene pritužbe u više navrata biskupu su uputili lokalni dužnosnici *Hrvatskog Oslobodilačkog Pokreta Ustaša* (HOP Ustaša) iz Stožera Vuka.⁶¹⁴ U tim pismima oni izvješćuju biskupa kako se vlč. Ognjanov nemoralno i sablažnjivo ponaša te kako ga je i mjesni puk prozvao nadimkom „Bećar“.⁶¹⁵ Također ti ustaški dužnosnici u pismima su ga pokušali osramotiti kod biskupa s tvrdnjama da je on u selu „koristan“ za zaštitu i najsumnjivijih pred državnim vlastima, a oni u svom dopisu ne govore o trpinjskim Srbima već vlaškom stanovništvu.⁶¹⁶ Biskup nije puno obraćao pažnje na te prigovore lokalnih dužnosnika HOP Ustaša pa je u svom odgovoru napisao: *Optužba protiv vlč. g. Stjepana Ognjanova upravitelja župske izpostave u Trpinji je napisana u maglovitom obliku inkriminacija koje nijesu ničim obrazložene niti svjedocima utvrđene, s toga se ne može primiti na znanje, niti se može uzeti za predmet uređivanja. Izvještaji, koje je primio Biskupski Ordinarijat, o svećeničkom radu i izravnom ponašanju vlč. Stjepana Ognjanova su dosada bili uvijek potpuno povoljni.*⁶¹⁷ U takvom napetom okružju vlč. Ognjanov nije mogao ostati duže u Trpinji već ga biskup Akšamović 19. siječnja 1944. godine zbog sigurnosti premješta u župu Jarmina, odnosno filijalu u Markušici kraj Vinkovaca.⁶¹⁸ Dolaskom 19. siječnja 1944. godine u tu župu, koja je također bila većinski srpska, on se suočava s novom opasnošću, tj. nepovjerenjem i otvorenim neprijateljstvom dijela mještana Markušice. U tom je mjestu barem u početku pastoralnog rada pokušao ostvariti odnos s tim lokalnim stanovništvom te je *Biskupskom Ordinarijatu* poslao izvješće o potrebi uređivanja okoliša kao i derutnog župnog stana, ali i stare pravoslavne crkve⁶¹⁹. Kako se bližio kraj rata stanovnici Markušice srpske nacionalnosti nisu ga primili kao Trpinjci jer je oko tog mjesta već bilo rašireno gerilsko partizansko djelovanje pa se i on u to vrijeme više morao skrivati nego što je slobodno obnašao povjerenu mu dužnost.⁶²⁰ Zbog ratne psihoze, ali i zbog stvarne životne ugroženosti on samo devet mjeseci kasnije, tj. 19.

rujna 1944. godine odlučuje napustiti Markušicu, a privremeni boravak nalazi u Sotinu, mjestu pored Vukovara, tj. već tada se nalazio u Baču gdje je boravio u roditeljskoj kući.⁶²¹ Biskup ga je iz Sotina gdje je privremeno boravio u listopadu mjesecu 1944. godine kanio premjestiti u župu Bošnjaci kraj Županje, ali je naknadno odustao te ga je pozvao da dođe u Đakovo.⁶²² Treba pretpostaviti kako se vlč. Stjepan Ognjanov nakon odlaska u Bač nije niti vraćao na prostor NDH, tj. u Đakovo, već je nakon ulaska sovjetskih i jugoslavenskih partizanskih jedinica i formiranja *Srijemskoga fronta*, koji se protezao uz Dunav u Bačkoj do granice s Mađarskom, krajem 1944. ili u početku 1945. godine ponovno odlučio vratiti u Suboticu. Tada ga biskup Budanović, koji je u to vrijeme od kalačkog nadbiskupa opet preuzeo punu upravu nad ponovno uspostavljenom *Bačkom Apostolskom administraturom*, raspoređuje na mjesto kapelana u Tavankutu. Biskup mu je istodobno naložio da se zauzme oko obnove organiziranja križarske mladeži. O zadnjim danima života vlč. Ognjanova svjedočili su msgr. Josip Pašić i Ante Sekulić, ali i fra Ante Stantić čije je svjedočenje također zabilježio don Ante Baković.⁶²³ Fra. Ante ističe kako se prije rata oko vlč. Ognjanova okupljala brojna katolička mladež koja je upravo kod njega kao vrsnog organizatora i križarskog duhovnika rado dolazila na ispovijed.⁶²⁴ Budući da je Tavankut tijekom rata postao glavna baza partizanskim gerilskim postrojbama, a već ranije smo naglasili kako se također u tom mjestu za vrijeme mađarske uprave nalazio i tajni stožer Subotičkog partizanskog odreda na čelu s Jovanom (Ivanom) Mikićem Spartakom, dio članova i suradnika tog partizanskog pokreta nisu dobro prihvatili povratak vlč. Ognjanova, jer mu nisu željeli oprostili što je napustio narod u Žedniku i otišao u NDH. Već smo spomenuli činjenicu da je upravo u Tavankutu bilo skriveno središte tajne ratne komunističke promidžbe koja je u tom izrazito ideologiziranom djelovanju za sva stradanja optuživala ne samo mađarske vlasti već i bivše monarhističke jugoslavenske građanske krugove, ali i katoličko svećenstvo. Ta promidžbena mašinerija posebice dolazi do izražaja nakon rata kada i započinju brutalni progoni prema svim njihovim ideološkim neistomišljenicima.⁶²⁵ Prema svjedočenju predratnog vođe Bačkog okružja Križara Ante Sekulića, koji je zadnji puta susreo s vlč. Ognjanovom upravo u Tavankutu, također je slično kao i fra Ante istaknuo da ga se iz tog poslijeratnog vremena sjeća kao dobrog pastoralnog djelatnika koji je revno obavljao svoje svećeničke dužnosti.⁶²⁶ On je nakon dolaska u Tavankut upravljao župom iako je

znao da je već u kasnu jesen 1944. godine ubijen župnik Anton Berger. Župnik Berger po narodnosti je bio Nijemac, ali je tijekom dugogodišnjeg rada ostvario prisan odnos upravo s bunjevačkim Hrvatima. Vlč. Berger je dio tavankutskih Hrvata krajem rata i izravno spasio od mađarskog osvetničkog pogroma, tj. njihove namjere da strijeljaju grupu slučajno uhićenih civila pod sumnjom da su suradnici partizana.⁶²⁷ Koliko je ta župnikova vezanost za Tavankut i njegove stanovnike bila jaka svjedoči i činjenica kako su ga sredinom 1944. godine njegovi župljani molili da se skloni, ali im je on otvoreno odgovorio: *Nikome nisam ništa našao učinio, stoga nemam razloga da bježim!*⁶²⁸ Nažalost nakon što su jugoslavenski partizani preuzeli uz pomoć sovjetske vojske Suboticu, tavankutski župnik Berger među prvima je bio uhićen i sproveden u *Žutu kuću* koja je jednako kao i mađarskoj vojsci i tim samozvanim narodnim osloboditeljima poslužila kao zatvor.⁶²⁹ On je nakon mučenja i puštanja iz tog zloglasnog zatvora tragično skončao svoj život oko 1. studenog 1944. godine.⁶³⁰ Vereš naglašava, a Baković prenosi njegovu izjavu kako su poslijeratne komunističke vlasti izravno priznali jedino njegovo smaknuće.⁶³¹ Uvidom u dokumente i iskaze navedenih svjedoka možemo zaključiti kako je vlč. Stjepan Ognjanov u Tavankutu boravio nešto manje od godinu dana, a po svjedočenju Sekulića „nestao“ je u rujnu mjesecu 1945. godine.⁶³² Tavankutski bunjevački Hrvati iz straha o njegovom ubojstvu nisu puno govorili, jer je tada vladala svojevrсна partizanska omerta, pa su samo hrabriji mještani znali tiho reći: *Noć ga je progutala*. Iz svega do sad iznesenog jasno se vidi kako se nakon povratka u Suboticu, tj. Tavankut i vlč. Ognjanov našao po treći puta u ponovljenoj i puno realnijoj neposrednoj životnoj opasnosti, što je na kraju i rezultiralo njegovim nestankom, odnosno mučeničkom smrću.⁶³³ Kako smo naveli i danas ostaje nepoznat točan datum smrti, odnosno gdje su od strane komunističke političke policije OZN-e likvidirani Tavankutski župnik vlč. Berger i kapelan vlč. Ognjanov. Uvidom u dokumentaciju sačuvanu u *Biskupijskom arhivu u Đakovu* nameće nam se jasan zaključak koji nas upućuje na paradoksalnu činjenicu kako je on bio stvarni protivnik mađarskog fašističkog režima te ga se može u jednu ruku smatrati i antifašistom, a stradao je od onih koji su desetljećima promidžbeno tvrdili kako su upravo oni protivnici i rušitelji fašističkih tvorevina.⁶³⁴ Iz svih prikazanih povijesnih dokumenata razvidno je kako vlč. Ognjanovu niti endehaški režim nije bio sklon, jer je za boravka u Srijemu, zaštićivao mještane Trpinje, sela pored

Vukovara koji su bili srpske nacionalnosti, pa ipak se već u Markušici nalazio u životnoj pogibelji upravo zbog djelovanja srpskih partizana. Tragična je činjenica što su ga isti takovi srpski i hrvatski jugoslavenski orijentirani partizani u rodnoj Bačkoj na kraju mučki usmrtili i tajno pokopali da mu se ni danas ne zna za grob. U kasnije tiskanim mađarskim crkvenim izvorima, po iskazima njihovih svjedoka, za poslijeratno stanje u Tavankutu prije dolaska vlč. Ognjanova, tj. dio odgovornost za smrt vlč. Bergera snosi i njihov subrat u svećeničkom pozivu vlč. Ivan Lebović. Po tim je iskazima vlč. Lebović tijekom rata izravno surađivao s tavankutskim partizanima pa ti mađarski crkveni povjesničari iznose pretpostavku kako se on nadao da će ga ta suradnja s komunistima poštedjeti od njihovih revolucionarnih represalija nakon što završi rat. Taj zaključak iznio je u svojoj knjizi *Hetényi*, a on također navodi kako je vlč. Lebović djelomično doživio istu sudbinu, jer je u komunističkim čistkama već 1945. godine među prvima na montiranom političkom procesu osuđen na tri godine zatvora.⁶³⁵ Ovu tvrdnju potvrđuje i dokument koji se odnosi na izvješće o radu katoličkih svećenika u poslijeratnim subotičkim školama. U dokumentu iz 1946. godine ne navodi se ime vlč. Ivana Lebovića kao vjeroučitelja što nas navodi na pretpostavku da je tada bio u zatvoru.⁶³⁶

Velika stradanja katoličkih svećenika započinju poglavito 1948. godine, jer tada su u zajednički upriličenom velikom javnom pravosudnom procesu osuđena čak tri rimokatolička hrvatska svećenika, a taj proces je formalno pokrenut protiv grupe mladih hrvatskih križara u kojoj su bili posebice istaknuti prvooptuženi Vojko Pešut te Alojzije Poljaković Šucin kao i predratni vođa *Bačkog okružja Križara* Ante Sekulić.⁶³⁷ Treba naglasiti kako su oni u toj montiranoj optužnici bili optuženi za „udruživanje u ustaško-mačekovsku terorističku bandu“, tj. za njihovo djelovanje u *Križarskom bratstvu* od 1944. do 1947. godine u Zagrebu i Subotici.⁶³⁸ Razvidno je kako komunistička jugoslavenska vlast već tada izravno pokušava predratne katoličke organizacije povezati s ustaškim režimom, a paradoksalna je činjenica kako je za vrijeme rata u Subotici gotovo potpuno zaustavljen rad *Križara* i *Križarica*, ali i još više da je na tadašnjem mađarskom teritoriju bilo nemoguće organizirati ustaške ili hssovske političke organizacije. Stoga je posebice uočljivo kako su u toj grupi uz vlč. Franju Vujkovića i vlč. Stanka Stantića komunističke vlasti izravno okomile na duhovnika subotičkih *Križara* i *Križarica* vlč. Ivana Ivanjicu Kujundžića. On je od tog „narodnog suda“ od svih optuženih osuđen na

najveću kaznu od čak dvanaest godina teškog zatvora te dodatno i oduzimanjem svih građanskih prava.⁶³⁹ Nedugo zatim u sličnom montiranom procesu osuđeni su uz prvooptuženu učiteljicu Mariju Čović još tri svećenika i to vlč. Jakov Grujčić, vlč. Lazar Križanović i Ivan Hartman koji je slično vlč. Bergeru također po narodnosti bio Nijemac, ali je isto tako djelovao većinom među bunjevačko-hrvatskom školskom mladeži. Također i njima se inkriminiralo kako su se udružili u „ustaško-križarsku grupu“ koja je blisko surađivala s već osuđenom Pešut-Poljakovićevom grupom.⁶⁴⁰ Iste je godine održan i treći proces u kojem je optužen Tome Vukmanov i još šest osoba. U to vrijeme uklonjeni s posla i nekolicina drugih učitelja i učiteljica hrvatske nacionalnosti koji su za režim bili također opasni zbog izricanja svojega vjerskoga i političkoga svjetonazora.⁶⁴¹ U razdoblju od 1946. do 1949. godine više puta je uhićena i predratna predsjednica subotičkog *Velikog križarskog sestrinstva Bunjevka* Tona Kujundžić koja je u zatvoru boravila zbog nemogućnosti da njena obitelj izvrši nametnute obavezu u isporuci hrane.⁶⁴² Ako se pažljivo promotre dokumenti s imenima tih šest katoličkih svećenika uočljiva je gotovo potpuna podudarnost s popisom kateheta na subotičkim i okolnim salašarskim školama te se s pravom može zaključiti kako su ti procesi bili upereni upravo prema hrvatskoj građanskoj inteligenciji i rimokatolikom svećenstvu, jer su oni nakon rata postali glavna oporba novome komunističkom totalitarnom režimu.⁶⁴³

Isto tako izrazito upada u oči paradoksalna činjenica da je upravo vlč. Kujundžić prije navedenog montiranog političkog procesa prošao istu torturu i već bio žrtvom mađarskog totalitarističkog režima te se na njegovom slučaju razvidi kako su oba totalitarizma i fašistički mađarski i poslijeratni komunistički sovjetsko-jugoslavenski jednako zazirali od utjecaja hrvatske katoličke, ali i seljačko-demokratske građanske inteligencije.⁶⁴⁴ Nakon izlaska iz komunističkog kazamata vlč. Kujundžić se zbog narušenog zdravlja gotovo potpuno povukao iz javnoga života te se posvetio pastoralnom radu u župi sv. Roka u kojoj je postavljen za plebanoša nakon smrti msgr. Blaška Rajića. Vlč. Kujundžić umro je u Subotici 1969. godine od posljedica šećerne bolesti koja je prouzrokovala zatajenje srca, a dio autora navodi da je i to posljedica dugotrajnog boravka u komunističkim zatvorima.⁶⁴⁵

Uz navedene tragične sudbine bačkih hrvatskih svećenika svakako treba spomenuti i ubrojiti još jednu isto tako izrazito tragičnu sudbinu svećenika Senjske

biskupije vlč. Stjepana Gabrića. On je u hrvatskoj historiografiji i publicistici kao i vlč. Ognjanov također dugo vremena ostao potpuno nepoznata osoba. Iako se u navedenom pismu o. Tome Vereša navodi kako Stjepana Tomaševa i Stjepana Gabrića ne treba smatrati svećenicima *Subotičke biskupije*, odnosno *Bačko-kalačke nadbiskupije*, jer oni za vrijeme Drugog svjetskog rata i nakon njega nisu službovali na tom prostoru, mišljenja smo kako ih ipak kao bunjevačke Hrvate koji su također uz potporu biskupa Budanovića započeli svoje školovanje za svećenike treba spomenuti bez razlike gdje su kasnije tijekom života vršili poziv duhovnika, odnosno gdje su mučenički stradali u ratnim i poratnim totalitarističko-fašističkim i jugo-staljinističkim čistkama.⁶⁴⁶ To se poglavito odnosi na vlč. Gabrića koji je prije rata održavao prisne odnose s vlč. Rajićem, te možemo pretpostaviti kako je on ne samo pod utjecajem svoje vrlo pobožne obitelji, već i pod utjecajem navedenog tog hrvatskog kulturnog prvaka i crkvenog velikodostojnika oblikovao svoje demokratske stavove i kršćanske svjetonazore koje su ga odveli prema svećeničkom pozivu.

Stjepan Gabrić se rodio u Subotici 18. 08. 1912. godine u obitelji oca Antuna Gabrića i majke Elizabete Gabrić rođene Jurić kao četvrto od petero djece.⁶⁴⁷ Otac Antun zbog školovanja djece sa salaša kod Bikova seli se u Suboticu gdje se zapošljava kao poštanski službenik. Stjepan je u djetinjstvu dobio obiteljski nadimak Pipe, ali se njime nije služio osim u korespondenciji s bližom rodbinom.⁶⁴⁸ On je osnovnu školu završio u rodnoj Subotici te potom, kao i mnogi subotički bunjevački Hrvati, nastavio školovanje u znamenitoj isusovačkoj gimnaziji u Travniku.⁶⁴⁹ Teološki studij započinje u Sarajevu, ali ga završava u Senju na *Višoj bogoslovnoj školi*.⁶⁵⁰ U to je vrijeme zbog manjka svećenika senjski biskup Viktor Burić uputio poziv sjemeništarcima iz drugih biskupija da dođu službovati u njegovu biskupiju pa se i Stjepan Gabrić odazvao na taj poziv te preselio u Senj, gdje je i završio studij. Možemo pretpostaviti kako se na taj potez odlučio i zbog činjenice što je već u Travniku i Sarajevu bolovao od tuberkuloze pa mu je promjena oštre planinske klime s toplom mediteranskom klimom zasigurno zdravstveno odgovarala.⁶⁵¹ Dio podataka zaveden je i u rukopisnom *Albumu svećenika senjske i modruške biskupije* gdje je navedeno kako je za svećenika zaređen 27. lipnja. 1937. godine u Senju.⁶⁵² Svoju mladu misu vlč. Stjepan Gabrić odlučio je održati u Subotici u blizini svoje obitelji i bačkog hrvatskog svećenstva koji su ga i pripremili za taj poziv.

Tako je i odlučio da mladu misu održi u župi sv. Roke čiji je plebanoš bio msgr. Blaško Rajić pa nam i ta njegova odluka potvrđuje kako je on bio izrazito vezan za rodni subotički zavičaj i svoj bunjevačko-hrvatski rod. U tu svrhu *Subotičke novine* su objavile i poziv da se građani odazovu na njegovu mladu misu, a obitelj, tj. vlč. Stjepan osobno tiskao je i svečane pozivnice.⁶⁵³ U župi sv. Roke tiskana je i prigodna sveta sličica na čijoj je poledini također otisnut datum održavanja njegove mlade mise.⁶⁵⁴

Treba istaknuti kako je 1937. godina posebice bila obilježena brojnim mladim misama, a malo je poznata činjenica kako je samo tjedan dana ranije mladu misu imao i tada vrlo cijenjeni mladi književnik vlč. Aleksandar Aleksa Kokić.⁶⁵⁵ Svečanost mlade mise vlč. Gabrića održala se 18. srpnja 1937. godine, a po crkvenom običaju mladomisnika je predstavio mandukator msgr. Rajić, dok je propovjednik bio o. Klement Veren gvardijan franjevačkog samostana u Subotici.⁶⁵⁶ Tom je prigodom msgr. Rajić u znak sjećanja vlč. Gabriću darovao i potpisanu knjigu Jaquesa Maritaina *Andeoski naučitelj* u kojoj taj ugledni francuski kršćanski socijalni filozof raspravlja o značenju i porukama tomističke filozofije u suvremenom društvu. Posebice je zanimljivo što je u toj knjizi označena jedino stranica 89 na kojoj je podvučeno Maritainovo mišljenje o značenju kulture za opstojnost Zapada te na slijedećoj stranici stav o slobodi.⁶⁵⁷ Iz tih podvučenih citata vidi se kako je vlč. Stjepan već tada usvojio Rajićev antitotalitaristički stav, odnosno prihvatio je poziv svećenika u kojem mora do kraja pomagati svim potrebitima. Stoga nakon povratka iz Subotice kao mladi kapelan uzorno djeluje na području Senjske biskupije i to u kratko od 23. kolovoza 1937. godine kao administrator u Dabru, a potom od 27. kolovoza kao administrator u Širokoj Kuli.⁶⁵⁸ Već 24. studenog 1938. povjerena mu je i uprava nad župom Bunić u kojoj će i dočekati početak rata.

Početkom Drugoga svjetskoga rata tijekom 1941. i 1942. godine bio je upravitelj župa u mjestima Široka Kula, odnosno od 28. travnja 1942. godine postaje župnik u mjestu Otok na Dobri-Trošmarija nedaleko od Ogulina.⁶⁵⁹ Nakon što je uspostavljena NDH tijekom tog pastoralnog rada u Širokoj Kuli bio je kao rimokatolički svećenik zamoljen od strane dijela mještana srpske nacionalnosti iz Kule kao i zaseoka Ostrevica da sudjeluje u prekrštavanju manje grupe ljudi koji su se na taj način željeli spasiti od ustaških progona. Istodobno je na zamolbu pravoslavnih svećenika, koji su se tada spremali iseliti, skupljao i sakrivao dio pravoslavne crkvene imovine u prostorijama svoje

župe, tj. poslao je te vrijedne predmete vlč. Biničkom na daljnju pohranu i čuvanje kako ne bi bili uništeni nakon što su se ti srpski popovi odlučili nastaniti u Srbiji. Zbog sve većeg nasilja ustaškog režima prema lokalnom stanovništvu u njemu se postupno razvija otpor i neslaganje prema tim postupanjima. Nepromišljena osvetnička postupanja dijela ustaškog režima u Lici potaknula su i naglo širenje partizansko-četničke pobune na tom prostoru. Kako je centar te pobune u NDH bio upravo prostor Like gdje su i najviše u početku djelovale gerilske grupe partizana i četnika tako se i vlč. Gabrić našao u središtu te pobune te su po iskazu svjedoka Tome Nikšića i na njega prigodom jedne zasjede pucali ali ga nisu uspjeli pogoditi. Taj incident izazvao je kod vlč. Gabrića veliku uznemirenost te je on već krajem kolovoza 1941. godine napustio Široku Kulu te se nastanio u Perušiću.⁶⁶⁰

Neposredno prije svog odlaska on je po kasnijem vlastitom iskazu danom 1946. godine istražiteljima *Odjeljenja Uprave Državne Bezbednosti za Okrug Lika* (UDB-a za Okrug Lika) potresen počinjenim zločinima nad srpskim civilima u mjestima Bunić i Ljubovo u župnoj crkvi održao govor protiv ustaških represalija koje su poticale narod na neposluš te je i zbog moguće ustaške odmazde napustio Široku Kulu.⁶⁶¹

Iako se nije više vraćao u to mjesto ipak je sve do početka 1942. godine, tj. do premještanja u Otok na Dobri formalno bio kulski župnik.⁶⁶² Nakon dolaska u Otok na Dobri tj. Trošmariju, vlč. Gabrić nije znao kako je mjesto već u to vrijeme pod kontrolom partizana, te se morao prilagoditi novoj situaciji, posebice stoga što su oni od njega tražili da im pomaže u zbrinjavanju pojedinih članova tog pokreta. U mjestu su svi učitelji već tad bili članovi i glavni organizatori partizanskog pokreta te je u kontaktima s njima i on zbog vlastite sigurnosti prihvatio suradnju.⁶⁶³ Tako je jedno vrijeme u njegovom župnom dvoru bio i štab bataljuna IV. *Primorsko-goranske brigade*.⁶⁶⁴ Dio tih lokalnih partizanskih dužnosnika povjeravali su mu na čuvanje i osobne stvari, ali i materijale vezane uz promidžbu i rad partizanskog pokreta. Upravo zbog tog učestalog partizanskog političko-promidžbenog, ali i gerilskog djelovanja talijanska vojska i ustaške postrojbe provode na tom širem području tijekom 1942. godine veće kaznene vojno-redarstvene akcije. U tim akcijama oni se nisu samo sukobljavali s partizanskim postrojbama već su i zarobljavali i civilno stanovništvo. Stoga je vlč. Gabrić spašavao mještane od tih progona, a nakon jedne od takovih vojnih akcija u kojoj su ustaše uhitile veći broj civila

on je samoinicijativno odlučio založiti se za dio srpskih stanovnika sela Dubrave koje su ustaše pohvatali te ih zatočili u sisački logor.⁶⁶⁵ Ti njegovi postupci potaknuli su sumnju ustaških vlasti, a istodobno zbog istih bio je i pod prismotrom talijanske komande koji su ga po njegovom kasnije zabilježenom iskazu također bili spremni uhititi i sprovesti u internaciju.⁶⁶⁶ Malo je poznata činjenica kako je on primao i izravne prijetnje od pojedinih lokalnih četnika iako je u to vrijeme šire područje sela Trošmarija većinom nadzirala partizanska gerila s kojima je on kako smo već istakli održavao svojevrsne uljuđene kontakte.⁶⁶⁷ Pritisnut između partizana, četnika, ustaša i talijana vlč. Gabrić se kao katolički svećenik nije želio potpuno podložiti partizanskom utjecaju, jer se nije slagao s njihovom komunističkom ideologijom te je u stalnom strahu za vlastiti život sredinom 1943. godine odlučio napustiti Liku i privremeno se nastaniti u Slavoniji.⁶⁶⁸

U to vrijeme u istom je gradu smješten i dio njegove obitelj koji su krajem 1942. godine, pred pojačanom represijom mađarske vojske, izbjegli iz Subotice.⁶⁶⁹ Oni su se posebice bojali kažnjeničkih postrojbi pronacističke *Stranke strelastog križa* čije je pripadnike zbog odora koje su nosili narod u Bačkoj prozvao „Crni Mađari“. Pripadnici te mađarske paravojne pronacističke stranačke formacije upravo su tijekom 1942. godine izvršili masovne zločine u Bačkoj nad srpskim i židovskim stanovništvom. Također navedene postrojbe već su od 1941. godine djelomice progonili i one nacionalno opredijeljene Hrvate koji su u predratnom razdoblju bili označeni kao neprijatelji mađarskog režima. Stoga je i obitelj Gabrić privremeno došla u Osijek, gdje je već prije rata živio njegov brat Lajčo i sestra Marija, ali i brat Franjo koji je u to vrijeme bio finac u Osijeku, a nešto kasnije njima se zbog navedenih četničkih prijetnji mještana Gojaka doselio i vlč. Stjepan.⁶⁷⁰ O dolasku vlč. Gabrića u župu Osijek II. doznajemo iz pisma kojeg je *Ordinarijatu đakovačke biskupije* uputio župnik crkve sv. Mihaela iz Tvrđe vlč. Robert Beztzky.⁶⁷¹ Biskup Akšamović naknadno je u Đakovu primio vlč. Gabrića te je o njegovom postupku izvijestio i senjskoga biskupa Viktora Burića koji je svojim potpisom od 3. kolovoza 1943. godine privremeno do sređivanja stanja u župi Otok na Dobri dopustio njegov ostanak i rad u Slavoniji.⁶⁷²

U Slavoniji je uz dopuštenje Đakovačkoga biskupa Antuna Akšamovića vlč. Stjepan Gabrić prvo raspoređen na mjesto duhovnog pomoćnika u navedenoj osječkoj župi, a potom je premješten za pomoćnoga kapelana u Brodu na Savi.⁶⁷³ Tijekom

boravka, tj. službovanja u Brodu na Savi po iskazu kasnijih svjedoka vlč. Gabrić je ponovno samoinicijativno otišao u prostorije Gestapa i svojim životom jamčio za jedanaest uhićenika suradnika NOP-a te im na taj način spasio živote.⁶⁷⁴ Od sredine 1944. godine premješten je i na mjesto kapelana u Kopanici, ali se on nije odmah javio na novu kapelansku službu.⁶⁷⁵ U jednom pismu iz 1945. godine pisanom u Andrijevcima on navodi kako je od 1943. godine boravio jedno vrijeme u Dalju, Sarvašu i Erdutu, pa se može pretpostaviti kako je u vrijeme kada ga biskup Antun Akšamović premješta u Veliku Kopanicu izbjivao s prostora Slavonije.⁶⁷⁶ Godine 1944. kratko po posljednji puta boravi u Subotici, a nakon povratka iz Bačke krajem 1944. iz sačuvanih dokumenata razvidno je kako početkom 1945. godine opet kratko boravi u Osijeku odakle ga biskup Akšamović premješta u Donje Andrijevice, gdje boravi do kraja rata 1945. godine, odnosno do sredine 1946. godine kada se vraća na područje Senjske biskupije.⁶⁷⁷ Senjski biskup Viktor Burić dekretom od 7. svibnja 1946. godine zbog stalnog nedostatka svećenstva u toj biskupiji ponovno ga poziva da se vrati pod njegovu službu te ga postavlja za župnika u mjesto Zablaće kotaraBihać.⁶⁷⁸

Navedeno mjesto je u to vrijeme u crkveno-teritorijalnom smislu pripadalo Senjsko-modruškoj biskupiji, iako se unutarnjim ustrojem novih jugoslavenskih republika nalazilo na teritoriju NR BiH. Vlč. Stjepan Gabrić prihvatio je dužnost upravitelja župe u Zavalju gdje je u kratkom vremenu od dolaska bio prihvaćen od naroda, a pritom je posebno imao velik utjecaj na mlade Zavaljane što novim komunističkim vlastima nikako nije bilo po volji.⁶⁷⁹ Već sredinom 1946. godine lokalne komunističke vlasti pokušavaju nagovoriti vlč. Gabrića da se odrekne svećeničkog poziva što on rezolutno odbija.⁶⁸⁰ Nedugo zatim temeljem lažne dojave 3. srpnja iste godine uhićuje ga UDB-a te zatvara u Gospiću pod lažnom optužbom kako je bio predratni simpatizer i suradnik *Hrvatskog nacionalističkog pokreta*, tj. suradnik „frankovaca“ u Lici.⁶⁸¹ Njemu je zbog tog ranijeg poznanstva s pojedinim ličkim ustaškim prvacima iskonstruirana optužba u kojoj je navedeno da je za vrijeme rata otvoreno surađivao s ustama iz Široke Kule, odnosno njihovim vođama u Gospiću.⁶⁸²

Možemo pretpostaviti kako stvarni razlog za tu monstruoznu optužbu nije bila njegova stvarna suradnja s ljudima bliskim ustaškom pokretu već je u prvom redu ona potaknuta upravo njegovim odbijanjem suradnje s novim vlastima, ali isto tako i

njegovim velikim ugledom u narodu. Lokalnim partijskim dužnosnicima zasigurno je u to vrijeme zasmetala odluka mještana Zavalja da upravo vl. Gabrića izaberu za predsjednika mjesne *Jugoslavenske narodno oslobodilačke fronte* (JNOF).⁶⁸³ U tom pogledu znakovito je da se on odmah po dolasku sukobio s mjesnim partijskim čelnicima koji su uzurpirali njegov župni stan, ta ako se uvaži i ta činjenica, optužba protiv njega postaje još prozaičnija, a naknadna kazna i još drakonskija, a posljedice tog montiranog procesa i tragične. Iz tē perspektive gospićko suđenje vlč. Gabriću predstavlja jedan vid osvete i prisile prema onom hrvatskom stanovništvu koji nisu željeli bespogovorno podržavali novi komunistički režim, ali i vid prikrivene težnje da se pojedini lokalni partijski dužnosnici dokopaju vrijedne crkvene imovine.

O njegovom teškom položaju u istražnom zatvoru svjedoči i sačuvano pismo u kojem se vlč. Gabrić žali msgr. Josipu Fajdetiću kako za dva i pol mjeseca istrage nije imao pravo kontaktirati s obitelji u Suboticu te je u istom zatražio da mu se pošalju higijenske potrepštine i čista roba.⁶⁸⁴ Također treba naglasiti kako su vlč. Stjepana Gabrića tijekom istrage i suđenja posebno teško teretili nekolicina srpskih civila koji su u iskazima iznijeli optužbe da je on s lokalnim ustašama iz Široke Kule pljačkao srpsku crkvenu imovinu i prisilno prekrštavao srpske civile od kojih je za taj postupak uzimao novac te se i osobno bogatio na njihovim tragičnim sudbinama.⁶⁸⁵ Ti su ga unaprijed pripremani svjedoci u lažnim iskazima teretili za izravnu odgovornost i sudioništvo u ratnim zločinima, tj. za pogubljenje veće grupe civila srpske nacionalnosti u Širokoj Kuli i zaseoku Ostavici. Najviše su ga teretili članovi obitelji Uzelac, jer su ga smatrali odgovorni za smrt poštara Dušana Uzelca, za kojeg se vlč. Gabrić založio kod msgr. Frana Biničkog, ali i kod velikog župana Jurice Frkovića što je i istaknuo još tijekom prvog istražnog postupka.⁶⁸⁶ Kako poštara Uzelca nije mogao spasiti, jer su gospićki ustaše o njemu imali podatak da je bio pripadnik četničke organizacije, to su mu rođaci navedenog zamjerali te su njihovi iskazi tijekom suđenja postali krunski dokazi za njegovu povezanost s ustaškim pokretom. Također i njegova bliskost s msgr. Biničkim kojeg su također komunisti smatrali „ustaškim popom“ zaduženim za prekrštavanja bila mu je izravna otegotna okolnost na suđenju. Stoga se on već u tim istražnim radnjama žestoko branio od optužbi za nasilno prekrštavanje što mu je u cijeloj optužnici pa i u kasnijoj presudi bio i najveći krimen. Stalno je naglašavao obvezu strogog postupanja po

crkvenim odredbama, jer je morao paziti da pri prekrštavanju ne povrijedi zadane okvire koje je propisao senjski ordinarijat. Više puta je tijekom istrage, ali i tijekom suđenja kao i u kasnijim molbama za amnestijom naglašavao kako nije prekrstio niti jednoga civila koji na to nije sam dragovoljno pristao. Budući da je optužnica protiv njega pokrenuta na dojavu jednoga anonimnog „simpizera“, javno suđenje je samo bila svojevrsna predstava, jer se presuda znala unaprijed.⁶⁸⁷ Treba reći, kako su se u to vrijeme upravo u Lici održavali brojni montirani politički procesi pokrenuti gotovo isključivo protiv Hrvata. Malo je poznata i zanimljiva činjenica da se istodobno u Gospiću nalazio i prof. Ante Jakšić.

Taj ugledni književnik, zbog suradnje s ustaškim režimom također je po kazni prebačen iz Tuzle pa je nekoliko godina radio kao gimnazijski profesor u Gospiću, a tek se naknadno nije uspio preseliti u Suboticu. Također nakon izlaska iz zatvora je i Ante Sekulić bio po kazni raspoređen za profesora u Delnicama. Kako smo ranije spomenuli iako je već prije rata vlč. Stjepan bolovao od tuberkuloze te je posjećivao plućna lječilišta i to napose u Brestovcu, ta spoznaja nije smetala novim komunističkim vlastodršcima da ga prije suđenja tijekom istrage dvadeset i četiri sata drže do grla u vodi kako bi ga natjerali na suradnju s novim komunističkim vlastima.⁶⁸⁸ Na tom montiranom gospićkom političkom procesu vlč. Stjepan Gabrić je dana 17. siječnja 1947. godine osuđen na petnaest godina teške robije, ali i na pet godina gubitak svih građanskih prava.⁶⁸⁹ Gabrić je suđen po tri točke optužnice i to 1. za tijesnu političku suradnju s ustaškim pokretom na početku rata; 2. za pokrštavanje srpskog stanovništva u Širokoj Kuli i zaseoku Ostrevici i 3. za pljačku Srpsko-pravoslavne imovine u u navedenim selima.⁶⁹⁰ Iz pisma župnika i dekana Josipa Fajetića upućenog biskupu Viktoru Buriću vidi se da je vlč. Gabrić isti dan bio u strogom pritvoru u Gospiću bez prava na daljnje kontakte, a potom i vrlo brzo poslan na odsluženje kazne.⁶⁹¹ On je prvo bio zatočen u logoru Stara Gradiška pa potom prebačen u kaznionicu u Lepoglavi. Njegov boravak u tim kaznionicama među hrvatskim povjesničarima crkve pobudio je veće zanimanje, ali i otvorio niz pitanja vezanih za njegovu suradnju s UDB-om odnosno za njegov boravak u UDB-inom istražnom zatvoru u Zagrebu. Problem je ponajviše nastao što je dokumentacija vezana za njegovo zatvaranje bila dugi niz godina strogo čuvana od strane poslijeratnog represivnog aparata te se većina spoznaja svela na izjave pojedinih svjedoka i iskaza iz druge ruke. Na

taj se način cjelovita slika o vlč. Stjepanu Gabriću nije mogla prikazati već je njegova sudbina prikazana u pretpostavkama i iskrivljenim tumačenjima tih svjedočanstava. Tako don Ante Baković postavlja retoričko pitanje; Zašto je 1949. godine vlč. Gabrić prebačen u UDB-in zatvor u Zagrebu? On pretpostavlja kako su ga UDB-ini agenti u Zagrebu pripremali za lažno svjedočenje protiv kardinala Alojzija Stepinca. Isto mišljenje dijeli i Stjepan Kožul koji ističe iskaz zagrebačkog kanonika Nikole Borića kako su zatvorske vlasti na vlč. Gabrića vršile strahovit pritisak, a na to se nadovezuje i iskaz vlč. Alojzija Kukeca, kojega je zabilježio biskup Mile Bogović, jer je i on za vrijeme uzništva u Lepoglavi od tamošnjeg zatvorskog brijača čuo da je Gabrić tijekom boravka u zatvoru bio jako plašljiv te nije htio priznati kako je početku rata bio svećenik u Širokoj Kuli.⁶⁹² U taj dio svećeničkih iskaza možemo uvrstiti i iskaz vlč. Janka Weinglerla koji je u spomenutom senjskom *Albumu* zapisao da je vlč. Gabrić suđen zbog potplaćenih krivih svjedoka, ali je iznio i mišljenje da je on bio „Jugoslaven“.⁶⁹³ što nas može uputiti na zaključak kako je taj svećenik znao za Gabrićevu antifašističku prošlost. Najkontroverznije spominjanje Gabrićevog zatočeništva dao je anonimni suradnik *Saborske komisije za žrtve rata i poraća*, poznatije pod imenom *Vukojevićeva komisija*, koji je interpretirajući razne iskaze netočno naveo podatak da je vlč. Stjepa Gabrić umoren u UDB-inom zatvoru u Zagrebu.

Taj podatak je ipak manje netočan od podatka zabilježenog u knjizi vlč. Antuna Jarma gdje se navodi da su ga partizani ubili na nepoznatom mjestu 1945. godine.⁶⁹⁴ Stoga zbog svih kontroverzi moramo usmjeriti pozornost upravo prema rasvjetljavanju činjenica koje nam mogu objasniti pod kojim je uvjetima i pritiscima živio vlč. Gabrić u gradiškom i lepoglavskom zatočeništvu te koji su razlozi doveli do njegove mučeničke smrti. Važno je pritom pokušati razjasniti kakva je pritom bila uloga UDB-inih istražitelja i zatvorskih čuvara u okolnostima koje su dovele do njegove smrti. Treba naglasiti kako je vlč. Gabrić već 7. srpnja 1947. godine podnio prvu pismenu zamolbu da se i u njegovom slučaju primjeni i provede *Zakon o amnestiji*. Vlč Gabrić je tu zamolbu odaslao preko *Uprave Kazneno popravnog doma Stara Gradiška*, ali ga je *Okružni narodni sud* u Gospiću odbio s istim obrazloženjem koju je donio u presudi što ne treba čuditi jer ga je i tu odluku potpisao isti sudac Ivo Ferri koji ga je i osudio na tu dugogodišnju kaznu.⁶⁹⁵ Također na njegovu preporuku iste je godine to učinio *Vrhovni*

sud NR Hrvatske pa je na taj način samo potvrđena presuda niže rangiranog gospićkog suda. Iz dostupne arhivske građe vidljivo je kako je takav zahtjev, tj. molbu za njegovo pomilovanje poslao iz Subotice i Stjepanov otac Ante, ali je tu molbu navedeni *Okružni narodni sud* također odbio te su mu u obrazloženju naveli da nije prošao rok od godinu dana za ponovno razmatranje predmeta.⁶⁹⁶ Iz navedene zamolbe jasno se vidi da vlč. Gabrić skreće pozornost sudcima na olakotne okolnosti, tj na njegovo sudjelovanje u antifašističkom pokretu od 1942. do 1945. godine. Kako ta njegova prva zamolba nije uvažena on je preko iste zatvorske uprave 15. ožujka 1949. godine poslao *Požurnicu* u kojoj je dodatno obrazložio tu suradnju s partizanima i ilegalni rad u NOP-u.⁶⁹⁷

On je posebice u tom drugom pismu naznačio da je bio zbog te suradnje zatvoren od Talijana te da ga je od internacije spasilo samo to što je tada službeno bio mađarski državljanin pa su ga talijani predali ustaškim vlastima u Karlovcu koje su ga nakon kraće istrage, kako u pismu navodi, „šupirali“ u Osijek. Na kraju tê druge zamolbe za amnestijom on piše i nekoliko kontroverznih rečenica gdje ne samo da naglašava da je cijelo vrijeme rata radio na bratstvu i jedinstvu hrvatskog i srpskog naroda nego da je tijekom njega spoznao ideologiju marksizma i lenjinizma koja mu je postala ideal te je spreman u tom duhu raditi na korist radnog naroda.⁶⁹⁸

Upravo ta zadnja rečenica iz *Požurnice* posebice je znakovita te treba reći kako je u to vrijeme vlč. Gabrić bio zbog uznapredovale tuberkuloze i posvemašnje iscrpljenosti smješten u zatvorsku bolnicu. Stoga sumnja koju je iznio don. Anto Baković o vlč. Gabrićevom sedmomjesečnom zatočeništvu u Zagrebu ima veze s dodatnom istragom protiv njega u kojem su razdoblju brojni svjedoci iz Trošmarije, ali i iz Slavonskog Broda svjedočili u njegovu korist.⁶⁹⁹ Oni su već u krajem 1949. godine potvrdili to njegovo sudjelovanje u antifašističkom pokretu, posebice njegovu zaslugu pri spašavanju 11 ljudi u Slavonskom Brodu. Treba naglasiti kako je od UDB-inih istražitelja provjera svjedoka s područja Zagreba, Karlovca, Ogulina, Bjelovara, Delnica, i dr. gradova započela još u lipnju mjesecu 1949. godine te su ti svjedoci potvrdili vlč. Gabrićeve navode da je za vrijeme službovanja u Trošmariji, spašavao hrvate antifašiste, odnosno kako je spasio srpske civile iz sela Dubrave koji su 1943. godine odvedeni u sisački logor.⁷⁰⁰ Stoga istražiteljima UDB već je tada moglo biti jasno da vlč. Gabrić nije kriv za ono zašto ga se teretilo u optužnici te su ga već tada trebali pustiti iz KPD Stara Gradiška. Je li se tijekom

zatočeništva u KPD Stara Gradiška vlč. Gabrić pokolebao? Iz dostupnih podataka nije moguće sa sigurnošću ustvrditi, jer pretpostavka o udbaškim pritiscima ima uporište u činjenici što se on ipak nije odrekao svog svećeničkog staleža niti je kasnije tijekom boravka u KPD Lepoglavi pristao lažno svjedočiti protiv tada zatočenog kardinala Stepinca. Stoga i navedena zadnja rečenica iz *Požurnice* može se uvjetno dvojako protumačiti i to kao prikriveni znak zatvorskih pritisaka na njega, ali i njegovog ljudskog pokušaja da se spasi iz tog teškog i ničim uzrokovanog zatočeništva.

Isto tako pažljivim pregledom većeg broja do sada objavljenih publicističkih i znanstvenih radova o životu i nasilnoj smrti blaženog kardinala Alojzija Stepinca, može se uočiti kako je vlč. Gabrić od tih istraživača također doveden u svojevrsan kontroverzan odnos prema tom hrvatskom mučeniku. Oni su s određenim podozrenjem pisali o vlč. Gabriću, a tvrdili su da je početkom 1950. godine iz KPD Stara Gradiška kao svojevrsni denuncijant poslan u KPD Lepoglavu kako bi tamo špijunirao kardinala. Također navodili su da je za račun UDB-e bio prisiljen pribaviti kompromitirajuće podatke kako bi oni mogli podignuti novu optužnicu protiv Kardinala te na taj način onemogućiti njegov izlazak iz zatvora.⁷⁰¹ I te nategnute tvrdnje nisu posve utemeljene na čvrstim dokazima nego samo na svjedočanstvima iz kojih su izvedene takove pretpostavke. Iako tê pretpostavke nisu sasvim netočne, jer se radi o autentičnim svjedočanstvima tadašnjih žrtava komunističkog terora, ipak se oni nisu dublje pozabavili svim okolnostima u kojem su ti pritisci nastajali, a posve se krivo navodi vremensko razdoblje u kojem je vlč. Gabrić proveo u istražnom zatvoru UDB-e u Zagrebu. Navedenim istraživačima potpuno je promakla činjenica kako je *Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske* već 6. studenog 1949. godine uvažio navedenu Gabrićevu zamolbu za amnestijom iz 1947. godine, odnosno prihvatio *Požurnicu* ponovno odaslanu u rano proljeće 1949. godine, te je već tada naložio *Okružnom sudu u Gospiću* da pokrene dodatne istražne radnje.⁷⁰² Razlog tomu bio je što se u međuvremenu utvrdilo kako je zahtjev opravdan te je po sucima *Vrhovnog suda NRH* naloženo da nižerangirani gospićki sud ponovno provjeri sve predmetne činjenice u vezi izricanja zaključne kazne vlč. Stjepanu Gabriću. Iz svih tih činjenica zorno se vidi kako je potpuno netočna tvrdnja da je vlč. Gabrić u istražnom zatvoru UDB-e u Zagrebu proveo od studenog 1949. do lipnja 1950. godine.⁷⁰³ Neutemeljenost navedene tvrdnje vidi se posebice iz dnevničkih

zabilješki kardinala Stepinca, jer upravo on spominje i upozorava na činjenicu da mu je za kapelana dodijeljen vlč. Gabrić nakon premještaja kanonika Nikole Borića u KPD Stara Gradiška. Kako je u istom dnevničkom zapisu Kardinal naveo da je msgr. Borić pušten šest mjeseci iza toga, tj. u kolovozu 1950. godine, što potvrđuje i Stjepan Kužul u *Martirologiju crkve zagrebačke*, možemo sa sigurnošću ustvrditi da je vlč. Gabrić iz KPD Stare Gradiške bio prebačen u KPD Lepoglavu negdje u veljači iste godine.⁷⁰⁴ Stoga on nije niti mogao biti u zatvoru UDB-e do lipnja 1950. godine, jer po tome gotovo do smrti ne bi služio Kardinala kao kapelan, a kamoli raditi za UDB-u kao špijun protiv kardinala.

U zagrebačkom udbinom zatvoru on je stoga bio zatvoren samo prije tog datuma i to najvjerojatnije u razdoblju nakon 6. studenog 1949. godine do najkasnije veljače iduće godine kada dolazi na izdržavanje kazne u KPD Lepoglava. Sličan podatak se navodi u izvješću *Saborske komisije*, jer i oni ističu kako ga je UDB-a držala od 14. studenog 1949. do 15. lipnja 1950. godine.⁷⁰⁵ Navedeni datum 14. studeni upravo se podudara i odnosi na navedeni sudski dokument kada UDB-a Zagreb postupi po zahtjevu, tj. provodi dodatnu istragu predmeta potrebno za Gabrićevo izvanredno pomilovanje. Možemo pretpostaviti kako vlč. Gabrić za tê dodatne istrage udbinih agenata nije znao, jer se na njih ne poziva i ne traži oslobođenje od Vrhovnog suda NRH što oni najvjerojatnije vješto koriste kako bi ga pripremili za lažno svjedočenje protiv kardinala Stepinca, jer su iz njima poznate dokumentacije mogli pretpostaviti da je on dovoljno pouzdana osoba koja je već ranije s njima svojevremeno surađivala. Ono što oni nisu mogli pretpostaviti je to da je on s njima surađivao za vrijeme rata kada je bilo potrebno spašavati ljude, a to je i osnovno poslanje svećenika, dok se nakon rata stvar promijenila te je to njegovo poslanje bilo proskribirano i svećenici progonjeni te je i njemu i drugima bila potrebna velika snaga da se othrvaju takovim izazovima. Iz svega prikazanog jasno se vidi kako svi oni istraživači koji se pozivaju na autoritet kanonika Borića nemaju pravo, jer on u to vrijeme kada vlč. Gabrić dolazi u KPD Lepoglavu tamo nije ni boravio, jer su se oni tada mimoišli. Borićeva kasnija sjećanja i prisposode kao i ista takova kardinala Stepinca odnose se na razdoblje nakon što su se ponovno sreli u Krašiću kada su djelomice uspjeli evocirati sjećanja na zatočeničke dane te ih sami ili netko drugi u njihovo ime naknadno zapisali.⁷⁰⁶

Možemo relativno sigurno ustvrditi kako se upravo u veljači 1950. godine vlč. Stjepan Gabrić susreo u KPD Lepoglavi s kardinalom i nadbiskupom zagrebačkim Alojzijem Stepincem, a već smo naveli da je nakon odlaska msgr. Borića jedno kraće vrijeme bio dodijeljen kardinalu za kapelana. Tu je službu obavljao zajedno s o. Stjepanom Pavunićem koji se u tom zatvoru nalazio od ranije pa je s njim, kao i prije toga msgr. Borić, dijelio sobu. O dolasku vlč. Gabrića kardinal Stepinac navodi kako je pristigao nakon nekoliko dana pošto je na liječenje u Zagreb bio sproveden vlč. Josip Vukelić. Kardinal Stepinac u dnevničkom zapisu jasno iznosi podatak kako i vlč. Gabrić, kao i prije njega Vukelić, dolazi iz gradiškog zatvora vidno iscrpljen, a spominje i činjenicu da je već od prije bio tuberkulozan.⁷⁰⁷ U tom dnevničkom zapisu kardinal zapisuje i prispodobu kako je čudo što je živ te navodi da mu je vlč. Gabrić osobno posvjedočio da je u istrazi preživio mučenje dvadesetčetverosatnog boravka u hladnoj vodi.⁷⁰⁸ Možemo s velikom sigurnošću ustvrditi kako je pod udbinim pritiskom i raznim ucjenama vlč. Gabrić popustio te u želji da se pod svaku cijenu spasi i napusti zatvor pristao na određeni vid suradnje. Već smo istaknuli da je po njihovoj zamisli trebao svjedočiti u ponovljenom procesu protiv nadbiskupa Alojzija Stepinca, ali nakon što su ga izravno suočili s nadbiskupom Stepincem on se javno pred njim pokajao i zamolio oprost, pa je na taj način i pred kardinalom potvrdio koliku su prisilu udbini agenti vršili nad njim.⁷⁰⁹ Vlč. Stjepan Gabrić tim je moralnim činom pokazao kako ni u Lepoglavi nije želio napustiti svoju svećeničku službu i lažno svjedočiti protiv hrvatskoga metropolite, a po nekim autorima to je i bio glavni razlog zašto ga je UDB-a dala umoriti. Taj UDB-in monstruozi čin treba promatrati iz posebnog ugla, jer u trenutku kada je 5. svibnja 1950. godine već donesena odluka o njegovom puštanju to moguće oslobođenje bio je potencijalno opasan čin, jer vlč. Gabrić je mogao u javnost iznijeti pregršt kompromitirajućih detalja o nezakonitim postupcima jugoslavenskih istražnih tijela usmjerenih protiv kardinala Stepinca. O smrti vlč. Stjepana Gabrića postoji još jedna kontroverza, a odnosi se na kardinalovo svjedočanstvo kako je vlč. Gabrić upao u veliku depresiju nakon što je saznao da boluje od lešusa te je zbog toga odlučio počiniti samoubojstvo. U tu tvrdnju zatvorskih liječnika Kardinal nije povjerovao, jer je u krašićkom zatočeništvu župniku Vranekoviću potvrdio da ga je UDB ubila, a isto Kardinalovo mišljenje potvrdio je i vlč. Kušec iznoseći prispodobu koju je čuo u

lepoglavskom zatvoru kako je nadbiskup Stepinac rekao zatvorskim čuvarima da s novim kapelanom ne postupe isto kao s vlč. Gabrićem.⁷¹⁰ I msgr. Juraj Batelja kao i don Baković dijele isto mišljenje kako je on u lepoglavskom zatvoru trpio pritiske, klevete i ucjene te ga je zatvorska uprava revoltirana njegovim odbijanjem suradnje 10. lipnja 1950. godine dala usmrtni.⁷¹¹ U tom pogledu moramo primijetiti kako je prispodoba o njegovoj zaraženosti sifilisom moguće isto proistekla iz naknadnih udbinih pokušaja da ucjene i slome vlč. Gabrića i to prije svega što su oni dobro znali kako je već 5. svibnja 1950. godine *Vrhovni sud NRH* donio odluku o njegovom puštanju na slobodu i to već 3. srpnja iste godine.

Zanimljivo je da ni navedeni datum njegove smrti nije sa sigurnošću zabilježen, jer se spominju čak tri datuma. Prvi je spomenuti 10. lipnja kojeg spominje vlč. Stjepan Razum, drugi je 15. lipnja kojeg spominje don Ante Baković, kao i nepoznati izvjestitelj *Saborske komisije* za žrtve rata i poraća, a treći je 19. lipnja koji je zapisan u *Albumu svećenika senjske i modruške biskupije*.⁷¹² Mišljenja smo kako je najtočniji datom ubilježen u *Albumu*, jer je i don Baković istaknuo, ali i možda zbog toga i previdio kako su udbini agenti vlč. Gabrića suočili s kardinalom Stepincem 15. lipnja 1950. godine, a to se poklapa s dnevničkim zapisom zagrebačkog nadbiskupa Stepinca da je nekoliko dana kasnije završio svoj život, iako ga je on u to vrijeme hrabrio da izdrži, tj. da se odhrva jakoj depresiji u koju je upao nakon suočenja s njim.⁷¹³ Ante Baković dobro postavlja retoričko pitanje bi li se itko ubio kada bi znao da ga vrlo brzo čeka sloboda? Stoga dodatno treba uočiti kako je i taj udbin pokušaj da vlč. Gabrić prije izlaska optuži kardinala Stepinca, ali i priča o njegovoj navodnoj zaraženosti lešom ima jednu i istu funkciju i to izravne manipulacije kako bi ga upravo doveli do stanja depresije te na taj način moralno i duhovno slomili. U tom pogledu niti dvojba je li se vlč. Gabrić sam ubio ili su ga oni izravno usmrtili ne može umanjiti činjenicu da je ta smrt posljedica udbaških psihičkih i fizičkih pritisaka na njega pa i ta nategnuta i nedokazana tvrdnja da je bio zaražen tom tada neizlječivom bolesti ustvari se treba motriti kao način i pokušaj udbaških metoda manipuliranja. Kako se upravo ta njegova nasilna smrt dogodila samo 14 dana prije nego li je službeno trebao biti oslobođen, jer je netom prije toga 5. svibnja 1950. godine dobio izvanredno pomilovanje i smanjenje kazne, to nam također zorno potvrđuje tu posvemašnju manipulaciju.⁷¹⁴

Treba naglasiti kako su u službenom zatvorskom zapisniku naknadno komunistički službenici zabilježili da je vlč. Gabrić izvršio samoubojstvo vješanjem za što nema nikakve potvrde u zatvorskom liječničkom nalazu. U Krašiću je nadbiskup Stepinac naknadno zabilježio kako je nakon što je čuo tragične vijesti zatražio od lepoglavskog župnika Mate Repića da mu pošalje sveto ulje te je nad mrtvim tijelom vlč. Stjepana Gabrića molio te ga potom i pomazao.⁷¹⁵ Isto tako ni Kardinal u naknadnim iskazima nije nikada naveo da se vlč. Gabrić ubio, već suprotno da su ga oni ubili.⁷¹⁶

Potvrdu tog mišljenja imamo i od strane članova obitelji vlč. Stjepana Gabrića, jer su oni po svjedočenju nećakinje Nade Biro dobili dopuštenje od zatvorske uprave da ga smiju posjetiti u zatvoru i to samo nekoliko dana prije njegovoga navodnoga samoubojstva. Iako je neposredno nakon smaknuća njegova obitelj posjetila zatvor i vidjela pokojnika, zatvorska uprava ni tada nije željela predati mrtvo tijelo rodbini pokojnika da ga prenese u obiteljsku grobnicu u Subotici već je sahranjen na nepoznatom mjestu u Lepoglavi. Stjepanova majka Elizabeta prigodom posjete zatvoru vidjela je izloženo sinovo tijelo i do kraja života ostala je u uvjerenju da su ga usmrtili trovanjem, jer je na rukama imao ožiljke od uboda te je po iskazima rodbine često znala govoriti kako su ga „otrovom pelcovali“.⁷¹⁷ Sumnja se da je na mjestu njegovoga posljednjega počivališta naknadno nastalo lepoglavsko gradsko smetlište te se grob rimokatoličkoga svećenika mučenika vlč. Stjepana Gabrića možda nikada neće pronaći i dostojno obilježiti.⁷¹⁸

Sudbine navedenih bačkih hrvatskih katoličkih svećenika navode nas na zaključak kako su tijekom Drugoga svjetskoga rata oni nailazili na brojne poteškoće kako u obnašanju svoje svećeničke službe tako i zbog svoje hrvatske nacionalnosti te su stoga i bili izloženi represiji od strane svih totalitarističkih režima od fašističkog mađarskog, talijanskog, njemačkog i ustaškog preko monarhističko-četničkog pa sve do komunističkog jugoslavenkog koji ih je kako se može vidjeti najviše progonio. Iz svih prikazanih dostupnih dokumenata primjetno je kako je na teritoriju NDH bila znatno manja mogućnost izravnih progona, jer se ta državna vlast pribojavala reakcije crkve te je pokušavala s njom ostati barem djelomice u dobrim odnosima, te su i hrvatski svećenici bili više-manje uvažavani, a njihovo djelovanje tolerirano i onda kada su vlasti sumnjale da dio svećenika svjesno radi protiv režima.

Sličan slučaj, imamo i u Kraljevini Mađarskoj gdje se također tolerirao rad rimokatoličkih svećenika, s iznimkom u postupanju s dijelom vjerskih službenika pojedinih manjina koje su te mađarske vlasti u cilju zaštite svojih nacionalnih interesa ili internirale ili ih prognale kako bi lakše učvrstile vlast na onim područjima koje su teritorijalno stekle nakon početka rata. Treba naglasiti i činjenicu koja se često zaboravlja i prešućuje unutar hrvatske historiografije, a to je pitanje sudjelovanja pojedinih svećenika pa i istaknutih crkvenih velikodostojnika u antifašističkom pokretu.

Budući da je to njihovo sudjelovanje, tj. pristajanje na suradnju s jugoslavenskim komunistima umnogome i danas predmet nepotrebnih čuđenja i manipulacija primjetno je upravo na primjeru bačkih Hrvata i njihovih rimokatoličkih svećenika kako je pristupanje tih duhovnika uz partizansku gerilu u Bačkoj bilo potaknuto upravo mađarskom represijom s jedne strane, a s druge strane njihovom gotovo stoljetnom težnjom da se ostvari kulturna i nacionalna integracija, odnosno u konačnici i puna teritorijalna integracija Bačke Hrvatske s maticom zemljom. U tom pogledu antifašizam tih hrvatskih svećenika nije vanjska promidžbeno oblikovana manifestacija nego je duboko promišljen i humanistički čin zaštite ugroženog stanovništva, ali je i antitotalitarističke naravi te je istodobno poglavito patriotski oblikovan u njihovoj težnji za ostvarenjem pune nacionalne slobode bunjevačkih Hrvata. Stoga se nikako ne može povezati s komunističkom ideologijom što se zorno vidi i iz gore navedenih poslijeratnih sudbina kako dvojice ubijenih tako i brojnih drugih zatvorenih i progonjenih bačkih hrvatskih svećenika koji su doživljavali progone od strane svih navedenih totalitarističkih i ideologiziranih režima. Posebice se to odnosi na totalitarne komunističke jugoslavenske vlasti koje su odmah pristupile likvidaciji svih ideoloških neistomišljenika i to u prvom redu bačkih hrvatskih katoličkih svećenika, ali i kako smo naveli svećenika drugih nacionalnosti koji su se usudili ostati u Bačkoj te nakon rata nastavili pomagati tamošnjem rimokatoličkom stanovništvu. Kako smo u prethodnim poglavljima već prikazali da se u tom neposrednom poraću ista sudbina dogodila i hrvatskoj građanskoj inteligenciji, a to razdoblje završetka djelovanja hrvatskih građanskih elita u Bačkoj uvjetno možemo datirati između 1945. do najkasnije 1948. godine, u konačnici to nam zorno označava i završetak trećeg stupnja hrvatskog preporoda u Bačkoj, tj. završetak procesa hrvatske kulturne i nacionalne integracije etničkih zajednica Bunjevaca i Šokaca

koje su gotovo cijelo jedno stoljeće predvodile hrvatske crkvene elite od biskupa Antunovića, preko vlč. Paje Kujundžića do biskupa Budanovića i msgr. Rajića. Kako su te procese predvodile liberalne i konzervativne građanske elite uz potporu navedenih hrvatskih crkvenih prvaka iz Bačke tim nasilnim poslijeratnim činom potpuno se prekida njihovo institucionalno djelovanje na izgradnji i očuvanju hrvatskoga kulturnog i nacionalnog identiteta među tamošnjim bunjevačkim i šokačkim stanovništvom.

Nakon uspostave Federativne Narodne Republike Jugoslavije, iako su komunističke vlasti još u ratu uobličile, ali i s većim ili manjim uspjehom provodile, novu nadnacionalnu ideologiju pod promidžbenom krilaticom „bratstva i jedinstva“ kao i „ravnopravnosti naroda i narodnosti“ te su i na prostoru AP Vojvodine priznale etničke zajednice Bunjevce i Šokce kao nacionalne Hrvate, ipak su u tom poslijeratnom razdoblju gašenjem svih ranije osnovanih kulturnih, društvenih, športskih i vjerskih institucija s hrvatskim nacionalnim predznacima umnogome utjecale na buduće institucionalne deficite koje su i doveli do novih dezintegracijskih procesa koji su posebice došli do izražaja krajem XX. stoljeća u trenucima raspada jugoslavenske zajednice i ponovne uspostave građanskoga društva u sada samostalnim nacionalnim državama.

4. 6. Prilog za proučavanje životopisa znamenitih bunjevačko-šokačkih Hrvata

Josip Andrić, etnomuzikolog i publicist-podrijetlom je bački šokački Hrvat. Rodio se u većinskom šokačkom selu Bukinu 1894. godine od oca Josipa i majke Eve rođene Fabry čija je obiteljska loza također rodom iz podunavskog bačkog šokačkog sela Plavne. Prvi razred osnovne škole Andrić završava u rodnom selu, a nakon smrti majke obitelj se seli u srijemsko selo Morović gdje nastavlja polaziti pučku školu. Josip Andrić gimnaziju upisuje u Požegi, a u istom gradu paralelno započinje i njegovo glazbeno obrazovanje. Nakon završetka gimnazije 1913. godine upisuje studij prava na Zagrebačkom Sveučilištu gdje je 1920. godine i doktorirao. Završetkom navedenog studija nije završilo i njegovo stručno usavršavanje i obrazovanje, jer je Josip Andrić 1917.-1918. godine u Innsbrucku paralelno studirao i završio studij skolastičke filozofije, a već ranije tijekom studija prava on također paralelno u Pragu usavršava svoju glazbenu

izobrazbu te polazi studij trgovine. Tijekom Drugoga svjetskoga rata 1943.-1945. Andrić završava i studij slavistike na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu. Upravo iz takovoga širokog obrazovanja i velike erudicije on crpi snagu za svoj vrlo bogati i raznoliki društveni i kulturni rad. Uz razgranati kulturni rad on se istovremeno započinje baviti književnim stvaralaštvom, a pjesme je započeo pisati vrlo rano još tijekom srednjoškolskog obrazovanja u Požegi, gdje mu je 1909. godine u *Slavoncu* tiskana i prva pjesma zavičajne tematike pod nazivom *Zavičajnoj rijeci*. Toj zavičajnoj slavonsko-srijemsko-bačkoj tematici Andrić ostaje vjeran cijeloga života i to ne samo kao književnik već u mnogo većoj mjeri kao etnomuzikolog i folklorist. Istovremeno on se aktivno uključuje u društveni život te postaje aktivni član učeničkih rimokatoličkih organizacija koje su svoj društveni rad temeljile na idejama Hrvatskog katoličkog pokreta. Stoga on već 1906. godine započinje pisati u *Luči*, a nekoliko godina kasnije postaje i jedan od urednika toga časopisa. Taj njegov rad prepoznat je i u višim krugovima rimokatoličke crkve te Andrić vrlo brzo postaje jedan od istaknutih članova katoličkog *Seniorata*, organizacije čiji je cilj bio širenje kršćansko-socijalnih ideja HKP-a. Stoga je on upravo surađujući s vodećim osobama katoličke crkve i hrvatskoga katoličkoga laikata tijekom Prvoga svjetskoga rata i neposredno nakon njegovoga završetka započeo snažno kulturno i društveno djelovanje te je Andrić uz msgr. Blaška Rajića i biskupa Budanovića postao jedan od vodećih promicatelja ideja HKP-a u Bačkoj. Nakon Prvoga svjetskog rata u prvoj monarhističkoj jugoslavenskoj zajednici on je uz Ivana Merza jedan od vodećih promicatelja i organizatora *Hrvatskog katoličkog Orla* te je imenovan i prvim tajnikom navedene organizacije. Istovremeno do izražaja dolazi i njegov kulturni i publicistički rad te je od 1919. do 1927. godine urednik zagrebačkog tjednika *Seljačka sloga*. Posebice je značajno što je 1921. godine postavljen za glavnoga urednika katoličke izdavačke kuće *Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima*, a na tom mjestu ostaje sve do 1946. godine kada komunističke vlasti druge Jugoslavije ukidaju rad tê znamenite kulturne organizacije čiji korijeni djelovanja sežu još u 19. stoljeće, ali treba naglasiti kako se rad HKD sv. Jeronima nije ugasio ovom odlukom totalitarističkog komunističkog režima, jer je društvo promijenilo ime i prilagodilo pravila te od 1946. godine do danas djeluje pod imenom *Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda* u kojem je Andrić radio na istom mjestu sve do svoga umirovljenja 1954. godine. U

razdoblju između dva svjetska rata Josip Andrić je osim uređivanja tjednika *Selkačke novine* također pokretač i izvršni urednik katoličkog tjednika *Obitelj* te časopisa *Naša Gospa Lurdska*. Andrić je i jedan od prvih hrvatskih promicatelja lurdske svetišta kao i poticatelj štovanja prvoga hrvatskoga blaženika sv. Leopolda Bogdana Mandića. Najviše je kao glavni urednik HKD sv. Jeronima u tom razdoblju učinio uređivanjem brojnih jeronimskih izdanja te je pokrenuo i uređivao *Jeronimsko svijetlo* u čijoj je ediciji popularnih izdanja tiskao i brojne publikacije vezane uz zavičajnu tematiku bunjevačko-šokačkih Hrvata. U tom pogledu veliku ulogu u procesima nacionalne i kulturne integracije 1939.-40. godine imala je i svetojeronimska knjižica *Bunjevci i Šokci* koju su za tisak pripremili vlč. Aleksandar Aleksa Kokić i Marko Čović. Andrić je i kao izvršni urednik *Katoličkog kalendara Danice*, u toj publikaciji također promicao interese bačkih Hrvata te je neposredno pred Drugi svjetski rat u *Danici* kao izravnu pripomoć omogućio vodećim bačkim Hrvatima da u tom kalendaru objave brojne važne članke u kojima se afirmirala ideja ujedinjenja Bačke Hrvatske s Banovinom Hrvatskom. Također je u tom razdoblju pripomogao stvaranju tješnjih kulturnih veza između Zagreba i Subotice. Tako je na njegov poticaj predsjednik HKD sv. Jeronima msgr. Rožić izabran za počasnog člana središnje rimokatoličke subotičke kulturne organizacije *Subotičke matice*, a isto tako je predsjednik navedene subotičke organizacije msgr. Blaško Rajić imenovan začasnim članom HKD sv. Jeronima i to poglavito zbog svojeg dugogodišnjega rada na promicanju izdanja toga zagrebačkog društva kao i promicanju ideja HKP-a odnosno *Katoličke Akcije* u Bačkoj. Josip Andrić se najviše angažirao oko promicanja interesa bačkih Hrvata u razdoblju od 1939. do 1945. godine kada je zajedno s grupom mlađih intelektualaca u Zagrebu pokrenuo rad *Pododbora Hrvatske Kulturne Zajednice*. Ta je organizacija 1940. godine preimenovana u *Društvo Bačkih Hrvata u Zagrebu* i od njenoga osnutka upravo je Andrić bio i čelni čovjek te organizacije. Neposredno prije rata u razdoblju od 1939. do 1941. godine Andrić zajedno s Markom Čovićem intenzivno radi na afirmaciji ideje Bačke Hrvatske te već tada ostvaruje vidnu suradnju s Radio postajom Zagreb, što će se posebice nastaviti i tijekom rata kada u programu navedene stanice DBH često gostuje s bogatim kulturnim programom posvećenim prije svega zavičajnoj tematici bunjevačkih Hrvata, a u glazbenom dijelu upravo Andrić uz vlč. Vidakovića daje osobit doprinos. Pod njegovim vodstvom DBH nastavlja raditi i za vrijeme Drugoga

svjetskoga rata, a zadaća mu se sada proširuje i na pripomoć Hrvatima koji su iz Bačke izbjegli na teritorij NDH. Vodeći članovi društva u to vrijeme pod Andrićevim vodstvom u to vrijeme tj. od 1942. do 1944. godine izdaju i vlastiti društveni časopis *Klasje naših ravni* koji je u međuraću izlazio u Subotici u izdanju najstarije bunjevačke organizacije *Pučke kasine*. Andrić i u ratno vrijeme pokušava oko DBH okupiti sve slojeve bunjevačke inteligencije koji su se silom prilika našli u Zagrebu pa tako uz brojne studente u društvu tijekom ratnih godina djeluju vodeći bunjevački Hrvati: Josip Đido Vuković, Andrija Kujundžić Čiča, Gavro Čović, Petar Pekić, Marko Čović, Mihovil Katanec, vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić, vlč. Marin Šemudvarac, vlč. Albe Vidaković, Ante Sekulić, Marin Radičev i dr., a za naglasiti je kako veliki dio spomenutih upravo uz potporu Andrića surađuju i u brojnim katoličkim publikacijama prije svega u tjednicima *Obitelj*, odnosno kalendaru *Danici*. Društvo intenzivno djeluje sve do sredine 1944. godine kada dio članova po prijedlogu vlč. Kujundžića donose odluku o povratku u Bačku. Andrić i nakon osipanja članstva održava DBH prije svega jačanjem rada mlađih članovima društva koji su u to vrijeme kao studenti bili istovremeno i članovi katoličkih organizacija te oni u to vrijeme izdaju i vlastiti omladinski časopis. Slomom državnog ustroja NDH i dolaskom nove komunističke vlasti započinje represija prema građanskim institucijama te se vrlo brzo pod udarom novoga totalitarističkoga režima našlo i *Društvo Bačkih Hrvata* čije se djelovanje našlo pod istragom odnosno vrlo brzo i nasilno ugasilo. U razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata Josip Andrić se povlači iz javnoga života te se uz uređivanje izdanja *Hrvatskoga književnoga društva sv. Ćirila i Metoda* sve više okreće glazbenom stvaralaštvu odnosno intenzivnom radu na prikupljanju narodnoga glazbenoga stvaralaštva svoga rodnoga kraja. U tom pogledu Andrić je i prvi kompozitor koji je preradbom bunjevačke tradicionalne glazbe izradio libreto i kompoziciju prve bunjevačke opere *Dužijance* koja je praizvedena u Subotici 1953. godine. Također je komponirao i opere *Otmica Šijakinje* na libreto Franje Cirakija kao i operu *Raspršeno kolo* na libreto Vlade Marinovića, a u Nürnbergu je 1960. godine praizveden balet *Juraši* za kojega je on također komponirao glazbu. U svojoj bogatoj glazbenoj karijeri skladao je preko 700 djela od kojih su oko 180 bila posvećena tamburaškoj glazbi, a od tog golemoga Andrićevog glazbenog stvaralaštva u fonoteci Radio Zagreba sačuvalo se 106 snimljenih dijela. Sve do svoje smrti 1967. godine Josip Andrić živi i radi u Zagrebu, ali

cijelo vrijeme nadasve stvaralaštvom ispunjenoga života nije zaboravio zavičajne bačke ravni te se do kraja zalagao za promicanje kulturnog identiteta bačkih Hrvata.

Biskup Ljudevit Lajčo Budanović—Zasigurno jedan od vodećih prvaka hrvatsko-bunjevačke zajednice u Bačkoj krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća jest i pomalo zaboravljeni i prešućeni biskup Ljudevit Lajčo Budanović⁷¹⁹. Ljudevit Budanović rodio se u Bajmoku 27. ožujka 1873. godine u uglednoj zemljoposjedničkoj obitelji od oca Albe Budanovića i majke Đule Dulić⁷²⁰. Školovao se u Bajmoku, Subotici i Kaloči, a u tom nadbiskupskom gradu završio je i teološki fakultet. Godine 1897. zaređen je za svećenika. Nakon zaređenja kapelansku i župničku službu vrši u više južnougarskih mjesta. On se od početka svoga svećeničkog djelovanja isticao u brizi za socijalna i kulturna prava povjerenih mu vjernika Mađara, Nijemaca i Hrvata, a posebice se zalagao za ugrožena kulturna prava hrvatsko-bunjevačkog stanovništva. Jedan je od prvih hrvatskih svećenika na prostoru Bačke koji promiče ideje *Katoličkog pokreta* zasnovane na enciklikama *Rerum Novarum* i *Quadregesimo Anno*. Budanović je te ideje prihvatio još kao sjemeništara u Kaloči. Njegovi tadašnji profesori držali su tečajeve o socijalnom nauku crkve i smjernicama Prvoga Vatikanskoga koncila⁷²¹. Stoga je Budanović već kao mladi kapelan u Novom Sadu zajedno s mađarskim svećenicima i studentskom mladeži 1910. godine pokrenuo rad *Kršćanskog liceja društvenih znanosti* kako bi među intelektualcima suzbio izraženo protukršćansko djelovanje tamošnjih socijaldemokrata. U tu svrhu također je organizirao socijalnu skrb za radnike te je i bio jedan od pokretača *Pokreta kršćanskih socijalista*, a uređivao je i stranački list toga udruženja *Délvidéki Újság* (Novine Južne krajine)⁷²². Nakon što su ga više crkvene vlasti premjestile u Sombor, a potom i u Baji Lajčo Budanović sve više pažnje posvećuje socijalnom i kulturnom položaju vlastitoga naroda. U Baji je za Bunjevce osnovao *Bajsku kršćansku čitaonicu*, a nešto kasnije u Beregu također *Kršćansku čitaonicu* i *Prosvjetno društvo Kultura*. Kraj Prvoga svjetskoga rata dočekaio je u Beregu, ali su ga mađarske više crkvene vlasti zbog „panslavenskog“ djelovanja ponovno postavile za župnika u Baji s nadom da će ga u tom promađarski orijentiranom gradu lakše kontrolirati. Upravo se u Baji tijekom 1919. godine istakao kao jedan od predvodnika južnoslavenskog pokreta. On je još u Beregu s bačkim svećenicima Matićem, Piukovićem i Rajićem osnovao

Kršćansko i Narodno Udruženje, prvu organizaciju koja je nakon ratnih stradanja okupila sve bačke Bunjevce. Navedena organizacija otvoreno je zagovarala odcjepljenje toga prostora od Ugarske i pripajanje novoj Državi SHS odnosno Kraljevini SHS. U tom smjeru je nastavio djelovati i kao bajski župnik, ali je 1920. godine došao u sukob s predstavnicima srbijanske okupacijske vojne vlasti tj. postavljenim velikim županom Vasom Dolinkom. Sukob se posebice rasplamsao oko pitanja zaštite ljudskih prava kako Hrvata-Bunjevaca tako i Mađara, ali i oko funkcioniranja lokalne vlasti odnosno statusa Bajskoga trokuta. U to vrijeme srpski su monarhistički krugovi na čelu s Pašićem i Vesnićem odlučili taj prostor naseljen većinom Bunjevcima prepustiti Mađarima, čemu su se oštro protivili bunjevački prvaci⁷²³. Budanović je stoga primoran napustiti Baju kako zbog srpskih tako i zbog mađarskih pritisaka. U želji da ga zaštite od tih nasrtaja, zalaganjem Blaška Rajića, Senat grada Subotice donosi odluku o Budanovićevoj postavi na upražnjeno mjesto župnika u središnjoj subotičkoj župi sv. Terezije Avilske. Od tada Budanović nastavlja još intenzivnije uz svesrdnu potporu vlč. Blaška Rajića svoj pastoralni, karitativni, kulturni i društveni rad. Upravo u Subotici, najvećem bunjevačkom gradu, ali i jednom od najvećih gradova nove države, vrlo brzo dolaze do izražaja sve organizatorske sposobnosti tog znamenitog hrvatsko-bunjevačkog rodoljubivog svećenika⁷²⁴. Prelaskom u Suboticu on napušta izravni politički angažman, ali ne smanjuje intenzitet borbe oko ostvarivanja ugroženih vjerskih, nacionalnih i ljudskih prava bunjevačkoga stanovništva. Njegove organizacijske sposobnosti i požrtvovni pastoralni rad zasigurno su doprinijele i odluci Vatikana da ga se 1923. godine postavi na mjesto apostolskog administratora novoosnovane *Bačke apostolske administrature* sa sjedištem u Subotici⁷²⁵. Odmah po preuzimanju te dužnosti Budanović organizira dva mala sjemeništa u Baču i Senti. On je nešto kasnije bio prisiljen sjemeništance slati na daljnje školovanje u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu u znamenitu travničku isusovačku gimnaziju, upravo stoga što građanske škole u Subotici nisu mogle pružiti adekvatno obrazovanje sjemeništarcima zbog posvemašnje srbizacije obrazovnoga sustava, kako bačkog prostora, tako i cijele nove države. Lajčo Budanović 1927. godine postaje naslovni *cizamski biskup* te je posvetu primio 1. svibnja iste godine iz ruku apostolskog nuncija u Beogradu nadbiskupa Pellegrinettia kao i zagrebačkog nadbiskupa Bauera i đakovačkog biskupa Akšamovića, a tom posvećenju bio je nazočan i

vrhbosanski nadbiskup Šarić s kojim je novi biskup već od ranije vrlo usko surađivao⁷²⁶. Tih godina nakon preuzimanja dužnosti apostolskog administratora i posvećenja za biskupa Budanović intenzivno radi na unutarnjem ustrojstvu nove crkvene pokrajine. U bačkim bunjevačkim mjestima pa tako i u Subotici gradi brojne nove župe, ali istovremeno snažno podupire razvoj *Hrvatskog katoličkog pokreta* i *Katoličke Akcije* među lokalnim hrvatskim stanovništvom. U tu svrhu materijalno podupire otvaranje *Katoličke tiskare Alfa* u kojoj se tiskaju svi bački katolički listovi i časopisi od kojih značajnu ulogu na podizanju kršćanske i nacionalne svijesti stanovništva imaju *Subotičke novine*, *Hrvatske novine* i *Danica ili bunjevačko-šokački kalendar*.

Taj njegov rad na kulturnom polju došao je uvelike do izražaja nakon što je 1929. godine od strane monarhističkih krugova uvedena diktatura te zabranjen rad svim političkim i društvenim organizacijama s nacionalnim predznakom. Zakonske odredbe beogradskog režima u Subotici su prouzročile prekid rada svih hrvatskih političkih stranaka pa tako i *Vojvođanske pučke stranke* koja je u sklopu HKP-a djelovala u bliskim odnosima s *Hrvatskom pučkom strankom*. Tih godina režim je također zabranio rad katoličkim društveno-kulturnim organizacijama, a u prvom redu morao je prestati s radom *Hrvatski katolički Orao*, organizacija koja je u sklopu HKP-a u tom gradu snažno djelovala i okupljala veliki broj članova već od početka dvadesetih godina. U razdoblju od 1929. do 1935. godine zbog zabrane nacionalnih političkih stranaka i društvenih organizacija Katolička crkva postaje gotovo jedino slobodno okupljalište Hrvata-Bunjevaca u Bačkoj te biskup Budanović zajedno s msgr. Blaškom Rajićem i grupom uglednih subotičkih svećenika i intelektualaca laika stvara preduvjete za povezivanje svih hrvatskih kulturnih i društvenih institucija i organizacija u cilju otpora srbijanskom hegemonizmu koji je tih godina otvoreno provodio nasilnu asimilacijsku politiku prema Bunjevcima. U tu svrhu on je već 1933. godine, u najtežim danima diktature, utemeljio *Zadužbinu biskupa Budanovića*⁷²⁷. Toj Zakladi biskup je namijenio zadaću podizanja zapuštene i ugrožene nacionalne svijesti tamošnjeg hrvatskog pučanstva. Biskup je u osnivačkom dokumentu taj cilj artikulirao riječima kako vlastita velika materijalna sredstva prilaže za humano-prosvjetne potrebe *Slavena katolika svoga rodnog kraja*⁷²⁸. Zakladu je stavio pod upravu *Subotičke matice* središnje kulturne-prosvjetne organizacije koju je također s msgr. Blaškom Rajićem osnovao i mecenatski podupirao. On ne samo

da je Maticu novčano potpomagao nego je kupnjom zgrade u Harambašićevoj ulici br. 5 toj ustanovi osigurao adekvatni prostor za nesmetano djelovanje⁷²⁹. Upravo je Subotička matica od 1933. godine postala glavni institucionalni nositelj svih kulturnih aktivnosti bačkih Hrvata-Bunjevaca. Iz Matice je na poticaj msgr. Blaška Rajića i biskupa Budanovića pokrenuta akcija 1936. godine oko obilježavanja 250. godišnjice dolaska veće skupine Bunjevaca u Bačku. Na samoj proslavi uz veliko mnoštvo naroda, a okupilo se preko 60 000 ljudi iz svih mjesta Bačke, sudjelovali su i brojni uzvanici iz mnogih drugih krajeva naseljenih Hrvatima. Toj velebnoj proslavi biskup Budanović je bio pokrovitelj, a u časopisu *Klasje naših ravni* on je jasno naglasio važnost i svrhu te javne manifestacije hrvatske svijesti u Bačkoj, jer je u tim teškim vremenima velikosrpske ugroze na proslavi jasno posvjedočena identitetska veza Bunjevaca s ostalim ograncima hrvatskoga naroda, a istaknuo je i povezanost s drugim hrvatsko-bunjevačkih etničkim skupinama, jer je u uvodnom slovu napisao: *Ova dva osiećaja drže nas u jedinstvu s onom našom braćom koja su ostala za nama na jugu u sivernoj Dalmaciji, Lici i na senjskom Primorju. Ova svist da se nikad ne bi ugasila u našem narodu, a da se svaki Bunjevac rado sića ove proslave kojom je naš narod sjajnog dokaza dao da smo mi kršćani katolici i pravi Bunjevci Hrvati*⁷³⁰.

Navedena obljetnica selidbe Bunjevaca u Bačku zasigurno je označila prekretnicu u djelovanju hrvatsko-bunjevačkih elita, jer je prisutno mnoštvo naroda nazočne obvezalo da poduzmu korake prema integraciji svih Hrvata te su vodeći predstavnici zajednice u drugoj polovini tridesetih godina 20. stoljeća zauzeli jasan stav o potrebi stvaranja jačih veza sa zagrebačkim integracijskim središtem. To je posebice došlo do izražaja nakon uspostave Banovine Hrvatske 1939. godine kada i bački Hrvati jasno zahtijevaju da se Bačka Hrvatska tj. šest bačko-baranjskih kotareva većinski nastanjenih bunjevačko-šokačkim Hrvatima priključi matici domovini⁷³¹. Toj manifestaciji hrvatskoga zajedništva izravnu potporu pružio je biskup Budanović koji je zajedno s nadbiskupom Stepincem 1940. godine u Zagrebu sudjelovao na *Danima bačko-baranjskih Hrvata*, a tom prigodom u *Hrvatskom narodnom kazalištu* održana je svečana predstava u čast gostiju iz Bačke i Baranje te su biskup Lajčo Budanović i msgr. Blaško Rajić kao počasni gosti sjedili u svečanoj loži⁷³².

Početkom Drugoga svjetskoga rata nakon brzoga vojnoga poraza dolazi i do raspada monarhističke Jugoslavije te sva ta kulturna i politička nastojanja bačkih Hrvata također doživljavaju svoj kraj, jer dolaskom novoga totalitarnoga mađarskoga režima zaustavljaju se svi nacionalni i teritorijalni integracijski procesi, a bački bunjevački Hrvati doživljavaju nova teška stradanja. Tako su već 1941. godine mađarske okupacijske vlasti Bačku, Baranju i Banat ponovno integrirali u svoj državni teritorij, a vodeće osobe unutar bunjevačke zajednice bile su ili uhićene ili su primorane smanjiti prijašnji rad. Dio bunjevačkih Hrvata egzistenciju pronalaze i na teritoriju NDH gdje u smanjenom okviru pokušavaju pripomoći svojim sunarodnjacima u Bačkoj⁷³³. U to vrijeme upravo hrvatski rodoljubivi svećenici u Bačkoj na čelu s biskupom Budanovićem najviše su izloženi progonu. Već sredinom 1941. godine msgr. Blaško Rajić i biskup Budanović od strane mađarskih vlasti bili su internirani iz Subotice u Mađarsku⁷³⁴. Mađarske crkvene vlasti iz Kalače po nalogu vlasti iz Budimpešte ukidaju Bačku apostolsku administraturu te ju ponovno pripajaju Kalačkoj nadbiskupiji. Istovremeno dok se biskup Budanović nalazio u internaciji, mađarski dužnosnici u Subotici pravnim smicalicama pokušavaju njegovu osobnu imovinu i imovinu *Subotičke matice* postupno podijeliti i otuđiti. Biskup i u to vrijeme tajnim kanalima komunicira sa Suboticom te u cilju spašavanja imovine mađarskim vlastima prijavljuje *Osnovni list* temeljni dokument kojim dokazuje pravo na vlasništvo nad zadužbinskim pokretninama i nekretninama⁷³⁵.

Također u svojoj *Oporuci* pisanoj u Mađarskoj 1942. godine on potvrđuje njegovu raniju želju: *da osim svoje posebne zadaće (Zaklada) služi istoj određenoj svrsi: za promicanje humano-prosvjetnih potreba Slavena katolika na području Bačke, Baranje i Banata*⁷³⁶. Mađarske vlasti već pri kraju 1943. godine privremeno su pustile na slobodu biskupa Budanovića i vratili iz internacije, ali se on poslije povratka u Suboticu više nije vraćao iz internacije, jer je već 1944. godine prostor Bačke bio osvojen od strane sovjetskih i jugoslavenskih partizanskih postrojbi.

Slomom mađarskog režima i ponovna uspostava druge jugoslavenske zajednice, na čije su čelo zasjeli komunisti, donosi nova iskušenja. U pogledu represije nad istaknutim Hrvatima stanje u Bačkoj se nije znatnije popravilo već se umnogome pogoršao, jer novi totalitarni režim iako priznaje Bunjevce kao Hrvate svom silom pokušava srušiti sve elemente ranijega građanskoga društva te u tu svrhu posebice se

obračunava s Crkvom kao najjačom i najutjecajnijom institucijom. Komunisti su do 1948. godine nasilno ugasili rad svih hrvatskih društava i organizacija čije je djelovanje bilo vezano uz Katoličku crkvu. Tu sudbinu vrlo brzo doživljava i biskup Budanović odnosno njegova Zaklada. Već 1946. godine dio zakladne imovine uzurpirao je Gradski odbor USAOV, a nacionalizirano mu je i svih 107 lanaca privatne obiteljske zemlje koju je također već ranije namijenio kao materijalnu podlogu za prosvjetno-kulturne potrebe određene u zakladnim dokumentima iz 1933., 1941. i 1942. godine. Isto tako oduzimanjem kuće *Subotičke matice* otuđene su i društvene pokretnine⁷³⁷. Porazna je činjenica što je tom prigodom u seljenju i brojnim premetačinama netragom nestala matičina bogata arhiva tj. vrijedna kulturno-povijesna građa o djelovanju predratnih hrvatskih građanskih kulturnih i društvenih organizacija, jer su i te organizacije također djelovale i svoje društvene prostorije imale pod istim krovom⁷³⁸. Biskup Budanović tih je godina i sam doživljavao torture od strane komunističkoga režima. O jednom napadu na njega svjedoči i kardinal Alojzije Stepinac do kojega je stigla vijest u Krašić da su komunisti potaknuli napad te da je biskup bio primoran žurno napustiti Sombor spašavajući živu glavu pred razularenom gomilom. U toj kratkoj prisposobi kardinal zaključuje kako se stari biskup ne predaje već i dalje ostaje postojani branitelj rimokatoličke vjere⁷³⁹. Rodoljubivi biskup Ljudevit Lajčo Budanović umro je u Subotici 16. ožujka 1958. godine u 85. godini života i 61. godini svećeničke službe ne dočekavši ostvarenje vlastitih želja i zamisli da sve hrvatske institucije djeluju pod jednim krovom te da njegova velika imovina koju je za života uporno prikupljao posluži za humano-prosvjetne potrebe njegovoga voljenog bunjevačko-hrvatskog roda⁷⁴⁰.

Marko Čović-hrvatski književnik i političar Rodio se 17. prosinca 1915. godine u Subotici od oca Ivana i majke Janje rođene Stipić, a umro kao politički iseljenik u gradu Sao Paolu 10. travnja 1983. godine. Marko Čović završio je pučku školu u rodnom gradu te je uz potporu biskupa Budanovića s grupom subotičkih đaka nastavio školovanje u Travniku, a završne gimnazijske razrede i maturu s uspjehom polaže nakon povratka u Suboticu. Studij filozofije upisuje na zagrebačkom *Mudroslovnom fakultetu* gdje je i diplomirao 1940. godine te se potom zapošljava kao suplent u zagrebačkoj gornjogradskoj gimnaziji odnosno nešto kasnije radi kao činovnik u upravi Banovine

Hrvatske. Marko Čović unutar obitelji odgajan je u izrazito patriotskom duhu te je između dva svjetska rata izrastao u jednoga od vodećih članova mlađega naraštaja subotičke hrvatsko-bunjevačke inteligencije. Njegov kulturno-prosvjetni i politički rad na buđenju hrvatske samosvijesti među bačkim Hrvatima-Bunjevcima dolazi do izražaja nakon odlaska u Zagreb gdje se aktivno uključio u rad Hrvatske sveučilišne mladeži, organizacije koja je u okviru Zagrebačkoga sveučilišta zastupala političke ideje hrvatske konzervativne misli starčevićansko-pravaške orijentacije. Čovićev dolazak u Zagreb poklapa se s teškim periodom za opstojnost hrvatskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji. Nakon što je uvedena šestosiječanska diktatura velikosrpski politički prvaci na čelu s kraljem Aleksandrom Karađorđevićem u razdoblju kasnih dvadesetih pa sve do sredine tridesetih godina provodili su oštre represivne mjere prema vodećim hrvatskim političkim i kulturnim prvcima. Posljedice tih represalija bilo je ubojstvo Stjepana Radića i drugih prvaka HSS-a 1928. godine u Beogradskoj skupštini te ubojstvo Milana Šuflaya i Ive Pilara kao i teško ranjavanje književnika Mile Budaka. Upravo je pod književnim utjecajem ličkoga bunjevačkoga Hrvata Budaka kao i bačkoga šokačkoga Hrvata Josipa Andrića i mladi Čović započeo u Zagrebu svoju književnu i publicističku karijeru. On je u drugoj polovini tridesetih godina jedan od vodećih osoba unutar subotičke bunjevačke zajednice koji u suradnji s povjesničarom i publicistom Petrom Pekićem, a uz potporu *Pučke kasine* pokreću značajni književni časopis *Klasje naših ravni*. U tom se književnom časopisu upravo afirmira mlađi naraštaj bunjevačkih književnika kao što su Aleksa Kokić, Branko Radičev, Ljudevit Vujković Lamić (stariji) i dr. Nakon uspostave *Banovine Hrvatske* u razdoblju 1939.-1941. godina aktivno raditi na promicanju ideje Bačke Hrvatske tj. priključenju šest sjeverno bačkih i baranjskih kotareva s većinskim hrvatskim stanovništvom toj autonomnoj jedinici. U tu svrhu radi na jačanju veza Zagreba i Subotice te s Josipom Andrićem sudjeluje u pretvaranju zagrebačkoga pododbora *Hrvatske kulturne zajednice* u *Društvo bačkih Hrvata u Zagrebu* te u tom novom društvu zajedno s Brankom Radičevim obnaša dužnost tajnika. Iz tog razdoblja od poznatijih Čovićevih književnih djela i publicističkih radova ističe se roman *Doktor filozofije*, novele *Put u život*, *Ministrant*, *Barjaktar trojke T.B.C*, *Posljednji paket*, *Bač Luka*, *Jorgovane jorgovane* i dr., a piše i književne kritike od kojih treba istaknuti *Najbolji hrvatski roman-ulomak iz bunjevačkog narodnoga života* koji je objavljen

Klasju naših ravni 1938. godine, gdje opisuje važnost Budakovog romana *Ognjišta*. Od njegovih publicističkih radova treba izdvojiti knjižicu koju je napisao u suradnji s hrvatsko-bunjevačkim književnikom Aleksom Kokićem, *Bunjevci i Šokci* u kojoj su autori opisali stoljetnu borbu bunjevačkih Hrvata za opstojnost hrvatske samosvijesti na prostoru Bačke. Navedenu knjižicu dobro su prihvatili Hrvati u Bačkoj, ali je istovremeno ona izazvala i burne reakcije od strane prorežimski opredijeljenih Bunjevaca i lokalnih subotičkih srbijanskih političara koji su težili usmjeriti bunjevačke nacionalno-integracijske procese prema srpskoj naciji. U to je vrijeme Čović u suradnji s grupom hrvatskih sveučilištaraca kao član uredništva sudjelovao i u izdavanju *Lirike Hrvatskih sveučilištaraca* te također *Almanaha hrvatskih sveučilištaraca* u kojem objavljuje dva teksta pod naslovima *Dani slobode (crtica)* i *Nacionalna borba bunjevačko-šokačkih Hrvata*. Istovremeno u novinama i časopisima piše i brojne članke od koji treba izdvojiti članak *Bačka Hrvatska* tiskan 1940. godine, a iste godine govori o toj problematici i na brojnim skupovima Društva bačkih Hrvata, ali i na radio postaji Zagreb. Sve te aktivnosti ipak nisu urodile plodom, jer je nakon početka Drugoga svjetskoga rata prostor Bačke ponovno pripojen Mađarskoj. Čović se s jednom većom grupom subotičkih intelektualaca seli u Zagreb gdje je tijekom rata obnašao brojne visoke dužnosti u administraciji NDH pa je u to vrijeme postavljen i na dužnost tajnika kabineta doglavnika Mile Budaka. Istovremeno on nastavlja i kulturni rad te u Zagrebu u suradnji s Josipom Andrićem tiska od 1942. do 1944. godine nekoliko brojeva *Klasja naših ravni*, a u cilju njegovanja zavičajnoga bunjevačkoga identiteta te pomoći bunjevačkoj zajednici u Bačkoj koja je ponovno došla pod snažni udar mađarskoga hegemonističkoga režima. Nakon sloma NDH pred kraj Drugoga svjetskoga rata Marko Čović napušta s dijelom članova vlade Zagreb i preko Italije trajno seli u Argentinu te se nastanio u Sao Paolu. I u političkom iseljeništvu Čović uz pomoć Vinka Nikolića pokušava objasniti i promovirati zamršene povijesne nacionalno-integracijske procese koji su se odvijali među bačkim Hrvatima Bunjevcima i Šokcima pa je u *Hrvatskoj reviji* objavio više tekstova važnih za tu problematiku, a od njih treba izdvojiti *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti* i *Nacionalizam moje generacije: Pregršt malih sjećanja na velike dane*. Također u iseljeništvu je tiskao i jednu monografiju pod naslovom *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*. Umro je u dubokoj starosti u dalekom Brazilu 1983. godine.

Msgr. Blaško (Stipan) Rajić, politički prvak katoličke orijentacije i hrvatski kulturno-prosvjetni djelatnik-Jedan od najuglednijih rodoljubivih bačkih svećenika zasigurno je Subotičanin Blaško Rajić. O Blašku Rajiću hrvatska historiografija je još donekle i zabilježila pojedine reference iz njegovoga života i rada poglavito u pogledu njegovoga političkoga angažmana u monarhističkoj jugoslavenskoj zajednici⁷⁴¹. On ni izdaleka nije dovoljno obrađena znamenita povijesna osoba. Rodio se u Subotici 1878. godine, a roditelji su mu bili Ilija Rajić i Marija rođena Perčić. Iako su roditelji željeli da im se prvi sin zove Stipan, na krštenju kum je odlučio da prvo ime bude Blaško, a drugo krsno ime Stipan što se otkrilo tek kasnije tijekom školovanja. U krugu obitelji služio se nadimkom Bačo⁷⁴². Slično kao i Budanović i Blaško Rajić školovao se u Subotici i Kalači, a nakon toga službovao je Santovu, Dušnoku i Subotici gdje je 1911. godine izabran za župnika najveće subotičke bunjevačke župe sv. Roka gdje je ostao župnik punih 46 godina. On je već kao kapelan u Dušnoku 1902. godine uz patriotskog župnika vlč. Iliju Kujundžića pokazivao mladalačku borbenost oko pitanja tamošnjih Nazarenaca⁷⁴³. Rajić je već slijedeće godine u Santovu gdje je bio premješten osnovao rimokatoličku udrugu za potporu lokalnim šokačkim Hrvatima, a 1906. godine dolazi u Suboticu u kojoj ostaje do kraja života. Od tog doba u Subotici je razgranao svoj društveni, kulturni i politički rad. Slično kao i Budanović on je s mađarskim svećenicima već prije rata surađivao na promicanju ideja *Katoličkog pokreta* te je u tom pogledu skrbio za subotičko radništvo. Istovremeno je pisao u tadašnjem subotičkom katoličkom tisku, a jedno vrijeme bio je i urednik *Naših novina* lista kojega je pokrenula *Zemaljska kršćansko-socijalna udruga* iz Subotice. Zbog sukoba s višim mađarskim svećenstvom oko uređivačke politike brzo je napustio uredničko mjesto i do rata nastavio pisati isključivo u Mandićevom *Nevenu* i Kujundžićevom katoličkom kalendaru *Danici*⁷⁴⁴. On je također 1911. godine osnovao *Bunjevačko divojačko društvo*, kao kulturnu i karitativnu organizaciju, a do Prvoga svjetskoga rata u sklopu tog društva djelovala je potajice kao sekcija i muška mladež tj. *Bunjevačko momačko kolo*. Rajić je u crkvi sv. Roka otvorio i *Katoličku čitaonicu*, a na njegovu inicijativu su članice *Bunjevačkog divojačkog društva* započele s organizacijom crkveno-pučkih žetvenih svečanosti *Dužijance* čija je tradicija ostala i do danas. Sve njegove aktivnosti upravo je prekinuo

početak Prvoga svjetskoga rata kada mađarske vlasti uvode oštru cenzuri i zabranjuju svako javno djelovanje, no ipak i u takvim okolnostima Rajić je nalazio načine pružiti pasivni otpor mađarskim vlastima, a posebice se to vidjelo prilikom krunidbe kralja Karla V. kad je odbio da se u njegovoj crkvi u čast kralju otpjeva mađarska himna. Prilike su se ipak počele mijenjati krajem rata kada je već bilo razvidno kako se Dvojna Monarhija raspada. Blaško Rajić u većinskom bunjevačkom gradu Subotici odmah je zajedno s drugim bunjevačkim i srpskim političkim prvacima razvio snažno djelovanje u cilju pripajanja prostora Južne Ugarske novoj jugoslavenskoj zajednici. On je sudjelovao i na važnom povijesnom sastanku održanom u Beregu sredinom 1918. godine gdje su bački svećenici Budanović, Matić i Piuković osnovali *Kršćansko i Narodno Udruženje*, prvu organizaciju koja je nakon ratnih stradanja okupila sve bačke Bunjevce. Iako je idejni tvorac bio vlč. Lajčo Budanović kao politički vođa nametnuo se upravo Blaško Rajić. Vlč. Rajić je tako nakon sastanaka od 22. do 24. listopada 1918. godine izabran od strane vodećih predstavnika subotičkih Hrvata-Bunjevaca i Srba da predstavlja Suboticu u radu Narodnoga Vijeća SHS u Zagrebu. On je već 29. listopada vodstvu Narodnoga Vijeća SHS uručio *Rezoluciju* u kojoj su subotičke političke elite izrazile želju da i njih u budućim pregovorima i razgraničenju južnougarskog teritorija upravo zagrebačko Narodno Vijeće predstavlja. Također je istoga dana prisustvovao i povijesnoj sjednici Hrvatskoga sabora na kojoj je izglasan akt o razdruživanju od Austro-Ugarske Monarhije i uspostavljanju Države SHS. Rajić je sudjelovao s drugim svećenicima u svetoj misi za domovinu koju je koncelebrirao zagrebački nadbiskup Bauer. Nakon povratka u Suboticu vlč. Blaško Rajić je najagilniji u pripremama oko organizacije *Velike narodne skupštine* i osnutka *Bunjevačko-srpskog narodnoga odbora*. Na toj je skupštini i prije ulaska srpske okupacijske vojske u Suboticu većinskom voljom bunjevačko-hrvatskih prvaka već 10. studenoga 1918. godine odlučeno da se Subotica priključuje Državi SHS te da stupi u pregovore oko ujedinjenja sa Srbijom, a simbolična manifestacija te odluke bila je i postavljanje hrvatske trobojke na tornju Gradske kuće. Ulaskom srpske okupacijske vojske stvari se na prostoru Bačke umnogome mijenjaju, jer srbijanski prečanski prvaci u dogovoru s monarhističkim političkim krugovima u Kraljevini Srbiji vrlo brzo uspijevaju cijeli prostor Baranje, Bačke i Banata pripojiti srpskoj kraljevini i prije nego li je to ujedinjenje po želji bunjevačkih prvaka učinjeno uz pomoć Zagreba. Već tada je bilo

razvidno kako i u novoj državnoj zajednici novi srpski gospodari pokušavaju nametnuti vlastitu hegemoniju. Budanović i Rajić u to su vrijeme upravo preko Kršćanskog i Narodnog Udruženja pokušali dokazati da Bačka mora ostati cjelovita i u sastavu tek osnovane Kraljevine SHS. Upravo je vlč. Blaško Rajić u izaslanstvu bačkih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca odnio popise stanovništva koje je na terenu prikupilo navedeno Udruženje te je sudjelovao kao konzultant u radu Pariške mirovne konferencije. Već krajem 1919. i početkom 1920. godine vidna je razočaranost bunjevačkih prvaka novom srbijanskom vlašću te oni sve više započinju akciju oko ponovnoga obnavljanja stranačkog života, ali prilaze osnivanju i novih društvenih i kulturnih organizacija. Jer, nove vlasti dovođenjem činovnika, profesora, ali i novih srbijanskih kolonista sve čine kako bi promijenili etničku sliku u Bačkoj, dok s druge strane uvođenjem obaveznoga srpskoga jezika i ćirilice u škole i javne ustanove započinje snažni jezični asimilacijski proces. Upravo zbog toga pod vodstvom predratnog političkog vođe Franje Sudarevića bunjevački prvaci osnivaju *Bunjevačko-šokačku stranku*, ali vodeću ulogu pri organizaciji stranačkoga rada ustvari ima agilni Blaško Rajić. U isto vrijeme u Bačkoj se osniva i ogranak *Hrvatske pučke stranke* pod vodstvom Mihovila Katanca i Ivana Kopilovića⁷⁴⁵. Kako su ove dvije hrvatske stranke programski vrlo slične, jer su zastupale ideje *Hrvatskoga katoličkog pokreta* one su se vrlo brzo spojile u *Bunjevačko-šokačku pučku stranku*, te vodstvo stranke preuzima Blaško Rajić. Od sredine dvadesetih godina dio građanskih političara sve više naginje suradnji s HSS-om te Rajić 1924. godine osniva *Vojvođansku pučku stranku*, s jasnim autonomaškim programom, dok se oslabjela BŠS 1926. godine potpuno priključuje bačkom ogranku HSS-a. Dok Rajić aktivno sudjeluje i kreira politički život bačkih Hrvata on istovremeno snažno podupire razvoj *Hrvatskog katoličkog pokreta* i *Katoličke Akcije* među lokalnim hrvatskim stanovništvom. U tu svrhu zajedno s Miškom Prčićem pokreće i uređuje bačke katoličke listove i kalendare od kojih značajnu ulogu na podizanju kršćanske i nacionalne svijesti stanovništva imaju *Neven*, *Subotičke novine*, *Hrvatske novine* i *Danica ili bunjevačko-šokački kalendar*⁷⁴⁶. Taj rad na kulturnom polju došao je uvelike do izražaja nakon što je 1929. godine od strane monarhističkih krugova uvedena diktatura te zabranjen rad svim političkim i društvenim organizacijama s nacionalnim predznakom. Zakonske odredbe beogradskog režima u Subotici su prouzročile prekid rada svih hrvatskih političkih stranaka pa tako i

Rajićeve Vojvođanske pučke stranke. U razdoblju od 1929. do 1935. godine upravo zbog zabrane nacionalnih političkih stranaka i društvenih organizacija Katolička Crkva postaje gotovo jedino slobodno okupljalište Hrvata-Bunjevaca u Bačkoj te biskup Budanović zajedno s msgr. Blaškom Rajićem tih godina stvara preduvjete za povezivanje hrvatskih kulturnih i društvenih institucija i organizacija u cilju otpora srbijanskom hegemonizmu koji je tada otvoreno provodio nasilnu asimilacijsku politiku prema Bunjevcima. U tu svrhu biskup Budanović osnovao je vlastitu *Zakladu* koja je također po njegovoj želji stavljena pod upravu *Subotičke matice*, središnje kulturne-prosvjetne organizacije na čijem je čelu postavio za predsjednika bliskog suradnika msgr. Blaška Rajića.⁷⁴⁷ Upravo je pod predsjedanjem msgr. Rajića *Subotička matica* od 1933. godine postala glavni institucionalni nositelj svih kulturnih aktivnosti bačkih Hrvata-Bunjevaca. U vrijeme kada diktatura postupno popušta iz Matice je 1936. godine na poticaj msgr. Blaška Rajića pokrenuta akcija oko obilježavanja 250. godišnjice dolaska veće skupine Bunjevaca u Bačku. Toj velebnoj proslavi biskup Budanović bio je pokrovitelj, a msgr. Rajić predsjedatelj Organizacijskoga odbora. U časopisu *Klasje naših ravni* Rajić je jasno naznačio važnost i svrhu te javne manifestacije hrvatske samosvijesti u Bačkoj i to posebice u pogledu kontinuiteta otpora i obrane kulturnoga, etničkog i nacionalnog identiteta te je također naglasio kako se Bunjevci u nacionalnom smislu jedino mogu smatrati za Hrvate. U tu svrhu opet pod vodstvom msgr. Blaška Rajića iste se godine u Subotici osniva *Hrvatska kulturna zajednica Savez kulturnih i prosvjetnih društava*, a u Zagrebu *Pododbor* te organizacije sa zadaćom da promiče ugrožene nacionalne interese bunjevačkih Hrvata te koordinira zajedničke akcije u pogledu rješavanja gorućeg hrvatskog pitanja u Bačkoj. Msgr Rajić se koncem tridesetih ponovno politički angažira, ali ne kao vođa stranke već kao podupiratelj bačko-baranjskog ogranka HSS-a kojega u to vrijeme vode Josip Đido Vuković i Mihovil Katanec. To zajedničko djelovanje građanskih i crkvenih prvaka posebice dolazi do izražaja nakon uspostave Banovine Hrvatske 1939. godine kada i bački Hrvati sada predvođeni HSS-om jasno zahtijevaju da se Bačka Hrvatska tj. šest bačko-baranjskih kotareva većinski nastanjenih bunjevačko-šokačkim Hrvatima priključi matici domovini.⁷⁴⁸ Njihov plan bio je da se u Subotici održi sveopći hrvatski sabor na kojem su oni kao organizatori željeli pred hrvatskim i u zajednici s drugim nesrpskim pukom Bačke i Baranje izraziti plebiscitarnu želju toga

naroda za ujedinjenjem s Banovinom Hrvatskom. Taj sveopći hrvatski plebiscit bačkih Hrvata nasilno je osujetio *Srpski kulturni klub* uz izravnu potporu beogradske vlasti.⁷⁴⁹ Stoga su se te želje kao i izravna manifestacija hrvatske svijesti 1940. godine morale održati u Zagrebu u organizaciji *Hrvatske kulturne zajednice* iz Subotice i *Društva Bačkih Hrvata* iz Zagreba.⁷⁵⁰ Toj manifestaciji izravnu potporu pružio je biskup Budanović i nadbiskup Stepinac, dok se prvak HSS-a Vlatko Maček držao rezervirano ističući u razgovorima kako je to pitanje ostavljeno za daljnje pregovore o unutrašnjem razgraničenju. Blaško Rajić je već u svom povijesnom govoru početkom 1940. godine prigodom održavanja sedmih *Razgovora* Subotičke matice otvoreno progovorio da su se bunjevački i šokački Hrvati uz sve prepreke uspjeli othrvati srbijanskoj asimilacijskoj politici te kako su pripadnici bunjevačko-šokačke etničke zajednice potpuno homogenizirani i nacionalno integrirani u hrvatsku naciju. Tom prigodom također je naglasio da im za daljnje djelovanje i nadalje treba puna potpora zagrebačkog integracijskog središta kako bi mogli ostvariti temeljna ljudska prava u pogledu osnivanja samostalnih osnovnih i srednjih škola na hrvatskom jeziku⁷⁵¹. Početkom Drugoga svjetskoga rata i brzom propašću monarhističke Jugoslavije sva ta kulturna i politička nastojanja doživjela su kraj, jer dolaskom novih totalitarnih režima zaustavljaju se gotovo svi nacionalni i teritorijalni integracijski procesi, a bački bunjevački Hrvati doživljavaju nova teška stradanja nakon što su 1941. godine Mađari ponovno okupirali Bačku, Baranju i Banat. U to vrijeme upravo hrvatski rodoljubivi svećenici u Bačkoj najviše su izloženi progonu, a posebice je teško stradao upravo Blaško Rajić kojega su Mađari zbog njegove uloge 1918. godine brutalno pretukli da ga je jedino intervencija viših krugova kalačke nadbiskupije spasila od sigurne smrti.⁷⁵² Nakon što je kratkotrajno zatvoren u Subotici već sredinom 1941. godine i msgr. Rajić od strane mađarskih vlasti interniran je u Mađarsku⁷⁵³. Te akcije nove vlasti prema vodećim osobama bunjevačko-hrvatske zajednice imat će za posljedicu da su tijekom 1941. i 1942. godine većina uglednih hrvatskih svećenika i građanskih političara emigrirali na teritorij NDH. Tijekom toga progona msgr. Rajić ponovno se posvećuje književnom radu te u tijeku 1941. i 1942. godine nastaje njegov veliki epski spjev *Slava*. U tom dijelu on oživljava svoje rane panslavske i južnoslavske osjećaje te na prikriven način piše o nadi pobjede Sovjetskoga Saveza nad nacističkom Njemačkom.⁷⁵⁴ Mađarske vlasti već tijekom 1943.

odnosno početkom 1944. godine, zbog poraza na bojištima i napredovanja sovjetskih i jugoslavenskih partizanskih snaga prema granicama, primorane su vratiti iz internacije biskupa Budanovića i msgr. Blaška Rajića. Rajić se već na Uskrs 1943. godine vraća u Suboticu te odmah stupa u doticaj s antifašističkim pokretom, a upravo je u njegovoj župi i osnovan prvi Narodnooslobodilački odbor kojemu je on postao predsjednikom. Nakon što je Bačka krajem 1944. godine oslobođena od Mađara te je i na tom teritoriju uspostava vlast druge jugoslavenske zajednice, na čije su čelo zasjeli komunisti, započinju i nova iskušenja za bačke svećenike pa tako i vlč. Rajića. U pogledu represije nad istaknutim Hrvatima stanje u Bačkoj se nije znatnije popravilo već se umnogome pogoršao stoga što novi totalitarni režim svom silom pokušava srušiti sve elemente ranijega građanskoga društva te se u tu svrhu obračunava s Katoličkom Crkvom kao najjačom i najutjecajnijom institucijom. Iako je msgr. Blaško Rajić kao ugledni predratni branitelj ljudskih i građanskih prava te kao žrtva fašističkog mađarskog režima već 1944. godine bio imenovan predsjednikom subotičkog NOO njegov utjecaj sve je više slabio te su komunisti do 1948. godine nasilno ugasili rad svih hrvatskih društava i organizacija čije je djelovanje bilo vezano uz Crkvu. Iako je sam msgr. Rajić kako u izravnim susretima tako i u brojnim pismima upućenim izravno Josipu Brozu Titu prosvjedovao u pogledu zaštite ljudskih prava i to posebice po pitanju sudskih progona katoličkih svećenika to kod nove vlasti nije nailazilo na odjek. Stoga je zadnje dane života msgr. Blaško Rajić dočekao u potpunoj izolaciji svoje župe sv. Roka gdje se posvetio isključivo pastoralnom radu, a umro je 3. siječnja 1951. godine u Subotici. Slično kao i nešto kasnije s biskupom Budanovićem i nakon smrti msgr. Rajića komunističke vlasti sve su činile da ih se izbriše iz kolektivnog pamćenja hrvatsko-bunjevačkoga puka u Bačkoj. Nažalost u tome su djelomično i uspjele te se njihov rad i uloga potpuno marginaliziraju što dokazuje i hrvatska historiografija u kojoj su samo rijetki autori spomenuli djelovanje Blaška Rajića, dok je gotovo do danas biskup Budanović i dalje u velikoj mjeri ostao nepoznata osoba.

Vlč. Albe Vidaković, muzikolog i kompozitor – rodio se u Subotici, 2. kolovoza 1914., a umro u Zagrebu, 18. travnja 1964.. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu te je nakon toga po preporuci biskupa Budanovića srednjoškolsko obrazovanje

nastavio u Travniku. Studij teologije upisuje na Bogoslovskom fakultetu u Zagrebu kojega 1937. godine s uspjehom završava. Istovremeno od 1932. do 1937. godine kod F. Dugana uči harmoniju, kontrapunkt i harmonizaciju korala, a kod F. Hajdukovića i M. Ivšića teoriju i pjevanje korala. Od godine 1937. do 1941. studira u Rimu na Papinskom institutu za crkvenu glazbu, te je iste godine stekao diplomu iz kompozicije teorije i gregorijanskog korala kao student priznatih profesora R. Casimirija i L. Reficea. Tijekom studija u Rimu polazio je i glazbenu paleografiju kod G. Sunola i R. Casimirija. Nakon početka Drugoga svjetskoga rata zbog nepovoljnih prilika u Bačkoj nije se želio vratiti u Suboticu već se odlučuje nastaniti u Zagrebu gdje uz pomoć Josipa Andrića pronalazi privremeni posao. Istodobno piše zamolnicu zagrebačkom nadbiskupu i hrvatskom metropoliti Alojziju Stepincu u kojem ga moli da mu pomogne oko rješenja njegovoga svećeničkog statusa u izbjeglištvu. Nadbiskupovom dopusnicom postavljen je za pomoćnog kapelana u zagrebačkoj crkvi sv. Petra i Pavla. Stoga od 1941. do 1948. vlč. Vidaković predaje na srednjoj školi zagrebačkog Konzervatorija teoretske predmete i orgulje; a uz to je bio i honorarni nastavnik na Visokoj bogoslovnoj školi. Nakon rata iako je njegova matična Subotička biskupija ušla u sastav druge jugoslavenske zajednice on se zbog represalija od strane novoga komunističkog državnog aparata nad brojnim bačkim katoličkim svećenicima odlučuje trajno nastaniti u Zagrebu te je ubrzo i postavljen za župnika župe sv. Petra i Pavla. Stoga je od 1951. godine započeo predavati crkvenu glazbu na Bogoslovskom fakultetu u Zagrebu, a od 1962. godine na tom je fakultetu izabran za izvanrednog profesora. Vlč. Albe Vidaković je u toj visokoj crkvenoj ustanovi 1957. godine bio jedan od utemeljitelja Muzikološkog seminara. Također od 1963. godine postavljen je za predstojnika *Instituta za crkvenu glazbu* koji je djelovao u okviru Bogoslovske fakulteta. Od 1942. do smrti bio je *regens chori* zagrebačke katedrale. U razdoblju od 1942. do 1944. godine postavljen je za urednika časopisa *Sv. Cecilija*. Također od 1946. godine bio je predsjednik *Dijecezanskog odbora za crkvenu glazbu zagrebačke nadbiskupije*. Vidaković je nesumnjivo jedan od najistaknutijih muzikologa i kompozitora crkvene glazbe koji su do danas djelovali u Hrvatskoj, a njegovo glazbeno stvaralaštvo priznato je i izvan uskih crkvenih krugova te je već u komunističkoj Jugoslaviji njegov rad prešao međunarodne granice. Njegov se obilan, zaslužan i uspješan rad odvijao u tri pravca: u reproduktivnom, umjetničko-stvaralačkom

i znanstvenom. Kao dirigent-zborovođa katedrale u Zagrebu iz temelja je obnovio repertoar visoko vrijednim djelima klasičkih i novijih majstora crkvene glazbe, zauzimajući se posebno za izvođenje djela hrvatskih kompozitora. Njegove kompozicije pripadaju i području svjetovne glazbe, ali im je težište na crkvenoj glazbi. Raspon Vidakovićeva umjetničkog interesa u području crkvene glazbe širok je i ide od harmoniziranja koralnih napjeva i komponiranja litanija, preko moteta i misa, do većih vokalno-instrumentalnih oblika (oratorij *Tužba u hramu*). Vidakovićeve mise na latinski i staroslavenski tekst veoma su važan doprinos suvremenoj hrvatskoj crkvenoj glazbi. Među njima se posebno ističu *Missa caeciliana* i *Treća staroslavenska misa*; one potpuno osvjetljuju Vidakovićeve stvaralačke sposobnosti na tom području ljepotom melodije, zanimljivošću i sigurnošću polifonih spletova i produbljenim odnosom između teksta i glazbe te unošenjem hrvatskih folklornih elemenata. Znatan je i razgranat Vidakovićev muzikološki rad. On je veoma uspješno proučavao hrvatsku glazbenu prošlost. Njegovom je zaslugom ponovo oživjela umjetnost Vinka Jelića u uzorno pripremljenom izdanju zbirke *Parnassia militia*. Albe Vidaković je obavio velik rad na istraživanju podataka o srednjovjekovnim glazbenim neumatskim rukopisima dalmatinskih i sjevernohrvatskih arhiva i knjižnica. Na tom se području osobito ističe njegova temeljita paleografska studija *Sakrainentar MR 126 Metropolitanske knjižnice u Zagrebu*, u kojoj je prikazao i opisao ovaj najstariji dosad poznati dokument latinske liturgije u sjevernoj Hrvatskoj. Vidaković je prvi kod nas u potpunosti osvijetlio lik Jurja Križanića kao glazbenoga pisca i teoretičara. Proučavajući njegovo djelo *Asserta musicalia* došao je do zanimljivih otkrića. Od ostalih Vidakovićevih muzikoloških radova treba još spomenuti raspravu / *nuovi confini della scrittura neu-matica musicale nell'Europa Sud-Est* u kojoj je dokazao da granicu neumatske notacije treba protegnuti i na jugoistočne predjele Evrope te obuhvatiti čitavu jadransku obalu. Vidaković je nadalje stručno uredio bogati muzički arhiv samostana Male braće u Dubrovniku, a djelomično i arhiv katedrale u Splitu. Bavio se i sakupljanjem narodnih napjeva u Bačkoj i Hrvatskom primorju. Suradivao je u brojnim domaćim i stranim časopisima i publikacijama.

V. Zaključak

Analizirajući kulturno, društveno i političko djelovanje hrvatskih građanskih prvaka u Bačkoj tijekom *Trećega bunjevačkog preporoda*, povijesnog razdoblja koje se intenzivno odvija tijekom prve polovine 20. stoljeća, može se s pravom zaključiti kako su tadašnje hrvatske elite u svojim pokušajima nacionalne i kulturne integracije bunjevačke zajednice nailazile u cijelom naznačenom vremenu na brojne prepreke uzrokovane dezintegracijskim procesima kako unutar same zajednice tako još i u većoj mjeri i na vanjske utjecaje. Prepreke su prije svega postavljene od strane inorodnih vladajućih elitnih grupa i istaknutih pojedinaca, a sve u cilju da bi se spriječila puna integracija Bunjevaca u hrvatsku naciju. U tom pogledu treba naglasiti da su ti izrazito složeni nacionalno i kulturno integracijski procesi imali stupnjeviti razvoj koji je praćen i čestim dezintegracijskim procesima poticanim od strane inorodnih političkih i kulturnih elita. Stoga procese realizacije *Trećega bunjevačkog preporoda* karakterizira povezanost djelovanja hrvatskih crkvenih i građanskih elita koje su u navedenom razdoblju zbog brojnih političkih i društvenih silnica stalno primorane braniti navedenu (sub)etničku zajednicu od asimilacijskih pritisaka inorodnih napose srbijanskih i mađarskih elita. Stoga se unutar bunjevačko-šokačke zajednice u Bačkoj javlja snažan zajednički građanski otpor i to prije svega u razdoblju od 1918. do 1941. odnosno u ratnom i poratnom razdoblju do 1948. godine. Uvjetno taj treći bunjevačko-šokački preporod odvijao se u šest razvojnih stupnjeva:

- 1.) *Početni ili jugoslavensko-ideološki* (1918.-1919.)
- 2.) *Prijelazni ili organizacijsko-stabilizacijski* (1919.-1929.)
- 3.) *Središnji ili hrvatsko kulturno-integracijski* (1929.-1939.)
- 4.) *Predratno-završni ili hrvatsko nacionalno-integracijski* (1939.-1941.)
- 5.) *Ratni ili totalitarno-dezintegracijski* (1941.-1944.)
- 6.) *Završni ratno-poratni ili ideološko nacionalno-integracijski/nadintegracijski* (1944.-1948.)

Prva od četiri stupnja odvijaju se u međuratnoj jugoslavenskoj monarhističkoj zajednici, a karakterizira ih stalan otpor bunjevačkih prvaka od asimilacijskih posezanja velikosrpskoga monarhističkoga režima. Iako u razdoblju od 1919. do 1939. godine navedeni režim svojim postupcima utječe na dezintegracijske procese treba istaknuti kako ti pokušaji nisu urodili plodom, jer su nakon uvođenja diktature hrvatske elite u Bačkoj uspjele homogenizirati bunjevačku zajednicu te su se zajedničkim djelovanjem uspjele suprotstaviti tim vanjskim utjecajima. Veliki stupanj jedinstva unutar zajednice posebice je vidljiv od 1933. godine kada se javljaju i nove institucije i organizacije osnovane prije svega pod okriljem crkve, a izravno podržane i od strane tada najjače političke hrvatske stranke HSS-a. Vođe tih novih organizacija neposredno pred Drugi svjetski rat svoje djelovanje usko povezuju s hrvatskim integracijskim središtem u Zagrebu te se zalažu da dio sjeverne Bačke tj. Bačka Hrvatska i teritorijalno bude integrirana u Banovinu Hrvatsku. Istovremeno i dio bunjevačke zajednice koji je ostao nakon 1918. godine pod mađarskom vlašću u Bajskom trokutu svoje prve kulturne iskorake i pokušaj povezivanja s sunarodnjacima u jugoslavenskom dijelu Bačke ostvaruje također neposredno pred sam taj rat, ali i u tom razdoblju ti su kontakti vrlo ograničeni i strogo kontrolirani od strane profašističkoga mađarskoga režima. Stoga u analizi kulturnoga djelovanja bunjevačkih elita za vrijeme Drugoga svjetskoga rata uočljivo je kako već u četvrtom stupnju jača zanimanje za dio bačkog prostora koji se nalazio u sastavu Kraljevine Jugoslavije i to ne samo od strane dijela bunjevačke zajednice nastanjen na teritoriju Kraljevine Mađarske već isto tako i mađarskih vlasti kako i njihovih vodećih kulturnih elita koje taj prostor u svojim opetovanim ekspanzionističkim nastojanjima ponovno žele reintegrirati. U tom pogledu tim inorodnim elitama i ne odgovara jačanje procesa hrvatske nacionalne integracije među bunjevačkim stanovništvom. Upravo u razdoblju od 1939. do 1941. godine tj. u četvrtom nacionalno-integracijskom stupnju te kulturne elite brojnim promidžbenim sredstvima pokušavaju utjecati na slabljenje hrvatskih integracijskih procesa te nastavljaju sa starom praksom nepriznavanja Bunjevaca kao jedne od hrvatskih etničkih grupa. Takovo postupanje posebice dolazi do izražaja u trenucima kada Horthyev profašistički režim nakon sloma Kraljevine Jugoslavije ostvaruje svoje ranije zacrtane političke planove te ponovno reintegrira taj dio Bačke u svoj ustavno-pravni poredak. Stoga u petom stupnju trećega bunjevačkog-hrvatskog preporoda u

razdoblju od 1941. do 1944. godine pod utjecajem tih inorodnih elita u Bačkoj tj. na cjelokupnom teritoriju sada objedinjene Južne Mađarske javljaju se unutar autohtone hrvatske zajednice novi dezintegracijski procesi. Ti negativni procesi posebice se očituju na način što se teško objedinjena zajednica ponovno dijeli te dio bunjevačkih elita pristaje služiti novome mađarskom režimu, dio napušta bačka ognjišta i odlazi na teritorij NDH, a dio u otežanim novonastalim okolnostima pokušava nastaviti prethodni rad te na taj način bar djelomice očuvati kontinuitet s ranijim kulturnim postignućima. Upravo u razdoblju Drugoga svjetskoga rata do izražaja dolazi razgranati kulturni rad predratnih bunjevačkih kulturnih prvaka koji i u novonastalim okolnostima radom na kulturnom polju pokušavaju umanjiti negativne posljedice pritiska od strane novih mađarskih vlasti. Iako su lokalne mađarske elite u cilju sprječavanja utjecaja hrvatskih prvaka u prvom redu iz javnoga života odstranile vodeće osobe navedene zajednice i to prije svega vodeće prvake katoličke crkve msgr. Rajića i biskupa Budanovića, rad predratnih kulturnih društava u Bačkoj se nije ugasio, jer su većina tih društava prilagodila svoj rad novonastalim okolnostima te su i uz djelomičnu potporu vlasti NDH nastavili djelovati. Ta potpora vlasti NDH prije svega se očitovala u zahtjevima za zaštitom hrvatske nacionalne manjine kao i njenih kulturnih potreba te su mađarske državne i lokalne vlasti sve do 1944. godine bile primorane dopustiti rad hrvatsko-bunjevačkim kulturnim društvima. U navedenom vremenskom razdoblju petoga stupnja trećega bunjevačkog preporoda ipak je razvidno kako mađarske vlasti iako formalno priznaju hrvatsku zajednicu ipak u načinu postupanja prema njenim članovima čine sve kako bi se Bunjevci u kulturno-identitetskom i nacionalnom smislu afirmirali kao posebna zajednica različita od hrvatske nacije. U tom pogledu vodeće mađarske osobe i tijekom rata tiskaju brojne članke i studije u kojima pokušavaju dokazati valjanost te pseudoznanstvene teze koja svoje korijene ima još u mađarskim hegemonističkim nastojanjima 19. stoljeća. Te su teze u velikosrpskim krugovima bile prisutne za cijelo vrijeme postojanja monarhističke jugoslavenske zajednice. Stoga su hrvatsko-bunjevački prvaci u cijelom navedenom razdoblju primorani stalno braniti vlastiti nacionalni i kulturni identitet od utjecaja inorodnih elita i to ne samo na prostoru Bačke već isto tako i uz potporu zagrebačkog integracijskog središta. Utjecaj i značenje izravne potpore zagrebačkog integracijskog središta dolazi do izražaja nakon osnutka NDH, jer je tada po prvi puta hrvatsko-

bunjevačka zajednica s područja Južne Mađarske kako smo već naveli dobila izravnu institucionalnu državnu potporu matične države. Iako su Kraljevina Mađarska i NDH bili formalno u savezu sa drugim silama osovine tijekom cijeloga rata između tih susjednih zemalja ostala su brojna otvorena pitanja pa i pitanje o zaštiti i unapređenju kulturnih i nacionalnih prava autohtonih manjinskih zajednica. Stoga je posebno važan segment kulturnoga djelovanja bunjevačkih prvaka koji su se neposredno prije rata i nakon osnivanja NDH nastanili na području te novonastale države te su posebice unutar kulturnih i znanstvenih institucija promicali kulturne interese svoga rodnoga bačkog zavičaja. U tom pogledu ne samo da su dobivali djelomičnu potporu vodećih državnih institucija i kulturno-znanstvenih ustanova već je do izražaja došla i potpora vodećih krugova rimokatoličke crkve u NDH. Pred represijom mađarskih profašističkih vlasti u pomoći i zbrinjavanju izbjegloga hrvatskoga stanovništva i svećenstva veliku pomoć pružali su nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac i đakovački biskup Antun Akšamović. Oni su tijekom rata na području svojih biskupija primili znatan broj ne samo pred nacističkim režimom izbjeglih slovenskih svećenika već i dio hrvatsko-bunjevačkih svećenika iz Bačke koji su pred sličnom represijom bili primorani nastaniti se na teritoriju NDH. U pogledu kulturne integracije i nastavka kulturnoga rada veliku ulogu u tom je razdoblju odigralo Društvo Bačkih Hrvata na čijem se čelu od osnutka nalazio bački šokački Hrvat Josip Andrić koji je upravo uz potporu rimokatoličke crkve u cijelom tom vremenu intenzivno unutar hrvatskih katoličkih organizacija promicao ugrožene kulturne interese zavičaja. Do 1944. godine uz njegovu potporu unutar tih katoličkih organizacija i kulturnih društava prije svega HKD SV. Jeronima zapaženo djeluju vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić, vlč. Marin Šemudvarac i vlč. Albe Vidaković, ali i istaknuti rimokatolički laici kao što su Matej Jankač ili Ante Sekulić. Istovremeno od bunjevačkih građanskih elita koji su djelovale u kulturnim institucijama NDH posebice su se istaknuli književnici i publicisti Marko Čović, Petar Pekić i Ivan Malagurski Tanar kao i jedan od vodećih prijeratnih subotičkih kulturnih i političkih djelatnika Mihovil Katanec. Iako je većina spomenutih bunjevačkih građanskih prvaka do 1943. godine obnašala i visoke političke funkcije ipak oni nisu u potpunosti podržavali vladajući režim te su već sredinom rata napustili te položaje posvećujući se isključivo kulturnom radu. Taj njihov kulturni rad posebice je došao do izražaja u Matici hrvatskoj odnosno kroz suradnju na

izradi Hrvatske enciklopedije gdje su oni ne samo izravno surađivali i pisali značajne kulturne priloge već su u tom vremenu komunicirajući s vodećim predstavnicima hrvatske zajednice u Bačkoj i to prije svega s Ivom Prčićem i Matijom Evetovićem i u tim složenim ratnim prilikama otvarali prostor tim uglednicima da surađuju na kulturnim projektima koji su bili važni za opstojnost tamošnje ugrožene hrvatske zajednice. Upravo ta posvemašnja ugroženost u navedenom petom stupnju dovodi i do jačanja antifašističkog pokreta u Bačkoj koji se jače razvija od kraja 1943. odnosno 1944. godine. Taj antifašistički pokret među bačkim Hrvatima nakon povratka iz internacije neformalno podržava i msgr. Blaško Rajić koji je postao i prvi predsjednik NOO grada Subotice, ali većinu aktivnosti u to vrijeme postupno od građanskih elita preuzimaju hrvatski prvaci lijeve orijentacije. Taj izraziti ideološki zaokret ostavio je znatan trag u posljednjem stupnju nakon što je Bačka 1944. ponovno od strane partizanskih i sovjetskih vojnih postrojbi zauzeta i nakon što se taj prostor priključuje drugoj jugoslavenskoj zajednici, jer u danima nakon rata poglavito u razdoblju nakon sloma NDH i Horthyjeve Mađarske. Od 1945. do 1948. nove komunističke jugoslavenske vlasti iako javno priznaju da su Bunjevci dio hrvatske nacionalne zajednice i omogućavaju nesmetanu nacionalnu integraciju ipak su zbog izrazite ideološke pozadine samoga novoustrojenoga totalitarističkog sustava upravo jugoslavenski komunisti izvršili nove zločine posebice prema pripadnicima ranijega građanskoga društva i to bez razlike jesu li dolazili iz crkvenih ili građanskih redova i jesu li bili žrtve mađarskoga fašizma ili su bili njihovi oponenti. U šestom stupnju trećega bunjevačkog preporoda zaključno s 1948. godinom razvidno je da nove komunističke jugoslavenske totalitarne vlasti čine znatne napore oko prihvaćanja nove ideologije te beskompromisno rade na eliminaciji utjecaja prijeratnih građanskih prvaka povezanih s HSS-om i rimokatoličkom crkvom. U tu svrhu vodeći prvaci subotičke organizacije KPJ u razdoblju od 1944. do 1948. godine postupno ukidaju rad brojnih hrvatskih građanskih, kulturnih, športskih, društvenih i crkvenih organizacija. Istovremeno započinje i snažna represija prema vodećim osobama hrvatskoga građanskoga društva u Bačkoj te mnogi od prijeratnih vodećih intelektualaca u navedenom vremenu ili su bili pod još do sada nerazriješenim okolnostima smaknuti ili su završavali na dugogodišnjim izdržavanjima zatvorskih kazni. Među tim hrvatskim mučenicima i uznicima su i oni ugledni pojedinci koji su izravno bili žrtve ranijih

hegemonističkih i totalitarnih režima kao što su vlč. Ivan Ivanjica Kujundžić ili Josip Đido Vuković. U dosadašnjim historiografskim radovima gotovo je potpuno prešućena činjenica kako je u to vrijeme posebice teško stradala rimokatolička crkva u Bačkoj čije su brojni hrvatski svećenici u tim komunističkim čistkama brutalno umoreni i to bez prava na pravedno suđenje npr. vlč. Gabrić ili vlč. Ognjanov. Također u tom su teškom postratnom vremenu sve predratne i ratne katoličke karitativne i kulturne organizacije prisiljene obustaviti svoj vrlo važan kulturni rad dok im je vrijedna imovina konfiscirana odnosno nacionalizirana. Upravo tako naprasan prestanak rada brojnih kulturnih građanskih i crkvenih institucija i organizacija ostavio je dubok negativni trag, jer *ostaci ostataka* tih građanskih elita tek sporadično i neorganizirano djeluju sve do sredine pedesetih godina. Od pedesetih godina razvidno je kako se pod utjecajem komunističke ideologije ponovno javlja posvemašnja nacionalna i kulturna ugroženost hrvatskog naroda, jer je u SAP Vojvodini u ime nadnacionalne jugoslavenske ideologije započeo snažan proces brisanja svih hrvatskih nacionalnih obilježja unutar preostalih kulturnih institucija, a paralelno s tim javlja se i nova jezična i kulturna asimilacija školskog sustava. Navedena negativna kretanja hrvatska zajednica u SAP Vojvodini uspjela je ublažiti tek početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća i to nakon pojave nacionalnog pokreta u SR Hrvatskoj pa su također i na prostoru Vojvodine bački Hrvati ponovno započeli obnavljati rad odnosno stvarati nove hrvatske kulturne i nacionalne institucije. Treba naglasiti kako i taj novi rad na očuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta prije svega je pokrenut uz pomoć zagrebačkog integracijskog središta tj. institucija kao što je Matica hrvatska, ali i on je nakon sloma maspoka u Hrvatskoj neslavno doživio svoj kraj jer je osobno Josip Broz Tito naložio zaustavljanje širenja tog hrvatskog nacionalnog pokreta i na prostoru Vojvodine. Stoga možemo s pravom zaključiti kako do početka pedesetih godina sa šestim stupnjem završava treći bunjevački preporod, jer su u tom razdoblju jugoslavenske komunističke vlasti uspješno eliminirale iz javnoga života vodeće prijeratne kulturne prvake kako iz redova građanskoga društva tako i iz redova katoličke crkve te oni nisu više imali mogućnost utjecaja na razvoj kulturnih i nacionalno-integracijskih procesa u Bačkoj među tamošnjim bunjevačko-šokačkim Hrvatima.

Bilješke

¹ U historiografiji je najčešće istraživano razdoblje Antunovićevo preporoda. Zbog pravilnije sistematizacije već smo u magistarskom radu upozorili kako bi bilo pravilnije govoriti o tri stupnja ili faze preporodnih aktivnosti i to: a) Prvom ili Antunovićevom preporodnom razdoblju, b) Drugom ili Kujundžićevom preporodnom razdoblju i pod c) Trećem ili hrvatsko-bunjevačkom preporodnom razdoblju. Također smo u istom radu naglasili kako prosvjetno-kulturni rad Franjevac iz Budima treba uvrstiti ne u preporodno razdoblje nego u predpreporodno. idi; Bušić, K., *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005.

² Važnost istraživanja povijesnih selidbi očituje se prije svega glede dubinskog istraživanja identiteta kako etničkih tako i nacionalnih zajednica. Posebice su na tu problematiku upozorili brojni sociolozi. Oni su u svojim istraživanjima istaknuli kako je jedno od tri temeljna pitanja pri istraživanju identiteta zajednica i pitanje *Odale dolazimo?* što nas upravo upućuje na važnost istraživanja povijesnih migracija. Vidi; Bušić, K., *Sociološki pristup teorijama identiteta kao osnovici pri istraživanju modernizacijskih i nacionalno integracijski procesa*, u *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005.

³ Hrvatska historiografija glede prikazivanja bunjevačkih povijesnih migracija često je navodila kako se ta etnička zajednica u prošlosti selila s prostora „širega“ Hercegovačkog sandžaka te se u tom nepreciznom definiranju prostora iseljenja često zanemario prostor *Kliškog sandžaka*. Glede detaljnijih istraživanja bunjevačkih migracija važnost Kliškog sandžaka dolazi do izražaja upravo u vrijeme Velikoga bečkog rata 1683.-1699., kada se s toga prostora također seli veliki broj hrvatsko-bunjevačkih rodova prema prostoru Panonske nizine.

⁴ Hrvatska zajednica koja danas obitava na prostoru R. Mađarske zasigurno je jedna od najstarijih hrvatskih iseljeničkih zajednica čiji su pripadnici iselili već u XIII. stoljeću i to prije svega na prostor oko kraljevskoga grada Budima. Povijesne migracije iz toga vremena po suvremenoj demogeografskoj tipizaciji možemo smatrati unutarregionalnima, jer se odvijaju u okviru tadašnjega hrvatsko-ugarskog kraljevstva, ali tijekom protekloga povijesnoga vremena navedene povijesne migracije poprimaju karakter trajnoga iseljavanja izvan prostora matične domovine. O prvom dolasku Hrvata na prostor Kraljevine Ugarske Živko Mandić piše: *Na području današnje Budimpešte Hrvati žive od XIII. st. i to na Budimu, na Čepelju i Pešti. Bela IV. Doveo je u Budim mnoge narodne prvake iz Huma i Dalmacije, a veći broj Hrvata doselio se i početkom XIV. st., u vrijeme kralja Žigmunda*. Vidi; Mandić, Ž., *Budimpešta*, Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca, br. 4, Bu, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 2005., str. 6.

⁵ Podatak o iseljavanju katoličkog stanovništva iz Bosne donosi u svojoj knjizi Ante Sekulić. Vidi; Sekulić, A., *Bački Hrvati, Narodni život i običaji*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1991., str. 56.

⁶ O nastanku i značenju hrvatskih kućnih zadruga više vidi u D. Pavličević. Vidi; Pavličević, D., *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881.)*, Sveučilišna naklada Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1989., 368.str.

⁷ Povijesni prostor Turske Hrvatske danas obuhvaća sjevernu i sjeverozapadnu Bosnu.

⁸ Petar Pekić u knjizi *Povijest Hrvata u Vojvodini* ističe činjenicu kako su kapetani Luka Sučić, Dujam Marković i Juraj Vidaković već 1690. godine odlikovani plemstvom od Leopolda I., te također ističe važnu činjenicu kako je prigodom proglašenja slobodnog kameralnog grada Subotice 1743. godine za prvoga kneza izabran Stjepan pl. Vojnić. Vidi; Pekić, Petar, *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930., str. 75. i 93.

⁹ Vidi; Bušić, K., *Sociološki pristup teorijama identiteta kao osnovici pri istraživanju modernizacijskih i nacionalno integracijski procesa*, u *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 2

¹⁰ Vidi; Prčić, Ive, *Subotica i Bunjevci-da se zna i ne zaboravi*, Matica subotička, knjiga., Subotica, 1936., str. 35.-37.

¹¹ U svojoj brošuri Ive Prčić 1936. godine donosi više izvornih dokumenata pisanih hrvatskim jezikom ikavskoga govora i mađarske grafije, a među njima posebice treba izdvojiti privilegije, oporuku, i obligate i

dr. dokumente izdane od bečkoga dvora i magistrata i senata Slobodnog kraljevskog grada Subotice kao i nekih tadašnjih gospodarskih udruženja. Isto; Prčić, str. 35.-37.

¹² Potrebno je naglasiti žalosnu činjenicu da je na prostoru današnje Mađarske, odnosno unutar današnje države Srbije tijekom 20. st. primjetno stalno opadanje broja autohtonoga hrvatskoga stanovništva zbog posvemašnje nasilne asimilacije. Posebice se to zorno očituje ako se usporede statistički podaci zadnjih nekoliko popisa stanovništva u Vojvodini iz međupopisnih razdoblja 1971., 1981., 1991. i 2002. godine u kojima je primjetan stalan pad broja Hrvata, a hrvatski nacionalni korpus u popisima 1991. i 2002. godine tj u vrijeme bujanja novoga velikosrpskoga režima Slobodana Miloševića i njegovih nasljednika do danas sustavno pokušavaju raslojiti tamošnje Hrvate i to uvođenjem odvojenih popisnih rubrika u kojima se etničke zajednice Bunjevci i Šokci tretiraju kao zasebne nacionalne zajednice. Stoga i jest važno pažljivo pristupiti s najvećom pažnjom upravo modernizacijskim i nacionalno integracijskim procesima, kako bi se mogle u cijelosti sagledati sve posljedice i uzroci prvobitne velikosrpske i velikomađarske asimilacijske politike na prostoru Bačke tijekom prve polovine 20. stoljeća te kako bi se bar djelomice prikazao otpor hrvatsko-bunjevačkih elita u razdoblju između dva svjetska rata kao i tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata.

¹³ Vidi; bilješka 1

¹⁴ O problematici istraživanja prva četiri podstupnja Trećeg bunjevačkog preporoda detaljno je pisano i obrađeno u magistarskom radu K. Bušića. Vidi; Bušić, K, *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 291.

¹⁵ Isto; n. dj., str. 14

¹⁶ Isto; n. dj., str. 14

¹⁷ O problematici nastanka nacija-država kao i svim prijedporima oko utemeljenja metodoloških istraživanja izgradnje nacionalnog identiteta zapaženu knjigu napisao je Petar Korunić. Vodi; Korunić, P., *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije Nacija i nacionalni identitet*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006., 456

¹⁸ Vidi; Bušić, K, *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 14-15

¹⁹ Zahvaljujem se gospodinu Stevi Mačkoviću što mi je iznimno pomogao u pronalaženju arhivske građe, ali i ustupio svoje rukopisne radove kako bi ih mogao rabiti za potrebe magistarske i doktorske radnje.

²⁰ Vidi; Črnja, Z., *Kulturna povijest Hrvatske*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1987.

²¹ Vidi; Pavličević, D., *Povijest hrvatske*, Naklada PIP Pavičić, Zagreb, 2003; isto; Goldstein, I., *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.

²² Osnovni okvir za historiografski pristup izradio sam tijekom izrade magistarskoga rada te je on u ovom radu nadopunjen i proširen. Vidi; Bušić, K, *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 18.-22.

²³ Historiografski pojmovi „stoljeće naroda“ i „dugo“ odnose se upravo na 19. stoljeće. Pojam „stoljeće naroda“ odnosi se upravo na modernizacijske i kulturno i nacionalno integracijske procese koje su se intenzivno odvijali upravo u navedenom stoljeću od industrijskih revolucija do revolucionarnih i ranih zbivanja koja su utjecala na nastanak novih nacionalnih zajednica i nacija-država. Drugi pojam označava vremenski period u kojem su se ti procesi odvijali te je u historiografiji opće prihvaćeno kako je 19. stoljeće omeđeno dvama velikim događajima, odnosno ono počinje s Francuskom revolucijom, a završava s početkom Prvoga svjetskog rata.

²⁴ Vidi; Bušić, K., n. dj. str. 19

²⁵ Vidi; Gross, M. i Szabo, A, *Prema hrvatskom građanskom društvu Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Nakladni zavod-Globus, Zagreb, 1992., 625. str.

²⁶ Vidi; Gross, M., *O integraciji hrvatske nacije*, Zbornik radova, *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada-Liber, Zagreb, 1981., str. 175.-187.

²⁷ Vidi; Stančić, N., *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002., 255. str.

²⁸ Stančić ističe: " ...identitet vide kao strukturu, a pojedinačne osobine kao elemente koje tek međusobno funkcioniraju povezani i međusobno uvjetovani stvaraju osjećaj pripadnosti zasebnoj zajednici kao skupini s vlastitim identitetom." Vidi; n. dj. str. 9., usp. Bušić, K, *Društveno, kulturno i političko organiziranje*

bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj), magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 20

²⁹ Vidi. Castells, M., *Moć identiteta*, Golden Marketing, Zagreb, 2002., str. 16.

³⁰ Isto; n. dj. 17

³¹ Vidi poglavlje u magistarskom radu pod naslovom: *Sociološka teorija elita*. Vidi; Bušić, K., *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 22-27

³² Isto;n.dj. str. 28

³³ Bušić, K., *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 28

³⁴ Vidi;Rogić, I., *Hrvatski nacionalni identitet i njegove elite*, Centar za promicanje socijalnoga nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 2003., str. 16.-19. usp. Bušić, K., n. dj. str. 28

³⁵ Taylor o razumijevanju razlika i složenosti identiteta i utjecaju kulture na moderno društvo kaže: "Možemo razlikovati dvije promjene koje zajedno čine modernu preokupaciju identitetom i priznajem neizbježnom. Prva je raspad društvenih hijerarhija, koje su bile osnovom časti ... Nasuprot pojmu časti, imamo moderan pojam dostojanstva, sad korišten u univerzalističkom i egalitarnom smislu... Osnovna je premisa da ga svatko posjeduje. Očito je da je taj pojam dostojanstva jedini spojiv s demokratskim društvom i da je bilo neizbježno da stari pojam časti bude zamijenjen. Ali to također znači da su oblici jednoga priznanja bitni za demokratsku kulturu... Demokracija je ukorijenjena u politici jednog priznavanja, koja je godinama uzimala razne oblike, a sada se vratila u obliku zahtjeva za jednakim statusom kultura i spolova/rodova. Vidi; Katunarić, V., *Sporna zajednica –Nove teorije o naciji i nacionalizmu*, Naklada Jesnski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2003. str. 294.-295.

³⁶ Vidi;Kale, E., *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Pan liber, Osijek-Zagreb-Split, 1999.

³⁷ Kale zaključuje:" Svijest o subjektivitetu im je izraz svijesti o kulturnom identitetu. ... Osobnost pojedinoga naroda, pojedine narodne kulture treba vidjeti u svjetlu te vrijednosne različitosti glede civilizacijskoga modela i glede drugih pripadnih kultura istoga civilizacijskoga modela; u sadržaju, u hijerarhiji, te posebnih vrednota pojedine narodne kulture." Vidi; n. dj. str. 13.-14.

³⁸ Vidi; Maritain,J., *Andeoski naučitelj*, Naklada „Istina“, Zagreb, 1936., str. 89.-92. isto u; Radić, B., *Agonija Europe*, Razgovori i susreti, Nakladnik Disput, Zagreb, 2006., 251.-260.

³⁹ Stančić kaže: "U europskom predmodernom društvu supralokalne zajednice bile su etničke zajednice i staleške "nacije". U hrvatskom slučaju to su bile novovjekovna hrvatska etnička zajednica, tj. etnija na razini seljačkih društava i općenito na "pučkoj" razini "narod" terminologijom tradicionalne etnologije, te novovjekovna staleška "natio croatica" hrvatskoga plemstva i njegovih društvenih pratitelja.". Vidi; Stančić, N., *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002., 255. str.

⁴⁰ Stančić kaže: " One su se ipak međusobno presijecale preko različitih drugih lokalnih i supralokalnih zajednica i identiteta povlaštenih skupina, municipaliteta, pokrajinskih identiteta i sl. " "Ona (etnička zajednica op. K.B.) ipak nije bila odvojena od gornje razine društva na kojem je bila operativna staleška "nacija", odakle su napose preko "medijatora" (u smislu u kojem taj izraz rabi Henri Mendras), pripadnika različitih upravnih razina države odnosno vlastelinstava, svećenstva, prije svega župničkog, kroz literaturu namijenjenu puku i sl., dolazili pojedini elementi civilizirajućih dostignuća, kulture, društvenih i moralnih vrijednosti koji su zajedno s tradicionalnim sadržajima imali udjela u oblikovanju društvenih vrijednosti etničke zajednice o vlastitom identitetu.", Vidi; n. dj. 11.-12. str.

⁴¹ Vidi; Katunarić, V., *Sporna zajednica –Nove teorije o naciji i nacionalizmu*, Naklada Jesnski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2003. str., 201.- 219.

⁴² Gellner o važnosti visoke kulture kaže " Odvoji li se kultura, od svoje političke ljuštore ... ona će se neizbježno boriti da takvu državu ostvari i da povuče političke granice da bi osigurala postojanje takve države koja sama hoće zaštititi obrazovnu i kulturnu infrastrukturu bez koje moderna, pisana kultura ne može preživjeti." ... " Čovjek modernog doba, ma što on govorio, nije lojalan monarhu, zemlji ili vjeri nego kulturi.", usp. Bušić, K., *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 29

⁴³ Stoga Rogić zaključuje: "Upravo zbog toga izgleda točnijom tvrdnja kako je nacionalna kultura određena dubinskom **napetošću** između silnica "visoke kulture" i silnica s korijenom u svijetu života. ..." odnosno "Nova hijerarhija kulturnih atributa u nacionalnom identitetu, dakle, nije monopolno određena "visokom kulturom". Određena je naprotiv, strukturnom napetošću obzora univerzalnih vrijednosti i svijeta života. Ta se hijerarhija, svakako, može praktično lakše oblikovati s potporom u institucionalnoj mreži nacionalne države. Ali veza identitetnih atributa sa svijetom života posve je **autonomna** u odnosu na taj sklop. Razlog je jednostavan: identitetom se ima društveni sudionik **simbolično revitalizirati, a ne apstraktno izmisliti**". Vidi; Rogić, I., n.dj. str. 29.-31., usp. Bušić, K, Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj), magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 29

⁴⁴ Prvi oblici birokratiziranog i centraliziranog upravljanja državom na našem prostoru vezani su uz reforme kralja Franje I, te njegovih nasljednika kraljice Marije Terezije i Josipa II. kao i reformi koje su se provodile u napoleonskim Ilirskim provincijama.

⁴⁵ U kritici rada M. Gross Korunić ističe: "To je prvi pokušaj hrvatske historiografije da se s gledišta znanstvenoga modela nastoji proučiti proces integracije hrvatske nacije. No, iako je uočila neke nove pojave (proces prevladavanja lokalizama i regionalizama, te izgradnju političke, ekonomske, i kulturne nacionalne zajednice itd.) koje su važne za integraciju nacije, ipak, gledajući u cjelini, M. Gross je integraciju hrvatske nacije i dalje zasnivala na tradicionalnom konceptu: na pojavi i „dinamičnom“ razvoju nacionalne svijesti i osjećaja („jačanju osjećaja identiteta“) i na konceptu duhovne nacije. ... Polazeći od toga modela M. Hroča i prilagođavajući ga hrvatskoj sredini, M. Gross je zaključila da se na tadašnjem „stupnju znanstvenoga istraživanja može sa sigurnošću reći“ da je u procesu integracije hrvatske nacije u 19. stoljeću „najviše napredovala i učvrstila se nacionalna svijest“, da su „nastale nacionalne ideologije“ koje su „imale znatnu mobilizacijsku snagu najprije u obuhvaćanju građanstva“ i da su se zatim „postupno demokratizirale i obuhvatile šire slojeve društva.“ ... Taj nam pristup i te metode, ako ostanemo pri svemu tome, ne omogućavaju da utemeljimo znanstvena istraživanja procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih zajednica, da proučimo fenomen etniciteta, nacije, subetnija, i supkultura te međuetničkih odnosa u Hrvatskoj." Vidi; Korunić, P., Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije – Nacija i nacionalni identitet, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 106., str. 48.-49.

⁴⁶ Stančić kaže: "Standardizirana "kultura", područje djelovanja države i njenih institucija i općenito javnoga života, na području na kojem je sredstvo komunikacije bio govoreni ili pisani jezik, funkcionirala je na tom, standardiziranom jeziku. Zbog toga su nacije u suvremenom smislu riječi, oblikujući se u uvjetima protomodernizacije, imale i vlastiti kulturni identitet. On je uključivao dosege prethodnih razdoblja i preuzimao pojedine elemente prednacionalnih zajednica, tj. kako kulturnih dostignuća staleške "nacije" (gdje su se nacije na njih mogle pozivati), tako neka obilježja (npr. jezik) etničkih zajednica. Zbog toga se, premda su i jezik i kultura u sklopu "kulturne" standardizacije dobivali novu kvalitetu i novi sadržaj, oblikovala predodžba o kulturnom, odnosno etničkom kontinuitetu s prednacionalnim identitetom, o kojima je stvorena ideološki prerađena povijesna predodžba." Vidi; n. dj. 18. str.

⁴⁷ Neposredno prije i u tijeku najžešće diktature od 1928. do 1935. godine po nalogu beogradskog velikosrpskoga režima izvršeni su brojni atentati i ubojstva vodećih hrvatskih političkih i kulturnih prvaka. U tim atentatima od vodećih osoba tadašnjega hrvatskoga građanskoga društva stradali su vođa HSS-a Stjepan Radić kao i njegovi bliski suradnici Đuro Basariček i Pavle Radić te ugledni kulturni djelatnik i sveučilišni profesor Milan Šufflay, a pod istim utjecajem velikosrpskoga režima izveden je i neuspjeli atentat na književnika ličkog bunjevačkog Hrvata Milu Budaka.

⁴⁸ Vidi; Matković, H., *Povijest Jugoslavije, Hrvatski pogled*, Naklada PIP Pavičić, str.. 195.-201.

⁴⁹ Historijski arhiv u Subotici čuva brojne dokumente i izvješća policijskih službenika koji su pratili javno djelovanje vodećih dužnosnika bačko-baranjskog ogranka HSS-a kao i njihove javne nastupe u okolnim subotičkim selima. Ti dokumenti prije svega se odnose na izvješća i krivične prijave žandarmerijske stanice u Tavankutu. Vidi; HAS, F:47 8914/1938., F: 47, 8896/1938., F: 47 7438/1938., F: 47 5067/1938., F: 47 1608/1939., F:47 5276/1939., F:47 4929/1939., F:47 4928/1939., F: 47 3771/1939.

⁵⁰ Policijski izvjestitelj 28. studenoga 1938. godine poslao je Pretstojništvu gradske policije i Državnom tužilaštvu u Subotici izvještaj sa zбора u Donjem Tavankutu, a u njemu je zabilježio: "Govornik Vuković Joco (Djido) održao je u korist Udružene opozicije i da svaki njegov pristaša na dan izbora slobodno glasa, neka se ne plaše terora, jer da su oni t.j. dr. Maček dobio većinu i na izborima 1935. godine, ali da

su bili prevareni, a sada da neće, a svaki glasač neka slobodno glasa, jer mu to Ustav daje, a na dan izbora svaki glasač koji ima pravo glasa neka slobodno ide i ako ga bude u tome smetao žandarski narednik neka ga zgazi, dalje je naglasio da on i njegove pristaše dobro znaju ko je on, a da dobro znaju koji su to ljudi koji su se sada kandidirali za srez Subotički, a koji su njihovi protivnici, koji su ih do sada varali i pljačkali, navodeći slučaj kako su pojedine seljake varali koji imaju agrarne zemlje." Isto tako policijski informator u lipnju 1938. godine informira svoje nadležne o zabavi u Hrvatskom seljačkom domu u Šebešiću/Mala Bosna. U tom dokumentu pisanom strojopisom na ćirilici posebice se ističe: "... Francišković Nesto držeći u rukama jedno tucе više od stotinu neprodatih karata, što su iste bile isečene od tvrdog kartona na kojima je nacrtana hrvatska zastava, a na istima je ispisano štampanim slovima: „U korist hrvatskog seljačkog doma“ Šebešić 2 dinara“... Vidi; HAS, F; 47 8896/1938 i HAS, F; 47 5076/1938

⁵¹ U dokumentu policijski službenik iz govora Josipa Đide Vukovića izdvaja: "Svi napred navedeni su održali govor u korist „Udružene opozicije“, a kao prvi govornik bio je Vuković/Đido/Josip koji je govorio o zbacivanju sa vlade dr. Milana Stojadinovića, a sadašnji predsednik vlade g. Dragiša Cvetković, da radi na tome, da se Hrvatsko pitanje što pre reši i da će oko 1. aprila t. g. dr. Maček izjaviti svoje zahteve, a da je on Vuković pre par dana bio u Zagrebu i lično govorio sa dr. Mačekom kojom mu je prilikom dr. Maček rekao, da on u Subotici radi na tome da barem polovinu glasača na idućim izborima za sebe privuče, a za drugu polovicu da je njegova briga to jest da će on rešiti. Nadalje je rekao da će Subotica i Sombor i okolina sva otpasti od Srbije i pripasti Hrvatskoj i da svi imaju poverenja u svoga vođu dr. Vlatka Mačeka". Vidi; HAS, F; 47 580/1939.

⁵² Dokument je dostavljen i načelniku sreza Subotica, a u njemu se ističe: "Dana 23. aprila 1939. godine, na Domu Hrvatske Seljačke Sloge u Donjem Tavankutu, izvešana je hrvatska zastava, po odobrenju predsednika Vuković Blaška iz Gornjeg Tavankuta Kbr. 641. opštine i sreza Subotica koji je kao i vlasnik same zgrade. Potpisani je istoga dana po prednjem ispitao Skenderović Filipa star 53 god. Iz Donjeg Tavankuta Kbr. 866 opštine i sreza Subotica, koji je ujedno kao predsednik seljačke sloge u Donjem Tavankutu i kao nadzorni doma, zašto je Hrvatska zastava izvešana koji izjavi, da je zastava izvešana iz razloga što se vodi sporazum između Srba i Hrvata, a da su svuda po seljačkim domovima izvešene hrvatske zastave, pa da su i oni izvesili na svoj dom, jer da je Vuković Blaško rekao da je to slobodno i da on ima za to od suda odobrenje, jer da time se nepravi nikakva plemenska mržnja. S, molbom na nadležnost." HAS, F; 47 3771/1939

⁵³ Vidi; Temunović, J., *Subotička matica*, Pučka kasina 1878., Subotica, 2002., 156. str.

⁵⁴ Vidi; *Klasje naših ravni*, Nepolitički povremeni časopis za književnost i kulturu, br. 4, Godina II, Pučka kasina, Subotica, 1936., str. 193.-256.

⁵⁵ Vidi; n.dj. str. 193.

⁵⁶ Pravila HKZ izradio je subotički odvjetnik Mihovil Katanec, a u članku 2 se ističe: "Svrha je društva: širenje prosvijete utemeljene na kršćanskoj religioznoj i moralnoj osnovi uopće, a hrvatske autohtone (samonikle) kulture napose; nadalje podizanje moralnog, materijalnog i socijalnog blagostanja Hrvata uopće, a u Subotici i Somboru napose. Isto tako u dijelu članka 3 eksplicite se ističe: Za sprovođenje ovih sredstava glavna skupština određuje razne odbore. Svaki stranačko-politički rad je isključen." Vidi; Pravila Hrvatske kulturne zajednice - Saveza hrvatskih kulturnih radnika i društava u Subotici, Štamparija Globus, Subotica, 1937.

⁵⁷ Zagrebački Pododbor subotičke HKZ-e osnovan je početkom mjeseca studenoga 1938. godine, a puni mu je naziv glasio Podružnica Hrvatske Kulturne Zajednice u Zagrebu. Prigodom toga prvoga sastanka za predsjednika je izabran bački Hrvat-Šokac dr. Josip Andrić dok su na ostale funkcije u društvu izabrani potpredsjednik dr. Ante Šokčić, tajnici Marko Čović i Marin Radićev te odbornici Aleksa Kokić, Bariša Radićev, Albe Šokčić i Josip Radićev. Po evidenciji dr. Josipa Andrića na početku se u Pododbor HKZ-e uključilo 20 članova Vidi; *Klasje naših ravni*; Zagreb, 1942, str. 52.

⁵⁸ Vidi; Andrić, J., *Društvo bačkih Hrvata*, predsjedničko izvješće o radu društva 1938.-1941., *Klasje naših ravni*, Povremeni časopis za istraživanje kulture, života i običaja Bačko-baranjskih Hrvata, br. 1., God. IV, Glavni i odgovorni urednik: prof. Marko Čović, Društvo bačkih Hrvata u Zagrebu, Zagreb, 1942., str. 52.-59.

⁵⁹ Prisjećajući se tih događaja Marko Čović piše: "S jeseni 1938., odmah nakon Münchenske krize, dogovorili smo se u našem „Društvu Bačkih Hrvata“ i o tom, što bi smo mogli (mogli i morali) u vrijeme komadanja versalleske Europe, u vrijeme, kad je i Horthyjeva Mađarska okupirala Košice i pojačala (strahovito pojačala) i svoju iredentističku propagandu. Onda je bilo zaključeno, da Aleksa Kokić i ja

napišemo jednu popularnu brošuru o čitavoj toj našoj problematici, o problematici bačkih Hrvata, što smo nas dvojica najspremnije i učinili. Nije ta naša brošura nikakvo povijesno remek djelo! Nije to ni mogla biti, jer smo je morali napisati i pripremiti za štampu za svega par dana, ali je svejedno došla u pravo vrijeme. Poslužila je mnogim za prikupljanje podataka i za mirnije proučavanje, pa i kao mali priručnik za ozbiljnu i temeljitu raspravu o tom pitanju. Naš je predsjednik dr. Josip Andrić izdao tu (Kokićevu i moju) brošuru pod naslovom: „Bunjevci i Šokci“. Vidi; Marko Čović; *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, Hrvatska Revija Jubilarni zbornik 1951.-1975. uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 55.

⁶⁰ Marko Čović krivo navodi da je izrada i potpisivanje *Memoranduma bačkih Hrvata* bila osmišljena tijekom *Dana bačko-banajskih Hrvata* u Zagrebu, jer se navedena manifestacija održala tek godinu dana kasnije tj. u travnju 1940. godine, dok je *Bunjevačko-šokačka matineja* održana 23. travnja 1939. godine i prethodila je srpsko-hrvatskom sporazumu oko razgraničenja i uspostave Banovine Hrvatske pa je logično i bilo moguće da taj Memorandum on i Andrić predaju Vlatku Mačeku prije potpisivanja tog sporazuma u ljeto iste godine na njegovom imanju u Kupincu gdje su ga i posjetili i s njim neformalno razgovarali. Vidi; Marko Čović; *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, Hrvatska Revija Jubilarni zbornik 1951.-1975. uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 59.-61.

⁶¹ O sastanku s Mačekom u Kupincu vrlo rezignirano i s ogorčenjem svjedoči u svom autobiografskom članku *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*. Marko Čović. Vidi; Čović, M., *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, Hrvatska revija, Jubilarni zbornik 1951.-1971., urednik Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 59.-61.

⁶² Budak je tom prigodom izjavio: "Došao sam među Vas draga hrvatska bunjevačka braćo, da vidim kako osjećate, govorite i živite. Drago mi je da kod Vas svuda nailazim na neizmjereno jedinstvo duha. Mnogi su od nas mislili, da se Vi ne osjećate Hrvatima, ali ja vidim, da ste Vi kao i mi lički Bunjevci ispod Velebita prema plavom Jadranu srčika i srce Hrvata. Vi isto mislite, osjećate i govorite lijepom ikavicom kao i mi lički Bunjevci. Vaša lijepa ikavica najbolje Vas odaje Hrvatima. Mi Bunjevci dali smo Hrvatima najbolje rodoljube i preporoditelje kao što je Dr. Ante Starčević itd. Dr. Stjepan Radić nije bio Bunjevac, ali je zato sve vas Bunjevce skupio i unio među Hrvate." Vidi; *Subotičke novine*, 31. ožujka 1939. br. 6, str. 5.

⁶³ Budak je nakon uspostave NDH u više razgovora Čoviću spominjao srdačan doček u Suboticu. Sam Budak rado se sjećao toga susreta s bačkim Hrvatima, a u razgovorima posebice je isticao zahvalnost prema HAD Matija Gubec te izjave bunjevačkih seljaka koji su za njega govorili da je veći Mačkovac od Mačeka. Vidi; Čović, M.; *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, Hrvatska Revija Jubilarni zbornik 1951.-1975. uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 57.-58.

⁶⁴ Parafrazirajući Budakove riječi Čović je zabilježio: "Već sam Ti više puta rekao (rekao sam i drugima, a rekao sam to i samom Mačeku), da je prva, najbitnija, najkrupnija, najodlučnija razlika, politička razlika, između njega i Mačeka, i mene, pa onda i razlika, politička razlika, između nas, hrvatskih nacionalista, nemačkovaca pa i protumačkovaca, i sama Mačeka i nekih, naglašavam ovo nekih, mačkovaca, upravo u tom, što bih i ja htio (a sa mnom bi to htjeli i mnogi hrvatski nacionalisti, nemačkovci i protumačkovci) da Maček, dr. Vlatko Maček, bude u datim prilikama, u mirnodopskim prilikama, u sređenim europskim i balkanskim prilikama, predsjednik Republike Hrvatske, a on Maček i neki, - i opet ističem ovi neki, - mačkovci hoće i žele samo to da Maček bude potpredsjednik beogradske vlade, potpredsjednik nejugoslavenske Cvetkovićeve vlade. Mi smo hrvatski nacionalisti, a i ja osobno, protiv toga da Maček bude potpredsjednik beogradske vlade. Ali nismo bezuvjetno protiv toga da on, Maček, bude predsjednik Republike Hrvatske. Mi smo u stanovitim okolnostima odlučno za to da upravo on, Maček, ali Maček sa svojom hrvatskom puškom na hrvatskom ramenu i s hrvatskom kesom u hrvatskom džepu, bude predsjednik Republike Hrvatske. Mi smo često, doista, veći mačkovci od Mačeka, kao što nam često ljudi to govore, pa si to i sâm čuo u svojoj Subotici, kada smo tamo bili 1939. na poziv Društva hrvatskih sveučilištaraca Matija Gubec". Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 157.-158.

⁶⁵ Autor u članku ističe: "Pa čak i u slučaju, da ne pripadnemo u sklop Hrvatske Banovine ne smijemo postati malodušni i misliti da je s nama svršeno. Mi smo čvrsto uvjereni, da će hrvatski Sabor i hrvatski narodni prvaci za nas Hrvate u Bačkoj i Baranji, kao i za Hrvate u Bosni i Hercegovini i Srijemu voditi posebnu brigu, jer mi sačinjavamo jednu trećinu najzdravijeg dijela hrvatskoga naroda. Već će se naći način da se nama osigura potpuna nacionalna i kulturna sloboda, a drugo nam ni ne treba." Isto; *Subotičke novine*; 1939. br. 35. str. 1.

⁶⁶ Na zboru su još govorili zastupnici HSS-a u Bačkoj dr. Mihovil Katanec, Josip Đido Vuković i domaćin skupa Filip Skenderović Isto; Subotičke novine;1939. br. 35. str. 7.

⁶⁷ Maček je u izjavi naglasio: "Ako dobiju autonomiju Bosna i Vojvodina, onda nema sumnje, da će pitanje teritorija banovina Hrvatske biti drugačije riješeno. Ukoliko to ne bi bilo tako odlučeno, staviti ćemo nove zahtjeve, da se uredi pitanje hrvatskoga teritorija." Isto; Subotičke novine;1939. br. 36. str. 1.

⁶⁸ Subotičke novine prenoseći vijest zagrebačkoga Hrvatskoga Dnevnika o izboru Đide Vukovića za kraljevskoga senatora pišu: "Ali što je izraženo simbolički to će se i u djelu pokazati. Hrvatska seljačka stranka ne preteže svoj rad samo na banovinu Hrvatsku, nego na sve krajeve u kojima Hrvati žive. Svi Hrvati, pa i oni izvan sadašnje Hrvatske trebaju osjetiti, da se Hrvatska seljačka stranka brine za njih, njihova prava i njihove potrebe. To će napose osjećati bunjevački Hrvati, koji su bili i jesu Harati unatoč toga, što se na drugoj strani nalaze ljudi, koji im to hrvatstvo uzalud osporavaju." Isto; Subotičke novine;1939. br. 44. str. 2.

⁶⁹ Blaško Rajić tom je prigodom istaknuo: "Ne samo voljom, već i svim silama nastojat ćemo, ovaj naš narod, svi mi Bunjevci, **Hrvati Bunjevci**, u sklopu današnje naše države i u sklopu **banovine Hrvatske**. Ovo je naša želja, ovo je naše nastojanje, predmet naše buduće borbe, jer hoćemo da zakonski, časno, pošteno i otvoreno provedemo ovo naše htijenje do pobjede." Isto; Subotičke novine;1939. br. 46. str. 2.

⁷⁰ Šokčić u članku ističe: "Prid ozbiljnim čovikom ne može biti više problem hrvatstvo Bunjevaca, jer je ono sasvim dokazano i- jer tako osića velika većina Bunjevaca. ... Osim toga morao sam vidit kod otvorenih očiju da su se svi nezavisni Bunjevci priznavali Hrvatima, posjećivali hrvatske priredbe, potpomagali hrvatsku štampu, i svaku hrvatsku manifestaciju. To mi je dalo povoda za razmišljanje. ... Politika **Bunjevci ostanite Bunjevci** nije primljena u narodu i ona se drži sada samo pomoću vrlo tankoga konopca. **Mimonarodna** politika ne može da se održi i meni može biti samo žao što to nisam i ranije opazio." Isto; Subotičke novine;1939. br. 49. str. 1.

⁷¹ Rajić je u govoru istaknuo: "Prvo mi je zadovoljstvo, što mogu da konstatujem, da su ovdje na okupu svi Bunjevci. U nas Hrvata Bačke više nema, kako je bilo, kulturne opozicije. ... Vama je poznato da je Matica osnovana baš zato, da ujedini sve Bunjevce Hrvate na kulturnom polju. Zna se i to, da kulturni rad jest borba. Ovo više nije polje rada, ovo je fronta. Fronta, važnija nego ona koja se napada i brani hladnim ili vatrenim oružjem. Borba na toj fronti odlučuje o sudbini naroda: biti ili ne biti. Zato je veliko moje zadovoljstvo, što se Bunjevci svi nalaze zajedno na ovoj fronti. Povećano je zadovoljstvo time, što su u borbi ne nalazimo sami, nego se oslanjamo na svu braću u Hrvatskoj!" Isto; Subotičke novine;1940., br. 2, str 1.

⁷² Iz govora dr. Torbara autor članka u Subotičkim novinama je izdvojio: "... prema riječima Dr. Torbara nije dosta da mi samo očuvamo naš nacionalni prostor, nego moramo nastojati da ga i proširimo, a to ćemo moći izvesti budemo li složni. Zato on poziva sve vojvođanske Hrvate na slogu i povišenim glasom govori dalje: "Neka uzmu na znanje svi bez razlike, da onaj koji dirne u nas dira cijeli Hrvatski Narod. Kao u prošlosti i danas ćemo dostojno odgovoriti na svako vrijeđanje. Deviza Hrvatskog Naroda jest i ostaje: sloboda kako svakom pojedincu tako isto i cijelom narodu. Mi ničije ne tražimo, ali ni svoje ne damo Ali tko hoće da uzme našu narodnu slobodu neka znade da ćemo ga mi zajedničkim narodnim snagama uništiti." Isto; Subotičke novine;1940., br. 2, str 2.

⁷³ Autor članka potpisan s inicijalima SB s romantičarskim zanosom opisuje tijekom putovanja pa kaže: "I dok je vlak prolazio kroz krasno Hrvatsko Zagorje iz mladih grla bunjevačko-šokačkih Hrvata orila se vesela pjesma s bačkih nizina, pjesma koja je u duhu tako divno sjedinila bačku Hrvatsku s ostalom našom dragom Krocijom. A ta je pjesma bila puna ponosa i sreće što je ta mlada i malena četa «Društva Bačkih Hrvata» krenula u srce Hrvatske, da govori da se žrtvuje i da se bori za svetu narodnu stvar. Vidi; Subotičke novine;1940. br.10, str. 3.

⁷⁴ Autor članka *Sjajan uspjeh Bunjevačko – Šokačkog dana u Varaždinu i Čakovcu* ne spominje službeni naziv tih priredbi, već je on sačuvan posredstvom dr. Josipa Andrića u njegovom članku *Društvo Bačkih Hrvata-Njegov osnutak i dosadašnji rad* objavljenog u časopisu *Klasje naših ravni* 1942. godine. Vidi; *Klasje naših ravni*; Zagreb, 1942., str. 54.-55.

⁷⁵ Po pisanju Subotičkih novina u svom pozdravnom govoru prof. Jelačić je istaknuo: "... neopisivu radost Čakovčana, što po prvi put mogu pozdraviti braću iz bačke Hrvatske, koja je kroz dugo stoljeća imala istu tešku sudbinu kao međimurska Hrvatska." Vidi; Subotičke novine;1940. br.10, str. 3.

⁷⁶ Rudolf Horvat je još 1922. godine tiskao manju knjižicu pod naslovom *Hrvati u Bačkoj (Bunjevci i Šokci)* Vidi; Horvat, R., *Hrvati u Bačkoj (Bunjevci i Šokci)*, Naklada Hrvatskog lista, Osijek, 1922., 64. str.

⁷⁷ Vidi; Subotičke novine, 1940. br. 10, str. 1.

⁷⁸ Autor ističe "....sada ćemo položiti dokaz ove svijesti, a tonikom ne može biti na krivo, što se odlučujemo na zajednički državni život sa Hrvatima a ne sa Srbima, jer za Hrvate nas veže i Vjera i naše naziranje na svijet i naš narodni život." Vidi; Subotičke novine;1940. br. 10, str. 1.

⁷⁹ U uredničkom komentaru pod naslovom *Još jedno iskušenje* iznosi se sljedeći stav vukovarske hrvatske javnosti: "Ne, gospodo, tako dalje ne ide! Mi vašeg ne želimo, a svoga vam ništa ne damo. Ništa, pa NI NAJMANJEGA PRAVA, kojim se ima pravo na slobodno manifestovanje svog osjećanja već ne bi moglo okusiti. Ako vam je zaista do ove državne zajednice, pokažite to primjerom, pokažite to svojim postupkom prema Hrvatima. Jer Srbi, pa pripadali onoj kojoj god stranci i gledali na prava hrvatskog naroda sa kojeg god gledišta, nemaju nikakva prava tražiti od Hrvata, da se više brinu za zajednicu i da joj više doprinose od njih. Ovoliko u najboljoj namjeri i u najvećoj brizi povodom jednodušnog ogorčenja hrvatske javnosti u Vukovaru i okolici, koje je spontano kao i u svim drugim hrvatskim krajevima, izbilo na glas o sprječavanju hrvatskoga saborovanja i manifestacija u Subotici." Članak je pretiskan i na stranicama Subotičkih novina, a uz njega prenosi se i članak autora pod pseudonimom Tomo Podunavski pod naslovom *Jesu li Srbi učinili išta za Bunjevce prije rata?* Vidi; Srijemski Hrvat, Vukovar 9. ožujka 1940., God. II., br. 11., str. 1. i 2., isto u Subotičke novine 15. ožujka 1940., God. XXI., br. 11., str. 3. i 5.

⁸⁰ Pod nazivom *Velika manifestaciona skupština i sabor bačkih i baranjskih Hrvata održaće se još ovog proljeća* u Subotičkim novinama izašao je oglas senatora Banovine Hrvatske Josipa Đide Vukovića u kojem se ističe: "Mojim biračima! Po izričitom nalogu predsjednika i vođe g. Dr. Mačeka skupština i sabor koji je bio odgođen, biće održan što prije. U vezi tom odlukom g. predsjednika ja sam mjerodavnima podnio i primljen je pridlog da se skupština i sabor održe za 4-5 nedjelja. Ova odluka g. predsjednika izazvat će silno oduševljenje kod Hrvata u Bačkoj i Baranji, jer jasno dokazuje da naš vođa vodi jednu smišljenu i pametnu politiku odstranjujući sve zapreke koje smetaju pravilnom radu. Ova odluka ne treba tumačenje, ona sama govori jasno i otvoreno. Stoga pozivam sve pristaše da se već sada spremaju, a potrebna obavještenja dobiće naknadno. Josip Vuković Đido senator " Vidi; Subotičke novine 19. ožujka 1940., God. XXI., br. 13., str. 9.

⁸¹ Vidi; Srijemske novine, *Nezavisno glasilo za politički, gospodarski i društveni život*, God. 44., br., 1-15. veljače 1941., str. 5.

⁸² Vidi; Subotičke novine 15. ožujka 1940., God. XXI., br. 11., str. 4.

⁸³ Biskup Budanović zbog svojega visokoga položaja unutar rimokatoličke crkve nije se često uključivao u politički život bunjevačko-šokačke zajednice, ali je kao veliki mecena i zagovaratelj obrazovanja i kulture podupirao gotovo sve kulturne akcije. Budanović je u tu svrhu osnovao Zakladu i Subotičku Maticu pod čijim se okriljem od 1933. do 1941. godine organiziraju brojne priredbe s izrazitim nacionalnim karakterom. Vidi; Temunović, J., *Zadužbina biskupa Lajče Budanovića*, Pučka kasina 1878., i Hrvatska udruga „Lajčo Budanović“ Mala Bosna, Subotica, 2002., 146. str.

⁸⁴ Prema izvješću objavljenom u Subotičkim novinama Zagrepčani su masovno izašli na ulice kako bi dočekali baranjsko-bačke Hrvate, a ta velika masa građana nosila je brojne hrvatske trobojke. Vidi; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 2.

⁸⁵ Od nazočnih članova hrvatskoga narodnoga zastupstva bili su na dočeku velikoga subotičkoga izaslanstva još: dr. Josip Pernar, dr. Josip Reberski, dr. Šola, dr. Cividinia, Vrkljan, Moguš i Tomo Baburić kao i počasne postrojbe Trenkovi Panduri i uniformirani članovi hrvatskoga društva Petar Zrinski. Isto; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 1.

⁸⁶ Andrić je istaknuo: „Presretni smo mi bačko-baranjski Hrvati, okupljeni u Društvu Bačkih Hrvata, nad ovim trijumfalnim dočekom, kojim vas prima bijeli naš Zagreb, ta čežnja sviju Hrvata, gdje god nas ima, i ponosni smo nad ovim vašim dolaskom u središte hrvatstva, jer smo uvjereni da je taj vaš dolazak veliki korak k ostvarenju onoga cilja, što ga svi mi bačko-baranjski Hrvati nosimo u svom srcu: k sjedinjenu drage naše Bačke Hrvatske sa cijelom našom majkom Hrvatskom“. Isto; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 1.

⁸⁷ Blaško Rajić je vrlo jasno izrekao želje bačkih Hrvata ističući: „Dolazimo s najozbiljnijom namjerom, da vam kažemo, da hoćemo biti tamo gdje su sva braća Hrvati. Bili smo uvijek Hrvati kao što smo i sad, pa imamo pravo, da budemo tamo gdje su i ostali Hrvati.“(Isto; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 1

⁸⁸ Maček je u odgovoru na molbu senatora Vukovića izjavio: „Draga braćo i sestre! Čuli ste riječi narodnoga zastupnika g. Vukovića i dozvolite da Vam od srca zahvalim na pozdravu, a stim ujedno da odgovorim na njegove riječi. On je rekao: Oni ljudi s kojima smo stvorili sporazum neće da priznaju hrvatska prava i.t.d. Ne mogu ovdje iznositi koji su to ljudi, no krivo misli onaj, koji drži, da je sporazum od 26. kolovoza svršena stvar. To je tek jedna stuba s koje možemo dalje borbu voditi. Znam da je teško

Hrvatima izvan banovine Hrvatske, ne može se to popraviti preko noći, treba borbu izdržati, kao što smo je dosada izdržali. Ne može se tako prelomiti preko koljena, ni što se tiče Bačke i Baranje. ... Kako god izgledale u budućnosti granice banovine Hrvatske, ako hoće da postoji Jugoslavija, onda gdje god ima Hrvata, mora im biti kao i u banovini Hrvatskoj.“ Isto; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 2.

⁸⁹ Mačeka je na skupu zamijenio Milutin Majer, a bana Ivana Šubašića podban Ivo Krebek. Isto; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 3.

⁹⁰ Rajić se na također obratio i Srbima s riječima: „Obraćam se na Beograd i na Zagreb. Prvo velim vama Braćo Srbi ne tražite ono što nije vaše.“ Isto; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 3.

⁹¹ Banket su priredili članovi HPD Zvonimir iz Zagreba, prvi je zdravicu održao domaćin Josip Ročić koji je pozdravio nazočne bačko-baranjske Hrvate i dr. Vlatka Mačeka, a na pozdravima mu se zahvalio u ime bačko-baranjskih Hrvata dr. Josip Andrić predsjednik Društva Bačkih Hrvata iz Zagreba. Isto; Subotičke novine;1940. br. 16, str. 4.

⁹² Andrić svoj članak *Slavlje Bačke Hrvatske u Zagrebu* zaključuje riječima: „Hrvatska je osjetila kucanje srdaca bačko-baranjskih Hrvata, a i oni su se osvjedočili, da čežnja njihovih srdaca za Hrvatskom nailazi na potpuni uzvrat, a to znači, da nema na svijetu te sile, koja bi se konačnom sjedinjenju Bačke Hrvatske sa cijelom Hrvatskom mogla trajno i uspješno oduprijeti“. Vidi; Subotičke novine;1940. br. 19, str. 5.

⁹³ Marko Čović o tim događanjima piše: „Na sam dan priredbe rekao mi je naš predsjednik dr. Josip Andrić, da su nas pozvali i Split, i Požega i Đakovo i Osijek, da s jeseni i u tim hrvatskim gradovima držimo priredbe, naše „Dane Bačkih Hrvata“. Mi smo sve te pozive prihvatili, jer smo odlučili i na taj način zainteresirati cjelokupnu hrvatsku javnost za problematiku bačkih Hrvata. Međutim, to više nije bilo moguće, jer je naš nemirni mir bivao sve nemirniji, a veliki događaji bili su već na pomolu“. Vidi; Marko Čović; *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, Hrvatska Revija Jubilarni zbornik 1951.-1975. uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona 1976., str. 66.

⁹⁴ Vidi; Zomborčević, A., *Zaboravljeni, „Sabor kulturnih društava i prosvjetnih radnika bačkih i baranjskih Hrvata“ iz 1941. POVIJESNA DEKLARACIJA BAČKIH I BARANJSKIH HRVATA*, Glas ravnice, Subotica, br. 40., str. 2.

⁹⁵ Pod naslovom *Bačka Hrvatska* Marko Čović je u božićnom broju u Subotičkim novinama od 24. prosinca 1940. godine objavio prikaz svoga gostovanja na radio postaji Zagreb. Vidi; Subotičke novine;1940. br. 51, str. 2.

⁹⁶ Josip Andrić spominje nerealiziranu pripremu tiskanja *Godišnja Bačkih Hrvata*, a u Subotičkim novinama od 7. ožujka 1941.godine spominje se priprema tiskanja *Almanaha Bačka Hrvatska* pa možemo pretpostaviti kako se radi o istom djelu. Vidi; Andrić, J., *Klasje naših ravni*;1942., str. 57 i Subotičke novine;1941. br. 10, str. 1.

⁹⁷ Mađarska država za rat s Kraljevinom Jugoslavijom unovačila je 365 000 vojnika od koji je 80 000 honveda sudjelovalo u ratnim operacijama, a njen teritorij se nakon kraja rata uvećao za 11 601 km² na kojem je bilo oko milijun stanovnika od koji tri četvrtine nisu bili mađarske nacionalnosti. Vidi; Grupa autora; *Istorija Mađara*; CLIO Beograd, 2002., str. 574.-575.

⁹⁸ Vidi;Grupa autora; *Istorija Mađara*, CLIO, Beograd 2002., str. 530-539, isto: Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 331.-344.

⁹⁹ U knjizi *Povijest Mađarske* Péter Hanák i suradnici ističu: „No, tek nakon intervencije velikih sila u mađarskoj je prijestolnici formirana službena vlada koja je bila prihvatljiva za Antantu. Nakon posjeta britanskog diplomata Sir Georga Clarka Budimpešti, premijerom je 4. studenog 1919. postao Károly Huszár. ... Sukladno željama Antante, novi mađarski politički sustav morao je biti utemeljen na parlamentarnoj demokraciji i legalnom djelovanju socijaldemokrata i liberalne oporbe. Uz te pretpostavke mogao je biti stvoren mnogo liberalniji sustav nego što je to bio slučaj, ali Saveznici nisu bili osobito zainteresirani da to potiču. ... Miklós Horthy i njegova vojska ušli su 16. studenog 1919. u Budimpeštu. U siječnju 1920., u skladu s Clerkovim željama, na osnovi širokoga prava glasa i tajnog glasanja održani su opći izbori.“Vidi; Grupa autora; *Povijest Mađarske*, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 224.-225.

¹⁰⁰ O razvoju kontrarevolucionarnog pokreta u Mađarskoj Kontler piše: „Organizirana se proturevolucija sastojala od dvije skupine, a obje su imale sjedište izvan teritorija koji je kontrolirala Khunova vlada, ali su djelovali putem simpatizera iznutra: Mađarskog narodnog odbora (ili „Antiboljševičkog odbora“), koji su u travnju u Beču osnovali predstavnici gotovo svih starih stranaka i vodio gof István Bethlen, te proturevolucionarne vlade kojoj je na čelu bio grof Gyula Károlyi, a osnovana je pod francuskim skrbništvom u Aradu, 5. svibnja, i kasnije se preselila u Szeged.“ Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 342.

¹⁰¹ O Bethlenovom političkom sustavu tzv. „konzervativne demokracije“ Kontler ističe: „Njegova (Horthyeva op. KB) je misao bila suštinski konzervativna i tradicionalistička. Zapadni su saveznici zasigurno bili preoptimistični i sve prije nego dobro obaviješteni, možda čak i cinični kada su u jesen 1919. godine u njemu vidjeli samo čvrstoga vojnika koji će najprije vratiti red, a zatim parlamentarnu vladu. Ipak, to se dogodilo, premda pod pritiskom, i uz ozbiljna ograničenja. Usporedno s tim stara konzervativno-liberalna zemljoposjednička i kapitalistička elita postupno se vratila na političku scenu i tridesetih zasjenila ekstremnu desnicu. ... Zasigurno, obnova se ticala samo elite stare monarhije, ali ne i njezinog političkog sustava, koji je u Horthyjevoj eri održavao kako vanjske, tako i domaće pritiske pod kojima je rođena: bio je više demokratski, s proširenim prvom glasa i uz nazočnost seljačkih i radničkih stranaka u parlamentu, ali u isto vrijeme manje liberalan, s jačom cenzurom, policijskom prismotrom i službenim antisemitizmom različitog intenziteta. Osim toga, dokazano je da su čak i više nego sam Horthy, arhitekti takvog političkog profila bili dvojica mađarskih premijera u razdoblju od 1920. i 1931. godine: prof Pál Teleki i osobito grof István Bethlen. Obojica su došla iz starih transilvanijskih obitelji i iskreno su se divili liberalnim postignućima razdoblja nakon 1867. godine. U isto vrijeme poslijeratni su ih događaji naveli na zaključak da se liberalizam mora kontrolirati, te su argumentirali kako je Srednja i Istočna Europa, uključujući i Mađarsku, još uvijek nezrela za utemeljenje demokracije na parlamentarnom sudstvu, što su svejedno smatrali jednim prihvatljivim oblikom vlasti. Teleki i Bethlen su stoga zagovarali „konzervativnu demokraciju“, koju bi vodila aristokracija i zemljoposjedničko plemstvo, kao pravi odgovor regije na izazove demokratskog doba. Protivili su se svim naporima ciljanim bilo na radikalno proširenje ili na potpuno ukidanje liberalnih prava sigurno pohranjenih u parlamentarizmu dualističkog razdoblja. Njima se liberalna demokracija činila kao prezirani komunizam i bili su nepovjerljivi prema socijaldemokraciji zbog njezina zalaganja protiv privatnog vlasništva. Konačno, protivili su se i radikalnim i fašističkim težnjama desnog krila koje su utjelovljavali Gyula Gömbös i ostali „zaštitnici rase“, koji su smatrali da je parlamentarni sustav preživio te da ga je potrebno zamijeniti autoritativnom vladavinom koja bi omogućila ponovnu podjelu ekonomskih funkcija na račun židovske buržoazije, a u korist mađarske kršćanske srednje klase. ... Kao konačnu mjeru u krojenju političke scene Mađarske, Bethlen je prema svojoj koncepciji „konzervativne demokracije“ u ožujku 1922. godine odredio novi izborni zakon kojim je snižen udio glasača s oko 40 na 28 posto, što je Mađarsku stavilo na razinu Jugoistočne Europe ili najkonzervativnijih zemalja Zapadne Europe, poput Francuske ili Belgije. ... Temeljni karakter koji je politički sustav zemlje zadržao do njemačke okupacije u ožujku 1944. godine pojavio se već tada kao rezultat Bethlenove konsolidacije. Mađarska je postala parlamentarna država sa snažnim elementima autoritarnosti i hegemonističke stranačke strukture, u kojoj se institucijama koje su naslijeđene iz liberalnog razdoblja upravlja na protudemokratski način.“ Isto; n. dj. str. 350.-351. i 354.

¹⁰² Isto; n. dj. str. 345.

¹⁰³ U mađarskim internacijskim logorima nakon potpisivanja Trianonskog mirovnog ugovora, odnosno nakon povlačenja srpskih vojnih postrojbi s dijela teritorija Baranje i Bačke iz gradova Pečuha i Baje, zatočeno je i više stotina uglednih bunjevačko-šokačkih Hrvata toga prostora.

¹⁰⁴ Isto; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 353.

¹⁰⁵ Telekijeva vlada donijela je prvi antisemitski zakon tzv. *Zakon o numerus clausus*, pod pritiskom desnih radikala još 1920. godine. Isto; n. dj. str. 352-353 usp. Grupa autora; *Povijest Mađarske*, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 226.

¹⁰⁶ Isto; Kontler, n. dj. str. 354.

¹⁰⁷ Vidi; Grupa autora; *Povijest Mađarske*, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 228.

¹⁰⁸ Lažne francuske novčanice tiskane su u Nacionalnom kartografskom institutu na čijem se čelu nalazio Teleki, a akciju širenja po Europi planirao je sam mađarski vojni stožer na čelu s tadašnjim zapovjednikom i Gömbösom. Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 358.

¹⁰⁹ Vidi; Grupa autora; *Povijest Mađarske*, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 228., 229.-230. usp. Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 359.-360.

¹¹⁰ O padu kratkotrajne vlade grofa Károlyia i usponu Gömbösa na vlast Kontler ističe: „Kada je Károlyijeva vlada u veljači 1932. godine odlučila razmotriti plan francuskog premijera Andréa Tardieua za gospodarski i financijski oporavak zemalja Srednje Europe, mnogi u vladinoj stranci i izvan nje to su

smatrali sramotnom predajom neprijateljskim silama koje su već jednom uništile Mađarsku. U lipnju 1932. godine od Stranke jedinstva odcijepila se fašistička Mađarska nacionalna socijalistička seljačka i radnička stranka. Iako je na Bethlenov prijedlog u jesen iste godine Károlyi odstupio, njegov su položaj zapravo neodrživim učinili nacionalistički pritisak skupine koja je bila podložna desnom ekstremizmu, a čiji su glas, snaga i utjecaj bili pojačani ne samo teškoćama, već i tendencijama gospodarskog nacionalizma, koji je izvirao iz krize. Dana 1. listopada 1932. godine Korthy je vođu te skupine Gyulu Gömbösa, postavio na ispražnjenu premijersku stolicu.“ Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 368.

¹¹¹ Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 368.-369.

¹¹² Isto; n. dj. str. 369.-370.

¹¹³ Isto; n. dj. str. 370, usp. Grupa autora; *Povijest Mađarske*, BARBAT, Zagreb, 1995., str.232.-234.

¹¹⁴ Pozivajući se na izvore iz doba NDH Hrvoje Matković u knjizi *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* navodi kako je odvjetnik Ante Pavelić novu revolucionarnu organizaciju započeo organizirati još u Zagrebu 1929. godine. Potpuni ustroj *Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija* (UHRO) bilo je završen tek u političkom iseljeništvu kada je 1932. godine Ante Pavelić na stranicama lista *Hrvatska pošta* objavio *Ustav UHRO*. Kako ističe Bogdan Krizman u knjizi *Ante Pavelić i Ustaše* dokumenti kao što su *Ustav UHRO* i *Službovnik ustaške vojske*, jasno pokazuju kako su svi logori u Mađarskoj i Italiji po tim naredbama stavljeni pod izravni nadzor *Glavnoga ustaškog stana* (GUS) još sredinom 1931. godine, a na čelu GUS-a nalazio upravo novopostavljeni poglavnik Ante Pavelić. Vidi; Matković, M; *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada PIP Pavičić, Zagreb, 2002., str. 36 usp. Krizman, B., *Ante Pavelić i Ustaše*, Izdavač, GČP Delo OOUR Globus, Ljubljana-Zagreb, 1978., str. 83.-89.

¹¹⁵ Vidi; Krizman, B., *Ante Pavelić i Ustaše*, Izdavač, GČP Delo OOUR Globus, Ljubljana-Zagreb, 1978., str. 66.

¹¹⁶ Suradnja Pavelića i Perčeca započela je još 1929. godine u Beču gdje je drugo spomenuti razvio prvu mrežu hrvatskih revolucionara koji su planirali i provodili diverzantske akcije na tlu Kraljevine Jugoslavije. Diverzije ustaških političkih iseljenika vrlo brzo su uzrokovala jačanje represije monarhističkih jugoslavenskih vlasti kako u zemlji tako i u inozemstvu. Beogradske su vlasti 1931. godine izdale naredbu zagrebačkim tajnim agentima da pokušaju u Beču ukloniti i samoga Gustava Perčeca. Zbog tih međusobnih obračuna na tlu druge države austrijske vlasti su prognale Perčeca te je on napustio zemlju i otišao u mađarski dio Gradišća. O Perčecovom dolasku u Mađarsku i njegovoj suradnji s mađarskim vlastima Krizman piše: „Austrijska vlada-nakon suđenja-nije bila voljna da se na njenom teritoriju obračunavaju međusobno agenti jugoslavenske policije i pripadnici Pavelićeve grupe, pa je –u strahu od vanjskopolitičkih komplikacija s vladom u Beogradu-donijela odluku o izgonu G. Perčeca. Perčec je na to prebacio svoj centar u Gradišće, u Šopron, da bi nešto kasnije uzeo u zakup majur Janka-pusta u neposrednoj blizini jugoslavenske granice ... Perčec se nije dugo zadržao u Šopronu nego je-posredstvom mađarskih vlasti i mađarskim novcem-kako je već spomenuto, uzeo u zakup majur uz samu jugoslavensku granicu u blizini Nagy Kanisze, tzv. Janka-pusta. Pod lažnim imenom Horváth Emil, postao je Perčec zakupnik, upravitelj i „sve i sva“ na tom imanju. U početku je prikupio desetak-petnaestak pripadnikama a disciplina i vojnički zapt bili su gotovo nepodnošljivi. O Perčecovom djelovanju u logoru Jankovac Krizman donosi i izvještaj sreskoga načelnika općine Prelog u kojem stoji: Na Janka pusti nalazi se oko 30 hrvatskih emigranata, koji se bave svakodneвно sa vežbanjem u rukovanju sa oružjem, bombama i paklenim mašinama. Ove vežbe sa njima izvodi neki pešadiski mađarski kapetan, naš izbeglica, koji se zove Hovat. Taj Hrvat stanuje navodno u Kapošvaru i Velikoj Kanjiži. Svakog meseca od 5. do 8. donosi taj kapetan u društvu jednog civila platu emigrantima. Koliko i na čiji teret nema podataka. Verovatno je, da bi ovo mogao da bude Perčec Gustav u uniformi mađarskog kapetana. Na Janka pusti nalazi se jedna prostorija krata raznim eksplozivom i biciklima. Sve ovo da je dopremljeno iz tvornice Čepelja kraj Budim Pešte. Prema podacima ovaj materijal predan je emigrantima na rever s tim, da Mađarskoj plati, kad se ostvari nezavisna država Hrvatska. Za isplatu da jamči Italija.“ Vidi; n. dj. str. 81., 84., i 128.-129.

¹¹⁷ Isto; n. dj., str. 116.

¹¹⁸ Isto; n. dj., str. 116.-117.

¹¹⁹ Isto; n. dj., str. 103.-104., 111.-113. i 128.-129.

¹²⁰ Krizman o Perčecovoj aferi iznosi: „U to vrijeme Perčec nije ni slutio da mu se priprema „crni petak“, jer je dugo vremena na svom srcu čuvao guju: ljubavnicu Jelku Podgorelec, koja će ubrzo zagrebačkim novinama *Novosti* (od 5. do 14. X. 1933.) objaviti seriju članaka o njemu, Janka-pusti i pojedinostima u

vezi s ustašama u Mađarskoj. Ti njeni članci zatim su izašli u posebnoj brošuri pod naslovom: *Tajne emigrantskih zločinaca. Ispovijest Jelke Pogorelec* (Zagreb 1933.) Otkrića J. Pogorelec teško su kompromitirala Perčeca i on je – u nemilosti kod Pavelića već zbog rivalstva-bio ubrzo prisiljen da zapovjedništvo nad Jankovcem-preda Vjekoslavu Servatzyju. Toj primopredaji prisustvovao je, kao Pavelićev izaslanik, I. Perčević. “ Isto; n. dj., str. 129., 131.-132.

¹²¹ Isto; n. dj., str. 143.-145. usp. H. Matković; *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada PIP Pavičić, Zagreb, 2002., str. 42.-43.

¹²² O izvršenju atentata na kralja Aleksandra u Francuskoj Krizman piše: “ Čini se da je odluka o atentatu na kralja Aleksandra za vrijeme njegovoga boravka u Francuskoj pala u kolovozu 1934. godine u Rimu, gdje su se u tu svrhu sastali A. Pavelić i Vanča Mihajlov, koji je u međuvremenu bio prisiljen da pobjegne iz Bugarske i da se (privremeno) skloni u Tursku. Poučeni zagrebačkim iskustvom (Oreb), odlučili su da za tu priliku odaberu najpouzdanije i Mihajlov je spremno odredio svog odabranika: Velička Georgijeva Kerina koji je već za sobom imao nekoliko političkih ubojstava. Bilo je dogovoreno da ustaški atentatori budu odabrani iz kadra koji se trenutačno nalazio u Mađarskoj (a ne Italiji!), nakon formalnog raspuštanja logora na Janka-pusti, a da organizaciju atentata pripremi Pavelić. Pavelić je vrlo osjetljivu i delikatnu ulogu pratioca atentatora na lice mjesta povjerio svom (tada) vrlo bliskom suradniku Eugenu Kvaterniku koji je imao preduvjet što je dobro govorio francuski. ... Radi provođenja smišljenog plana Pavelić je formalno povjerio Miji Bziku, kao osobi posebnoga povjerenja, da otputuje preko Beča u Mađarsku i posjeti tamošnje ustaše, a pravi Bzikov zadatak krije Odredba G.U.S.-a br. G. 51/34 od 22. IX. 1934. ... Bzik je, zatim, otputovao; u Beu je potražio Perčevića i obojica su zajedno otišla u Budimpeštu, gdje je Perčević imao pribaviti mađarske pasoše, a Bzik ići dalje do Nagy Kanisze, gdje su u to vrijeme bili u Horthy Miklos-utca 23 okupljeni pripadnici raspuštenog logora „Jankovac“. Tamo je Bzik obavjestio Miju Kralja, Ivana Rajića i Zvinka Pospišla da imaju poći s njim, pokazavši im poglavnikovu zapovjed da mu se bez raspravljanja moraju pokoravati. Izabranici su, pojedinačno jedan za drugim, odlazili u Budimpeštu radi pasoša, a zatim ih je Bzik poveo put Švicarske (Zürich)“. Zanimljivo je kako je Pavelić prije samog atentata sklonio na sigurno doglavnika Budaka, iako on nije imao većega učešća u atentatu dok je istovremeno Gustava Perčeca istovremeno ostavio bez pomoći u Budimpešti. Vidi; Krizman, B., *Ante Pavelić i Ustaše*, Izdavač, GČP Delo OOUR Globus, Ljubljana-Zagreb, 1978., str. 156.-159. usp. H. Matković; *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada PIP Pavičić, Zagreb, 2002., str. 41.-44.

¹²³ Tijek istrage i suđenja trojki Kralj, Rajić, Pospišl te mađarskoj i talijanskoj ulozi u atentatu i nakon njega detaljno opisuje B. Krizman u knjizi *Ante Pavelić i Ustaše*. O prešutnoj potpori mađarskih krugova ustašama svjedoči i činjenica što su članovi te revolucionarne organizacije, kako piše H. Matković, upravo u Mađarskoj uspjeli iskovati i vlastiti novac kunu. Vidi; Krizman, B., *Ante Pavelić i Ustaše*, Izdavač, GČP Delo OOUR Globus, Ljubljana-Zagreb, 1978., str. 161.-279. usp. H. Matković; *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada PIP Pavičić, Zagreb, 2002., str. 38.-44.

¹²⁴ Vidi; Krizman, B., *Ante Pavelić i Ustaše*, Izdavač, GČP Delo OOUR Globus, Ljubljana-Zagreb, 1978., str. 202.-224.

¹²⁵ Isto; n. dj., str. 159.

¹²⁶ Pretpostavku o Pabvelićevoj upletenosti u ubojstvo Perčeca zbog složenosti i dugogodišnjeg zanemarivanja te teme s današnje točke gledišta teško je provjeriti bez dodatnih istraživanja koja bi se trebala provesti kako na u mađarskim tako, još i više u austrijskim odnosno talijanskim i francuskim arhivima, ali i kod živih članova obitelji Pavelić. Ipak, takova istraživanja prelaze veličinu ovoga rada te smo je samo naznačili kao jednu od mogućnosti koja treba potaknuti ta buduća istraživanja.

¹²⁷ Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 372.-373. usp. Grupa autora; *Povijest Mađarske*, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 233.-234.

¹²⁸ Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 373.-374.

¹²⁹ Isto; n. dj., str. 374.-377.

¹³⁰ Vidi; Grupa autora; *Istorija Mađara*, CLIO, Beograd 2002., str. 560.

¹³¹ Vidi; *Subotičke novine*, 5. travnja 1940., godina XXI, br. 14, str. 3.

¹³² Vidi; Grupa autora; *Istorija Mađara*, CLIO, Beograd 2002., str. 561.

¹³³ U članku pod naslovom *Mađarski ministri pozvani u Beč Hitler, Ciano i Ribbentrop u Beču-Važna vijećanja* Pozvani su i predstavnici Rumunjske i Slovačke prenose se vijesti njemačke agencije DNB te se u tekstu ističe: „U ovdašnjim političkim krugovima brojni razgovori koji se vode od početka tjedna s vodećim državama savezničkim odnosno prijateljskih sila tumače kao siguran znak, da rad na političkoj novoj

izgradnji Europe stalno i brzo kroči naprijed uz vojničko razbijanje Engleske, neumoljivi nastavak što ga je Duce upravo opet istaknuo. Premda s mjerodavnog mjesta nema nikakvih informacija o sadržaju ovih sastanaka, prema brojnim kombinacijama iz protivnog inozemstva, besmislenost koja se može na prvi pogled ocijeniti, ovdje se vjeruje da se zna, da se slika buduće Europe u razgovorima što se vode dalje dovršava. ... Ovdášnji politički krugovi s velikim zanimanjem očekuju sutrašnji njemačko-talijansko-mađarski sastanak u Beču. Očekuje se da će se tamo rješavati konkretna pitanja. “ U istom broju izašao je i članak pod naslovom *Mađarska je pristupila trojnom paktu* u kojem se donosi tekst protokola koji je bio potpisan od ministra Csákyja, a supotpisan i ovjeren na tri jezika od predstavnika Njemačke, Italije i Japana. Također vidi i članke pod naslovima *Poslije vijećanja u Berlinu Konferencija Hitler-Ciano-Sunner-Ribbentrop* *Važna vijećanja o odnosima španjolske i Rusije* kao i *Bugarski kralj Boris u Njemačkoj* *Posjet Hitleru*. Vidi; *Subotičke novine*, 22. studeni 1940., God. XXI, br. 47, str. 1. i 5.

¹³⁴ Vidi; Grupa autora; *Istorija Mađara*, CLIO, Beograd, 2002., str. 572.

¹³⁵ Isto; n. dj. str., 571.-572.

¹³⁶ Navedeni citat iz pisma premijera Telekia preuzet je iz srpskoga prijevoda i nalazi se u knjizi *Istorija Mađara*. Nešto je drugačiji u hrvatskom prijevodu koji je zabilježen u knjizi *Povijest Mađara* autora Pétera Hánáka gdje glasi: „*Prekršili smo našu riječ. ... Stali smo na stranu hulja ... Bit ćemo pljačkaši leževa! Najgori narod*“. Vidi n. dj.; 572 usp. Grupa autora; *Povijest Mađarske*, urednik Péter Hánák, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 262.

¹³⁷ Tekst je preuzet iz srpskog prijevoda, Vidi; Grupa autora; *Istorija Mađara*, CLIO, Beogra, 2002., str. 573

¹³⁸ U Danici za 1942. godinu je zabilježena vijest: „6-oga. Izbio nimačko-jugoslavenski rat. Beograd pet puta bombardiran. Mnogo tisuća ljudi poginulo. Prvi dan Srbi izgubili preko 100 ajroplana. Srbi bombardirali Szeged, Pécz, Villány, Siklós. Mađari su deset navalnih ajroplana uništili. Vidi; Kratka povist prošle godine, *Danica ili kalendar za Bunjevce, Šokce i Hrvate 1942.* “ Budimpešta, 1942., str. 32.

¹³⁹ Eaden je tom prigodom rekao: „*Ako zemlja nije gospodar vlastite sudbine, i dobrovoljno se odriče svoje neovisnosti, bar ne bi trebala potpisati sporazum o prijateljstvu koji će poslije pogaziti. Recite svojim u Mađarskoj da će Britanija to pamtit u vrijeme kada se bude zaključivao mir.*“ Vidi; n. dj. 32 usp. Grupa autora; *Povijest Mađarske*, urednik Péter Hánák, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 263.

¹⁴⁰ Vidi; Grupa autora; *Istorija Mađara*, CLIO, Beograd, 2002., str. 574. usp. Grupa autora; *Povijest Mađarske*, urednik Péter Hánák BARBAT, Zagreb, 1995., str. 262.

¹⁴¹ Lajčo Budanović, Petar Pekić i Josip Đido Vuković uz Martina Matića bili su glavni organizatori popisa stanovništva Bačkoga trokuta koje je izaslanstvo bunjevačkih Hrvata priložilo na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Tim popisom oni su željeli dokazati da je prostor Južne Ugarske većinski naseljen slavenskim, odnosno bunjevačko-šokačkim i srpskim stanovništvom što su prijeratne mađarske statistike negirale. U izaslanstvu su od bunjevačkih Hrvata uz bajskega župana Srbina Vasu Dolinku bili vlč. Blaško Rajić, Franjo Piuković, Šime Rudić, Ivan Abramović, Josip Đido Vuković, Pajo Išpanović, Josip Velin i Petar Pekić. Mađarski novinar i povjesničar János Csuka u knjizi *A délvidéki magyarság története* donosi i prispodobu koju je Blaško Rajić ispričao na skupu u Subotici 1941. godine vezanu za boravak bunjevačkih izaslanika u Parizu: Rajić je tada izjavio: „... *Uveli su nas u jednu veliku dvoranu. Ondje je u jednom kutu sjedio gospodin s čibukom u ruci. Čitao je novine. Nije se osvrtao na nas. Mi smo čekali i o svemu razgovarali dulje od dva sata. Onda su došli Herriott i Loucheur te su razgovarali s Matićem. On je govorio francuski. Mi smo među sobom razgovarali našim dobrim, starim bunjevačkim jezikom.*“ Onda je iznenada ustao onaj gospodin s novinama, pristupio nam te nam se obratio svršenim dalmatinskim dijalektom hrvatskog jezika: „*Gospodo, ja sam britanski diplomat. Desetljećima sam službovao na Sušaku i savršeno vladam hrvatskim jezikom. Izjavljujem da je vaš bunjevački govor ljepši i muzikalniji nego dalmatinski hrvatski jezik.*“ *Poslije nas je odveo u jednu drugu dvoranu, gdje je ovako govorio o nama: „Ova su gospoda mađarski Bunjevci iz Podunavlja i Subotice. Njihov je jezik potpuno istovjetan hrvatskom jeziku. I oni sami sebe smatraju Hrvatima*“. To je bilo veliko iznenađenje za Vesnića i Pašića. Oni su najme držali da su Bunjevci Srbi, štoviše, i priznati je južnoslavenski etnograf Cvijić smatrao da su Bunjevci Srbi te je o tome obavijestio i beogradsku vladu. “ Vidi; Beretić, S; Csuka János, *Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca*, Br. 5, C-Č, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 206., str. 14.

¹⁴² Vidi; Grlica, M. i Vaš, G.; *Subotičko višestranačje 1919.-1929.*, Promemorija NO 9, Subotica, 1990.

¹⁴³ Vidi; Pekić, P.; *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930., str. 245.-246.

¹⁴⁴ Druga hrvatska Istra kao paralelu za Bajski trokut Pekić spominje u više svojih dijela, a sintagmu preuzimaju Kokić i Čović u brošuri *Bunjevci i Šokci*. O stradanju Bajskog trokuta i političkim igrama oko

razgraničenja Pekić piše i u *Klasju naših ravni* 1935. godine. Vidi; Pekić, P.; *Bunjevci na Mirovnoj konferenciji u Parizu, Klasje naših ravni*, Pučka kasina, Godina I. br. 1, Subotica, 1935., str. 30.-34.

¹⁴⁵ Mađarski autori pišući o pogoršanju položaja manjina u svojim djelima uzimaju tek godinu 1944. kada je Kraljevina Mađarska bila formalno okupirana od strane Trećega Reicha. Istovremeno o društvenom, kulturnom i političkom položaju Slovaka, Rumunja, Hrvata i Srba u međuratnom periodu ne donose niti jednu referencu, niti spominju život tih svojih državljana pod Horthyjevim režimom. Grupa autora; *Povijest Mađarske*, urednik Péter Hánák, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 262 usp. Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 383.-389.

¹⁴⁶ Primjer za uznapredovanu asimilaciju i teški položaj hrvatskoga svećenstva u Mađarskoj jest i sudbina hrvatskog svećenika Grge Crnkovića koji je sredinom dvadesetih godina službovao kao kapelan i pomoćni župnik u više župa Bajskog trokuta te je bio primoran svoje prezime mađarizirati u Cserhádi. Vidi; Bačić, S., *Cserhádi, Grgur (Crnković, Grgo, Gergely)*, Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, Br. 5, C-Č, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 206., str. 13.-14.

¹⁴⁷ Karagić je tom prigodom istaknuo: „*Mi ćemo i otsele nastojati, da ne samo svake godine priredimo svoje nacionalne priredbe, nego ćemo ako to bude moguće što češće priređivati. Veliki je to posao, ali klonuti nećemo i ne smijemo nikada, nego sa svom mladenačkom snagom i oduševljenjem moramo naprijed. Ja sam prije 10 godina osnovao ovo naše društvo, a sada radim na tome da osnujem bunjevačke novine (neizrecivo burno odobravanje sa „Živio“) zatim: novinu, novinu, našu bunjevačku novinu (trebalo je dobro čekati da se prisutni nisu smirili od uzbuđenja). Bunjevci-Hrvati u ovome mome najsvetijem snovu moraju biti svi na okupu. I ova naša pozorišna predstava je priređena u tu korist.*“ Vidi; *Subotičke novine*, 5. siječnja 1940., Godina XXI, br. 1, str. 2.

¹⁴⁸ Vidi; *Subotičke novine*, 21. lipnja 1940., Godina XXI, br. 25, str.5.

¹⁴⁹ Čović u članku piše: „*Mnogi i mnogi dobri Hrvati su me često pitali: kako Mađari u Subotici! A rijetki i prerijetki su me pitali kako Hrvati u Baji, Matijeвиću, Kačmaru, Gari, Santovu i drugim hrvatskim mjestima u Mađarskoj. Ti ljudi su znali, da u Bačkoj Hrvatskoj ima Mađara, ali su teško razumjeli, da u Mađarskoj ima znatan broj Hrvata, koji su protiv svoje volje ostali tamo gdje su danas u Mađarskoj! ... Da me se razumije nisam zato da se Mađarima u Hrvatskoj oduzmu njihova prava! Ali sam apsolutno zato, da se Hrvatima u Mađarskoj dadu barem ona prava, koja imaju Mađari kod nas. Pa ako Mađari u Mađarskoj još ne uviđaju to da i Hrvati imaju pravo na život i svoj kulturni razvitak i u Mađarskoj, kada su već protiv svoje volje, dospjeli tamo onda ni ovi naši Mađari nemaju pravo tražiti nešto posebno u Hrvatskoj! ... Hrvati u Mađarskoj zaslužuju neusporedivo više pažnje i brige s naše strane nego što je to do sada bilo (ako je uopće i bilo štogod!) Oni koji su omogućili Mađarima u Hrvatskoj da nesmetano razvijaju svoju mađarsku kulturu i čuvaju svoju mađarsku narodnu individualnost ne smiju vjerovati sve dotle dok mađarski Hrvati na jednoj slobodnoj skupštini, recimo u Baji, ne kažu o Mađarima ono što su Mađari iz Banovine Hrvatske rekli o nama Hrvatima na svojoj skupštini u Zagrebu.*“ Vidi; *Subotičke novine*, 11. listopada 1940., Godina XXI, br. 41, str. 6.

¹⁵⁰ Obzorov novinar piše: „*Razumljiva je kritika Subotičkih novina protiv postupaka mađarskih vlasti prema Hrvatima u bajskom trokutu. Bunjevačko-šokački Hrvati u Bačkoj i Baranji osjećaju neposrednije nego ostali hrvatski narod težak položaj Hrvata u Mađarskoj. Njihov poziv hrvatskoj javnosti, da ne zaboravi Hrvate u Mađarskoj, dirljiv je i pokazuje visoku nacionalnu svijest naših bunjevačko-šokačkih Hrvata.*“ Vidi; „*Obzor*“ o Hrvatima u Mađarskoj, *Subotičke novine*, 18. listopada 1940., Godina XXI, br. 42, str. 2.

¹⁵¹ U članku pod naslovom Istina? Ivan Kujundžić piše: „*Kad Mađari nijesu žalili posveti cijeli broj Stud-a Subotičkim novinama bit ćemo i mi gentlmeni, pa ćemo im odgovoriti na jednom stupcu! Veleučena gospoda su pokazala da se razumiju u stvari čim su ustvrdila da „Rajić i „Obzor“ iz zaborava, ili iz neznanja, ili iz zle namjere ne prave nikakve razlike između Bunjevaca, Šokaca i Hrvata.*“ Patentiranim subotičkim povjesničarkama (misli se na Maru Malagursku-Đorđević prosrpski orijentiranu Bunjevku op. KB) su Bunjevci i Šokci i Hrvati dva naroda, a Mađari vele ne! To su tri naroda! Svaki je narod za se! To tvrde mađarski doktori! Istina je nešto treće! Bunjevci i Šokci su Hrvati. To je teza koje dokazuje povijest i narodni osjećaj! Protiv toga je badava dizati glas!“ Vidi; *Istina?*, *Subotičke novine*, 29. studeni 1940., Godina XXI, br. 48, str. 1.

¹⁵² Vidi; *Istina?*, *Subotičke novine*, 29. studeni 1940., Godina XXI, br. 48, str. 1.-2.

¹⁵³ U članku se ističe: „*U dva maha pisali smo dosada o prilikama u kojima žive naši sunarodnjaci u Mađarskoj. Konstatovali smo da su oni tamo podvrgnuti nasilnoj mađarizaciji, jer im je oduzeta svaka mogućnost bilo kakvoga djelovanja. ... Naš članak o prilikama pod kojim žive Hrvati u Mađarskoj prenio*

je u izvadcima i „Obzor“, a osvrnuo se na njega i mađarski statistički bilten „Stud“. ... Mi smo na sve to odgovorili, pa nas je vrlo iznenadilo pisanje jednog od novih brojeva „Obzora“, gdje se demantira sve ono što smo prije zajednički tvrdili. Radi se o jednoj vijesti. „Obzor“ javlja „da je prije nekoliko dana svoje znanice u Subotici posjetio jedan istaknuti seljak i narodni borac Hrvata u Mađarskoj koji je prikazao prosvjetni život Hrvata u Mađarskoj. U svakom bunjevačkom mjestu otvorene su nedavno škole na hrvatskom jeziku, u koje su Bunjevci obavezni slati svoju djecu. ... Osim onoga koji je poslao „Obzoru“ citiranu vijest u Subotici nitko ne zna da je kakav istaknuti hrvatski narodni borac iz Mađarske kod nas boravio. 2. Nitko u Subotici ne zna da bi taj narodni borac u kojem našem kulturnom društvu ili ustanovi prikazao prosvjetni život Hrvata u Mađarskoj. Prema svemu ovome izlazi da je ta vijest „Obzoru“ podmetnuta iz kakvih računa. Mi sa svoje strane žalimo da se i ovako šta može dogoditi.“ Vidi; Prosvjetni život Hrvata u Mađarskoj! Subotičke novine, 6. prosinac 1940., Godina XXI, br. 49, str. 1.

¹⁵⁴ Isto; str. 1.

¹⁵⁵ Navedeni članak potpisan je s inicijalima TD, a odnose se na pseudonim Tihomir Drević. Autor u tekstu ističe: „Poznavajući stanje našeg naroda u Mađarskoj, mi se iskreno radujemo sklopljenom paktu o vječnom prijateljstvu. Nadamo se, najme, i očekujemo da će mađarske vlasti promijeniti svoje držanje prema našim manjinama. Svaki narod ima svoje od Boga dato pravo da se slobodno razvija i napreduje. To pravo pripada Mađarima u Jugoslaviji, to pravo pripada bunjevačko-šokačkim Hrvatima u Mađarskoj. Neka i jedni i drugi imaju svoje osnovne i srednje škole koje ima da izdržava i nadzire sama država. Neka se u Beogradu i Zagrebu kreiraju katedre za mađarski jezik, a u Budimpešti za srpsko-hrvatski. Neka se našim manjinama u Mađarskoj dozvoli otvaranje narodnih čitaonica i osnivanje kulturnih društava, kao što je to dozvoljeno Mađarima u Jugoslaviji.“ Vidi; Subotičke novine, 24. prosinac 1940., Godina XXI, br. 51, str. 1.

¹⁵⁶ Vidi; Subotičke novine 3. siječanj 1941., Godina XXII, br. 1, str. 3.

¹⁵⁷ Sivić je pseudonim kojim se služio msgr. Blaško Rajić. Vidi; Subotičke novine 3. siječanj 1941., Godina XXII, br. 1, str. 3.

¹⁵⁸ Sivić u tekstu ističe: „Dok je kod nas Mađarima dozvoljeno izdavati listove, do mile volje, i kalendara na tucete, i u njima pisati, tako, da mađarskije ne mogu pisati ni u samoj Pešti: dotle naši u Mađarskoj dobiju jedan kalendar i izdavatelj ovog kalendara „Stefaneum Tiskara D.D.“ A to je tako, kao kad bi za naše Mađare, ovdje izdavalo kalendar jedino „Hrvatsko Književno Društvo Svetoga Jeronima“. I kad bi označilo ovako: „Za Sekelje, Čangove i Mađare u Jugoslaviji.“ Toliko znači ono: „za Bunjevce, Šokce i Hrvate“. Nas čudi, zašto u Mađarskoj tako zebru od priznanja da su Bunjevci i Šokci tako isto Hrvati, kako je Hrvat dr. Ante Starčević, lički Bunjevac, otac Hrvatske ili kako je Hrvat fra Grga Martić, bosanski Šokac, bivši pjesnik.“ Vidi; Subotičke novine, 3. siječanj 1941., Godina XXII, br. 1, str. 3.

¹⁵⁹ Vidi; Subotičke novine, 14. veljače 1941., Godina XXII, br. 7, str. 6.

¹⁶⁰ U članku se ističe: „Prigodom svoje 25-godišnjice održala je akademija Sv. Stjepana svečanu sjednicu. Otvorio ju je kardinal i nadbiskup primas Justinijan Séri. Tom je prigodom održao dugi vatreni patriotski govor, u kojem je veličao zasluge sv. Stjepana i sv. Ladislava za Mađarsku. Mnogo se zadržao na političkom i vojničkom radu sv. Ladislava, čija se 900-godišnjica rođenja sada slavi. O njemu je rekao, da je okupirao Hrvatsku, kako bi time osigurao mađarsku nezavisnost protiv Bizanta. Mi dobronamjerno primjećujemo, da Hrvatska nije od Ladislava „occupata“ (osvojena) nego „acquisita“ („stečena“), a to je velika razlika. Sv. Ladislav je osnivač i zaštitnik zagrebačke dijeceze, pa nam ne može biti svejedno, što se o njemu govori.“ Vidi; Katolički list, Književnost i umjetnost, br. 1, Zagreb, 1941., str. 11.

¹⁶¹ Vidi; Katolički list, Književnost i umjetnost, br. 13, Zagreb, 1941., str. 150.

¹⁶² Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 383-389 usp. Grupa autora; *Istorija Mađara*, CLIO, Beograd, 2002., str. 574.-580.

¹⁶³ U Historijskom arhivu Subotice sačuvano je više dokumenata u kojima se zorno vidi kako su nove lokalne mađarske vlasti u Subotici pazile da na činovnička mjesta u Kalači rasporede provjerene mađarske kadrove i to ne židovskog podrijetla. Vidi; HAS;23581/1941, Szám:14020/1941 kig.

¹⁶⁴ Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 381.

¹⁶⁵ Među tim bunjevačkim prvacima isticali su se dr. Josip Mamužić i pročelnik kulturnog odjeljenja u vrijeme mađarske vlati dr. Aladar pl. Vojnić. Aleksandar Kasaš u članku *Stav Bunjevaca prema zbivanjima u Bačkoj u proleće 1941. godine* piše kako je Somborac Grga Vuković nakon ulaska mađarske vojske posjetio novoga vojnoga zapovjednika te mu je prenio mišljenje dijela somborskih Bunjevaca kako su spremni na suradnju s novim vlastima. Tom je prigodom Vuković izjavio da se 80% Bunjevaca osjeća

Hrvatima. Vuković se zalagao i za protjerivanje svih Hrvata na teritorij NDH, ali do toga nije došlo zbog tadašnjih međunarodnih prilika. Vidi; Kasaš, A., *Stav Bunjevaca prema zbivanjima u Bačkoj u proleće 1941. godine*, Zbornik radova sa simpozija „O Bunjevcima“ u Subotici 7.-9. decembra 2006. godine, Nacionalni savet bunjevačke nacionalne manjine i Srpska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad, 2007., str. 111.-112.

¹⁶⁶ Već i prije pripojenja južne Bačke Kraljevini Mađarskoj dio Mađara koji su živjeli na području sreza Subotica jasno je izražavao želju da se taj dio jugoslavenskog teritorija reintegrira u mađarski. O tome svjedoči i krivična prijava protiv Čanadi Mihajla podignuta 1939. godine od strane žandarmerijske stanice Tavankut., U krivičnoj prijavi se navodi: „Dana 1. maja 1939. godine, saznala je patrola ove stanice kaplar Horvat Franjo i žandarm Grcić Redo, da je dana 26. aprila 1939. godine, Čanadi Mihajlo kovač iz Šebešića pred Pokornić Franjom govorio, da sve što je ranije bilo Mađarsko da će opet biti njihovo kao i sam Šebešić. ... Okrivljeni Čanadi Mihajlo po istoj patroli, a u prisutnosti Jurić Sive i Tumbas Bele starog 28 godina, iz Šebešića kbr. 451, sreza Subotičkog, Dunavske banovine ispitan izjavio je; da on nije nikada govorio da će biti Mađarsko što je i ranije bilo kao i Šebešić, a da se ne sjeća ako je kada bio pijan te da je tako u pijanom stanju to kazao, samo što se on toga ne sjeća.“ Vidi; HAS, F: 47 4072/1939

¹⁶⁷ Proglas pod naslovom *Braćo Bunjevci!*, bio je tiskan u obliku velikog plakata i obrubljen mađarskom trobojnicom. Primjerak se čuva u Muzeju grada Subotice, a tiskan je na mađarskom i hrvatskom jeziku. Vidi; GMS, I-2131 isto; Grlica, M. *Znamenja prošlosti Četrnaest subotičkih zastava*, Museion br. 2, Godišnjak Gradskog muzeja Subotica, Subotica, 2002., str. 113.-115.

¹⁶⁸ *Levente* je mađarska nacionalistička mladeška organizacija koja je mladež odgajala u športskom, ali i u militarističkom dugu značajan rast bilježi nakon uspona Gömbösa na vlast. Vidi; Grupa autora; *Povijest Mađarske*, urednik Péter Hánák, BARBAT, Zagreb, 1995., str. 233.

¹⁶⁹ Od subotičkih Bunjevaca proglas su potpisali: Ivan Mamužić, Petar Krmpotić, Blaž Dulić, dr. Josip Mamužić, Grgo Skenderović, Antun Vuković, Pavao Šokčić, Albert Orčić, Ivan Pijuković, Alojz Knapec, Petar Vujković, Marko Ivković-Ivandekić, Šimun Ostrogonac, Matija Matković, Alojz Fabijanović, Grgo Vujković, Josip Rajčić, Geza Vuković, Josip Vukov, Pavao Poljaković. Vidi; Grlica, M. *Znamenja prošlosti Četrnaest subotičkih zastava*, Museion br. 2, Godišnjak Gradskog muzeja Subotica, Subotica, 2002., str. 115.

¹⁷⁰ Zastava se čuva u Gradskom muzeju u Subotici, a njenu crno-bijelu fotografiju objavio je i Mirko Grlica u navedeno radu. Vidi; GMS/VMSZ, I-396 isto; Grlica, M. *Znamenja prošlosti Četrnaest subotičkih zastava*, Museion br. 2, Godišnjak Gradskog muzeja Subotica, Subotica, 2002., str. 128.

¹⁷¹ Isto; n.dj., str. 113.

¹⁷² Svečana procesija prvi puta se održala u Subotici već u ljeto 1941. godine na sam dan sv. Stjepana kralja zaštitnika mađarske državnosti, tj. 20. kolovoza.

¹⁷³ Na stranicama Danice vrlo šturo se donose vijesti o posjeti regenta Horthyja, ali su prikazane brojne fotografije s proslave sv. Stjepana. Vidi; *Danica ili Kalendar za Bunjevce, Šokce i Hrvate 1942. prosta godina*, Stephaneum tiskara d.d., Budapest, 1941., str. 34.

¹⁷⁴ Još u vrijeme Banovine Hrvatske u Zagreb je otišao jedan od vodećih subotičkih kulturnih djelatnika Ivan Malagurski Tanar, a nakon izbijanja rata jugoslavenska vlada stavila je na raspolaganje Blašku Rajiću i Josipu Đidi Vukoviću vlak koji će ih odvesti na sigurno. Rajić je odbi tu ponudu dok je senator Đido-Vuković otputovao u Zagreb gdje je i dočekao osnivanje NDH. Nešto kasnije za njima dolaze i drugi ugledni bački Hrvati npr. Albe Šokčić, Marko Horvatski stariji, vlč. Ivan Kujundžić, Mihovil Katanec i dr.

¹⁷⁵ Vidi; Temunović, J.; *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878., Subotica, 2002., str. 40.-50.

¹⁷⁶ Ljudevit Vujković Lamić mlađi u manjoj knjižici posvećenoj životu i radu svoga oca krivo navodi da mu je otac dobio otkaz u gradskoj upravi 10. travnja 1941., jer su mađarske vojne postrojbe u Bačku ušle tek 12. travnja. Vidi; Vujković Lamić, LJ. ml., *100 godina od rođenja Ljudevita Vujovića Lamića Moce 1907.-2007.*, Pučka kasina 1878., Subotica, 2007., str.10.

¹⁷⁷ O značenju Balinta Vujkova kao sakupljača narodnoga blaga pisala je kolegica Sanja Vulić. Zahvaljujući ljubaznosti gospođe Jasne Ivančić dobio sam nje rukopisni rad o životu i radu Jakova Kopilovića kojeg sam uz druge materijale koristi u ovom radu. Vidi; Vulić, S., *Vitezovi hrvatskog jezika u Bačkoj*, NIU Hrvatska riječ i OMH Subotica, Edicija Sveučilišna knjiga 1., Subotica, 2009., str. 149. Također vidi; Ivančić, J., *Kopilović Jakov za Književnu enciklopediju*, (rukopisni rad), Zagreb, 2007.

¹⁷⁸ Još i danas službena srbijanska historiografija i njene kulturne i znanstvene elite smatraju čin priznavanja Bunjevaca i Šokaca za Hrvate 1945. godine kao pokušaj komunističkog režima da su od strane komunista navedene etničke zajednice tada nasilno „hrvatizirane“. Činjenica je da su te odluke donesene na

preporuku vodećih bačkih Hrvata antifašista na čelu s msgr. Rajićem, a naredbu je izdao i potpisao nitko drugi do Srbin dr. Aleksandar Magarašević. Teze srpske historiografije danas prihvaćaju i pod Miloševićem ponovno „probuđeni“ tzv. „nacionalni Bunjevci“. Vidi; Njegovan, D., *Dokumenti o nasilnoj hrvatizaciji Bunjevaca i Šokaca u Vojvodini posle Drugog svjetskog rata*, Etnolingvistička i istorijska istraživanja o Bunjevcima, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 25. oktobra 2008. u Subotici, Matica Srpska, NIU „Bunjevački informativni centar“ Subotica, Novi Sad, 2008., str. 105.-113.

¹⁷⁹ Tijekom istraživanja za potrebe izrade magistarskog i doktorskog rada često sam koristio literaturu i privatnu arhivsku građu koju u Subotici čuva Ljudevit Vujković Lamić mlađi.

¹⁸⁰ Zasluga za tiskanje Prčićeve knjige ima prije svega bački bunjevački Hrvat književnik Marko Čović koji je za vrijeme rata unutar zagrebačke centrale Matice hrvatske obnašao više važnih dužnosti.

¹⁸¹ Uvid u dokumente o djelovanju ovih građanskih organizacija, koje su nastavile djelovati i tijekom Drugoga svjetskoga rata, dobili smo iz vrlo vrijedne i očuvane pismohrane koju je za potrebe ovoga rada ustupio Ljudevit Vujković Lamić mlađi. Dio tih vrijednih dokumenata uspio je tijekom rata sačuvati njegov otac. Ljudevit Vujković Lamić mlađi kao kolekcionar jedan dio vrlo vrijednih dokumenata i sam je otkupio pa ih je tako osobno spasio od sigurnoga propadanja.

¹⁸² Nekoliko takvih predstavlja, odnosno odgovora mađarskih lokalnih dužnosnika čuvaju se u Historijskom arhivu Subotice

¹⁸³ Vidi; Telegram br. Ss deli hds kat koezig 1941 rm 8/15 1100/ 375/ 16605/ 1941 kat koezig szaam-varosi katonai parancsnoksag sabatka

¹⁸⁴ U telegramu je naglašeno da pritužbu šalje hrvatsko ministarstvo vanjskih poslova te se doslovno ističe: „targy: horvat jegyzek a bacskai horvatok allitolgos ueldoezeseroel - hatar ideo augusztus 20 s—a horvat kueluegyministerium am kir koevetseg utjan azalabbi tartalmu...“ Vidi; telegram br. Ss deli hds kat koezig 1941 rm 8/15 1100/ 375/ 16605/ 1941 kat koezig szaam-varosi katonai parancsnoksag sabatka

¹⁸⁵ Mladen Lorković je 21. travnja 1941. godine u Zagrebu primio svečano priznanje NDH od opunomoćenika mađarske Kraljevske Vlade dr. Ladislava Bartoka Vidi; *Hrvatski narod*, God. III, 21. travnja 1941., br. 68, str. 6.

¹⁸⁶ O prvom susretu Pavelića s predstavnicima DBH za zagrebački list *Hrvatski narod* kraći članak napisao je Marko Čović. Vidi; *Bački Hrvati kod Poglavnika, Hrvatski narod*, God. III, 24. travanj 1941., br. 71, str. 4.

¹⁸⁷ Vidi; Lorković, M., *Narod i zemlja Hrvata*, Matica hrvatska, Zagreb, 1939. pretisak DoNeHa, Zagreb, 1996., 293. str.

¹⁸⁸ Isto; n. dj. 229.-243.

¹⁸⁹ Palić je u to vrijeme bio subotičko prigradsko naselje s poznatim kupalištem i velikim brojem vinograda u vlasništvu subotičkih građana.

¹⁹⁰ Dokumente o osnivanju *Subotičke matice* i *Hrvatske kulturne zajednice* objavio je u svojoj knjizi *Subotička matica* pokojni vlč. Josip Temunović. Iz navedenih dokumenata iz 1936. i 1941. godine jasno se vidi kako je na čelu navedenih kulturnih organizacija po želji biskupa Budanovića bio postavljen msgr. Blaško Rajić. Vidi; Temunović, J., *Osnivanje Hrvatske kulturne zajednice u Subotici* (prijepis Zapisnika s osnivačke skupštine i Pravila HKZ) i *Pravilnik Subotičke matice kao Zadužninskog odbora* (prijepis dokumenta i Osnovnog lista) *Subotička matica*, Pučka kasina 1878, Subotica, 2002., str. 113.-121. i 137.-138.

¹⁹¹ U telegramu se naglašava: ... *megvalaszolva a megallapitott hatar idoere ter jessze fel—ujvidek 1941/m 8/15 novakovits altbgy deli hds kat kozig csop pk*. Vidi; telegram br. Ss deli hds kat koezig 1941 rm 8/15 1100/ 375/ 16605/ 1941 kat koezig szaam-varosi katonai parancsnoksag stabatka

¹⁹² Odgovor obuhvaća četiri gusto kucane strane, a čuva se u Historijskom arhivu Subotice. Vidi; HAS; sgt. 723 az 1941.

¹⁹³ Isključivanje vodećih prvaka HSS-a iz političkog života NDH donio je poglavnik Ante Pavelić u vrijeme sazivanja Hrvatskog državnog sabora svojim zakonskim aktom od 24. siječnja 1942. godine. Upravo po Poglavnikovom nalogu predsjednik Vrhovnog suda Nikola Vuletić objavio *Proglas* po kojem se izuzeli bivši kraljevski senatori, a među njima je bio i Josip Đido Vuković. *Proglas* i *Popis* pozvanih zastupnika u Hrvatski državni sabor objavljen je na stranicama Hrvatskog naroda u kojem se izriječno ističe: „*Nisu mogli biti uneseni u popis oni zastupnici: 1. koji su napustili područje Nezavisne Države Hrvatske; 2. koji su se, i ako od naroda izabrani, dali naknadno imenovati ili birati za senatore; (podcrtao KB) 3. koji su dobili vjerodajnice, i ako nisu dobili potrebni broj glasova; 4. koji su neposredno prije uspostave Nezavisne Države Hrvatske uradili proti uspostavi, napose stupivši dobrovoljno u prevratničku*

vladu generala Simovića, koja je vlada bivšu državu uvela u rat proti saveznicima, i koji su hrvatske vojnike pozivali, da se bore proti saveznicima, dakle i proti uzpostavi Nezavisne Države Hrvatske i pozivali narod da stoku i konje stavi na raspolaganje bivšoj vojsci.“ Vidi; Hrvatski narod, 8. veljače 1942., br. 347, str. 1.

¹⁹⁴ U poglavlju pod naslovom *Razgraničenje s ostalim susjedima* Hrvoje Matković piše: „Susjedi i ratni protivnici nekadašnje Jugoslavije smatrali su posve prirodnim da se okoriste njenim raspadom i da uspostave granice koje će predstavljati ostvarenje njihovih starih „opravdanih“ (!) zahtjeva. To se odrazilo i na utvrđivanje granica NDH, što je u prvom redu potvrdila Italija nametanjem „Rimskih ugovora“. Slijedila ju je Mađarska koja je na sjevernom rubu nekadašnje jugoslavenske države zaposjela Međimurje, Prekomurje i dalje na istok trokut Drave i Dunava (Baranja). ... Kad je u lipnju 1941. u Zagreb stigla mađarska delegacija na pregovore o razgraničenju, predložila je da se granica između NDH i Mađarske utvrdi onakva granica kakva je bila 1918., tj. da Međimurje pripadne Mađarskoj. Ujedno je delegacija predložila i sklapanje ugovora o pristupu Mađarske Jadranskom moru preko hrvatskog teritorija. Kako hrvatska strana nije prihvatila te prijedloge, pregovori su završeni bez rezultata.“ Vidi; Matković, H., *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002., str. 75.-78.

¹⁹⁵ Isto; n. dj. 78

¹⁹⁶ Josip Temunović u svojoj knjizi *Subotička matica* objavio je niz dokumenta iz kojih se jasno vidi da je biskup Budanović kupio nekretninu od *Bunjevačke prosvetne matice* 1933. godine te da je u njoj zajedno s mstr. Blaškom Rajićem pokrenuo rad hrvatske kulturne organizacije *Subotičke matice*. BPM je također nastavila raditi u tim prostorijama zato što se biskup zalagao za punom homogenizacijom i integracijom bunjevačke zajednice pa zbog tog opće hrvatskog pokreta i utjecaja hrvatskih intelektualaca ta velikosrpska organizacija od tridesetih godina do početka rata nije ni imala veći utjecaj na bunjevačke Hrvate u Subotici te je u tom razdoblju njen rad potpuno zamro. Nakon ulaska mađarske vojske zgrada je rekvirirana, a po završetku drugog svjetskog rata je nacionalizirana i postala je 1965. godine društveno vlasništvo te je koncem devedesetih godina dvadesetog stoljeća nelegalno prodana privatnom investitoru. Vidi; Temunović, J., *Povijest kuće*, (List o posedu, List o vlasništvu, List o teretima, Posedovnica, Vlastovnica, Teretovnica, Nacrt zgrade, Prijepis kupoprodajnog ugovora) *Subotička matica*, Pučka kasina 1878, Subotica, 2002., str. 22.-35.

¹⁹⁷ Dokument ima oznaku M.E. 1941. Ro 20787 i žig Magyar Országos Levéltár tj. čuva se u Mađarskoj državnoj knjižnici. U II. poglavlju spominje se i djelovanje Marka Čovića za kojega se na početku ističe: *Marko Čović, a horvát közéletügyi miniszter /Budak/ titkérének 1941. augusztus 14.-i rádió előadása*

¹⁹⁸ O Čoviću i njegovom radu u dokumentu se navodi: „*A BÁCSKAI HORVÁTOK- A horvátok két tulajdonságukerel ismeretesek az egész világon: haroos velutukerel és kulturdjukerel. Mindenki előtt ismeretes az a mahy hare, melyet a horvát tengerparti városok Velence hodite tőrekvesei ellen vívtak. A törökök ellen falytatott harcukat az egész világ ismeri. Azonban a horvátok nemcsak fegyvereivel, hanem a szellemnem éskulturdjukkal is ha reoltak a magyar szörnyetegi a magyarezitás, a sovínismus és magyar megalománia ellen.*

¹⁹⁹ Autor u tekstu navodi: *Azonben nálunk bácskai bunyevác horvátokál kitartebban senki sem hareolt a horvát nemzeti öntudat, a horvát kultúra és a horvát szellem fegyvereivel az eszközei ben nem válegates, a jeget nem tisztelő és modszereiben kiméletlem magyarosítás ellen.*“

²⁰⁰ Ljudevit Vujković Lamić mlađi skupljajući građu o djelovanju HPD Neven obratio se pismom obitelji Katanec koja danas živi u Zagrebu s molbom da mu opišu rad dr. Mihovila Kataneca u Subotici te dostave njegov kraći životopis. Sin Mihovila Katanca odgovorio je u opširnom pismu u kojem navodi: „*Rat je tatu zatekao u Beogradu, jer je bio mobiliziran. Nakon raspada Jugoslavenske vojske tata se povlačio prema Sarajevu sa svojom jedinicom i tu se presvukao u civil i raznim prevoznim sredstvima došao u Zagreb. U Zagrebu je imao prijatelje te je brzo dobio stan te smo se i mi 1941. g. spakirali i došli u Zagreb. Otac je dobio visoku funkciju u ministarstvu prosvjete. Postao je glavni ravnatelj što je bilo u rang u zamjenika ministra. Ministar je bio Starčević s kojim se moj otac dobro slagao. HSS se tada rasformirao i malo je bilo HSS-ovaca koji su zauzimali u NDH tako visoke položaje ... 1941. u jesen posjetio je Suboticu s diplomatskim pasošem gdje su mu Nevenaši priredili doček i pri odlasku ispraćaj (postoji fotografija o ispraćaju).*“ U privatnoj pismohrani gospodina Ljudevita Vujkovića Lamića sačuvana je i evidencijska kartica uplate članarine Pučke Kasine iz koje se jasno vidi kako je dr. Mihovil Katanec u razdoblju od 1941. do 1945. godine boravio u Zagrebu. Vidi; *Pismo obitelji Katanec* od 5. 5. 1997. godine i 122 *Obračun članarine*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg, str. 2.-3.

²⁰¹ Jedan od vodećih prijeratnih prvaka baranjskoga HSS-a Jerko Zlatarić bio je u međuratno i ratnom razdoblju istaknuti član HKZ. Tijekom rata priključio se antifašističkom pokretu te je nakon rata nastavio obnašati visoke političke i kulturne dužnosti unutar komunističkog jugoslavenskog sustava. On je sudjelovao i u radu Đilasove komisije koja je radila na poslijeratnom razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine, ali je s te dužnosti bio smijenjen od strane partijskog vrha na čelu s Đilasom.

²⁰² Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg dokument br. 14/1941. *Tek. Magyar Királyi Rendörkapitányunk Szabatka, Kérvényo: „Horvát Kulturotton“ da „Neven“ Horvát dalegyagület, Szabadka, IV. Mikes-utca 4 működésének bajelenténa iránt., Subotica 28. listopad 1941.*

²⁰³ Na kraju dokumenta br. 14/1941. koji je cijeli pisan mađarskim jezikom autori u bilješci na hrvatskom jeziku pišu: *Prijava je uslijedila na objavu u mjesnim mađarskim novinama: „Felhívás“* Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg dokument br. 14/1941. *Tek. Magyar Királyi Rendörkapitányunk Szabatka, Kérvényo: „Horvát Kulturotton“ da „Neven“ Horvát dalegyagület, Szabadka, IV. Mikes-utca 4 működésének bajelenténa iránt., Subotica, 28. listopada 1941.*

²⁰⁴ Vidi; *Zapisnik, Sjednica Hrvatske Kulturne Zajednice u Subotici održane dana 12. oktobra 1941. godine u Hrvatskom domu i Zapisni, Vanredne Skupštine Hrvatske kulturne Zajednice u Subotici održane dne 2. veljače 1942. u Hrvatskom Prosvjetnom Domu, privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg*

²⁰⁵ Isto; *Zapisnik Sjednice Hrvatske Kulturne Zajednice u Subotici održane dana 12. oktobra 1941. u Hrvatskom prosvjetnom domu.* Dokument se nalazi u privatnoj pismohrani Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁰⁶ Isto; *Zapisnik sjednice HKZ 12. listopada 1941. godine* Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁰⁷ U zaključku prve točke se kaže: *Svako društvo mora do 1. decembra o.g. dopunjena Pravila prikazati na uvid ovom odboru, odnosno s njime Pravila potvrditi i dopuniti.* Isto; *Zapisnik sjednice HKZ 12. listopada 1941. godine* Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁰⁸ U drugoj točki zaključaka se navodi: *„Prihvat ratnih zarobljenika. Hrvatska Kulturna Zajednica će preko udruženja „Matija Gubec“ popisati naše zarobljenike u Njemačkoj, i kod nadležnih vlasti uštimati da se oni vrate kući.* Isto; *Zapisnik sjednice HKZ 12. listopada 1941. godine“* Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁰⁹ Od viđenijih članova HKZ izvanrednoj skupštini bili su nazočni: Ive Prčić, dr. Mića Skenderović, Jerko Zlatarić, dr. Mrko Kuntić, dr. Ante Šokčić, dr. Lajčo Dulić, Marko Dulić, Ante Vojnić-Tunjić, Franjo Vujković, Lajčo (Ljudevit) Vujković-Lamić, Burnać Bela, Đelmiš Ivan, Kata Taupert, Vidaković, Cilika, Vidaković Tereza, Stantić Jovana, i dr. Vidi; *Zapisnik-Vanredne skupštine Hrvatske Kulturne Zajednice u Subotici održane dne 2. veljače 1942. godine u Hrvatskom Prosvjetnom Domu.* Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²¹⁰ U zapisniku druge točke dnevnog reda se navodi: *„Glavna točka današnjeg reda Skupštine jest dopuna Pravila Hrvatske Kulturne Zajednice u smislu naređenja g. Ministra Unutrašnjih poslova Kraljevine Mađarske br. 261.000/41. Dopunu Pravila je u duhu mađarskih zakona i naredaba izvršio za to određeni odbor. Predsjednik odbora g. Mića Skenderović čita nacrt Pravila član po član na mađarskom jeziku, zatim prevodi na hrvatski. Prisutni su jednoglasno primili nacrt u cijelosti, koji se šalje nadležnim vlastima na odobrenje.“* Isto; *Zapisnik-Vanredne skupštine Hrvatske Kulturne Zajednice u Subotici održane dne 2. veljače 1942. godine u Hrvatskom Prosvjetnom Domu.* Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²¹¹ U prvoj točki Zapisnika naglašava se: *„Pošto predsjednici Hrvatske Kulturne Zajednice nisu prisutni, Skupštinu otvara podtajnik pozdravom prisutnih. Predlaže da se izabere privremeni predsjednik, koji će predsjedavati ovoj Skupštini. Prijedlog se prima jednoglasno i odmah se izabire g. Ive Prčić, koji zauzima mjesto predsjedavajućeg ...“* Ovaj dokument izradio je tajnik Ivan Đelmiš, a ovjeren je s društvenim pečatom u kojem je ugraviran mađarski naziv HKZ i Subotice, a također je i ovjeren od strane. Dr. Marka Kuntića i dr. Miće Skenderovića. Isto; *Zapisnik-Vanredne skupštine Hrvatske Kulturne Zajednice u Subotici održane dne 2. veljače 1942. godine u Hrvatskom Prosvjetnom Domu.* Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²¹² Vidi; *Zapisnik Sjednice Predsjedništva Hrvatske Kulturne Zajednice u Subotici održane održane dne 29. veljače 1943. godine u pisarni odvjetnika g. Miće Skenderovića u Subotici, Bajsza utca 7 u 16.15 sati,* Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²¹³ U Zapisniku se ističe: „Predsjedništvo HKZ konstatovalo je da je fond Aleksa Kokić nezavisno tijelo, te prema tome zvanično HKZ ne može da daje upute. No obzirom da se u ovom slučaju radi o jednoj veoma važnoj stvari i da se potpomogne djelovodna i aktivna organizacija fonda u vrijednim razmjerima, odnosno da se omogući školovanje djece Hrvata slabijeg materijalnoga stanja, na prijedlog g. Miće Skenderovića člana upravnog odbora, predsjedništvo HKZ predlaže g. Entu Ostrogonca, g. Grgu Prčića i g. Vuković-Lamića Lajču da se oni staraju oko ove stvari. Imenovana trojica se priznaju da će ovo organiziranje sprovesti i da će, kad se za to ukaže potreba ili na zahtjev predsjedništva HKZ podnijeti svoje izvještaje predsjedništvu HKZ. Imenovana trojica imaju punu slobodu, da po svom najboljem ubjeđenju organiziraju u cijelosti rad fonda Aleksa Kokić.“ Vidi; Zapisnik Sjednice Predsjedništva Hrvatske Kulturne Zajednice u Subotici održane održane dne 29. veljače 1943. godine u pisarni odvjetnika g. Miće Skenderovića u Subotici, Bajsza utcza 7 u 16.15 sati, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²¹⁴ Pismo je pisano rukom na 4 strane trgovačkoga papira, a većinu je napisala starija sestra Angelina Lukić. Vidi; Pismo sestara Lukić 20./IV.934. Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića

²¹⁵ O tim zločinima suvremena mađarska historiografija je zabilježila vrlo malo tako npr. u Kontlerovoj knjizi se ističe: „Usprkos činjenici da nijedna politička sila u međuratnoj Mađarskoj nije dovodila u pitanje pravednost revizije Trianononskog sporazuma, nisu napravljeni nikakvi planovi za reintegraciju i upravu nad teritorijima koji će se vratiti. Nastale su značajne razlike u odnosu prema njima, ali su zajedničke bile nepravde, koje su manjine proživjele, najviše u Bačkoj, odakle su Srbi (koji su se tamo naselili nakon 1918. godine) protjerani. Upravo je tu mađarska vojska počinila najveće zločine tijekom rata, poput progona više od tri tisuće civila u Novom Sadu u siječnju 1942. godine kao odmazde za gerilsku aktivnost na tom području. Također i u Hánakovoj knjizi o stradanjima civila imamo zabilježene samo dvije rečenice u kojima se kaže: Početkom siječnja 1942. njemačka i mađarska vojska ubile su oko 5 000 mađarskih i jugoslavenskih državljana (većinom židovskog podrijetla) kao odmazdu za navodno partizansko djelovanje. Počinitelji toga zločina u to su vrijeme izbjegli kazni, ali je nakon rata Ferenc Szombatelyi, zapovjednik glavnog stožera u vrijeme krvoprolića, izručen Jugoslaviji, gdje je i pogubljen.“ Iz ova dva citata jasno se vidi kako i ti mađarski historiografi ako već ne mogu prešutjeti onda pokušavaju umanjiti navedene zločine, odnosno tek ih spominju i to ne ulazeći u dublje analize i ne navodeći sve manjinske narode koje su trpjele pod mađarskim fašizmom. U navedene dvije knjige zločini nisu povezani ni sa pronacističkom Strankom Strelastog križa čije su pripadnike u narodu zvali Crni Mađari, a upravo je zbog njih početkom 1942. godine iz Bačke na teritorij NDH izbjegao dio bunjevačko-hrvatskoga stanovništva u strahu od odmazde. O progonima Hrvata u Subotici i okolici tijekom prikupljanja materijala za ovaj rad svjedočilo mi je više ljudi. Nažalost tih ljudi je sve manje te se ta sjećanja polako gube dok dokumenti od toga perioda što se tiče Hrvata tek treba detaljnije istražiti kako u vojvođanskim tako i u mađarskim arhivima. Vidi; László Kontler, *Povijest Mađarske Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 381 usp. Péter Hának i suradnici; *Povijest Mađara*, Barbat, Zagreb, 1995., str. 263.

²¹⁶ Nakon rata sve do danas Merković je istaknuti hrvatski kulturni djelatnik, a bavi se prevodjenjem s mađarskog na hrvatski jezik. Merković je nakon hrvatskoga proljeća kao i mnogi drugi subotički i bački hrvatski intelektualci bio odstranjen iz političkoga i javnoga života. O Merkoviću je vrlo šturo pisao i Ante Sekulić u svojoj knjizi *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću* te pravo vrednovanje njegovoga života i rada tek predstoji budućim istraživačima kako povjesničarima tako još više povjesničarima hrvatske književnosti. Vidi; Ante Sekulić; *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Prinosi za povijest književnosti u Hrvata, Knjiga V., *Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra PEN-a za proučavanje hrvatske književnosti u iseljeništvu* i suizdavač Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1996., str. 384.-389.

²¹⁷ U naredbi Glavnog štaba NOV i POV broj. 28. datiranoj 11.. 09. 1944. godine ističe se kako je pri formiranju 8. vojvođanske brigade u njen sastav ušao i Fruškogorski partizanski odred. Za komandanta te brigade postavljen je Milan Korica Kovač, a za komesara Vladimir Branković. Isto tako u tom dokumentu jasno se vidi da je u to vrijeme na području Srijema došlo do velikog priliva ljudi iz kako se ističe „neprijateljskih vojaka i mobilisanih“. Partizanske postrojbe u Bačkoj i Baranji započinju organizirano djelovati tek nakon naredbe od 23. kolovoza 1944. godine kada se pod zapovjedništvom Jovana (Ivana) Mikića Spartaka i političkoga komesara Njaradi Jovana formira Subotički odred. Vidi; HAS, F: 176, i-14/618 i *Naredba br. 1 Štab Bačko-Baranjske operativne zone za 23.-VIII.1944. g.*

²¹⁸ Vidi; Pismo sestara Lukić, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²¹⁹ Vidi; *Imenik, Članova Hrvatske Kulturne Zajednice koji su prisustvovali redovnoj Velikoj Skupštini Hrvatske Kulturne Zajednice 28. Veljače 1943. godine. Dodatak zapisniku redovna Velika Skupština*

H.K.Z. od 28. veljače 1943. godine., Jegyzőkönyv a „Hrvatska Kulturna Zajednica/ Horvát kulturközösség/-Szabadka“, Časništvo H.K.Z u Subotici u godini 1943. Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²²⁰ Vidi; Dokument Hrvatska Kulturna Zajednica Szabadtk/Subotica/ Br. U.O. 1/1943-II-28, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²²¹ Navedena rečenica glasi: „Nastojanjem nekih-npr. Sovjeta da sve Slavene ujedini-Pogrešna je-Kada bi svi jedna Država bili, ipak bi se moglo dogoditi, da ona ta mržnja snažno „pohrli“ među Ju. brat.“ Isto;; Pismo od 2. ožujka 1943., Hrvatska Kulturna Zajednica, Br. U.O. 1/1943.-II-28, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića-Lamića mlađeg

²²² Dulić u tajničkom izvješću navodi: „U tu svrhu bila je održana i jedna odborska sjednica na kojoj je bilo raspravljano o preobrazbi društvenih pravila. Na toj sjednici date su upute povjerenicima i kulturnim predstavnicima sa sela, kako i na koji način, da i oni to isto učine u svojim društvima. Nadalje bile su održane i dvije sjednice na kojima se rješavalo o prestanku „seljačkih sloga“. Napominjem da su, putem ovoga zaključka, sve „seljačke sloge“ raspuštene i da su iste povjerile svoju imovinu na privremeno čuvanje i rukovanje Hrvatskoj Kulturnoj Zajednici.“ Vidi; Tajničko izvješće dr. Lajče Dulića, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²²³ Vidi; Blagajnička knjiga HSS i SS Žednik, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²²⁴ Vidi; Dokument br. 49.832/1943. Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²²⁵ Vidi; Zapisnici sjednica HKZ iz 1943.i 1944. Privatna Pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²²⁶ U privatnoj pismohrani gospodina Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg čuvaju se upravo vrijedni dokumenti vezani uz subotički šport, a taj dio arhive je po građi i najobimniji. Među tim dopisima uistinu je vrijedna građa vezana za djelovanje Ivana Malagurskog tanara u sklopu HNS, ali i Ljudevita Vujkovića Lamića starijeg u sudačkoj organizaciji Hrvatske nogometne lige. Podatke o svom djelovanju u HNS i HNK Bačka donosi Marko Čović. Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića usp. Čović, M., *Bački Bunjevci i Šokci na Hrvatskoj varijanti*, Knjižnica Hrvatske revije, *Hrvatska Revija Jubilarni zbornik 1951-1975*, uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 62-64

²²⁷ Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²²⁸ U arhivu Ljudevita Vujkovića Lamića Moce sačuvano je pismo pod naslovom *Mili moj druže i učitelju* koje mu je 1936. godine uputio Spartak, a u svojoj knjizi objavio ga je Ljudevit Vujković Lamić mlađi. Vidi; Vujković Lamić, Lj., *100 godina od rođenja Ludevita Vujkovića Lamića Moce 1907.-2007.*, Pučka kasina 1878., Subotica, 2007., str. 18.-19.

²²⁹ Malo je poznata činjenica da je i Jovan (Ivan) Mikić Bata (Spartak) po nacionalnosti šokački Hrvat iz bačkog sela Opova. Njegov kraći životopis i pregled književnog stvaralaštva napisao je 1940. godine Matija Evetović, ali je nažalost njegova knjiga *Kulturna povijest Bunjevačkih i šokačkih Hrvata* ostala u rukopisu. Evetović piše: „Rodio se 13. svibnja 1914. u Opovu od oca šokačkog Hrvata i majke Srkinje. Gimnaziju i pravo svršio je u Subotici. Postavljen je za asistenta Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Beogradu.“ Jedan primjerak Evetovićeve rukopisne knjige ustupio mi je dr. sc. Slaven Bačić iz Subotice te mu se ovom prigodom zahvaljujem. Treba naglasiti kako se Mikić atletikom počeo baviti u subotičkom atletskom klubu *Bačka*, a najveće uspjehe postigao je nakon odlaska u beogradski atletski klub *Jugoslavija*. O važnom utjecaju Ljudevita Vujkovića Lamića Moce starijeg na športski razvoj Mikića-Bate svjedoči i sačuvano pismo u kojem se Mikić zahvaljuje svom treneru i prijatelju. Pismo je u manjoj knjižici objavio Ljudevit Vujković Lamić mlađi. Konspirativni pseudonim Spartak Jovan (Ivan) Mikić-Bata služio se za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Vidi; Evetović, M., *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, rukopis knjige, Subotica, 1940., str. 569. i Vujković Lamić, Lj., *100 godina od rođenja Ljudevita Vujkovića Lamića Moce 1907.-207.*, Pučka kasina, 1878., Subotica, 207., str.17.-19.. i 23.-24.

²³⁰ Vidi; HAS, F: 176-13-618/1944. formiranje odreda, Naredba br. 1

²³¹ Vidi; Mačković, S., *Alkazar*, Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, A, br. 1, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Hrvatsko akademsko društvo Subotica, Subotica, 2008., str. 12.-13.

²³² Vidi; Levi, F., *Skojevci Čantavira, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Szbotice 1920.-1944.*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944.Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 449.-457.

²³³ Vidi: Olajoš, M. *Subotica 3. januara 1941., Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Szbotice 1920.-1944.*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944.Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 437.-447.

²³⁴ Jovanić, Đ., *Rad u listu „Narodni glas“, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Szbotice 1920.-1944.*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944. Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 421.-426.

²³⁵ Vidi; Dizdar, Z. i Mihajlovski, M., *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Dom i Svijet, Zagreb, 1999., 179. i 192.

²³⁶ U dokumentu pod naslovom *Mlada generacija svih narodnosti u Vojvodini* otiskanom 27. srpnja 1941. godine kao poziv Srbima, Hrvatima, Mađarima i Nijemcima ističe se: „Nakon napada Trećeg Reicha na SSSR poziv i bačkim Hrvatima koji glasi: **HRVATSKA OMLADINO VOJVODINE!** Narodni izdajica i fašistički sluga Pavelić bacio te je u najveće bespravlje za račun toga da postane „poglavnik“ on je iskockao tvoju slobodum nacionalnu nezavisnost“ i sada po nalogu tudjina uvodi u tvoju zemlju omrznuti fašizam. Za tonožnu „nacionalnu slobodu“ koju ti je on „izvojevao“, traži ta beštija da ideš u rat protiv radnog Sovjetskog Saveza. Daj otpora paklenim namjerama ovog ludaka i razjuri ustašku bandu koja ti je usela na leđa i gazi slobodarske tradicije tvojih predaka.“ Zanimljivo je primijetiti kako je ovaj promidžbeni letak tiska upravo na dan kada je na teritoriju NDH započela zajednička četničko-partizanska oružana borba protiv Pavelićevoga režima koja je kasnije u SR Hrvatskoj i SR BiH slavljena kao dan ustanka naroda i narodnosti. Treba naglasiti kako u to vrijeme u Subotici još djeluje i Spartak koji održava vezu s Ninkovim te u njegovoj knjižari nabavlja materijale potrebite za ilegalni propagandni rad. Vidi; Dokument *Mlada generacija svih naroda Vojvodine* usp. Ruža Dudašev Čizmek, *Od SKOJ-a do AFŽ-a*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944. Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 499. i 600.

²³⁷ Vidi: Kuzmanović, S., *Veza sa Suboticom je uspostavljena*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944. Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 553.-554.

²³⁸ Isto; n. dj., str. 554.

²³⁹ Isto; n. dj., str. 558.-559.

²⁴⁰ Isto; n. dj. str. 560.-561. i 564.-573.

²⁴¹ Kuzmanović u svojim sjećanjima za Jovića ističe: „Čitav razgovor s Jovićem trajao je dva-tri sata. Jović je pokazao znatnu dozu iskrenosti i otvorenosti. Izlažući svoj raniji i predratni život, nije mimoišao negativne momente (kafanski život, sukobe sa Hrvatima i Mađarima i dr.) Pre rata je radio u „Srpskoj omladini“, koja je bila nacionalistički obojena. Kako se bunjevačka omladina deklarirala hrvatskom, to nije moglo da dođe do saradnje, čak je postojao antagonistički odnos-pričao je Jović. ... Kad sam mu objašnjavao da dolazim u ime narodnooslobodilačkog pokreta, kojem rukovodi Komunistička partija, on me prekinu pitanjem-da ja možda ne dolazim od strane komunističke partije Mađarske. Pošto sam mu otvoreno rekao da KPJ rukovodi našim pokretom, zatražio je da mu nešto više kažem o Partiji, pošto on malo zna, dodavši izričito da je on „sirova snaga“, „sirovina“. Dok sam mu objašnjavao zadatke koji stoje pred njim, slušao me je, a potom me prekide: „Dobro, druže, ukratko, koga treba ovde da ubijem?“ Nastavio sam objašnjavajući značaj agitaciono-propagandnog rada, potrebu omasovljenja pokreta, a do ubijanja još ima dosta da se radi i uradi. Jović spremno odgovori da su boljševici i na ulici ubijali, što sam ja prihvatio kao točno, ali da naši uslovi sada traže drugi rad.“ Isto; n. dj. str. 560.-561.

²⁴² O prisutnosti šovinističkih velikosrpskih stavova kod Jovića Kuzmanović ističe: „Prihvatio je mogućnost širenja pokreta među Hrvatima, ali je osporio izgleda za uspešan rad među Mađarima. Nadalje Jović je pominjao „srpsku žicu“ pa sam morao opširnije da mu ukažem na opasnost šovinizma uopšte, a naročito u ovoj multinacionalnoj sredini. Podsetio sam ga i na ispade velikosrpske garniture u Subotici, a naročito na stalna nastojanja za srbiziranje Bunjevaca. Završio sam da je to vreme nepovratno prošlo. Jović jje sve to slušao sa mirnoćom i na kraju je izrazio sumnju da će to ići lako. Bilo je očigledno da ranije nije mnogo o tome razmišljao. Jović o svom početnom djelovanju u subotičkom NOP-u kaže: Najviše sam bio ogorčen na Srbe iz Dražinog pokreta. Nikako nisam mogao da shvatim kako ti ljudi ne uviđaju da su na pogrešnom putu i zašto zašto izbegavaju da prihvate program NOP-a. Stevan Ninkov mi je objašnjavao i tumačio neke stvari jer je primetio da sam još sirov. Ja sam polako počeo da nazirem da su posredi klasni interesi imućnih slojeva i da njima uopšte nije stalo do borbe niti pak nameravaju da se bore sa okupatorom.“ Vidi: Kuzmanović, S., *Veza sa Suboticom je uspostavljena*, usp. Jović-Krnjajski, D., *Narodno oslobodilački pokret u Subotici 1942.-1944.*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944., Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 561. i 580.

²⁴³ Vidi: Kuzmanović, S., *Veza sa Suboticom je uspostavljena*, usp. Jović-Krnjajski, D., *Narodno oslobodilački pokret u Subotici 1942.-1944.*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944., Edicija: Zapis/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 561 i 580.-582.

²⁴⁴ Kuzmanović u opširnom uvodu daje prikaz djelovanja i značaja bačkog ogranka HSS-a, a za njegovo djelovanje na početku rata ističe: „Sve je to pripremilo teren za famozni Mačekov „Proglas“ od 10. aprila 1941, kojim poziva hrvatski narod, da novoj vlasti pokori“, a pristaše HSS „da iskreno sarađuju sa novom vladom“, dakle, vladom ustaše Pavelića. Ovaj mačekov kapitulanski „proglas hrvatskom narodu“ objavile su sve radio-stanice i dnevna štampa hitlerovog bloka, dabogme i mađarske, pa je proglas stigao i u ruke Bunjevaca iz Bačke. U prvom momentu bunjevačke mase su bile zbunjene, ali ipak većina bunjevačkih Hrvata ne prihvaća okupaciju. Posle kraćeg vremena izdaja vođstva HSS pravilno se ocenjuje u znatnom delu naroda. Novostvorena situacija mnogo doprinosi tome, porobljavanje postaje sve jasnije. Porobljivač, tuđin Mikloš Horti, čak proglašava sebe za „patrona Bunjevaca i Šokaca“, a njegov sabrat poglavlник Pavelić sebe proglašava za „zaštitnika podunavskih Hrvata“. Međutim bunjevačko-hrvatske mase kritički se odnose prema „patronu“ Hortiju i prema „zaštitniku“ Paveliću. U vodstvu HSS u Bačkoj pre rata bili su Đido Josip Vuković, posednik iz Subotice, Mića Skenderović, advokat iz Subotice, dr. Grgo Vuković, advokat iz Sombora, i dr. Kao i u centralnom vodstvu HSS u Hrvatskoj, tako je i ovde posle okupacije nastalo raslojavanje. Najistaknutiji lider bunjevački Đido Vuković nije mogao sačekati u Subotici hortijevu okupaciju. Bio je isuviše angažovan u „jugoslovenskoj stvari“. Drugi lider Mića Skenderović, čitavo vreme rata je proveo u Subotici. Nije prihvatio okupaciju, kao i većina rukovodećih ljudi u Subotici. Grgo Vuković, prihvativši okupaciju, duboko je zagazio u izdaju. U aprilskim danima 1941. dobija od Pavelića funkciju „predstavnik Hrvata u Bačkoj“, a već januara 1942., milošću Hortija, on postaje poslanik u peštanskom parlamentu kao tobožnji predstavnik podunavskih Bunjevaca i Šokaca. S obzirom na takvu situaciju, NOP je mogao uspostaviti vezu, pre svega, sa Mićom Skenderovićem, pošto on nije prihvatio okupaciju.“ Vidi: Kuzmanović, S., *Veza sa Suboticom je uspostavljena*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944., Edicija: Zapis/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 564.-565.

²⁴⁵ Prema Kuzmanovićevom sjećanju tom mu je prigodom Mića Skenderović rekao: „Prema Mićinom kazivanju, ugledni Bunjevci nisu (aprila 1941.) činili „podvorenje“ komandatu okupacione vojne uprave u Subotici (General Bito). Kada Biskup Budanović ni na izričiti poziv komande nije učinio posetu generalu, bio je stražarno sproveden i uhapšen. Uhapšen je i kanonik Blaško Rajić. Ovaj potez okupatora, drzak i nepromišljen, još je više pogoršao njegove pozicije u bunjevačkim masama. Najzad same ove ličnosti, a posebno Blaško Rajić, uživale su ogromnu popularnost. Decenijama je „pop Blaško“ (kako su ga svi zvali) bio javno angažovan u društveno-političkom životu. ... Plastično je Mićo prikazao i pripreme za Hortijevu posetu Subotici (juna 1941.) Na poziv generala Bitoa „upade“ Mićo prvo na neki sastanak (valjda je to bio odbor za doček). General Bito prekida reč i saopšti Mići da će on pozdraviti Hortija u ime Bunjevaca. Iznenaden i presečen, promuća Mićo generalu negativan odgovor. General zalarma da je on to već javio vladi pa sad ne može menjati. Mićo nastavi da je on Hrvat, a ne Bunjevac, pa ne može pozdraviti-i tako se neodređeno rastadoše. Po podne se posavetovao sa prijateljima, svi su se složili da on ne može učestvovati u toj proslavi. Ali kako se izvući? Sutradan ode generalu i ponovi jučerašnji odgovor. Gledajući ga prezrivo, general je uzviknuo da više ne odgovara za njegov život. „Joj, naopaka-kaže Mićo-pomislio sam da će me streljati“ i smešeći se dodaje: Sve dok nije kući stigao, nije bio siguran da mu gaće „nisu požutele kao onom gospodinu prečasnom“ Isto; n. dj. str. 565.-566.

²⁴⁶ Kuzmanović o povezivanju s HSS-om kaže: „U novonastaloj okupacionoj situaciji bilo je vrlo važno utvrditi kako HSS, kao ranija politička snaga, reaguje na akt okupacije i dalje delovanje okupatora, kako se odnosi prema tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj-NDH, kao i eventualnoj aktivnosti Društva bačkih Hrvata u Zagrebu, na čelu kojega je bio poznati ustaša Marko Čović, a posebno kako se odnosi prema oslobodilačkom pokretu-kako mase, a kako samo vodstvo. On također iznosi i stavove Miće Skenderovića o NDH: Kad je Mićo od mene čuo da sam 1941. proveo nekoliko meseci u Srbiji, pokazao je veće interesovanje za tamošnje događaje. Znao je dosta o NOP-u, o ustanku, ali nije bio načisto sa ulogom i ličnošću Draže Mihajlovića. Moje objašnjenje je prihvatio. Bolje je poznavao stanje u Hrvatskoj. Osuđivao je one vodeće članove HSS koji su prešli ustašama. Tvrdio je da ustaški list „Hrvatski narod“ nema prođu kod podunavskih Hrvata. Rekao je da je Maček konfiniran u Jasenovac. Nisam mogao zaključiti da li ima stalnu vezu sa nekim iz rukovodstva HSS. Stekao sam utisak da iskreno i odlučno osuđuje ustaše i njihova zlodela. U razgovoru se moglo nazreti da kod njega postoji iluzija da će HSS prihvatiti borbu i povezati se sa NOP-om čim se Maček oslobodi, o čemu sam otvoreno izrazio sumnju.“ Isto; n. dj. str., 554.-567.

²⁴⁷ Isto; n. dj. str., 567.

²⁴⁸ Prigodom posjeta Tavankutu koji se dogodio na Markov dan 1942. godine uz Skenderovića i Kuzmanovića u kolima su išli i ugledni HSS-ovi prvaci i članovi vodstva HKZ dr. Marko Kuntić i Pajo Ivković-Ivandečić. Tom je prigodom u Kuzmanović odsjeo u kući Bele Tumbasa gdje se također izravno upoznao kako hrvatski puk Bačke ne podupire Horthyjev i Pavelićev režim: „Pored pesme bilo je i dosta razgovora. Oko mene sedelo je 5-6 sredovečnih seljaka, a među njima i bać Grgo domaćin. Pričali su sveže, povezano, a često i vrlo živopisno o raznim vremenima, a najviše o Bunjevcima u Subotici. Imali su širi dijapazon interesovanja, prelazili smo sa teme na temu. Poznavali su mnoge članove vodstva HSS, a posebno one koje su u prvoj dekadi posle rata učestvovali u Subotici na političkim i zabavnim skupovima (zborovi, sela i prela). Osuđivali su i prezirali ustaše, a za Nezavisnu Državu Hrvatsku češće bi rekli „nezakonito dite Hitlera“. Hortijevsku okupaciju smatrali su privremenom, pa je did Grgo uz šeretski osmeh dobacio bać-Josi iz Kačmara da će se opet rastati, a bać Josu spremno odvratio da će ih Rusi ujediniti. Nisam shvatio kakvu to ulogu daje Rusima i kako će ih ujediniti, našto Josu odgovori da će Rusi „pobiti Hitlera i stvoriti bratstvo naroda bez granica“. Očuvani su čistu ikavicu, a mesece su nazivali starim hrvatskim nazivom, ponekad i deformisano-tako sičanj, ožuljak... Neki je pomenuo i bunjevačke preporoditelje Ivana Antunovića i Bozu Šarčevića. ... Najzad, predveče nastupi izvanredno nezaboravan moment, svirač Bartul udari trajni i neobični pečat na ovaj skup. U našu sobu uđe devojka govoreći: „Tišina, javlja se tajna radio-stanica Beograd“. Pogledali smo se i ućutali. U tišini radio progovori: **Slušajte, slušajte. Braćo bunjevački Hrvati, dižite glavu, ne dajte se. Zločinac Horti hoće da vas zavadi sa braćom Srbima... Smrt dželatima Hortiju i Paveliću, Mihajloviću i Nediću. Živela Oslobođilačka borba...**“ ... Zaprepaštenje i radost, uzvici „Tako je“. ... Najzad, kasnije doznao sam od domaćina da je to samo bio tehnički trik, da se harmonikaš Bartol sa svojim mikrofonom „ubacio“ u radio. „Tako on to radi, agituje za naše, a nije mu ovo prvi put“, završi bać-Bela. Bartula nisam ranije poznavao, a moji subesednici rekoše da je siguran čovek. Malo kasnije, u susretu u dvorištu, upitao sam ga je li on to bio spiker, „tajne radi-stanice“. Gordo i radosno je potvrdio. Na moju primedbu da bude oprezan, da je to opasno, Bartul razrogači svoje crne oči i odvrat: „Koga da se Bojim, o’de su svi naši, Bunjevci“. Isto; n. dj. str. 568.-573.

²⁴⁹ Vidi; Jović-Krnjajski, D., *Narodno oslobodilački pokret u Subotici 1942.-1944.*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944., Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 583.-589.

²⁵⁰ Dušan Jović Krnjajski o pristupanju veterinara Grge Skenderovića NOP-u u svoji sjećanjima ističe: „Posle nedelju dana boravka u Subotici Geza Tikvicki je počeo da pravi plan sastanka sa Ljudima koje ja nisam poznao. Na sastanke je odlazio sam, ja sam mu samo davao odelo da bi se mogao maskirati kao seljak u čizmama. Interesovao se za sve ljude koji su vezani sa pokretom još iz doba Milana Đanića i pitao me kako se oni drže. Ja sam ga sa svim ljudima upoznao docnije, a još na početku, dok su Geza i Lajoš bili u Subotici, mislim u gradu, upoznao sam ga sa veterinarom Grgom Skenderovićem. Grgu sam doveo u našu kuću, što nije bilo upadljivo, jer je on bio veterinar. Geza mi je rekao da bi sa ovim čovekom trebao i dalje održavati vezu, jer je po njegovom mišljenju Grgo Skenderović, bio spreman da aktivno radi. Na jednom drugom sastanku u kući Grge Skenderovića, kome sam prisustvovao i ja, primio se on da organizuje grupu intelektualaca simpatizera među Hrvatima, sa kojima bi održavao sastanke i prorađivao našu literaturu i štampu. Skenderović je ovo i sprovodio, tako da je oformio grupu od njih šestorice, koja se održala do oslobođenja, kasnije na vezi sa Grgom Lulićem, koji je u Suboticu došao posle odlaska druga Geze Tikvickog.“ Isto; n. dj. str. 586.

²⁵¹ Isto; n. dj. str., 589.-594.

²⁵² Po sjećanju Ruže Dudašev udane Čizmek prvi subotički Sreski Narodnooslobodilački odbor osnovan je listopada 1944. godine, a izabrani su predsjednik Blaško Rajić, potpredsjednik Ladislav Gross, tajnik, Grgo Lulić, drugi tajnik Grgo Skenderović, voditeljica propagande Ruža Dudašev, Slavko Ruski i dr. Mikaly Prokes, Vidi; Čizmek Dudašev, R., *Od SKOJ-a do AFŽ-a*, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944., Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 607.-608.

²⁵³ Vidi; HAS; F:176,I-14/618

²⁵⁴ Ivan Mikić-Spartak poginuo je krajem 1944. godine tijekom borbi jugoslavenskih partizanskih i sovjetskih snaga za Suboticu. Iako su nove jugoslavenske komunističke vlasti nakon ulaska u grad odmah započele mitomanski naglašavati njegovu žrtvu tj. herojsku smrt ipak nisu u tom izrazito žestokom postratnom propagandističkom djelovanju kao i u kasnijem vremenu posvetile dublju pažnju cjelovitom prikazivanju njegovoga života pa tako i tog relativno skromnog književnoga rada. Tim novim vlastodršcima jedino je bila interesantna njegova športska karijera koja je također propagandistički

iskorištena, a jednim dijelom je poslužila prilikom eliminiranja, odnosno prešućivanja uloge HNK Bačke, jer je novi nogometni gradski klub pod kontrolu partije prozvan po njemu FK Spartak.

²⁵⁵ Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁵⁶ Zamolba Mande Šarčević pisana je na mađarskom jeziku, a upućena je gradskom poglavarstvu Subotice. Te mađarske vlasti pozitivno su odgovorile na zamolbu te je DBZ dobila 40 pari cipela za siromašne. U odgovoru stoji: *Hivatalos feljegyzés. A kérelem Tárgytalan, minthogy rövid uton 40 pár Cipőutalvány lett kiadva. Továbbintézkedést nem igényel irattár! Szabadka, 1941. december 18.* Vidi; HAS; Szabadka Sz. Kir. Város Polgármesteri Hivatala, 30048/1941.

²⁵⁷ Dokumenti su se sačuvali u privatnoj pismohrani Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg te u prošlosti nisu bili znatnije obrađivani i prezentirani u javnosti., Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁵⁸ Pozivnica je pisana hrvatskim jezikom. Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁵⁹ Vidi; Blagajnički izvještaj od 25. lipnja 1941. god. do 25. ožujka 1943. godine, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶⁰ Većina zapisnika društvenih sastanaka DZB pisana je rukom pa tako i zapisnik skupštinskog sastanka iz 1943. godine. Zapisničarke su bile Marija Vidaković i Kata Taubert. Vidi; *Zapisnik DBZ 25. ožujak 1943. godine*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶¹ Pozivnice za božićnu humanitarnu akciju kao i za akciju na Paliću članice DZB napisale su strojopisom na mađarskom jeziku. Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶² Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶³ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶⁴ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶⁵ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶⁶ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶⁷ Vidi; *Poziv od 20. veljače 1941.*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶⁸ Aleksandar Ivić u svom pismu datiranom 4. svibnja 1941. naslovljenom na Hrvatski prosvjetni dom piše: „*Slobodan sam ovim zahvaliti se na časti tajništva cij. naslova. Ovu molbu sam htio izneti još na Gl. Skupštini koja se trebala održati početkom godine. Pošto do današnjeg dana nije bilo glavne skupštine ja pak ne mogu i nadalje držati ovaj položaj zato molim u odsitnosti g. Predsjednika, g. Podpredsjednika da me riješi ove dužnosti. Ujedno prilažem Zapisničku Knjigu i sve dopise. Dokumenta sam imao kod mene.*“ Rukom je nadopisao i „*dva štambilja*“. Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁶⁹ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁷⁰ U dokumentu se navodi: „*A kiadott felhívás értelmében ezannel bajelentjük a HORVÁT KULTUR OTTHON vegatóságának névsarát valamint az egyesületi takok ezámét I. Elnök : Dr. Katanecz Mihovil, I. Alelnük Dr. Kunticz Márko, II. Alelnük Kujuncuicz Franjo, I. Tintkár Ivica Sándor, II. Tintkár, Péity Márko, Péntárnok Sokczicz Andrán.*“ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁷¹ Vidi; Dokument 14/1941, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁷² Originalne evidencijske list održanih proba s popisima članova u svojoj privatnoj pismohrani čuva Ljudevit Vujković Lamić mlađi. Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁷³ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁷⁴ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁷⁵ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁷⁶ Vidi; László Kontler, *Povijest Mađarske Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 385.-389. usp. Péter Hánák i suradnici; *Povijest Mađara*, Barbat, Zagreb, 1995., str. 238.-243.

²⁷⁷ Među pripadnicima antifašističkog pokreta uz spomenutog zapovjednika Subotičkog partizanskog odreda Ivana Mikića Spartaka, treba spomenuti i Petra Horvatskog kojega su na teritoriju NDH kao ilegalca uhitili ustaše te potom streljali te člana Glavnog štaba NOP-a i kasnijeg narodni heroj i general bojnika JNA Đuro Dulić. Vidi; Mačković, S., *Dulić, Đuro*, Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, br. 6 D, Hrvatsko akademsko društvo iz Subotice, Subotica, 2006., str. 78.

²⁷⁸ Jedan od razloga mađarske represije nad srpskim stanovništvom južne Bačke, tj. Šajkačkog trokuta jest i u činjenicu što su u tom dijelu izvedene manje partizanske akcije tijekom 1941. odnosno početkom 1942. godine. Također u Novom Sadu i okolici u to je vrijeme bila i pojačana komunistička promidžbena djelatnost te su mađarske vojne vlasti i zbog impresioniranja Nijemaca poduzele akciju protiv tamošnjih Židova i Srba.

²⁷⁹ Temelj za djelovanje katoličkog svećenstva i katoličkih laičkih organizacija neposredno prije rata objavljen je u knjizi *Za Katoličku Akciju iz biskupskih konferencija 6. svibnja 1938.*, U ovoj knjižici tiskana su *Pravila Katoličke Akcije* u kojima se u I. Članku pod nazivom *Cilj KA* jasno navodi: *KA je crkvena ustanova, po kojoj katolički svjetovnjaci surađuju sa svojim biskupima i ostalim klerom u apostolatu, što ga je Katolička Crkva primila od Krista u svrhu obrane i širenja Božjega kraljevstva u životu pojedinca i porodice kao i u socijalnom životu čitavog naroda. KA razvija čitavu svoju djelatnost izvan i iznad svake političke stranke.* Također u toj knjižici tiskani su kao posebna poglavlja odluke Episkopata pod nazivima *Tumač pravila* i *Duhovnik u Katoličkoj Akciji*. Izričitom odlukom Katoličkog Episkopata na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem određeno je da svaka organizacija KA mora uvrstiti u svoja temeljna pravila odluku o duhovnicima. U toj odluci od svega osam točaka jasno je naglašeno kako svećenici ne mogu biti članovi KA, ali da bez njih te katoličke laičke organizacije ne mogu raditi. Stoga su svećenici postavljeni od Episkopata kao kontrolori rada i pomagači u tumačenju stavova biskupa, odnosno pomoć pri razumijevanju stavova Crkve u pogledu duhovnog asketskog odgoja i života članstva. Vidi; *Za Katoličku Akciju iz biskupskih konferencija 6. svibnja 1938.*, Nadbiskupska tiskara u Zagrebu, Zagreb, 1938.

²⁸⁰ Biskup Lajčo Budanović nakon postavljanja na mjesto apostolskog administratora Bačke apostolske administrature odmah je pokušao osnovati nove katoličke odgojne zavode u Baču, Senti i Subotici, jer je uvidio da novi monarhistički režim u odgojno-obrazovne ustanove, tj školski sustav pokušava katoličkom stanovništvu nametnuti srpski jezik i nova odgojna načela koja daju prednost pravoslavlju i srpstvu. Vidi; Temunović, J., *Budanović, Lajčo (Ljudevit)*, Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca, br. 4 Bu, Hrvatsko akademsko društvo Subotica, Subotica, 2005. str. 2.-5.

²⁸¹ Pišući leksikografsku bilješku o životu i radu biskupa Budanovića vlč. Temunović ističe: *"Nakon što je imenovan administratorom, 1923., prva mu je briga bila postaviti temelje za odgoj svećenika. Već 1924., otvorio je mala sjemeništa u Baču i Senti, a njihovi su potomci završne ispite polagali i u državnoj školi. Sjemeništa međutim nisu djelovala dugo te je Budanović svećeničke kandidate poslije slao u isusovačku klasičnu gimnaziju u Travnik. U zgradama svoje zaklade u Subotici utemeljio je 1938. malo sjemenište „Paulinum“, zapravo svojevrsni internat gdje su živjeli svećenički kandidati koji su pohađali državnu gimnaziju. Sjemenište je vremenom trebalo prerasti u klasičnu gimnaziju, no tim je planovima na put stao rat, 1941."* Moram naglasiti kako sam istražujući podatke o mučki ubijenom bunjevačko-hrvatskom svećeniku vlč. Stjepanu Gabriću, od njegove obitelji koja danas živi u Vukovaru, također saznao da se školovao u Travniku. Stoga sam stupio u kontakt s tamošnjim svećenicima iz *Katoličkog školskog centra „Petar Barbarić“* koje sam ljubazno zamolio da mi pomognu oko prikupljanja podataka o školovanju bačkih Hrvata u Travniku, odnosno katoličkim obrazovnim zavodima u Bosni. Kako zbog nedostatka novca potrebitih za ovo istraživanje, tj. neosiguravanja dovoljnih materijalnih sredstava za primarna istraživanja u Institutu Ivo Pilar, nisam imao prilike osobno pregledati dokumente u Travniku, morao sam odustati od puta u Bosnu. Ipak, oni su me uputili da potražim pomoć u Sarajevu te sam dobio knjigu *Studia Vrhbosnensia-5* te se ovim putem zahvaljujem svim hrvatskim svećenicima iz Travnika i Sarajeva koji su mi na ovaj način pomogli. U toj se knjizi pod naslovom *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890.-1990.* na više mjesta spominje i biskup Budanović te se navode i dijelovi njegovih pisama upućenih nadbiskupu Ivanu Evandelisti Šariću u kojem ga moli da se zauzme oko pomoći i zbrinjavanja bačkih hrvatskih svećenika i pitomaca odgojnih zavoda u njegovoj nadbiskupiji jer su svoje školovanje zbog srpske ugroze bili primorani nastaviti izvan matičnoga prostora. Vidi; Temunović, J., *Budanović, Lajčo (Ljudevit)*, Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca, br. 4 Bu, Hrvatsko akademsko društvo Subotica, Subotica, 2005. str. 3. usp; Grupa autora, *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890.-1990. Zbornik radova znanstvenog simpozija održanog u Sarajevu 3. i 4. srpnja 1991. prigodom obilježavanja stote obljetnice postojanja Bogoslovije*, Studia Vrhbosnensia, -5, Sarajevo-Bol, 1993., str. 277., 281., 284., 370.-371.

²⁸² Po sjećanjima Rajićeve nećakinje S.M. Blaženka Vojnić Mijatov prije samog ulaska Mađara u Suboticu jugoslavenske su vlasti ponudile da ga kao bivšega zastupnika i čovjeka koji je pridonio stvaranju južnoslavenske državne zajednice sklone na sigurno te su mu kao i Josipu Đidi Vukoviću ponudili smještaj u vlaku koji ih je trebao odvesti gdje god požele. Č. s. Marija u svojim sjećanjima piše: *"Kad je 1941. pred vratima stajao prevrat, Baći su pretpostavljeni stavili čitav vlak na raspolaganje da ga ponese, po njegovom izboru, u bilo koji kraj svijeta, sa svi što bi sa sobom htio ponijeti. Bačo se na ovoj usrdnoj pažnji zahvalio."* Vidi; Vojnić Mijatov, B., *Mile uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, 2000. str. 41.

²⁸³ U poglavlju pod naslovom *Veliki rodoljub* ona piše: *"Bačo je bio veliki i idealni rodoljub. Ne mogu dozvoliti, kako mnogi misle, da je bio i političar. Jednom mi zgodom reče: „U politiku sam ušao toliko*

koliko sam smatrao potrebnim i dovoljnim da mogu koristiti svom narodu. " U svakoj političkoj sceni igrao je Bačo uvijek važnu ulogu kada se radilo o njegovom narodu. Kada je uspjeh bio polučen, neopazice bi se povukao i posvetio se isključivo svom svećeničkom radu. ... Bačo je puno učinio za narod i mislim da ne bi klonuo ni danas da se nalazi svojim duhom među nama. Ipak je s jednom bolnom ranom legao na smrtnu postelju. Često je znao uskliknuti: „Bože, složiti Bunjevce!“ I tad bi bolno klonula njegova glava na grudi, praćena bolnim uzdahom." Vidi; Vojnić Mijatov, B., Mile uspomene, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, 2000. str. 41.-42.

²⁸⁴ Isto; n. dj. str., 41.

²⁸⁵ Rajića su mađarski oružnici već prilikom te premetačine svezali te ga psihički i fizički maltretirali. U poglavlju pod naslovom Najbolnije uspomene č. s. Blaženka piše: Bila je to prva srijeda poslije prevrata 1941. godine. Sve pojedinosti prevrata znane su dobro svima nama. Što se zbivalo tih dana u Baćinoj duši i u njegovoj bližjoj okolini želim da ostane prikriveno tajnom. Tog dana od vlasti stigne naređenje da se svi prozorčići na tavanima prekriju, a dok su prekrivali prozorčiće na crkvenom tornju, čulo se od nekud pucanje. Za par časaka stigla je istraga tvrdeći da se pucalo sa tornja. Gospodin kapelan vlč. Lajčo Matković i najmlađi mi brat Pajo, nakon što su završili u crkvi ministriranje, pođu u toranj. Tu ih zateče istraga tvrdeći im da su oni četnici. Sa kamionom ih odmah odvezoše u zatvor Gradske kuće. U isto vrijeme je na župnom dvoru nastala premetačina, dok su domaći bili pod jakom stražom, rukama podignutih u vis. Najmlađa sestra Jaga morala voditi po kući da savjesno pretraže skrovište četnika i municiju skrivenu za njih. Potom su našeg predobrog Baču vodili svezana oko crkve te ga, ne našavši ništa sumnjiva, sa drugom dvojicom braće, Antunom i Ilijom, odvezu kamionom pred Gradsku kuću ne bi li ga tako prisilili da im pokaže četnike koje on nije ni vidio, a kamoli zaštićivao. Isto; n. dj. str., 44

²⁸⁶ Kuzmanović navodi: Prema Mičinom kazivanju, ugledniji Bunjevci nisu (aprila 1941.) činili „podvorenje“ komadantu okupacione vojne uprave u Subotici (general Bito). Kada biskup Budanović ni na izričiti poziv komande nije učinio posetu generalu, bio je stražarno sproveden i uhapšen. Uhapšen je i kanonik Blaško Rajić. Ovaj potez okupatora, drzak i nepromišljen, još je više pogoršavao njegove pozicije u bunjevačkim masama. Najzad, same ove ličnosti, a posebno Blaško Rajić, uživale su ogromnu popularnost. Decenijama je „pop Blaško“ (kako su ga svi zvali) bio i javno angažovan u društveno-političkom životu. Mića je pričao i najsitnije detalje u vezi sa njegovim hapšenjem, maltretiranjem i batinanjem. Mnogo više je pričao o pop-Blašku no o biskupu Budanoviću, iako su u to vreme (mart 1942.) obojica delili istu sudbinu, biči su zatočeni negde u Mađarskoj. Zaljubljen u bunjevštinu, čiji je najverniji predstavnik bio pop Blaško, Mića je u svom kazivanju detaljno rekonstruisao događaje tako da je slušalac imao utisak da sve to gleda na ekranu. Tako npr. Mićo priča: „Katolički je Uskrs; dok se pop Blaško brije, oružnici opkoljavaju Kersku crkvu (SV. Roke) i župu, prodiru unutra i hapse sve živo – pop-Blaška, popa Lajču Matkovića, zvonarku-ženu, pa čak i desetogodišnje „ministrante“. Svi drže satima ruke uvis pred pušćanim cevima. Prilikom sprovođenja ogromna masa na ulici (Uskrs je). Prolaznici nasreću na „veleizdajnike“, pa čak i na decu. U dvorištu Gradske kuće i u zatvoru linč preuzimaju samo sprovodnici...“ Kuzmanović, S., Veza sa Suboticom je uspostavljena, Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944., Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 1985., str. 565.-566.

²⁸⁷ Č. s. Blaženka u svojim sjećanjima ističe: "Dok je naš neprocenjivi dobrotvor, naš Bačo, koji je svima želio dobro, silazio sa kamiona i i uspinjao se po stepenicama Gradske kuće sve do četvrtog kata, padali su teški udarci po njegovoj već prosjedoj glavi. Moja braća, vidjevši neugodnu situaciju, podmetnuli su svoja ramena i glave ne bi li zaštitili Baču od silnih udaraca. Ipak, najviše i najteži udarci, pogodili su njega. Tako onaj koji je zadržavao udarce javnoga života da se ne ruše na glave njegova naroda, prima za uzvrat, baš od najvrednijih članova istog naroda, udarce bijesa, i osvete. Što je dalje bilo ne da se opisati. To najbolje znade on i svi oni koji su kroz dugi niz mjeseci dijelili udes sličan njegovom. Braća su mi se vratila drugi dan predvečer, a Baćina je kalvarija tek započela. ... Uz mnoge usrdne molbe i mnoge neprijatne scene, dobila sam dozvolu da mogu dobroga Baču posjetim dok je bio u sudskom zatvoru. I konačno sam ugledala dragog mi uznika. Sve što sam mu nakanila toga časa reći nisam mogla, jer je svaka riječ u meni zamrla. Bačo je govorio tiho sasvim smireno, potpuno predano u ruke predobroga Oca nebeskog: „Dico, pouzdanje u Boga, ali i molitva. Mnogo, ponizna, u Božju volju odana, molitva vezana sa ljubavlju iskrenjaga.“ ... Sljedile su tjelesne patnje podnešene u Logoru na paličkom putu." Vidi; S.M. Blaženka (Jelena) Vojnić Mijatov, Mile uspomene, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, 2000. str. 44.-45.

²⁸⁸ Vidi; Vojnić, A., Rajić je bio običan čovik, Bunjevačke novine, broj 9, Subotica, 1998. preuzeto iz Poljaković, A., Zbirka sićanja na Blaška Rajića, Subotica, 203., str. 20.

²⁸⁹ Károly Varga Hetényi u njizi ističe: "1920-ban kiutazott Párisba, a trianon béketárgyalásra, hogy a katolikus bunyevácok nevében kérje Bácskának a szerb királysághoz csatolását. (Később szomorúan kellett tudomásul vennie hogy Belgrád a béketárgyalásokon a bunyevácokat ortodox szerbekként tüntette föl.) Raity Balázst 1941-ben a magyar hadsereg bevonulása után, magyarellenes magatartása miatt letartóztatták. Úgy vélte, a rábízott nyájnak javára szolgál, ha a szerb nemezeti törekvéseket támogatja Bácskában. Volot azonban egy híve, aki korábban a magyar kémszolgálatank dolgozott, s neki sikerült őt kiszabátítani. Felelősségre vonás helyett a budai ferencesek kolostorába internálták." Vidi; Hetényi Varga, K., *Papai sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II.*, Lámpás kiadó, Abaliget, 1994., str. 126.

²⁹⁰ Isto; n. dj., str. 126.

²⁹¹ Vidi; Mandić, Ž., *Budimpešta*, Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, br. 4 Bu, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 2005., str. 6.-9.

²⁹² Za života Blaško Rajić nije tiskao svoje djelo, iako ga je dao na recenziju Josipu Andriću te je *Slava* tiskana tek 1998. godine u izdanju NIP Subotičke novine i Obnoviteljske bunjevačke matice. Vidi; Rajić, B., *Slava Ep u dvadeset četiri pjevanja*, urednik Jakov Basch, NIP „Subotičke novine“ i Obnoviteljska bunjevačka matica, urednik Jakov Basch, Subotica, 1998., 125. str.

²⁹³ Isto; n. dj., str. 5.

²⁹⁴ Rajić članovima obitelji piše: "Knjiga koja s nalazila u mom popisu, u gornjoj fioci moje knjižnice između dvije pendžere u mojoj sobi, mislim umotana u novinsku artiju, a kojoj je naslov: „A szabadkai Főplébánia Története írta Tormássy ...“. Ako je ne nađete ovdje, pitajte i g. Bešlića, ne bi li on znao za nju; možda ju je sklonio kad je bila premetačina iako ta knjiga nije zabranjena. Knjiga ta svojina je seke Janje Prčićeve. Mislim da je upisano, na početku, i njezino ime. Meni bi sad trebala ta knjiga, jer je, po svem izgledu, stvar ta, da će moje odmaranje trajati duže vremena, a ja bi, da napišem istoriju župe sv. Roke pa mi je veoma od potrebe i ta knjiga za početak". Vidi; Vojnić Mijatov, B., *Pismo, pisano iz Budima u Suboticu*, 29. IV. 1942. godine, *Mile uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, 2000. str. 80.

²⁹⁵ Isto; n. dj., str. 76.-77.

²⁹⁶ Rajić u pismu ističe: "Draga Dico! Pošto sam u Božjoj ruci i Bog nam nije dao da naprid znamo šta će biti-Cilikino krupno grožđe je bio samo san-naprid dakle, ne znam kad ću i hoću li prisipiti među vas: zato vas upozorujem na što-šta: ... Pametni budite i ne brbljajte. Svakom nek ste dobri, a ni s kim u veliko prijateljstvo: „i kuvani i pečeni“. Molite. Bog dragi nas sa mnogim dobrima obdario i usred nezgode. Budite Bogu zahvalni. Pričest svetu ne zanemarite. I krunicu molite. Ciliki našoj posebna hvala za virnost. Mara: kuvaj, peri, šij! Ilija nek radi po uputi g. Bešlića. Vita nek bira koju školu hoće i gdi hoće! ... Učite mađarski". Vidi; *Pismo pisano iz Budima u Suboticu* 4. VII. 1941. godine, S.M. Blaženka (Jelena) Vojnić Mijatov, *Mile uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, 2000. str. 75.-76.

²⁹⁷ Vidi; *Pismo, Budim 7. ožujka 1943*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

²⁹⁸ Rajić je u pismu naglasio: "Vi čuvamo, kao oči u glavi, a branimo kao orao svoje orlušice. I ne samo da ne damo da ih raskošuljaju drugi i pleten od još svoje veze i gajtane i nego da te vrline, ta vrijednosna svojstva sačuvamo u narodu našem i usavršimo i razvijemo, da se ne samo vide od oka, nego i sila za očuvanje i pojačanje našega naroda u velikoj takmiče za opstanak i sretan razvoj narodni." Vidi; *Pismo Budim 7. ožujka 1943.*, Biskupijski arhiv Subotica-Institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“ isto u Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg (kopija)

²⁹⁹ Vidi; HAS, Kalocsa megyei Város polgármestere Szám: 14020/1941 kig i Szabadka sz. kir. Varos Polgarmesteri hivatala 03. X. 1941, 23581/1941.

³⁰⁰ Vidi; Temunović, J. *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878., Subotica, 2002., str. 12.-17.

³⁰¹ Isto; n. dj., str. 23.-26.

³⁰² Vidi; *JEGYZŐKÖNYV 1941. október 22-én,*, HAS, Szabadka sz. kir. Varos 23. X. 1941, 26047/1941, kutija 310

³⁰³ Isto; *JEGYZŐKÖNYV 1941. október 22-én,*, HAS, Szabadka sz. kir. Varos 23. X. 1941, 26047/1941, kutija 310

³⁰⁴ Pismo biskupa Budanovića nalazi se u arhivi Subotičke biskupije, a autor ovoga teksta dobio ga je ljubaznošću pokojnoga svećenika Josipa Temunovića koji je kao biskupski arhivar dugi niz godina istraživao i popularizirao ulogu i djelovanje znamenitog biskupa Ljudevita Lajče Budanovića. Vidi; *Pismo*

biskupa Budanovića gospodinu Pavlu od 5. VIII. 1941., ASB i Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica

³⁰⁵ Prijavu Osnovnog lista Zaklade mađarskim vlastima koja je uslijedila 12. lipnja 1941. godine biskup Budanović je potvrdio i dodatno osnažio navodeći je i u svojoj Oporuci iz 1942. godine. Vidi; Josip Temunović, *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1978., Subotica, 2002., str. 35.

³⁰⁶ Isto; *Pismo biskupa Budanovića gospodinu Pavlu od 5. VIII. 1941.*, ASB i Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica

³⁰⁷ Isto; *Pismo biskupa Budanovića gospodinu Pavlu od 5. VIII. 1941.*, ASB i Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica

³⁰⁸ Isto; *Pismo biskupa Budanovića gospodinu Pavlu od 5. VIII. 1941.*, ASB i Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica

³⁰⁹ Isto; *Pismo biskupa Budanovića gospodinu Pavlu od 5. VIII. 1941.*, ASB i Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica

³¹⁰ Vidi; bilješka 312

³¹¹ Vidi; Temunović, J., *Budanović, Lajčo (Ljudevit)*, Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca, br. 4 Bu, Hrvatsko akademsko društvo Subotica, Subotica, 2005. str. 4.

³¹² Vidi; Temunović, J., *Prijepis Osnovnog lista-Zadužbina biskupa Budanovića, Zaduzbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1978., Subotica 2002., str. 30.-32.

³¹³ Vidi; *Pismo „Slavnom Odboru zadužbina biskupa Budanovića pod upravom Subotičke Matice“, Zaduzbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1978., Subotica, 2002., str. 38.-39.

³¹⁴ Taj dokument uz biskupa potpisali su i vlč. Nikola Dulić i fra. Vinko Gavro Kovačić. Vidi; Temunović, J., *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1978., Subotica, 2002., str. 39.

³¹⁵ Cjeloviti sadržaj oporuke u svojoj knjizi donosi Josip Temunović te također i preslik originala na mađarskom jeziku. Vidi; Josip Temunović, *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1978., Subotica, 2002., str. 33-37

³¹⁶ Vidi; Temunović, J., *Pismo 14. srpnja 1942. Zaduzbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina, 1978., Subotica, 2002., str. 40.-41.

³¹⁷ Isto; n. dj., str. 40.-41.

³¹⁸ Vidi; Szabatká sz. kir. thj. város polgármesteri hvatal, Tárka: „Turol“ szövetség „ Bocskai István“, VÉGHATÁROZAT, HAS, 37033/1941.kig.sz.

³¹⁹ Vidi; Temunović, J., *Zapisnik od 12. VIII. 1943. godine Zaduzbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1978., Subotica 2002., str. 40-41

³²⁰ Isto; *Zapisnik od 12. VIII. 1943. godine*, str. 43.-48.

³²¹ Isto; *Zapisnik od 12. VIII. 1943. godine*, str. 45.

³²² Isto; *Zapisnik od 12. VIII. 1943. godine*, str. 45.

³²³ U privatnoj pismohrani Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg sačuvana je jedna pozivnica upućena članicama DBH koju je 1944. godine osobno potpisao biskup Budanović. Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

³²⁴ Vidi; *Zapisnik od 21. listopada 1944. godine*, Josip Temunović, *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina, 1978., Subotica, 2002., str. 49.-50.

³²⁵ Vidi; Temunović, J., *Budanović, Lajčo (Ljudevit)*, Leksikon podunavskih Hrvata- Bunjevaca i Šokaca, br. 4, Bu, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 2005., str. 4.

³²⁶ Isto; str. 4.

³²⁷ Temunović u svojoj knjizi donosi prijepis izvornog dokumenta o uzurpaciji jedne od biskupovih nekretnina od strane članstva GO USAOV-a. U dokumentu se navodi: GRADSKI ODBOR USAOV-A Subotica, 29. januara 1946 god. Ovim putem se izvještavate da smo se dana 27 januara 1946 godi. uselili u zgradu Zaduzbine biskupije u Harambašićevoj ul. br. 5, za koju smo dobili rešenje od Stambenog ureda Gradskog Narodnog Odbora. Smrt fašizmu Sloboda narodu Za gradski odbor USAOV-A Svetlana Raičković Vidi; Temunović, J., *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1978., Subotica, 2002., str. 49-50

³²⁸ Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Nakladnik Martyrium Croatiae, Zagreb, 207., str. 479.-480. i HAS; F: 68/IV 1948.

³²⁹ U poslijeratnom iseljeništvu brojni hrvatski politički iseljenici kritički su se odnosili prema Mačekovom držanju u vrijeme uspostave Banovine Hrvatske, odnosno NDH. Tako je i Marko Čović oštro kritizirao njegov nedovoljni angažman oko teritorijalne integracije Bačke Hrvatske s Banovinom Hrvatskom.

Uvidom u dio dokumenata koje se odnose na rad prvaka HSS-a, ali i dokumentarne građe dijela srpske političke elite primjetno je kako tadašnje hrvatske elite već od 1939. pa sve do 1941. godine prate stanje u Bačkoj te da teritorijalna integracija Bačke Hrvatske u to vrijeme umnogome ovisi ne samo o sporazumu Cvetković-Maček već i u mnogo većoj mjeri o razvoju stanja u tada ratom zahvaćenoj Europi. Tako u osobnom dnevniku srpskoga ministra Mihajla Konstantinovića nalazi se i prispodoba o njegovim razgovorima s HSS-ovim prvacima Barišom Smoljanom i Jurajem Šutejom koji su ga izvješćivali o stanju u sjevernoj Bačkoj i želji bačkih Hrvata da se integriraju u Banovinu Hrvatsku. Zanimljivo je kako Konstantinović već tada vidi podijeljenost i nesnošljivost među tadašnjim HSS-ovim ministrima. On naglašava kako je Šutej tijekom siječnja 1941. godine zauzimao stav da se u tom trenutku hrvatsko-srpski sporazum ne treba mijenjati dok su Pernar i Smoljan zagovarali njegovu reviziju, odnosno nadopunu po kojoj bi i Bačka Hrvatska ušla u sastav Banovine Hrvatske. Zbog tih maksimalističkih stavova ministar Šutej ih je prokazivao kao frankovce koji ruše Mačeka. Konstantinović navodi kako je upravo hrvatski ministar bez lisnice Bariša Smoljan od strane HSS-a bio zadužen za rješavanje hrvatskog pitanja u Bačkoj, a u bilješci 68 navodi i Smoljanov govor izrečen još 1939. godine u Subotici u kojem se kaže: *Još 1. septembra 1939. održao je ministar bez portfelja Bariša Smoljan govor u Subotici, u „Hrvatskom domu“; po izveštaju agencije „Avala“ od 3. septembra, „u početku govora ministar gospodin Smoljan je nazvao Suboticu biserom Hrvatske banovine, čija je sudbina uvek važna bila za Hrvate“ a posle je nastavio: „Nećemo se nikad odreći bačkih pokrajina naseljenih Hrvatima, koje isto tako želimo učiniti zadovoljnim kao i narod nastanjen u hrvatskim pokrajinama. Sporazum se ne može uzeti za definitivni, jer je ostalo da se svrši dosta posla. Neobično teška međunarodna situacija je požurila sklapanje sporazuma, a detaljna pitanja raspravljamo docnije. Događaji su opravdali hitnost potpisivanja sporazuma i opravdali necelishodnost odugovlačenja. Već grme topovi u Europi, dakle nije se moglo više čekati. Pregovore nastavljamo i ne možemo se odreći pokrajina naseljenih Hrvatima, i kao što polažemo prava na hrvatske pokrajine u Bosni i Hercegovini, isto stanovište zastupamo da i ove pokrajine imaju pripasti banovini Hrvatskoj. U tom pitanju isključen je svaki kompromis. Sudbina administrativnih granica još nije rešena, a isto tako i Vojvodine, pa zato me je posla gospodin Maček u Gornju Bačku da prikupim podatke, koje će mu trebati kod daljih pregovora. Sve dotle nećemo biti zadovoljni, dok sva braća Hrvati ne budu u okviru majke banovine Hrvatske.* Vidi: Konstantinović, M., *Politika sporazuma, Dnevničke beleške 1939.-1941., Londonske beleške 1944.-1945.*, Agencija Mir, Novi Sad, 1998., str. 277-278 i 627 usp. Čović, M., *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, poglavlja *Naš memorandum Mačeku, Kaj bumo z Nemci i Mađari? i Mačekom „Sporazum“-bez Subotice*, Hrvatska revija Jubilarni zbornik 1951.-1975, Knjižnica Hrvatske revije, uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 59-62 i odgovor Marka Čovića na reakcije Juraja Krnjevića, Čović, M. *Pisma uredništvu*, Hrvatska revija, Kulturno-književni tromjesečnik, urednik Vinko Nikolić, Godina XXVI, svezak 2-3 (102-103), lipanj-rujan 1976., str. 362-363

³³⁰ O osnutku Podružnice HKZ u Zagrebu te njenoj transformaciji u Društvo Bačkih Hrvata vidi članak Josipa Andrića u Klasju naših ravni BR. 1, 1942., Vidi; Andrić, J; *Društvo Bačkih Hrvata, Njegov osnutak i dosadašnji rad, Klasje naših ravni*, Godište IV, br. 1, travanj 1942., Zagreb, 1942., str. 52-59

³³¹ O osnutku i radu Društva bačkih Hrvata u Zagrebu te njihovoj borbi oko teritorijalnog pristupanja Bačke Hrvatske Banovini Hrvatskoj vidi članak Krešimira Bušića tiskan u Društvenim istraživanjima 78-79 Hrvati izvan Hrvatske: odabrane teme, Vidi; Bušić, K., *Odjeci uspostave Banovine Hrvatske u hrvatsko-bunjevačkoj javnosti*, Društvenim istraživanjima 78-79 Hrvati izvan Hrvatske: odabrane teme, br. 4-5, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2005., str. 719-743

³³² O djelovanju bunjevačke katoličke mladeži unutar Bačkog okružja križara temeljenom na programu Katoličke Akcije vidi leksikografske bilješke Krešimira Bušića u Leksikonu podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, Vidi; Bušić, K., *Đačko križarsko bratstvo u Subotici i Đačko križarsko sestrinstvo u Subotici*, Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, br. 7, DŽ-F, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 2007., str. 7-9

³³³ Marko Čović kao jedna od vodećih osoba *Zbora hrvatskih sveučilištaraca* te aktivni član *Sveučilišnoga pododbora Matice hrvatske* u Zagrebu postavljen je 1938. godine za urednika *Almanaha hrvatskih sveučilištaraca*. U toj knjizi objavio je članke pod nazivom: *Nacionalna borba bunjevačko-šokačkih Hrvata* te književnu crticu *Dan slobode* u kojima razlaže otpor bunjevačkih Hrvata protiv hegemonističkih posezanja velikosrpskog režima prema teritoriju Bačke Hrvatske. U *Almanahu* su zastupljena književna i publicistička djela tadašnjih sveučilištaraca pravaške orijentacije, a među njima treba izdvojiti: Radovana Latkovića, Zvonka Kuhara, Tiasa Mortigyje, Mladena Bošnjaka, Vjere i Ive Korsky, Vilka Riger, Franje Nevistića, Dinka Štambuka, Muhameda Hadžijahića, a zastupljen je i bački bunjevačko-hrvatski pjesnik

vlč. Aleksandar Aleksa Kokić i dr. Osim Kokića koji je preminuo neposredno prije rata, svi ostali na čelu s Markom Čovićem tijekom rata djelovali su u vodećim hrvatskim kulturnim institucijama te su pripadali Budakovom intelektualnom krugu. Vidi; Grupa autora, *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Sveučilišni pododbor Matice hrvatske u Zagrebu, Zagreb, 1938., 166 str.

³³⁴ Hrvatsku samosvijest i ustrajnu borbu za građanska prava u bunjevačkoj obitelji Čović možemo vidjeti već u prvim povijesnim izvorima vezanim za grad Suboticu s kraja 17. i iz prve polovine 18. stoljeća. Već u tim dokumentima spominju se pojedini istaknuti članovi te obitelji. Tako je u popisu iz 1743. godine u kojem se nalaze zabilježena sva imena posljednjih subotičkih graničara, istaknuto ime redova Antuna Čovića, a kako je iste godine Subotica izborila status kameralnog grada i u tom prvom gradskom magistratu zabilježeno je i ime odbornika Martina Čovića. Obitelj Čović je po zabilježenim povijesnim izvorima s vlastitim materijalnim prinosima sudjelovala pri uzdizanju Subotice u navedeni status. Grad su tada nastanjivali isključivo Hrvati-Bunjevci što svjedoči i navedeni popis izabranih odbornika. Također i nakon 1779. godine, kada Subotica dobiva status slobodnoga kraljevskoga grada, zabilježeni su brojni članovi obitelji Čović kao časni gradski odbornici. Tijekom 19. stoljeća kada i na prostorima Bačke započinje jačanje hrvatske samosvijesti, ali i raste otpor prema mađarskim hegemonističkim težnjama i u tom se razdoblju spominju članovi obitelji Čović. Oni se aktivno uključuju u rad prvih preporodnih bunjevačkih kulturnih institucija napose Pučke kasine i Kola mladeži. Ta izrazita hrvatska samosvijest koja se njegovala unutar ove stare subotičke obitelji posebice dolazi do izražaja u trenutku sloma Austro-Ugarske Monarhije. To se ponajbolje vidi u činjenici da je upravo Markov stariji brat Gavro Čović 1918. godine prvi ulicama grada prionio velikoj hrvatskoj trobojnici. On je s grupom patriotski opredijeljenih subotičkih mladića taj hrvatski barjak postavio na toranj *Gradske kuće* (Poglavarstva nap. KB) gdje je ostao sve do dolaska srpskih vojnih postrojbi koje su bez otpora zaposjele grad i cijeli prostor Južne Ugarske u završnim operacijama Prvoga svjetskoga rata. Nakon njihova ulaska taj je hrvatski barjak skinut i postavljen je srpski. Navedeni čin novih srpskih vlasti na simboličan je način označio početak njihove nove hegemonije. Gavro Čović je u Subotici i tijekom te velikosrpske vlasti bio poznat kako istaknuti hrvatski športski djelatnik. On je kao član uprave HNK Bačke od 1939./40. godine unutar HNS i Hrvatske lige zastupao interese tog prvoosnovanog hrvatskog nogometnog kluba. Upravo je Gavro Čović bitno utjecao i na formiranje stavova i hrvatske samosvijesti svog mlađega brata Marka.

³³⁵ Vidi; Čović, M; *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975, 445 str.

³³⁶ Osvrćući se na kritički tekst dr. Juraja Krnjevića tiskanog na stranicama kanadskog tjednika *Hrvatski Glas* Marko Čović je 1976. godine o svojim političkim vezama s Milom Budakom te o vlastitom pravaškom političkom formiranju reagirao u pismu objavljenom na stranicama iseljeničke *Nikolićeve Hrvatske revije*. U pismu je napisao: *Dr. JK piše, da ja (a što je s mnogim „tucetima“ anonimnih „sastavljača“ moje knjige???) još i danas, trideset godina nakon Budakove mučeničke smrti gledam „sve hrvatske probleme na oči Budakove“! Sve to, valjda, samo radi toga, što sam 1941. bio „počašćen“ dužnošću Budakovog osobnog tajnika, po dru JK „postavio“ (dobro da se nisam sâm ni „postavio“, a ni „izabrao“, dužnošću koju sam vršio svega nekoliko mjeseci! Ja sâm za sebe ne bih nikada jednu takovu dužnost odobrio(a) pogotovo ne u onim i onakvim vremenima, koja, i po Stepincu, nisu bila „administrativna vremena“), ... Svejedno-sve to neće, ne može i ne smije ni na mene tako utjecati, pa da u ocjeni javnog rada književnika, političara, revolucionara i mučenika Budaka, uz sve poštovanje, uz sve nesumnjive simpatije i uz sve prijateljstvo ne budem objektivan. Na moju političku izgradnju Budak uopće nije ni utjecao! Još davno prije nego što se je Mile Budak vratio u Zagreb, i još davno prije nego što sam ga osobno upoznao, ja sam već bio i izgrađeni i nepokolebljivi pristaša hrvatske državotvorne politike, pa sam već tako u prvoj polovici 1938. (dakle, prije Budakova povratka iz emigracije), bio i jedan od urednika našeg nacionalističkog đačkog zbornika „Almanah Hrvatskih Sveučilištaraca“. U Budakovim romanima i novelama, pa ni u samom „Ognjištu“ nema uopće nikakve „politike“, nema nikakvog frankovluka! Ja sam prvi puta u životu čitao Budakove političke članke u tjedniku „Hrvatski Narod“, dakle u vrijeme, kad sam i ja bio, odavna, politički ne samo već sasvim izgrađen nego i –angažiran! Vidi; Čović, M. Pisma uredništvu, Hrvatska revija, Kulturno-književni tromjesečnik, urednik Vinko Nikolić, Godina XXVI, svezak 2-3 (102-103), lipanj-rujan 1976., str. 370-371*

³³⁷ Po Čovićevom sjećanju Budak mu je tijekom Drugoga svjetskog rata u više navrata jasno rekao da je nakon povratka iz egzila bio spreman podržati Mačeka kao predsjednika suverene Republike Hrvatske, ali nikako nije bio spreman podržati Mačeka kao potpredsjednika jugoslavenske monarhističke vlade. Vidi;

Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., str. 157-158

³³⁸ Isto; n. dj. 140-141 usp. Čović, M., *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, poglavlje „Matija Gubec“ *poziva Budaka u Suboticu*, Hrvatska revija Jubilarni zbornik 1951.-1975, Knjižnica Hrvatske revije, uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 57-59

³³⁹ Isto; n. dj. str. 157-158 usp. Čović, M., *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, poglavlje „Matija Gubec“ *poziva Budaka u Suboticu*, Hrvatska revija Jubilarni zbornik 1951.-1975, Knjižnica Hrvatske revije, uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, 1976., str. 57-59

³⁴⁰ Čović o Budaku kao vođi predratnog hrvatskog nacionalističkog pokreta piše: *Svi smo se mi onda zvali nacionalisti, hrvatski nacionalisti, i to ne samo radi toga što je ustaško ime (i samo spominjanje tog imena) prije Desetog travnja bilo zabranjeno i kažnjivo i „protudržavno“, a i stvarno protujugodržavno (i te kako protujugodržavno), nego i rad toga što nacionalistički pokret, hrvatski nacionalistički pokret, nije bio identičan s Ustaškim pokretom. Nije to bila jedna te ista organizacija! Bilo je hrvatskih nacionalista koji nikad nisu bili Ustaše! Nisu ni htjeli biti Ustaše, ne samo radi toga što je prava i prvotna ustaška organizacija bila zapravo ilegalna, revolucionarna, tajna organizacija sa svojim odredbama, zakletvama i pravilima koja nisu bila za svakoga i koja nikad nisu za većinu (nigdje na svijetu i nisu, a ne mogu ni biti, za većinu, ne mogu biti za sve pripadnike jednoga naroda) nego, i iz drugih razloga, političkih, a ne organizacijskih razloga. Istina, Ustaško je ime, u vrijeme NDH obuhvatilo sve one hrvatske nacionaliste, pa i druge Hrvate koji su izgrađivali i branili tu državu, koji su i stradali i trpjeli i ginuli za tu državu, za tu hrvatsku državu, jer je to onda, u jednopartijskom sustavu, bio jedino mogući način da netko politički, hrvatski radi i sudjeluje. No to još ne znači da je hrvatski nacionalistički pokret prije rata bio istovjetan s Ustaškim pokretom, da je to bio jedan te isti pokret. Budak je bio i ustaša, ustaški doglavnik, prvi ustaški doglavnik, ali je u Hrvatskoj prije rata bio, jedno vrijeme, vođa „Nacionalističkog pokreta u zemlji“. Imao je i posjetnice s tom titulom. Onda je, u ono vrijeme, uvijek govorio, ili u svoje ime ili u ime hrvatskih nacionalista, pa sam onda i ja zabilježio tako te razgovore. (Podcrtao KB) Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., str. 169-170*

³⁴¹ U knjizi *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati* Čović posebice ističe kako su nakon smrti Stjepana Radića upravo predratni pravaški političari Šufflay, Budak i Trumbić bili glavni politički savjetnici Mačeku koji je to političko „prijateljstvo“ nakon rata ne samo zaboravio već pokušao i umanjiti, jer na izravna pitanja koje mu je postavio Jere Jareb on se sjetio samo da je u vrijeme diktature kralja Aleksandra s Budakom vodio „ne samo razgovore o politici nego i o drugim stvarima kao filozofiji, religiji, književnosti, itd.“ te da je stekao dojam kako je Budak „blizak ne samo Stj. Radiću nego i Tolstoju“. Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., str. 162-172

³⁴² U spomenutoj knjizi Čović u bilješci 7 o donosu poglavnika Ante Pavelića i njegovih pristalica prema doglavniku Mili Budaku piše: *... Mile Budak i za čitavo vrijeme NDH bio je pravi pravcati Doglavnik, baš Doglavnik, prvi čovjek do Poglavnika, najjači politički čovjek u Hrvatskoj iza Pavelića. Budak je bio i prvi, a jedno vrijeme i jedini Doglavnik. U vrijeme, dok je i stvarao, i podržavao i doživljavao, i onaj njegov „san jedne agonije“ na Liparima, pa onda i za čitavo vrijeme političkoga rada u okviru hrvatskoga nacionalističkoga pokreta u zemlji, u zemlji Hrvatskoj (poslije povratka iz emigracije 1938. i nakon političko-stranačkog reaktiviranja poslije definitivnog razlaza s Mačekom) Budak je bio i najistaknutiji, i najugroženiji, priznati i poznati, nacionalistički prvak, nacionalistički vođa u domovini ... I hrvatski su sveučilištarci u ono vrijeme na svojim demonstracijama i na samome Sveučilištu, a i na zagrebačkim ulicama skandirali: BU-DAK, PA-VE-LIĆ! Za vrijeme NDH, Budak je bio čitavo vrijeme normalan Doglavnik, ali stvarno jedan doglavnik s malim slovom, s vrlo malim slovom. Nije nikada vršio nikakvu izvršnu vlast. Nije imao nikakove, a pogotovo ne odlučne riječi kod ozbiljnih i krupnih političkih odluka. I kao ministar „Bogoštolva i nastave“, i kao poslanik u Berlinu, i kao ministar „Vanjskih poslova“ bio je sistematski sabotiran, čak i na čisto birokratsko-administrativnome području. Oni liparski emigranti, koji su i preuzeli i predstavljali stvarnu vlast, i vlast, a često puta i pravo pravcato bezvlađe, pa su zato i prozvani „rasovima“ (očigledna aluzija na abesinski slučaj) nisu imali /nisu htjeli imati/ nikakav politički kontakt sa samim Budakom. Oni su i kod neizbježivih, sasvim protokolarnih susreta, upravo demonstrativno titulirali Budaka samo kao „ministra“, a nikako i nikada kao „Doglavnika“. Budak im je radi toga i prigovarao, ali se ti naši „rasovi“ nisu nimalo zbunjivali, pa nisu nikada, ama baš nikada titulirali samoga Budaka stranačkom titulom Doglavnika, baš tako kao tu titulu nisu ni priznavali. Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, bilješka 7, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., str. 170-171*

³⁴³ Čović u svom odgovoru Krnjeviću o Budakovom položaju za vrijeme NDH piše: *Ono malo sjećanja na književnika, političara, revolucionara, i mučenika Milu Budaka, što sam objavio u knjizi „N.JiH“, nisu nikakav panegirik mrtvome piscu „Ognjišta“, Hrvatu Budaku, Hrvatu kojega je POČEO UBLJATI još onaj Beograd kralja Aleksandra 1932., a dovršio ovaj drugi Beograd, Aleksandra Rankovića 1945. Osim toga ja nigdje nisam nikakvim metrom mjerio ničiju, pa ni Budakovu, političku „veličinu“, i ničije „čistunstvo“, i nigdje nisam napisao, da je Budak bio „veliki“ političar, a još manje „vođa hrvatskog naroda“! U svojoj pretjeranoj i nezatomljivoj mržnji (da li je mržnja rođena još tamo 1921. i 1922.???) dr. JK pokazuje, da ga smeta čak i to, što ja bilježim, da Mile Budak nikada nije pisao ekavicom, da nikada nije bio jugonacionalan Hrvat, da nikada nije bio „jugoslavenski“, nego samo hrvatski književnik, političar i revolucionar. Njega očito smeta i poneka sitnica o Budaku, kao npr. činjenica, da je M.B. bio, doista, jedno vrijeme i „neosporni šef hrvatskih nacionalista „u DOMOVINI“! (Nikada nitko nije u ono vrijeme osporavao Paveliću apsolutno prvenstvo i vrhovni, apsolutni autoritet u Pokretu! Ja sam dovoljno naglasio samo „u DOMOVINI“, a na str. 171. zabilježio sam i to, da je jedno vrijeme i formalno vodstvo Pokreta u zemlji vršio ondašnji pukovnik, kasniji vojskovođa, Slavko Kvaternik)! Vidi; Čović, M. Pisma uredništvu, Hrvatska revija, Kulturno-književni tromjesečnik, urednik Vinko Nikolić, Godina XXVI, svezak 2-3 (102-103), lipanj-rujan 1976., str. 370 usp. bilješku 368*

³⁴⁴ U autobiografskom članku pod naslovom *Nacionalizam moje generacije, Pregršt malih sjećanja na velike dane* Čović piše: *Naš nacionalizam, naš hrvatski nacionalizam, hrvatski nacionalizam moje generacije, nije bio nikakav monstruozi i neprihvatljivi šovinizam i nakazno rušilački napadačko-osvajajući imperijalizam, nego samo i isključivo samoobrambeni nacionalizam jednog malog, neslobodnoga, zarobljenoga i progonjenoga naroda, koji se je i grčevito i očajnički opirao i protivio nasilnome odnarođivanju i borio svim svojim snagama i za svoju Slobodu, i za svoje oslobođenje, i za konačni i definitivni izlazak iz jugodržavne tamnice naroda, i za ostvarenje i obnovu svoje vlastite slobodne i nezavisne hrvatske države. ... Naš nacionalizam, naš hrvatski nacionalizam, hrvatski nacionalizam moje generacije nije nikada i nijednog časa bio u službi bilo koje i bilo čije tuđe ideje; nije nikada i ni časa bio u službi nikakvih maglovitih „velikih ideja“; nije nikada i nijednog časa bio ni nacizam, ni fašizam, niti klerikalizam, niti klerofašizam, niti frankovluk; nije nikada, nijednog časa služio nijednome od oni mnogobrojnih „izama“, koji su preplavili naše vrijeme, koji su bili pomodni u naše vrijeme i koji su nam smišljeno, planski i uporno podvaljivali svi oni, koji su, doista (što sasvim svjesno i sasvim hotimice, a što opet nehotimice) služili raznim, što manjim, što većim nehrvatskim i protuhrvatskim „izmima“, a u prvome redu, i najviše i najčešće, baš onome rasističkome „izmu“ – jugo-marksizmu; nije nikada i nijednog časa podredio ideju hrvatske narodne države nijednoj drugoj ideji; nijednoj drugoj državnoj ideji; nije nikada i nijednog časa identificirao naš nacionalistički, naš hrvatski nacionalistički i oslobodilački pokret s bilo kojim drugim političkim pokretom i s bilo kojom drugom političkom strankom u svijetu; nije nikada i nijednoga časa odstupio od svoje vlastite političke dogme o slobodnoj i nezavisnoj državi Hrvatskoj, usprkos tomu što su neprijatelji i hrvatske slobode, i hrvatskoga oslobođenja, i Hrvatske Države, neprestanim podvalama i propagandnim smicalicama i htjeli, i pokušali, i pokušavali i teško i nepopravljivo kompromitirati i naš obrambeni hrvatski nacionalizam i našu hrvatsku oslobodilačku borbu i same oduševljene borce (sve borce iz hrvatskog nacionalističkog u oslobodilačkog pokreta) pa i samu tu našu hrvatsku nacionalnu revoluciju. ... Vidi; Čović, M. Nacionalizam moje generacije, Pregršt malih sjećanja na velike dane, Hrvatska revija, Kulturno-književni tromjesečnik, urednik Vinko Nikolić, Godina XXVI, München-Barcelona 1976., str. 205-206*

³⁴⁵ Čović piše: *Mi smo bili hrvatski nacionalisti, pa smo onda i razvijali svu našu političku djelatnost i sve naše revolucionarne i republikanske pokušaje i pothvate u okvirima Hrvatskog nacionalističkog pokreta, jer smo i mi smatrali, da taj pokret „ideološki odgovara potpuno tradicionalnom shvaćanju i težnjama hrvatskoga naroda“, jer „nije natrušen nikakovim tuđinskim ideološkim zasadama“, jer i nije ništa drugo nego samo „praktična primjena starčevićanstva“, jer je i hrvatski nacionalizam identičan sa starčevićanstvom, pa je samo „primijenjen na suvremene prilike borbe te socijalno obilježen potpuno duhom seljaštva, koje je temelj svakoga života nacije ...“ Isto; Čović, M; n. dj., str. 206*

³⁴⁶ Vidi; Kokić, A, Čović, M; *Bunjevci i Šokci, Jeronimsko svjetlo*, br. 33, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1939., 40 str.

³⁴⁷ Vidi; Bušić, K; *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata-Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 212-220

³⁴⁸ Taj Čovićev promidžbeni tekst bio je emitiran u eteru zagrebačke radio postaje. Vidi; Hrvatski narod, God III., br. 60, Zagreb, 13. travnja 1941., str. 2

³⁴⁹ Isto; n. dj. str. 2

³⁵⁰ U članku pod naslovom *Udareni temelji hrvatske vlade IMAMO DRŽAVNO VODSTVO!*; novinar Hrvatskog naroda naglašava: *Vjekovne čežnje hrvatskoga naroda ostvarene su uoči Uskrsa. Nismo dobili nikakvu autonomiju, nikakvu beogradsku „samoupravu“, VEĆ DANAS IMAMO ONO ŠTO NAM JE STVORIO I ZAŠTO SE JE BORIO POGLAVNIK Dr. ANTE PAVELIĆ – IMAMO PRVO HRVATSKO DRŽAVNO VODSTVO.* U tu prijelaznu vladu uz predsjednika Milu Budaka još su ušli i zamjenik Mirko Puk, Andrija Artuković, Branko Benzon, Joso Dumandžić, Mladen Lorković, Ismet efendija Muftić, Marko Veršić, Jure Vranešić, Milovan Žanić i kao osobni opunomoćenik generala Kvaternika Vladimir Košak. Kvaternik je novinaru HN o novo izabranim članovima HDV-a izjavio i sljedeće: *Ova velika hrvatska imena, naših prekaljenih boraca i ustaša, temelj su-kako reče general g. Kvaternik-hrvatske vlade.* Novinar je uz tu izjavu zabilježio kako je: *Ova je vlada imenovana sporazumom između Poglavnikovog zamjenika generala Kvaternika i Doglavnika g. dra. Mile Budaka.* Isto; n. dj. 1 usp. Hasanbegović, Z; *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. doba utemeljenja*, Nakladnici, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007., str. 623

³⁵¹ Isto; n. dj., str. 2

³⁵² Prva vlada NDH prisegnula je pred poglavnikom Antom Pavelićem već 17. travnja 1941. godine, a uz poglavnika Pavelića kao predsjednika i ministra vanjskih poslova u vladu su još imenovani i potpredsjednik Osman Kulenović, te ministri vojskovođa Slavko Kvaternik ministar domobranstva, oružništva i lokalnog prometa, Mile Puk, ministar pravosuđa, Andrija Artuković ministar unutarnjih poslova, Ivan Petrić ministar zdravstva, Lovro Sučić, ministar narodnog gospodarstva, Ivica Frković, ministar šuma i ruda, Jure Dumandžić ministar udružbe, te doglavnik Mile Budak ministar bogoštovlja i nastave. Ujedno poglavnik Pavelić tom je prigodom kao člana vlade imenovao i Milana Žanića za predsjednika zakonodavnog povjerenstva. Vidi; Hrvatski narod, God III., br. 65, Zagreb, 18. travnja 1941., str. 1-2

³⁵³ U tekstu pod naslovom *Hrvatski književnik Marko Čović-Imenovan tajnikom ministra za bogoštovlje i nastavu Dra Mile Budaka* se navodi: *Tajnikom ministra za bogoštovlje i nastavu, ustaškog Doglavnika dra Mile Budaka imenovan je književnik Marko Čović, Hrvat iz Bačke, koji je osobito dobro poznat u krugovima hrvatskih sveučilištaraca, jer je za vrijeme svojih studija, koje je završio lanjske godine, uvijek bio aktivan u ustaškoj borbi.* Vidi; Hrvatski Narod; 20. travnja 1941. God. III., Br. 67, str. 11

³⁵⁴ Isti tekst je pretiskan i na stranicama *Klasja naših ravni* kulturnog časopisa kojeg su u zagrebačkom izgnanstvu krajem 1941. godine obnovili članovi Društva bačkih Hrvata. Vidi; Hrvatski narod, God III., br. 71, Zagreb, 24. travnja 1941., str. 4 usp., *Klasje naših ravni*, Povremeni časopis za istraživanje kulture, života i običaja bačko-baranjskih Hrvata, ur. Marko Čović, Društvo bačkih Hrvata u Zagrebu, Zagreb, 1942., str. 51

³⁵⁵ Čović u tekstu ističe Pavelićeve riječi: *Poglavnik koji je i sam Bunjevac, bio je vrlo raspoložen. Govorio nam je o posebnoj brizi za bačko-baranjske Hrvate, o našoj ikavici, o organizaciji nove Hrvatske države, a mi smo svi bili zadivljeni i oduševljeni, jer smo upravo osjećali, kako pred nama stoji čovjek. Tražen i očekivan, koji će preporučiti našu Hrvatsku. „Ja nisam došao vladati, nego raditi! Moja su vrata uvijek otvorena svim Hrvatima, a pogotovo Vama“* Isto; n. dj. 51

³⁵⁶ Vidi; Hrvatski narod, God III., br. 59, Zagreb, 11. travnja 1941., str. 2

³⁵⁷ Vidi; Hrvatski narod, God III., br. 77, Zagreb, 30. travnja 1941., str. 8

³⁵⁸ Isto; n. dj. str. 8

³⁵⁹ Vidi; Hrvatski narod, God III., br. 73, Zagreb, 26. travnja 1941., str. 5

³⁶⁰ Vidi; Hrvatski narod, God III., br. 66, Zagreb, 19. travnja 1941., str. 6-7

³⁶¹ Kolar se tom prigodom Budaku obratio riječima: *Gospodine ministre i dragi brate na književnom polju*, a nakon tih uvodnih hvalospjevnih fraza istaknuo kao je u prošlim vremenima među njihovom generacijom bilo onih koji su vrludali između prihvaćanja raznih ideologija od krajnje lijevih do krajnje desnih, ali je ustvrdio kako među hrvatskim književnicima uz sve stranputice nije bilo izdaje ni na polju estetike kao ni nacionalnih interesa. Vidi; Hrvatski Narod, Rubrika *Kulturni vidici*, 3. svibnja 1941. godine, God. III., br. 66, str. 13

³⁶² Vidi; Kontler, László, *Povijest Mađarske-Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 362-363

³⁶³ Isto, n. dj. 362-364

³⁶⁴ Isto, n. dj. 364

³⁶⁵ Vidi; Hrvatski Narod, Rubrika *Kulturni vidici*, 3. svibnja 1941. godine, God. III., Br. 66, str. 13

³⁶⁶ Isto; Hrvatski narod, str. 13

³⁶⁷ Isto; Hrvatski narod, str. 13

³⁶⁸ U četvrtom broju Hrvatske revije uvrštena je i pjesma *Nagnut nad sobom govorim svojim očima* koju je napisao bački šokački Hrvat Ante Jakšić. Vidi; Hrvatska revija, Godina XIV, Broj 4, Zagreb 1941., str. 185

³⁶⁹ Problem oko urednika četvrtog broja Hrvatske revije postavljen je u bilješci koja je tiskana u uvezanom kompletu cijeloga četrnaestog godišta iz 1941. godine u kojem je istaknuto: *Br. 1. uredio je dugogodišnji urednik dr. Blaž Juriši, a i br. 2 samo što taj broj dr. Jurišić nije sam predao tiskari, već komesar, koji je taj broj zatekao već urađen. Broj 3. uredio je „redakcijski odbor“ kojeg je imenovao komesar. Broj. 4. zatekao je novi urednik Marko Čović pola dogotovljenog, te je, ne dirajući uređenu prvu polovicu broja, uredio drugu, pa tako taj broj i nema urednika. Broj 5. i 6. uredio je novi urednik Marko Čović*, Vidi; Hrvatska revija, Godište četrnaesto, Tiskara Hrvatske tiskare u Zagrebu, Zagreb, 1941., str. II.

³⁷⁰ Od tih članaka posebice treba istaknuti izvještaj Filipa Lukasa kojega je podnio na skupštini Matice hrvatske 29. prosinca 1940. te nakon kojega su banske vlasti i uvele komesarijat te članak Blaža Jurišića *Komesarijat u Matici hrvatskoj* u kojem je on također opisao brojne pritiske na članove matice, ali i donio izvorni dokument po kojem je Slavko Kvaternik kao zamjenik Poglavnika 11. travnja ukinuo prinudnu upravu. Također objavljen je i članak o novome ustroju *Hrvatskog državnog kazališta* iz pera Đure Tajfela. Vidi; Hrvatska revija, God. XIV, br., 5, Zagreb, 1941., str. 225-232, 264-269

³⁷¹ Vidi; Marko Čović, *Hrvatska revija u suvremenoj hrvatskoj književnosti*, Hrvatska revija, Godina XIV, Broj 5, Zagreb 1941., str. 235-238

³⁷² U navedenom članku Čović je za Jurišićev rad istaknuo: *Matica Hrvatska nije mogla naći boljeg čovjeka za urednika „Hrvatske Revije“ od dr. Blaža Jurišića. Ne zaboravima da je dr. Jurišić preuzeo uredništvo u doba otvorene šestosječanjske velikosrpske diktature, kada je sve to kod nas i oko nas bilo sasvim drugačije nego danas. ... Dr. Jurišić ispravno je shvatio svoju zadaću. Prilike su bile takove, da je hrvatska književnost morala primati u veoma širok zagrljaj i one talentirane pisce, koji su bili zašli s pravih hrvatskih putova, i koji su bili zaplovili najtežim antihrvatskim vodama. ... Isto; HR, str. 236*

³⁷³ Čović o tim vlastitim stavovima i smjernicama budućeg razvoja i HR, ali i općenito hrvatske književnosti u novim prilikama ističe: *A ti naši novi dani, i te naše nove prilike su sasvim drugačije i bitno se razlikuju od bivših prilika. Zato će i „Hrvatska Revija“ biti drugačija: Još hrvatskija i još slobodnija! Svojim svibanjskim brojem „Hrvatska Revija“ ulazi u još jedno sasvim novo, neispisano razdoblje svoje povijesti. Svibanjski broj „Hrvatske Revije“ je prvi naš broj u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Svibanjski broj „Hrvatske Revije“ je prva brazda na novoj njivi hrvatske književnosti, koja će se sada slobodna i nesmetana razvijati novim poletom, nekršenim, nekršivim, neskršenim snagama. ... A pred nama? Kao da gledam bačke ravnice: neispisana knjiga! Međutim, drage bačke ranice su plodne i rode stotukim plodovima. Vjerujem, da će novo razdoblje u povijesti hrvatske književnosti, prvo razdoblje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u kojem će ustaški duh slobodno i nesmetano prožimati sav naš jadni život, pa svakako i „Hrvatsku Reviju“, biti samo nastavak i produbljivanje onih brazda, koje je već zaorala „Hrvatska Revija“ dra Blaža Jurišića. „Hrvatska Revija“ će nastaviti svoju ulogu okupljanja i produbljivanja svih konstruktivnih hrvatskih snaga. „Hrvatska Revija“ će biti vodič suvremene hrvatske ustaške književnosti! Vidi; Hrvatska revija, Godina XIV, Broj 5, Zagreb 1941., str. 238*

³⁷⁴ Čović u tekstu ističe: *Nije sada vrijeme velikih zahtijeva i građenja kula preko noći. Sada je vrijeme dužnosti i žrtve. Hrvatski su književnici svjesni toga i zato danas i ne govore o svojim još neostvarenim pravima nego o svojim još neispunjenim dužnostima. Doduše i književnici se i danas dijele u dva tabora baš tako isto kao što su bili podijeljeni i do jučer. I danas, koji su do jučer sudjelovali u borbi na strani vlastitog naroda, sudjeluju i dalje u toj borbi i poznaju samo dvije riječi: dužnost i žrtva; a neki od onih drugih, koji su do nedavno otvoreno radili na strani neprijatelja narodne slobode i državne neovisnosti i danas surađuju s neprijateljima vlastitoga naroda, doduše prikriveno i neopazice, ali ipak vrlo djelatno. Ovi drugi poznaju u svojem rječniku samo dvije riječi: pravo i korist. Oni su brisali iz svog rječnika one dvije riječi, koje nikada nisu ni poznavali dovoljno, koje nikada nisu ni poštovali i kojih su se bojali, pa su baš najviše radi toga straha pred tim riječima i napustili borbu vlastitoga naroda. Ovi drugi ne poznaju i ne priznaju riječi: dužnost i žrtva, jer su to za njih preteške riječi, jer oni ne mogu podnijeti te dvije riječi. A dužnost je hrvatskih književnika u ustaškoj državi da budu prvi tumači velikih ideja i snaga, koje krije u sebi ustaški pokret. Dužnost je hrvatskih književnika u ustaškoj državi, da budu prvi graditelji novoga mišljenja, koje je nacionalističko i hrvatsko, zdravo i sposobno. Dužnost je hrvatskih književnika u ustaškoj državi, da svojim bogodanim darom pridonesu najviše (jer oni mogu neizmjerljivo mnogo) izgradnji*

novoga čovjeka i nove Hrvatske, jer su baš književnici i najpozvaniji, da marljivo sudjeluju u tom velikom poslu narodne i duhovne obnove narodnog i duhovnog podizanja, narodne i duhovne izgradnje, narodnoga i ljudskog podizanja i napretka. ... Dužnost je hrvatskih književnika u ustaškoj državi, da zaborave na sve svoje velike i male sitnice, da zaborave na čas sve svoje međusobne borbe i borbe, mržnje i mržnjice, zavisti i netrpeljivosti da se svojim širokim dušama uzdignu visoko iznad svega onoga, što im je dosada sputavalo uspomene i polete pa da onda, očišćeni i oslobođeni svega sitnoga i nevažnoga, trenutnoga i prolaznoga, uprave sve svoje snage pravim usponima (svojim i narodnima) i pravim, neprolaznim vrednotama, vrednotama vječnoga duha, onim vrednotama, na koje ih upućuje narod svojom prošlošću i svojom sadašnjosti, svojim patnjama i svojim stradavanjima, svoji žrtvama i svojim mrtvima, svojom velikom, neprolaznom, i vječnom dušom, jer će samo onda ostati pravi i vječni sinovi vlastitog naroda, pravi i vrijedni članovi ljudskog društva, jer će samo onda i samo tako opravdati svoje poslanstvo u ovim velikim i nezaboravnim danima pred poviješću, jer će samo tako opravdati i samo svoje umjetničko postojanje i pravo na život. Vidi; Čović, *Dužnost književnika u ustaškoj državi*, Hrvatska revija, Godina XV, Broj 3, Zagreb 1942., str. 113-115

³⁷⁵ Čović o Budakovom spašavanju Krležu i drugih predratnih političkih prvaka piše: Budak je spasio Krležu 1941., a spasio je on i spašavao i pomagao (Vujica) i mnoge druge Hrvate i Nehrivate, sve one Hrvate i Nehrivate, pa i nebrojene srpske intelektualce, pa i srpske političare (Svetozar Ivković, jedan od vođa Pribečevićevih samostalaca i, poslije pada Krebega, podban Khuen Šubića za Banovine Hrvatske), koji su se na nj, u ono vrijeme bili obratili. ... Spašavajući Krležu (i naša hrvatska, nacionalistička, ustaška revolucija iz 1941. ima svoje grijehe i pogreške, kao što to imaju i sve druge revolucije; ima svoju – još neispisanu – povijest), Budak je spašavao jednog velikog Hrvata! Jednog velikog hrvatskog književnika, koji je na drugoj strani, koji je ideološki bio (i ostao) na drugoj strani! . Vidi; Čović, M., *Neojugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 176-177

³⁷⁶ Čović ističe: Mile Budak nije spašavao Krležu za svaki slučaj (zlu ne trebalo), nego je pozvao i predložio za suradnju pa je tako Krležu mogao provesti sve ratne godine u Zagrebu-nesmetan! Mogao se je poslužiti i „slobodom šutnje“! Budakova je riječ kod Hrvata, antimarksista Pavelića bila dovoljna da se 1941., u vrijeme rata, ali u Zagrebu, spasi hrvatski marksista, hrvatski književnik Miroslav Krleža. Vidi; Čović, M., *Neojugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 179

³⁷⁷ Isto; n. dj.; str. 177-179 usp. Čović, M.; *Odgovor na uvodnik Juraja Krnjevića u kanadskom iseljeničkom listu Hrvatski Glas od 17.3. 1976.*, Hrvatska revija-književni tromjesečnik, *Pisma uredništvu*, ur. Vinko Nikolić, Godina XXVI, svezak, 2-3 (102-103), lipanj-rujan 1976, Barcelona 1976., str. 370

³⁷⁸ Čović ističe kako je put trajao tri dana, a tijekom njega su obišli Perušić, Gospić, Lički Osik, i Budakovo rodno mjesto Sveti Rok. Vidi; *Hrvatski narod Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta*, God. III., br. 111, 15. lipnja 1941., Zagreb, str. 3

³⁷⁹ Čović u uvodniku piše: *Raspjevano proljetno jutro, pozdravilo je moju mladost na zelenim ličkim gorama. Samo je starac Velebit prkosio kasnom proljeću-pokriven snijegom. Pomislih: naš Velebit svakome prkosi! Hrvatski Velebit sve pobjeđuje! Hrvatski Velebit je nepokoren i nepokoriv! Naš Velebit je simbol hrvatske snage, hrvatskog otpora, hrvatskog ponosa, hrvatskog junaštva, hrvatske slobode! Velebit ovaj Velebit, naš Velebit, Velebit koji prvi puta doživljujem u svojem dvadesetipetogodišnjem životu, ova zelena gora čuvala je u najtežim danima hrvatske junake. Prva ustaška puška ispaljena je pod Velebitom! Prvi junaci i prvaci ustaškog pokreta našli su na našem Velebitu sve. Također i na kraju članka Čović se vraća metaforama vezanim za Velebit te ističe: I nije čudo što je prva ustaška puška pukla u Brušanima pod Velebitom! I nije čudo, što je baš Lika, baš Velebi-srce ustaškog pokreta, što je Velebit gora hrvatskih ustaša!* Isto; n. dj. str. 3

³⁸⁰ Čović u cijeloj reportaži poglavnika Pavelića spominje samo jedanput te iako za njega piše kao o genijalnom Poglavlak koji je u svojoj nacionalnoj revoluciji došao najdalje, ipak puno češće spominje doglavlak Budaka za kojeg na kraju teksta ističe: *I zato je pod Velebitom, baš pod Velebitom, ta hrvatska duša progovorila najjače, najsilnije i najbolje na jednoj strani ustaškom puškom u Brušanima, a na drugoj ustaškim Budakovim „Ognjištem“ u SV. Roku.* Isto; n. dj. str. 3

³⁸¹ Čović piše: *I prije sam volio Liku i Ličane! Volio sam ih kao Hrvat Hrvate! Volio sam ih kao Bunjevac Bunjevce! Volio sam ih kao drugove i prvoborce! Volio sam ih preko znanaca, preko ljudi i preko žrtava! Volio sam ih preko nezaboravnog „Ognjišta“ Poslije ovoga-volim ih još i više! Kad sam prvi puta pročitao „Ognjište“ zaželio sam doći na izvore „Ognjišta“. Želja je bila velika, spontana, daleka! Bojao sam se, da to neće biti tako skoro, a nikad nisam ni pomišljao na to, da ću doći na izvore „Ognjišta“ samim piscem Doglavlakom! Radovao sam se putu! Volio sam Liku i Ličane. Znao sam da će mi biti lijepo! Prepun sam*

bio očekivanja i znatiželje, nestrpljenja i nemira. Danas mogu reći bio sam ushićen, razdragan i sretan! O vezi Subotice i Like također ističe: U mom sjećanju ostaju dva nezaboravna putovanja! U rano proljeće 1939. putovao sam s Duglavinikom u Suboticu i na hrvatske salaše. U kasno proljeće 1941. opet sam bio na putu s Duglavinikom-na putu po Lici. Ovo drugo putovanje mi je bliže i draže, jer me dovelo i na same izvore „Ognjišta“. Isto; n. dj. str. 3

³⁸² Iznoseći svoj empatijski stav prema Budaku i njegovom književnom stvaralaštvu, posebice prema njegovom najutjecajnijem romanu Čović piše: *Malo selo pod Velebitom: sv. Rok! Veliko mjesto u povijesti hrvatske (i svjetske) književnosti! ... To je rodno mjesto Duglavnika i najvećeg hrvatskog književnika Mile Budaka!* Isto; n. dj. str. 3

³⁸³ Pišući u svojoj poslijeratnoj knjizi o odnosu Budaka i Krleže, Marko Čović je posebice je istaknuo afirmativno Budakovo mišljenje o tom lijevo orijentiranom hrvatskom književniku, a o tome piše: *Budak je meni još 1938., pri našem prvom susretu i razgovoru, rekao da Budak i Krleža mogu i moraju ići zajedno, da za njih obojicu, hrvatskog nacionalista, i hrvatskog – naglašavam ovo hrvatskog – marksista, ima mjesta u oslobođenoj Hrvatskoj.* . Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 178-179

³⁸⁴ Isto; n. dj. str. 179

³⁸⁵ Prigodom prikupljanja građe za potrebe izrade doktorske disertacije stupio sam u kontakt s Milom Čovićem sinom književnika Marka Čovića, koji mi je potvrdio obiteljska svjedočanstva kako su se Krleža, Budak i Čović susretali prije rata nakon Budakovog povratka iz političkog iseljeništva. Mile Budak inače je bio krsni kum Mili Čoviću, a njegov otac u više svojih tekstova svjedočio je o njihovom bliskom prijateljstvu tako je u već spomenutom odgovoru Juraju Krnjeviću o prijateljstvu s Budakom naglasio: *Ja sam o Budaku puno pisao prije nego što sam ga upoznao (kasna jesen 1938.), prije 10. travnja i prije nego što me je sâm Budak „postavio“ za osobnog tajnika. Za čitavo vrijeme NDH pisao sam o Budaku vrlo malo. U to sam vrijeme (proljeće 1942.) pisao u „Spremnosti“ o Krleži (prije i El Alameina i prije Staljingrada), i to sasvim drugačije, nego svi oni, s kojim je Miroslav Krleža polemizirao u knjizi „Moj obračun s njima“! Mene je oduševilo Budakovo „Ognjište“ (ta epopeja hrvatskoga sela), a na to je moje oduševljenje djelovala i Aleksandrova željezna toljaga. Budakovo sam povjerenje, pa i prijateljstvo, cijenio još davno prije, nego što me je on „stavio“ za tajnika i sasvim nezavisno od tog mog „tajništva“. Nisam se toga lijepoga prijateljstva nikada odrekao, ne odričem ga se, i nikada se odreći neću! Smatrao sam i smatram, da priznavanje i manifestiranje prijateljstva, u SVIM prilikama, a ne samo u vrijeme nudi i prihvaćanja tajničkih (i bilo kakvih drugih) mjesta, nije ni najgora, a ni najnegativnija karakteristika nijednog čovjeka! Svejedno- sve to neće, ne može, i ne smije ni na mene tako utjecati, pa da u ocjeni javnog rada književnika, političara, revolucionara, i mučenika Budaka, uz sve poštovanje, uz sve nesumnjive simpatije i uz sve prijateljstvo ne budem objektivn.* . Vidi; Čović, M. *Pisma uredništvu*, Hrvatska revija, Kulturno-književni tromjesečnik, urednik Vinko Nikolić, Godina XXVI, svezak 2-3 (102-103), lipanj-rujan 1976., str. 371

³⁸⁶ Vidi; Lasić, S., *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941.-8.5. 1945.)*, Knjiga III., Globus, Rijeka, 1989., str. 155

³⁸⁷ Vidi; Kovačević, B.; *Slučaj zagrebačkih revizionista: marksizam, filozofija i znanost, u radovima Zvonimira Richtmanna i Rikarda Pothorskog*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989., 475 str.

³⁸⁸ Srpski novinar Pero Simić tijekom istraživanja u Moskvi pregledao je izvorne dokumenata NKVD-a i Kominterne u kojima NKVD-ov agent Valter-Tito izvještava Dimitrova te iznosi mišljenje o Krleži. Simić na Vrdoljakovo pitanje o Krleži odgovara: *Kako nije stradao Krleža? Nije jer im je trebao. Tito razgovara s Georgijem Dimitrovom 1938. u kojem traži podršku da postane šef Partije, a Dimitrov ga između ostaloga pita što je s Krležom. Tito odgovara da se nije oglasio o Španjolskom ratu cijelo vrijeme rata i da je umišljen. Na to Dimitrov kaže: Krleža je veliki pisac. Tito kaže: Teško je i pretpostaviti kako će reagirati kada čuje za sva hapšenja svojih drugova u Moskvi. Može se čak dogoditi da se okrene protiv SSSR-a. Dimitrov kaže: Neka mu radnici, studenti, seljaci pišu pisma. Pritišćite ga. Naravno, ako se okrene protiv SSSR-a, obračunat ćemo se s njim. A Irina Aleksander, agentica NKVD-a u Zagrebu, piše da je Krleža dobivao novac od Kominterne. Svi su dobivali. Meni jednog dana popodne 1939, kaže Krleža, zvoni netko na vratima. Otvori Bela i veli tu je neki inženjer Novak. Neka uđe. Ulazi Tito i s vrata kaže: Nećemo tu razgovarati, idemo van. Otišli su na Cmrok. To je onaj razgovor kada je nakon tri dana razgovaranja Tito rekao: Krleža, Partija bez tebe može, a ti bez Partije nećeš moći. Ja ću te napasti u Proleteru. Tada je izišao veliki napad na Krležu koji je potpisao Josip Kraš. I tada Krležu uzimaju u žrvanj tri ovna, kako ih je nazvao Krleža; J(ovan) Popović, Rad(ovan) Zogović i Mil(ovan) Đilas. Ruga im se, ne misleći da će*

osvojiti vlast Isto; Simić, P; Tito - *Fenomen stoljeća - Prva politička biografija*, Večernji list-Večernji shop, Zagreb, 2009., 413 str, usp. Vrdolja, A.; Tito, dokumentarni film, HRT, Zagreb 2010.

³⁸⁹ Tomislav Jonjić na stranicama *Političkog zatvorenika* ističe mišljenje Ive Očaka koji je o odnosu jugoslavenskih komunista prema smjernicama Kominterne naveo: *Jedan od najboljih poznavatelja odnosa između Moskve i jugoslavenskih komunista, I. Očak, naglašava, štoviše, kako je KPJ "spadala među discipliniranije sekcije Kominterne". Ta se disciplina održavala željeznom stegom, "čistkama" u kojima je stradao znatan broj jugoslavenskih komunista, pa čak i prijetnjama da bi KPJ mogla biti raspuštena.* Jonjić također navodi i Dimitrovljevu naredbu koju je Tito bezpogovorno proveo u djelo o pokušaju naslanjanja jugoslavenske politike na SSSR: *Sredinom ožujka 1941. Centralni je komitet uputio proglas "Protiv kapitulacije - za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom". Sličan je poziv nakon državnog udara uputio i CK KPH. On početkom travnja 1941. optužuje "stanovitu hrvatsku gospodu", koja hoće iskoristiti težak položaj zemlje radi ostvarenja svojih "šovinističkih planova" uz pomoć Osovine. Pod krinkom borbe za prava hrvatskog naroda, oni djeluju izdajnički. Pod krinkom "nezavisne Hrvatske" žele hrvatski narod dovesti u ropstvo. Cijepanje Jugoslavije nužno bi dovelo do "bratoubilačkog rata, krvoprolića i porobljavanja". Stoga ne ostaju samo dva puta: kapitulacija ili rat. Postoji i treći put: naslon na "veliki i bratski SSSR, na moćnu i neutralnu državu radnika i seljaka, velikog zaštitnika malih naroda. "Taj je poziv zapravo bio na tragu Titova izlaganja na partijskom vijećanju u Beogradu, 29. ožujka. Tito je (prema dvije i pol godine kasnije sastavljenoj policijskoj zabilješci) pozdravio beogradski prevrat kao udarac Osovini, ali je izrazio krupne rezerve prema Simovićevoj vladi, jer da u njoj većinu čine anglofili i reakcionari. Rat je neizbježan, pa komunisti trebaju nastaviti antifašističkim kursem, neizostavno se odazvati mobilizacijskim pozivima i svim silama suzbijati snage koje idu za kapitulacijom Jugoslavije. Tražiti naslon na SSSR, koji jedini može pružiti pomoć jugoslavenskoj državi." Iako ima tvrdnji da vodstvu KPJ još nije bilo poznato, Titovo se izlaganje naslanjalo na Kominternin nalog. Georgi Dimitrov je, naime, 22. ožujka preporučio jugoslavenskoj partiji da "zauzme odlučan stav protiv kapitulacije pred Njemačkom", te podupre svenarodni otpor i zatraži prijateljstvo sa SSSR-om. Ne treba, međutim, inzistirati na općebalkanskoj deklaraciji, niti posebno isticati makedonsko pitanje, ali treba: "istaći parolu borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja i za oslobođenje nacionalno potlačenih naroda". Sličan je zahtjev ponovio i 29. ožujka u poruci Titu, ali mu se tom prigodom - budući da su zametnuti pregovori između Moskve i Beograda - "izričito savjetuje" odustanak od demonstracija i konfrontacije s vlastima. CK KPJ uputio je 30. ožujka 1941. "narodima Jugoslavije" proglas u kojemu se također poziva na slogu i neovisnost jugoslavenskih naroda, savez sa SSSR-om i kliču krilat ce protiv imperijalističkoga rata. Pacifističke parole napuštene su nakon njemačkog napada na Jugoslaviju, kad je postalo jasno da će sovjetsko-jugoslavenski ugovor o prijateljstvu i nenapadanju ostati mrtvim slovom na papira. Vidi, Jonjić T; KOMUNISTI I RAZBIJANJE JUGOSLAVIJE 1941., KOMUNISTI IZ HRVATSKE I HRVATSKA DRŽAVA (VIII.), Politički zatvorenik, br. 95, Zagreb, 2000, str. 13-15*

³⁹⁰ Čengić u knjizi *S Krležom iz dana u dan* prenosi dio intervjua koji je zagrebačkom listu „Start“ dao 1989. godine Milovan Đilas, a u tom tekstu on je na izravne upite novinarica Dine Julius i Dušanke Zeković rekao: *Vi ste bili jedan od aktera žestokog međuratnog sukoba na književnoj ljevici? Glavni lik oko kojeg su se ukrstile sablje bio je Miroslav Krleža, njegov razlazak sa službenom linijom Komunističke partije u pitanju uloge umjetnika u revolucionarnim zbivanjima? Što bi ste nam danas rekli o srži tog sukoba i o Krležinim istupima? o sukobu s Krležom istaknuo: Razilaženje s Krležom počelo je nešto ranije. Ja i sad mislim da Krleža nije bio čvrst marksist, Marksizam je za njega bio jedna od doktrina, verovatno najbliža, s obzirom na to da je pomoću te doktrine izvedena oktobarska revolucija, čiju je blizinu osjećao i što je vezano za njegova lična i književna iskustva iz prvog svjetskog rata, iz one klanice koju je Krleža opširno kroz svoja dela obrađivao, i vrlo duboko proživio. Naravno, takvo njegovo poimanje marksizma, gledajući danas, ne bi mu se moglo upisati u manu, ali, gledajući iz onog vremena, kada smo mi dovršavali revolucionarnu Partiju, to se činilo kao ogroman nedostatak. U odnosu između mene i Krleže ja bih vam sasvim kratko odgovorio. Krleža se na mene naljutio kad je čuo da sam ja u svojim memoarima napisao kako ga je Mile Budak, ideolog ustaškog pokreta, oslobodio zatvora i tada potapšao po ramenu: "Ne brinite, Fric, sve će biti dobro". To se inače pričalo u CK Hrvatske. Počeo je da piše netačne stvari. Naprimjer, da bi ga ja ubio; da sam poručivao kako je ruka Agitpropa dugačka, itd. Onda je počeo i s tom pričom o „Maderi“ (u čijoj je zgradi bio Agitprop CK Jugoslavije): kako sam ga ja posle rata dočekao namršten, u čizmama, šetajući se od zida do zida, i da sam mu tada, navodno, rekao da bi, možda, bio i ubijen da je u toku rata došao u partizane. Možda sam ja to tada rekao da se eventualno moglo i*

svašta dogoditi da je naleteo na neku nepoćudnu skojevku ili partizansku grupu, ali nikako da su mu tu sudbinu nametnuli partijski vrhovi, jer takva budalaština nikom nije padala na pamet. Drugo, nama je Krleža bio potreban za vreme rata, više nego mi njemu. Molim vas, pa mi uzimamo Nazora, Augustinčića (koji je pravio Pavelićevu skulpturu), a da nećemo Krležu koji je evropsko ime! Tako je, ustvari, Krleža posle ovakvih priča pao u onu svoju uobičajnu ljutnju kad gubi racionalne granice. Gledajući unazad, s literarne točke gledišta, Krleža je ima pravo – u smislu da literaturu treba odvojiti od politike, da je ona samostalna delatnost. Ali, nije imao pravo kad je sve koji se s njim ne slažu proglasio glupcima, netaleantiranim, nepismenima. To nije tačno, ne može se to da kaže, na primer, za Zogovića, Jovana Popovića. ... Razlika između nas i Krleže bila je, ustvari, samo u pitanju revolucionarnog kursa. Čengić u nastanku teksta negira Đilasove tvrdnje kako je Budak oslovljavao Krležu s „Fric“ te ističe da su to činili Krležini bliski prijatelji iz školskih dana te naglašava kako su mu i Skender Kulenović i Marijan Matković posvjedočili da je Đilas stvarno namjeravao likvidirati Krležu 1942. godine te da je njihov razgovor u „Maderi“ o tome događaju autentičan. Također i u pismu Titovog osobnog biografa Vladimira Dedijera jasno se razaznaje Đilasova netrpeljivost prema Krleži te njegovo prebacivanje odgovornosti na Zogovića. Vidi; Čengić, E., *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990.) Post mortem II*, Biblioteka „Refleksi“, Svjetlost, Mladost, Sarajevo-Zagreb, 1990., str. 7-8 i 11

³⁹¹ Enes Čengić prenosi i dio razgovora s Vladimirom Dedijerom koji je u svojim knjigama spominjao kako su Krleži tijekom rata upućivani brzojavi da dođe u partizane. Čengić sumnja u postojanje tih brzojava, a o mogućem pozivu iznosi sljedeće mišljenje: *I ti Vlado, recimo pišeš da je Krleži poslato sedam ili osam telegrama da dođe u partizane, a nitko do dana današnjeg nije vidio ni jedan od tih telegrama. I drugo, na kakav način i na koju su adresu u vrijeme Pavelića mogli telegrami stizati i je li Tito bio tako naivan da Krležu poslije svih anatema i onoga što se srušilo na njega telegramom može, jednostavno, kao svog nekog vojnika pozvati, odnosno narediti mu da dođe u partizane? Istina je jedino, koliko znam, da je Pavle Gregorić pisao tri pisma i preko svojih veza poslao ih Krleži, ali to su bili samo prijateljski pozivi „kako bi bilo dobro ... itd.“ Čengić upravo dr. Pavla Gregorića apostrofira kao bliskoga Krležinog prijatelja iz mladosti. Slično mišljenje iznosi i Stanko Lasić koji također donosi Gregurićev poziv iz 1944. godine da se priključi partizanima s tim da Lasić u tekstu apostrofira Supekovo mišljenje da je iza samog poziva opet stajao Đilas. O tom slučaju Lasić koji se također djelomično poziva i na Čengića prenosi Krležino sjećanje na Gregorićev poziv te piše: *Do tada su propali brojni pokušaji što ih je činila KPJ da Krležu „prebaci“ na slobodni teritorij. Nisu uspjeli ni Tito ni Đilas: obje su se strategije/taktike odbijale od Krleže kao ping-pong loptice od snažnog reketa. Najgroteskniji pokušaj bio je onaj s Cilićem. Ostavljam ovdje postrani kompleksne razloge Krležina ostanka u Zagrebu, o tome sam pisao u drugim knjigama. Ovdje želim inzistirati na činjenici da se Krleža uporno držao stava striktno neutralnosti, šutio i čekao, a da je u Topuskom Joža Horvat grmio protiv njegove šutnje i neutralnosti; „Šutnja Miroslava Krleže-mi preko nje ovog časa ne možemo prijeći. Njegov stav je mimikrija, zavjetrina, izdaja svoje vrste.“ Svatko nepristran i razuman lako će prepoznati u ovim riječima glas Đilasovog Agitpropa. Ivan Supek ima pravo kad je u toj i nekim drugim „intervencijama“ na ovom, relativno liberalnom kongresu prepoznao Pijadinu i Đilasovu ruku. Nekoliko tjedana prije Topuskog Krleži je poslan utlimatum koji je još jasnije od Jože Horvata izražavao duh „Književnih sveski“: „Pavle Gregurić mi je poslao pismo s deset ili više potpisa 1944. iz Topuskog u kome me poziva da dođem na kongres kulturnih radnika. U pismu se otprilike kaže: „Ako ne dođeš mi za Tebe nećemo garantirati“; razumio sam da to znači: Nećemo ti moći glavu sačuvati.“ Treba spomenuti i činjenicu kako je upravo Pavle Gregurić od strane KPH bio zadužen za svojevrsnu kontrolu nad vodećim ljudima HSS-a koji su aktivno sudjelovali u antifašističkom pokretu o čemu zorno svjedoči i knjiga Zdenka Radeljića *Božidar Magovac-S Radićem između Mačeka i Hebranga* pa se u tom pogledu treba i promatrati kako je taj visoki dužnosnik KPH i ZAVNOH-a inače zadužen za kontrolu propagandnog i kulturnog rada bio ciljano instruiran da pridobije i Krležu. Vidi; Čengić, E., *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990.) Post mortem II*, Biblioteka „Refleksi“, Svjetlost, Mladost, Sarajevo-Zagreb 1990., str. 8 i 12-13, usp.; Lasić, S; *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941.-8. 5. 1945.)*, Knjiga treća, Biblioteka Posebna izdanja, Globus, Zagreb, 1989., str. 35-36 i Radeljić, Z.; *Božidar Magovac-S Radićem između Mačeka i Hebranga*, Hrvatski institut za povijest, Dom i Svijet, Zagreb, 1999, 261 str.**

³⁹² Navedeni Krležin stav odnosio se na člana Politbiroa KPJ Milovana Đilasa Đid i visokog ustaškog dužnosnika Eugena Kvaternika Didu

³⁹³ U pismu Hrnčević piše Čengiću: *Poštovani družo Čengiću, Na Vaše ljubazno pismo šaljem Vam ovaj odgovor: Uz prikaz suđenja deseterici ustaških ministara i funkcionera na čelu s predsjednikom ustaške*

vlade Nikolom Mandićem i doglavnikom Milom Budakom, koje je 6. juna 1945. bilo održano pred Vojnim sudom II. Armijske oblasti u Zagrebu – u 2. izdanje mojih „Svjedočanstava“ unio sam ovu bilješku: ... Sugestije da se Budak pripita: Kako je protekao razgovor između njega i Pavelića s Krležom, potekla je od strane Aleksandra Rankovića, i ja sam je prenio istražnom organu, ili jednom članu sudskog vijeća-točno se ne sjećam kome, a ovaj mi je saopćio Budakov odgovor-doslovno onako kako sam ga u knjizi zabeležio. Vidi; Čengić, E., *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990.) Post mortem II*, Biblioteka „Refleksi“, Svjetlost, Mladost, Sarajevo-Zagreb, 1990., str. 35

³⁹⁴ Čović već 10. travnja 1942. godine jasno naglašava da je o Krleži vodio razgovore pred rat te ističe Budakove riječi: *U jednom od mojih prvih razgovora s književnikom Budakom prije nekoliko godina rekao mi je pisac nezaboravnog „Ognjišta“, koji se netom vratio iz emigracije, kad smo u razgovoru spomenuli Krležu i ovo: „A zašto Krleža protiv Budaka? Zar njih dvojica ne mogu i ne moraju oni ići zajedno.“ Vidi; Čović, M., Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti – Od hrvatskog književnika Mile Budaka do hrvatskog književnika Miroslava Krleže*, Spremnost, br. 7, 10. travnja 1942., Zagreb, str. 44

³⁹⁵ Za Budakov i Krležin utjecaj Čović piše: *O ulozi književnika Budaka u suvremenom duhovnom, a posebno književnom životu Hrvatske, nije teško govoriti, Budak je onaj, koji je divnom snagom svojega književnog dara unio u našu književnost mnogo novih, snažnih i zdravih nazora. Književnik Budak je onaj, koji je zapravo još prije uzpostave Nezavisne Države Hrvatske uztalasao hrvatsku književnost, odredio novi pravac i dao jasan putokaz ovim našim današnjim strujanjima u suvremenoj hrvatskoj književnosti. Književnik Budak je onaj koji je predstavljao duhovne snage nacionalističkoga pokreta u zarobljenoj domovini. Književnik Budak je, konačno, onaj, koji je svojim književnim djelima, koji je i svojim književnim stvaranjem oblikovao i izgradio cijeli jedan nacionalistički naraštaj. ... A Miroslav Krleža? Nije Krleža kriv, što su za njim trčkarali i oni, koji ga nisu mogli dostići. Nije Miroslav Krleža kriv, što su kojekakvi antitalenti sitnih duša i strahovito sitnoga obzorca u tome trčkaranju dohvaćali i dostizali, samo ono i onako, što nisu mogli valjano probaviti. Pa je i najvrednija Krležina misao zaogrnut plaštem njihove nesposobnosti i gluposti, izgledala kojekako i svakako! A nije Krleža kriv ni radi toga, što su ga napadali i rastezali i oni, koji su se bojali njegove snage. ... U vrijeme, kada je u Hrvatskoj trebalo vedrine i nacionalnog optimizma, Krleža je, krivo shvaćen i predstavljen, unosio još više otrova u one duše i dušice, koje su već i onako bile otrovane, ali svejedno nitko ne može poreći hrvatstvo jednome velikome piscu, koji je, pored svih svojih utjecaja, takvih utjecaja, kojih je danas negativna strana sasvim izčezla, pronašao u svojim „Baladama Petrice Kerempuha“ jednu jedinu svijetlu luč hrvatske politike u osobi Oca Domovine dra Ante Starčevića! Vidi; Čović, M., Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti – Od hrvatskog književnika Mile Budaka do hrvatskog književnika Miroslava Krleže*, Spremnost, br. 7, 10. travnja 1942., Zagreb, str. 44

³⁹⁶ U knjizi *Tko je tko u NDH?* O pokušajima Marka Čovića oko prevladavanja ideoloških razlika među vodećim književnicima autor enciklopedijske bilješke pod inicijalima B.D. piše: *Njegov esej Strujanje u suvremenoj hrvatskoj književnosti s podnaslovom Od hrvatskog književnika Mile Budaka do hrvatskog književnika Miroslava Krleže* br. 7 od 10. IV. 1942., značio pokušaj stvaranja hrvatske književne koalicije, odnosno da se hrvatska javnost uvjeri da su hrvatske književne vrednote i Mile Budak i Miroslav Krleža. (Zbog toga je taj broj Spremnosti i zabranjen) Vidi; Spremnost, 10. travnja 1942., Zagreb usp. Grupa autora; *Tko je tko u NDH?-Hrvatska 1941.-1945.*, urednik Mirko Grčić, Minerva, Zagreb, 1997., str. 80

³⁹⁷ Vidi; Matičević, Ivica, *Pojam slobode, Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., 551 str.

³⁹⁸ Rod Rukavina također pripada ličkom bunjevačko-hrvatskom ogranku

³⁹⁹ Čengić je Rukavinina sjećanja preuzeo iz knjige *U žitu i kukolju* postdrugosvjetskoroatovskog političkog iseljenika i novinara Mladena Žigrovića, a koju mu je tijekom boravka u Zürichu ustupio rođak Adil Zulfikarpašić. Vidi; Čengić, E., *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990.) Post mortem II*, Biblioteka „Refleksi“, Svjetlost, Mladost, Sarajevo-Zagreb 1990., str. 33-59

⁴⁰⁰ Čengić donosi i izvorno Krležino sjećanje na susret s Pavelićem koje je izrekao grupi okupljenih intelektualaca u Društvu hrvatskih književnika. To pišćevo sjećanje tom je prigodom zabilježio Saša Vereš. Vereš je u reakciji na Čengićevu seriju ranije objavljenih članka u zagrebačkom tjedniku *Danas* poslao 1989. godine pismo uredništvu u kojem je istaknuo kako je Krleža o tim događajima nakon rata posvjedočio okupljenim prijateljima: „Ali i to s ishranom nije bilo ono najtragičnije, najgore je bilo kad me k sebi pozvao Pavelić“ *Nastade grobna tišina, da je igla pala na pod, čula bi se. „Što je, nisam vam nikad o tome pričao? Doista, o tome ništa ne znate? Eh, pa jednog dana naslikao se u mom stanu gospoda policajci Rukavina i Kirin i kažu da imaju nalog predvesti me poglavniku. ... I tako vozimo se i vidim ljudi*

ne lažu, doista me voze prema Banskim dvorima. Dakle ne pravac Dubrava i dalje gdje ima randes da „silama nemjerljivim“ već doista-Gornji grad. Sjedim tako u predsoblju ja i ona dva policajca koji se stisli uz mene, kad nailazi Budak i kaže: A što vi gospodo, maltretirate Krležu, što ste ga tako stisli, pa zar nije dovoljno što ga je progonila predratna vlast, zar moramo i mi? A Pavelić pruža onu svoju golemu ruku u kojoj se izgubila ona moja mala ruka i predstavlja se-Pavelić. Situacija neinteligentna, možete misliti: on meni Pavelić, ja njemu Krleža! ... Osjećam nije me zvao da mi kaže kako se raduje tome što sam preživio, i kako je protutnjala ona njegova revolucija, tu je nešto drugo na stvari, ali što je to? Pak je odmah nadovezao kako je Italija kapitulirala i kako se time štošta mijenja na ovom prostoru, kako su ideologije prolazne, ali ono što bi trebalo ostati trajnim to je ova naša država. U tom smislu ide za izmirenjem i stišavanjem strasti, računa i na moju suradnju. Nuđa mi mjesto intendanta u teatru, nuđa da predajem književnost na fakultetu, nuđa da postanem direktor Sveučilišne knjižnice. Ni više ni manje. Vidi; Čengić, E., *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990.) Post mortem II*, Biblioteka „Refleksi“, Svjetlost, Mladost, Sarajevo-Zagreb 1990., str. 71-72

⁴⁰¹ Čengić o tom izvješću Titu donosi sljedeće: U opširnom izvješću o prilikama u Zagrebu i držanju pojedinih intelektualaca, vjerojatno priređenom za Tita, neidentificirani obavještajac u jesen 1943. bilježi na šest stranica, do duše šturo i neprecizno, susret u Banskim dvorima: „... Krleža je pričao jednom svom prijatelju da ga je prije izvjesnog vremena pozvao Pavelić da dođe njemu. On se isprva izvlačio praveći se bolestan dok nije konačno na ponovni poziv došao do susreta u utorak 21./IX u palači na Markovom trgu. Posjet je bio služben sa cijelom uobičajenom procedurom. ... Političkih pitanja se nisu doticali. Poslije toga je došao kao slučajno Budak i njih troje ostali su razgovarati cio sat, ali kako tvrdi Krleža, ali kako tvrdi Krleža nisu razgovarali o politici. Govorili su o kulturnim pitanjima, položaju književnika danas i slično. ... inače kako kaže taj Krležin prijatelj, Krleža je stalno zaplašen i od straha su mu popadali zubi! Redovito živi u sanatoriju dr. Vranešića, koji mu je prijatelj i to izgleda ovaj ga drži badava. Vranešić koji je germanofil i ustaša sklonio ga je u tom sanatoriju već kod uspostave NDH“. Vidi; Čengić, E., *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990.) Post mortem II*, Biblioteka „Refleksi“, Svjetlost, Mladost, Sarajevo-Zagreb 1990., str. 73-74

⁴⁰² Rukavina je posebice naglasio kako se oko te Krležine studije u Banskim dvorima povela živa rasprava te je i prijeratni pravaški vođa i ustaški poglavnik Ante Pavelić tom prigodom izrazio osobno zanimanje za mišljenje i pisanje tog lijevo orijentiranog hrvatskog književnika glede dr. Ante Starčevića kao utemeljitelja hrvatske nacionalne ideologije koju je i poglavnik baštinio, ali i djelomice ugradio u svoj politički program revolucionarnog stvaranja nezavisne hrvatske države. Isto; str. 42-47

⁴⁰³ Isti dan kada je Pavelić preko hrvatskog krugovala javno objavio svoju poslanicu i u Ministarstvo vanjskih poslova na čijem se čelu tada kratkotrajno nalazio doglavnik Budak pripremio je *Državopravnu izjavu o razrješenju Rimskih ugovora* koju je također potpisao poglavnik. Tijekom drugog sastanka Pavelić je o raskidu Rimskih ugovora i međunarodnom položaju NDH razgovarao i s Krležom te mu je upravo tom prigodom Mile Budak izravno rekao kako su te nove političke okolnosti i dovele do promjene odnosa prema njemu. Prisjećajući se u političkom iseljeništvu događaja oko osnivanja NDH te potpisivanja Rimskih sporazuma i Eugen Didi Kvaternik svjedoči da se s Pavelićem razišao već 1942. godine, i to prije svega jer je Poglavnik previše vjerovao i popuštao Nijemcima i Talijanima. Krajem 1943. i početkom 1944. godine i ministri u vladi NDH Vokić i Lorković kao i dio domobranskih časnika predvođenih pukovnikom Ivanom Babićem u suradnji s dijelom prvaka HSS-a također su započeli pripreme oko mogućeg prelaska hrvatske vojske na stranu zapadnih saveznika, a poticaj im je također bila kapitulacija Kraljevine Italije i nezavidno stanje njemačkih postrojbi na svim europskim bojišnicama. Isto; n. dj. str. 51-56 usp. *Eugen Didi Kvaternik, Sjećanja i zapažanja 1925.-1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Uredio Jere Jareb, Knjižnica hrvatskog rukopisa, Urednik Ivan Starčević, Zagreb, 1995., str. 157-197 i Matković, H.; *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002., str. 204-207 i 216-226

⁴⁰⁴ Isto; n. dj. str. 51-59

⁴⁰⁵ Čengić prenosi Krležino sjećanje na njegov susret sa Starčevićem. O tom njihovom sastanku on rekao: *Mjesec ili ne znam koliko dugo nakon događaja na Gornjem gradu javio se meni telefonom Mile Starčević: „Gospodine Krleža, ispričavam se što sam uzeo slobodu da vas zovem, ali imao bih potrebu s vama razgovarati o jednoj veoma važnoj stvari, te vas molim da me u vrijeme koje vam je pogodno posjetite u ministarstvu.“ ... Poslao je po mene kola i mi smo se našli u ministarstvu poslije devet sati. Unajmio je poslugu iz hotela i priredio mi obilnu večeru; dočekao me je ne znam kako, predusretljivo. I sam je bio pisac, i očito pristojan i obrazovan. Razgovarali smo o problemima kulture, o obnovi nekih spomeničkih i sakralnih objekata, sve u najboljem tonu dok ja nisam malo više vina ispio, a on „prešao na stvar“. Počeo*

je ne naročito uporno, ali polako i sistematično vršiti na mene „pritisak“ kako bi ipak dobro bilo da prihvatim jednu od poglavnikovih ponuda, da bi to zaista bilo značajno za hrvatsku kulturu, da bi sjajno odjeknulo ... „Govorio je da nije posrijedi nikakav politički angažman itd., i kad sam ja ponovno otklonio sve Paveličeve ponude, izašao je s novim prijedlogom - da u Švicarskoj pokrenem i uređujem časopis koji bi bio na hrvatskoj liniji, ali ne bi bio ustaški. Kad sam i to rezolutno odbio, a on nastavio inzistirati na posljednjoj ponudi, nervi su mi popustili. „Ostavite me, ako Boga znate, gospodine na miru! Niste me pozvali da mi lomite kičmu. Neće mene u to vaše krvavo kolo. Čitava civilizirana Europa se na vas zgraža“, lupao sam, vikao, urlao, da se sve orilo, a on me gledao zatečen – što se to sa mnom događa. Isto; n. dj. str. 61-62

⁴⁰⁶ Krleža također svjedoči da mu se Mile Starčević obratio s jednim pismom nakon rata iz političkog iseljništva. U tom pismu Starčević je po Krleži također potvrdio da njihov razgovor u ministarstvu nikome nije prenio. Krleža je o dijelu Starčevićeva pisma rekao: *Starčević mi je nekoliko godina kasnije pisao iz emigracije ljubazno pismo u kojem veli da je njegov zadatak bio da me privoli na bilo kakav angažman, ali da sam bio potpuno u pravu što to nisam prihvatio i da on o dramatskim trenutcima rane jeseni 1943. godine nije nikome rekao ni jedne riječi.* Prijateljski i zaštitnički odnos ministra Starčevića prema njemu on je također dodatno potvrdio tijekom jednog razgovora u Društvu hrvatskih književnika u kojem se našao s uskim krugom odabranih prijatelja. Tom je prigodom Krleža naglasio: *A onaj Mile Starčević nije me denuncirao na „najvišem mjestu“, ostavi je moj dosje otvoren, nije stavio točku na i. To mi je još jednom spasilo život, čovjek je progutao moje grdnje, sve moje teške riječi, a postupao kao da nije bilo ništa rečeno, možda je Paveliću rekao - Krleža još uvijek premišlja. Eto, tako je završio, taj moj „izlet“ do banskih dvora, nije bilo ugodno, bilo je nakon toga onih tjeskobnih noći bez sna, ali i to prođe.* Isto; n. dj. str. 72-73

⁴⁰⁷ O prijeratnim i ratnim vezama Krleže s Budakom kao i njihovih prijeratnih sastanaka s Markom Čovićem svjedočio mi je u jedno pismu Čovićev sin Mile Čović koji danas živi u Brazilu.

⁴⁰⁸ Vidi; *Hrvatski Narod*; 30. travnja 1941. God. III., Br. 77, str. 8

⁴⁰⁹ Vidi; *Hrvatski Narod*; *Zagrebačke vijesti*, 10. ožujak 1942., God. IV., Br. 372, str. 3

⁴¹⁰ Čović je u više iseljeničkih tekstova objavljenih u Nikolićevoj iseljeničkoj *Hrvatskoj reviji* spominjao njegov vrlo prisni prijateljski odnos s Budakom, ali i njegov afirmativni stav i pisanje o Krležinom književnom stvaralaštvu. Tijekom pisanja ovoga rada dio obitelji Čović potvrdio mi je kako se Marko susretao s Krležom prije i tijekom rata, ali nažalost nisam mogao doći do njegovih iseljeničkih rukopisnih materijala i to prije svega zbog nedostatnih sredstava za istraživanja u tuzemstvu i inozemstvu. Stoga su mi nedostatna materijalna sredstva i bila glavna prepreka za dublja i tako zahtjevna istraživanja koja su trebala biti provedena s još živućim članovima njegove obitelji u Brazilu. Vidi; Čović, M. Reakcija na kanadski tjednik „Hrvatski Glas“, *Hrvatska revija*, Godina XXVI, svezak, 2-3(102-103), lipanj-rujan 1976., str. 370-371 i *Neojugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, poglavlje, *Vrijeme Miroslava Krleže*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 173-180

⁴¹¹ Vidi; *Hrvatski Narod*, *Zagrebačke vijesti*, 14. ožujak, 1942., God. IV., Br. 376, str. 3

⁴¹² Vidi; ; *Hrvatski Narod*, 10. veljače, 1942., God. IV., Br. 348, str. 3

⁴¹³ Čović u članku piše: *Na današnji dan 10. veljače 1842., začeta je najveća i najzaslužnija hrvatska kulturna ustanova Matica Hrvatska. Ravno prije stotinu godina udareni su temelji ove naše najbolje i najvrjednije čuvarice hrvatske narodne suverenosti i državnosti. ... Zato nije slučaj, što na današnji dan pišem o Matici Hrvatskoj i na ovom mjestu. Matica je svojim davnim i nezaboravnim radom bila u posljednjem razdoblju naše oslobodilačke borbe lučonoša državotvornih ideja, košnica, koja je u rojevima puštala u svijet cijele hrvatske naraštaje, takve naraštaje, koji su imali samo jedan cilj, samo jednu zadaću svojeg života, koji su priznavali i poznavali samo jedan ideal: osloboditi se i osamostaliti, povratiti državnu nezavisnost u svim historijskim i etničkim granicama hrvatstva. ... Matica Hrvatska ulazi danas u svoju jubilarnu godinu praćena željama svih Hrvata, praćena najboljim željama ustaške Hrvatske, jer svi mi želimo samo to, da Matica Hrvatska bude svojemu narodu ono, što mu je i bila, jer je to već dovoljno opravdanje njezinoga postojanja i njezinoga prava na život.* ; *Hrvatski Narod*, 10. veljače, 1942., God. IV., Br. 348, str. 3

⁴¹⁴ O tijeku izbora novog vodstva Građanskog pododbora Matice Hrvatske kao i o njegovim pripremama za obilježavanje velikog jubileja Čović je napisao i kraći članak u kojem je istaknuo: *Kako je poznato, ove godine slavi stogodišnjicu svojega obstanka i rada najzaslužnija hrvatska kulturna ustanova, Matica Hrvatska. Za tu se proslavu vrše velike pripreme, a to nije nikakvo čudo, kada se uzme u obzir, što je sve Matica Hrvatska učinila kao najbolji promicatelj hrvatske samobitne kulture i kao najdosljedniji čuvar*

hrvatske državotvorne misli. U toj će velikoj proslavi sudjelovati i Matičini pododbori, ti rasadnici i pomoćnici Matičina rada. Tako će zagrebački Građanski pododbor, pored ostalog, izdati i jednu neobično zanimljivu i značajnu knjigu, koja će imati upravo povijesno značenje. U to će knjizi biti donesene izjave svih hrvatskih kulturnih radnika, koji su bilo kada i bilo kako došli u dodir s Maticom Hrvatskom. ; Hrvatski Narod, Zagrebačke vijesti, 14. ožujak, 1942., God. IV., Br. 376, str. 3, usp. ; Hrvatski Narod, Tjedni pregled, 15. ožujak, 1942., God. IV., Br. 377, str. 2

⁴¹⁵ Vidi, bilješka 420

⁴¹⁶ O književnom stvaralaštvu i utjecaju Marka Čovića pisao je u *Spremnosti* mladi književni kritičar Branko Kadić. Kadić u članku pod naslovom *Bačke ravnice-tuga i radost M. Čovića* piše: *Marko Čović svojim dosadašnjim stvaralačkim radom zacrtava izgrađenu književnu ličnost, premda mu književna djela nisu broja. Napisao je roman „Doktor filozofije“ i knjigu „Žito zove“. Cijelo njegovo umjetničko nastojanje ne možemo shvatiti, ako ga ne procijenimo u bolnom isječku najnovije naše političke i društvene poviesti tmurnih i svjetlih žitorodnih bačkih ravnica i teškom životnom putu samog pisca. ... Ne smijemo zanemariti još jedan bitni element u književnom radu i pogledu na svijet i život Marka Čovića, najme njegov društveni osjećaj, ljubav prema biednima i odbačena. Taj osjećaj nije izkonstruiran ni obojen društvenim teorijama, već je izvoran, prisan, sažaljen s njegovim životom i shvaćanjem. Taj je osjećaj prožeo novu hrvatsku mladost i nema te snage, koja ga može sputati, skućiti taj jaki i iskreni poticaj naše narodne revolucije. ... Premda je Marko Čović daleko od namještenog, programatskog pisca, njegova je umjetnost nagoniski i spontana izniela borbe i patnje hrvatskog mladića nacionaliste, opjevala tužne i radosne bačke ravnice. Vidi; *Spremnost*, 8. ožujka 1942., God. I., Br. 2, str. 10*

⁴¹⁷ Iako je Čović pripadao Budakovoj manje radikalnoj predratnoj domovinskoj ustaškoj grupi njihovo poznanstvo i prijateljstvo nije mu omogućavalo slobodnu afirmaciju stavova koji su za cilj imali stvaranje tolerantnijeg ozračja, a razlog je u tomu što ni Budak nije bio potpuno prihvaćen od strane povratničkih ustaških dužnosnika koji su zazirali od mogućeg utjecaja domovinskih intelektualaca. Čović je o tomu pisao u knjizi *Neojugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*. Vidi; Čović, M.; *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 177-178

⁴¹⁸ U odgovoru na Krnjevićevu kritiku Čović na stranicama iseljeničke *Hrvatske revije* piše: *Još davno prije nego što se Mile Budak vratio u Zagreb, i još davno prije nego što sam ga osobno upoznao, ja sam već bio izgrađen i nepokolebljivi pristaša hrvatske državotvorne politike, pa sam tako već u prvoj polovici 1938. (dakle, prije Budakova povratka iz emigracije), bio i jedan od urednika našega nacionalističkoga članskoga zbornika „Almanah Hrvatskih Sveučilištaraca“. Također i u članku pod naslovom Nacionalizam moje generacije –Pregršt malih sjećanja na velike dane on ističe: Mi smo bili hrvatski nacionalisti, pa smo onda i razvijali svu našu političku djelatnost i sve naše revolucionarne i republikanske pokušaje i podhvate u okviru Hrvatskog nacionalističkog pokreta, jer smo i mi smatrali, da taj pokret „ideološki odgovara potpuno tradicionalnom shvaćanju i težnjama hrvatskoga naroda“, jer „nije natrušen nikakvim tuđinskim ideološkim zabudama“, jer i nije ništa drugo nego samo „praktična primjena starčevićanstva“, pa je samo „primijenjen na suvremene prilike borbe te socijalno obilježen potpuno duhom seljaštva, koji je temelj svakog života nacije ...“ Vidi; Čović, M., *Odgovor Marka Čovića dr. Juraju Krnjeviću i Hrvatskom Glasu glasilu Hrvatske seljačke stranke*, Hrvatska revija Kulturno-književni tromjesečnik, ur. Vinko Nikolić, God. XXVI, Svezak 2-3 (102-103), Lipanj-Rujan 1976., str. 371 usp. Čović, M., *Nacionalizam moje generacije Pregršt malih sjećanja na velike dane*, Hrvatska revija, München-Barcelona, 1975., str. 206*

⁴¹⁹ Čović o nacionalizmu njegove generacije piše: *Naš nacionalizam, naš hrvatski nacionalizam, hrvatski nacionalizam moje generacije nije nikada i nijednoga časa bilo koje i bilo čije tuđe ideje; nije nikada i ni jednog časa bio u službi nikakvih maglovitih „velikih ideja“; nije nikada i ni jednog časa bio nacizam, ni fašizam, niti klerikalizam, niti klerofašizam, niti frankovluk; nije nikada niti jednog časa služio nijednome od mnogobrojnih „izama“, koji su preplavili naše vrijeme, koji su bili pomodni u naše vrijeme i koji su nam smišljeno, planski i uporno podvaljivali svi oni, koji su, doista (što sasvim svjesno, što hotimice, a što opet nehotice) služili raznim, što manjim, što većim nehrvatskim i protuhrvatskim „izmima“, a u prvome redu i najviše i najčešće, baš onome rasističkome „izmu“ –jugo-marksizmu; ... da se slažemo s Berdjajevom, kad on tvrdi, između ostalog, da je njemački nacionalsocijalizam, sa svojim biološkim nacionalizmom i rasizmom gori i od samoga komunizma (Frano Nevistić) ... usprkos tomu što smo i mi, koji nismo niti htjeli, a ni mogli biti komunisti, a pogotovo ne nekakvi jugokomunisti (jedino poznati i jedino priznati komunisti u Hrvatskoj onoga vremena) jer smo već onda smatrali, da je komunizam i kao ideologija neprihvatljiv, nevaljao i zao, i naopak, pa smo bili u oštroj i žestokoj oporbi i protiv same komunističke, nedemokratske i totalitarističke teorije (a da ne spominjem posebno onu jedino poznatu*

krvavu, okrvavljenu i jezovitu komunističku praksu, Staljinovu, staljinističku komunističku praksu) prihvatili i usvojili onu Berdjajevu tvrdnju, da je njemački nacional-socijalizam, sa svojim biološkim nacionalizmom i sa svojim rasizmom, gori i od samoga komunizma. Vidi; Čović, M., *Nacionalizam moje generacije Pregršt malih sjećanja na velike dane*, Hrvatska revija, München-Barcelona, 1975., str. 205, 208 i 210-211

⁴²⁰ Isto; n. dj. str. 207-209

⁴²¹ Čović o njihovom prihvaćanju demokracije ističe: ... što smo mi nacionalisti (mi hrvatski nacionalisti) nebrojeno puta, svaki puta, pa i u tome našem dokumentiranome Zborniku, još tamo godine 1938., dovoljno jasno i iznosili i iznijeli naš pravi program, naš glavni politički program, i našu i jedinu i jedinu političku dogmu o hrvatskoj slobodnoj i nezavisnoj državi; usprkos tomu, što smo mi i često puta i dovoljno jasno naglašavali, pa čak i posebnim slovima isticali, da smo mi, osim toga što smo i prvo i iznad svega ta slobodnu i nezavisnu hrvatsku Državu i za jednu „ISTINSKU DEMOKRACIJU“ („*Almanah Hrvatskih Sveučilištaraca*“, Zagreb, 1938.) Isto; n. dj. str. 10 i 218-219

⁴²² O odnosu ustaških „rasova“ prema Budaku Čović piše: Za vrijeme NDH, Budak je bio čitavo vrijeme normalni Doglavnik, ali stvarno jedan doglavnik s malim slovom, s vrlo malim slovom. Nije nikada vršio nikakvu izvršnu vlast. Nije imao nikakve, a pogotovo ne odlučne riječi kod ozbiljnih i krupnih političkih odluka. I kao ministar „Bogoštolja i nastave“, i kao poslanik u Berlinu, i kao ministar „Vanjskih Poslova“ bio je sistematski sabotiran, čak i na čisto birokratsko-administrativnome području. Oni liparski emigranti, koji su i preuzeli i predstavljali stvarnu vlast, i vlast, a često puta i pravo pravcato bezvlađe, pa su zato i prozvani „rasovima“ (očigledna aluzija na abesinski slučaj) nisu imali (nisu htjeli imati) nikakav politički kontakt sa samim Budakom. Oni su i kod neizbježivih, sasvim protokolarnih susreta, upravo demonstrativno titulirali Budaka samo kao „ministra“, a nikako i nikada kao Doglavnika. Budak im je radi toga i prigovarao, ali se ti naši „rasovi“ nisu nimalo zbunjivali, pa nisu nikada, ama baš nikada titulirali samoga Budaka stranačkom titulom Doglavnika, baš tako kao da tu titulu nisu ni priznavali. Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., bilješka 7, str. 171

⁴²³ Isto; n. dj. str. 177-178

⁴²⁴ U knjizi *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati* koju je 1976. godine napisao u iseljeništvu Čović o Budakovom položaju u NDH kao i simptomatičnom odnosu poglavnika Pavelića prema tom intelektualcu u bilješci 8 piše: Čim je proglašena NDH, obnovljen je Budakov tjednik „Hrvatski Narod“ i to kao dnevnik. Ima je taj list i malu, jedva primjetnu bilješku, koja je govorila o tome, da je taj list i osnovao i pokrenuo Mile Budak. Po nalogu samoga Pavelića, po nalogu samoga šefa Države, izbačena je ta mala bilješka već nakon nekoliko dana. U prvim danima NDH osnovan je i „Osobni ured“, koji je organizirao i vodio povratnik, idealist Vlado Singer. To je bio neobično važan ured, jer se bez posebne potvrde tog ureda nije moglo dobiti nikakvo namještenje, nikakva dozvola za preuzimanje bilo kakvih državnih poslova, nikakvo promaknuće. Taj je ured ispitivao političku prošlost svih postulanata, pa je imao i gotove formulare. Najvažnija su politička pitanja bila: za koga je kandidat glasovao 1935. i 1938., i onda svih onih društava, u kojima je netko radio, imena političkih stranaka, kojima je pripadao, da li je već član Ustaškog pokreta, kad je položio ustašku prisegu itd. Za sve su navode morala jamčiti dva svedoka. Morala su biti dva potpisa zakletih ustaša ili drugih, istaknutih nacionalističkih prvaka. Mogli su to biti potpisi i samih sveučilištaraca, pa i srednoškolaca, najmlađih i najneiskusnijih članova i pristaša Pokreta, ali nije vrijedio potpis Mile Budaka! Dugogodišnji šef samog Pokreta u domovini nije bio dovoljno pouzdan, da potvrdi političku prošlost bilo kojega, pa i onoga najskromnijeg Hrvata. Nije Budakov potpis na tim upitnicima vrijedio niti za traženje najobičnijeg državnog namještenja, pa niti za traženje podvorničkog namještenja. „Kako je moguće? Kako je tako nešto moguće? I tko je dao taj i takav nalog?“ Dobio sam jasan i pošten odgovor: „I to je moguće! Nalog je došao s najvišeg mjesta. Mi slušamo. Zato i ti – šuti i vrši svoju dužnost!“ Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., bilješka 8, str. 177

⁴²⁵ Eugen Dido Kvaternik u pismu uredniku američkog iseljeničkog tjednika Danica 1953. godine piše: Izvolite u knjizi Milatovića o slučaju Hebrang samo pročitati brzojav, kojega je u srpnju 1942. poslao u Berlin našem redarstvenom izaslaniku Branku Buzjaku moj tadašnji šef kabineta dr. Danko Vidali, pa će vam biti jasno da je na Markovom trgu tada bio veći upliv partizana nego pisca ovih redaka. I tu samo tu leži pravi razlog mog razlaza sa dr. Pavelićem, koji je on zbog moje šutnje, motivirane krivo shvaćenim hrvatskim interesima, uspio maskirati basnom o nekom obiteljsko-dinastičkom sukobu, koji u stvarnosti nije nikada postojao. Svoju sam prvu demisiju predao dr. Paveliću već u srpnju 1941. godine. To su već tada

znale tajnice dr. Pavelića Vera Javor i Maca Cvitković. Prva je danas žena Ivana Herenčića, a druga moja životna drugarica. I ako je dr. Pavelić moju demisiju na oko prihvatio, ipak ju nikad nije proveo. Iza proslave 10. travnja 1942. bio sam čvrsto odlučio konačno demisionirati, ali me je tada u mojoj nakani spriječio moj otac sa riječima: „Mi ne možemo ostaviti Poglavnika“, apelirajući na moju poznatu lojalnost glavaru N.D.H. Konačno sam demisionirao istom 25. rujna 1942. Tog dana u 14 sati saopćio mi je moj pokojni otac, da mu je upravo dr. Pavelić kazao da on, „kao ministar domobranstva nije više potreban“ i da će na njegovo mjesto doći general Vilko Begić kao drž. Tajnik u ministarstvu domobranstva, a za glavnog glavara stožera general Ivan Prpić. ... Smjena Slavka Kvaternika došla je baš u jednom razdoblju, kad je hrvatska vojska – mislim domobranstvo- organizirano i tehnički znatno uznapredovala, ... Ja više nijednog časa nisam mogao snositi odgovornost za hrvatske živote izložene partizanskim napadajima kraj jedne politike, koju nisam mogao ni onda, a pogotovo ne mogu danas smatrati hrvatskom. U pismu se Kvaternik poziva i na mišljenje Vanče Mihajlova o Paveliću, a isti je citat kao izraz Poglavnikove samovladalačke osobnosti iznio i Jere Jareb u povijesnoj studiji *Pola stoljeća hrvatske politike*. Prisjećajući se razgovora s Vančom Mihajlovim, Eugen Dido Kvaternik o tome piše: *Da Vas, g. uredniče, unaprijed riješim svake moguće skepse u pogledu mojih navoda, želio bih Vam doslovce citirati riječi jednog zbilja nepristranog svjedoka, prijatelja dr. Ante Pavelića, mog osobnog i svih Hrvata, a to je Vanča Mihajlov, svima nama poznati bugarski i makedonski rodoljub, koji je kao gost dr. Pavelića kroz tri godine „na vrelu“ promatrao odvijanje hrvatske katastrofe. Dvije godine nakon mog odlaska s vlasti, sastao sam ga sasvim slučajno u hotelu Imperijal u Beču koncem rujna 1944. Zamolio sam ga, da mi sasvim otvoreno kaže svoje mišljenje o stanju u Hrvatskoj i njegovim uzrocima. Odgovorio je doslovce: „Tragedija Hrvatske leži jedino i isključivo u činjenici, da Poglavnik nije vodio borbu protiv neprijatelja Hrvatske, nego protiv svojih najboljih prijatelja.“ Vidi; Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925.-1945., Prilozi za hrvatsku povijest*, ur. Jere Jareb, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995., str. 62-65, usp. Jareb, J., *Pola stoljeća hrvatske politike 1895.-1945., Povodom Mačekove autobiografije*, Knjižnica Hrvatske revije, ur. Vinko Nikolić, Buenos Aires, 1960.; Institut za suvremenu povijest, Biblioteka hrvatska povjesnica, ur. dr. Mirko Valentić, pretisak Zagreb, 1995., bilješka 122, str. 99*

⁴²⁶ Vidi; Jareb, J., *Pola stoljeća hrvatske politike 1895.-1945., Povodom Mačekove autobiografije*, Knjižnica Hrvatske revije, ur. Vinko Nikolić, Buenos Aires, 1960.; Institut za suvremenu povijest, Biblioteka hrvatska povjesnica, ur. dr. Mirko Valentić, pretisak Zagreb, 1995., bilješka 122, str. 998-99

⁴²⁷ Vidi; Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925.-1945., Prilozi za hrvatsku povijest*, ur. Jere Jareb, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995., str. 168-169

⁴²⁸ Navedeno mišljenje dijeli i Marko Samardžija koji pretpostavlja da je već u tim prvim danima i oko pitanja jezika i pravopisnih normi u rad Budakovog ministarstva započinje se miješati i Pavelić i to sve u cilju kako bi ojačao svoj položaj unutar države. Budakovo micanje s mjesta ministra omogućilo je Paveliću da donese zakon o čistoći jezika i uvođenju „korienskog pravopisa“ Isto; Jareb, n. dj., str. 97-100, usp. Samardžija, M., *Hrvatski jezik pravopis i jezična politika u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008., str. 45-48

⁴²⁹ Vidi; *Hrvatski narod*, 4. studeni 1941., God. III., Br. 262, str. 2

⁴³⁰ Vidi; bilješku 448

⁴³¹ Po vlastitom iskazu Čović o svom nacionalnom formiranju piše: *A kad je došlo vrijeme da učim, učim i naučim, i po NOTAMA, a ne samo po sluhu, i „slušati“, i „čitati“, i „reproducirati“ i hrvatske političke jadikovke; kada je došlo vrijeme i za ozbiljno proučavanje i za kritičku analizu i čitave hrvatske povijesti, pa i suvremene hrvatske politike, najviše su utjecali na moje DEFINITIVNO političko formiranje sveučilišni profesori Šišić (što sam spomenuo i u svojoj knjizi), Šufflay i Lukas, dakle NIJEDAN „frankovac“! Ni traga „frankovlucima“ i „frankovluku“! Vidi; Čović, M., *Odgovor Marka Čovića dr. Juraju Krnjeviću u Hrvatskom Glasu glasilu Hrvatske seljačke stranke*, Hrvatska revija Kulturno-književni tromjesečnik, ur. Vinko Nikolić, God. XXVI, Svezak 2-3 (102-103), Lipanj-Rujan 1976., str. 370-372*

⁴³² Vidi; *Hrvatski Narod*; 4. studeni 1941. God. III., Br. 262, str. 2, usp. Samardžija, M., *Hrvatski jezik pravopis i jezična politika u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008., bilješka 61, str. 54-55

⁴³³ Vidi; *Pismo obitelji Katanec*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića, mlađeg

⁴³⁴ Čović je o tome pisao u više svojih članaka u iseljeničkoj Hrvatskoj reviji. Tako u članku pod naslovom *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti* u poglavlju pod naslovom *Matičini „Dani hrvatske knjige“ u Subotici* on ističe: *U siječnju 1939. organizirao sam u Subotici, uz suradnju Alekse Kokića, Ivanjice Kujundžića i mnogih drugih mladih Hrvata, osobiti sveučilištaraca i srednjoškolaca, i „Dane hrvatske knjige“ i to u ime Matice Hrvatske. Pokroviteljstvo je preuzeo sâm subotički biskup Lajčo Budanović, pa je*

tako i sama priredba sa svečanom akademijom, na kojoj sam održao i prigodni govor, i to citirajući Gundulićevu „O ljepa, o draga, o slatka Slobodo ...“, održana u zgradi Matice Subotičke. Na svečanoj priredbi bili su prisutni, osim pokrovitelja biskupa Budanovića, i drugi narodni prvaci, kao biskup Blaško Rajić, hrvatski narodni zastupnik Josip Đido Vuković, politički prvaci ondašnje HSS-e u Subotici dr. Miško Katanec, Mičo Skenderović, Ive Stantić, neumorni i zaslužni kulturno-prosvjetni radnik prof. Ivan Malačurki-Tanar. O njegovoj predratnoj vezi s Milom Starčevićem u svojoj autobiografskoj knjizi on o istim događajima kaže: *Kad je Mile Starčević u ime predratne Lukasove Matice Hrvatske počeo organizirati „Dane hrvatske knjige“ po Zagrebu i po drugim hrvatskim krajevima (protivnici su to htjeli deklasirati na „Sajam Matičinih knjiga“), i ja sam bio jedan od organizatora te snažne manifestacije hrvatske kulture i hrvatske narodne svijesti, i to baš u Subotici u Mojoj Subotici.* Vidi; Čović, M., *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, Hrvatska revija, Jubilarni zbornik 1951.-1975., ur. Vinko Nikolić, Knjižnica Hrvatska revija, München-Barcelona, 1976., str. 55, usp. Čović, M., *Neojugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., str.140

⁴³⁵ Čović je prvi puta kao predstavnik hrvatskih kulturnih institucija sudjelovao u izaslanstvu tijekom uspostavljanja prvih neslužbenih kulturnih veza Nezavisne Države Hrvatske s Trećim Reichom. On je zajedno s članovima *Glazbenog Društva Intelektualaca* bio nazočan kulturnim programima koji su ti hrvatski pjevači zajedno s njemačkim domaćinima upriličili u Grazu. Novinar HR o tom posjetu donosi slijedeće izvješće: *Članstvo G. D. I-a se sakupilo pod vodstvom svog predsjednika Blaža Lorkovića, Poglavnikovo Pobočnika u Glavnom Ustaškom Stanu. S hrvatskim je pjevačima putovao i Marko Čović, osobni tajnik Doglavnika dra Mile Budaka, zatim Ferdo Ivanković, član izvanrednog narodnog suda i predstojnik prometnog odjela pri ravnateljstvu za javni red i sigurnost. U ustaškoj su odori došli i Ustaše Stjepan Hil, član ustaškog sveučilišnog stožera, Vinko Jeričević i Rudolf Horvat, ustaški nadzornik radne službe u Varaždinu, Istovremeno je došao i zborovođa G. D. I-a Dragutin Gürtl.* Novinar izvješćuje kako su dužnosnici i članovi GDI-a u Grazu dočekani od visokih njemačkih civilnih i vojnih dužnosnika, a tom su prigodom oni izjavili: *Gaupropagandaleiter Fischer kao Landskulturwalter Steiermarka izrazio je svoje veselje nad današnjim danom, jer je time uspostavljena kulturna veza između Velikog Njemačkog Reicha i Nezavisne Države Hrvatske. Osobito je pozdravio predsjednika G. D. I-a Blaža Lorkovića, Poglavnikovog Pobočnika u glavnom ustaškom stanu, zatim prof. Marka Čovića, osobnog tajnika Doglavnika dra Mile Budaka, prof. Dragutina Girtla, zborovođu G. D. I-a. i Oberstleutnanta von Reicherta, vrhovnog komandanta njemačke vojske u Zagrebu. Svoj je prekrasni govor svršio s riječima, da ovaj posjet ne će valjda biti zadnji, nego početak žive kulturne suradnje s glavnim gradom Nezavisne Države Hrvatske.* Vidi; *Hrvatski narod*, God III., 8. srpnja 1941., br. 144., str. 6

⁴³⁶ Prigodom prvog službenog posjeta Sofiji u izaslanstvu Vlade NDH nazočni su bili hrvatski ministar vanjskih poslova dr. Mladen Lorković i ministar bogoštovlja i nastave dr. Mirko Puk, te članovi izaslanstva, Ivo Hühn, Dr. Milan Blažeković, dr. Belić iz MVP te iz MBN prof. Marko Čović i prof. Ivan Esih. Tom je prigodom službeno potpisana *Konvencija o kulturnoj suradnji između Vlade NDH i Vlade Carevine Bugarske*. Vidi; *Hrvatski narod*, God. III., 9. prosinca 1941., br. 296, str. 2 isto u *Hrvatski narod*, God. III., 14. prosinca 1941., br. 301, str. 2

⁴³⁷ Taj je događaj, slučajno ili ne, organiziran na blagdan sv. Klimeta Ohridskog koji je svetac zaštitnik bugarskog sveučilišta i znanosti. O važnosti konvencije i simbolici datuma potpisivanja iste izvjestitelj Hrvatskog naroda piše: *Jučer je bugarski narod proslavio blagdan sv. Klimenta Ohridskog, utemeljitelja bugarske nauke i književnosti te zaštitnika bugarskog sveučilišta. Ove je godine taj blagdan bio posebno svečan zbog potpisa sporazuma o kulturnoj suradnji između Nezavisne Države Hrvatske i Carevine Bugarske. Potpis toga sporazuma obavljen je, kako na drugom mjestu javljamo, jučer na svečan način u prisutnosti najistaknutijih ljudi hrvatskog i bugarskog političkog i kulturnog života. Ovom su zgodom Bugari ponovno iskoristili priliku, da pokažu koliko cijene prijateljske i kulturne veze s hrvatskim narodom.* Vidi; *Hrvatski narod*, God III., 10. prosinca 1941., br. 297., str. 1

⁴³⁸ Novinar HN i prije dolaska hrvatskog izaslanstva poslao je izvješće u kojem se navodi: *U Bugarskoj uopće vlada veliko oduševljenje za Hrvatsku, a napose ta njenoga Poglavnika, kojeg svi poznaju i cijene, posebno sad kad je godišnjica skopskog procesa.* Također i u članku pod naslovom *Korijeni i smisao Hrvatsko-Bugarskog prijateljstva-Bugarski narod se je obilno i sjajno okoristio svojom državotvornošću i slobodom* autor članka spominje dobrodošlicu kojom je primljeno hrvatsko izaslanstvo te navodi: *Prijateljstvo, koje su manifestirale vlada i narod u Sofiji, na jednako svečan i doista veličanstven način, došlo je do izražaja i u bugarskoj pokrajini. Drevni Plovdiv, srce jugoistočne Bugarske i drugi grad po veličini u Bugarskoj, dočekao je hrvatsko izaslanstvo u moru zastava i uz burne ovacije. Pozdrav*

bugarskog sela Sadove bio je upravo stravično srdačan; Ministri, građani, radnici, seljaci i djaci, s jednakim su osjećajem vezani uz Hrvatsku. Vidi; Hrvatski narod, God III., 9. prosinca 1941., br. 296., str. 2, usp. Hrvatski narod God III., 14. prosinca 1941., br. 301., str. 2

⁴³⁹ Isto; Hrvatski narod, God III., 14. prosinca 1941., br. 301., str. 2

⁴⁴⁰ Vidi; Hrvatski narod, Rubrika Kulturni vidici, God III., 18. prosinca 1941., br. 304., str. 7

⁴⁴¹ Vidi; Hrvatski narod, Rubrika Kulturni vidici, God III., 16. srpnja 1941., br. 152., str. 9

⁴⁴² Isto; Hrvatski narod, Rubrika Kulturni vidici, God III., 16. srpnja 1941., br. 152., str. 9

⁴⁴³ Po izvješću s putovanja koje je otisnuto na stranicama Hrvatske revije o Čingilirovom pozivu navodi se: Dne 1. travnja o.g. izrazio je Savez bugarskih pisaca poslaniku N.D.H. u Sofiji dru Vladimiru Židovcu pismenu želju, da „zbog što užih veza s hrvatskim piscima i hrvatskom književnošću ima čast pozvati, da bud gosti Saveza, sljedeći hrvatski književnici: Vladimir Nazor, Milan Begović, Slavko Kolar, dr. Ante Bonifačić, dr. Ivan Esih, dr. Mile Starčević, Sida Košutić, Marko Čović, Jure Pavičić, Mihovil Kombol, Dragutin Tadijanović, Dobriša Cesarić, dr. Ton Smerdel, i Vinko Kos“. Tom je dodano, da će savezu biti vrlo drago, ako među gostima bude i prof. Joza Živković, koji već nekoliko godina izvješćuje hrvatsku javnost o kulturnim događajima u Bugarskoj i prevodi bugarske pisce na hrvatski jezik. Vidi; Hrvatska revija, God. XV, Br. 9., Zagreb, 1942., str. 507

⁴⁴⁴ U Bugarsku iz Zagreba su 14. lipnja 1942. godine otputovali sljedeći hrvatski književnici: Ante Bonifačić, Ivan Esih, Dragutin Tadijanović, Dobriša Cesarić, Ivan Softa, Marko Čovi i Joza Živković, Isto; Hrvatska revija, God. XV, Br. 9., Zagreb, 1942., str. 507

⁴⁴⁵ Isto; Hrvatska revija, God. XV, Br. 9., Zagreb, 1942., str. 507-510

⁴⁴⁶ Isto; Hrvatska revija, God. XV, Br. 9., Zagreb, 1942., str. 507-510, usp. Hrvatski narod, God IV., 17. lipnja 1942., br. 452., Hrvatski narod, God IV., 18. lipnja 1942., br. 453., Hrvatski narod, God III., 20. lipnja 1942., br. 455

⁴⁴⁷ U pismu Katančevog sina ističe se: *Koncem 1943. ili 1944. g. ministar prosvjete Starčević bude zamijenjen, a na njegovo mjesto dolazi Ministar Mikanjac, koji je bio ustaški orijentiran. To dovodi i do personalnih promjena u ministarstvu prosvjete, te budući da moj otac nikada nije pristupio ustaškom pokretu, bude umirovljen. To mu je vjerojatno spasilo život, jer su se partizani nakon ulaska u Zagreb „bavili“, aktivnim dužnosnicima, koji se nisu povukli s Hrvatskom vojskom, i tako privremeno zaboravili na penzionere. Vidi; Pismo obitelji Katanec od 5. 5. 1997., Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg*

⁴⁴⁸ Katanec je početkom rata kao ugledni predratni zborovođa subotičkog HPD Nevena bio izabran za predsjednika zagrebačkog HPD Kola kojemu je tada zborovođa i dirigent bio poznati kompozitor Boris Papandopulo.

⁴⁴⁹ U pismu se ističe: *Pomagao je nekim bivšim HSS-ovcima koji nisu bili u milosti. Tako sam ja često nosio bivšem ministru u kraljevini Jugoslaviji Bariši Smoljanu pakete s brašnom, mašću, i ostalim namirnicama koje smo mi lakše nabavljali preko diplomatskog snabdijevanja. Pomagao je svojim prijateljima i onda ako je s tim mogao ugroziti svoju sigurnost. Tako ga je 1942. ili 43 g. Marko Čović, subotičanin, Bunjevac, koji je io tajnik Mile Budaka, obavijestio da se sprema racija sa hapšenjem žene kompozitora i violončeliste Rudolfa Matza i njegove majke jer su one bile židovke. Koristeći svoj položaj uspio ih je smjestiti u Sanatoriji na Srebrnjaku pod krivim imenom i na taj način ih spasio od vjerojatne smrti. Gospođa Margita (supruga od prof. Matza) i danas je živa, ima 91 god. I ne propusti nikada priliku da priča neobičnoj pomoći moga oca. Vidi; Pismo obitelji Katanec od 5. 5. 1997., Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića-Lamića mlađeg*

⁴⁵⁰ Vidi; *Pismo Mateja Jankača Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja od 20. rujna 1941. godine*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg.

⁴⁵¹ Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. VI., broj 1-2, Zagreb, prosinac 1944., str.160

⁴⁵² U privatnoj pismohrani Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg čuva se i bogata arhivska građa Pučke kasine u kojoj je sačuvana i evidencijska kartica Ivana Malagurskog Tanara . U tom dokumentu pod rednim brojem 116. zabilježeno je kako se Tanar od 1940. nalazio u Zagrebu, a da se vratio u Suboticu 1945. godine. Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

⁴⁵³ Vlč. Vidaković je nakon povratka sa studija 1941. godine imenovan profesorom Hrvatskog državnog konzervatorija. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. VI., broj 1-2, Zagreb, prosinac 1944., str.164

⁴⁵⁴ U *Katoličkom listu* pod naslovom *Imenovanja u Zagrebačkoj biskupiji* piše: *Maestro Albe Vidaković imenovan kapelanom sv. Petra u Zagrebu*. Vidi; *Katolički list*, rubrika *Crkvene vijesti*, Tečaj 92., Broj 34, Zagreb, 28. kolovoza 1941., str. 403

⁴⁵⁵ Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. VI., broj 1-2, Zagreb, prosinac 1944., str.154-164

⁴⁵⁶ U *Klasju naših ravni* navodi se kako je Petar Pekić nakon dolaska u Zagreb radio kao činovnik *Ministarstva vanjskih poslova* u odsjeku za novinstvo i kulturne veze s inozemstvom sve do 1943. godine. U knjizi *TKO JE TKO U NDH Hrvatska 1941.-1945.* spominje se i Petar Pekić, ali samo kao književnik i publicist, a u toj leksikografskoj bilješci nigdje se ne spominje da je bio činovnik u MVP NDH. Taj podatak ipak se navodi u *Hrvatskoj enciklopediji* u kojoj je surađivao do četvrtog sveska. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. VI., broj 1-2, Zagreb, prosinac 1944., str.160-161, usp. *Hrvatska enciklopedija*, ur. Mate Ujević, Svezak IV., Naklada Hrvatskog bibliografskog izdavačkog zavoda, Tisak Bkrotisak-Ofset Tipografija, Zagreb 1942., str. VI i *TKO JE TKO U NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, ur. Marko Grčić, Biblioteka Leksikoni, MINERVA, Zagreb, 1997., str. 315

⁴⁵⁷ Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. IV., broj 1, Zagreb, travanj 1942., str.57, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. V., broj 1, Zagreb, prosinac 1943., str.71

⁴⁵⁸ Marko Čović prestaje biti urednikom Hrvatske revije od broja 3 iz 1943. godine kada uredništvo preuzimaju dr. Branimir Livadić i prof. Olinko Delorko. Vidi; *Hrvatska revija*, God. XVI., Br. 3, Zagreb, 1943.

⁴⁵⁹ Vidi; *TKO JE TKO U NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, ur. Marko Grčić, Biblioteka Leksikoni, MINERVA, Zagreb, 1997., str. 79

⁴⁶⁰ Vidi; *Spremnost*, God. I., br. 2, 8. Zagreb, ožujka 1942., str. 7, *Spremnost*, God. I., br. 7, Zagreb, 10. travnja 1942., str. 11, *Spremnost*, God. I., br. 28, Zagreb, 6. rujna 1942., str. 9, *Spremnost*, God. I., br. 42, Zagreb, 13. prosinca 1942., str. 3, *Spremnost*, God. I., br. 44 i 45, Zagreb, 24. prosinca 1942., str. 8, *Spremnost*, God. II., br. 58, Zagreb, 4. travnja 1943., str. 1-2, *Ustaška mladež*, God. II., br. 1, Zagreb, 2. siječnja 1942., str. 12, *Ustaška mladež*, God. II., br. 13, Zagreb, 29. ožujka 1942., str. 10, i. dr.

⁴⁶¹ Neposredno prije rata u broju 1 od 1941. godine Jurišić je objavio dva teksta Marka Čovića, dok je u broju 3 i 4 koja su izašla u vrijeme Komesarijata tiskane pjesme Ante Jakšića.

⁴⁶² Vidi; *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 1., Zagreb, 1942., str.19-21, *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 3., Zagreb, 1942., str.128-129, *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 3., Zagreb, 1942., str.198, *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 5., Zagreb, 1942., str. 241, *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 10., Zagreb, 1942., str. 542, *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 11., Zagreb, 1942., str. 587, *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 12., Zagreb, 1942., str.19-661

⁴⁶³ Čović je uredio brojeve iz 1942. i 1943. godine te je u njima objavio više pjesama od Kopilovića, Sekulića i Bešlića. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. IV., broj 1, Zagreb, travanj 1942., str. 7 i 28, 29 i *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, God. V., broj 1, Zagreb, prosinac 1943., str. 11-12, 20, 36, 50

⁴⁶⁴ Nikolić je pisao o Kokićevom pjesništvu i prije Drugog svjetskog rata, a nakon uspostave NDH on je o tom najznačajnijem piscu pisao i na stranicama *Hrvatskog naroda* Vidi; *Hrvatski narod*, Rubrika, *Kulturni vidici*, God. III., Br. 179, Zagreb, 12. kolovoz 1941., str. 11

⁴⁶⁵ Kokićeve pjesme bile su otisnute u *Almanahu hrvatskih sveučilištaraca i Lirici hrvatskih sveučilištaraca*

⁴⁶⁶ Vidi; *Hrvatska revija*, God. XIV., Br. 9., Zagreb, 1941., str.459-466

⁴⁶⁷ Isto; str. 462

⁴⁶⁸ Isto; str. 463

⁴⁶⁹ Isto; str. 465

⁴⁷⁰ Isto; str. 466

⁴⁷¹ Vidi; *Hrvatska revija*, God. XV., Br. 6., Zagreb, 1942., str. 310-319

⁴⁷² Isto; str. 318

⁴⁷³ Vidi; *Danica kalendar i godišnjak za 1942.*, ur. Josip Andrić, *Izdavač Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima*, Knjiga šest stotina dvadeset pet, Zagreb, 1942., str. 69-73

⁴⁷⁴ Marko Čović je prije rata bio predsjednik Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske

⁴⁷⁵ Uredništvo Zbornika činili su : Marko Čović, Tias Mortidia, Vatroslav Murvar i Zvonimir Katalenić, dok je umjetničke priloge uredio Miroslav Baldasar, a naslovnicu Albert Kinert. Vidi; *Zbornik hrvatskoh sveučilištaraca*, Sveučilišni pododbor Matice hrvatske, Naklada Matice Hrvatske, Zagreb, 1942, 250 str.

⁴⁷⁶ Isto; n. dj. str. 7-21, 27-34 i 166-171

⁴⁷⁷ Isto; n. dj. str. 21-27

⁴⁷⁸ Vidi; Čorić, Š. Š; *60 hrvatskih emigrantskih pisaca Prilozi za povijest književnosti u Hrvata*, Knjiga IV., Sekcija Društva hrvatskih književnika i hrvatski centar P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu Zagreb, Zagreb, 592 str.

⁴⁷⁹ Branko Livadić i Olinko Delorko započinju uređivati Hrvatsku Reviju od broja 3., 1943. godine. Vidi; *Hrvatska revija*, God. XVI., Br. 3., Zagreb, 1943.

⁴⁸⁰ Vidi; *Danica kalendar i ljetopis*, Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima, Jeronimska knjižnica, ur. Josip Andrić, Zagreb 1941.-1945. i *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, Zagreb 1942.-1944., *Katolički list*, Zagreb 1941.-1944., *Obitelj*, Zagreb, 1941.-1945.

⁴⁸¹ U prvom zagrebačkom broju *Klasja naših ravni* Josip Andrić ističe kako je nakon prve skupštine, 9. studenog 1941. godine održana glavna godišnja skupština DBH. Tada je novi odbor donio odluku o pokretanju tog časopisa. Andrić o tom kaže: *Zaključeno je da će društvo izdavati časopis „klasje naših ravni“ četiri puta na godinu, te je uredništvo povjereno Marku Čoviću, Ivi Malagurskom, Stjepanu Bartoloviću I Ivanu Kujundžiću.* Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁴⁸² O ulozi Marka Čovića i Marina Radićeva u pomoći oko prijema novih članova kao i pomoći izbjeglicama iz Bačke te unaprjeđenju rada društva u svom godišnjem izvješću posvjedočio je Josip Andrić. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 57

⁴⁸³ U vrijeme Kraljevine Jugoslavije izašlo je od 1935. do 1938. godine svega četiri broja *Klasja*. Vidi; Bušić, K, *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 178-183

⁴⁸⁴ Vidi; bilješku 184

⁴⁸⁵ Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁴⁸⁶ O važnosti dolaska vlč. Ivana Ivanjice Kujundžića osobno mi je svjedočio Ante Sekulić koji je u to vrijeme studirao u Zagrebu, ali je istovremeno bio aktivni član DBH kao i jedan od istaknutih članova u središnjici Križarske organizacije. U *Klasju naših ravni* iz 1944. godine krivo se navodi kako je vlč. Ivan Kujundžić u Zagreb došao 1941. godine u proljeće što je malo vjerojatno, jer je u to vrijeme bio zatočen u mađarskom logoru, a to nam potvrđuje i pismo biskupa Budanovića koje je uputio iz internacije msgr. Bešliću. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI., Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 159 usp. bilješku 332

⁴⁸⁷ Vidi; Poljaković, A.

⁴⁸⁸ Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942, br. 1, str. 58

⁴⁸⁹ Po svjedočenju obitelji Mihovil Katanec je uspio izbjeći sudbinu da ga nakon raspada Kraljevine Jugoslavije kao jugoslavenskog rezervnog časnika zarobe njemačke postrojbe te je preko Bosne došao u Zagreb gdje su mu se naknadno priključili članovi obitelji. Petar Pekić također dolazi nakon sloma u Zagreb te dobiva činovnički posao u MVP NDH, dok posljednji dolazi vlč. Kujundžić, a po dolasku Josip Andrić zapošljava ga kao činovnika u *Hrvatskom književnom društvu sv. Jeronima*. Sva trojica kao i brojni drugi uglednici iz Bačke odmah se aktivno uključuju u rad DBH. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marin Radičev, Godište VI., Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 159-160, usp. *Pismo obitelji Katanec*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

⁴⁹⁰ U izvješću predsjednika Andrića navodi se kako je *Klasje* trebalo izlaziti četiri puta godišnje. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁴⁹¹ Radičev je urednik posljednjeg broja iz 1944. godine. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI., Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, 164 str.

⁴⁹² U predsjedničkom, ali i tajničkim izvješćima objavljenim na stranicama *Klasja* koje se odnose na društveni rad u razdoblju od 1940. do kraja 1944. spominju se brojna gostovanja članova DBH koje se imali u Hrvatskom državnom krugovalu. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 52-59, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište V., Zagreb, prosinac, 1943., br. 1, str. 70-73, *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI., Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str.

⁴⁹³ Vidi; *Hrvatski narod*, God. III., Br. 268, 10. studeni 1941., str. 6

⁴⁹⁴ U novinskom izvješću navodi se kako je tom prigodom Andrić rekao: *Potom je toplim riječima pozdravio Duglavinika dra Milu Budaka, koji je u danima patnja, što ih je proživljavao narod u Bačkoj Hrvatskoj, prošao Bačkom Hrvatskom, da na vrelu osjeti kucanje naših srdaca.* Isto; n. dj. str. 6

⁴⁹⁵ Isto; n. dj. str. 6

⁴⁹⁶ Isto; n. dj. str. 6, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁴⁹⁷ Isto; n. dj. str. 6, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁴⁹⁸ Zapisnik je napravio novi tajnik Stjepan Bartolović koji je bilježeći Čovićev govor istaknuo: *Nakon toga tajnik Marko Čović čita izvještaj o prošlogodišnjem radu D.B.H. iznosi ove teškoće, koje je moralo naše društvo prebroditi, da bi se održalo u moru jugoslavensko-židovskih neprijatelja i nekadanji vlastodržaca, kojima je bio cilj naštetiti sve, što je hrvatsko. Između ostalog sjetio se najvećega čovjeka i sina bunjevačke nane Blaška Rajića, pa i ostalih starijih kao i mlađih, koji su radili za svoj ispaćeni narod. Govori o načinu rada najmlađih, koji moraju raditi, jer to traži narod Bačke Hrvatske, koji upravo u nama gleda spas, jer to traži i narod N.D.H., jer to tražimo i mi sami. Iznosi tada Poglavnikovu odluku o dodjeljivanju kuće D.B.H. pa ujedno zahvaljuje najvećem čovjeku Hrvatske-Poglavniku, koji samo ne običaje, nego i daje i ispunjuje ono, što kaže.* Mišljenja smo kako navedeni antisemitistički rječnik kojega je Čović djelomice upotrijebio u svojem izvješću, a kojega zapisuje i Stjepan Bartolović, jest posljedica upravo njegovoga zanosa nakon osnivanja NDH. U kasnijim njegovim istupima posebice u iseljeništvu Čović je otvoreno kritizirao sve totalitarističke ideologije od komunizma do fašizma i nacizma te se odrekao antisemitističkih stavova koje su te ideologije zastupale. Vidi; HDA, *Zapisnik Glavne godišnje skupštine Društva bačkih Hrvata održan u Zagrebu 9. studenog 1941. u 10. sati u Jeronimskoj dvorani /trg kralja Tomislava 20./*

⁴⁹⁹ Vidi; *Hrvatski narod*, God. III., Br. 268, 10. studeni 1941., str. 6

⁵⁰⁰ U Andrić u *Klasju* navodi kako je potporu za zbrinjavanje izbjeglih bačkih Hrvata dao i ministar Jozo Dumandžić. Isto; n. dj. str. 6, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁵⁰¹ Isto; n. dj. str. 6, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁵⁰² Isto; n. dj. str. 6, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁵⁰³ Izvješće dr. Andrića, koje je objavio na stranicama *Klasja*, djelomice se razlikuje u pogledu izabranih članova NO i UO DBH od članka koji je objavljen u *Hrvatskom narodu*. Mišljenja sam kako je Andrićevo izvješće točnije te stoga i navodim članove kako ih je on zabilježio u svom predsjedničkom izvješću koji je

objavljen u navedenom društvenom časopisu pod naslovom: *Društvo bačkih Hrvata Njegov osnutak i dosadašnji rad*. Isto; n. dj. str. 6, usp. *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58

⁵⁰⁴ Pri dolasku veće grupe hrvatskih intelektualaca iz Subotice u Zagreb posebice je u njihovom smještaju pomagao Mihovil Katanec. Vidi; *Pismo obitelji Katanec*, Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

⁵⁰⁵ U Rezoluciji su se studenti pozvali na njihove spoznaje i istraživanja o povijesnom razvoju bačkih Hrvata. Ta je istraživanja nakon dolaska u Zagreb potaknuo vlč. Kujundžić te je i organizirao zagrebačke studente da mu pomognu pri prikupljanju arhivske građe. O tim važnom i malo poznatom dokumentu pisali su Ante Sekulić koji je ujedno jedan od sudionika sastanka, ali i Mario Bara. Vidi; Sekulić, A; *Bački i baranjski Hrvati (Šokci)*, *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*, ur. Ante Sekulić, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., str. 84, usp. Bara, M; *Dilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata*, PRO TEMPORE 4/2007., Časopis studenata povijesti, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2007., str. 48

⁵⁰⁶ Rajić se u Suboticu prvi puta vratio u veljači 1943. godine, jer su mu mađarske vlasti dopustile kratkotrajni boravak u Baji gdje je na zamolbu tamošnjih franjevaca za njih održavao duhovne vježbe. Za razliku od Rajića koji je ipak uspio održavati stalne kontakte sa zavičajem, biskup Budanović bio je oslobođen iz internacije tek nakon sloma mađarske armije na istočnoj bojišnici. Od sredine 1943. godine i mađarske vlasti su predmnijevajući slom svojih saveznika započele tajne pregovore sa zapadnim saveznicima oko zaključenja rata te su zbog toga i posustali u progonu političkih i dr. neistomišljenika. Vidi; Vojnić Mijatov, B; *Mile uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“-Subotica, Subotica, 2000., str. 49 usp. Temunović, J; *Budanović Lajčo (Ljudevit)*, Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, br. 4, Bu, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 2005., str. 4

⁵⁰⁷ Vidi; Bara, M; *Dilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata*, PRO TEMPORE 4/2007., Časopis studenata povijesti, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2007., str. 48

⁵⁰⁸ Vidi; Vidi; Sekulić, A; *Bački i baranjski Hrvati (Šokci)*, *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*, ur. Ante Sekulić, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., str. 84, usp. Bara, M; *Dilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata*, PRO TEMPORE 4/2007., Časopis studenata povijesti, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2007., str. 48

⁵⁰⁹ Iako su mi neki suradnici gospodina Poljakovića dobronamjerno savjetovali da njegove izjave i pisanja ne uzimam previše ozbiljno, jer su ga nakon rata komunističke vlasti zbog njegovog poslijeratnog križarskog djelovanja „moralno slomile“ te se na sudu i u zatvoru odrekao svojeg ranijeg rada, ipak sam ga odlučio uz kritičku suzdržanost uključiti, jer se brojna njegova sjećanja koje sam osobno slušao, ali i koje je on i zapisao u dvije neselektivne i vrlo konfuzne knjige, jer u dijelovima tih knjiga u kojima se prisjeća života u Zagrebu ima značajnih detalja koje nam mogu u nedostatku drugih izvornih svjedočenja barem približno stvoriti sliku o osobama i događajima. Također upravo ti dijelovi njegovih sjećanja na ratne dane poklapaju se i s nekim drugim sjećanjima i činjenicama koje mi je u Zagrebu posvjedočio Ante Sekulić i dr. Skenderović o ratnim i poratnim prilikama kako u Zagrebu tako i u Bačkoj. Poljaković u svojoj knjizi *Saga o Bunjevcima i Šokcima* piše: *I tako, ne zadugo, dođe vrime da već NDH puca po svim šavovima. Kad, jednog jutra, ovog mog cimera nema cile noći. Pitam gazdaricu di je, a ona kaže da je našo vezu i očo kući priko partizana. Uskoro dobijemo partizanske novine iz Subotice i nađemo da tamo piše kako je moj cimer i drug sa duhovni vižbiposto pridsidnik Ujedinjene antifašističke omladine u Subotici*. Vidi; Poljaković, A; *Saga o Bunjevcima i Šokcima-Hrvatima i ne Hrvatima od dalmatinskih buna do pobune mladih 1947.*, Izdavač Alojzije Poljaković, Subotica, 2005., str. 66

⁵¹⁰ O radu vlč. Ivana Kujundžića u Zagrebu kao i o njegovom povratku u Suboticu Poljaković navodi: *Na Zrinjevcu saznaj da je tu i naš duhovnik, viročitelj. Moj sustanar i ja nađemo ga na dobivenoj adresi. Tu smo već zatekli 4-5 sestara, križarica iz Subotice. Kod njega smo se ugnjzdili i družili se godinama, svake nedilje. Dilili pakete, išli na izlete, raspravljali kako će biti kad dođemo kući, pisali kojekakve sastave. Imali smo ratne visti iz prve ruke jel se on povezo sa glavnim Mačekom ljudima koji su ostali u Zagrebu. Naročito nam je drago bilo čuti, i to doista često: „Sad će doći Amerikanci i saveznici. Čim pobide mi ćemo kući ko svršeni ljudi“. U društvu Bačkih Hrvata nije on odlazio, a ni mi na čajanke (tamo se igra „stiskavac“) Išli smo na kurs glume, govornništva i po di koje predavanje, to je bilo najvažnije što će nam tribat kad se vratimo. Ipak mi je u tim danima najlipše bilo kad mi je velečasni dozvolio da ministriram kod Sv. Mise, u kapelici kod časnih sestara. Samo on, ja i pokoja časna sestra. Doživio sam tolike lipote iz Davidovih psalma, poslanica apoštola Pavla, evanđeoskih poruka pa i tajni otajstava. Sve sam pratio iz „*

Malog misala“ i nisam sve zaboravio do današnjeg dana. Pod tim uticajom napisao sam niz dohovnih pisama u prozi koje su štampali u križarskim novinama (pod pseudonimom Vjekoslav Alpić). ... Malo posli, priko noći, nesto i moj duhovnik-viroučitelj, očo u Suboticu. Poljakovićva prispodoba kako vlč. Kujundžić nije surađivao i odlazio u DBH ne stoji, jer je on ušao u prvi UO DBH, a radio je i u HKZ sv. Jeronima zajedno s Josipom Andrićem pa je preko njega bio i stalno uključen u sav rad toga društva. Zanimljiva je i njegova prispodoba o amerikanofilskom stavu vlč. Kujundžića koja je najvjerojatnije povezana s njegovim boravkom u mađarskom logoru te je razumljivo što je bio i vidan kritičar totalitarističkog endehaškog režima i bliski suradnik ljudi okupljenih oko Središnjeg odbora HSS-a koji su zastupali iste stavove. Također iz toga treba promatrati i njegovu odluku da se krajem rata, tj. 1944. vrati u Suboticu u kojoj je uspostavljena nova jugoslavenska komunistička vlast. Isto; n. dj. str. 63-64 i 66

⁵¹¹ Isto; n. dj. str. 66

⁵¹² Čović ističe kako je Marin Radičev zločinački ubijen od „jugodržavnih komunista.“ Vidi; Čović, M; *Bački Bunjevci i Šokci na Hrvatskoj varijanti*, Hrvatska revija Jubilarni zbornik 1951.-1975., ur. Vinko Nikolić, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976., str. 54

⁵¹³ Vidi; Andrić, J; *Društvo bačkih Hrvata Njegov osnutak i dosadašnji rad, Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 52-59

⁵¹⁴ Vidi; str. 239-240

⁵¹⁵ Vidi; Andrić, J; *Društvo bačkih Hrvata Njegov osnutak i dosadašnji rad, Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1942., br. 1, str. 58-59

⁵¹⁶ Vidi; Vidaković, P; *Rad Društva bačkih Hrvata u Zagrebu u godini 1942. i 1943., Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište V., Zagreb, prosinac, 1943., br. 1, str. 70

⁵¹⁷ Vidi; *Hrvatski narod*, Kulturni vidici, God. IV., br. 345., 06. veljače 1942., str. 7

⁵¹⁸ Vidi; *Hrvatski narod*, Kulturni vidici, God. IV., br. 347., 08. veljače 1942., str. 9

⁵¹⁹ U članku se ističe: *Deveti „Razgovor“ bačkih Hrvata, koji je održan u Franjevačkoj dvorani na Kaptolu, uspio je veoma dobro. Ovu priredbu održavaju bački Hrvati svake godine na dana obljetnice smrti velikog preporoditelja bačkih Hrvata, biskupa Ivana ANTUNOVIĆA. Priredbu, koja je održana jučer, otvorio je narodni prvak dr. Mihovil KATANEC, prigodnim govorom, u kojem je objasnio značenje razgovora, što ih svake godine priređuju bački Hrvati. Govor dra Katanca bio je iskreno pozdravljen.* Vidi; *Hrvatski narod*, Zagrebačke vijesti, God. IV., br. 348., 10. veljače 1942., str. 6

⁵²⁰ Vidi; *Hrvatski narod*, Kulturni vidici, God. IV., br. 347., 08. veljače 1942., str. 7

⁵²¹ Vidi; Vidaković, P; *Rad Društva bačkih Hrvata u Zagrebu u godini 1942. i 1943., Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište V., Zagreb, prosinac, 1943., br. 1, str. 70-73

⁵²² Isto; n. dj. str. 70-71

⁵²³ Isto; n. dj. str. 72-73

⁵²⁴ Isto; n. dj. str. 70

⁵²⁵ Isto; n. dj. str. 73

⁵²⁶ Perica Vidaković imenovan je za privremenog tajnika 17. kolovoza 1942. godine te je na Glavnoj skupštini DBH njegov izbor bio samo formalna potvrda već zatečenog stanja. Isto; n. dj. str. 71-72

⁵²⁷ Pekić je prihvatio rad u društvu nakon što je otišao tj. zbog bolesti napustio službu u Ministarstvu vanjskih poslova NDH, gdje je radio u Odjelu za novinstvo i kulturne veze s inozemstvom. Vidi; n. dj. str. 72. usp. *TKO JE TKO U NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, ur. Marko Grčić, Biblioteka Leksikoni, MINERVA, Zagreb, 1997., str. 315

⁵²⁸ Vidi; Vidaković, P; *Rad Društva bačkih Hrvata u Zagrebu u godini 1942. i 1943., Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik prof. Marko Čović, Godište V., Zagreb, prosinac, 1943., br. 1, str. 72

⁵²⁹ Isto; n. dj. str. 72

⁵³⁰ Vidi; Vidaković, P; *Rad „Društva bačkih Hrvata“ u Zagrebu u godini 1944., Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI., Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 151-153

⁵³¹ Vidi; n. dj. str. 151

⁵³² Ante Sekulić navodi kako su bački Hrvatski pisci tijekom rata izdali dvadesetak dijela. Među njima treba spomenuti Subotičana Ivu Prčića kojemu je *Matica hrvatska* izdala knjigu prikupljenih narodnih pjesama pod naslovom *Bunjevačke grokotalice*. Ta je knjiga izdana kao posljednja u sklopu velike matičine edicije koju je prije i tijekom rata uređivao vukovarski šokački Hrvat književnik i publicist Nikola Andrić. Također u to vrijeme kao suradnik Hrvatske enciklopedije pojavljuje se i Matija Evetović koji također kao i i Ive Prčić nije želio zavičajni prostor. Njih su dvojica uz spomenutog Zlatarića i Skenderovića u Subotici pokušavali održati rad predratnih kulturnih institucija, prije svega rad *Hrvatske kulturne zajednice* i *Matice subotičke*. Vidi; Sekulić, A.; *Književnost podunavskih Hrvata u XX. Stoljeću*, Prinosi za povijest književnosti, knjiga V., Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E.N.-a za proučavanje hrvatske književnosti u iseljeništvu, urednik, Stjepan Šešelj, Zagreb, 1996., str. 145-148

⁵³³ U vukovarskom franjevačkom samostanu nakon povratka otuđenih knjiga iz Srbije koje su odnesene poslije okupacije grada 1991. godine i danas se čuvaju svih pet izdanih knjiga HE te se ovom prilikom prije svega zahvaljujem gvardijanu fra Zlatku Špeharu kao i fra Vatroslavu Frkinu i fra Benku Horvatu koji su mi poslije obnove knjižnice, tj. restauracije i katalogizacije knjižnoga fonda omogućili, odnosno pomogli da pregledam sve brojeve Hrvatske Enciklopedije.

⁵³⁴ Vidi; Pavličević, D. *Povijest Hrvatske*, Četvrto dopunjeno izdanje, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2007., str. 504-508

⁵³⁵ Pavičić je u članku pod naslovom *Razvitak Vinkovaca i hrvatskog ratarskog stanovništva na tom tlu* zabilježio i prisposobu o podrijetlu svoje obitelji. O vlastitim bunjevačkim korijenima piše: *Pavičići doselili su oko 1715. iz Like od Smiljana, a porijeklo su od Medvidje u sjeveroistočnom dijelu današnje Dalmacije. Na putu u Slavoniju pošli su zajedno s Bjondićima i Snčićima, a njima su se u Dubici pridružili Kozarci. (Iz ove loze su i ugledni hrvatski književnici Josip i Ivan Kozarac nap. KB) Ti Pavičići dobili su kućno mjesto u Švabića sokaku između te porodice i Katolikovića. U toku osamnaestog stoljeća razvili su se u šest porodica, ali nisu uspjeli da se dalje u devetnaestom stoljeću više rašire nego su ostali sa manje članova. Prešli su i u dvadeseto stoljeće, i tada su prestali biti ratarsko naselje postavši činovnici, ali su preselili u Zagreb gdje im tri grane žive. Iz jedne od njih potiče i pisac ovoga prikaza.* Vidi; Pavičić, S.; *Razvitak Vinkovaca i hrvatskog ratarskog stanovništva na tom tlu*, Poseban otisak iz „Zbornika slavonskih muzeja“, I/1969., Glavni i odgovorni urednik Stjepan Gruber, Podružnica Društva muzealaca hrvatske u Osijeku, Muzej Županja, Tisak: Grafičko poduzeće „Iskra“ Vinkovci, Vinkovci, 1969., str. 46-47 usp. Šalić, T.; *Vinkovački šokački rodovi*, Matica hrvatska, Vinkovci, 1999., 454 str.

⁵³⁶ U prvom svesku *Hrvatske enciklopedije* popisani su svi urednici struktura te je za Stjepana Pavičića navedeno da je urednik strukture Hrvatske migracije. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak I., A-Automobil, Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, Tisak-Bakrotisak-Offset Tipografija d. d., Zagreb, 1941.

⁵³⁷ Priređivači pretiska knjige *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji* Stjepana Pavičića Eugenija Barić i Mijo Lončarić pišući njegov kratki životopis navode: *U međuvremenu imenovan je (25. svibnja 1943. godine) privatnim docentom Mudroslovnog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, na katedri Hrvatska narodna povijest, a za predmet Povijest hrvatskih migracija, i surađuje u Hrvatskoj enciklopediji vrlo vrijednim člancima o seobama hrvatskog naroda kroz vjekove. Kao dobar poznavatelj slavonsko-srijemskog terena Pavičić sudjeluje u radu komisije za razgraničenje teritorija između Hrvatske i Vojvodine. Mnog danas poznati znanstvenici i javni radnici bili su njegovi učenici.* Vidi; Barić, E. i Lončarić, M.; *Stjepan Pavičić –slavist antropogeograf (1887.-1973.)*, članak tiskan u knjizi Stjepan Pavičić, *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, Biblioteka Slavonica, SN Privlačica Vinkovci, Vinkovci, 1994., str. 365

⁵³⁸ U hrvatskoj enciklopediji autori svih enciklopedijskih priloga potpisani su inicijalima. Tako su i Evetović i Pekić potpisani inicijalima M. E. i P. P. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak I., A-Automobil, Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, Tisak-Bakrotisak-Offset Tipografija d. d., Zagreb, 1941.

⁵³⁹ U I. svesku Petar Pekić u enciklopedijskoj jedinici o biskupu Antunoviću u literaturi navodi članke Matije Evetovića *Biskup Ivan Antunović iz 1935. godine* Marka Čovića *Književni lik biskupa Ivana Antunovića* kojeg je 1939. godine Čović objavio u Jurišićevoj *Hrvatskoj reviji*. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak I., A-Automobil, Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, Tisak-Bakrotisak-Offset Tipografija d. d., Zagreb, 1941., str. 31, 302, i 501

⁵⁴⁰ Pekić je rodom iz Gornjeg sv. Ivana u Bajskom trokutu gdje se nalazi i hrvatsko-mađarsko mjesto Bačaljmaš iz kojeg je rodom bio biskup Ivan pl. Antunović. Ostaje dojam i nedoumica zašto je Pekić propustio opisati podrobnije to mjesto?; jer se upravo on s grupom hrvatski orijentiranih svećenika i

intelektualaca još 1918. godine zalagao na Pariškoj mirovnoj konferenciji da i taj, u to vrijeme, većinski naseljen hrvatski prostor integrira u novu južnoslavensku zajednicu. Možemo stoga pretpostaviti kako autor/i u to predratno vrijeme nisu željeli zaoštravati odnose sa susjedima koji su ionako nakon Trianona bili zaoštreni. Vidi; Pekić, P., *Propast Austro-Ugarske Monarhije i Postanak nasljednih država*, Globus, Subotica, 1937., 441 str. Usp. Pavličević, D. *Povijest Hrvatske*, Četvrto dopunjeno izdanje, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2007., str. 340-344

⁵⁴¹ U prvom svesku obrađena je i leksikografska jedinica koja donosi životopise dvojice šokačkih Andrića i to bačkog šokačkog Hrvata Josipa Andrića i srijemskog, tj. vukovarskog šokačkog Hrvata Nikole Andrića koji su u to vrijeme bili priznati književnici, ali još više poznati su po svojim izdavačkim projektima, jer je Nikola Andrić bio urednik Matičine Zabavne Biblioteke, a njegov prezimenjak Josip kao dugogodišnji tajnik HKD SV. Jeronima istodobno je uređivao i Biblioteku Lijepe književnosti. Enciklopedijske jedinice o stvaralaštvu i radu ta dva kulturna djelatnika potpisali su inicijalima M.I. i M. U., tj. Milan Ivšić i Mate Ujević. Žanec je podrijetlom iz Međimurja te je posljedično tu enciklopedijsku jedinicu o Florijanu Adaševcu pisao upravo pod utjecajem domoljubne vezanosti za rodni kraj, jer se bavio međimurskom etnokulturnom baštinom. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak I., A-Automobil, Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, Tisak-Bakrotisak-Offset Tipografija d. d., Zagreb, 1941., str. 424, 431-432

⁵⁴² Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak II., Autonomaši-Boito, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Hrvatska Offset Tipografija, Zagreb, 1941., str. VII

⁵⁴³ Pekić je opisao mjesta i toponime: Bač, Bačka Palanka, Bački Breg, Batina, Bajmok, Banska Kosa, Bela Crkva, Beška. Također je napisao enciklopedijske jedinice za Bačku, Bačku Hrvatsku i bačke Hrvate. Treba navesti i činjenicu kako je zagrebački profesor Nikola Žic u tom svesku obradio pojam Banat, a u literaturi navodi samo jednu knjigu i to Pekićevu *Povijest Hrvata u Vojvodini* koju je 1930. godine izdala *Matica hrvatska* u Zagrebu. Također treba spomenuti kako je o gradu Baji u Mađarskoj enciklopedijsku natuknicu izradio docent EKVŠ-a Nikola Perišić koji je tu jedinicu dosta loše obradio, jer uopće ne spominje tamošnje bunjevačko-šokačke Hrvate koji su dali znatan doprinos razvoju toga grada. On od stanovništva spominje samo Nijemce i Mađare pa treba pretpostaviti kako je bajske bunjevačke Hrvate zbog njihovog državljanstva ili zbog neznanja ubrojio u Mađare. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak II., Autonomaši-Boito, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Hrvatska Offset Tipografija, Zagreb, 1941., str. 83-84, 100, 104, 184-185, 282-283, 332, 453

⁵⁴⁴ Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak II., Autonomaši-Boito, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Hrvatska Offset Tipografija, Zagreb, 1941., str. 6

⁵⁴⁵ Tim rukopisnim Evetovićevim djelom pri pisanju svojih radova obilato su se služili brojni istraživači koj ne samo da su iz njega crpili brojne informacije nego su ga zbog važnosti međusobno umnažali tako je i pisac ovih redaka jedan primjerak Evetovićeve knjige dobio posredstvom gospodina Slavena Bačića kojem se ovom prigodom zahvaljujem. Vidi; Evetović, M. *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, strojopisni rad, Subotica 1940. god., 603 str.

⁵⁴⁶ Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak II., Autonomaši-Boito, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Hrvatska Offset Tipografija, Zagreb, 1941., str. 83, 276-277, 331, 441

⁵⁴⁷ Ive Prčić potpisan je inicijalima I. P-ć. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak III., Boja-Cliveland, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942., str. 5

⁵⁴⁸ Uz Pekićev prilog otisnuta je i slika biskupa Budanovića, a u samom članku on je uz životopis istaknuo i biskupovo značenje oko osnivanja hrvatskih kulturnih i društvenih organizacija u Bačkoj, ali i naveo nekoliko njegovih članaka koji su značajni za sagledavanje bunjevačkog kulturnog i nacionalnog identiteta. Tijekom pisanja ovoga rada pregledao sam više hrvatskih enciklopedija i leksikona u izdanju *Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža i Kršćanske Sadašnjosti*, te sam se neugodno iznenadio kad sam uočio kako niti u jednom nije uvrštena bibliografska jedinica o biskupu Lajči Budanoviću. Jedinu bilješku o životu tog znamenitog bunjevačkog Hrvata izradio je vlč. Josip Temunović u Leksikonu podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca koji je tiskan u Subotici 2005. godine. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak III., Boja-Cliveland, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942., str. 440-441, usp; Temunović, J., *Budanović Lajčo (Ljudevit)*, Leksikon podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, br. 4, Bu, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica, 2005., str. 3-5

⁵⁴⁹ Na problematiku slabe istraženosti, a samim tim i prezentiranosti u stručnim i znanstvenim djelima života i rada biskupa Budanovića upozorio je i Tomislav Žigmanov prigodom održavanja Znanstvenog skupa o životu i radu biskupa Lajče Budanovića koji se održao u Subotici 14. i 15. lipnja 2003. Autor ovog

rada pomogao je vlč. Temunoviću oko pripreme skupa i pozivanja znanstvenika iz Hrvatske te je djelomice sudjelovao i u pripremi Zbornika. Vidi; Žigmanov, T., *Biskup Bunadović u zavičajnoj i nacionalnoj historiografiji*, Zbornik radova o biskupu Lajči Budanoviću, urednik, Josip Temunović, Wizadt dizajn, Subotica, Subotica, 2003. str. 295-325

⁵⁵⁰ Vidi; Temunović, J., *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878, Subotica i Hrvatska udruga „Lajčo Budanović“ Mala Bosna, Plas Print, Subotica, Subotica, 146. str.

⁵⁵¹ Vidi; *Bunjevci, Hrvatska enciklopedija*, Svezak III., Boja-Cliveland, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942., str. 518-523

⁵⁵² Evetović je napisao uvodno poglavlje pod naslovom *Ime Bunjevac* i poglavlje *Vjerske i crkvene prilike*. Isto tako i drugi Subotičanin koji s priložima sudjeluje u realizaciji projekta HE Ive Prčić, također je napisao poglavlje pod naslovom *Narodne pjesme*, dok je Pekić napisao poglavlje pod naslovom *Povijest Bunjevaca*. Poglavlje *Bunjevačko narječje* potpisano je inicijalom U, tj. uredništvo, a može se pretpostaviti kako je autor tog prikaza Stjepan Pavičić koji je u uredništvu HE bio zadužen za hrvatsko iseljeničtvo i migracije Hrvata. Kako je Pavičić istraživao i hrvatsku dijalektološku baštinu s pravom se može pretpostaviti kako se upravo on krije iza uredništva. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak III., Boja-Cliveland, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942., str. 518-520 i 522-523

⁵⁵³ Vlč. Albe Šokčić također je prije rata izbjegao u Zagreb gdje je nešto kasnije bio postavljen za profesora i katehetu u Varaždinu. Za HE obradio je i napisao poglavlja pod naslovima: *Naselja i ekonomsko stanje bačkih Bunjevaca*, *Kulturne i prosvjetne ustanove* i *Veze Bunjevaca s drugim Hrvatima*. Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak III., Boja-Cliveland, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942., str. 519-521 i 523

⁵⁵⁴ Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak III., Boja-Cliveland, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942., str. 212, 293 i 538

⁵⁵⁵ Vidi; *Hrvatska enciklopedija*, Svezak IV., Cliachit-Diktis, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942., str. VI, usp., bilješku 547

⁵⁵⁶ Vidi; *TKO JE TKO U NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, ur. Marko Grčić, Biblioteka Leksikoni, MINERVA, Zagreb, 1997., str. 315

⁵⁵⁷ Pekić je knjigu podijelio u 11. glava, a obrađeni su događaji od kraja Prvog svjetskog rata do uspostave Hrvatskog državnog sabora 1942. godine. Vidi; Pekić, P., *Postanak Nezavisne Države Hrvatske Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu*, „Hrvatska Knjiga“, vlasnik i urednik Akif Karabegović, Tisak Hrvatskog tiskarskog zavoda d. d. Zagreb, Zagreb, 1942., 199 str.

⁵⁵⁸ Vidi; Pekić, P.; *Crvenokosa Mara, Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI., Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 48-56

⁵⁵⁹ U razgovoru kojeg sam vodio s Antom Sekulićem, koji je također tijekom rata surađivao s DBH, rekao mi je kako je Petar Pekić zbog te visoke dužnosti morao nositi ustašku odoru, tj. morao je biti formalni član ustaškog pokreta, ali i da je on intenzivno održavao jedino odnose sa starijim članovima društva okupljenim oko predratnog vođe bačkog ogranka HSS-a Josipa Đide Vukovića, ali i s ljudima oko Gavre Čovića i Andrije Kujundžića Čiče koji se tijekom rata nisu politički angažirali niti su surađivali s režimskim institucijama.

⁵⁶⁰ Pekić je odmah na početku knjige prije samog predgovora objavio cjeloviti popis objavljenih djela. Vidi; Pekić, P., *Postanak Nezavisne Države Hrvatske Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu*, „Hrvatska Knjiga“, vlasnik i urednik Akif Karabegović, Tisak Hrvatskog tiskarskog zavoda d. d. Zagreb, Zagreb, 1942., str. II.

⁵⁶¹ Književnik i publicist Petar Pekić umro je 5. prosinca 1965. godine u Zagrebu.

⁵⁶² U pismu obitelji Katanec navodi se kako je Mihovil Katanec nakon povratka u Suboticu ostao potpuno bez posla jer mu nove vlasti nisu željele dati dozvolu za samostalni rad u odvjetništvu niti su mu pružile mogućnost zaposlenja. Također sin svjedoči i da mu je otac dva puta uhićen i to 1946. godine prvi puta kad je na traženje iz Zagreba sproveden u taj grad te su ga svjedočeći u njegovu korist spasili prijatelji poglavito obitelj kompozitora Rudolfa Matza, a drugi puta uhićen je u Subotici pod optužbom da je sudjelovao u tajnoj terorističkoj organizaciji Križara pod vodstvom Vojka Pešuta kojega je poticao na suradnju s njemačkom obavještajnom službom. U pismu se navodi kako je bilo upravo suprotno, jer je Katanec još u Zagrebu na upit Pešuta; Što treba učiniti s tom ponudom Nijemaca? Odgovorio da dobro pazi

što čini i kakve mogu biti posljedice za njega i druge iz njegove okoline. Vidi; *Pismo obitelji Katanec*, Privatna Pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg str. 3-5

⁵⁶³ Vidaković, P; *Rad „Društva bačkih Hrvata“ u Zagrebu u godini 1944., Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI, Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 152-153

⁵⁶⁴ Isto; n. dj. str. 153

⁵⁶⁵ Isto; n. dj. str. 151-152

⁵⁶⁶ Isto; n. dj. str. 153

⁵⁶⁷ Svjedočanstvo o konfužnim danima na kraju rata, ali i povlačenju prema Bleiburgu te povratku i stradanju na Križnom putu dao je u svojoj knjizi Alojzije Poljaković. Vidi; Poljaković, A; *Saga o Bunjevcima i Šokcima-Hrvatima i ne Hrvatima od dalmatinskih buna do pobune mladih 1947.*, Izdavač Alojzije Poljaković, Subotica, 2005., str. 66-68

⁵⁶⁸ Nikolić u autobiografskoj knjizi *Tragedija se dogodila u svibnju...* u tom dnevničkom zapisu za datum 15. studenog 1945. samo kratko navodi izjavu dr. Gutića u kojoj se kaže: *Kavran, Musa, Čović i Nevistić su se spasili. Bogdan i Mortigija spašeni. Crljen također.* Vidi; Vinko Nikolić; *Tragedija se dogodila u svibnju ... Jedna (prva) godina egzila u dnevniku „ratnog“ zarobljenika broj 324.664*, Knjiga druga, drugo izdanje, Školska knjiga-Zagreb 1995., str. 42

⁵⁶⁹ Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 192

⁵⁷⁰ Čović se nakon Argentine kratkotrajno nastanio u Paragvaju pa potom dolazi u Sao Paolo u Brazilu. On se 1965. godine također pokušao nastaniti i u Kanadi, ali se ubrzo vratio u Brazil gdje je i umro 12. travnja 1983. godine. Vidi; Čović, M., *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1975., str. 1-2 usp. *TKO JE TKO U NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, ur. Marko Grčić, Biblioteka Leksikoni, MINERVA, Zagreb, 1997., str. 79-80

⁵⁷¹ Vidi; str. 161-180

⁵⁷² Mađarski historiografi pišući i danas o vremenu nakon Trijanona spominju kako se radi o jednom od najstrasnijih razdoblja mađarske povijesti. U razdoblju između dva svjetska rata u Mađarskoj je postignut visoki stupanj društvenog konsenzusa te su i ideološki udaljeni politički prvaci u pogledu nepravednosti pariških mirovnih zaključaka jednodušno isticali geslo *Pravda za Mađarsku!* Vidi; Kontler, L., *Povijest Mađarske Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 347-348

⁵⁷³ O snazi mađarskoga medijsko-promidžbenog pritiska ne samo da su prije rata svjedočili bunjevačko-hrvatski mediji iz Subotice, već je i na stranicama zagrebačkog Katoličkog lista izašao veći broj članaka u kojima su autori osporavali velikomađarsku promidžbu. Tako je već u prvom siječanjском broju KS prenoseći vijesti iz Mađarske autor teksta istaknuo: *O njemu je rekao, da je okupirao Hrvatsku, kako bi time osigurao mađarsku nezavisnost protiv Bizanta. Mi dobronamjerno primjećujemo, da Hrvatska nije od Ladislava „occupata“ (osvojena) nego „acquista“ (stečena), a to je velika razlika. Sv. Ladislav je osnivač i zaštitnik zagrebačke dijeceze, pa nam ne može biti svejedno što se o njemu govori.* Vidi; *Katolički list, Književnost i umjetnost*, Tečaj 92, br. 1., Zagreb, 8. siječanj 1941., str. 11

⁵⁷⁴ Vidi; *Danica Kalendar i Ljetopis, Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima za godinu 1941.*, Jeronimska knjižnica, ur. Josip Andrić, Izdanje HKD sv. Jeronima, Zagreb, 1940. str. 29

⁵⁷⁵ Vidi; *Katolički list, Književnost i umjetnost*, Tečaj 92, br. 1., Zagreb, 8 siječanj 1941., str. 11

⁵⁷⁶ Za govor mađarskog primasa kardinala Sériá izvijestitelj KS ističe: **25- godišnjica akademije sv. Stjepana.** *Prigodom svoje 25-godišnjice održala je akademija sv. Stjepana svečanu sjednicu. Otvorio ju je kardinal i nadbiskup primas Justinijan Sériá. Tom je prigodom održao dugi i vatreni patriotski govor, u kojem je veličao zasluge sv. Stjepana i sv. Ladislava za Mađarsku. Mnogo se zadržao na političkom i vojničkom radu sv. Ladislava, čija se 900-godišnjica rođenja sada slavi.* Isto; n. dj. str. 11

⁵⁷⁷ Isto; n. dj. str. 11

⁵⁷⁸ Vrijedne podatke o smještaju bačkih rimokatoličkih svećenika na prostoru Đakovačke i srijemske biskupije dobio sam uz pomoć pomoćnog biskupa Đure Hranića koji mi je omogućio istraživanje i uvid u građu koja se čuva u arhivu navedene biskupije. Ovim putem se najljepše zahvaljujem biskupu Đuri i svim djelatnicima tog Arhiva.

⁵⁷⁹ Podaci o smještaju izbjeglih slovenskih svećenika čuvaju se u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu, a o brizi nadbiskupa Alojzija Stepinca. Tako je pod predsjedanjem nadbiskupa Alojzija Stepinca na zasjedanju Hrvatskog Episkopata koje se održalo u Zagrebu 25. i 26. lipnja 1941. godine raspravljalo o smještaju slovenskih svećenika pa iako tada nije donijet konačni zaključak predsjedništvo Biskupske konferencije

već tada je pozvalo pojedine biskupe da izvrše pripreme u svojim biskupijama oko prihvata i zaposlenja izbjeglih svećenika. O smještaju i namještenjima bačkih hrvatskih, tj. slovenskih svećenika po župama Zagrebačke nadbiskupije pisao je tijekom rata i *Katolički list*. Vidi; Zapisnik sjednice hrvatskog Episkopata održane 25. i 26. lipnja 1941. u Zagrebu pod predsjedanjem Dra Alojzija Stepinca nadbiskupa i hrv. metropolite, BAĐ, Ad 1421/941, usp. *Katolički list, Književnost i umjetnost*, Tečaj 93., br. 14., Zagreb, 2. travnja 1942., str. 166

⁵⁸⁰ U rubrici Crkvene vijesti pod naslovom *Imenovanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji* na kraju teksta se navodi: *Maestro Albe Vidaković imenovan kapelanom sv. Petra u Zagrebu*. Vidi; *Katolički list*, Tečaj 92, br. 34., Zagreb, 28. kolovoza 1941., str. 403

⁵⁸¹ U članku pod naslovom: *Kompozicije dvojice bačkih hrvatskih skladatelja* autor članka navodi: *Dva jedina današnja skladatelja Bačke Hrvatske, koji su rođeni u Bačkoj, izdali su kompozicije za jedan glas i glasovir, na koje svraćamo pažnju da se naši pjevači i glazbenici zainteresiraju i za glazbeno stvaranje naših bačkih Hrvata te da i njihova djela budu po svim hrvatskim stranama izvođena. ...* Vidi; *Katolički list*; Rubrika književnost i umjetnost, Tečaj 92, br. 13, Zagreb 27. ožujka 1941., str. 148

⁵⁸² Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI, Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 164

⁵⁸³ Vidaković je za *Klasje naših ravni* napisao dva članka pod naslovima: *Bunjevačko-šokački glasbeni motivi* i *Dr. Vinko Žganec skupljač i obrađivač narodnih popievaka bačkih Hrvata*. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za istraživanje kulture, života i običaja bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marko Čović, Godište V., Zagreb, prosinac, 1943., br. 1, str. 17-19 i *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište V.I, Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 115-117

⁵⁸⁴ Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za istraživanje kulture, života i običaja bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marko Čović, Godište V, Zagreb, prosinac, 1943., br. 1, str. 71-72 i *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI., Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 151

⁵⁸⁵ U Katoličkom listu donesena je vijest da je nadbiskup Stepinac u ožujku 1942. godine vlč. Antu Kopunovića postavio na mjesto kapelana župe sv. Marije u Zagrebu. Vidi; *Katolički list*; Listak, Tečaj 93, br. 14, Zagreb 2. travnja 1942., str. 166

⁵⁸⁶ Vidi; *Schematismus cleri Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1942.*, Editio ordinariatus Calociensis, Calocze (Kalocza), Felelős kiadó: A Kalocsái érseki hatóság, Stephaneum njomada Budapest, Felelős: ifj. Khol Ferenc, str. 280

⁵⁸⁷ Vidi; *Schematismus cleri Administraturae Apostolicae Bachinesis, Ad annum Christi 1941. Suboticae, Procudebat Thipographia Globus, Subotica, 1941.*, str. 28

⁵⁸⁸ Među tim svećenicima koji su pred rat poslani u Zagreb na dodatno školovanje nalazio se i vlč. Aleksandar Aleksa Kokić koji je iznenadno umro tijekom odsluženja redovitog vojnog roka na Cetinju 1940. godine. Vidi; Bušić, K., *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata-Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2005., 291 str. usp. Temunović, J., *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878., Subotica i Hrvatska udruga „Lajčo Budanović Mala Bosna, Plast Print, Subotica, Subotica, 2002., 146 str.

⁵⁸⁹ Zgrada je doživjela istu sudbinu i u komunističkoj Jugoslaviji kada je bila ponovno rekvirirana te niti nakon rata biskup Budanović nije uspio ostvariti svoju želju da njegova vrijedna imovina posluži u kulturno-prosvjetne svrhe bačkih i baranjskih Slavena katolika, tj. za potrebe očuvanja identiteta bunjevačko-šokačkih Hrvata. Isto; Temunović, J., n. dj.

⁵⁹⁰ Marin Šemudvarac je od msgr. Rajića i biskupa Budanovića bio postavljen za kustosa *Subotičke matice*, dok su vlč. Kokić, vlč. Šokčić, vlč. Vidaković bili katehete u subotičkim osnovnim i srednjim školama, ali i duhovnici križarskih bratstava i sestrinstava. Vidi; Temunović, J., *Subotička matica*, Pučka kasina 1878., Subotica, Plast Print, Subotica, Subotica, 2002., 157 str.

⁵⁹¹ Nakon uspostave crkvene vlasti Kalačke nadbiskupije i ukidanja Bačke apostolske administrature na prostoru južne Bačke i Baranje dolazi i do promjena u župama te su brojni hrvatski svećenici preraspodijeljeni u nove i manje atraktivne župe izvan gradskih centara. O tome piše i vlč. Lazar Ivan Krmpotić u knjizi *Veliko obiteljsko stablo Dulićevih* u kojem navodi i primjer sudbine msgr. Nikole Dulića. Krmpotić piše: *20. 7. 1937. godine imenovan je kapelanom u župi sv. Terezije u Subotici. U svibnju 1941. godine odvođenjem biskupa (i župnika!) Lajče Budanovića u Mátraverebény (Mađarska) bio je vicarius*

adjutor u istoj župi, te od biskupa Budanovića dobiva crveni pojas, ali ga mađarske crkvene vlasti skidaju sa te dužnosti 10. 6. 1941. 29. 8. 1941. šalje ga kalački nadbiskup u Bođane za vikara i tamo ostaje do 1945. godine kada ga biskup Budanović vraća u Suboticu u crkvu sv. Terezije za kapelana, a koncem 1946. godine šalje ga kao upravitelja u Bajmok. Također mađarske vlasti vršile su pritiske i represiju nad hrvatskim stanovništvom i svećenstvom i u Somboru o čemu je svjedočanstvo dao sluga Božji Gerard Tomo Stantić Vidi; *Schematismus cleri Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1942.*, Editio ordinariatus Calociensis, Calocze (Kalocza), Felelős kiadó: A Kalocsái érseki hatóság, Stephaneum njomada Budapest, Felelős : ifj. Khol Ferenc, 312 str., usp. Krmpotić, L. I., *Veliko obiteljsko stablo Duličevih*, Birografika d. o. o. Subotica i Pučka kasina 1878, Subotica, Tisak: Birografika d.o.o., Subotica, 2005., str. 54-55 i Štantić, A; *Zagrliti Krista i duše, Životni put sluga Božjeg Gerarda Tome Stantića karmelićanina 1876.-1956.*, KRATIS, Zagreb, Zagreb, 1994., str. 74-77

⁵⁹² U privatnoj pismohrani Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg čuva se dokument s potpisom nadbiskupa Stepinca koji je izdan vlč. Marinu Šemudvarcu. Kuriozitet je što se u toj pismohrani nalaze i svi dokumenti i svjedodžbe koje je vlč. Šemudvarac stekao za vrijeme svoga školovanja, jer je gospodin Vujković Lamić mlađi na tih dokumente slučajno naišao među starim stvarima koje su se prodavale na sajmu u Subotici pa je kao kolekcionar znajući njihovu vrijednost otkupio te na taj način i sačuvao. Tijekom mog boravka u Subotici Ljudevit Vujković Lamić mlađi dopustio mi je uvid u tu vrijednu dokumentaciju, ali mi je više puta i posvjedočio kako je prigodom otkupa saznao da su pronađeni kao odbačeni predmeti na subotičkom smetlištu. Kako je privatna dokumentacija vlč. Šemudvarca završila na smetlištu i koliko je tih njegovih vrijednih dokumenata na taj način uništeno teško da će se ikada točno utvrditi. Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

⁵⁹³ Podatak se navodi u Klasju naših ravni za 1944. godinu. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI, Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 162-163

⁵⁹⁴ Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

⁵⁹⁵ Isto; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg

⁵⁹⁶ Dio navedene disertacije vlč. Šemudvarac tiskao je krajem 1944. godine u Klasju naših ravni, a ista je kako navodi Ante Sekulić u knjizi *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, također objavljena 1946. godine u Zagrebu. Sekulić navodi kako su tu doktorsku disertaciju ocijenili zagrebački sveučilišni profesori dr. Aleksandar Gahl i dr. Đuro Gračanin. Vidi; Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića mlađeg, usp. Sekulić, A; *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E. N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb ur. Stjepan Šešelj, Zagreb, 1996., str. 175

⁵⁹⁷ Vidi; Sekulić, A; *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E. N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb ur. Stjepan Šešelj, Zagreb, 1996., str. 280

⁵⁹⁸ Prema dokumentima sačuvanim u Dravnom arhivu Varaždin vlč. Albe Šokčić izdana je diplomirao na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu 10. ožujka 1942. godine pod brojem 1637. Vidi; Potvrda o podacima upisanim u matičnoj knjizi o službenicima Opće niže srednje/građanske/ škole u Varaždinu Dravni arhiv u Varaždinu.

⁵⁹⁹ Vlč. Albe Šokčić spominje se kao profesor iz Varaždina već u u Zapisniku Glavne godišnje skupštine Društva bačkih Hrvata koja je održana 9. studenog 1941. godine kada je imenovan za člana Središnjeg Odbora DBH. Taj su dokument vlastoručnim potpisima ovjerali 12. veljače 1942. godine predsjednik Andrić, I. tajnik Stjepan Bartolović i odbornik Marin Radičev, kada su u svrhu prilagodbe pravila taj dokument priložili zajedno s izmijenjenim Pravilima DBH Ministarstvu udružbe NDH na potvrdu. Vidi; Zapisnik Glavne godišnje skupštine Društva bačkih Hrvata u Zagrebu, HDA; 1296-II/ 42., usp., *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište VI, Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 163

⁶⁰⁰ Vidi; Sekulić, A; *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E. N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb ur. Stjepan Šešelj, Zagreb, 1996., str. 145-148

⁶⁰¹ Razgovor s fra Bonaventurom Dudom vodili su vlč. Andrija Anišić i vlč. Andrija Kopilović Vidi; *Razgovor s p. Bonaventurom Dudom*, Zvonik, Godina V, Broj 5(54), Subotica, travanj (april) 1999., www.zvonik.hr/arhiva/542/ZV054.html/

⁶⁰² Odgovarajući na pitanje urednika Zvonika fra Bonaventura Duda je rekao: ZVONIK: *Pater, na početku jedno konvencionalno pitanje. Nakon deset godina ste ponovo u Subotici - kako se osjećate i kakve Vas uspomene vežu za Suboticu i našu biskupiju?* P. DUDA: *Sa Suboticom me vežu "stare" uspomene. Ovdje sam u našem franjevačkom samostanu proveo jedne lijepe studentske ferije. Doživio sam vrlo intenzivan pastoralni rad svoje franjevačke braće, uz živu nazočnost tolikih vjernika, i Bunjevaca i Madjara u "staroj crkvi". Još su naši salašari bili životni. Mnogi bi salašari kola ostavljali u našem dvorištu... Upoznao sam nezaboravne časne oce, o. Radoslava i Apolinara. Njima pripadam nedavno preminuloga o. Efrema, s o. Leopoldom sam od 1. razreda gimnazije (1935). Bački govor i kršćansku bunjevačku dušu zavolio sam vrlo rano po pjesmama Alekse Kokića. Uz Izidora Poljaka, Milana Pavelića i svoga kolegu, Bokelja, Jeronima Kornera, bio je i jest nas najbolji hrvatski pjesnik svećenik. U Zagrebu prijateljujem s akademikom Antom Sekulićem i sinom mu liječnikom. Bio mi je gimnazijski kolega prof. Bela Gabrić. Od svećenika Subotičke biskupije s osobitim se pijetetom sjećam dvojice. To je ponajprije Albe Šokčić. Bio mi je profesor u 8. razredu gimnazije u Varaždinu. Predavao nam je etnologiju, lijepim hrvatskim jezikom, s mnogo najraznolikijih podataka. Ocrtao nam je hrvatsku dušu, uza sav pluralizam naših regija, s mnogo karakterističnih crta svake pojedine. To mi je u svećeničkom životu vrlo koristilo. A onda, nezaboravan je Albe Vidaković, stariji kolega u gremiju profesora Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Bio je žive naravi, mnogostruko talentiran, svestrani kulturnjak, dobar svećenik, velik glazbenik i kompozitor, sjajan zborovodja, živahan predavač. Zračio je srdačnošću i ljudskošću. Pripadam im još živućega - Bog ga poživio! - dr. Marina Šemudvarca, po struci povjesnika religije, dugogodišnjega profesora na Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu, s Albom Šokčićem. Taj je trolist subotičkih svećenika ostavio duboke tragove u odgoju klera svih naših biskupija, na stotine. * Bio sam profesor mnogim bačkim bogoslovima; pamtim ih po nekoj tipičnoj otmjenosti * Pravi sinovi bačkih ravni i salaša: nadareni, marljivi, disciplinirani i pobožni Isto; Razgovor s p. Bonaventurom Dudom, Zvonik, Godina V, Broj 5(54), Subotica, travanj (april) 1999., www.zvonik.hr/arhiva/542/ZV054.html*

⁶⁰³ Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007. 1019 str.

⁶⁰⁴ Zanimljiva i malo poznata je činjenica kako je don Anti Bakoviću naslov knjige u jednom pismu sugerirao o. Tomo Vereš, ugledni dominikanac koji je također podrijetlom bački bunjevački Hrvat. Vidi; Baković, A., Pismo o. Tome Vereša, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007. str. 480

⁶⁰⁵ Subotičke novine 1937. i 1938. godine donijele su niz članaka u kojima su prikazane mlade mise: vlč. Albe Šokčića, vlč. Aleksandra Kokića, vlč. Marina Šemudvarca, vlč. Albe Vidakovića, vlč. Stjepana Ognjanova, vlč. Stjepana Gabrića, vlč. Ante Kopunovića, vlč. Gavre Crnkovića, vlč. Lajče Matkovića, vlč. Franje Bogišića, vlč. Ivana Topalića, fra. Beata Blaženka Bukinca i vlč. Matije Zvekanovića koji je kasnije postao prvi biskup Subotičke biskupije. Također i Subotička danica za 1938. godinu donosi dva članka o tim mladomisnicima, ali i brojnim svršenim sveučilištarcima. Vidi; Subotičke novine, Godina XVIII, Br. 11, 12. ožujka 1937., str. 4, Subotičke novine, Godina XVIII, Br. 28, 9. srpnja 1937., Subotičke novine, Godina XVIII, Br. 29, 16. srpnja 1937. str. 4, Subotičke novine, Godina XVIII, Br. 40., 15. listopada 1937., usp. Ive Prčić; *Sad je nama svečan dan*, Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački Kalendar za prostu godinu 1937. ur. Blaško Rajić, Subotica, 1936., str. 33-34 i Šokac; *Korak naprijed*, Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački Kalendar za prostu godinu 1938. ur. Blaško Rajić, Subotica, 1937., str. 105-106

⁶⁰⁶ Schematismus cleri Administraturae Apostolicae Bachinesis, Ad annum Christi 1941. Suboticae, Procudebat Thipographia Globus, Subotica, 1941., str. 11

⁶⁰⁷ Tijekom znanstvenoga skupa posvećenog životu i djelu fra Didaka Buntića koji se održao 2009. godine u Mostaru razgovarao sam s dr. Antom Sekulićem upravo o sudbini vlč. Ognjanova te mi je on tada potvrdio da se prije rata, ali i nakon njega više puta susreo s vlč. Ognjanovom u Tavankutu, a u razgovoru je naglasio kako je na njega također ostavio veliki utisak kako sposoban i vedar čovjek koji ne samo da je bio dobar govornik, već je rado sa seoskom mladeži znao zapjevati uz tamburicu.

⁶⁰⁸ U članku tiskanom 1937. godine navodi se za vlč. Ognjanova : **Na Tavankutu je u nedjelju obavljeno svečano pimanje križara i križarica. Primljeno je 30 muškaraca i 60 ženskih. Naveče je održana zabava. Zasluga za ovakav uspjeh križara ide najviše njihovog vrijednog duhovnika vlč. g. Ognjenova.** Vidi; Subotičke novine, Godina XVIII, Br. 4, 22. siječnja, 1937, str. 4

⁶⁰⁹ Vidi; Subotičke novine, Godina XIX, br. 30, 29. srpnja 1938, str. 4

⁶¹⁰ U pismu napisanom u Đakovu 29. svibnja 1941. godine, a adresiranom na Biskupskom Ordinarijatu vlč. Ognjanov navodi kako je nakon što se prilike poprave u Bačkoj spreman vratiti i ponovno raditi u duhovnoj pastvi. On je u pismu đakovačkom Biskupskom Ordinarijatu rukom nadopisao i vlastite generalije gdje se navodi datum i mjesto rođenja, ali i da je rođen 8. kolovoza 1926. godine u Subotici, te je prije toga studirao u Đakovu, Sarajevu i Zagrebu. Predmet je uzet u razmatranje od strane biskupa Akšamovića 23. lipnja 1941. godine te je on osobno kratko napisao *Prima se odmah. Službu može nastaviti odmah*. U potpisu stoji inicijal A. Iz drugog pisma upućenog 7. srpnja iz Žednika može se vidjeti kako vlč. Ognjanov nije odmah dobio odgovor te on moli Tajništvo Biskupske Kancelarije, da mu odgovori što je s rješenjem njegove molbe o premještanju u Đakovačku biskupiju. U Biskupijskom arhivu u Đakovu sačuvala se i originalna koverta tog pisma koje je vlč. Ognjanov uputio iz Žednika, a zanimljivo je kako se na koverti on potpisao s Ognjanov Istvaň, a i mjesto i regiju kao Nagyfény Bács megye. Vidi; BAĐ, 1162 ad, 23. VI. 1941. usp., BAĐ, 1162 ad 15. VII. 1941.

⁶¹¹ Rješenjem br. 1162/941 koje je osobno potpisao biskup Akšamović potvrđuje se da već 15. srpnja može preuzeti službu kapelana u Nikincima te da pri tom ima sva prava u vršenju obaveze na cijelom području Đakovačke biskupije i pripojene apostolske administrature Sjeverne Slavonije. U Đakovo je odaslan i dopis Rimokatoličkog župnog ureda u Nikincima u kojem župnik moli Biskupski Ordinarijat da mu odgovori kojeg od dva pristigla kapelana može zadržati jer je 25. srpnja 1941. godine pristigao vlč. Ognjanov, a u istom mjestu već se nalazio vlč. Ivan Kuhner. Vidi; BAĐ, 1162/ 941, EXP.10. VII. 1941, usp., BAĐ; 1162 ad, 29. VII. 1941, Ar. 2389/941

⁶¹² Vidi; BAĐ; 5090, 22. XI., 1941., usp. BAĐ; 5090/1941., Exped. 29. XI. 1941.

⁶¹³ O problemu pravoslavnih optanata i nasilju nad Srbima govorilo se na više Biskupskih konferencija koje su se održale za vrijeme NDH. Tako će već na prvoj sjednici hrvatskog Episkopata koja je održana 25. i 26. lipnja 1941. u Zagrebu prisutni biskupi na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem zauzeti jasan stav da se pravoslavnom stanovništvu radi njihove zaštite od progona endehaškog režima maksimalno popusti pri prelascima inovjeraca na rimokatoličanstvo kako bi ih se zaštitilo. Već tada je donesen zaključak da se nadbiskup Štepinac obrati i poglavniku Paveliću u vezi zaštite Srba, a o tome u zapisniku stoji: *Zaključeno je, da Predsjednik usmeno iznese Poglavniku zaključak Episkopata, da se Srbe ne ubija bez sudovanja nego da se svaki slučaj ispita po redovitom ili prijekom sudu*. Vidi; Zapisnik sjednice hrvatskog Episkopata održane 25. i 26. lipnja 1941. u Zagrebu BAĐ; Ad 1421/921, usp. Poziv na sjednicu hrvatskog Episkopata, BAĐ. 1421, 17. VI. 1941. Biskupska konferencija gr. 4582/941

⁶¹⁴ Vidi; BAĐ, 1266, 21. V. 1943. usp. BAĐ, Ad 1266/943

⁶¹⁵ Isto; BAĐ, 1266, 21. V. 1943.

⁶¹⁶ Isto; BAĐ, 1266, 21. V. 1943.

⁶¹⁷ Vidi; BAĐ, Broj 1266/943 Exp. 24. svibnja 1943. P.

⁶¹⁸ Vidi; BAĐ; 118/944 exp. 12. I. 1944. usp., BAĐ, 118 ad 26. I. 1944.

⁶¹⁹ Vidi; BAĐ; 648, 14. III. 1944., usp., 648/1944. Exp. 24. ožujaka 1944. P. i Rimokatolički župni ured Jarmina br. 165/1944.

⁶²⁰ Stjepan Ognjanov o tom svom strahu za život piše Biskupskom Ordinarijatu iz Sotina, a u pismu navodi; *Ovih sam dana napustio župsku ispostavu u Markušici, prisiljen sljedećim razlozima: Zdravlje mi je narušeno neprestanim bježanjem od kuće i spavanjem koje gdje, te se ne osjećam za sada sposobnim voditi župu. O tome ću u svako doba, po želji, doprinijeti liječničku svedočbu. U župi su nastale takove prilike da se više nije tamo moglo ostati, budući su prielaznici svuda u zadnje vrijeme smetali katolicima kod polazka u crkvu, šireći paniku i zastrašujući one koji bi htjeli u Crkvu polaziti. Sam sam doživio da su mi iz svih krugova dobacivali što tražim u njihovoj crkvi, da su mi u po biela dana pljačkali po voćnjaku i vrtu s prietnjama da to i nije moje nego njihovo i da na to nemam nikakva prava. Osim toga moj život bio je ugrožen u i samom mjestu i izvan mjesta od Partizana tako da nisam nikada bio siguran, kako će se pojedini njihovi nastupi i susreti snjima svršiti. Samo mjesto utvrđeno je u strogom centru, ali i to utvrđenje nemože nikakove sigurnosti pružiti pred malo jačim napadom, a skloniti se u tim časovima ne mogu nigdje, jer se tu nalaze sami pravoslavci. Na kolonijama izvan mjesta nalaze se rodjeni katolici-kolonisti, ali ti su sad tako zaplašeni, da sve kad bi i mogao do njih doći ne mogu nikakva skloništa naći. Privremeno sam se sklonio kod svoje majke u Baču preko Dunava u Sotinu udaljeno od granice 14. km. Sa Sotinom imam dobru i laganu vezu, pa molim preko župnog ureda u Sotinu daljnje odredbe Prečasnog biskupskog ordinarijata, a i ja ću sva saobćenja potom toga ureda Prečasnog Natpisu javiti. Obavjestio sam RKT.*

župski ured u Jarmini, pošto je Markušica filijala Jarminje. Vidi; BAĐ; 1969/1944., 1825 ad, 4. X. 1944. usp. BAĐ; Župni ured Sotin br. 73/44, 20. IX. 1944.

⁶²¹ Nakon odlaska vlč. Ognjanova upravu župe u Markušici biskup Akšamović je podredio pod podijeljenu jurisdikciju prečasnog Vlade Holika župnika i dekana u Ivankovu odnosno pod župu u Palači, a tom je ekspozituru upravljao don Ivan Banić. Isto; 1969/1944., 1825 ad, 4. X. 1944. i Župni ured Sotin br. 73/44, 20. IX. 1944., usp. Biskupski ordinarijat Đakovo naredba b r. 1925. ex 1944. Đakovo 2. ožujka 1945. i 1825./1944. od 27. listopada 1944.

⁶²² U prvom dopisu biskup navodi kako je primio dopis od vlč. Ognjanova preko ureda u Sotinu, a o tome piše: *Potvrđujući primitak Vašeg dopisa i uvažavajući Vaše napuštanje župne ekspoziture u Markušici ovim se rješavate daljnje uprave iste ekspoziture i postavljate duhovnim pomoćnikom na župi Bošnjaci-kotar Županja*. Iz drugog dopisa saznajemo da kako je to mjesto popunjeno te vlč. Ognjanova biskup preko ureda u Sotinu poziva u Đakovo kako bi u biskupiji dobio drugo namještenje. Oba pisma vlastoručno je potpisao osobno biskup Antun Akšamović. Vidi; BAĐ; Br. 1969/1944. Exped. 7. X. 1944. i Br. 1969/1944. Exped. 7. X. 1944. P.

⁶²³ Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 479-480

⁶²⁴ Isto; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 479

⁶²⁵ O početnoj komunističkoj represiji nad civilnim stanovništvom posebice svjedoči strogo povjerljiva uputa koja je od strane Okružnog Narodno Oslobođilačkog Odbora, Odsjeka Narodne milicije, upućena 15. ožujka 1945. godine Gradskom Narodno Oslobođilačkom Odboru Subotica. U tom dokumentu izriječno stoji: *Glavni Narodno Oslobođilački Odbor Vojvodine /GNOOV/ -Odeljenje za unutarnje poslove aktom Pov. br. 20 10. marta 1945. godine dostavio je sledeće: Izvestan broj Madjara i Nemaca, fašistički nastrojen pre oslobođenja pojedinih naših krajeva napustili su svoje stalno mesto stanovanja i otišli sa fašističkom vojskom. Bez obzira da li su naši ili strani državljani sanjima treba na sledeći način postupati: ukoliko bi se sada vratili u našu zemlju: 1/ Ako su u pitanju Madjari treba ih vratiti u Madjarsku i dozvoliti im da sa sobom ponesu samo najnužnije stvari. 2/ Ako su u pitanju Nemci treba ih predati Komandama područja i Komandama mesta da ih uputi u logore odnosno ukoliko su u pitanju nejake žene, deca i starci u mesta sa specijalnim redom. Prednjeg se imate najstrožije pridržavati. Po primitku ovog naredjenja izvestite. Smrt fašizmu-Sloboda narodu!* U potpisu stoji *Šef Odela narod. milicije kapetan, Stevanov Dobrivoj*. Vidi; HAS; F 68; Pov. br. 11/1945., 15. marta 1945. usp; GNOO Subotica br. 562/1945., 15. III. 1945.

⁶²⁶ Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 479-480

⁶²⁷ Baković u knjizi donosi dio opširnog izvješća što su pod naslovom *Kratka biografija Antuna Bergera s posebnim osvrtom na tragičnu smrt* izradili p. Tomo Vereš i vlč. Antun Gabrić. U tom izvratku se navodi: *Domaći partizani su 9. listopada 1944. preuzeli vlast u Tavankutu. Bilo je to prije dolaska Rusa. Kada je to saznala mađarska vojska, istog dana je došla kamijonima u Tavankut, pokupila desetak mještana i postrojila ih kraj jednog zida za streljanje. Netko je to javio župniku Bergeru koji je odmah dotrčao do ovih jadnika postrojenih za streljanje. Župnik je protestirao kod mađarskog oficira tvrdeći da su to sve nevini ljudi. Protest je uvažen, pa su ljudi pušteni kućama*. Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 479

⁶²⁸ Isto; Baković, A., n. dj., str. 61

⁶²⁹ Pri nadiranjima sovjetskih postrojbi iz Banata mađarske vojne i civilne vlasti započele su izvlačenje svojih snaga pa su jugoslavenski partizani u Suboticu ušli bez većeg otpora 10. listopada 1944. godine. Poticaj za obračun s ostacima mađarske njemačke manjine davao je i vrh KPJ na čelu s Titom, a kolika je promidžbena nesnošljivost prema njemačkoj nacionalnoj manjini u to vrijeme vladala vidi se iz govora mržnje kojim su se služili u Subotici novinari Radio Vesti. Oni su 4. siječnja 1945. godine tiskali opširan članak pod imperativnim naslovom: *„Nemci nisu zaslužili da žive u našoj zemlji i njih ćemo sve iseliti“* - rekao je vojvođanskoj omladinskoj delegaciji maršal Tito Vidi; *Slobodna Bačka List Narodno oslobodilačkog pokreta*, God. I., br. 1, Subotica, 16. oktobra 1944., str. 1, usp. *Radio Vesti*, God. I., br. 1., Subotica, 4. januara 1945., str. 3

⁶³⁰ Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 61

⁶³¹ Isto; Baković, A., n. dj., str. 61

⁶³² Isto; Baković, A., n. dj., str. 479

⁶³³ Isto; Baković, A., n. dj., str. 479-480, usp., BAĐ, 1162 ad, 23. VI. 1941., BAĐ, 1162 ad 15. VII. 1941., BAĐ; 1969/1944., 1825 ad, 4. X. 1944. i BAĐ; *Župni ured Sotin* br. 73/44, 20. IX. 1944.

⁶³⁴ Vidi; *Radio Vesti*, God. I., br. 1., Subotica 4. januara 1945., str. 2

⁶³⁵ Vidi; Hetényi, V. K., *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II., A Kalocsa-Bácsi, Csanádi, Erdélyi, Egyházmegyék üldözött papjai, Lámpás kiadó, Abliget, 1994.*, str. 98-99

⁶³⁶ U tom popisu kateheta na okolnim subotičkim salašarskim školama nije popisan vlč. Lebović koji je od kalačkog nadbiskupa Zichya 1941. godine bio imenovan vikarom župe u Sebešiću te je na tom širem tavankutskom prostoru djelovao sve do ulaska partizana. Za župu Tavankut u iz 1946. već se navodi iza ubojstva vlč. Bergera i vlč. Ognjanova novi kateheta vlč. Bukvić, dok Sebešić nije niti spomenut. Vidi; HAS; F: 68 IV, 625/1946

⁶³⁷ Na suđenju grupi križara i katoličkih svećenika koje je održano 15., 16. i 17. ožujka 1948. godine u Subotici pod predsjedanjem predsjednika sudskog vijeća Žunec Janka i javnog tužitelja okruga Subotica Vuković Ivana optuženi i osuđeni su bunjevački Hrvati za krivična djela po Zakonu protiv države i naroda. U tom procesu prvooptuženi Vojislav Pešut bio je optužen uz sudjelovanje za udruživanje u terorističko ustaško-križarsku grupu i za suradnju s njemačkom obavještajnom službom odnosno za špijunažu protiv države. Drugooptuženi Alojzije Poljaković za tajni rad u križarskoj organizaciji i širenje letaka i časopisa koje je uz pomoć drugih križara pripremao. Vlč. Kujundžić je osuđen zbog toga što je bio vjeroučitelj Pešutu i Poljakoviću te je sud bez ikakvih dokaza zaključio da je izravno utjecao na njih, tj. poticao na ilegalni rad širenja i izrade letaka kao i tajnog križarskog časopisa Mladi učitelj. Kako razlog za izricanje najveće kazne vlč. Kujundžiću sudsko je vijeće navelo: *Iz svega izloženog sud iznosi zaključak da je optuženi Kujundžić poticao optuženog Pešuta i Poljakovića neposredno, a ostale izvršioce posredno, na izvršenje svih zločina, prema dispozitivu ove presude vršili su optuženi Pešut i Poljaković, čime je počinio krivično delo potstrekovanja i saučesništva u krivičnim delima članka 2. stavka 1. članka 3. točka 8. čl. 9. stavka 1. Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države u vezi sa člankom 24. opšteg dela krivičnog postupka.* U tom montiranom procesu osuđen je na šest mjeseci zatvora i Ante Sekulić za kojega je sud ustvrdio da je znao za djelatnosti koje su provodili Pešut i Poljaković, jer je on s njima bio u kontaktu tijekom studiranja u Zagrebu 1944. godine. U razgovoru koje sam vodio osobno s Alojzijem Poljakovićem izravno sam ga pitao tko je znao za njihov ilegalni rad tiskanja letaka i časopisa Mladi učitelj u Križarskoj organizaciji, a tom mi je prigodom on odgovorio kako su se zbog bojazni da ih policija ne otkrije klonili svih onih uglednih predratnih križara koji su već tada bili pod prismotrom policije te stoga i nisu kontaktirali sa Sekulićem niti su mu otkrili što radi. I visina izrečene kazne dr. Sekuliću govori nam kako sud u stvarnosti nije imao dokaza protiv njega, već je osuda bila u funkciji obračuna s hrvatskom građanskom rimokatoličkom inteligencijom. Vidi; HAS; K-98/1948., usp. Poljaković, A; *Saga o Bunjevcima i Šokcima-Hrvatima i ne Hrvatima od dalmatinskih buna do pobune mladih 1947.*, Izdavač Alojzije Poljaković, Subotica, 2005., str. 69-86

⁶³⁸ Vidi; HAS; K-98/1948., usp. Poljaković, A; *Saga o Bunjevcima i Šokcima-Hrvatima i ne Hrvatima od dalmatinskih buna do pobune mladih 1947.*, Izdavač Alojzije Poljaković, Subotica, 2005., str. 80

⁶³⁹ Vidi; HAS; K-98/1948.

⁶⁴⁰ Marija Mara Čović završila je 1941. godine u Zagrebu pedagoški fakultet te je za vrijeme rata službovala kao učiteljica u Zagrebu i Banjaluci. Nakon rata vraća se u Suboticu te nastavlja raditi kao učiteljica u subotičkim školama, ali se kao predratna Križarica aktivirala i u sklopu te rimokatoličke organizacije. Budući da je kao prvooptužena u drugom sudskom procesu protiv križara i rimokatoličkih svećenika proglašena krivom za udruživanje u križarsko-ustašku grupu pod vodstvom Alojzija Poljakovića osuđena je na jedinstvenu kaznu u trajanju od 4 godine koju je izdržala u Požarevcu. Vidi; F: 68 IV 821/1948., K-104/1948. i K-108/1948. usp., Skenderović, R.; *Čović Mara, Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*, br. 5, C-Č, ur., Slaven Bačić, Hrvatsko akademsko društvo Subotica, Subotica, 2005., str. 52-53 i Jonić, T; *Organizirani otpor jugoslavenskomu komunističkom režimu u Hrvatskoj 1945.-1953.*, Članak gospodina Jonjića objavljen na engleskom jeziku u *Review of Croatian History*, Časopisu koji objavljuje Hrvatski institut za povijest, god. 3/2007, br. 1, str. 109.-145

⁶⁴¹ Treći sudski proces vodio se protiv Tome Vukmanova i još šest osoba, a zajedno s Marijom Marom Čović među osuđenima u drugom montiranom procesu bili su učiteljice s okolnih bunjevačkih salaša Maftej Marija, Rudić Stana i Stanić Matilda te učitelj Antun Dulić kojima je sud GNO Subotica odbio žalbu na izrečenu kaznu. Vidi; F: 68 IV 821/1948., K-104/1948. i K-108/1948. usp., Jonjić, T; *Organizirani*

otpor jugoslavenskomu komunističkom režimu u Hrvatskoj 1945.-1953., Članak gospodina Jonjića objavljen na engleskom jeziku u *Review of Croatian History*, Časopisu koji objavljuje Hrvatski institut za povijest, god. 3/2007, br. 1, str. 109.-145

⁶⁴² Gotovo cijela obitelj Tone Kujundžić 1949. godine završila je u zatvoru u Petrovaradinu u kojem je ona boravila do 1950. godine kada se vraća u Suboticu gdje nalazi potpuno opljačkanu i opustošenu roditeljsku kuću u kojoj su prije njenoga boravka boravili kolonisti. Po zapisima Lazara Ivana Krmpotića Tona je nakon uhićenja križara i križarica 1947. godine intenzivno molila i nadala se kako će biti oslobođeni, jer ih je smatrala nevinima. Ona je o tome i ostavila vrijedne zapise: *Nikada se nisam za Božić toliko spremila kao ove godine. Trebalo je prije proći deveticu patnje i tek onda obnoviti radost koje napunjavu srca kršćana na ovaj blagdan ... Ah, zašto u meni nema snage, da rastopim taj led koji se naslagao u mojem srcu i postavio zapreke ledenih barikada u mojoj duši. Teško je izaći iz te gomile snijega i leda, kad ti je ukočen svaki ud. Ne znam zašto se u meni zamrznuła duša nad tolikim zlom. Previše je tuge koja se naslagala u to malo srce i pretvorila ga u čemer i jad, ah, sad tek shvaćam, koliko je hladna mogla biti štalica, kako oštra slama i kako težak nemar ljudi, među koje se spustilo toplo malo Božansko čedo. Da, samo za Tebe, malo Djetešce i veliki Bože, može čovjek podnijeti sve patnje današnjih dana, a da ne mrzi i ne prezire one koji to priređuju. Nikad nisam, valjda, osjećajnije molila pred jaslicama. Za njih! Za njih! Za njih!!! Za jedne da se obrate, a druge da se spase. „Božić 1947.“ Vidi; krmpotić L. I., *Život i djelo Tone Kujundžić Uzorne križarice iz Bačke*, Veliko križarsko sestrinstvo Zagreb, Tiskara Justament, Karlovac, Zagreb, 2003., str. 32-38*

⁶⁴³ Vidi; HAS; F; 68 IV 821/1948. usp., F: 68 IV, 625/1946

⁶⁴⁴ Koliko je nakon mađarskog logora vlč. Kujundžić bio zanesen, ali i u početku polagao nadu u slobodnu hrvatsku državu vidi se i iz činjenice što je nakon dolaska u Zagreb započeo pisati roman pod naslovom *Susret sa slobodom*. Mađarski martirologij navodi i njegovo mučeničko zatočeništvo, ali i da je prije i tijekom rata bio protivnik mađarskog režima te je stoga i napustio Bačku. Vidi; *Klasje naših ravni Povremeni časopis za istraživanje kulture, života i običaja bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marko Čović, Godište IV., Zagreb, travanj, 1941., br. 1, str. 47-48 i *Klasje naših ravni Povremeni časopis za kulturu, književnost, život i običaje bačko-baranjskih Hrvata*, glavni i odgovorni urednik Marin Radičev, Godište V.I, Zagreb, prosinac, 1944., br. 1-2, str. 159, usp. Hetényi, V. K., *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II., A Kalocsa-Bácsi, Csanádi, Erdélyi, Egyházmegye üldözött papjai, Lámpás kiadó, Abliget, 1994., str. 96-98*

⁶⁴⁵ Iako p. Tomo Vereš u spomenutom pismu don Anti Bakoviću navodi kako se za vlč. Kundžića ne može smatrati kako je umro od posljedica mučenja u komunističkim zatvorima, jer je nakon puštanja na slobodu intenzivno pastoralno radio u župi sv. Roke, a također da je nastavio sa znanstvenim radom, mišljenja sam da to Verešovo mišljenje ne treba usvojiti iz razloga što on tada nije znao za novija istraživanja koja nam jasno govore kao ljudi koji su prošli patnje logora i teških zatvorskih uvjeta često od posljedica raznih bolesti umiru i po desetak i više godina kasnije. Takove primjere imamo danas u Vukovaru gdje nakon Domovinskog obrambenog rata i razaranja Vukovara 1991. godine brojni hrvatski branitelji koji su zatočeni kao logoraši srbijanskih koncentracijskih logora i više od jednog desetljeća nakon proživljenih patnji i tortura umiru od srčanih, moždanih zatajenja ili od raznih oblika karcinoma. Vidi; *Pismo o. Tomo Vereš 17. 9. 1994.*, Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 480

⁶⁴⁶ Isto; *Pismo o. Tomo Vereš 17. 9. 1994.*, str. 480

⁶⁴⁷ Prikupljajući građu za izradu doktorske disertacije slučajno sam od prijatelja Samira Raguža saznao da u Vukovaru živi jedan ogranak bačke bunjevačko-hrvatske obitelji Gabrić, tj. nećakinja vlč. Stjepana Gabrića, gospođa Nada Gabrić Biro. Nakon što sam stupio u kontakt s gospođom Biro, jer se ona zainteresirala za moja istraživanja bačkih Hrvata, u tim razgovorima smo se dotaknuli i teme vezane za podrijetlo i prošlost njene obitelji. Poštovana gospođa Nada mi je tom prigodom dala i prve podatke o životu i školovanju vlč. Stjepana Gabrića i njenog oca Ljudevita Lajče Gabrića. Naknadno mi je dala i dio sačuvanih obiteljskih dokumenata i fotografija koje je dobila od svojih subotičkih rođaka. Iako je njen otac imao bogati arhiv vezan za svoju obitelj, ta vrijedna građa nažalost je uništena tijekom velikosrpske agresije na Vukovar 1991. godine kada je cijela obitelj prognana. Gospođi Nadi i svim njenim rođacima iz Subotice zahvaljujem se na pomoći posebice na svim dokumentima koje su mi ljubazno ustupili na korištenje, ali i vrijednim svjedočanstvima vezanim za vlč. Stjepana Gabrića.

⁶⁴⁸ U božićnoj čestitci sestri Ruži pisanoj 22. prosinca 1945. godine vlč. Stjepan se potpisao nadimkom Pipe. Vidi; Privatna pismohrana Nade Biro

⁶⁴⁹ U vrijeme kada brojni bački srednjoškolci borave u Travniku, u toj je Isusovačkoj gimnaziji jedan od uglednih profesora i Subotičanin vlč. Matija Kulunčić koji je prezime promijenio iz Kujundžić. Vidi; Hrsrković, M., *Odgojitelji, profesori i studenti Vrhbosanske Bogoslovije Travnik-Sarajevo 1890.-1990.*, *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890.-1990. Zbornik radova znanstvenog simpozija održanog u Sarajevu 3. i 4. srpnja 1991. prigodom obilježavanja stote obljetnice postojanja Bogoslovije*, ur. Pero Sudar, Frnjo Topić, Tomo Vukšić, Studia Vrhbosnensia-5, Sarajevo-Bol, 1993., str. 407

⁶⁵⁰ Tijekom rada na doktoratu ustupio mi je gospodin Bože Vukušić podatke koje je o vlč. Gabriću prikupila bivša *Saborska komisija za žrtve rata i poraća*. U tom njihovom istraživanju navodi se podatak da je Stjepan Gabrić studirao u Sarajevu i Senju. Podatak da je studirao u Sarajevu također je zapisao i vlč. Ivan Dujmović u knjizi *Povijest zavaljske župe*. Vidi; Dujmović, I., *Povijest zavaljske župe*, Udruga umjetnika „August Šenoa“ Zagreb, Zagreb, 1999., str. 148

⁶⁵¹ Pero Pranjić navodi kako su u razdoblju 1931.-1938. godine na Sarajevskoj Bogosloviji bili najbrojniji studenti iz Bačke koje je poslao biskup Budanović. Ti studenti nisu dobro podnosili planinsku klimu te su često pobolijevali, pa Pranjić ističe primjer bogoslova Matije Zvekanovića kasnijeg subotičkog biskupa koji se od travnja 1934. godine u više navrata liječio od tuberkuloze. On iznosi i jedini primjer preminulog bogoslova Nikole Nagya koji je također bio podrijetlom iz Bačke, a preminuo je 22. veljače 1937. godine. Na sačuvanoj fotografiji iz 1935. godine Stjepan Gabrić se javio rodbini iz lječilišta, a na slici na kojoj se nalazi uz njega i nepoznati bogoslov je zapisao: *Uspomena ljubljenoj tetki Ruži s nepoželjnog lječilišta Bobovac 1.-IX-1935. GOD. Stjepan A. Gabrić bogoslov III god.* Zanimljivo je kako se u navedenom Zborniku ne spominje ime Stjepana Gabrića već samo Ludovika Gabrića, tj. brata Stjepanovog koji je rođen 1910. u Subotici. On je napustio Bogosloviju u Sarajevu i naknadno završio Višu trgovačku školu u istom gradu te je po iskazu kćeri Nade Biro kasnije radio u Jajcu, Osijeku i Vukovaru. Vidi; Privatna pismohrana Nade Biro, usp., Pranjić, P., *Ekonomске prilike u Vrhbosanskoj Bogosloviji tijekom sto godina njenoga postojanja*, *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890.-1990. Zbornik radova znanstvenog simpozija održanog u Sarajevu 3. i 4. srpnja 1991. prigodom obilježavanja stote obljetnice postojanja Bogoslovije*, ur. Pero Sudar, Franjo Topić, Tomo Vukšić, Studia Vrhbosnensia-5, Sarajevo-Bol, 1993., str. 4370-372

⁶⁵² Tijekom rada na doktoratu zamolio sam gospićkog biskupa dr. Milu Bogovića da mi pomogne oko prikupljanja informacija o životu i radu vlč. Stjepana Gabrića. Biskup Mile mi je poslao i prve podatke iz Biskupijskog arhiva u Senju, jer je i osobno istraživao i pisao o svećenicima žrtvama komunističkog terora te mu se ovom prilikom zahvaljujem na poslanim podacima. Vidi; BAsE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan.

⁶⁵³ U privatnoj pismohrani obitelji Gabrić sačuvala se jedna pozivnica. Tekst pozivnice glasi: *Čast mi je pozvati Vas na moju PRVU SV. MISU koju ću Presvetom Trojstvu prikazati u župnoj crkvi sv. Roke dana 18. srpnja 1937. god. U 10 sati. Molite braćo, da moja i Vaša žrtva bude ugodna Bogu, Ocu svemogućemu Subotica 2. srpnja 1937. Stjepan Gabrić mladomisnik* U Subotičkim novinama u kraćem članku navodi se: *18. VII. T. g. u 10. sati prikazaće vlč. g. Stjepan Gabrić Gospodinu prvu sv. Misu u crkvi sv. Roka. Mandukator će mu biti presvj. G. Blaško Rajić, a propovjednik mnogopoštovani O. Klement Veren, gvardijan subotičkog franjevačkog samostana.* Vidi; Privatna pismohrana Nade Biro usp., *Subotičke novine*, God. XVIII, br. 28, 9. srpnja 1937., str. 4

⁶⁵⁴ Posredstvom gospodina Slavena Bačića dobio sam kopiju navedene sličice na kojoj je s prednje strane nacrtan stol s kaležom i latinski tekst OMNIS HONOR ET GLORIA, a na poleđini piše: „Otvorite mi vrata pravde, da ušavši na njih pjevam Gospodu“ (Ps. 117) *Uspomena na Prvu sv. Misu Subotica 18. srpnja 1937 Stjepan Gabrić, mladomisnik*

⁶⁵⁵ Prigodom održavanja mlade mise vlč. Kokić u Suboticu je pristigao msgr. Ferdo Rožić, predsjednik HKD sv. Jeronima te je tom prigodom 11. srpnja na sjednici Subotičke matice izabran za počasnog predsjednika. aidi; *Subotičke novine*, God. XVIII, br. 28, 9. srpnja 1937., str. 4 i *Subotičke novine*, God. XVIII, br. 29, 16. srpnja 1937., str. 3

⁶⁵⁶ Vidi; bilješku 673

⁶⁵⁷ Na prvoj stranici knjige msgr. Rajić je napisao slijedeću posvetu: *Velečasnom Gospodinu Stjepanu Gabriću mladomisniku senjsko-modruške biskupije u spomen mlade Mise 18. srpnja 1937. Subotica od mandukatora Blaška Rajića.* Maritainovu knjigu na hrvatski jezik preveo je V. Poljak, a predgovor je napisao Hijacint Bošković. Na stranici 89 i 90 podcrtane je najvjerojatnije osobno vlč. Gabrić slijedeći dio teksta: *Jedinstvo kulture prije svega i nada sve iskazuje jednu stanovitu zajedničku strukturu, jedan stanoviti metafizički i moralni stav, jednu stanovitu zajedničku ljestvicu vrednota, ukratko, jednu stanovitu*

zajedničku ideju o svemiru, o čovjeku i o životu, a rekao bih, utjelovljenje je te ideje društvena, jezična i pravna struktura. Ovo je metafizičko jedinstvo već odavna raskinuto, dakako ne posvema uništeno, ali svakako prodrmano i gotovo izbrisano na Zapadu. Tragedija je zapadne kulture što je njena zajednička metafizička osnova svedena na skroz nedovoljan minimum, tako da se ona još drži jedino uz svoju materiju, koja je, međutim, nemoćna da ista uzdrži. ... -tako i njegova divno sintetička i organska, svim oblicima realnosti prilazna teologija nuđa intelektualnim tendencijama različitih naroda uspješno sredstvo za slobodnu suradnju ne putem međusobnog uništavanja, već putem uzajamnog nadopunjavanja i jačanja. Vidi; Privatna pismohrana Nade Biro usp. Maritain, J. Anđeoski Naučitelj, Izdanje naklade „Istina“, Zagreb, 1936., str. 89-90

⁶⁵⁸ Vidi; BAsE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan.

⁶⁵⁹ Isto; BAsE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan.

⁶⁶⁰ Nikšić Tom svjedok u istrazi protiv Vlč. Gabrića dao je Uredu javnog tužitelja za Grad Zagreb 23. XI. 1946. godine izjavu u kojoj je naveo: *Ja sam kasnije otišao u partizane iz ilegalnosti i nije mi poznato kako je Gabrić dalje djelovao i što je činio. Poznato mi je da su mu partizani jedamputa postavili zasjedu i pucali na njega no nisu ga ubili, jer mu je metak prošao navodno kroz šešir i poslije tog nije više dolazio u Kulu. Isto tako tijekom istrage vlč. Stjepan Gabrić dao je iskaz UDB-inim istražiteljima u Gospiću u kojem je naveo da je u kolovozu 1941. napustio župu u Širokoj Kuli i nastanio se u Perušiću. Taj podatak nije ubilježen u Albumu svećenika senjske i modruške biskupije. Po tom iskazu prije odlaska u crkvi je održao govor u kojem je oštro osudio postupke ustaškog režima uperene protiv srpskog stanovništva pa je to možda i razlog zašto se više nije mogao vratiti u Široku Kulu. Vidi; Zapisnik od 7. listopada 1946, F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46 i Zapisnik o saslušanju svjedoka Nikšić Tome od 23. XI. 1946. F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46*

⁶⁶¹ Isto; Zapisnik od 7. listopada 1946, F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁶² U Albumu svećenika senjske i modruške biskupije navodi se bilješka da je dekretom br. 881 vlč. Gabrić 28. travnja 1942. godine premješten za administratora u župi Otok na Dobri. U molbi za amnestiju pisanu iz zatvor Star Gradiška 9. V. 1947. godine vlč. Gabrić navodi: *Početkom 1942. god. Stupio sam kao župnik na oslobođeni teritorij Gornjeg Dubrava, Trošmarija, kotar Ogulin te odmah stupio u ilegalnu politički suradnju sa funkcionerima N.O.P. i N.O.V., jer sam baš za tu ideju napustio mjesto Perušić. Također i u svjedočenju Vrbanić Jure iz Grabika za Gabrićev dolazak se navodi: Ja vrlo dobro poznajem Gabrić Stjepana jer je isti od godine 1942. mjeseca lipnja bio župnik u Trošmariji sve do 26. svibnja 1943. kad je napustio Trošmariju i zajedno sa stvarima prebacio se u Ogulin. Vidi; Album svećenika senjske i modruške biskupije, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan, usp., Molba za primjenu amnestije od 9. svibnja 1947. F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46 i Zapisnik sastavljen kod kotarskog suda Ogulin dana 7. lipnja 1949. Br: Kr. 24/49-3 F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46*

⁶⁶³ Gabrić navodi imena vodećih članova NOP-a s kojima je surađivao nakon dolaska u Trošmariju, a za njih kaže: *Osnivač N.O.P. bio je Simo Karapandža, Ivo Kolić (lugar), Drag Šćukanac, učitelj, Radojčić Đuro i njegova dva sina te učitelj iz Grabika. Točnost navedene izjave potvrdio je i spomenuti lugar Kolić koji je na saslušanju u vezi predmeta pomilovanja vlč. Gabrića za njega izjavio: Gabrić Stjepan došao je u proljeće godine 1942. kao svećenik u Trošmariju, pa kako je već tada bio dosta razvit u Trošmarijama i okolici Narodno oslobodilački pokret to je odmah zauzeo bio dosta pasivan stav, u drugoj polovici godine 1942. kada su vojne formacije dolazile u Trošmariju i kad su borci bili razvrstavani po kućama na hrani tako je i on na hranu dobio nekoliko boraca koje je hranio, a nisam nikad bio primijetio da bi on bio prijavljivao to ustaškim vlastima, a tom zgodom bio je kod njega smješten i štab bataljona bivše XIV Goransko-primorske brigade. Vidi; Molba za primjenu amnestije od 9. svibnja 1947. F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46 usp. Zapisnik sastavljen kod kotarskog suda Ogulin dana 26. svibnja 1949. Br: Kr. 24/49-2 F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46*

⁶⁶⁴ Isto; . Zapisnik sastavljen kod kotarskog suda Ogulin dana 26. svibnja 1949. Br: Kr. 24/49-2 F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁶⁵ O Gabrićevom spašavanju Srba iz sisačkog logora Vrbanić Jure svjedoči: *Srbi su mi pripovijedali da jedino njemu mogu zahvaliti, da im je on svojim zagovorom i intervencijom kod ustaša neke uspio spasiti iz logora u Sisku kad su ih ustaše bili protjerali od njihove kuće iz G. Dubrava i da jedino njemu mogu zahvaliti da su spasili svoje živote. Također i lugar Kolić navodi kako mu je vlč. Gabrić pomogao nakon što su ga Talijani uhitili, jer im je on posvjedočio da je Kolić bio primoran na suradnju s partizanima. Talijani su povjerovali u tu priču te su mu dopustili da prije internacije u Italiju ode do kuće i pokupi stvari što je on iskoristio za bijeg. Vidi; Molba za primjenu amnestije od 9. svibnja 1947. F; HR DAGS-42 Okružni sud u*

Gospiću, Stup 82/46 usp. Zapisnik sastavljen kod kotarskog suda Ogulin dana 26. svibnja 1949. Br: Kr. 24/49-2 F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁶⁶ Vlč. Gabrić u molbi za amnestiju navodi: *Uhapšen sam 15. V. 1943. godine od Talijana i jedva se spasio od internacije u Italiju, pod vojnom stražom sproveli me u Karlovac. Vidi; Molba za primjenu amnestije od 9. svibnja 1947. F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46*

⁶⁶⁷ U Urbanićevom svjedočenju se navodi: *Ja o nikakvom atentatu ne znam da bi isti bio izveden, odnosno pokušao na Gabrićem Stjepanom, jedino znadem, da mu je neki četnik, po imenu Munjas Mičo iz Gojaka stalno poručivao da će njega likvidirati, pa sam čuo da jedino u strahu pred tim istim Munjas Mičom je on napustio Trošmaria i odselio se iz Trošmarije. Vidi; Zapisnik sastavljen kod kotarskog suda Ogulin dana 7. lipnja 1949. Br: Kr. 24/49-3 F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46*

⁶⁶⁸ U pismu upućeno biskupu Akšamoviću vlč. Gabrić za razloge dolaska u Osijek navodi: *Pristupa pred biskupa Ordinarija djakovačke biskupije g. Stjepan Gabrić, upr. Župe u Otoku na Dobri, senjske biskupije te izjavljuje, kako slijedi: Moja župa Otok na Dobri je okupirana od partizana i nema izgleda, da će uskoro biti oslobođena, tako da se uvede redovita župska administracija sa stalnim svećenikom u mjestu. Stoga sam se obratio na preuzvišenog gospodina našeg biskupa Ordinarija senjskog i zamolio sam, da bi mogao za ovo vrijeme dok ove preteške prilike traju u senjskoj biskupiji dobiti privremeno namještenje u biskupiji djakovačkoj. Tu molbu sam preuzvišenom gospodinu svom biskupu izrazio usmeno dne 8. srpnja o.g. u Zagrebu i dobio ovaj odgovor: „Nisam protivnik tome, da se zaposlite u biskupiji djakovačkoj sve dotle dok budete pozvan u biskupiju senjsku. Svakako primite na znanje da ne ćete dobiti ekskardiacije, za slučaj da bi ju makar i naknadno tražili.“ Ja razumijem potrebe naše biskupije senjske, te ovim ne tražim primitak u biskupiju djakovačku, nego molim, da bi me prevu. gospodin Ordinarij djakovački namjestio privremeno za duhovnog pomoćnika u svojoj biskupiji. Ja svojom svećeničkom čašću jamčim, da sam za ovakovo zaposlenje dobio od svoga biskupa Ordinarija dozvolu. Dokument je potpisan od strane vlč. Stjepana Gabrića i biskupa Antuna Akšamovića Vidi; BAĐ, Zapisnik sastavljen u biskupijskoj pisarni u Djakovu, dne 14. srpnja 1943. 1709/943*

⁶⁶⁹ Nada Biro mi je tijekom razgovora posvjedočila kako je kod Stjepanove sestre Marije tada nalazila i nana Liza, dok je u Subotici ostao samo otac Ante.

⁶⁷⁰ U molbi za amnestiju iz 1947. godine vlč. Gabrić navodi kako se nakon uhićena od strane Talijana odlučio odseliti, a o tome piše: *Produžio sam za Osijek roditeljima. Vidi; Molba za primjenu amnestije od 9. svibnja 1947. F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46*

⁶⁷¹ Župnik Robert Beztzky u pismu Biskupskom ordinarijatu piše: *U Osijeku II. boravi u kući svojih roditelja svećenik senjske biskupije Gabrić Stjepan rođen god. 1937. Službovao je u župi Otok na Dobri sve do pred 14. dana, a morao se odandle ukloniti, jer bi inače stradao životom. Budući da je vrlo vrijedan i uslužan, koji pomaže svim svećenicima u Osijeku, to molim, da mu prečasn Naslov blagoizvoli potvrditi jurisdikciju da ispovijeda. U Osijeku dan 17. VI. 1943. Navedeno pismo nas navodi na zaključak kako je vlč. Gabrić odmah nakon puštanja iz karlovačkog zatvora, tj. već krajem svibnja 1943. godine otišao za Osijek te je naknadno 8. srpnja zamolio biskupa Burića u Zagrebu da mu dopusti ostanak u Slavoniji, što je naknadno sankcionirao i biskup Akšamović potpisujući zajednički zapisnik od 14. srpnja iste godine. Također je znakovito da je već na Beztzkyjevo pismo biskup Akšamović podijelio jurisdikciju vlč. Gabriću te ga na taj način prihvatio u svoju biskupiju i prije nego li je dobio formalno dopuštenje senjskog biskupa Burića. Treba naglasiti i jednu grešku koja je zabilježena u Albumu svećenika senjske i modruške biskupije, jer se tamo navodi kako je za vrijeme rata 1941.-1945. godine vlč. Gabrić boravio u Đakovačkoj biskupiji, a ispravan podatak bi bio od svibnja 1943. do svibnja 1946. kada je postavljen za župnika u Zavalju. Vidi; BAĐ: Br. 1514/43 19. VI. 1943. i Broj: 1514/1943. Exp. 19. lipnja 1943. P.*

⁶⁷² U pismu se navodi: *Prečasnog biskupskog ordinarijatu u Đakovu Savezno sa dopisom prečasnog naslova od 14. srpnja 1943. broj 709. upravljen na moga svećenika Stjepana Gabrića, dopuštam, da privremeno službuje u đakovačkoj biskupiji dok se srede prilike u Otoku na Dobri i tako mu omogućuje daljnje vršenje dušobrižničke službe u njegovoj župi. Senj, dne 3. kolovoza 1943. Biskup + Viktor Burić. Vidi; BAĐ: Br. 1709/943 ad*

⁶⁷³ Ante Baković u Martirologiju krivo navodi da je vlč. Gabrić službovao u Slavonskom Brodu i Kopanici samo tijekom 1944. godine što nije točno, jer je u Brodu na Savi postavljen za kapelana 15. srpnja 1943. godine. Vidi; *Dakret* BAĐ; 1709/943 exp. 14. VII. 1943. usp., Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 480

⁶⁷⁴ Tijekom istrage vlč. Gabrić je spomenuo i svoju suradnju s antifašistima u Brodu na Savi, a opetovano je taj iskaz ponovio u svom zahtjevu za pomilovanje 1947. i 1949. godine. Također tu njegovu suradnju s

radnicima *Tvornice vagona* u Brodu te njegovo zauzimanje za 11 ljudi u Gestapu potvrdio je i Gradski N.O.O. Slavonski Brod 31. XI. 1945. Za vrijeme službovanja u Slavonskom Brodu vlč. Gabrić spominje kako je vršio antifašistički promidžbu među stanovnicima Brodskog Varoša, Brodskog Brda, Gornje Vrbe, Rušćice i Brodajinke, jer je bio protivnik Nijemaca. Vidi; Gradski N.O.O. Sl. Brod, br. 152-45. usp. *Dopis Kotarskom sudu u Slavonskom Brodu od 21. lipnja 1950.* i *Molba za primjenu amnestije od 9. svibnja 1947.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁷⁵ Nepoznata je činjenica je li vlč. Gabrić jedno vrijeme boravio u Velikoj Kopanici, jer on u kasnijem pismu Mjesnom NOO u Donjim Andrijevcima navodi da je samo boravio u Osijeku, Brodu, Dalju i Sarvašu te nigdje ne spominje Kopanicu. Na zaključak kako on možda i nije službovao u Kopanici navodi nas i pismo tamošnjeg župnika i dekana Matijevića koji u pismu Ordinarijatu u Đakovo navodi kako se do 28. kolovoza 1944. godine vlč. Gabrić nije javio na dužnost kapelana u tom mjestu. Vidi; BAĐ; Br. 1738/944 exp. 23. VIII. 1944.

⁶⁷⁶ Vidi; *Pismo vlč. Stjepana Gabrića Komandi mjesta Donji Andrijevci od 13. III. 1936.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁷⁷ Gospođa Nada Biro mi je svjedočila kako je dio obitelji sredinom 1944. godine iz Osijeka preselio u Suboticu, te je tom prigodom zadnji puta i vlč. Stjepan boravio u rodnom kraju. Iz tog razdoblja sačuvala se i njegova fotografija snimljena na Gabrića salašu, a na fotografiji se on rukuje s kumom. Na poleđini je vlč. Gabrić zapisao; *Spomen svom kumu Juri od popa Stipe 14./VI. 1944.* Potvrdu da je nakon povratka iz Bačke boravio u Donjim Andrijevcima također imamo sačuvanu u privatnoj pismohrani gospođe Biro, jer je sačuvana i jedna božićna razglednica koju je vlč. Stjepan Gabrić uputio sestri Ruži. U toj čestitci on navodi: *Draga Ružo! Prigodom ovih blagdana Ti šaljem sreću i zadovoljstvo. Ja sam se snašao za prvi čas –Posla puno. Sretan Božić želi ti Pipe. D. Andrijevc; 22. XII. 45.* Vidi; Privatna pismohrana Nade Biro

⁶⁷⁸ Antun Jarm spominje u knjizi kako je vlč. Gabrić prema predaji pogubljen od partizana 1945., ali kako nema podataka o njemu ostavlja otvoreno gdje se to dogodilo. Iz dokumenata senjske biskupije, ali i iz optužnice i dokumenata sačuvanih u Državnom arhivu iz Gospića jasno se vidi da taj podatak nije točan. Vidi; Jarm, A., *Đijecezanski svećenici koji su djelovali na sadašnjem području Biskupije Đakovačke i Srijemske od 1701. do 2003.*, Biskupski ordinarijat Đakovo, nipoS Osijek, Đakovo, 2003., str. 194, usp. BASE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan.

⁶⁷⁹ Vlč. Stjepan Gabrić odmah je pri dolasku imao problema s vodećim ljudima mjesnog NO u Zavalju koji ga nisu željeli pustiti u župni stan, jer su u njega uselili *Nabavljачku zadrugu* i MNO. Stoga je vlč. Gabrić o svemu obavijestio Sreski narodni odbor u Bihaću koji je prihvatio njegovu molbu oko požurnice za iseljenjem navedenih gospodarskih i političkih organizacija. O tom slučaju sukoba s lokalnim partijskim dužnosnicima on govori i u drugom saslušanju gospićkoj UDB-i. To je saslušanje održano 17. rujna 1946. te na pitanje nepoznatog istražitelja: *Kada Gabriću poričete da niste ometali rad u školi, da niste izbacili inventar mjesnog NO-a bez sporazum, zašto su vas onda hapsili?* Vlč. Stjepan Gabrić otvoreno i bez sustezanja odgovara: *Predsjednik mjesnog NO-a Petrić u Zavalju mrzio me je iz razloga, što sam od naroda pomenutog sela bio izabran za predsjednika JNOF-e, zato što mu nisam htio češće puta piti u gostioni gdje sam ja stanovao i zato što sam ja u radu sa omladinom bio popularan i bio više popularan od njega. Od seljaka istog sela sam čuo da je on rekao pred njima da on mene mora strpati u zatvor. Seljaci su mi iz istoga sela rekli da je on već nekoliko ljudi strpao u zatvor koji nijesu krivi; već samo što ih je lično mrzio. O njemu su mi seljaci pričali da se on sad ističe, a da je protiv partizana prvi išao sa mitraljezom.* Vidi; *Dopis Župnog ureda Zavalje od 4. lipnja 1946.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46 usp., *Zapisnik UDB-e za okrug Liku o krivičnom predmetu protiv Gabrić Stjepana od 17. IX. 1946.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁸⁰ Podatak da su prije izricanja presude vlč. Stjepana Gabrića 1947. godine komunisti pokušali vrbovati da se odrekne svećeničkog staleža te da su ga istodobno 24 sata držali u vodi do grla iako je bio tuberkulozan iznio je u bilješci 79 msgr. Juraj Batelja u knjizi *Josip Vraneković- Dnevnik Život u Krašiću zasužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*. Treba naglasiti kako je i hrvatski metropolita blaženi Alojzije Stepinac u vlastitom dnevniku pisanom u Krašiću 1952. godine zapisao da mu je tu prisposobu ispričao vlč. Gabrić nakon dolaska u Lepoglavu. Vidi; Batelja, J., *Josip Vraneković- Dnevnik Život u Krašiću zasužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Knjiga I., Svenci 1. i 2. (prvi dio), Tiskara Denona, Zagreb, Zagreb, 2006., str. 21

⁶⁸¹ Više autora u radovima posvećenim suđenju vlč. Gabriću naglašavaju kako je on lažno optužen. U Albumu svećenika senjske i modruške biskupije zapisano pod Gabrićevim imenom i svjedočenje vlč. Antonija Kukeca koji je posvjedočio da je u lepoglavskom zatvoru čuo kako je vlč. Gabrića prvi optužio

jedan Ličanin iz Ličkog Osika koji se nakon rata naselio u Slavoniju, ali se ne navodi njegovo ime. Na istu referencu skrenuo mi je pažnju u jednom pismu i biskup Mile Bogović. U izvještaju koje je o slučaju vl. Stjepana Gabrića sastavila *Saborska komisija za žrtve rata i poraća* spominju se imena svjedoka Tome Nikšića i Vlade Oreškovića koji su na suđenju teretili tog svećenika. Treba naglasiti da se iz sačuvanih Zapisnika od 2. i 17. siječnja 1947. godine vidi kako je Tome Nikšić većinom prepričavao što je čuo od drugih, a ne ono što je sam vidio ili doživio, dok je Vlado Orešković na istom suđenju izjavio kako je protiv vlč. Gabrića još 1940. godine upućeno protestno pismo senjskom biskupu radi njegovog tadašnjeg „frankovluka“ te da je od njega na početku rata čuo kako se hvali da ima utjecaj u ustaškom stanu u Gospiću. Optužio ga je da je u jednom zaplijenjenom pismu iz studenog 1941. godine, kojega je pronašao u pismohrani msgr. Frana Biničkog nakon što su 1943. godine partizani zauzeli Lički Osik, pročitao kako je tada vlč. Gabrić od ustaških vlasti tražio vojnu zaštitu Široke Kule, a ako oni to ne mogu učiniti molio je Biničkog za premještaj. Orešković je također u svom iskazu dodao kako je vlč. Gabrić partizane nazvao banditima, ali i da se potužio, jer su im pristupili mnogi Hrvat. Vidi; ; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan, usp., Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007. str. 197-198 i *Zapisnik od 3. siječnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46, *Zapisnik od 17. siječnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46 i *Presuda Okružnog suda za Liku od 17. siječnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁸² Tomo Nikšić u svom iskazu danom UDB-inim istražiteljima u Zagrebu izjavio je: *Dolaskom ustaša 1941. god. hijeli su neki ustaše da ga uhapse i to iz ličnih motiva. Tada se je Gabrić počeo pozivati na velikog župana Juricu Frkovića i dokazivati kolike je zasluge imao za ustaše i za ustaški pokret.* Vidi; *Zapisnik o saslušanju svjedoka Nikšić Tome od 23. XI. 1946.* F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁸³ Vidi; bilješku 699

⁶⁸⁴ Vidi; *Pismo Stjepana Gabrića Josipu Fajdetiću od 7. listopada 1946.* F; HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁸⁵ Od srpskih civila iskaze protiv vlč. Stjepana Gabrića dali su; Čubrić Milan, Marić Mića, Bakić Simica, Bogdan Sava, Uzelac Staka, Uzelac Milica, Zastavniković Mića, i Marić Nikola. Vidi; *Zapisnik od 3. siječnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46, *Zapisnik od 17. siječnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46 i *Presuda Okružnog suda za Liku od 17. siječnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁸⁶ Na pitanje istražitelja što zna o sudbini Dušana Uzelca vlč. Gabrić je odgovorio: *Jedne noći 1941. godine ustaše su pokušali da uhapse navedenog Dušana Uzelca poštara, ali im je on pobjegao na Lički Osik do svećenika dr. Frana Biničkog. To je meni pričala Dušanova žena, ja sam sutra dan ujutro došao kod nje, a to je bilo nakon njegovog hapšenja i ja sam isti dan otišao do Biničkog, Binički mi je rekao, da je on napisao jedno pismo na ustaški stožer i da ga je dao Dušanu da s tim pismom ode do ustaškog stožera, te da mu se na osnovu toga neće ništa dogoditi. Binički mi je rekao da je on preporučio Dušana ustaškom stožeru i da koga on preporuča da je taj siguran za život. Sadržaj pisma meni nije bio poznat. Isti dan sam produžio za Gospić do velikog župana Jurice Frkovića da se dalje interesiram za Dušana Uzelca poštara i kad sam Juricu Frkovića pitao za njega, on mi je rekao da je tu došao u Gospić sa pismom Biničkog u kojem ga je preporučivao da je dobar, a na osnovu mojih izjava od ranije. Veliki župan mi je nato govorio da se ne usuđujem više intervenirati za one Srbe koje oni hapse, te mi je pokazao jednu knjigu u kojoj je Dušan bio zapisan kao četnik i član četničke organizacije. Na sve to ja sam otišao od velikog župana i vratio se natrag. Nije istina da sam ja vraćajući se iz Gospića donio Dušanov kaput njegovoj ženi i da sam rekao da se zanj ne treba bojati.* Vidi; *Zapisnik od 7. listopada 1946.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁸⁷ Isto; *Zapisnik od 7. listopada 1946.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁸⁸ Vidi; bilješku 700

⁶⁸⁹ Vidi; *Presuda okružnog suda za Liku od 17. siječnja 1937.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁹⁰ Tijekom sudskog svjedočenja Petra Oreškovića- Peše spomenut je događaj koji se zblio krajem 1941. godine, tj. nakon što su Talijani preuzeli vlast u Širokoj Kuli. Pešo-Orešković se prisjetio kako su Talijani uhitili njegovog sinovca Matu Oreškovića te se tom prilikom vlč. Stjepan Gabrić zauzeo za njegovo puštanje na slobodu što su talijanski vojnici i prihvatili. Iako mu ovo izravno spašavanje tog čovjeka od progona tada nije pomoglo, mora se naglasiti kako je sudsko vijeće ipak djelomice prihvatilo iskaze više

svjedoka iz obitelji Oreškić te je u presudi zaključilo da se vlč. Gabrić oslobađa optužbe za poticanje na masovna uhićenja, odvođenja i ubojstva. Vidi; *Presuda Okružnog suda za Liku od 17. siječnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁹¹ U pismu Biskupskom ordinarijatu u Senju se navodi: *Dana 17. siječnja 1947. odveden je Stjepan Gabrić svećenik naše biskupije po Okružnom sudu u Gospiću na 15(petnaest)godina prisilnog rada. Povodom toga podnio sam predsjedniku Okružnog narodnog suda i zamolio sam da mi dozvoli razgovarati s Gabrićem. Predsjednik mi reče, da se takove ne običavaju nikome dati. Naročito je naglasio, da je Gabrić bio dodijeljen za branitelja jedan pravnik. Gabrić može uložiti žalbu proti odsudi u roku od 8 dana. Potrebite upute, tintu, pero i papir dobiti će od njih. Pisao sam par puta Gabrićevom ocu u Suboticu da mi uzmogne advokata. Možda je šteta, što me nije poslušao.* To pismo biskup Burić primio je na znanje 28. siječnja 1947. godine Vidi; BAsE; Br: 139/947 24-I-1937.

⁶⁹² Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007. str. 197-198 usp., Kožul, S., *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija Zagreb, Zagreb, 1998., str. 310 i BAsE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan

⁶⁹³ Isto; BAsE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan

⁶⁹⁴ Vidi; Jarm, A., *Dijecezanski svećenici koji su djelovali na sadašnjem području Biskupije Đakovačke i Srijemske od 1701. do 2003.*, Biskupski ordinarijat Đakovo, nipoS Osijek, Đakovo, 2003., str. 194

⁶⁹⁵ Vidi; *Molba za pomilovanje od 24. travnja 1947.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46 usp. *Rješenje Okružnog suda za Liku od 24. travnja 1947.*, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁹⁶ Vidi; *Odgovor Antunu Gabriću na molbu za pomilovanjem sina Stjepana Gabrića od 28. prosinca 1947.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁹⁷ Navedena požurnica nastala je još 1947. godine, ali kako nije bila prihvaćena vlč. Gabrić ju je ponovno poslao preko zatvorske uprave KPD Stara Gradiška te je evidentirana u predmetu 15. ožujka 1949. Vidi; *Požurnica rješenja o primjeni amnestije od 9. svibnja 1947.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁹⁸ Isto; *Požurnica rješenja o primjeni amnestije od 9. svibnja 1947.* F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁶⁹⁹ Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb, 2007., str. 197-198

⁷⁰⁰ Nevinost vlč. Stjepana Gabrića posebice je potvrdio djelatni časnik Jugoslavenske vojske Dragutin Šćukanac koji je izjavio Kotarskom sudu u Zagrebu: *Kada sam ja kao aktivni borac partizana prilikom pete ofanzive bio sam zarobljen po Nijemcima i bio sam sproveden u logor u Sisku, Gabrić Stjepan dao je u logoru za mene izjavu da sam ja bio prisilno odveden u partizane, te mi je bio donekle poboljšan položaj u logoru.* Također i Jure Vrbanić iz Grabika mjesta nedaleko od Trošmarije posvjedočio je Kotarskom sudu u Ogulinu da je vlč. Gabrić spasio Srbe iz logora u Sisku što su mu pričali upravo ti oslobođenici. Vidi; *Zapisnik Kotarskog suda u Zagrebu od 30. lipnja 1949.* Kr. 181/49 usp. *Zapisnik Kotarskog suda u Ogulinu od 7. lipnja 1949* K.24/49-3 F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁷⁰¹ Radove o tragičnoj sudbini zagrebačkog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca pisali su; Juraj Batelja, Stjepan Razum, Stjepan Kožul i Ante Baković, Vidi; Batelja, J., *Josip Vranekovi Dnevnik život u Krašiću zaslužjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Knjiga I. Svesci I. i II. (prvi dio), priredio Juraj Batelja, Tiskara Denona, Zagreb, 2006., 211 str. i prilozi 31 str., Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., 1019 str., Kožul, S., *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998., 831 str., Razum, S., *Osuđeni vjerski službenici u Hrvatskoj od 1944. do 1951. Doprinos hrvatskom žrtvoslovlju*, Tkalčić Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije, Glavi urednik Stjepan Razum, Broj 11, UDK 272 (947.5) „1944/1951“ 323.282 : 262.1 (497.5) „1944/1951“, Zagreb, 2007., str. 307-400

⁷⁰² Vidi; *Rješenje Vrhovnog suda NR Hrvatske od 6. studenog 1949.*, Kž. 755/49-3, F: HR DAGS-42 Okružni sud u Gospiću, Stup 82/46

⁷⁰³ Navedenu pretpostavku spominje Ante Baković, ali i nepoznati istražitelj Saborske komisije za žrtve rata i poraća. Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str.198

⁷⁰⁴ O odlasku tj. premještaju kanonika Borića iz KPD Lepoglava u KPD Stara Gradiška kardinal Stepinac piše: *Jednoga dana došao je iznenada jedan činovnik uprave i pozvao mog supatnika, kanonika Borića, da*

smjesta pripremi svoje stvari, jer mora iz Lepoglave u Gradišku. Borić nije mogao samnom progovoriti ni riječi osim da se oprost. Poslije sam se dosjetio što je na stvari. Boriću je za šest mjeseci svršavala kazna, pa ne bi došao kući ravno od mene, da ne može pripovijedati barem najnovije stvari iz našeg zatvora. O Borićevom puštanju Kožul navodi: Na slobodu je pušten početkom kolovoza 1950. god. Odslužio je svoju kaznu ijako su tužitelji dobro znali da je sve montirano i da on nije imao nikakve veze s mladićem Kremom. Vidi; Večernji list, petak 9. travnja 2010., *Feljton: Stepinčeva zatvorska sjećanja*, 4. dio, str. 30 izvadak iz knjige Juraja Batelje *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi*, usp., Kožul, S., *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998., str. 310

⁷⁰⁵ Tijekom istraživanja nisam naišao na taj dokument, ali iz brojne druge građe razvidno je da se Gabrić mogao naći u središtu udbinih istraživanja upravo oko 14. studenog 1949. godine kako se to precizno navodi u izvješću Saborske komisije za žrtve rata i poraća.

⁷⁰⁶ Po naknadnom sjećanju kanonika Borića i Stjepan Kožul je zabilježio često citiranu prisposobu o pokajanju vlč. Gabrića pred nadbiskupom i kardinalom Stepincem. Kožul, S., *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998., str. 310, usp., Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 198

⁷⁰⁷ Kardinal Stepinac je o dolasku vlč. Vukelića i vlč. Gabrića u KPD Lepoglava zapisao: Nakon nekoliko dana doveli su u Lepoglavu da mi bude od pomoći kod Mise, svećenika senjske biskupije Josipa Vukelića, jer je Pavunić bivao sve slabiji iz dana u dan. Međutim, ovaj je svećenik, koji je bio suđen na mnogo godina tamnice, usred strašnog i nečovječnog postupka bio toliko iscrpljen da se je jedva držao na nogama i već za dva-tri dana morao leći u krevet. Poslali su ga najprije u bolnicu u Zagreb, a odatle se uopće nije vratio više k meni, nego su poslali natrag u kaznionu u Gradišku, odakle su ga, da im ne umre, nakon ustanovitog vremena pustili kući. Da ne ostanem sam sa starcem Pavunićem, nakon par dana došao je k nama iz Gradiške drugi svećenik Senjske biskupije po imenu Stjepan Gabrić. On je bio već otprije tuberkulozan i iscrpljen i inače. Gabrića spominje i Juraj Batelja u bilješci 79 Vranekovićevog Dnevnika te navodi: Nakon osude kaznu je izdržavao u Staroj Gradišci, a u proljeće 1950. prebačen je na izdržavanje kazne u Lepoglavi. Prema tom izvoru vlč. Gabrić nalazio bi se u Lepoglavi od ožujka 1950. godine. Vidi; Večernji list, petak 9. travnja 2010., *Feljton: Stepinčeva zatvorska sjećanja*, 4. dio, str. 30 izvadak iz knjige Juraja Batelje *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi* usp., Batelja, J., Josip Vranekovi *Dnevnik život u Krašiću zasužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Knjiga I. Svesci I. i II. (prvi dio), priredio Juraj Batelja, Tiskara Denona, Zagreb, 2006., str. 21

⁷⁰⁸ Kardinal Stepinac piše: Ja sam Gabriću kao i drugim mojim supatnicima nastojao pomoći koliko sam mogao, dajući mu potajno svaki dan hrane što bi je dobivao, jer je bila bolja od njegove. Pripovijedao mi je da je suđen na 14 godina robije, ali su mu prije procesa ponudili da neće uopće biti suđen, nego odmah dobiti državno namještenje, ako samo napusti svećenički stalež. On je to odbio. Onda je morao prije Večernji list, petak 9. travnja 2010., *Feljton: Stepinčeva zatvorska sjećanja*, 4. dio, str. 30 izvadak iz knjige Juraja Batelje *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi* usp., Batelja, J., Josip Vranekovi *Dnevnik život u Krašiću zasužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Knjiga I. Svesci I. i II. (prvi dio), priredio Juraj Batelja, Tiskara Denona, Zagreb, 2006., str. 21

suđenja stajati jednom dvadeset i četiri sata u vodi do vrata. Upravo je čudo kako je mogao ostati živ. Vidi;

⁷⁰⁹ Kardinal je o Gabrićevom špijuniranju zapisa: Neki kažu da su ga k meni poslali da bude špiun upravi, što ja govorim i radim. Da li je to istina nisam nikad saznao. Kožul prenosi riječi koje je zabilježio kanonik Nikola Borić o slučaju Gabrićevog suočenja s kardinalom Stepincem. On navodi: Od žalosnih doživljaja iz Lepoglave, kako je došao 24. listopada 1946. i nakon karantene, 8. studenog došao je u sobu mons. Pavuniću, znao je pričati o potresnom slučaju svećenika Stjepana Gabrića, rodnom iz Subotice. ... Vlasti su vršile strašan pritisak na vlč. Gabrića želeći ga prisiliti da izvuče iz Nadbiskupa što više dokaza za „zlodjela“ koja još nisu bila otkrivena ili dokazana. Izgleda da je pod teškim prijetnjama pristao „na suradnju“. Jednog dana suočili su nadbiskupa Stepinca i vlč. Gabrića koji je trebao teretiti Nadbiskupa za još neka krivična djela. Isljednik je pitao Gabrića pred Nadbiskupom: „Jeste li Vi nama izjavili ove činjenice protiv Nadbiskupa?“ „Gabrić na to pada na koljena pred Nadbiskupom, sklopi ruke i počne plakati, te reče: „Preuzvišeni, oprostite, oni su me na to natjerali!“ Nadbisku se nasmiješi i kaže im: „Sad ste čuli!“ Vidi; Večernji list, petak 9. travnja 2010., *Feljton: Stepinčeva zatvorska sjećanja*, 4. dio, str. 30 izvadak iz knjige Juraja Batelje *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi*, usp. Kožul, S., *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998., str. 310, i Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 198

⁷¹⁰ Kardinal nije vjerovao da je vlč. Gabrić bolovao od lesusa, jer je u svojoj zabilješci zabilježio: *Jednoga dana Gabrić je u Lepoglavi zatražio da ide k liječniku. Uprava je dozvolila. Došao je veoma potišten zbog bojazni da nije možda zaražen leusom.* Istu pretpostavku iznosi i u svom radu i Stjepan Razum, ali ju u tom kratkom navodu o suđenju, zatvoru i mučeničkoj smrti ne komentira te se neizravno i nenamjerno sugerira kao da je on i stvarno počinio samoubojstvo zbog tog neugodnog saznanja. Pretpostavku i svjedočanstvo vlč. Kukeca kako kardinal Stepinac nije vjerovao u samoubojstvo vlč. Gabrića zabilježio je biskup Mile Bogović u Albumu svećenika senjske i modruške biskupije, jer mu je Kucek 22. siječnja posvjedočio: *Alojzije Kucek reče 22. 01. 1995. da je (Gabrić nap. KB) U Lepoglavi ministrirao Stepincu. Jednom su ga prisilili da potpiše papir na koji oni napisali optuženičko svjedočanstvo protiv Stepinca. Stepinac je tražio suočenje na kojem je Gabrić rekao što je učinio. Poslije je nađen obješen u samnici. Stepincu su poslije dali za ministranta jednog bosanskog franjevca. Stepinac je nato rekao upravi da i s njim ne učine isto što su učinili s Gabrićem.* Također i Vraneković svjedoči kako se zagrebački nadbiskup i kardinal Stepinac tijekom krašičkog zatočeništva prisjetio teških dana u Lepoglavi te je u dnevniku pod nadnevkom 2. 1. 1952. zabilježio i njegove riječi „i nesretni onaj što se objesio“ što je bila aluzija na vlč. Stjepana Gabrića te se iz toga vidi kako je njegovu smrt teško i s nevjericom primio. Juraj Batelja u istoj knjizi citira i Kardinalove riječi : „Bio je strašan udarac za mene“, piše zatočeni Nadbiskup, „kad mi je stražar jednog jutra došao javiti, da je Gabrića našao obješenog...“ Vidi; Večernji list, petak 9. travnja 2010., *Feljton: Stepinčeva zatvorska sjećanja*, 4. dio, str. 30 izvadak iz knjige Juraja Batelje *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi*, usp. Kožul, S., *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998., str. 310, i Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 198, Batelja, J., *Josip Vraneković Dnevnik život u Krašiću zaslužjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Knjiga I. Svenci I. i II. (prvi dio), priredio Juraj Batelja, Tiskara Denona, Zagreb, 2006., str. 21, Razum, S., *Osuđeni vjerski službenici u Hrvatskoj od 1944. do 1951. Doprinos hrvatskom žrtvoslovlju*, Tkalčić Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije, Glavi urednik Stjepan Razum, Broj 11, UDK 272 (947.5) „1944/1951“ 323.282 : 262.1 (497.5) „1944/1951“, Zagreb, 2007., str. 331, BASE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan

⁷¹¹ Baković u knjizi ističe: *Svećenik robijaš Stjepan Gabrić doista je doživio svoj martirijum.* Vidi; Batelja, J., n. dj. bilješka 79, str. 21, usp. Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 198,

⁷¹² Vidi; Razum, S., *Osuđeni vjerski službenici u Hrvatskoj od 1944. do 1951. Doprinos hrvatskom žrtvoslovlju*, Tkalčić Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije, Glavi urednik Stjepan Razum, Broj 11, UDK 272 (947.5) „1944/1951“ 323.282 : 262.1 (497.5) „1944/1951“, Zagreb, 2007., str. 331, usp., Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 198 i BASE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan

⁷¹³ U Albumu je najvjerojatnije biskup Viktor Burić zapisao: *Umro u kažnjeničkom logoru u Lepoglavi dne 19/ VI. 1950. i pokopan tamo. Pokoj mu vječni!* Vidi; BASE; *Album svećenika senjske i modruške biskupije*, knjiga prva, signatura R 22 Gabrić Stjepan, usp. Večernji list, petak 9. travnja 2010., *Feljton: Stepinčeva zatvorska sjećanja*, 4. dio, str. 30 izvadak iz knjige Juraja Batelje *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi*,

⁷¹⁴ Iako dobro uviđa kako se niti jedan zatvorenik ne ubija ako zna da će izaći na slobodu Baković ipak po našem mišljenju krivo navodi da se ubio 18. dana ranije, jer on za datum njegove smrti navodi 15. lipnja. Vidi; Baković, A., *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb 2007., str. 197-198

⁷¹⁵ Vidi; Večernji list, petak 9. travnja 2010., *Feljton: Stepinčeva zatvorska sjećanja*, 4. dio, str. 30 izvadak iz knjige Juraja Batelje *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi*, usp. Kožul, S., *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998., str. 310

⁷¹⁶ Vidi; bilješku 730

⁷¹⁷ Razgovarajući s gospođom Nadom Biro ona mi je potvrdila da je baka Elizabeta Gabrić zajedno sa suprugom Antunom te kćerima Ružom i Marijom došla u posjetu sinu u zatvor, a da nije ni znala da je on umoren. Nana Liza, kako su je svi zvali, nakon što je čula da joj je sin mrtav sukobila se sa zatvorskim čuvarima i upravom te je tražila da vidi po posljednji puta sinovljevo mrtvo tijelo. Nakon dužeg uvjeravanja oni su joj to i dopustili te je vidjela tijelo sina koje je ležalo na stolu i bilo prekriveno, kako je rekla rodbini, bijelim papirom. Majka vlč. Gabrića dobro je pregledala sinovljevo tijelo te nikada nije spominjala rane od gušenja već je na rukama primijetila i govorila o brojnim ubodima ili kako se to kod

šokačko-bunjevačkih Hrvata kaže „pelcovanja“. Nada Gabrić Biro posvjedočila mi je da se kod nane Elizabete u sobi sve do njene smrti nalazila slika vlč. Stjepana pred kojom se ona molila, a inače je bila postojana i revna trećeretka pa je i nosila franjevački zavjetni pojas.

⁷¹⁸ U razgovoru kojeg sam vodio s Nadom Biro kao i rođacima iz Subotice potvrđeno mi je kako je dio obitelji nekoliko godina kasnije pokušao od uprave zatvora saznati gdje se nalazi grob vlč. Stjepana Gabrića, ali nisu dobili nikakav odgovor, nego su samo neformalno čuli kako je na tom mjestu danas deponij lepglavskog komunalnog otpada.

⁷¹⁹ Uzimajući primjer vrednovanja biskupa Ljudevita Lajče Budanovića, o pamćenju i sjećanju na tog znamenitog bunjevačkog Hrvata, općenito u Hrvatskoj, a napose među bačkim Hrvatima Tomislav Žigmanov iznosi slijedeće mišljenje: *Kako, drugim riječima pitamo se, u uvodu teorijski iznijeto o pamćenju i sjećanju konkretno stoji i vrijedi kod Budanovićevih sunarodnjaka ovdje i sad. ... Pamćenje, kako u sferi nacionaliteta tako i u sferi katoliciteta, nije ni na kakav način ozbiljno ustrojeno i organizirano, i to u svim svojim sferama postojanja, što znači i u znanosti, osim što, vjerojatno, postoji u najelementarnijim formama, dok sjećanje, osim u privatnosti, pulsira putem, istina vrlo rijetkih, javnih manifestacija, koje se unajvećma organiziraju i priređuju u okviru ili pak oko Crkve, što je onda sve skupa u funkciji njihove još snažnije društvene marginalizacije.* Vidi; Žigmanov, T. (2006.) *Hrvati u Vojvodini danas Traganje za identitetom*, Hrvatska sveučilišna naklada i Pučko otvoreno sveučilište, Zagreb, str. 164

⁷²⁰ Budanovićeva majka Đula Dulić kćerka je prvoga predsjednika Pučke Kasine Đene Dulića. Kasina je bila najstarija subotička bunjevačka organizacija koja je u 19. i početkom 20. stoljeća okupljala sve nacionalno svjesne građane bez razlike na stalešku pripadnost. Vidi; *Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za pristupnu godinu 1924.*, Subotica, str. 33 O životu i radu biskupa Budanovića. Vidi; Temunović, J. (2002.) *Budanovića, Lajčo (Ljudevit)*, Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca, br. 4, Bu, HAD, Subotica, str. 2-5

⁷²¹ *Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za pristupnu godinu 1924.* donosi prigodom imenovanja za biskupa kratki životopis biskupa Budanovića, a u tekstu se donosi i prisposodba jednog njegovog profesora iz Kaloče koji je izjavio: *Lajčo Budanović je bio Bunjevac i pred starješinstvom već poznat, kao „panslav“.* Zato je ostao u Kaloči i tu je studirao bogosloviju. Među vrsnih profesori njihovih jedan što je bio najvrsniji ovako se o njemu izrazio: „Ovakav pojav, kakav je L. Budanović: i sila i karakter, - u sto godina, samo se jednom ukaže. Vidi; *Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za pristupnu godinu 1924.*, Subotica, str. 34 O školovanju biskupa Budanovića u Kaloči te posebnom socijalnom utjecaju isusovaca koji su djelovali u okviru *Marijine kongregacije* više vidi: Vereš, T. (1997.) *Bunjevačko pitanje danas*, Subotičke novine, Subotica, str. 35

⁷²² Isto; Vereš, str. 36-43

⁷²³ Još početkom 1919. godine dok je bio bereški župnik Budanović je pozvao Matica, Piukovića i Rajića da se dogovore kako bi Kršćansko i Narodno Udruženje organiziralo novi popis pučanstva te kako bi Mirovnu konferenciju u Parizu izvijestili o stvarnom stanju popisa pučanstva u cijeloj Bačkoj, jer prijeratne mađarske statistike manipulirale su s brojem slavenskoga stanovništva. Vidi; Pekić, P.(1930) *Povijest Hrvata u Vojvodini, od najstarijih vremena do 1929. godine.*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 233-234

⁷²⁴ Subotica je po popisu iz 1919. godine brojala 101 286 stanovnika pa je prema tome bila treći grad Kraljevine SHS odmah iza Beograda i Zagreba. Popis iz 1919. godine za razliku od popisa iz 1910. godine, kojega su izradile mađarske vlasti, umnogome se razlikovao, jer udjel Bunjevaca povećao se na 65 135, a udjel mađarskoga stanovništva pao je na svega 19. 870. Porastao je i broj Srba koji su po popisu iz 1910. godine brojali 3 371, a po novom popisu 8 737. U popis su uvršteni i Nijemci i Židovi koji je u Subotici početkom godine 1919. bilo 4 251 odnosno 3 293, a zabilježeni su podaci o religijskoj pripadnosti i po zanimanjima. Vidi; HAS, F: 47, I. 22/1919

⁷²⁵ Subotička Danica piše: **10. veljače** *naimenovan je Apostolskim Administratorom preč. G. Ljudevit Budanović za onaj dio Bačke, koji spada u Jugoslaviju. Ovim je činom prešla sva duhovna vlast od kaločke nadbiskupije na novog Apostolskog Administratora.* Nova crkvena pokrajina već je u to vrijeme brojala 491 097 vjernika koji su po nacionalnosti bili Nijemci, Mađari, Slovaci i Hrvati-Bunjevci i Šokci. U sastavu Bačke apostolske administrature bilo je tada 90 župa, 30 vikarija, 11 dekanata, 151. svećenik, 3 muška i 24 ženska samostana. U to je vrijeme i subotički franjevački samostan izdvojen ispod crkvene jurisdikcije mađarske franjevačke provincije sv. Spasitelja i pridružen hrvatskoj provinciji sv. Ćirila i Metoda Vidi; *Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za pristupnu godinu 1924*, Subotica 1924., str. 136 isto; Sekulić, A. (1991) *Bački Hrvati, JAZU*, Zagreb, str. 86

⁷²⁶ Vidi; *Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za pristupnu godinu 1928*, Subotica 1928.

⁷²⁷ Vidi; Temunović, J. (2002.) *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878. i Hrvatska udruga «Lajčo Budanović», Subotica, 146 str.

⁷²⁸ Isto; str. 15

⁷²⁹ Vidi; Temunović, J. (2002.) *Subotička Matica*, Pučka kasina 1878., Subotica, 157 str.

⁷³⁰ Vidi; *Klasje naših ravni*, br. 4, Godina II., Subotica 1936. str. 193

⁷³¹ Tih šest kotara su: Batina, Darda, Apatin, Odžaci, Sombor i Subotica Isto; str. 269 i *Subotičke novine*; 1940. br. 51, str. 2

⁷³² Biskup Budanović tom je prigodom odsjeo u nadbiskupskim dvorima kod nadbiskupa Alojzija Stepinca. Vidi: Bušić, K. (2006) *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata-Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačkih elita u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, magistarski rad, Zagreb, str. 270-271.

⁷³³ Od bačkih Hrvata na teritoriju NDH djelovali su: senator Josip Đido Vuković, Marko Čović, Josip Andrić, Ivan Malagurski Tanar, Petar Pekić, Matija Evetović, Ante Sekulić i dr. te također i Matej Jankač i Mihovil Katanec koji nisu bili Bunjevci, ali su u predratnom vremenu živjeli u Subotici. Oni su ostavili duboki trag u radu predratnih hrvatsko-bunjevačkih društvenih, kulturnih i političkih organizacija.

⁷³⁴ Rajić je bio interniran u Budimpeštu dok je biskup Budanović također 1941. godine zatočen u Budimpešti, a potom ga mađarske vlasti šalju u samostan Mátraverebély u Karpate.

⁷³⁵ Dokument je u posjedu Subotičke biskupije, a čuva se u Institutu Ivan Antunović iz Subotice. Prijepis cijeloga dokumenta donosi pok. vlč. Josip Temunović u knjizi *Zadužbina biskupa Budanovića*. Vidi; Temunović, J. (2002.) *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878. i Hrvatska udruga «Lajčo Budanović», Subotica, str. 23-32

⁷³⁶ Isto; str. 33-37

⁷³⁷ Vidi; Temunović, J. (2002.) *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878. i Hrvatska udruga «Lajčo Budanović», Subotica, str. 124-143

⁷³⁸ U Predgovoru knjige *Život i rad Paje Kujundžića* koju je napisao dr. Matija Evetović, autor pok. vlč. Lazar Ivan Krmpotić piše: *Sama Providnost nam je dala životopis spomenutog svećenika koji je napisao dr. Matija Evetović i objavio u tridesetak nastavaka u Subotičkim novinama od 6. rujna 1940. do 4. travnja 1941. godine. To djelo ima svoju potpunu vrijednost i danas, šezdeset godina nakon njegovog objavljivanja, iz jednog posebnog razloga, budući da je većina izvornih dokumenata nestalo likvidacijom Subotičke matice u vrijeme nakon Drugoga svjetskog rata negdje 1946.* Vidi; Evetović, M. (2005.) *Život i rad Paje Kujundžića*, Pučka kasina 1878. Subotica, str. 1

⁷³⁹ Prisposobu je zabilježio u svom dnevniku krašički župnik Vranković, a kardinal kaže: *I biskupa Budanovića ispremlatili upravo. Uzeli mu tom zgodom biskupski križ i prsten! To je „narod“ učinio! No starac biskup ne popušta!* O istom događaju svjedočio mi je prigodom moga boravka i rada na magisteriju i pok. vlč. Temunović koji je tom prigodom kao ministrant i sjemeništarač bio uz biskupa Budanovića. Vidi; Vranković, J. (2006.) *Dnevnik*, Urednik Juraj Batelja, Postulatura blaženog Alojzija Stepinca, Zagreb str. 163

⁷⁴⁰ Velikim naporom pok. vlč. Temunovića subotički biskup Penzes nakon demokratskih promjena u Vojvodini/Srbiji i pada režima Slobodana Miloševića uspio je pokrenuti novi *Zadužbinski odbor* kojemu je svrha bila, i nadam se da je i danas, povratiti veliku biskupovu imovinu kako bi se stavila u funkciju njegove oporučne želje.

⁷⁴¹ Blaška Rajića primjerice u svojoj knjizi s nekoliko manjih referenci spominje Zlatko Matijević. Vidi; Matijević, Z. (1998.) *Slom politike katoličkog jugoslavenstva-Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Hrvatski institut za povijest, Dom i Svijet, Zagreb

⁷⁴² Vidi; Vojnić-Mijatov, B. (2000.) *Mile Uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, str. 13-22

⁷⁴³ Ilija Kujundžić bio je brat Paje Kujundžića. Ilija je također slijedio bratova razmišljanja i nastojanja oko ostvarenja nacionalno-integracijskih procesa. To se posebice očitovalo nakon završetka Prvoga svjetskoga rata kada Ilija blisko surađuje s Rajićem u Subotici. U to vrijeme bio je jedan od osnivača brojnih novih subotičkih kulturnih društava. Među njima: Dobrotvorne zajednice Bunjevaca, Hrvatskog kulturnog i prosvjetnog društva Neven i Hrvatskog pjevačkog društva Neven.

⁷⁴⁴ *Naše novine* izlazile su od 1907. do 1918. godine u Subotici na hrvatskom jeziku, a uz Rajića urednici su bili i svećenici Joso Mamužić, Ivan Petriš, Matija Čatalinac te u vrijeme rata Mađar Bela Mészáros. Isto; Vereš; 36-43 i Sekulić, A. (1991.) *Bački Hrvati, Narodni život i običaji*, JAZU, Zagreb, str 84

⁷⁴⁵ Vidi; Grlica, M i Vas, G. (1990.), *Subotičko višestranačje 1919. 1929.*, Promemorijska, NO 9, Subotica, str. 3

⁷⁴⁶ Neven je počeo izlaziti krajem 1918. godine kao organ Kršćanskog i Narodnog Udruženja.

⁷⁴⁷ Vidi; Temunović, J. (2002.) *Subotička Matica*, Pučka kasina 1878., Subotica, 157 str.

⁷⁴⁸ Tih šest kotara su: Batina, Darda, Apatin, Ođaci, Sombor i Subotica Isto; str. 269 i *Subotičke novine*; 1940. br. 51, str. 2

⁷⁴⁹ Bušić, K. (2005.); *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata-Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, str. 207-212

⁷⁵⁰ Marko Čović u knjizi *Neojugoslaveska Jugoslavija i Hrvati* krivo navodi kako je taj veliki skup održan u Zagrebu 1941. godine, a za ne ulazak Bačke Hrvatske u Banovinu Hrvatsku izravno optužuje Vlatka Mačeka predsjednika HSS. Vidi: Čović, M. (1975.) *Neojugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, str. 152-153

⁷⁵¹ Rajić je tom prigodom rekao: *Sa dvostrukim zadovoljstvom počinjem, danas, sedmi Razgovor Subotičke matice, Prvo mi je zadovoljstvo, što mogu da konstatujem, da su ovdje na okupu svi Bunjevci. U nas, Hrvata Bačke nema više, kako je bilo, kulturne opozicije. ... Vama je poznato da je Matica osnovana baš zato, da ujedini sve Hrvate-Bunjevce na kulturnom polju. Zna se i to da kulturni rad jest borba. Ovo više nije polje rada, ovo je fronta. Fronta važnija nego ona koja se napada i brani hladnim ili vatrenim oružjem. Zato je veliko moje zadovoljstvo, što se Bunjevci svi zajedno nalaze na ovoj fronti. Povećano je zadovoljstvo time, što se u borbi ne nalazimo sami, nego se oslanjamo na svu braću u Hrvatskoj! ... Kako ćemo izdržati veliku borbu života pored drugih, koji su dobili utvrđenu liniju u svojim školama. Mi ćemo biti inferiorna masa. Ko nam može zamjeriti da mi Hrvati, Slaveni, u našoj državi tražimo svoje škole, u kojima ćemo postati borci, a ne bogalji. Da ne propadnemo u svojoj zemlji, u svojoj domovini. ... Prvi korak učinimo odmah, ovdje, a to je da iz ovog Razgovora zatražimo kod naše, hrvatske vlade, ono što nemamo, ono što nam osnovno pripada: naše narodne hrvatske škole! Iskažimo odluku: Skupljeni Bunjevci, Šokci: Hrvati Bačke i Baranje mole kraljevsku vladu putem hrvatskih ministara, da se što prije otvore hrvatske osnovne i srednje škole.* (podcrtao KB) Vidi; Krmpotić, L. I., (2003.) *125 godina od osnutka Pučke kasine 1878.-2003.*, Pučka kasina 1878., Subotica, str. 37-38

⁷⁵² Vidi; Vojnić-Mijatov, B. (2000.) *Mile Uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, str. 49

⁷⁵³ Rajić je bio interniran u Budimpeštu dok je biskup Budanović također 1941. godine zatočen u Budimpešti, a potom ga mađarske vlasti šalju u samostan Mátraverebély u Karpate.

⁷⁵⁴ Vidi; Rajić, B (1998.), urednik Marko Peić, NIP Subotičke novine i Obnoviteljska Bunjevačka matica, edicija Studije, Subotica, 125 str.

Sažetak

U radu *Djelovanje bačkih Hrvata u kulturnim institucijama NDH* autor temeljem dostupne arhivske građe kao i primarne i sekundarne literature iznosi slojeviti interdisciplinarni prikaz socio-povijesnoga stanja unutar etničke zajednice bačkih bunjevačko-šokačkih Hrvata i njihovih veza s kulturnim institucijama u Zagrebu prije, u tijeku i neposredno poslije Drugoga svjetskoga rata. Bački Hrvati u tim izrazito složenim povijesnim okolnostima prolaze kroz složene procese nacionalne i kulturne integracije kao i modernizacije te transformacije vlastitih etničkih zajednica (Bunjevaca i Šokaca) u hrvatsku naciju. Taj proces do 1941. godine iznimno je uspješno napredovao na jugoslavenskom prostoru Bačke dok se znatno sporije odvijao u Kraljevini Mađarskoj u kojoj konzervativne građanske elite u sprezi s profašističkim snagama već u međuratnom razdoblju gotovo potpuno zaustavljaju hrvatske nacionalno-integracijske procese. Stoga razdoblje međuraća kao i Drugoga svjetskoga rata iznimno je značajno, jer su hrvatski građanski prvaci iz Subotice pokušali upravo uz pomoć novo organiziranih kulturnih institucija očuvati ugroženi nacionalni i kulturni identitet tih etničkih zajednica. Taj identitet bunjevačko-šokačkih Hrvata još je od 19. stoljeća pod udarom inorodnih naroda napose Mađara i Srba, a slično stanje nastavilo se i tijekom prve polovice 20. stoljeća. U to vrijeme vladajuće velikomađarske i velikosrpske elite kako u Kraljevini Mađarskoj tako i u Kraljevini Jugoslaviji izrazito su negativno djelovale te su u svojim hegemonističkim nastojanjima pokušavale od etničkih zajednica Bunjevaca i Šokaca stvoriti zasebne nacionalne zajednice.

Posebice to dolazi do izražaja tijekom Drugoga svjetskoga rata tj. nakon što je mađarska vojska anektirala jugoslavenski dio Bačke, jer te nove mađarske fašističke vlasti vrše progone i internaciju hrvatskih građanskih prvaka. One također umnogome izravno kontroliraju ili potpuno onemogućavaju rad prijeratnih hrvatskih kulturnih institucija. Ta dezintegracija posebice se očituje u podjeli hrvatske zajednice na lojalne „nacionalno“ iskazane i društveno privilegirane Bunjevce i neprivilegirane i profašističkom režimu zazorne Hrvate. Stoga u razdoblju od 1941. do 1944. godine zbog izrazito snažnog pritiska mađarskog fašističkog režima na hrvatsku zajednicu

dolazi i do djelomičnog iseljavanja hrvatskoga stanovništva iz Bačke prema teritoriju NDH. Dio izbjeglih hrvatskih intelektualaca iz Bačke u to vrijeme pozdravlja osnivanje nove hrvatske države te djelomično surađuju s kulturnim, znanstvenim i društvenim institucijama te nove države. Ovo djelovanje prije svega ima za cilj upozoriti tadašnju hrvatsku javnost na negativne postupke mađarskih vlasti prema hrvatskoj manjini u Kraljevini Mađarskoj kao prikazati i očuvati taj ugroženi kulturni identitet izvan matičnog teritorija prebivanja. Jedan dio građanskih hrvatskih prvaka, koji su ponajviše izbjegli iz Subotice, i nakon doseljenja na teritorij NDH ostao je vjeran ideologiji središnjeg odbora HSS-a te se nisu slagali s vidnom radikalizacijom novoga endehaškog hrvatskoga društva odnosno s prihvaćanjem totalitarističkih ideologija. Već od 1942. godine oni su se postupno distancirali od aktivnoga djelovanja unutar institucija vlasti NDH. Kako su upravo ti prvaci HSS-a izbjegli iz Bačke pred sličnim mađarskim profašističkim režimom u novonastalim okolnostima oni većinom djeluju unutar hrvatskih kulturnih i crkvenih institucija s kojima su intenzivno surađivali i prije rata. Od tih zagrebačkih kulturnih institucija u kojima sve do 1945. godine intenzivno djeluju bački Hrvati treba izdvojiti *Društvo Bačkih Hrvata*, *HKD sv. Jeronima* i *Maticu hrvatsku*. Stoga su vodeći prvaci bačkih Hrvata upravo preko tih institucija pokušavali i u to ratno vrijeme uspostaviti i održati suradnju sa preostalim subotičkim hrvatskim kulturnim društvima te su pripomogli i u uspostavljanju kulturnih veza ta dva razdvojena hrvatska etnička prostora. Na taj način i vodeće osobe hrvatske zajednice u Bačkoj tijekom rata nastavljaju kulturni rad na očuvanju vlastitoga identiteta te djelomice surađuju pri realizaciji kulturno-znanstvenih projekata pokrenutih i realiziranih na teritoriju NDH. Taj značajan doprinos posebice se tijekom rata očitovao u kapitalnom projektu tiskanja *Hrvatske enciklopedije* u kojem su i tadašnji bunjevački Hrvati iz Subotice upravo u radovima o vlastitom nacionalnom i kulturnom identitetu dali značajan doprinos. Već od 1943. te napose od 1944. godine bački Hrvati uključuju se u većem broju i u jugoslavenski antifašistički pokret i to posebice nakon povratka msgr. Blaška Rajića i biskupa Budanovića iz mađarske internacije odnosno nakon povratka veće grupe hrvatskih intelektualaca iz Zagreba. Nakon kraja Drugoga svjetskoga rata u svibnju 1945.

godine, odnosno nakon uspostave nove komunističke jugoslavenske vlasti hrvatski građanski i crkveni prvaci doživljavaju sličnu sudbinu kao i pod mađarskim fašizmom, jer su mnogi od njih, npr. vlč. Ivan Kujundžić, ponovno zatvoreni, a hrvatska kulturna društva i organizacije u novonastalim okolnostima ponovno trpe nove ideološke udare i konačnu zabranu rada kulturno-nacionalnih organizacija, ali sada od strane tih novih komunističkih totalitarističkih vlasti. Stoga razdoblje neposrednoga poraća u Bačkoj od 1944./45. do 1948. godine jest i kraj utjecaja hrvatskih građanskih elita, konzervativnog kršćansko-demokratskog, ali i liberalnog svjetonazora, odnosno možemo s pravom zaključiti kako u tom vremenu završava treći bunjevačko-hrvatski preporod kojega su upravo predvodili i obilježili svojim djelovanjem istaknuti građanski i crkveni prvaci bačkih bunjevačko-šokačkih Hrvata.

Summary

In this paper, based on the available archive resources and primary and secondary resources, the author provides comprehensive interdisciplinary overview of the socio-historical conditions within Croatian ethnical communities in Bačka: Bunjevci and Šokci, and their relationships with cultural institutions in Zagreb during and right after the Second World War. Croatians in Bačka are confronted, in those extremely complicated historical circumstance, with process of national and cultural integration, same as modernization and transformation of their own ethnical communities – Bunjevci and Šokci – into Croatian nation. Those complex processes were successfully implemented in the Yugoslav Bačka region up to 1941. Thus in the Royal Hungary, one can notice that those processes were increasingly slower due to the conservative civic elite supported by the fascist forces when they almost interlay detain Croatian national integration process in the interwar period. Therefore the interwar period and the Second World War period are extremely important, because Croatian civic leaders' initiatives in Subotica along with the help of newly organized cultural institutions are directed toward preservation of threatened national and cultural identities of those ethnic communities. Namely, this Croatian identity of

Bunjevci and Šokci was strongly under the pressure of foreign nations such as Hungarians and Serbs since the 19th Century. However, similar conditions remained and continued all through the first half of the 20th Century, when ruling Hungarian and Serbian elites in the Royal Hungary and later on in the Kingdom of Yugoslavia influence extremely negative through their hegemonistic efforts to create individual national communities out of Bunjevci and Šokci ethnic communities. This is however becomes profoundly evident during the Second World War. Namely after Hungarian Army reintegration of the Yugoslavian part of Bačka new Hungarian fascistic persecutions and imprisonment of the Croatian civic leaders have started. Hungarian fascist authorities had direct control over activities or they have entirely neutralized the work of the prewar Croatian cultural institutions. This type of disintegration is very much marked by divided Croatian community - “nationally” loyal and socially privileged Bunjevci communities on one side, and on the other, underprivileged and pro-fascist government loyal Croatians. Therefore, the period 1941 – 1944 under extreme and powerful pressure of Hungarian fascist regime on Croatian community is marked by partial immigration of the Croatian population from region of Bačka to Independent Croatian State. Croatian intellectual immigrants from this region at that time have welcomed the establishment of the new Croatian state and to a certain extent they cooperated with cultural, scientific and social institutions and state authorities. Their activities are primarily aimed towards contemporary Croatian public in order to make them aware of Hungarian authority’s actions towards Croatian minority in Royal Hungary, same as to enable and preserve cultural identity outside their place of residence. Those Croatian civic immigrant leaders from Subotica have not accepted the visible radicalization of new Croatian society, namely with the acceptance of the totalistic ideology, so they gradually started to distance themselves from the active participation within institutional government framework of the Independent Croatian State already in 1942. Since they have already escaped from the similar Hungarian regime in Bačka, under newly formed social conditions their work is predominantly related to activities in cultural and church institutions cooperated before the war. Among cultural institutions in Zagreb where Croatians

from Bačka region were strongly involved in their work until 1945, several organizations stand out: *Društvo Bačkih Hrvata*, *HKD sv. Jeronima*, and *Matica hrvatska*. They were able to manage through those cultural societies during the war period to reconnect and cooperate with Croatian Cultural Societies in Subotica, helping them in the meantime to establish cultural ties between two divided Croatian ethnical territories. Thanks to their efforts, leading individuals of the Croatian community in Bačka have been able during the war time to continue their cultural work in order to preserve their identity and at the same time, to participate to certain extent in implementation of the cultural-scientific projects initiated and conducted on the Independent Croatian State territory. This however, represent enormous contribution, especially during the war time, with respect to the capital publishing project called *Hrvatske enciklopedije* implemented and conducted with participation of Bunjevci Croats from Subotica through their articles and subjects on national and cultural identity. Afterward, in 1943 and later on in 1944 Croats from Bačka are to join in increasingly greater numbers to Yugoslavian anti-fascist movement, especially after msgr. Blaško Rajić's and bishop Budanović's return from Hungarian internment, namely, after the return of large group of Croatian intellectuals from Zagreb. After the end of the Second World War on March 1945 and with the establishment of the new Yugoslavian communist government, Croatian civic and church leaders are to experience similar fate as their predecessors under Hungarian fascism, because many of them, such as Rev. Ivan Kujundžić, were imprisoned again, and Croatian Cultural Societies and Organizations suffer great losses under new ideological pressures and restrictions from newly establish totalitarian authorities. Therefore, period right after the war from 1944./45 – 1948 in region of Bačka, represents the end of the Croatian civic elite influence, and it could be inferred that this time period marks the end of the third Bunjevci-Croatian reformation and that is profoundly influenced by the cultural work of actively engaged civic and church Bunjevci and Šokci Croats from region of Bačka.

Ključne riječi

Bunjevci, Šokci, Hrvati, Bačka, Baranja, južna Ugarska, Kraljevina Mađarska, Kraljevina Srbija, Država SHS, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, Drugi svjetski rat, elite, identitet, integracija, etnička zajednica, nacionalna zajednica, institucije, dezintegracija, organizacije, politika, stranke, atisemitizam, hegemonizam, unitarizam, centralizam, diktatura, homogenizacija, modernizacija, kultura, jezik, školstvo

Key words

Bunjevac, Šokac, Croats, Bačka, Baranja, South Hungary, Kingdom of Hungerya, Kingdom of Serbia, State of SHS, Kingdom of SHS, Kingdom of Yugoslavia, Independent State of Croatia, Secund World War, elite, identity, ethnic community, intergration, disintergration, antisemitisams, hegemony, unitarianism, centralism, dictatorship, homogeneize, cultural standardization, modernizing

Životopis

Krešimir Bušić rođen je 10. travnja 1970. godine u Vinkovcima. U rodnom gradu završio je osnovnu i srednju školu. Hrvatske studije Sveučilišta u Zagrebu upisuje akademske godine 1993./94. Tijekom studija aktivan je u studentskim organizacijama te je suosnivač dvaju studentskih časopisa *Skopus* i *Student*, a u potonjem je kraće vrijeme obnašao i dužnost zamjenika urednika. Godine 1999. izradio je diplomski rad pod naslovom *Hrvatska u doba bana Josipa baruna Šokčevića (1859. – 1867.)* te je iste godine obranio radnju. Nakon povratka u rodni grad zaposlio se u Vukovaru gdje školske godine 1999./2000. radi u Gimnaziji Vukovar, Industrijsko-tehničkoj i osnovnoj školi kao profesor povijesti i sociologije. Od kraja 2000. godine zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu na projektu istraživanja starijega hrvatskoga iseljništva *Hrvati kao dio multikulturalnoga identiteta okolnih zemalja* voditelja prof. dr. Dragutina

Pavličevića. Na projektu mu je uže područje rada istraživanje prošlosti autohtone hrvatske zajednice Bunjevaca i Šokaca u Bačkoj i Baranji, tj. Republici Mađarskoj i AP Vojvodini/R. Srbiji. Istodobno s navedenim projektom radi kao suradnik i na projektu *Domovinski rat* voditelja prof. dr. sc. Josipa Jurčevića. Jedan je od inicijatora i osnivača Područnog centra Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar-Vukovar gdje je i zaposlen od 2006. godine. Tijekom rada u Vukovaru u suradnji s lokalnom upravom i braniteljskim udrugama organizirao je više znanstveno-stručnih skupova vezanih uz temu lokalne povjesnice Srijema, ali i stradanja hrvatskoga stanovništva u velikosrpskoj agresiji na Republiku Hrvatsku u Hrvatskom obrambenom ratu. Akademske godine 2000./2001. upisuje studij Hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te pod vodstvom mentora prof. dr. Marijana Maticke prijavljuje magistarsku radnju *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata-Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačkih elita na procese nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)* Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu priprema doktorsku disertaciju pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Josipa Jurčevića pod naslovom: *Djelovanje bačkih Hrvata u kulturnim institucijama NDH*. Član je više društvenih i kulturnih organizacija i povijesnih društava u Subotici, Vukovaru, Vinkovcima i Zagrebu. Oženjen je i otac je dvoje djece te živi i radi u Vukovaru.

Kratice

AFŽ - Antifašistička fronta žena

AK Bačka-Atletski klub Bačka

AP Vojvodine- Autonomna Pokrajina Vojvodina

BAĐ -Biskupijski arhiv u Đakovu

BASe-Biskupijski arhiv u Senju

BAS-Biskupijski arhiv Subotica

BŠS-Bunjevačko-šokačka stranka

BOK-Bačko okružje Križara

CK KPH-Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske

CK KPJ-Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije

ČSP-Časopis za suvremenu povijest

DBZ -Dobrovoljne zajednice Bunjevaka
DBH-Društva bačkih Hrvata
DHK-Društvo hrvatskih književnika
Država SHS-Država Slovenaca, Hrvata i Srba

DKB-Đačko križarsko bratstvo

FF-Filozofski fakultet
FNR Srbija-Federativna Narodna Republika Srbija

GNOO Subotica-Gradski Narodno oslobodilački odbor Subotica
Gr. PO MH-Građanski pododbor Matice hrvatske
GŠ NOP Vojvodine-Glavni štab Narodno oslobodilačkog pokreta Vojvodine

HAS-Historijski arhiv Subotica
HAD Matija Gubec-Hrvatsko akademsko društvo Matija Gubec
HR DAG-Hrvatski državni arhiv-Područni arhivski centar u Gospiću
HE -Hrvatska enciklopedija
HDA –Hrvatski državni arhiv
HDK -Hrvatsko Državno Kazalište
HRDK- Hrvatski državni krugoval
HDV -Hrvatsko Državno Vodstvo
HNK Bačka-Hrvatski nogometni klub Bačka
HNS-Hrvatski nogometni savez
HKP -Hrvatski katolički pokret
HKD sv. Jeronima-Hrvatsko književno društvo svetog Jeronima
HKD Miroljub iz Sombora-Hrvatsko kulturno društvo Miroljub iz Sombora
HKPD Nevena iz Subotice-Hrvatsko kulturno-prosvjetno društvo Neven iz Subotice
HKZ-Hrvatska kulturna zajednica
HNP- Hrvatski nacionalistički pokret
HPD Neven iz Subotice-Hrvatsko pjevačko društvo Neven iz Subotice
HPD Zvonimir iz Zagreba-Hrvatsko pjevačko društvo Zvonimir iz Zagreba
HPD-Hrvatski prosvjetni dom
HPS-Hrvatska pučka stranka
HR-Hrvatska revija
HRSS-Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS-Hrvatska seljačka stranka

JNOF -Jugoslavenska narodnooslobodilačka fronta
KA-Katolička Akcija
KL-Katolički list
KNOJ-Korpus narodne obrane Jugoslavije
Kraljevine SHS-Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
KPJ-Komunistička partija Jugoslavije
KPD Stara Gradiška-Kazneno popravni dom Stara Gradiška

KPD Lepoglavi-Kazneno popravni dom Lepoglava

MH-Matica hrvatska

MRL-Mađarska revizionistička liga

MBN NDH-Ministarstvo bogoštovlja i nastave Nezavisne Države Hrvatske

MVP NDH-Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske

NDH-Nezavisna Država Hrvatska

NO DBH-Nadzorni odbor Društva bačkih Hrvata

NRH-Narodna Republika Hrvatska

NOO-Narodno oslobodilački odbor

NOP-Narodno oslobodilački pokret

OZN-a-Odjeljenje zaštite naroda

Pododbor HKZ-Pododbor Hrvatske kulturne zajednice

PK KPJ za Vojvodinu-Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu

UHRO-Ustaša-Hrvatska revolucionarna organizacija

SBUP-Savez bugarskih pisaca

SKOJ-Savez komunističke omladine Jugoslavije

SSSR-Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

SAD-Sjedinjene Američke Države

SO MH-Skupni odbor Matice hrvatske

SLS-Slovenska ljudska stranka

SS- Seljačka Sloga

SO HSS-Središnji odbor Hrvatske seljačke stranke

SRNAO-Srpska nacionalistička omladina

SSK-Stranka Strjelastoga Križa

UNP MBN -Uprava za narodnu prosvjetu Ministarstva bogoštovlja i nastave

UDB -Uprave Državne Bezbednosti

UO DBH-Upravni odbor Društva bačkih Hrvata

UO HKZ-Upravni odbor Hrvatske kulturne zajednice

USAOV-Ujedinjeni savez antifašističke omladine Vojvodine

VMRO-Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija

ZO-Zadužbinski Odbor Zadružbine biskupa Budanovića

Izvori i literatura

Izvorna arhivska građa

- HAS-Historijski arhiv Subotica Fondovi: F; 47/I.-XIII
F; 47/Gradonačelnik
F;47/Strogo. pov.
Zapisnici Proširenoga senata grada Subotice
F;68/II-IV
F;68/Strogo pov.
F; 70
F;176/I
Presude subotičkog suda 1946.-48.
- HR DAG-Hrvatski državni arhiv, Područni arhivski centar Gospić
Presuda vlč. Stjepanu Gabriću
- BAĐ-Biskupijski arhiv u Đakovu
Predmet vlč. Stjepana Ognjanova
- BAS-Biskupijski arhiv Senj Album svećenika Senjske i modruške biskupije
- Arhiv subotičke biskupije –Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost
„Ivan Antunović“
Zbirka Paje Kujundžića
Zbirka biskupa Lajče Budanovića
Zbirka Blaška Rajića

Privatne pismohrane

- Pismohrana Pučke kasine
Privatna pismohrana Ljudevita Vujkovića Lamića (mlađeg)
Privatna pismohrana mr. sc. Lazara Ivana Krmpotića
Privatna pismohrana Nade Biro rođene Gabrić

Tiskana građa

Radovan Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Izdavačka knjižnica Zorana Stanojevića, Sremski Karlovci-Novi Sad, 2004., str. 902

Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.* Matica hrvatska, Zagreb, 1920.

Pravila Hrvatske kulturne zajednice - Saveza hrvatskih kulturnih radnika i društava u Subotici, Štamparija Globus, Subotica, 1937.

Temunović, J. (2002.) *Subotička Matica*, Pučka kasina 1878., Subotica, 157 str.

Temunović, J. (2002.) *Zadužbina biskupa Budanovića*, Pučka kasina 1878. i Hrvatska udruga «Lajčo Budanović», Subotica, 157 str.

Vojnić Mijatov, B., *Mile uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Subotica, 2000. str. 41

Schematismus cleri Administraturae Apostolicae Bachinesis, Ad annum Christi 1941. Suboticae, Procudebat Thipographia Globus, Subotica, 1941.

Schematismus cleri Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1942. , Editio ordinarius Calociensis, Calocze (Kalocza), Felelős kiadó: A Kalocsái érseki hatóság, Stephaneum njomada Budapest, Felelős : ifj. Khol Ferenc, 312 str.

Novine, kalendari i časopisi

Hemeroteka subotičkih izdanja: Neven, Hrvatske novine, Subotičke novine, Narod, Bunjevačke novine, Dnevnik, Vojvodina, Glas ravnice, Slobodna Vojvodina, Slobodna Bačka, Radio Vesti, Hrvatska Riječ, Glasnik Pučke kasine

Hemeroteka zagrebačkih izdanja: Hrvatski Narod, Nova Hrvatska, Katolički list, Obitelj

Hemeroteka vukovarskih izdanja: Srijemski Hrvat

Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar, Subotica 1919.-1941. i 1945.-1946.

Danica ili Kalendar za Bunjevce, Šokce i Hrvate, Budimpešta, 1942, 1943, i 1944.

Kalendar Danica, Zagreb 1941., 1942, 1943., 1944., 1945. i 1948.

Ustaški Godišnjak 1942., 1943., 1944.

Katolički kalendar Zvonik 2000.

Klasje naših ravni 1935., 1936., 1938., 1942., 1943. i 1944.

Ustaška mladež 1942., 1943., 1944., 1945.

Spremnost, Bunjevačko kolo, Književni Sever

Politički zatvorenik

Enciklopedije i leksikoni

Hrvatska enciklopedija, Svezak I., A-Automobil, urednik Mate Ujević, Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, Tisak-Bakrotisak-Offset Tipografija d. d., Zagreb, 1941.

Hrvatska enciklopedija, Svezak II., urednik Mate Ujević, Autonomaši-Boito, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Hrvatska Offset Tipografija, Zagreb, 1941.

Hrvatska enciklopedija, Svezak III., urednik Mate Ujević, Boja-Cliveland, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija, Zagreb, 1942.

Hrvatska enciklopedija, Svezak IV., urednik Mate Ujević, Cliachit-Diktis, Naklada Hrvatsko izdavačko-bibliografskog zavoda, Tisak-Bakrotisak- Offset Tipografija , Zagreb, 1942.

Tko je tko u NDH?-Hrvatska 1941.-1945., (1997.) urednik Mirko Grčić, glavni urednik Darko Stuparić, Minerva, Zagreb, 484 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2004.) svezak I., A, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica, 60 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2004.) svezak II., B-Baž, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica 77 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2005.) svezak III., Be- Br, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica, 67 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2005.) svezak IV., Bu, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica, 73 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2006.) svezak V, C-Ć, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica, 65 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2006.) svezak VI., D, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica, 104 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2007.) svezak VII., DŽ-F, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica, 107 str.

Leksikon – Podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca, (2008.) svezak VIII., G, urednik, Slaven Bačić, Hrvatsko Akademsko Društvo, Subotica, 76 str.

Literatura

Andrić, J. (1942.) *Društvo Bačkih Hrvata –Njegov osnutak i dosadašnji rad*, Klasje naših ravni, Zagreb, str. 52-59

Antunović, I.(1882. pretisak,2002.) *Razprava o podunavskih i potiskih Bunjevaca i Šokacah u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*, Beč; Hrvatski znanstveni zavod pretisak, Pečuh, 156 str.

Bačić, S. (2003.) *Prilog povijesti narodnih kalendara kod Bunjevaca i Šokaca u Bačkoj*, Subotička Danica-nova (2003.), Subotica, str. 177-182

Baković, A. (2007.), *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*,Tisak: PRAVUS d. o. o., Zagreb, Zagreb, 1019 str.

Bara, M. (2007.) *Dilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata*, PRO TEMPORE 4/2007., Časopis studenata povijesti, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 47-58

Batelja, J., *Josip Vranekovi Dnevnik život u Krašiću zaslužjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Knjiga I. Svesci I. i II. (prvi dio), priredio Juraj Batelja, Tiskara Denona, Zagreb, 2006., 211 str. i prilozi 31 str.

Bušić, K. (2003.) *Iz prošlosti hrvatske zajednice u Bačkoj – Povijesna problematika usporene nacionalne integracije bačkih Hrvata-Bunjevaca*, Hrvatska Revija (obnovljeni tečaj), Zagreb, br. 3, str. 19-29

-
- Bušić, K. (2005.) *Društveno, kulturno i političko organiziranje bačkih Hrvata Bunjevaca 1918.-1941. (Uloga bunjevačke elite u procesu nacionalne integracije i modernizacije hrvatske zajednice u Bačkoj)*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb., 291 str.
- Budanović, L. *Povijest humske zemlje (do Hercegovine)* pod pseudonimom V. Labudić, Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za prostu godinu 1938., Subotica, str. 44-46
- Budanović, L. *Sa putovanja po hrvatskom Gorskom kotaru*, pod pseudonimom V. Labudić, Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za prostu godinu 1938., Subotica, str. 52-64
- Budanović, L. *Među Bunjencima u Dalmaciji, Hrvatskom primorju, i u Lici* pod pseudonimom V. Labudić, Subotička Danica ili Bunjevačko-šokački kalendar za prostu godinu 1937., Subotica, str. 117-122
- Bunić, K. (pseudonim Kujundžić, I.) (1945.) *Mihovil Radnić prvi bunjevačko-šokački pisac*, Izdanje Subotičke Matice, Subotica, 30 str.
- Bunjevac (1940.) *Bunjevci i Šokci*, Izdanje Bunjevačkih novina, Subotica, 36 str.
- Evetović, M. (1935. pretisak, 2002.) *Život i rad biskupa Ivana Antunovića*, Subotica, Hrvatski znanstveni zavod pretisak Pečuh 422.str
- Evetović, M. (1940.) *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, rukopisni rad, Subotica 603 str.
- Castells, M.(2002.) *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb, 466 str.
- Ćorić, Š.Š. (1995.) *60. hrvatskih emigrantskih pisaca*, Prinosi za povijest književnosti u Hrvata, Knjiga IV., ur. Stjepan Šešelj, *Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra PEN-a za proučavanje hrvatske književnosti u iseljeništvu* i suizdavač *Hrvatska matica iseljenika*, Zagreb, str.592
- Čengić, E. (1990.) *S Krležom iz dana u dan (1989.-1990.) Post mortem II*, Biblioteka „Refleksi“, Svjetlost, Mladost, Sarajevo-Zagreb, 333 str.
- Černelić, M. (1994.) *Nastojanja da se bačkim Bunjencima ospori pripadnost hrvatskom narodu*, *Studia, etnologica Croatica*, Zagreb, str. 85-103

-
- Čović, M. (1938.) *Nacionalna borba bunjevačko-šokačkih Hrvata*, Almanah hrvatskih sveučilištaraca, Sveučilišni pododbor Matice hrvatske, Zagreb, str. 133-140
- Čović, M; Kokić, A. (1939.) *Bunjevci i Šokci*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 39 str.
- Čović, M. (1975.) *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, Munchen-Barcelona, 445 str.
- Čović, M. (1975.) *Nacionalizam moje generacije Pregršt malih sjećanja na velike dane*, Hrvatska revija, München-Barcelona, str.203-228
- Čović, M. (1976.) *Bački Bunjevci i Šokci na hrvatskoj varijanti*, Hrvatska Revija Jubilarni zbornik 1951.-1975. uredio Vinko Nikolić, München-Barcelona, str. 50-68
- Črnja, Z. (1987.) *Kulturna povijest Hrvatske*, Knjiga I, II I III., Otokar Keršovani, Rijeka
- Dizdar, Z. i Mihajlovski, M., (1999.) *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Dom i Svijet, Zagreb, 790 str.
- Dujmović, I. (1999.) *Povijest zavaljske župe*, Udruga umjetnika „August Šenoa“ Zagreb, Zagreb, ,238 str.
- Gellner, E. (1998.) *Nacija i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb
- Goldstein, I (2003.) *Hrvatska povijest*,, Novi Liber, Zagreb, 519 str.
- Grlica. M. (2003.) *Blaško Rajić i stvaranje prve jugoslavenske države*, EX PANONIJA, Istorijски arhiv Subotice, Subotica, str. 55-59
- Grlica, M. (2002.) *Znamenja prošlosti – četrnaest subotičkih zastava*, Gradski muzej Subotica, Museion, Subotica, str. 105-154
- Grlica M. i Vaš, G. (1990.) *Subotičko višestranačje 1919.-1929.*, Promemorija NO 9, Subotica
- Gross, M. (1981.) *O integraciji hrvatske nacije*, Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20 stoljeća), Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 175-187
- Gross, M.;Szabo, A.(1992.) *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Globus, Zagreb, 626 str.
- Grupa autora (1942.) *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca*, Sveučilišni pododbor Matice hrvatske, Naklada Matice Hrvatske, Zagreb, 250 str.

-
- Grupa autora (1968.) *Povijest hrvatskoga naroda, Školska Knjiga, Zagreb*, 361 str.
- Grupa autora (1971.) *Zbornik dr. Josip Andrić 1894.-1967.* urednici, Ladislav Beršek i Radovan Grgec, Organizacijski odbor za podizanje spomenika dru Josipu Andriću, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 160 str.
- Grupa autora, (1993.) *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*, urednik Ante Sekulić, Matica hrvatska Zbornici i monografije, Zagreb, 221 str.
- Grupa autora, (1993.) *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890.-1990. Zbornik radova znanstvenog simpozija održanog u Sarajevu 3. i 4. srpnja 1991. prigodom obilježavanja stote* Grupa autora, (1995.) *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb, 308 str.
- obljetnice postojanja Bogoslovije*, Studia Vrhbosnensia,-5, Sarajevo-Bol, 548 str.
- Grupa autora (2002.) *Istorija Mađara*, Clio, Beograd, 700 str.
- Gtrupa autora, (2007.) *Zbornik radova sa simpozija „ O Bunjevcima“ u Subotici 7-9. decembra 2006. godine*, Nacionalni savet bunjevačke nacionalne manjine i Srpska akademija nauka i umetnosti, Glavni i odgovorni urednici: akademik Dušan Čamprag, mr. Suzana Kujundžić-Ostojić, Alga-graf NS. Novi Sad, 345 str.
- Grupa autora, (2008.) *Etnolingvistička i istorijska istraživanja o Bunjevcima, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 25. oktobra 2008. godine u Subotici*, Matica srpska Odeljenje za književnost i jezik, NIU Bunjevački informativni centar, urednici: prof. dr. Mato Pižurica, mr. Suzana Kujundžić-Ostojić, Novi Sad, 164 str.
- Grupa autora, (1998.) *Zbornik radova o književniku Mili Budaku*, Izabrao i priredio mr. Zvonko Marić, Brattia d. o. o., Split, 400 str.
- Grupa autora, (1985.) *Sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920.-1944.*, Edicija: Zapisi/knjiga 1, Subotica, 689 str.
- Hasanbegović, Z; (2007.) *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. doba utemeljenja*, Nakladnici, Međlis Islamske zajednice u Zagrebu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 624 str.
- Haralambos, M. i Heald, R. (1989.), *Uvod u Sociologiju*, Globus, Zagreb, 564, str.
- Hetényi, V. K., (1994.) *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II., A Kalocsa-Bácsi, Csanádi, Erdélyi, Egyházmegyék üldözött papjai*, Lámpás kiadó, Abliget,
- Holjevac, V.(1967.) *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 375 str.

-
- Horvat, J. (1989.) *Politička povijest Hrvatske*, knjiga I. i II., August Cesarec, Zagreb
- Horvat, R. (1942.), *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo «Hrvatski Rodoljub», Zagreb, 630 str.
- Horvat, R. (1922.) *Hrvati u Bačkoj, Bunjevci i Šokci*, Knjižnica «Hrvatskog Lista», Osijek, 64 str.
- Hrabak, B. (1984.) *Stanovišta bunjevačkih političara o centralizmu, autonomiji i federalizmu 1919.-1928.* ZBORNIK CDISB, Godište 21, br. 1. Slavonski Brod, str. 91-119
- Ivančić, J. (2007.) *Kopilović Jakov za Književnu enciklopediju*, (rukopisni rad), Zagreb
- Jareb, J. (1995.) *Pola stoljeća hrvatske politike 1895.-1945., Povodom Mačekove autobiografije*, Knjižnica Hrvatske revije, ur. Vinko Nikolić, Buenos Aires, 1960.; Institut za suvremenu povijest, Biblioteka hrvatska povjesnica, ur. dr. Mirko Valentić, pretisak Zagreb, 180 str.
- Jarm, A., (2003.) *Đijecezanski svećenici koji su djelovali na sadašnjem području Biskupije Đakovačke i Srijemske od 1701. do 2003.*, Biskupski ordinarijat Đakovo, nipOS Osijek, Đakovo, 435 str.
- Jelčić, D. (1997.) *Povijest hrvatske književnosti Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 434 str.
- Jonić, T. (2007) *Organizirani otpor jugoslavenskomu komunističkom režimu u Hrvatskoj 1945.-1953.*, Članak objavljen na engleskom jeziku u *Review of Croatian History*, Hrvatski institut za povijest, god. 3/2007, br. 1, Zagreb, str. 109.-145
- Jurčević, J. (2005.) *Beleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte - DIS : Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran : Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 444. str.
- Kale, E. (1999.) *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Pan liber, Osijek-Zagreb
- Katunarić, V. (2003.) *Sporna zajednica – Nove teorije o naciji i nacionalizmu*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb 335 str.
- Knežević, M. V. urednik (1927.) *O Bunjevcima*, posebno izdanje Književnog Severa, Subotica, 96 str.

-
- Knežević, M. V. urednik (1930.) *Misli o stvaranju Jugoslavije*, posebno izdanje Književnog Severa, Subotica, 48. str.
- Kontler, László, (2007.) *Povijest Mađarske-Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 549 str.
- Korunić P. (1996.) *Problem istraživanja porijekla hrvatske nacije*, Spomenica Ljube Bobana 1933.-1996. Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 145-157
- Korunić, P. (2006.) *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije – Nacija i nacionalni identitet*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 456, str.
- Korunić P. (1999.) *Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem*, Zbornik Mirjane Gross u povodu 75 rođendana. Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 137-160
- Kožul, S. (1998.) *Martirologij crkve zagrebačke*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 831 str.,
- Kovačević, B. (1989.) *Slučaj zagrebačkih revizionista: marksizam, filozofija i znanost, u radovima Zvonimira Richtmanna i Rikarda Pothorskog*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 475 str.
- Krizman, B., *Ante Pavelić i Ustaše*, Izdavač, GČP Delo OOUR Globus, Ljubljana-Zagreb, 1978., str. 83-89
- Krmpotić, L. I., (2005.) *Veliko obiteljsko stablo Dulićevih*, Birografika d. o. o. Subotica i Pučka kasina 1878, Subotica, Tisak: Birografika d.o.o. , Subotica, , str. 54-55
- Krmpotić L. I., (2003.) *Život i djelo Tone Kujundžić Uzorne križarice iz Bačke*, Veliko križarsko sestrinstvo Zagreb, Tiskara Justament, Karlovac, Zagreb, 96 str.
- Krmpotić, L. I., (2003.) *125 godina od osnutka Pučke kasine 1878.-2003.*, Pučka kasina 1878., Subotica, 127 str.
- Kuntić, A. M. (1930) *Bunjevac – Bunjevcima o Bunjevcima*, (izdanje piščevo) Subotica, 48 str.
- Kujundžić, I. (1968.) *Izvori za povijest bunjevačko-šokačkih Hrvata*, Matica hrvatska, Štamparski zavod Ognjen Prica Zagreb, Zagreb, 95 str.

-
- Kvaternik, E. D. (1995.) *Eugen Dido Kvaternik, Sjećanja i zapažanja 1925.-1945., Prilozi za hrvatsku povijest*, ur. Jere Jareb, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 332 str.
- Lasić, S., (1989.) *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941.-8.5. 1945.)*, Knjiga III., Globus, Rijeka, 295 str.
- Lorković, M. (1940.) pretisak 1996.) *Narod i zemlja Hrvata*, DoNeHa, Zagreb, 289 str.
- Mačković, S. (2001.) *Josip Vuković–Dido, njegovo političko djelovanje i rezultati, 1926.–1941.*, rukopisni rad, Subotica
- Mačković, S. (2004.) *Industrija i industrijalci Subotice (1918.-1941.)*, Historijski arhiv Subotica, Čikoš Štampa, Subotica, 508 str.
- Mačković, S. (2001.) *Subotica i bunjevački gradonačelnici (1918.-1941.)*, rukopisni rad, Subotica
- Mandić, M. (1984.) *Iz osmostoljetne kronike Čavolja (Prošlost i sadašnjost jednog narodosnog sela)*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, Tankönyvkiadó, Budapest, 235 str.
- Matičević, Ivica, *Pojam slobode, Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., 551 str.
- Matković, H. (1999.) *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada P.I.P., Zagreb, 532 str.
- Matković, H. (1999.) *Povijest Jugoslavije (Hrvatski pogled)*, Naklada P.I.P., Zagreb, 443 str.
- Matković, H (2002.) *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada PIP Pavičić, Zagreb, 320 str.
- Matijević, S. (1928.) *Događaj ikoji su se odigrali u Subotici za vreme mojeg javnog delovanja od 10. nov. 1918. do 20. maja 1920.*, sam izdat, Subotica
- Matijević, Z. (1998.) *Slom politike katoličkog jugoslavenstva-Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 373 str.
- Maritain, J., (1936.) *Andeoski naučitelj*, Naklada „Istina“, Zagreb, 192 str.

-
- Martinović, A. (1940.) *Istina o Bunjevcima i Šokcima*, Informativna biblioteka Srpskoga književnog Kluba, Subotica, 19 str.
- Nejašmić, I. (1989.) *Osnove opće geografije*, Educa, Zagreb
- Nikolić, V. (1995.) *Tragedija se dogodila u svibnju ... Jedna (prva) godina egzila u dnevniku „ratnog“ zarobljenika broj 324.664*, Knjiga druga, drugo izdanje, Školska knjiga-Zagreb, 558 str.
- Pavelić, R. (1991.) *Stope predaka, Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Lici*, Tiskara Rijeka, Rijeka, 132 str.
- Pavičić, S. (1953. pretisak 1994.) *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, biblioteka Slavonica «Privlačica», Vinkovci, 381 str.
- Pavičić, S. (1969.) *Razvitak Vinkovaca i hrvatskog ratarskog stanovništva na tom tlu*, Poseban otisak iz „Zbornika slavonskih muzeja“, I/1969., Glavni i odgovorni urednik Stjepan Gruber, Podružnica Društva muzealaca hrvatske u Osijeku, Muzej Županja, Tisak: Grafičko poduzeće „Iskra“ Vinkovci, Vinkovci, 51 str.
- Pavličević, D. (1989.) *Hrvatske kućne zadruge I., (do 1881.)*, Sveučilišna naklada Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 368.str.
- Pavličević, D. (1997.) *O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce*, Zbornik radova, Krbavska bitka i njezine posljedice, Zagreb, str. 203-220
- Pavličević, D. (2007.) *Povijest Hrvatske*, Četvrto dopunjeno izdanje, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 638 str.
- Pavličević, D. (2000.) *Povijest hrvatske*, Naklada PIP Pavičić, Zagreb, 618 str
- Petar, P. (1927.) *Spomenica cara Jovana Nenada*, Izdao Akcioni Odbor za proslavu, Subotica, 31 str.
- Pekić, P.(1930) *Povijest Hrvata u Vojvodini, od najstarijih vremena do 1929. godine.*, Matica hrvatska, Zagreb, 317 str.
- Pekić, P. (1939) *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Matica hrvatska, Zagreb, 379 str.
- Pekić, P. (1937.) *Propast Austro-Ugarske Monarhije i Postanak nasljednih država*, Globus, Subotica, 441 str.

-
- Pekić, P., *Postanak Nezavisne Države Hrvatske Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu*, „Hrvatska Knjiga“, vlasnik i urednik Akif Karabegović, Tisak Hrvatskog tiskarskog zavoda d. d. Zagreb, Zagreb, 1942., 199 str.
- Poljaković, A., *Zbirka sićanja na Blaška Rajića*, Subotica, 2003., 55 str.
- Poljaković, A; *Saga o Bunjevcima i Šokcima-Hrvatima i ne Hrvatima od dalmatinskih buna do pobune mladih 1947.*, Izdavač Alojzije Poljaković, Subotica, 2005., 99 str.
- Prčić, I. (1936.) *Subotica i Bunjevci – da se ne zaboravi*, Matica Subotička, knjiga 4, Subotica, 48 str.
- Protić, M. (1930.) *Zlatni dani Subotice od oslobođenja 13. novembra 1918. do potpisivanja mira 4. juna 1920.*, Subotica
- Radelić, Z.; *Božidar Magovac-S Radićem između Mačeka i Hebranga*, Hrvatski institut za povijest, Dom i Svijet, Zagreb, 1999, 261 str.
- Radica, B., *Agonija Europe, Razgovori i susreti*, Nakladnik Disput, Zagreb, 2006. 408 str.
- Rajić, B. (1923.) *Narodno blago*, Matica hrvatska, Zagreb, 1910., drugo izdanje izdao sam autor, Subotica, str. 80
- Rajić, B (1998.) *Slava, Ep u dvadeset i četiri pjevanja*, NIP Subotičke novine i Obnoviteljska Bunjevačka matica, Subotica, 125 str.
- Razum, S. (2007.) *Osuđeni vjerski službenici u Hrvatskoj od 1944. do 1951. Doprinos hrvatskom žrtvoslovlju*, Tkalčić Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije, Glavi urednik Stjepan Razum, Broj 11, UDK 272 (947.5) „1944/1951“ 323.282 : 262.1 (497.5) „1944/1951“, Zagreb, str. 307-400
- Rogić, I., (2003.) *Hrvatski nacionalni identitet i društvene elite*, Glas Koncila i Centar za promicanje socijalnog nauka crkve, Zagreb, str. 13-50
- Rogić, I., (2002.) *Hrvatska modernizacija i uloga elita-obzor razumijevanja*, Zbornik uz 70. godišnjicu života Dragutina Pavličevića, Zagreb, str. 403-409
- Rogić, I., (2000.) *Tehnika i samostalnost – Okvir za shvaćanja treće hrvatske modernizacije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 639 str.
- Samardžija, M. (2008.) *Hrvatski jezik pravopis i jezična politika u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 580 str.

-
- Sekulić, A. (1990.) *Bački Bunjevci i Šokci*, Školska knjiga, Zagreb, 353 str.
- Sekulić, A. (1991.) *Bački Hrvati-Narodni život i običaji*, JAZU, Zagreb, 519 str.
- Sekulić, A. (1990.) *Prilog istraživanju društvenog života bačkih Hrvata od 1918. do 1928.*, Radovi 23., Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
- Sekulić, A.; *Bački i baranjski Hrvati (Šokci)*, Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka, ur. Ante Sekulić, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., str. 84,
- Sekulić, A. (1993.) *Hrvati iz južnougarskih područja u godinama od 1918. do 1920.*, Radovi 26, Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 249-254
- Sekulić, A. (1995.) *Bački Hrvati u težnji očuvanja nacionalnoga identiteta*, Godišnjak br. 13. Ogranak Matice hrvatske Vinkovci, Vinkovci, str. 281-289
- Sekulić, A. (1996.) *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Prinosi za povijest književnosti u Hrvata, Knjiga V., *Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra PEN-a za proučavanje hrvatske književnosti u iseljeništvu* i suizdavač *Hrvatska matica iseljenika*, Zagreb, 559 str.
- Skoko, B. (2004) *Hrvatska (Identitet, image, promocija)*, Školska knjiga, Zagreb, 415 str.
- Sršan, S. (2003.) *Sjeveroistočne granice Hrvatske*, Državni arhiv u Osijeku, Državna geografska uprava u Zagrebu, Grafika, Osijek, 103 str.
- Stančić N. (2002.) *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 255 str.
- Stantić, A; (1994.) *Zagrliti Krista i duše, Životni put sluga Božjeg Gerarda Tome Stantića karlelićanina 1876.-1956.*, KRATIS, Zagreb, Zagreb, 131 str.
- Stipić, L. *Bunjevci*, izdao autor, Subotica, 18 str.
- Šalić, T. (1999.) *Vinkovački šokački rodovi*, Matica hrvatska, Vinkovci, , 454 str.
- Šokčić, D. J. (1925.) *Putokaz Bunjevcima i Vojvodini*, Izdanje «Bunjevačkih Novina», Subotica, 16 str.
- Švagej, D., (2009.) *Hrvatski narodni preporod u Slavoniji*, Sabrana djela VI., OMH Vinkovci, Vinkovci, str. 199-207.
- Vereš, T. (1997.) *Bunjevačko pitanje danas*, Subotičke novine, Subotica, 141 str.

-
- Vojnić Mijatov, B. (2000.) *Mile uspomene*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost «Ivan Antunović», Subotica, 139 str.
- Vujković Lamić, LJ. ml., *100 godina od rođenja Ljudevita Vujovića Lamića Moce 1907.-2007.*, Pučka kasina 1878., Subotica, 2007., 66 str.
- Vulić, S., *Vitezovi hrvatskog jezika u Bačkoj*, NIU Hrvatska riječ i OMH Subotica, Edicija Sveučilišna knjiga 1., Subotica, 2009., 333 str.
- Zelić, N. (2000.) *Protiv zaborava Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo Matija Gubec Tavankut 1946.-1996.*, Hrvatska matica iseljenika i Udruga vojvođanskih i podunavskih Hrvata, Zagreb, Targa Zagreb, 333 str.
- Zelić, N. (2009.) *Hrvatsko proljeće i Bački Hrvati* Matica hrvatska ogranak Subotica, Edicija: Matičina svjedočanstva, knjiga 2., Zagreb, Subotica, 59 str.
- Žigmanov, T. (2004.) *Recepcija Hrvata u Vojvodini u izvješćima o položaju, ostvarenju i kršenju ljudskih i manjinskih prava*, Društvena istraživanja, Zagreb, str. 891-910
- Žigmanov, T. (2006.) *Recepcija Hrvata u Vojvodini u danas Traganje za identitetom*, Hrvatska sveučilišna naklada Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 216 str.
- Žuljić, S. (1991.) *Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima*, Izvori velikosrpske agresije, August Cesarec i Školska Knjiga, str. 327-380

Kazalo:

I. Spoznajna polazišta

1. Uvodne napomene_____str. 2-8

2. Metodološki pristup, periodizacija, arhivski izvori i historiografija

1.2. Metodološki pristup_____str.9-14

1.2.1. Periodizacija_____str.14-16

1.2.2. Arhivski izvori_____str. 17-20

1.2.3. Pregled tiskanih znanstvenih i stručnih radova i literature____str. 21-41

1.3. Historiografski pristup_____str.41-54

**II. U predvečerju rata – Političke i društvene prilike u Kraljevini
Jugoslaviji i Kraljevini Mađarskoj do početka Drugoga
svjetskog rata**

2.1. Položaj bačkih Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji do 1941. godine_str.55-73

**2.2. Društveno-političke prilike u Kraljevini Mađarskoj između dvaju svjetskih
ratova_____str.74-80**

2.2.1. Utjecaj totalitarističkih ideologija na razvoj mađarskog građanskog društveno-političkog sustava i odnos mađarskih vladi prema hrvatskom političkom iseljeništvu do početka Drugoga svjetskog rata_____str.81-93

2.3. Reakcije hrvatske kulturne javnosti na položaj i postupanje mađarskih vlasti prema bunjevačkim Hrvatima u Bajskom trokutu do 1941. godine_____str.94-103

III. Položaj i djelovanje bunjevačkih Hrvata u vrijeme mađarske uprave u Bačkoj i njihovi odnosi s kulturnim institucijama NDH od 1941. do 1944. godine

3.1. Položaj hrvatske manjine u Južnoj Mađarskoj i odnos državnih institucija NDH poslije provedbe reintegracije bačkoga prostora u državno-pravni sustav Kraljevine Mađarske_____str.104-125

3.2 Djelovanje hrvatskih-bunjevačkih kulturnih, društvenih i športskih organizacije tijekom Drugog svjetskog rata i sudjelovanje bačkih Hrvata u antifašističkom pokretu otpora_____str.125-149

3.3. Položaj i stradanje hrvatskog katoličkog svećenstva u vrijeme mađarske uprave u Bačkoj od 1941. do 1944. godine_____str.149-168

IV. Rad bačkih Hrvata u kulturnim institucijama NDH od 1941. do 1945. godine

4.1. Političko, društveno i kulturno djelovanje bačkih Hrvata nastanjenih u Zagrebu do uspostave NDH _____str.169-178

4.2. Početni odnos bačkih Hrvata nastanjenih u Zagrebu prema politici poglavnika Ante Pavelića i institucijama nove vlasti nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske _____str.178-183

4.3. Društvena sučeljavanja unutar kulturnih institucija NDH-Prijeponi oko prihvatanja inorodnih totalitarističko-ideoloških utjecaja pri oblikovanju kulturne politike _____str.183-191

4.3.1. Odnos književnika Marka Čovića prema književnom stvaralaštvu i političkim svjetonazorima književnika Mile Budaka i Miroslava Krleža _____str.191-214

4.3.2. Rad bačkih Hrvata u Ministarstvu prosvjete-Upravi za pučku prosvjetu, Matici hrvatskoj i Hrvatskom bibliografskom zavodu od kraja 1941. do početka 1944. godine _____str. 214-226

4.3.3. Rad bačkih Hrvata u zagrebačkom Društvu bačkih Hrvata od 1941. do 1945. godine _____str. 226-247

4.4. Djelovanje bačkih Hrvata u rimokatoličkim crkvenim kulturnim institucijama za vrijeme NDH od 1941. do 1945. godine _____str.248-255

**4.5. Sudbine bačkih svećenika i rimokatoličkih laika nakon uspostave
totalitarne komunističke vlasti od 1944. do 1948. godine_____str.260-289**

**4.6. Prilog za proučavanje životopisa znamenitih bunjevačko-šokačkih
Hrvata_____str.278-297**

V. Zaključak_____str.298-303

Bilješke_____str.304-377

Sažetak_____str.378-380

Summary_____str.380-382

Ključne riječi_____str.383

Keywords_____str.383

Životopis_____str.383-384

Kratice_____str.384-486

Izvori i literatura_____str.387-400

Kazalo_____str.400-404
